

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ANTİK AVRUPA

CİLT 3

MÖ 8000 - MS 1000

Editörler

Peter Bogucki & Pam J. Crabtree

KALKEDON

ANTİK AVRUPA
M.Ö. 8000 - M.S. 1000
Barbar Dünyanın Tarihi

Cilt 3

Editörler: Peter Bogucki ve Pam J. Crabtree

Orijinal Adı: *Ancient Europe 8000 BC AD 1000 Encyclopedia of the Barbarian World*

Kalkedon Yayınları: 377

Antropoloji

Yayına Hazırlayan: Hakan Tanıttıran

Dizi Editörü: Onur Gayretli

Türkçesi: Ali Toprak

Düzeltili: Ali Galip

Kapak Tasarım: Şahan Yatarkalkmaz

Kalkedon Yayınları

Akşemsettin Mah. Sarınasuh Sok. Nadir AP. No 49

Kat 3, Fatih - İstanbul, Sertifika No: 13931

Telefon ve Fax: 0212 512 43 56

e-mail: kalkedonyayinlari@gmail.com

Bu kitap Ceylan Matbaası'nda (Tuncuy Mat) basılmıştır

Davutpaşa Cad. Güven Sanayi Sitesi 83/ 317-318-319

Zeytinburnu - İstanbul - Sertifika No: 40933

Tel: 0212 613 10 79 Fax: 0212 613 10 79

ISBN: 978-605-7942-11-1

Takım ISBN: 978-605-4979-60-8

İngilizce Birinci Basım: Charles Scribner's Sons - The Gale Group

300 Park Avenue South, 9th Floor, New York, NY 10010

Türkçe Birinci Basım: Mart 2020

Tüm hakları saklıdır. © Kalkedon 2020

ANTİK AVRUPA

M.Ö. 8000 - M.S. 1000

BARBAR DÜNYANIN TARİHİ

Editörler

Peter Bogucki ve Pam J. Crabtree

CİLT 3

Türkçesi

Ali Toprak

KALKEDON

İÇİNDEKİLER

V - METALİN USTALARI

GİRİŞ

PETER BOGUCKI

23

GEÇ NEOLİTİKTEN GELEN SÜREKLİLİK
TUNÇ YAPIMI
DEFİN TÖRENLERİ, RİTÜELLER VE ANITLAR
STATÜ, GÜÇ VE ZENGİNLİK

TUNÇ'UN ÖNEMİ

MARK PEARCE

29

İLK ADIM: ARSENİKLİ BAKIR
KALAYIN SAHNEYE ÇIKIŞI
KATKI MADDESİ OLARAK KURŞUN
BAKIR'IN TEMİN EDİLMESİ
METALLERİN ANALİZİ VE KÖKLERİ
METAL VE TOPLUM
TUNÇ İŞÇİLERİ'NİN SOSYAL POZİSYON
DÜNYA METALLERLE DÖNER

İLİMAN GÜNEYDOĞU AVRUPA'DA ERKEN VE ORTA DÖNEM TUNÇ ÇAĞLARI

H. ARTHUR BANKOFF

41

COĞRAFYA VE ARAZİ KOŞULLARI
ERKEN TUNÇ DÖNEMİNDE YAŞAM : MÜŞTEREK ÖZELLİKLER
ERKEN TUNÇ DÖNEMİNDE YAŞAM: AYRINTILAR

ORTA AVRUPA'DA ERKEN VE ORTA TUNÇ ÇAĞLARI

57

VAJK SZEVERENYI

MATERYAL KALINTILARI

METALÜRJİ

RİTÜELLER VE DİN KAVRAMI

TİCARET AĞLARI

TOPLUM VE HALK

SPİSSKY STVRTOK

79

HELLE VANDKILDE

İTALYA'DA TUNÇ ÇAĞI

85

MARK PEARCE

ERKEN TUNÇ ÇAĞI

ORTA TUNÇ ÇAĞI

GEÇ TUNÇ ÇAĞI

SON TUNÇ ÇAĞI

EGE İLE BAĞLANTILAR

SONUÇ

POGGIOMARINO

101

FRANCESCO MENOTTI

İBER YARIMADASI'NDA EL ARGAR KÜLTÜRÜ VE BAĞLANTILI TUNÇ ÇAĞI KÜLTÜRLERİ

107

ANTONIO GILMAN

BRONCE VALENCIANO VE MANCHA KÜLTÜRLERİ

SARDUNYA ADASI'NIN TUNÇ ÇAĞI KULELERİ

118

EMMA BLAKE

KULELERİN İNŞAATI VE KONUMSAL DAĞILIMI

KULELERİN İŞLEVİ

KULELERİN KÖKENİ VE KRONOLOJİSİ

BRİTANYA VE İRLANDA'DA TUNÇ ÇAĞI

125

JOANNA BRUCK

MADENCİLİK VE METAL İŞÇİLİĞİ
TİCARET VE TAKASLAR
DEFİN UYGULAMALARI
YERLEŞİM YERLERİ
EKONOMİ
DEFİNELER (İSTİFLER)
TOPLUM VE POLİTİKA

STONEHENGE

CAROLINE MALONE

139

İNŞAAT EVRELERİ VE KRONOLOJİSİ
YAPIMDA KULLANILAN TAŞLAR VE KONU ÜZERİNE YAPILAN TARTIŞMALAR
STONEHENGE'İN ÇEVRESİ VE DİĞER KAZI ALANLARI
DİĞER ANITLAR VE DİKİLİ TAŞLAR

FLAG FEN

FRANCIS PRYOR

150

TUNÇ ÇAĞI İRLANDA'SINDA ALTIN İŞÇİLİĞİ

MARY CAHILL

154

İSKANDİNAVYA'DA TUNÇ ÇAĞI

HELLE VANDKILDE

159

COĞRAFİ YAPI
KRONOLOJİK YAPI
BAŞLANGIÇ
METALLER VE SOSYAL EŞİTSİZLİK
METAL EŞYA ÜRETİMİNİN ORGANİZASYONU
ÖLÜLER VE DİRİLER
SOSYAL KİMLİKLER VE DIŞ GÖRÜNÜŞ ARASINDAKİ BAĞLANTILAR
YERLEŞİM YERLERİ VE ARAZİ YAPISI
TÖRENLER VE KOZMOLOJİ
SOSYAL İLETİŞİM AĞLARI VE BİR DEVRİN SONU

TUNÇ ÇAĞI TABUTLARI

HELLE VANDKILDE

176

TUNÇ ÇAĞI'NIN YIĞMA TAŞ MEZARLARI

HELLE VANDKILDE

181

ZAMAN DİLİMİ, YAPILANMA VE ORGANİZASYON
KIVIK'TEKİ BREDARÖR YIĞMA TAŞ MEZARI
TOPLUMSAL İTİBAR ARAYIŞI

ORTA AVRUPA'NIN GEÇ TUNÇ ÇAĞI URN TARLALARI

187

PETER BOGUCKI

İSİMLENDİRME
KRONOLOJİ
DAĞILIM
DEFİNLER
YERLEŞİM BİRİMLERİ
GEÇİM EKONOMİSİ
METAL ESERLER
SOSYAL ORGANİZASYON
SONUÇ

TUNÇ ÇAĞI AVRASYA STEPLERİ'NİN ÇOBANLARI

199

DAVID W. ANTHONY

KRONOLOJİ
TUNÇ ÇAĞI STEPLERİNİN KÖKENLERİ
ERKEN TUNÇ ÇAĞI: YÜN, TEKERLEKLER VE BAKIR
ORTA TUNÇ ÇAĞI: GENİŞ UFUKLAR
YENİ AKIM: SİNTASHTA-ARKAİM
GEÇ TUNÇ ÇAĞI: AVRASYA STEPLERİNİN AÇILIŞI

TRANSKAFKASYA'DA TUNÇ ÇAĞI

217

LAURA A. TEDESCO

ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALARIN ARKA PLANI
TRANSKAFKASYA'DA ERKEN TUNÇ ÇAĞI'NIN ÖZELLİKLERİ
ERKEN TUNÇ ÇAĞI'NIN BİTİŞİ

KIBRIS'TA TUNÇ ÇAĞI

229

A. BERNARD KNAPP

KIBRIS: M.Ö. 2500-1700 ARASI KÜLTÜREL SIRALAMA
KIBRIS: M.Ö. 1700-1100 ARASI KÜLTÜREL SIRALAMA
KIBRIS VE ÖTESİNDE TUNÇ ÇAĞI'NIN BİTİŞİ

GİRİT DÜNYASI

DAVID SMALL

241

GİRİT'TE TOPLUMSAL GELİŞMELERİN ÖZELLİKLERİ
SARAY ÖNCESİ DÖNEMDEKİ GELİŞMELER
ESKİ SARAY VE YENİ SARAY DÖNEMLERİ
SON SARAY DÖNEMİ

KNOSSOS

LOUISE STEEL

251

ESKİ SARAY DÖNEMİ
YENİ SARAY DÖNEMİ
SARAY DÖNEMLERİNİN SONU

MİKEN UYGARLIĞI

JOHN BINTLIFF

261

ERKEN TUNÇ ÇAĞI
MİNOS (GİRİT) UYGARLIĞI
MİKEN UYGARLIĞI'NIN YÜKSELİŞİ
EGE'DEKİ TUNÇ ÇAĞI UYGARLIKLARININ KÖKENLERİ ÜZERİNE AÇIKLAMALAR

VI - AVRUPA'DA DEMİR ÇAĞI - M.Ö. 800 - M.S. 400

GİRİŞ

PAM J. CRABTREE

277

KRONOLOJİ
TOPLUM, SİYASET VE EKONOMİ

KELTLER

SUSAN MALIN BOYCE

283

TARİHSEL TANIMLAMA
EKONOMİ VE SOSYAL ORGANİZASYON
KELT YERLEŞKELERİ
LATİNLEŞMEYE GÖSTERİLEN DİRENÇ

HALLSTATT VE LA TENE

SUSAN MALIN BOYCE

291

HALLSTATT

LA TENE

KELT GÖÇLERİ

SUSAN MALIN BOYCE

299

CERMENLER

PETER S. WELLS

303

TARİHSEL AÇIDAN CERMENLER

ARKEOLOJİK AÇIDAN CERMENLER

DİL BİLİM AÇISINDAN CERMENLER

OPPIDA

JOHN COLLIS

307

GALYA VE ORTA AVRUPA OPPİDUMLARI

BRİTANYA OPPİDUMLARI

MANCHING

SUSAN MALIN BOYCE

315

TEPEKALELER

BARRY RAFTERY

321

DEMİR ÜRETİMİNİN KÖKENLERİ

MICHAEL N. GESELOWITZ

329

DEMİR İŞLEMECİLİĞİ

MICHAEL N. GESELOWITZ

335

DEMİR ÇAĞI AVRUPA'SININ MADENİ PARALARI

COLIN HASELGROVE

339

GÜMÜŞ KUŞAĞI

ALTIN KUŞAĞI

BATI AVRUPA'DAKİ DİĞER GELİŞMELER

DEMİR ÇAĞI'NDA ÜRETİLEN PARALARIN ROLÜ

GELENEKSEL YERLEŞKE TİPİ: VIERECKSCHANZE

347

MATTHEW L. MURRAY

VIERECKSCHANZE'LERİN TARİHİ, KÜLTÜREL BAĞLANTILARI VE DAĞILIMI
VIERECKSCHANZE'LERİN TASVİRİ

FİZİKİ ŞARTLAR

MATERYAL KÜLTÜRÜ

KEŞİFLERİNİN HİKAYESİ VE BULGULARIN YORUMLANMASI

DEMİR ÇAĞI'NDA ŞÖLENLER

357

BETTINA ARNOLD

ALE, BAL LİKÖRÜ VE ŞARAP

KLASİK KAYNAKLAR

ARKEOLOJİK KANITLAR

İÇKİ KADEHLERİ

İÇKİ, YEMEK VE RİTÜELLER

AVRUPA KITASI'NDA BULUNAN YAZILI KAYNAKLAR

LA TENE SANATI

367

BARRY RAFTERY

KÖKENLERİ

LA TENE SANATI

ADA DÜNYASI

DEMİR ÇAĞI'NDA SOSYAL ORGANİZASYON

383

IAN RALSTON

İNSANLAR: KELTLER VE DİĞERLERİ

ZAMAN İÇİNDE TEZAHÜR EDEN DEĞİŞİMLER VE BU DEĞİŞİMLERİN ÖNEMİ

SOSYAL DEĞİŞİMİN İŞARETLERİ: ŞARAP, ŞÖLENLER VE ATLAR

TOPLUMUN YAPISI: ELİTLER

DİĞER GRUPLAR: SAVAŞÇILAR, SANATKARLAR, ZANAATKARLAR, ÇİFTÇİLER

KÖLELİK

BATIDAKİ YUNAN KOLONİLERİ

399

PETER S. WELLS

MASSALIA

MASSALIA ÇEVRESİ VE YAVRU ŞEHİRLER

MASSALIA VE ORTA-BATI AVRUPA

ETKİLEŞİMİN ETKİLERİ

VIX

PETER S. WELLS

413

DOĞUDAKİ YUNAN KOLONİLERİ

GOCHA R. TSETSKHLADZE

417

FRANSA'DA DEMİR ÇAĞI

JOHN COLLIS

425

GEÇ TUNÇ ÇAĞI

HALLSTATT C (M.Ö. 750–600)

HALLSTATT D (M.Ö. 600-475)

LA TENE A (M.Ö. 475-380)

LA TENE B-C (M.Ö. 380-150)

LA TENE D (M.Ö. 150-30)

GERGOVIA

JOHN COLLIS

441

BRİTANYA'DA DEMİR ÇAĞI

TIMOTHY CHAMPION

447

TARIMSAL FAALİYETLER VE GEÇİM EKONOMİSİ

YERLEŞKELER VE YAŞAM ALANLARI

TEKNOLOJİ VE ÜRETİM

RİTÜELLER, İNANÇ SİSTEMİ VE ÖLÜLER

SOSYAL ORGANİZASYON

GEÇ DEMİR ÇAĞI'NDA YAŞANAN DEĞİŞİMLER

DANEbury

BARRY CUNLIFFE

463

İRLANDA'DA DEMİR ÇAĞI

BERNARD WAILES

467

KRONOLOJİ

DEMİR ÇAĞI ARKEOLOJİK SİTLERİNİN BELİRLENMESİ

ERKEN DEMİR ÇAĞI (YAKLAŞIK M.Ö. 700 - 300 ARASI)

ORTA DEMİR ÇAĞI (YAKLAŞIK M.Ö. 300- M.S. 100 ARASI)

GEÇ DEMİR ÇAĞI (YAKLAŞIK M.S 100- 550 ARASI)

SONUÇ

İRLANDA KRALİYET YERLEŞKELERİ

BERNARD WAILES

482

ALMANYA'DA DEMİR ÇAĞI

BETTINA ARNOLD

487

ERKEN DEMİR ÇAĞI: DEĞİŞİM VE DEVAMLILIK

AKDENİZ İLE İLİŞKİLER

DEMİR ÇAĞI EKONOMİSİ

GÜNEYBATI ALMANYA'DAKİ DEMİR ÇAĞI ELİTLERİ

YUNANİSTAN BAĞLANTILI MATERYALLER

MERKEZLERİNİN YER DEĞİŞTİRMESİ

SERVET SAHİBİ KADINLAR

HAREKET HALİNDEKİ KELTLER

GEÇ LA TENE DÖNEMİNE ÖZGÜ DEĞİŞİMLER

ROMALILAR VE BARBARLAR ARASINDAKİ İLİŞKİ

KELHEIM

PETER S. WELLS

502

HEUNEBURG

BETTINA ARNOLD

507

DEMİR ÇAĞI'NDA İBER YARIMADASI

TERESA CHAPA

513

İBERYA'DA DEMİR ÇAĞI'NIN BAŞLANGICI

İBER KÜLTÜRÜ'NÜN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ

DEMİR ÇAĞI'NDA İBER YARIMADASI'NIN ORTA VE BATI KESİMLERİNİN DURUMU

KUZEBATIDAKİ GALİYA VE KANTABRIA KİYILARI

İBERYA'DA DEMİR ÇAĞI'NIN BİTİŞİ

ETRÜSK İTALYASI

RAE OSTMAN

527

DEMİR ÇAĞI

ORYANTALİZAN DÖNEM

ARKAİK VE KLASİK DÖNEMLER

KLASİK VE HELENİSTİK DÖNEMLER

İSKANDİNAVYA'DA ROMA ÖNCESİ DEMİR ÇAĞI

SOPHIA PERDIKARIS

545

BOYUN HALKALARI
BATAKLIK GÖMÜLERİ
İNSAN KURBAN ETME GELENEĞİ
KAZANLAR, VAGONLAR VE SİLAHLAR
NÜFUSTAKİ AZALMA
ARAZİ KULLANIM ŞEKİLLERİ
SEYYAR YERLEŞİM BİRİMLERİ
HODDE
DİĞER YERLEŞİMLER
BÖLGESEL VARYASYONLAR
TARLALARDAKİ TAŞ YIĞINLARI VE EKİN EKME BİÇİMLERİ

FİNLANDİYA'DA DEMİR ÇAĞI

DEBORAH J. SHEPHERD

559

KRONOLOJİ
BÖLGELER
SAMLAR
ARKEOLOJİK GÖRÜNÜM
DEMİR ÇAĞI'NDA TOPLUM
POLONYA'DA DEMİR ÇAĞI
PRZEMYSLAW URBANCZYK

569

HALLSTATT
ROMA ÖNCESİ DÖNEM
ROMA ÇAĞI
KAVİMLER GÖÇÜ

BİSKUPİN

A. F. HARDING

579

UKRAYNA VE AVRUPA RUSYASI'NDA DEMİR ÇAĞI

GOCHA R. TSETSKHLADZE

583

KİMMERLER
İSKİTLER
YUNAN KOLONİLEŞMESİ
BOSPORAN KRALLIĞI
YUNANLAR'IN İÇ BÖLGELERE GİRİŞİ
GEÇ İSKİTLER VE PONTUS KRALLIĞI

MERKEZİ DOĞU AVRUPA'DA DEMİR ÇAĞI

PETER S. WELLS

597

ERKEN DEMİR ÇAĞI (M.Ö. 800-450)

ORTA DEMİR ÇAĞI (M.Ö. 450-200)

GEÇ DEMİR ÇAĞI (M.Ö. 200 – ROMA FETİHLERİ)

KAFKASYA'DA DEMİR ÇAĞI

ADAM T. SMITH

611

COĞRAFI UYUM

ORTA TUNÇ ÇAĞI'NDAN ERKEN DEMİR ÇAĞI'NA

ORTA DEMİR ÇAĞI: URARTU

GÜNEY KAFKASYA'DA GEÇ DEMİR ÇAĞI

KOLHIS: BATI KAFKASYA'DA GEÇ DEMİR ÇAĞI

DEMİR ÇAĞI SONRASI

YUNANİSTAN'DA KARANLIK ÇAĞ

JOHN BINTLIFF

627

KARANLIK ÇAĞ'A IŞIK TUTMAK

SAVAŞÇI BİR TOPLUM VE YAŞAM TARZI

YUNAN KENT-DEVLETLERİNİN YÜKSELİŞİ

Kuzey Batı Avrupa ve
Britanya Adaları
MÖ 3000 - MS 1000

0 100 200 ml.
0 100 200 km

Atlantik
Okyanusu

Norveç Denizi

Kuzey Denizi

Kelt Denizi

İngiliz Kanalı

Biskay Körfezi

Faroe Adaları

Shetland Adaları

Birsay

Tarbat

Outer
Hebrides

Iona

Orkney

Dundurn

Forth of Forth

Deer Park Farms

Elmain Mache

Connachnois

Dublin

Dún Ailinne

Mt. Gabriel

Kelt Denizi

Plas Gogeddán

Moel Trigarn

Longbury Bark

Llanfawr

Margam

Llanthyll Major

Dinas Powys

Stopenweng

Danebury

Maiden Castle

Hamwic

Winchester

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Quentovic

Juvincourt-et-Danvers

Fort Harrouard

Cholsy-au-Bac

Mont Beuvray

Gergovia

Vir

La Tène

Heuneburg

Fellbach-Schmidlen

Hohenasperg

Illersheim

Trier

Thiezberg

Cambrai

Tournai

Quentovic

Spang Hill

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

St. Albans

Brooklands

Ipswich

West Stow

Sutton Hoo

Camulodunum

Flag Fen

Kuzey Avrupa
MÖ 3000 - MS 1000

0 100 200 mi.
0 100 200 km

Norveç Denizi

Vesterålen
Lofoten

Kuzey Denizi

Bothnia
Körfezi

Finlandiya Körfezi

Baltık Denizi

Güney Batı Avrupa ve
Orta Akdeniz
MÖ 3000 - MS 1000

0 100 200 ml.
0 100 200 km

Biskay Körfezi

Cantabrian Mountains

IBERIAN MOUNTAINS

PYRENEES

Sierra Morena

Baetic Mountains

Alboran Denizi

Balearic Sea

Akdeniz

Maritime Alps

Apennines

Ligurian Sea

Corsica

Sardinia

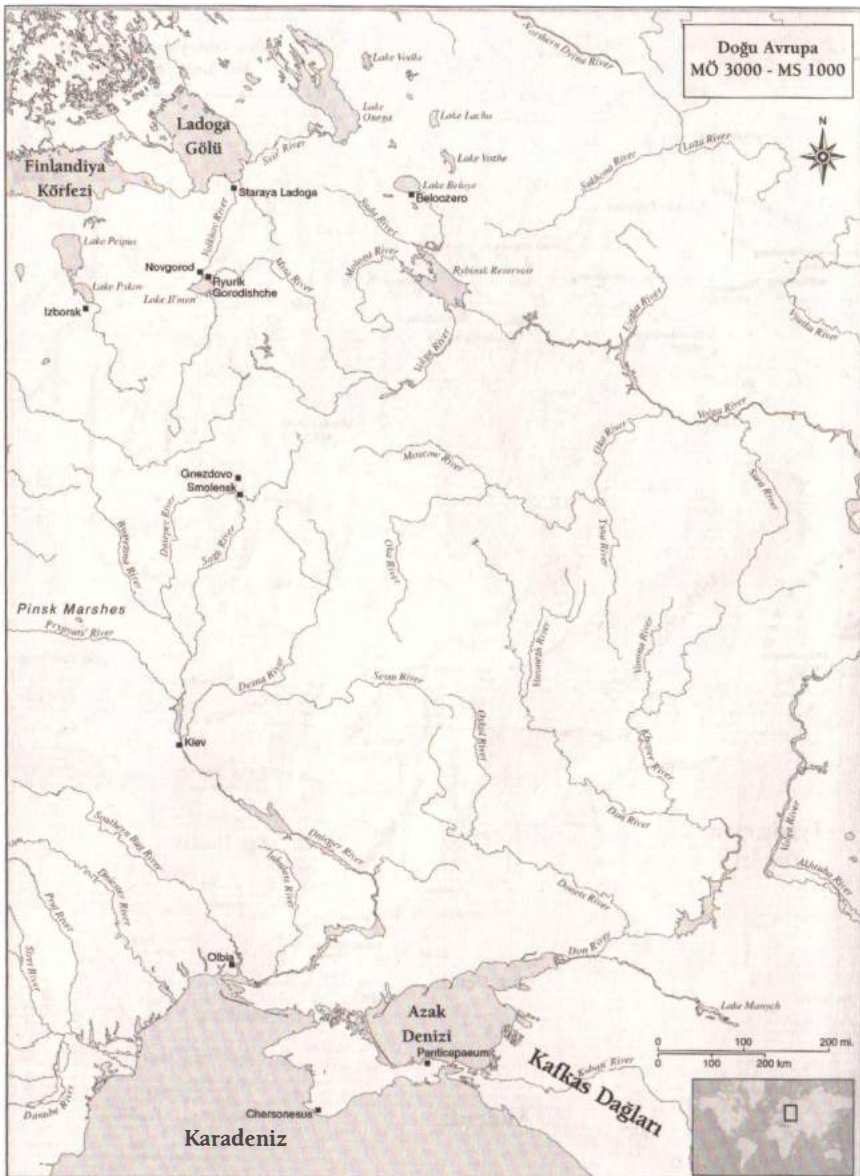
Tyrrhenian Sea

İtalya, Güney Avrupa ve Ege
MÖ 3000 - MS 1000

Doğu Avrupa
MÖ 3000 - MS 1000

V

METALÎN USTALARI

GİRİŞ

PETER BOGUCCI

M.Ö. üçüncü ve ikinci bin yıllar boyunca, Atlantik'ten Urallar'a uzanan bölge arasında konuşlanmış toplumlar çeşitli silah, alet ve süs eşyası yapımında Tunç kullanmaları; hatta daha da önemlisi, statü, güç ve zenginliklerindeki bariz ve uzun soluklu farklılıkları ile tanımlanırlar. Bakır-Kalay alaşımının yaygın olarak kullanılmasına istinaden - kısmen kaçınılmaz olarak- Tunç Çağı olarak adlandırılan bu dönem; Chiristian Jürgensen (C.J) Thomsen'in Danimarka arkeolojik kalıntıları üzerine yaptığı gözlemlere dayanarak oluşturduğu ve tarih öncesi dönemlerini Taş Çağı, Tunç Çağı ve Demir Çağı olarak ayıran "Üç Çağ Sistemi"nde ikinci sırada yer alır.

Tunç Çağı'nın ilk başlarında toplum henüz radikal bir dönüşüme uğramamıştır. Sosyal, ekonomik ve sembolik gelişimlerin asıl kökleri Neolitik dönemin son evresi olan Geç Neolitik Çağ'a dayanır. Benzer şekilde; milattan önceki ilk bin yılın içinde demirciliğin başlaması ile birlikte kaçınılmaz bir şekilde sona ermiş olmasına rağmen, Tunç Çağı'nın belirgin karakteristik özelliklerinin etkileri de kendinden sonraki dönemlerde uzunca bir süre kendini göstermeye devam etmiştir. Avrupa için Tunç Çağı'nın önemi tabi ki de çok büyüktür. Ancak, tarih kayıtlarına nihai halleriyle yerleşmiş "Avrupa toplumlarının" inanılmaz bir değişimin eteğinden sürüklenerek bugünkü hale gelmelerinde yarattığı

etki sebebiyle, bu çağ, muazzam bir çağdır. Diğer bir deyişle; Professor Stuart Piggott'un 1965 tarihli kitabı: *Ancient Europe from the Beginnings of Agriculture to Classical Antiquity: A Survey*'de dediği gibi : "Avrupa tarihinin şafağında, gelenek ve tekniğin ilginç birleşimine tanık olduğumuz bu çağ "enteresanlıklarla dolu" bir evredir.

GEÇ NEOLİTİK'TEN GELEN SÜREKLİLİK

Avrupa'nın pek çok bölgesinde, bir önceki bölümde tanımlanan Geç Neolitik toplumlarının Erken Tunç Çağı toplulukları arasına belli belirsiz kaynaştığı görülür. Muhtemelen, öylesine mütevazı bir metalürjik gelişmeye M.S. 19. Yüzyılın arkeologları tarafından "muazzam bir ehemmiyet yükleneceği" M.Ö. 3000'in sonlarında yaşamakta olan hiç kimsenin aklına gelmemiştir. M.Ö. 2000'in başlarında insanlar hala aynı bölgelerde ikamet etmekte, hemen hemen aynı tip evlerde konaklamakta, aşağı yukarı benzer nitelikte ekinler yetiştirmekte ve daha önceki yüzyıllarda yaşadıkları hayatlardan çok da farklı bir hayat sürdürmektedir. Bununla birlikte, tabi ki, küçük ama önemli bazı farklar bulunmaktadır. Örneğin; İskandinavya'da tümülüsler (tepe şeklindeki mezarlar) Tunç Çağı boyunca arazinin yüksek bölgelerine yerleştirilirken, Neolitik dönem boyunca bu mezarlar daha alçak bölgelerde yerlerini almışlardır.

Erken Tunç Çağı boyunca gözlemlenen temel değişimler Neolitik'in son dönemlerinde gözlemlenen modellerden radikal ölçüde farklılıklar göstermemektedir. Sanki bir önceki dönemde tunç, amber, altın ve oltu taşı gibi egzotik materyallerin kullanımları ve defin uygulamaları da dahil olmak üzere hala gizemini koruyan pek çok ritüelin yerine getirilişlerinde karşımıza çıkan bazı trendler biraz daha genişletilmiş gibidir. Bahsi geçen bu değişimler asıl etkisini takip eden bin yıldaki toplumlarının değerli malları organize etmesinde ve bu malların değerine göre statü ve güç ayrımı yapmalarında kendisini gösterecek; dolayısıyla, Tunç Çağı'nın sonlarına doğru; bu dönemde yaşayan toplumlar ile Neolitik Çağ toplumları arasında ciddi anlamda belirgin farklar ortaya çıkacaktır.

TUNÇ YAPIMI

Tunç: Bakır ile eser miktarda başka bir metalin karışımından elde edi-

len bir alaşımdır. İkinci metal çoğunlukla kalay olmakla birlikte, zaman zaman arsenik de kullanılabilir. Alaşımın %10'unu geçmeyecek şekilde eklenen ikinci metal, bakırın sertliğini ve dayanıklılığını artırır. Aynı zamanda bakırdan çok daha kolay bükülebilen tunç, daha önce yapılması mümkün olmayan güzellikte, eşsiz ve karmaşık eserlerin üretilmesine de olanak sağlamıştır. Tek başına fazlasıyla yumuşak ve kırılgan olan bakır, maalesef yalnızca basit aletler ve süs eşyaları yapımında kullanılabilmekteyken, tuncun icat edilmesi ile bu parlak metal çok daha çekici bir hale gelmiştir.

Tunç Çağı süresince metalürjik tekniklerde git gide artan oranda bir uzmanlaşma görülür. Bu çağda, işlenmesi çok daha karmaşık ve ince tasarımı eserler üretmenin yolları bulunmuş; Trundholm Güneş Arabası gibi önemli eserlerin, hatta Danimarka ve İrlanda'da bulunan devasa borazanlar gibi üflemeli çalgıların yanına muazzam güzellikte baltalar, oraklar, kılıçlar, mızrak başları, yüzükler, iğneler ve bilezikler eklenmiştir. Her biri aynı kalıp ve şekle sahip düzinelerce eser üretilmiş olması akıllara eserlerin tek tek işlenmiş olmasından ziyade, toplu üretime olanak sağlayacak yapılar oluşturulduğu olasılığını getirir. Bazı bilim insanları bu dönemde "metal işçiliği"nin belirli bölgelerde önemli bir iş kolu haline gelmiş olabileceğini öne sürer. Böylesine bir uzmanlık alanının ortaya çıkması hiç şüphesiz kendi yağında kavrulan ev halklarından oluşan bir tarımsal ekonomi açısından mükemmel bir fark yaratmıştır. Örneğin İrlanda'daki kazılarda ortaya çıkan büyüleyici altın gerdanlıklar gibi bazı metal eserler her hangi bir amatörün elinden çıkamayacak kadar mükemmeldirler.

Bakır ve kalayın aynı bölgede bir arada bulunması hemen hemen imkânsızdır. Dolayısıyla, bu metallerden birinin- veya belki de her ikisinin birden- belli mesafelerdeki faklı maden yataklarından getirilmiş olmaları gerekir. Bakır yatakları Avrupa'nın dağlık bölgelerine yayılmış durumdadır, ama bilinen kalay yatakları sadece Britanny, Cornwall ve İspanya gibi Batı Avrupa yerleşkelerinde görülür. Özellikle Romanya ve Macaristan gibi Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan gömülerde özenle istiflenmiş çok sayıda tunç eşya bulunduğu düşünülürse, kalay metalinin bu ülkelere hatırı sayılır bir mesafeden taşınmış olduğu aşıkardır. Kaldı ki, bakır veya kalay metallerinin doğal kaynaklarının hiç bir şekilde mevcut olmadığı Danimarka'da kilometre kare başına düşen tunç eser sayısı Avrupa'nın geri kalan tüm bölgelerinden daha fazladır.

Amber, oltu taşı ve altın gibi materyallerin dağıtımının yanı sıra, bakır ve kalay madenlerinin tedarik edilmesi ihtiyacı; karşımıza Tunç Çağı boyunca gerçekleştirilen uzun mesafeli ticaret ağlarını çıkarır. Dolayısıyla, bu çağın insanları için “ticaret” artık rastgele yapılan bir değiş tokuş olmaktan öte, bilinçli olarak kurulmuş rotalar vasıtasıyla mal veya malzeme alışverişi haline gelmiştir. Akdeniz, Baltık Denizi, Karadeniz ve Kuzey Denizi bir baştan bir başa büyük gemilerle kat edilirken, İngiliz Kanalı gibi daha kısa mesafeli deniz yolu ulaşımı küçük teknelerle yapılmıştır.

DEFİN TÖRENLERİ, RİTÜELLER VE ANITLAR

Kendinden önceki ve sonraki dönemlere kıyasla Tunç Çağı hakkındaki bilgimizin büyük bir bölümü mezar kazılarından gelmiştir. Geniş ölçekte bu durum, ilk arkeologların tunç ve altından yapılmış muazzam ganimetlerle dolu antik mezarları kazmayı tercih etmesiyle ilişkilendirilebilir. Çünkü kendilerine göre, dönemin yerleşim alanları küçük ve iddiasız bölgelerdir. Ancak, yerleşim alanlarında bulunan kalıntılardan mümkün olduğunca fazla bilgi edinebilmesini sağlayan yeni yöntemlerin geliştirilmesiyle birlikte, bu orantısızlık yavaş yavaş giderilmeye başlamıştır.

Bazı uygulamalar geniş alanlara yayılan bir “tek tiplilik” özelliği gösterse de, Tunç Çağı’na ait defin yöntemleri aslında hem bölgesel hem de kronolojik açıdan büyük bir çeşitliliğe sahiptir. Özellikle Tunç Çağı’nın ilk yarısında höyük altı mezarlar ve tümülüsler yaygın iken, Orta Avrupa’nın bazı kesimlerinde üstü düz mezarlara da rastlanmıştır. Mesela, Stonehenge yakınlarındaki Çalılık Tümülüs’ü (Bush Barrow) ya da Doğu Almanya’daki Leubingen Tümülüs’ü gibi bazı Erken Tunç Çağı mezarları gözle görülür bir zenginliğe sahiptir. Güney İngiltere’deki Amesbury ya da Hollanda’daki Wassenaar gömülerinde olduğu gibi, birden fazla iskeletin bulunduğu bazı mezarlar da Tunç Çağı döneminin nispeten acımasız olan yüzünü yansıtır olabilir. M.Ö. 1200 civarında Orta ve Güney Avrupa’da ölülerin yakılması ve küllerin vazolarda saklanması yaygınlaşmıştır. Bazen birkaç bin vazonun bir arada saklandığı bu alanlar bir nevi geniş mezarlıklar olarak tanımlanabilir.

Mezar alanlarının yanı sıra, zamanla önemi artan diğer bazı dikkat çekici yapılar da vardır. Batı Avrupa’daki megalitik (anıt heykel) geleneği bu çağda da devam etmiştir. Stonehenge’in yapımına Geç Neolitik dö-

nemde başlanmış olup, Tunç Çağı süresince o devasa dikine taşların üstüne yatay eşiklerin yerleştirilmesi ile yapı doruk noktasına ulaşmış ve zaman içinde bu kutsal peyzajın Avenue (yapıyı Avon Nehri'ne bağlayan yol) gibi diğer bazı öğeleri de genişletilmiştir. Güney İskandinavya ve Güney Alp bölgeleri gibi, birbirinden oldukça uzak Avrupa topraklarında, soyut dizayna sahip olanlar da dahil olmak üzere, üzerinde insan, hayvan, gemi ve at arabası şekillerinin bulunduğu, devasa kaya kütleleri ortaya çıkarılmıştır. Irmaklar, dereler, bataklıklar ve özellikle su kaynaklarında adak olarak saklanmış çeşitli silahlar ve zırhlar bulunmuştur.

STATÜ, GÜÇ VE ZENGİNLİK

Defin uygulamalarındaki bu çeşitlilik, Tunç Çağı'nın ister istemez "bi-reylerin statü, güç ve refah düzeyine erişimlerinde artış gösteren farklılıkları" ile karakterize edilmesine yol açmıştır. İtiraf edelim; mezar kazılarında edinilen kanıtlar bazen fazla abartılmış olabilir. Ancak, Danimarka'da ortaya çıkarılan meşe ağacından yapılmış tabutlardan oluşan kabirler gibi bazı kalıntılar, mevhumların yüksek statüsünü şüpheye yer bırakmayacak kadar gözler önüne serer. Bazı mezar alanlarının inşasına sarf edilen emek ve ölümlerle birlikte gömülen eşyaların değerleri, katmanlara ayrılmış bir toplum varlığı beklentisi ile tutarlı bir çizgi sergilemektedir. Tarih öncesi dönemlere ait akıl almaz zenginlikteki mezarlara verilecek en eski örnekler bunlar değildir. Varna'da, aynı zenginlikte ancak Bakır Çağı'ndan kalma bir mezarlık ortaya çıkarılmıştır. Bazı Tunç Çağı mezarlarının görüntüsüne fazlaca özen gösterilmiş ve bu uygulamalar geniş kitleleri kapsayacak şekilde yayılmıştır. Ama yine de, Tunç Çağı boyunca toplumda seçkinler sınıfı ve halk sınıfı olarak giderek artan bir ayrışma olduğuna kanaat getirmemek imkânsızdır.

Bu tarz bir sosyal ayrışmaya dair ilk kanıtlar, M.Ö. 3000'in sonlarına ait ve geniş alanlara yayılan kalıntılarda karşımıza çıkar. Güney İngiltere'de, Stonehenge'i inşa eden Wessex Kültürü; Orta Avrupa'da, hatırı sayılır mesafelerden bakır taşıyarak, elde ettikleri alaşımla eşsiz tunç eserler üreten Unetice Kültürü ve Güney İspanya'da, ölümlerini kocaman seramik küplere gömen El Argar Kültürü bunlardan bazılarıdır. Sonrasında da, Danimarka ve İrlanda gibi bazı bölgelerde yaşayan elit kesim, benzer müsriflikte mezarlar inşa ederek, zenginliklerini gözler önüne serme fırsatını yakalamıştır.

28 Antik Avrupa

Katmanlaşmış toplumların büründüğü formun yapısı uzunca bir süredir arkeologların zihnini kurcalamaktadır. Bazıları bu toplumların “Beylikler” (devlet öncesi topluluklarda görülen bir sosyal organizasyon çeşidi) şeklinde organize oldukları hipotezini ileri sürer. Beyliklerde, statüsel ve yönetsel mevkiiler bir nesilden diğerine aktarılır ve çiftçilerin, hayvan yetiştiricilerin, sanatkâr ve zanaatkarların kontrolleri elit kesimin elindedir ki; bahsi geçen alt tabakanın ürettiklerini gerek biriktirerek, gerek sergileyerek ve gerekse dağıtarak, kendi sosyal üstünlüklerini sürdürebilmişlerdir. Diğer bazı arkeologlar ise bu kadar keskin bir hiyerarşik düzen yerine; Tunç Çağı toplumlarının- otorite ve statü arasındaki farkların bireyler ve gruplar arası ilişki ve durumlara bağlı olarak değişiklik gösterdiği- daha akışkan ve karmaşık bir yapı içinde olması gerektiğini savunur. Hangi görüşe inanılırsa inanılsın, Tunç Çağı Avrupası’nda sosyal organizasyonun giderek karmaşık bir hal aldığı apaçık ortadadır.

En gelişmiş toplumlar M.Ö. 3000’in başlarına ait Ege Bölgesi kalıntılarında karşımıza çıkar. Girit Adası’nda konuşlanmış olan Minos (Girit) Uygarlığı; yönetimin saraylardan yapıldığı bir politik ve ekonomik sistem geliştirmiştir. Elit kesime ait olduğu çok açık olan bu saraylarda, ortadaki genişçe bir avlunun etrafını çevrelemiş yaşam alanları, ambarlar, tören odaları ve tapınaklar bulunur. M.Ö. ikinci bin yılın ortalarında ise; sonradan Homeros ve Tukididis gibi Yunan tarihçiler tarafından da büyük övgülerle anlatılacak olan ve ihtişamlı kral (kraliyet) mezarlarına ev sahipliği yapan, müstahkem Miken Uygarlığı ortaya çıkmıştır. Avrupa’nın diğer bütün kesimlerine oranla, Ege Bölgesi, Tunç Çağı’na ait gelişmelerin en hızlı şekilde gerçekleştiği yerdir. Özellikle Minos ve Miken Uygarlıkları, hem yazıyı kullanmaları hem de eşsiz yönetsel biçimleriyle gerçek birer medeniyet örnekleridir.

Tunç Çağı’nın arkeologların karşına çıkardığı güçlükler henüz son bulmamıştır. Bilhassa, anıtlar ve mezarlıklarla dolu kutsal kalıntıların altında yatan olası anlamlarının yanı sıra, Tunç Çağı toplumlarında karşımıza çıkan yaş ve cinsiyet farklarının daha geniş ölçüde araştırılmaları gerekmektedir. Çiftlikler ve korunaklı yaşam alanlarının rolleri daha iyi anlaşılmalıdır. Dolayısıyla, son dönemlerde yapılan arkeolojik araştırmaların, eskilere oranla, keskin cevaplar yerine daha çok cevaplanacak soru ortaya çıkarıyor olması bu sebeptendir.

TUNÇ'UN ÖNEMİ

MARK PEARCE

Tunç; Bakır ve Kalayın karışımından elde edilen kristalize bir alaşımdır. İdeal karışımı 9:1 (9'a 1 oranında) olmakla birlikte, tarih öncesi devirlerde bu oranın gerek üretim şartları gerekse ustanın kişisel tercihi-ne bağlı olarak değişiklik gösterebildiği gözlemlenmiştir. Tunç, kalıplara dökülerek, dövülerek ya da soğuk dövme işlemi uygulanarak işlenebilir ve sac da dâhil olmak üzere pek çok karmaşık şekle sokulabilir. Soğuk işleme; deformasyon sertleşmesine -yani, metalin daha sert hale gelmesine- sebebiyet verir. Bu sayede, son derece keskin kenarlı kesici aletler üretilebilir; ancak işlemin fazla abartılması kırılma ve çatlamalara yol açacaktır. Kızdırma veya tavlama yöntemi ise deformasyon sertleşmesini etkisiz hale getirir, kristalleşmenin yeniden gerçekleşmesini sağlar ve işlenilen malzemenin istenilen şekle sokulmasına yardımcı olur. Üstüne üstlük, kalay elementinin varlığı eritilmiş metalin akışkanlığının artmasında etkili olacağı için; dökme işlemi ve kompleks şekillerde kalıpların kullanılması kolaylaşır.

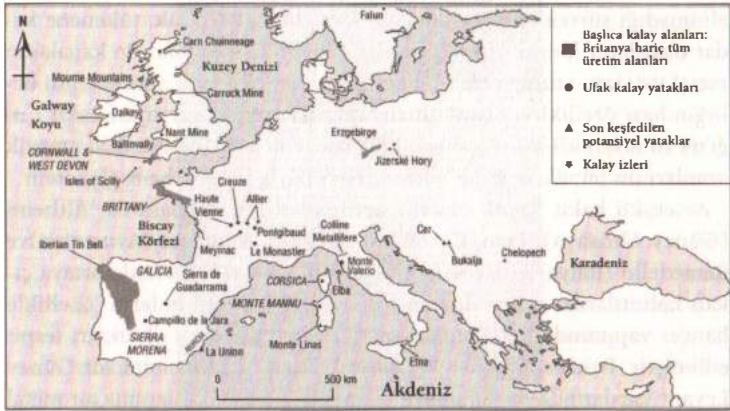
Avrupa'nın tarih öncesi devirleri üzerine çok sayıda araştırma mevcut olduğundan dolayı, metalürjik gelişmelerin sıralaması çok iyi bilinir. Yeni yapılan çalışmalar, özellikle Levant (Filistin, Ürdün, Lübnan, Suriye, Hatay, Sina Yarımadası'nı kapsayan bölge) civarında yapılan kazı-

lar gelişen sosyal kompleksite çerçevesinde gerçekleşen metalürjik gelişmelere yepyeni bir ışık tutmuştur. Erken Tunç Çağı döneminde, M.Ö. 2400 civarında, Orta Avrupa'nın Unetice Kültürü ile başlayan tunç işlemeciliği, günümüzde Erzgebirge ya da "Ore (Maden) Dağları" olarak bilinen ve Almanya- Çek Cumhuriyeti arasında kalan bir bölge etrafında geniş bir sahaya yayılmıştır. Bölgenin zengin kalay yataklarına ev sahipliği yaptığı düşünüldüğünde bu durum pek de şaşırtıcı gelmez. Her ne kadar tartışmalara yol açsa da, kimi arkeologlar bu yatakların antik çağlarda hatırı sayılır derecede sömürüldüğüne inanmaktadır. M.Ö. 2150 civarında, sanki hiç gerçek bir Bakır Çağı yaşanmamışçasına, "kalay karışımı tunç" hızlı bir şekilde uzak batıdaki Britanya'ya ulaşır. Britanya'da kalay üretimine dair ilk kanıt Cornwall'da, Saint Austwell yakınlarındaki Caerloggas bölgesindeki bir mezardan çıkarılmıştır ve M.Ö. 1800 yılına aittir. Cornwall aslında çok önemli bir kalay kaynağıdır.

İLK ADIM: ARSENİKLİ BAKIR

Antik metal ustalarının metali eritmek, inceltmek, kalıplara dökmek ve işlemek gibi bir dizi işlemi den geçirmek suretiyle ortaya çıkardıkları sanat eserlerinde kullandıkları yöntemin, ne dereceye kadar bilincinde oldukları sorusu günümüz arkeologlarını ikiye böler. Söz konusu eserler tasarım eseri mi, tesadüf eseri midir? Bu tartışma aslında modernistler ve primitivistler arasındaki anlaşmazlığın bir başka yansımasıdır. Bir taraf, tarih öncesi insanının aşağı yukarı günümüz insanına benzediğini ancak gündelik deneme yanılma yöntemleriyle yaşamlarını sürdürdüklerine inanırken (modernistler), diğer taraf bu insanların bilgilerinin derinliği ve karmaşıklığından şüphe eder (primitivistler).

Bu tartışma "Arsenikli Bakır kullanımı" ile alakalı olarak da aynı şekilde devam eder. Arsenikli bakır; %2-6 arasında arsenik içeren bir alaşımdır ve M.Ö. dördüncü ve üçüncü bin yıllarda Avrupa'da Bakır Çağı boyunca kullanıldığı görülmüştür ki; kalay alaşımlı bakırın keşfini takip eden bir süre boyunca da kullanılmaya devam edildiği tespit edilmiştir. Aynen Tunç gibi, arsenikli bakırın özellikleri de alaşımsız (saf) bakırdan daha avantajlıdır. Arsenik deoksidan özelliği gösterir; bakırın daha akışkan hale gelmesine ve böylece dökümlenme işleminin kalitesinin artmasına yardımcı olur. Yapılan çeşitli deneylerden anlaşıldığı

Avrupa'daki kalay yatakları. Penhallurick'den uyarlanmıştır. 1986.

üzere; alaşımların soğuk işleme tabi tutulması “deformasyon sertleşmesi (pekleşme)”ne yol açar. Yani; ham döküm veya tavlama (yavaş yavaş soğutma) fazlarında 70 HV (Vickers Sertliği) derecesinde olan arsenikli alaşım, 150 HV derecesine kadar pekleştirilebilir. Tarih öncesi devirlerde kullanılan arsenikli bakırların sertliği 100 HV’yi geçmemiş olmasına rağmen, bu oran saf bakırın erişemeyeceği bir sertlik derecesidir. Yine de, bazı görüşlere göre arsenik alaşımı tesadüfen keşfedilmiştir ve özellikleri de bahsedildiği kadar avantajlı değildir. Bu görüşün temelinde arseniğin segregasyona (yani; ayrışmaya) olan eğilimi yatar. Döküm işlemi sırasında arsenik, alaşımın matrisinden (ana fazından) ayrılarak, işlenilen malzemenin yüzeyine doğru çıkma eğilimi gösterir.

Metalik gri renkli tenantit ya da enarjit (bakır-arsenik-sülfür minerali) gibi bazı bakır cevherleri arsenik bakımından zengindir. Arsenikli bakırın keşfedilmesinin tesadüfi olduğuna inanılmasının sebebi aslında budur. İddiaya göre; bu tarz -arsenik bakımından zengin- bir bakır cevherini tesadüfen kullanan tarih öncesi metal ustaları, kullandıkları metalin mekanik özelliklerinin saf bakırınkinden daha iyi olduğunu keşfetmişlerdir. Dahası; arsenik bakımından zengin cevherler ısıya ya da darbeye maruz kaldıklarında kendilerine has, sarımsak benzeri bir koku yayarlar. Arsenik, oksidasyona eğilimli olduğu için; oksijenle birleştiği durumlarda ortama son derece zehirli arsenik oksit gazı yayılır ve (örneğin, oksijenden yoksun bir ortam sağlanması gibi) gerekli önlem

alınmadığı sürece eritilmiş metalin içeriğindeki arsenik, tükenene kadar oksitlenir. Beyaz arsenik dumanı ve beyaz kalıntılar ile karşılaşan metal ustaları, muhtemelen bu belirtileri, işlenen yeni malzemenin belirgin bazı özellikleri olarak nitelendirmişlerdir. Dolayısıyla, Bakır Çağı'na ait arsenikli bakır'dan yapılmış malzemelerin içeriğindeki arsenik oranlarının büyük farklılık göstermeleri böyle bir sebebe bağlanabilir.

Arsenikli bakır kasıtlı olarak üretilmiş olsa da olmasa da; Altheim (Güney Almanya), Pfyn, Cortaillod (İsviçre), Mondsee (Avusturya) ve Remedello (İtalya) gibi çok geniş skalaya yayılan bölgelerde ortaya çıkan kalıntılarda, erken dönem bakır kullanıcı toplumların, özellikle hançer yapımında, tercihen arsenikli bakır kullanmış oldukları tespit edilmiştir. Benzer örnekler Wales ve Bakır Çağı dönemine ait Güney Levant kazılarında da karşımıza çıkmıştır; günlük kullanıma ait metal eşyaların bakırdan, itibar veya kült simgesi özelliği taşıyan sanatsal eserlerin arsenikli bakırdan üretildiği görülmüştür. Her ne kadar arsenikli bakır kullanılarak üretilen aletler daha keskin kenarlara sahip oluyorsa da, bu ham maddenin bilinçli olarak tercih edilmesinin altında mekanik değil, (renge bağlı olarak) estetik nedenler de yatıyor olabilir. Çünkü segregasyona eğilimli olan arsenik zengini sıvı, terleme yoluyla kendini işlenmekte olan materyalin yüzeyine doğru püskürtmüş ve eşyaya gümüşü bir kaplama oluşturmuş olabilir.

KALAYIN SAHNEYE ÇIKIŞI

Kasiterit (kalay oksit cevheri) Avrupa'nın çeşitli bölgelerindeki plaser yataklarda bulunur. Cevher zengini kayaların erozyonu sonucunda oluşan tortular, çeşitli yollarla taşınarak alüvyal kum veya çakıl yataklarında birikir. Yüksek yoğunluklu, sert ve siyah renkli "dere kalayı" muhtemelen altın arayan tarih öncesi insanına yabancı değildir. Bir çeşit kalay sülfürü olan Stanit'in -zaman zaman kalkoprit (bakırlı prit) ve pirit (demir sülfür) ile birlikte- bulunduğu cevher kütlelerinin aşındığı yerlerde kasiterite rastlamak mümkündür.

Gelgelelim, kalay çok nadir bulunan bir metaldir. Bazı plaser yataklarının çoktan keşfedilip, tüketilmiş ve buna bağlı olarak günümüze ulaşmamış olması olasıdır ama kalayın Avrupa içindeki dağılımı gerçekten orantısızdır. Aslına bakılırsa, kalayı düzenli olarak kullanmış olan Unette Kültürü'nün kalay yatakları bakımından gayet zengin olan Erzge-

Resim 1: Fransa, Marmesses'ten bronz plaka zırh.
NY. Reunion Des Musees Nationaux'un izniyle yayımlanmıştır.

birge etrafında konuşlanmış olmaları tesadüf değildir. Güney-Orta İngiltere'de bulunan, M.Ö. İkinci bin yılın ilk dönemlerine ait Wessex mezarlarının zenginliğinin, güney batıdaki zengin kalay madenlerini kontrol altına almalarıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Cornwall-Rillaton'da bulunan altın kupa, bu hipotezi doğrular şekilde, zenginliğin kalay ticaretine bağlı olarak giderek arttığına kanıt niteliğindedir. Diğer büyük yataklar Batı İberya ve Britanny'de bulunmaktadır ama buralarda Tunç Çağı boyunca kalay çıkarımına dair herhangi bir sağlam kanıt yoktur. Türkiye'nin güneyinde yapılan kazılarda, Toros Dağları içindeki Kestel maden ocağında, Erken Tunç Çağı döneminde maden çıkarıldığına ve yine yakınlarındaki Göltepe yerleşkesinde kalay işleciliği yapıldığına dair kanıtlar bulunmuştur.

Gelişmiş Doğu Akdeniz ve Ege Uygarlıklarının kalay madenini, Türkiye, Afganistan ve Mısır'ın doğu çöllerinden temin ettikleri düşünülmektedir. Türkiye'nin güneyinde, Kaş bölgesi açıklarında, M.Ö. 1300 dolaylarında batmış olduğu düşünülen Uluburun gemisinden çıkarılan kalay külçeleri, Geç Tunç Çağı Akdenizi'nde metalik kalay sirkülasyonu olduğunu göstermektedir. Kalayı eritmek kısmen verimsizdir (Ca-

erloggas'ta bulunan cürufların %45 oranında kalay oksit içerdiği görül-müştür) ama kömür altında eritilmiş bakıra bir parça kasiterit ve yüze-yine -kimyasal reaksiyonu kolaylaştırması açısından-bir parça da flux ekleyerek kolayca bir alaşım elde edilebilir. Tunç Çağı döneminde me-talik kalay (ki maalesef istikrarlı değildir) çok nadir bulunur; dolayısıy-la bu durum, eritilmiş bakıra direk olarak kasiterit (kalay taşı) eklendi-ği hipotezini destekler niteliktedir. Arsenikli alaşımların stabilitesini kontrol etmek çok da kolay olmadığı için, kasiterit kullanımı kalıcı bir alaşım elde edilmesi açısından daha garanti bir yöntemdir.

Daha önce de bahsettiğimiz gibi; tunç alaşımı bakır metalinin özellik-lerine oranla hatırı sayılır avantajlara sahiptir. Kalayın varlığı, eritilmiş metalin akıcılığını artırır ve böylece metal, kalıplama işlemi için daha uygun hale gelir. Dahası, kalayın katılması sonucunda metalin erime noktası düşer. %10 kalay ihtiva eden tunç alaşımının erime noktası saf bakırinkinden 200 derece eksik olacaktır. Ham döküm esnasında sertlik derecesi 100 HV olan tunç alaşımı, soğuk işleme tabi tutularak 170 HV sertliğe ulaştırılabilir. İşte bu sebeple, önceden çok popüler olan “taştan ok uçları ve hançerlerin”, Erken Tunç Çağı'nın başlarında, arse-nikli bakır'dan tunç kullanımına geçilmesiyle birlikte popülerliklerini yitirmiş olmaları tesadüf değildir. Bu durum hem tuncun çok daha sık üretilmesi ile birlikte kolay bulunur hale gelmesi, hem de metalden ya-pılmış savaş aletlerinin daha tesirli olması ile ilişkilidir.

KATKI MADDESİ OLARAK KURŞUN

Tunç Çağı'nın son dönemlerinde, kurşun metali de tunç alaşımına eklenir olmuştur. Erime noktasını düşürerek alaşımın kıvamının (viz-kozitesinin) artmasına yardımcı olan kurşun, hiç şüphesiz kalıplama kalitesini de arttırmaktadır, ancak; o dönemde kurşun kullanılmasının asıl sebebi, metal kıtlığında alaşımın hacmini arttırmak gereksinimi de olabilir. Breton'da çıkarılmış olan soketli baltalar yüksek oranda kurşun içerir. Aynı şekilde; Slovakya'da çıkarılan bazı baltaların %6-7 oranın-da, orakların ise %3-4 arasında kurşun içerdiği saptanmıştır. İngilte-re'de Wilburton kazılarında (M.Ö. 1140-1020); Ewart Park kazılarında (M.Ö. 1020-800) ve Llyn Fawr kazılarında (M.Ö. 800 itibarıyla) kurşu-nun bilinçli olarak kullanıldığına dair kanıtlar elde edilmiştir.

BAKIR'IN TEMİN EDİLMESİ

Avrupa'da bakır, kalaydan daha yaygındır ve görünen o ki; tarih öncesi maden işçileri günümüzde ekonomik olarak pek önemi kalmayan mostralarda çalışmışlardır. Tunç Çağı'na ait bilinen maden alanları Güney İrlanda'daki Ross Adası (M.Ö. 2400-2000) ve Gabriel Dağı (M.Ö. 1700-1500), İngiltere'deki Alderley Edge Tepesi'dir (M.Ö. 2000'lerin ilk yarısı). Aynı dönemlerde Galler'in kuzey kıyısı Llandudno'daki Great Orme tepesinde de çok geniş bir alanda yer altı çalışmaları yapıldığı kayıtlara geçmiştir. Ülkenin batı yakasında, Cwmystwyth ve Nantyreira kasabaları ile Anglesey Adası'ndaki Parys Dağı da Tunç Çağı boyunca madencilik yapılmış olan sahalar arasındadır.

İspanya'nın güneyinde Chinflon, kuzeyinde El Aramo ve El Milagro; Fransa'nın güneyinde ise Cabrières ve Saint-Véran-les Clausis bölgeleri de, yine aynı şekilde, tarih öncesi madencilik alanlarıdır. Dahası, İtalya'nın kuzeybatısında bulunan Liguria kasabasındaki Libiola ve Monte Loreto bölgeleri ile Sırbistan'ın Bor Kasabası yakınlarındaki Rudna Glava civarında, M.Ö. 500'lü yıllara kadar istifade edilmiş olan Bakır Çağı maden yatakları keşfedilmiştir. M.Ö. 500 tarihine kadar kullanıldığı tespit edilmiş diğer bir maden yatağı ise Bulgaristan'ın Ai Bunar bölgesinde bulunmaktadır; Tymnjanka'da ise Tunç Çağı döneminde kullanıldığı tespit edilen maden yatakları yer alır. Orta Slovakya'nın Slovinkey ve Spania Dolina köylerinde hem Bakır Çağı hem de Tunç Çağı döneminde kullanıldığına dair kanıtlar içeren maden yatakları keşfedilmiştir. Ancak, bu yatakların hiç biri Avusturya ve Rusya'da ortaya çıkarılan Tunç Çağı maden alanları ile boy ölçüşemez. Salzburg- Avusturya'daki Salzach Vadisi'nde yer alan Mitterberg Madeni'nde Tunç Çağı'na ait 100 metre uzunluğunda maden galerileri bulunmaktadır. Hesaplamalara göre, tarih öncesinde bu madenden 18000 ton bakır çıkarıldığı tespit edilmiştir. Rusya'nın Avrupa tarafında, Urallar'ın güney batısında bulunan Kargaly'de ise yaklaşık 1,5- 2 ton civarında maden çıkarılmış olduğu düşünülmektedir.

METALLERİN ANALİZİ VE KÖKLERİ

Tarih öncesi dönemlerin Avrupa'sına ait metal kalıntıları üzerine gerçekleştirilmiş çok sayıda analiz bulunmaktadır. Örneğin, yaklaşık

22000 analizin gerçekleştirildiği Stuttgart Spektrografik Analiz Programı bunlardan yalnızca bir tanesidir. Avrupa'da metalürjinin nasıl ortaya çıktığına ışık tutmak niyetiyle, Bakır Çağı ve Erken Tunç Çağı metalleri üzerine hatırı sayılır sayıda kompozisyonel (bileşimsel) analiz yapılmıştır. Hatta tartışmalı olmasına rağmen, bu verilerin istatistiksel analizleri de bol miktarda bulunmaktadır. Her şeyden önce ortada pek çok metodolojik problem mevcuttur. Dökümlenmiş metal eşyalardaki segregasyon bir yana dursun; tarih öncesi dönemlere ait metalik eşyalar homojen bileşenlere sahip değildirler. Maalesef, bu analizler sonucu belirlenen bu elementlerin pek çoğu (daha önce arseniğin segregasyonunu tartışmıştık) bu özelliği gösterir. Dahası, metal yataklarının bileşenleri de; mostraları ile alakalı olarak, kendi içlerinde değişkenlik gösterir. Belli ki; Geri Dönüşüm'ün hikâyesi Erken Tunç Çağı'nda başlar. Çünkü metalden yapılmış aletler taştan yapılmış aletlerin tersine, kırılmaları halinde yeniden tamir edilebilme avantajı sağlar ve ham madde yeniden kullanılabilir. Bu durumda, farklı kaynaklardan elde edilen metallerin bir arada eritilerek yeniden kullanılması söz konusu olmuş olabilir. Sonuç olarak, saf olmayan metallerin kullanılmasıyla elde edilen alaşımlar sorunu henüz tam olarak aydınlığa kavuşturulamamıştır.

Bazen, bazı bileşen gruplarının eşyaların türleri ile uyumlu olduğu gözlemlenir. Örneğin, Doğu Alplerin kuzey bölgelerinde, Avusturya'nın aşağı kesimlerinde ve Moravya'da sıklıkla bulunan Erken Tunç Çağı'na ait halka şeklindeki külçeler ortak bir özellik gösterir. Genellikle "C2" ya da "Ösenring Metali" olarak adlandırılan bir metalden üretilen bu külçeler muhtemelen Avusturya maden ocakları ile ilintilidir. Peter Northover İngiltere ve Kuzeybatı Avrupa'daki metal sirkülasyonunu açıklamak adına, saf olmayan alaşımlardan edinilen bulguları kullanarak bu materyallerin nerelerden edinilmiş olduğuna dair ikna edici öneriler ortaya atmıştır. Örneğin, kendisine göre; Britanya'da kullanılan en eski metal malzeme aslında İrlanda'dan temin edilmiştir ve Geç Tunç Çağı metali için de Avrupa metal kaynakları kullanılmıştır.

METAL VE TOPLUM

Tarihöncesi dönemler için yapılan yorumlar daima, metal endüstrisinin gelişimi ile sosyal kompleksitenin artması arasında kurulan bağ ile ilişkilidir. Avustralyalı tarihöncesi uzmanı Vere Gordon Childe *The*

Dawn of European Civilization (Avrupa Uygarlığının Şafağı) adlı eserinde Tunç Çağı'nın başlangıcına istinaden, "Batı Dünyası'nı diğerlerinden ayıran... Üstün Özellikler" görmüş olduğunu savunabilir, ancak; "metal ticaretinin başlaması mı elit bir sosyal sınıfın ortaya çıkmasını tetiklemiştir, yoksa tam tersine, elit kesimin ortaya çıkışı mı metalürjinin doğumuna neden olmuştur?" sorusu her zaman tartışmalı olarak kalacaktır.

Metal, işe yarar aletler ve silahların üretilmesi ve hatta malzeme kaybı olmadan tamir edilebilmeleri için kullanılan bir araç olmakla birlikte, statü göstergesi için de önemli bir vasıta. Kullanımının ilk yıllarında nadir bulunan bir malzeme iken, kalay kullanımına geçilmesi bu nadirliği daha da pekiştirmiştir, çünkü kalay, bakırdan da zor bulunabilen bir metaldir. Üstüne bir de metal ustalarının aranan niteliklere sahip olup, yeşil bakır cevherini o "büyülü metale" dönüştürebilme yetenekleri devreye girince, durum iyice eşsiz ve az rastlanır bir vaka halini alır. Bilhassa tunç alaşımının dökümlenerek veya işlenerek çeşitli süs eşyası, araç-gereç, silah ve hatta sac yapımında kullanılabiliyor olmasına istinaden, metal kullanımı, sözü edilen dönemlerde diğer bütün ham madde ve malzemelerden daha popüler hale gelmiştir. Sac metalden, silah, zırh (kask, kalkan) ve vessel yapımında faydalanılabilmektedir. İşlenmesi için gereken hüner ve özveri şöyle dursun, metal-zırh, deri veya ağaçtan yapılma muadillerinden kısmen daha az elverişlidir; ama görünüm açısından muazzamdır. M.Ö. birinci bin yılın ilk yarısında yaşadığına inanılan efsanevi Yunan şair Homeros'un İlyada ve Odise destanlarında, Truva Kuşatması esnasında, Genç Tunç Çağı'nın Egeli savaşçıları tunçtan yapılmış, parlak ve ışıltılı zırh, başlık ve kalkanları ile tasvir edilir.

Dolayısıyla, bu dönemlerde metal sahipliği ve kullanımı, refah seviyesinin bir göstergesi olarak görülebilir. Bu görüş özellikle Danimarka gibi, bakır ve kalay teminini dış kaynaklardan yapmak durumunda olan bölgeler için doğru olabilir. Ancak; eşyaların biyografisine veya ritüellerin eşsizliğine bakarak, ham maddelerin nadirliği veya gereken iş gücünün maliyeti üzerine tahmin yürütebilmek çok zordur. Bu sebeple; tarihöncesi devirlere ait eşyalara böylesine anlamlar yüklemek gerçekten riskli olabilir. Çünkü aynen Akilleus'un mızrağı gibi, epik edebiyatta karşımıza çıkan bazı silahlar değerlerini aslında kendilerini kullanan şahsiyete istinaden alırlar.

Bakır ve kalayın orantısız dağılımı sebebiyle, metale olan talep Avrupa toplumlarını metal ticareti çerçevesinde bir araya getirmiştir. Metale kar-

şılık hangi organik malzemelerin takas edildiği bilinmemektedir ama metal ustalarının ve kaynakların kontrolünün giderek artan bir öneme sahip oldukları çok açıktır. Görünen o ki, Urnfield periyoduna denk gelen güçlü yerleşim yerleri bölgesel metalürjik merkezler olarak var olmuşken, daha küçük bazı bölgeler ise kendilerine ait hiç bir üretiminin olmadığı yerler olarak kalmışlardır. İngiliz Kanalı'ndaki Dover yakınlarında, Langdon Körfezi'nde ortaya çıkarılan Orta Tunç Çağı'ndan kalma gemi enkazının kargo bölümünde ortaya çıkan metal kalıntıları Geç Tunç Çağı boyunca Britanya'da gerçekleşen metal ithalatının önemli bir kanıtıdır. İtalya Alplerinde, Trentino-Alto Adige gibi bazı bölgelere konuşlanmış olan Luco/Laugen grupları gibi, ellerinde yeterli zirai kaynak bulunmayan kimi toplumlar için madencilik, ekonomi ve statü açısından kuvvetli bağlar kurabilmeleri için çok önemli olmuştur.

TUNÇ İŞÇİLERİ'NİN SOSYAL POZİSYONU

Kendini yerli gıda üretiminden ziyade daha spesifik ekonomik görevlere adanmış bireylerin yaşadığı bir dönemde gerçekleşen sosyal kompleksitedeki gelişimi anlamak için el sanatları alanındaki uzmanlaşmanın irdelenmesi gerekir. Bakır metalürjisi geliştikçe; maden arama (prospeksiyon) ve çıkarma, cevher işleme, eritme, dökümleme ve metale son şeklini verme gibi zanaat ve iş alanları ortaya çıkmıştır. Kuvvetle muhtemel, bu işçiliklerin bazıları kendi küçük sırlarını ihtiva etmektedir. Gordon Childe "The Bronze Age (Tunç Çağı)" adlı eserinde tunç ustalarının, herhangi bir toplumun sosyal yapısından uzakta, oradan oraya gezerek hünerlerini sergileyen, gezici bir sınıftan geldiklerini iddia eder. Ancak, etnografik literatürde böyle bir modele dair herhangi bir desteğin bulunmaması ve yerleşim yerlerinde (örneğin: Ledro ve Fivao gibi İtalyan göl kenarı köylerinde) düzenli olarak metal işçiliğinin yapılmış olduğuna dair ortaya çıkan kanıtların çokluğu, arkeologları başka bir kurguyu savunmaya itmiştir. Bu teze göre metal ustalığı toplumtemelli, fakat yarı zamanlı olarak icra edilen bir meslek dalıdır. Michael Rowlands'a göre yerleşik ama mevsimlik düzende işleyen bir çalışma sistemi söz konusudur. Geniş alanlara yayılmış, çok çeşitli işçilik örnekleri bulunmaktadır. Ayrıca, bireyler arasında model ve fikir alışverişi yapıldığına dair kanıtlar ortaya çıkarılmıştır. Örneğin, kazması flanşlı (kakma yuvah) Urnfield kılıçlarının Doğu Akdeniz'den Avrupa'ya ka-

dar yayılmış bir alanda, çok benzer örnekleri çıkarılmıştır.

Stephen Shennan tarafından, Sank Veit-Klinglberg bölgesinde Salzach Vadisi'ndeki bir köyde, Erken Tunç Çağı'na ait bir maden ocağında yapılan kazılarda metal dökümcülerinin aynı zamanda işleme ustaları olduğu da ortaya çıkmıştır. Bu ustalar, çıkardıkları maden cevherlerini çeşitli yiyecek stokları ile takas ederek yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Trentino Alpleri'ndeki Lavarone-Vezzena Vadisi'nde Geç Tunç Çağı'na ait yüklü miktarda döküm cürufu çıkarılmıştır. Ayrıca, Kıbrıs civarında yapılan kazılar, bölgede geniş ölçüde endüstriyel üretim yapılmış olduğunu gözler önüne sermiştir.

DÜNYA METALLERLE DÖNER

Genel olarak tunç ve diğer madenlerin ticaretinin, Tunç Çağı Avrupası'ndaki sosyal kompleksite gelişimine ne ölçüde katkı sağlamış olduğu henüz net değildir. Acaba tunç, besi hayvanları, kürkler ve kumaşlar gibi refah düzeyini gösterir nitelikteki diğer bazı mülklerin arasında kısmen ikincil derecede kalmakta ama bahsedilen diğer materyaller çabuk bozunduğu için arkeolojik kanıtlarda yerlerini alamamışlar mıdır? Eşsizliği; Güney Levant'a gerçekleştiğine inanıldığı şekilde, sosyal kompleksitenin gelişmesinde bir katalist görevi mi görmüştür, yoksa başlı başına bir fenomen olan Barbar Avrupa'nın elit kesimin ortaya çıkmasıyla mı alakalıdır? Avrupa'daki sosyal ayrışmalar, Neolitik dönemine kadar uzanır. Kontrolü kimin elindeyse, o kesimin gücüne güç katan bu iki eşsiz metal (önce bakır, ardından tunç) gösteriş açısından da mükemmel birer araç olmuşlardır. Tunç Çağı savaşçısının bütün güzelliği, zırhının parlıdayan metalinde gizlidir.

Ayrıca bkz. Avrupa Tarihöncesinin Kökenleri ve Gelişimi (1. Cilt, 1. Bölüm); Rudna Glava ve Ai Bunar'daki İlk Bakır Madenleri (2. Cilt, 4. Bölüm)

KAYNAKÇA

Budd, Paul. "Eneolithic Arsenical Copper: Heat Treatment and the Metallographic Interpretation of Manufacturing Process." In *Archaeometry '90*. Edited by Ernst Pernicka and Günther A. Wagner, pp. 35–44. Boston: Birkhäuser, 1991. (Budd doubts that arsenical copper was as advantageous as has been claimed and whether it was

40 Antik Avrupa

produced deliberately.)

Charles, James A. "The Coming of Copper and Copper-Base Alloys and Iron: A Metallurgical Sequence." In *The Coming of the Age of Iron*. Edited by Theodore A. Wertime and James D. Muhly, pp. 151–181. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1980. (An excellent treatment, exploring hypotheses to explain developments, with particular attention to arsenical copper.)

Chernykh, Evgenii N. *Ancient Metallurgy in the USSR: The Early Metal Age*. Translated by Sarah Wright. New Studies in Archaeology. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1992.

Childe, Vere Gordon. *The Bronze Age*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1930. (An influential, but very dated account of the Bronze Age.)

———. *The Dawn of European Civilization*. London: Kegan Paul, 1925. (A dated account, but containing interesting ideas.)

Coghlan, Herbert H. *Notes on the Prehistoric Metallurgy of Copper and Bronze in the Old World*. 2d ed. Occasional Papers on Technology, no. 4. Oxford: Pitt Rivers Museum, 1975.

Harding, Anthony F. *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge World Archaeology. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2000. (See, in particular, pp. 197–241.)

Northover, J. Peter. "The Exploration of the Long-Distance Movement of Bronze in Bronze and Early Iron Age Europe." *Bulletin of the Institute of Archaeology*, London 19 (1982): 45–72.

Pearce, Mark. "Metals Make the World Go Round: The Copper Supply for Frattesina." In *Metals Make the World Go Round: The Supply and Circulation of Metals in Bronze Age Europe*. Edited by Christopher F. E. Pare, pp. 108–115. Oxford: Oxbow Books, 2000.

———. "Reconstructing Prehistoric Metallurgical Knowledge: The Northern Italian Copper and Bronze Ages." *European Journal of Archaeology* 1, no. 1 (1998): 51–70.

Penhallurick, Roger D. *Tin in Antiquity: Its Mining and Trade throughout the Ancient World with Particular Reference to Cornwall*. London: Institute of Metals, 1986.

Rowlands, Michael J. *The Production and Distribution of Metalwork in the Middle Bronze Age in Southern Britain*. BAR British Series, no. 31. Oxford: British Archaeological Reports, 1976.

Shennan, Stephen. *Bronze Age Copper Producers of the Eastern Alps: Excavations at St. Veit-Klinglberg*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 27.

Bonn, Germany: Habelt, 1995. Tylecote, Ronald F. *The Prehistory of Metallurgy in the British Isles*. London: Institute of Metals 1986. (Despite the British focus, a useful review of technological change.)

ILIMAN GÜNEYDOĞU AVRUPA'DA ERKEN VE ORTA DÖNEM TUNÇ ÇAĞLARI

H. ARTHUR BANKOFF

Güneydoğu Avrupa'da ılıman iklimin baş gösterdiği Tunç Çağı'nın erken dönemleri (M.Ö. 2200-1500), hazırlıksız yakalanan arkeolog için son derece kafa karıştırıcı bir resim sunar. Yıllar içerisinde İngilizce, Almanca ve Fransızca olarak çıkarılmış yayınlar artmış olmasına rağmen, döneme ait kazılar üzerine yazılan başlıca raporlar ve kurgulanan sentezler ancak Macarca, Romence, Bulgarca, Sırpça ve diğer bazı yerel dillerde bulunabilir. Hatta arkeolojik anlamda bariz şekilde birbirleriyle aynı özellikleri gösteren toplumlar bile, bazen, günümüz dünyasında farklı ülkelere ait farklı yorumlar sebebiyle, farklı isimlerle anılıyor olabilirler. Dünya'nın bu bölümü, 19. Yüzyılın ortalarında başlayan Antika Koleksiyonculuğu ve özellikle seramik ve metal objeler üzerine, tarih öncesi yaşantısının alelade özellikleri üzerine harcanan çabanın çok daha azı harcanarak ama uzmanlıkla ve detaylıca yapılmış tipolojik çalışmalar ile bilinir. Maalesef, Tunç Çağı'na ait kazı alanlarındaki bitki ve hayvan kalıntılarını kapsayacak şekildeki çalışmaların başlaması 1980'leri bulmuştur.

Bir anlamda bu durum Erken ve Orta dönem Tunç Çağları'ndan geriye kalan arkeolojik kalıntıların tabiatı ile alakalıdır. Höyükler (yerleşim alanlarının üzerinde zamanla oluşan tepeler) ve Tümülüsler (mezar

yerlerinin üzerinde zamanla oluşmuş tepeler) hariç olmak üzere, geri kalan çoğu arkeolojik site yüzeye çok yakın olduğundan kolayca bozulmuşlardır. Günümüz dünyasındaki zirai aktiviteler ve kentleşme, daha eski dönemlere ait ve daha derinlere gömülmüş olan arkeolojik alanlara zarar vermese de, yüzeye yakın olan alanlar üzerinde oldukça tahripkâr olmuştur. Ayrıca Tunç Çağı'na özgü dağınık-yerleşme düzeni; M.Ö. dördüncü ve beşinci bin yıllara ait Geç Neolitik veya Kalkolitik (zaman zaman Bakır Çağı olarak anılır) döneminin çok daha fazla kümelenmiş ve bitişik arkeolojik alanlarına oranla, tarihin beklenmedik tehlikelerine karşı savunmasız ve çok daha küçük arkeolojik alanların oluşmasına sebebiyet vermiştir. Çoğu zaman, Erken veya Orta Tunç Çağı'na ait yaşam alanlarının ya da mezarlıkların yalnızca bir tanesine ait kalıntılara ulaşılabilmektedir ki; bu da bütün bir kültür sisteminin yalnızca belirli bir kısmına ulaşılabilmesinin yarattığı kısıtlama sebebiyle, bahsi geçen sistemin diğer bölgelerle eşleştirebilmesini ve Tunç Çağı yaşamının rekons-trüksiyonunu (yeniden canlandırılmasını) zorlaştırmıştır. Döneme ait radyo-karbon tarihlemeleri (Karbon 14) yapılmış olsa da, sayıları yetersizdir ve genellikle de çok iyi korunmuş arkeolojik kalıntılar arasında kısa ömürlü örneklerin yüksek hassasiyetle tarihlenmesi adına yapılan çalışmalarda kullanılmıştır. Dolayısıyla dönemin kaba hatları net olmakla birlikte, kesin bir kronolojik sıralama yapılamamıştır.

Yukarda bahsedilen kısıtlamalar göz önünde tutularak, bu makalede, bölgede çalışan arkeologların tasvir ettiği şekilde farklı kültürler Erken ve Orta Tunç Çağı kültürleri olarak ayrı tutulmuş ama zaman açısından Erken veya Orta Tunç Çağı ayrımı yapılmamış, iki süreç tek bir dönem olarak ele alınmıştır. Bu anlamda makalemiz John Coles ve Anthony Harding'in *The Bronze Age in Europe* (1979)- *Avrupa'da Tunç Çağı* adlı çalışmalarında belirttikleri fikirleri takip eder. Kendilerinin belirttiğine göre; Erken ve Orta Tunç çağları arasındaki fark kronolojik olarak geçerli olmakla birlikte, kültürel anlamda aynı keskinliği göstermez ve M.Ö. İkinci bin yılın ortalarına kadar, totalde yaklaşık 500-750 yıl süren bu devirlerin her biri birbirine çok benzer özellikler gösterir. Takip eden Geç Tunç ve Erken Demir çağları arasındaki farklar çok daha belirgindir.

COĞRAFYA VE ARAZİ KOŞULLARI

Burada kullanılan Güneydoğu Avrupa terimi ile Macaristan Ovası,

Karpat Dağları’nın güney kesimi ve çevrelediği alan, Orta ve Aşağı Tuna Nehri ve kollarını içine alan bir bölge tarif edilmekte ve bu geniş çerçevede günümüzde Macaristan, Romanya, Bulgaristan ve eski Yugoslavya (Slovenya, Hırvatistan, Bosna-Hersek, Makedonya, Sırbistan ve Karadağ)’yı kapsamaktadır. Kasıtlı olarak kullanılan “Ilıman Güneydoğu Avrupa” terimi, bahsi geçen dönemde Akdeniz ikliminin etkisi altında olan Yunanistan ve Balkan Yarımadası’nı dışarıda tutar. Buna karşın, “Ilıman Güneydoğu Avrupa” yazların sıcak ve kurak, kışların ise soğuk ve yağışlı geçtiği karasal iklimin etkisi altındadır. Bitki örtüsü, yükseklerde iğne yapraklılar, alçalarda yaprak döken ağaçlardan oluşan ormanlar ve yeşil ovalardan oluşurken, bataklık araziler de yoğunluktadır. Tunç Çağı’nın erken dönemlerinde (yaklaşık M.Ö. 4000-3500) çok daha sıcak olan iklim, yavaş yavaş soğuyarak, aşağı yukarı günümüz dünyasının iklimine benzeyen hale gelmiştir. O zamanlar herhangi bir drenaja uğramamış olan Aşağı Tuna ve diğer bazı nehirlerin çevresi bataklıklarla; dağ yamaçları ise yoğun ormanlık alanlarla kaplıdır. Günümüzdeki drenaj çalışmalarından önce Macaristan Ovası’nda yaygın olan su baskınları ve Tuna ile Tisza nehirlerinin arasında kalan bataklık bölge, o dönemlerde yerleşim yeri olarak kullanılmayı ve geçişi imkânsız kılmıştır. Dolayısıyla bu tür bir arazinin Tunç Çağı yerleşim birimleri arasındaki iletişimi etkilemiş şekli günümüz dünyasından bir hayli farklı olmalıdır.

4000 yıl önce Karpatlar, Dinar Alpleri ve Balkanlar dağ sıralarının geçit vermez ortamında, nehirler ve vadiler yön bulma açısından önemli birer rota görevi görmektedir. Ülkeyi baştan sona kat etmeye karar vermiş gözü pek bir yürüyüşçü bu dağları geçmiş olabilir ama yük taşıyan veya yüklü hayvanlarla seyahat etmek zorunda kalan biri muhtemelen nehir kenarlarını kullanmayı tercih etmiştir. Geniş alüvyal düzlükler tarım alanları olarak kullanılırken, hemen üzerlerindeki yüksek düzlükler yerleşim yerleri olarak tercih edilmiştir. Dolayısıyla, Tunç Çağı boyunca geniş nehirlerin ve kollarının kenarlarına yerleşen halkların birbirleriyle iletişimi, aralarında dağlar bulunan yerleşim yerlerinin iletişiminden çok daha kolay hale gelmiştir.

Zaman zaman, tarihöncesi etnik ve politik komşuluklar konusu gündeme gelse de; arkeolojik anlamda, çanak çömlek süslemeleri ve metal objelerin şekilleri arasındaki benzerlikler “bir dağ silsilesi veya nehirle çevrelenmiş belirli bir bölgede konuşlandığına inanılan toplulukların”

44 Antik Avrupa

iletişimine kanıt olarak ele alınır.

Ilıman Güney Avrupa'nın dağları, Erken Tunç Çağı boyunca fazlasıyla rağbet gösterilen pek çok ham madde için önemli bir kaynak görevi görür. Ormanlar; ateş yakmak ve barınak inşa etmek için gerekli odun ihtiyacını karşılayan alanlar olduğu kadar (Sırbistan'daki Ljuljaci kazı alanında bulunan kemik kalıntılarının gösterdiği gibi)zaman zaman da av mekânı olarak kullanılan önemli alandır. Romanya'daki Karpat Sıra Dağları ve Doğu Sırbistan Dağları, bu dönemde hatta belki daha da öncesinde kullanıldığı bilinen bakır, kurşun ve gümüş gibi önemli metallerin yataklarıyla sarıdır. Her ne kadar bu metallerin işlenmiş veya işlenmemiş hallerinin ticaretinin asıl mekanizması arkeologlar arasında fikir ayrılıkları yaratsa da, metal objelerin bahsi geçen bölgenin her yerine yayılmış olarak bulunması bu kaynakların ne kadar önemli yerler olduğunun göstergesidir.

Erken Tunç Çağı'nın yerleşim alanlarının yapılanmasında kültürel bir birikim de söz konusudur. Güney Doğu Avrupa bölgesinin yerleşim alanı olarak kullanılmaya başlaması M.Ö. 2000'lerden çok daha öncele dayanır. Zirai alanların kuruluşu ve hemen bitişiklerindeki zengin löslü toprakların (bu topraklar bulundukları yere rüzgâr aracılığıyla taşınır ve mineral bakımından çok zengindir) kullanılma serüvenleri bahsettiğimiz dönemden 4000-5000 yıl öncesinde başlar. Yıllar içerisinde sürekli yeniden kullanıma geçen bölge Macaristan Ovası'nın üstüne öbek öbek birikmiş höyüklerle doludur. Macaristan ve Kuzey Romanya'nın Pecica ve Toszeg gibi bazı bölgeleri Erken Tunç Çağı boyunca kullanılmaya devam etmişken, kimi bölgeler Tunç Çağı'nın başlamasından çok daha önce, yaklaşık M.Ö. 4000 itibarı ile terk edilmiştir. Aynı şey Kuzey-Orta Bulgaristan ve Güney Romanya'da bulunan höyükler için de geçerlidir. Bu terk edilmiş alanların ve eski sahiplerinin aşikâr varlığı Tunç Çağı insanların dünya görüşü ve mitolojilerini de etkilemiş olabilir. Belki de, aynen modern çağ insanı gibi, bu insanlar da kendilerinden önceki nesillerin bıraktıkları topografik izleri değerlendirip, mitolojik geçmişlerini mevcut yaşamları ile ilişkilendirmeye çalışmışlardır. Daha da önemlisi, Erken Tunç Çağı'ndan kalma antik mezar kalıntılarının (tümülüslerin) varlığı, hayatta olan insanların ataları ile bir bağ kurabilmeleri açısından önemli bir vasıttır.

ERKEN TUNÇ DÖNEMİNDE YAŞAM : MÜŞTEREK ÖZELLİKLER

M.Ö. 2000'lerin ılıman Güney Doğu Avrupa'sında Tunç Çağı'nın başlangıç dönemleri, deyim yerindeyse, gayet sıradan özellikler gösterir. Tunçtan yapılmış süs eşyaları ve aletlerin daha yaygın olarak kullanılmaya başlandığı doğrudur ama ne bakır cevherlerinin eritilmesi ve bakırın işlenmesi, ne de metali daha sağlam ve kolay işlenir hale getirmek üzere uygulanmaya başlanan alaşım yöntemleri (ister arsenikle, ister kalayla olsun) bu dönemin belirleyici özellikleri değildir. Doğu Sırbistan'daki Rudna Glava ve Güney-Orta Bulgaristan'da bulunan Ai Bunar kazılarında görüldüğü gibi: Bakır yataklarının keşfi ve Orta Tuna'da Vince kazılarında çıkarılanlar gibi bakır eşyaların varlığı zaten Tunç Çağı'ndan yaklaşık 2000 yıl öncesine dayanır (M.Ö. 4500-2500). Yapılması kolay ve kullanışlı çakmaktaşıdan bıçaklar hala revaçtadır. Metal teknolojisinin gelişmesi, Güneydoğu Avrupalının üretimsel teknolojisinde büyük değişikliklere yol açmamıştır. Aslında, Erken Tunç Çağı'na ait ilk metal örnekler, iğneler, bilezikler ve tokalar gibi süs eşyalarıdır. Bu tarz eşyalar; madenin en ekonomik şekilde kullanılma ihtiyacını temsil ettiği gibi, sahibinin statüsünü bir çırpıda gözler önüne serme niteliği de taşıyor olabilir. Yine bu ilk dönemlere ait, tunçtan yapılmış bal-talar ve perçinli üçgen hançerlerin de statü göstergesi olarak kullanılıp kullanılmadığı belirsizdir. Kesin olan şey; usta işi süslemeler ve iyi işçilik kullanılmış metal objelerin pratik kullanımdan ziyade, gösteriş amaçlı kullanılmış olmasıdır.

Geçimini tarım ve hayvancılıktan sağlayan toplumların bu bölgeyi Tunç Çağı'nın başlangıcından yaklaşık 4000 yıl kadar önce kullanmaya başladıkları bilinmektedir. Erken Tunç Çağı'na ait kazı alanlarında çeşitli baklagiller, arpa ve meyveler bulunmuştur. Yerel coğrafik ve ekolojik faktörlerin etkisinden dolayı döneme ait hayvan kalıntıları siteden siteye çeşitlilik gösterse de, çoğu Erken Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı'na ait kazılarda çıkarılan kemik analizleri, bu dönemde öncelikle büyük baş hayvan, ardından koyun, keçi ve en sonunda da domuz yetiştirildiğine işaret etmektedir. Geyik ve bizon avcılığına dair izlere de rastlanmıştır ancak, vahşi hayvan avcılığı, yiyecek gereksinimini karşılamak adına girilmiş gayretlerin yalnızca küçük bir bölümünü oluşturur. Özellikle Balkanlar'da yaylacılık gelişmiş ve buna bağlı olarak hayvanlar yaz aylarında yaylara kış aylarında ise daha alçak alanlara taşınmış

olabilir. Fakat buna dair kesin kanıtlara henüz ulaşılabilmiş değildir.

Geç Neolitik (Taş Çağı) ve Kalkolitik (Bakır Çağı) toplumlarının Tunç Çağı toplumlarına dönüşmesi bir anda gerçekleşmemiş; bilakis bu dönüşüm, M.Ö. 2000'in başlangıcına doğru giderek daha belirgin bir resim oluşturacak şekilde, ekonomi, ideoloji ve sosyal yapıdaki küçük ama önemli gelişmelerin birikerek ilerlemesine bağlı olarak, yavaş ve kademeli bir geçiş olmuştur. Peter Bogucki'nin 1999 tarihli eseri "*Origins of Human Society- İnsan Toplumunun Kökenleri*"nde ifade ettiğine göre: Tunç Çağı insanını aynı bölgede yaşamış olan daha eski topluluklardan ayıran en büyük fark, hayvanların yük taşımada kullanılmaya başlaması sonucunda doğmuştur. Andrew Sherratt'ın *Secondary Products Revolution (İkincil Ürünler Devrimi)* adlı teorisinin de benzer bir ana fikri vardır: Hayvanlardan faydalanma pratikleri radikal biçimde değişmiştir. Sherratt'a göre o vakte kadar koyun, keçi ve büyük baş gibi ehlileştirilmiş hayvanlar, yalnızca iyi birer besin kaynağı olarak görülmüşlerken, bahsi geçen değişimin gerçekleşmesi ile birlikte, hem çaba gerektiren işlere yardımcı olacak hem de temel besin kaynağı olarak görev yapmaya devam edecek şekilde yeni ve sinerjik bir sistemin parçası olmuşlardır. Bu noktadan sonra hayvanlar; mahsulün yetersiz olduğu dönemler için sigorta olmanın yanında, işlenmesi zor veya zirai anlamda marjinal arazilerde yaşayabilen, hasat edilen bölgelerde otlanmak suretiyle ekin artıklarını temizleyebilen ve hatta bıraktıkları gübrelere toprağın verimini arttıran "Ayaklı Yemek" diye tabir edebileceğimiz birer araç haline gelmişlerdir. Arkeologların Yakın Doğu'da yaptıkları kazılardan edindikleri verilere dayanarak öne sürdükleri bu model, genel anlamda Güneydoğu Avrupa'da beliren çiftçilik ekolojisi ile de örtüşmektedir. Sherratt'ın teorisi bununla kalmaz. Ehlileştirilmiş hayvanların "ikincil ürünleri" olarak: büyük başlardan, koyunlardan ve keçilerden elde edilen süt ve süt ürünlerine, yine koyunlardan yün üretimi için faydalanılmasına ve büyük başların tarla sürmekte kullanılmasına (ki daha sonraları aynı iş için At da kullanılır olmuştur) atıfta bulunur. Bogucki, bahsi geçen bu son özelliğin, sosyal eşitsizlik ve refah düzeyleri arasındaki farkların geçmiş dönemlere nazaran çok daha bariz olduğu konusunda hem fikir olunan Tunç Çağı toplumlarının gelişimindeki en önemli rol olduğuna inanır.

Çağımızın ekonomik terimleri ile konuşacak olursak, tarla sürmede büyük baş hayvanların kullanılması bu türü gıda kaynağı olmaktan çı-

karıp, üretimsel araçlara dönüştürmüştür. Dolayısıyla, toprak sahipliği ve yüksek ihtimalle sonradan devreye girecek olan insan gücü üzerindeki hâkimiyet ile birlikte büyük baş hayvan mülkiyeti, hane halkları ve daha geniş akraba grupları arasında sosyal etkinlik ve güçleri üzerine pazarlık edebilme imkânı doğurmuştur. Tarlaların verimliliği ve iş gücünün kontrolü değişiklik gösterdiği oranda, haneler ve akraba grupları arasında eşitsizlik oluşmaya başlamıştır. Bu bölgede hayvan gücünden faydalandığına dair ilk kanıtlar Bakır Çağı'nda (M.Ö. 4000) yaşamış olan Baden Kültürü'ne aittir. Bu kültür, hayvanları özellikle odun ve taş gibi çok ağır yükleri taşımakta, ormanları temizlemekte ve tarla sürmekte kullanmıştır. Macaristan'daki kazılarda Somogyvar-Vinconci Kültürü'ne, Romanya'daki kazılarda ise Wietenberg Kültürü'ne ait, Erken Tunç Çağı tarihinde kullanılmış yük arabaları ve disk şeklinde ahşap tekerlekler bulunmuştur. İlman Güneydoğu bölgesinde bu tarihlerde tarla sürülmüş olduğuna dair herhangi bir kanıt bulunamamıştır ama Avrupa'nın diğer bölgelerinde bu izlere rastlanmıştır.

Yaşamın sürdürülmesi açısından kritik öneme sahip zirai görevlerin yerine getirilmesi esnasında hayvanların kullanılmaya başlanmış olması üretimi arttırdığı için doğal olarak insan iş gücüne olan ihtiyacı da arttırmıştır. Bunun sonucunda hane halkları arazinin her yerine yayılmaya başlamıştır. M.Ö. 2000-1500 arasında, koşum hayvanlarını ortak kullanarak, tarla sürme veya ekin toplama gibi zamanlaması önemli olan görevleri ortaklaşa yerine getiren akraba ailelerin arazinin her yerine dağılmış şekildeki çiftliklerde yaşamaya başlamış olması, bu toplulukları M.Ö. dördüncü ve beşinci bin yıllarda çok daha birleşik bir yerleşim düzeninde yaşamış olan topluluklardan ciddi biçimde ayırmaktadır. Macaristan Ovası ve Güney-Orta Bulgaristan'da M.Ö. 5000 yılına ait, sonradan bir kaç kez daha işgal edildiğine inanılan höyükler dışında, Erken Tunç Çağı'na ait "köy" oluşumları bulunmamaktadır. Erken Tunç Çağı insanı tipik olarak 10-15 kişilik çiftlikler veya mezralarda konuşlanmıştır. Demografik (Nüfus Yapısı Açısından) açıdan bakıldığında, hayatta kalma ve genlerini gelecek kuşaklara aktarma ihtiyacı ile üreme oranının arttığı düşünülmektedir. Dolayısıyla, bu dönemin insanları her ne kadar küçük topluluklar halinde yaşıyor olsa da civar topluluklardan haberdar olarak bu topluluklarla bağlantı içinde kalmışlardır. Antony Harding'in sözleriyle açıklayacak olursak: Bir nevi "Dağınık Köy" düzeninde yaşamışlardır. Bu köylerin tüm hanelerinin bir-

birine eşit koşullara sahip olduğu söylenemez. Kimileri geçim için önemli olan kaynaklara daha kolay ulaşırken kimileri bu haktan mahrum kalmıştır ve belki de bu eşitsizlik kıyafet, süs eşyası ve hatta davranışlara kadar pek çok alanda kendini belli eder olmuştur. Haneler arasında güç ve itibar paylaşımının yolunu açan ve bir kaç kuşaktır süren kan ve evlilik bağları olduğuna inanılmaktadır. Bu modelde yaşayan insanlar “ortak bir bellekle” hareket ederek, gündelik işler ve biraz daha uzmanlık gerektiren işler olmak üzere ayrılır şekilde görev paylaşımları yapmışlardır.

Toplulukların yerleştikleri evler plan ve yapı bakımından birbirine çok benzemektedir. Az sayıda istisna dışında hemen hemen hepsi dal- örgü mimari tekniğinin kullanıldığı kerpiç evlerdir. Dal-örgü tekniğinde, belirli aralıklarla yerleştirilen büyük ahşap direklere daha küçük çubuklar ve dallar bağlanarak duvarlar oluşturulur ve bu duvarların boşlukları çoğunlukla saman, bazen de diğer bazı bitkilerin çamura karıştırılmasıyla elde edilen sıva malzemesi ile doldurulur. İnşa edilen bu evlerin çatıları muhtemelen ortasında bırakılan boşluğun direklerle desteklendiği şekilde tutturulmuş saman veya sazdan yapılmıştır. Yapımı çok kolay olan bu yapılar soğuktan korunmaya yardımcı olmuştur ve (çatılarını saymazsak) yangına da dayanıklıdır. Genellikle tek odadan oluşan evlerin içleri bazen kerpiç duvarlarla bölümlere ayrılmıştır ve zemin topraktır. Tahıl depolama çukurları ve ocak yerleriyle yapı tamamlanır. Boyutları muhtemelen içinde yaşayan insan sayısına (yaklaşık 8-10 kişi) ve hane halkının gelişmişliğine bağlı olarak değişen dikdörtgen planlı evlerin uzunlukları 4-6 metre arasındadır. Bunların yanı sıra yarı toprağa gömülü yapılar da ortaya çıkarılmıştır. Dal-örgü tekniğiyle inşa edilmiş yer üstü evlerden çok daha küçük olan bu birimlerin kiler olarak kullanıldığı veya benzer bir işleve sahip olduğu düşünülmektedir.

Erken Tunç Çağı insanların benimsedikleri politik sistemin yapısı arkeologları fikir ayrılıklarına iter. Genel kanıya göre bu insanları; teknolojik olarak en basit düzeyde yaşayan, büyük oranda eşitlikçiliğe dayanan ve evrimsel hiyerarşide en küçük yapı birimi anlamına gelecek şekilde “topluluk” olarak nitelendirmek doğru değildir. Ancak, Avrupa’da gerçek anlamda bir devlet yapısının Demir Çağının neredeyse sonlarına kadar ortaya çıkmadığı da bilinmektedir. Erken dönem Tunç Çağı toplumları kabileler veya beylikler olarak adlandırılabilir. Elman Service’in “*Primitive Social Organization* (1962) İlkel Sosyal Orga-

nizasyon" isimli kitabında açıkladığı şekliyle "kabileler" topluluklardan daha geniş ve korunma ihtiyaçları da dahil olmak üzere her alanda kendi kendilerine yeten insanlardan oluşan birimlerdir. Liderlik vasfı; şahsa özel ve karizmatik ancak daimi olmayan niteliktedir. Gerçek gücü temsil eden politik makamlar ve oluşumlar söz konusu değildir. Kabile toplumları birbirinden ayırık aileler veya sülalelerden oluşan segmentlerden oluşur. Gerekğinde, özellikle, aynı boyuttaki başka bir segmentle karşı karşıya gelmesi durumunda, bu aileler veya sülaleler birleşebilirler. Beylikler ise, yine Service'in tarif ettiği şekliyle; sayıları binleri bulan ve aynı bölgede yaşayan bireylerin merkezi bir yönetim çerçevesinde organize olmaları ile oluşur. Bu tarz bir yapılanma, basit segmentlerden oluşan kabilelere oranla daha yoğun bir karakter gösterir. Burada ekonomik, sosyal ve dini aktivitelerin bir merkez tarafından yönetildiği ve genellikle nesilden nesile aktarılan ekonomik ve sosyal ayrışmaların görüldüğü bir yapı söz konusudur. Piramidin en tepesinde küçük ama güçlü bir grup yönetimi elinde tutarken, daha düşük statü grupları bu hiyerarşik piramidin geri kalanını oluşturur. Sosyal kontrolü sağlamak için din ve yaptırımsal baskılar kullanılırken, eser yapımındaki ustalaşma ekonomik sistemin yapısını belirler.

"İlman Orta Avrupa'nın Erken Tunç Çağı insanları nasıl bir politik sistem benimsemiştir?" sorusu henüz cevaplanamamıştır. Bunun önemi ise; dönemin toplumsal biçimleri hakkındaki bölük pörçük verilerin kışkırtıcı niteliği ve böylesine evrimsel bir sosyoekonomik modele getirilmek istenen açıklamaların göz boyayıcı yapısında gizlidir. Bu sebeple de arkeologlar sık sık Tunç Çağı toplumlarının katmanlara ayrılmış olduğu varsayılan sosyal yapısı üzerine vurgu yaparlar. Bunun kanıtı için de en çok mezar kazılarında çıkarılan eşyaların niteliğine başvurlar. Mezarlara gömülen eşyaların sayısı, kullanılan malzeme ve gösterilen işçilik göz önünde tutularak varılan yargılara göre kimi mezarlar diğerlerinden daha "zengin"dir. Böyle bir çeşitliliğin varlığı ve Tunç Çağı süresince de artarak devam ettiği olgusu hiç şüphesiz inkâr edilemez; ancak iş böylesine eski bir dönemdeki statü farklılıklarını açıklamaya gelince, mezarlardaki eşyaların çeşitliliğine sığınmak yeterli olmayabilir. Benzer özellikler gösteren bir çeşitlilik, Orta Tunç Çağı'nın en son yıllarına ait bazı belli belirsiz ayrıntıları saymazsak, Tunç Çağı'na ait diğer arkeolojik kalıntılar için söz konusu değildir. Çok katmanlı yerleşkeler veya "Dağınık Köyler"de inşa edilmiş evler hem plan,

hem yapım tarzları bakımından aşağı yukarı birbirinin aynısıdır. Evlerin konumu veya iç düzenlerine bakarak, sahiplerinin hangi sosyal statüde bulunduklarını çözmek pek mümkün değildir. Ev içinde kullanılan yemek pişirme aparatları, saklama kapları veya araç-gereçlere bakılarak hane halkının statüsüne karar verilebilecek nitelikteki örneklerin sayısı yok denecek kadar azdır.

ERKEN TUNÇ DÖNEMİNDE YAŞAM: AYRINTILAR

Tunç Çağı boyunca yaşamış yerel grupların hepsi her şeyden önce (metal eşyalarından da ötede) ürettikleri seramik eserlerle tanımlanırlar. 19. Yüzyılın ortalarından itibaren yapılan araştırmaların çoğu bu seramiklerin cinsleri ve zaman-mekân dağılımlarını anlamaya adanmıştır. Bu durum bir bağlamda; eser koleksiyonculuğu, mezar kazılarında çıkarılan eşyaların diğerlerine göre daha iyi korunmuşluğu ve geniş alanlara yayılmış eserlerin karşılaştırılmasından ziyade yerel alanlara ait eserlerin karşılaştırılmasının avantajlarını savunan yönelimler doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Aslına bakılırsa, daha önceki bölümlerde de bahsettiğimiz üzere, bu periyoda ait yaşam biçimleri geniş alanlara yayılan karakteristik özellikler gösterir. Hatta ortak özellikteki seramik ve metal objeleri kullanmış olan grupların- aynen günümüzdeki etnik gruplar gibi- ortak değerler altında toplanıyor oldukları düşüncesi, zaman zaman üstü kapalı olarak ama hem teorik hem de etnografik temellerde karşı çıkmış olan bir iddia olmasına rağmen; bölgede çalışan çoğu arkeolog hala bahsi geçen eserlerin tip ve şekillerinin zamansal ve mekânsal dağılımlarının analizi ile bölge kültürünün ve kültürel gruplarının özelliğini belirleyebileceklerinden bahsetmektedir.

Budapeşte'den, Balkanlar ve Karpatlar'a kadar uzanan bir bölgeyi içine alan Macar Ovası'nda bulunan ve Tunç Çağı'na ait en eski yerleşim birimleri olduğuna kanaat getirilen bölgeler Somogyvar, Vinkovci, Kisapostag, Nagyrev ve Hatvan seramiklerini kullanmış olan insanlara mesken olmuştur. Bu seramik eserlerin sıklıkla rastlandığı bölgeler: Toszeg, Tisza Nehri üzerindeki Szolnok (Macaristan) ve seramik türlerine ismini vermiş olan Vinkovci (Sırbistan), Nagyrev (Macaristan) bölgeleri ile Kisapostag (Macaristan) şehrindeki mezarlıklardır. Orta Sırbistan'daki Morova Vadisi'nden güney kesimlere kadar geniş bir alanda Vinkovci çömlekçiliğinin izlerine rastlanır. Bölgesel tipolojiler karma-

şık olsa da el yapımı çömleklerin cilalanmış veya zaman zaman cilasız bırakılmış dış yüzeyi tarak veya fırça benzeri bir alet kullanılarak çizgisel motifler oluşturacak şekilde oyulmuş ve bu ince oyukların içleri tebeşirle boyanmıştır. Ayaklı vazoların yanında, kimi zaman tek kimi zaman çift kulplu olarak üretilmiş geniş ağızlı maşrapalar, kâseler ve kupalar da yaygındır. Yaşam alanındaki evler Erken Tunç Çağı'nın tipik dal örgü mimarisi ile uyum gösterir. Hatvan ve Nagyrev kültürlerinde ölümler yakılırken, Kisapostag ve Somogyvar kültürleri ölümlerini gömmeyi tercih etmişlerdir. Hatvan ve Nagyrev seramik geleneğine çok benzeyen eserlerin bulunduğu Maros Nehri kazıları Erken Tunç dönemine ait kalıntılar üzerine yapılan en geniş çalışmalara sahne olmuştur. Ovanın üstündeki sırtlarda ve nehir taraçalarında yerleşim alanları keşfedilmiştir. Periam ve Romanya'daki Arad yakınlarında bulunan Pecica höyükleri 100 yıldan fazladır bilinmekte ve incelenmektedir. Ancak, seramik parçalar ve ilgili kronoloji haricinde, bu kazılar o dönemlerde yaşayan insanların yaşantılarına yalnızca küçük bir ışık tutabilmiştir. İçlerinde ocak yerleri ve sonradan artıkların biriktirilmesi için kullanılmış olan tahıl saklama çukurları ile birlikte inşa edilmiş, dikdörtgen planlı, geniş, dal-örgü evler bölge halkının çoğunlukla avcılık ve balıkçılığa dayalı, karma bir çiftçilik ekonomisi altında birleştiklerini gösterir. Kemikten yapılmış mızrak uçları, delgiler, iğneler ve çuvaldızların yanında az sayıda metal eşya bulunmuştur.

Sırbistan'da Mokrin, Macaristan'da ise Szoreg ve Deszk mezarlıkları, 4000 yıl önceki Maros köylülerinin ebedi istirahatgâhları olmuştur. Mokrin'de bulunan 312 adet iskelet gibi, bu mezarlıklara bazen birkaç yüz ölünün birden gömüldüğüne şahit olunmuş ve ölümlere eşlik eden çok sayıda çanak çömlek ve metal eşyaya ulaşılmıştır. Bu tarzdaki defin geleneği, Erken Tunç Çağı boyunca hem İlman Güneydoğu Avrupa'da hem de Avrupa'nın geri kalanında sık rastlanılan bir uygulamadır. Bedenler dizler karna çekik vaziyette toprağa gömülmüşler ve genellikle erkekler bir tarafa kadınlar ise diğer tarafa bakacak şekilde, başları ise gövdeyle aynı pozisyonu alacak şekilde yerleştirilmişlerdir. Mezarlara bırakılan ölü hediyeleri ise arkeologları "zengin-fakir ayrımı" yapmaya yetecek kadar çeşitlidirler. Tipik olarak en çok örneğine rastlanılan eşyalar; iğneler, bilezikler, kolyeler, tokalar, boncuklar gibi süs eşyaları, hançer ve balta gibi silahlar ve çanak-çömleklerdir. Kadınların taktığı kıvrımlı topuzlara sahip büyük iğneler ve saç tokaları gibi süs eşyaları

bakırdan; kolyeler, bilezikler ve diğer araç gereçler tunçtan yapılmıştır. El yapımı toprak eşyalar genellikle iyi cilalanmış zarif gövdeleri etrafına ısıtılı süsler ilâştirilmiş ve omuzlarına eklenmiş çift taraflı kulplar veya tutacak yerleri ile tamamlanan küçük kupalar, ya da daha geniş ağızlı kâseler şeklindedir. Kazıma yoluyla yapılan süsler ise sayıca azdır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi; defin adetlerinin çeşitliliği ile böylesine eski bir tarihteki insanların sosyal statüsünü tayin etmek sanıldığı kadar kolay değildir. Şu ana kadar bulunan en zengin mezarlar altın, bakır ve tunç eşyaların gömülü olduğu mezarlar, en fakirleri ise sadece çanak çömlek gömülü (hatta bazen ölünün yanına hiçbir şeyin gömülmemiş) mezarlardır. Bazı kadın mezarları çok fazla sayıda eşya ile doludur fakat bu mal varlığının kocalarına mı yoksa kendilerine mi ait olduğu tespit edilememiştir. Kişilerin sağlık ve beslenme koşulları iskelet incelemeleri ile tayin edilmiştir. Mokrin'de, en az 11 vakada, *trefinasyon* (kişi hayattayken kafatasının delinmesi işlemi) ile karşılaşmıştır. Böylesi bir müdahalenin tam olarak ne için yapıldığı bilinmemekle birlikte, bir çeşit zihinsel veya fiziksel hastalık tedavisi olarak uygulandığı tahmin edilmektedir. Çocuk mezarlarının sayısı, çocuk yaşta ölüm oranının yüksek olduğunu gösterir. Ölümlere sebebiyet veren hastalıklar ise: Menenjit, kemik iliği iltihabı (osteyomyelit), sinüzit ve orta kulak iltihabı (otitis media) olarak tespit edilmiştir. Yüksek orandaki perinatal (doğum öncesi) ve çocukluk dönemi ölüm oranları, nüfusun ergenlik dönemine kadar yaşama olasılığının gayet düşük olduğunu gösterir. 50 yaşına kadar yaşadığı tespit edilmiş birkaç örnek dışında, insanlar en fazla 35 yaşına kadar yaşayabilmişlerdir.

Balkanların derinliklerinde Tunç Çağı'na geçişin nasıl yaşandığı hala belirsizdir. Tümülüslerin altındaki ölümlerle gömülü bazı seramik eşyalar Kuzey Sırbistan'da bulunan Vinkovci seramiklerini ya da tipolojik olarak Maros'ta çıkarılan Vatin (Erken-Orta Tunç Çağı) seramiklerini andırır. Orta Sırbistan'da, Morava Nehri Vadisi'ni çevreleyen dağların eteğindeki Novacka Cuprija bölgesi küçük bir çiftlik ya da mezra alanı gibidir. M.Ö. 1900'lerden kalma bazı çanak-çömleklerin Tuna Nehri civarında çıkarılan Vinkonci tarzı seramik eserlere benzediği gözlemlenmiştir. Botanik ve Zooloji alanında yapılan analizlere dayanarak; Erken Tunç Dönemi, bölge halkının tarım ve hayvancılığı bir arada yürüttüğü, arpa, buğday, mercimek ve çeşitli meyveler yetiştirdiği bir dönem olmuştur. Dağlık Balkan bölgesinin diplerine doğru bile, aynı tarzda se-

ramikler üretmemiş olsalar da aynı yaşam tarzını benimsemiş olan toplulukların yaşamış olduğuna dair kanıtlar bulunmuştur. Kayda değer verilerin elde edilmesine fırsat tanıyacak kadar geniş höyüklerin oluşmasına yol açan, uzun ömürlü ve yerleşikliğini hiç kaybetmemiş çiftlik alanları ancak Ezero ve Yunacite gibi Orta ve Güney Bulgaristan bölgelerinde bulunabilmektedir.

İlman Güneydoğu Avrupa'da, yaklaşık M.Ö. 1800'den M.Ö. 1500'e kadar olan dönemde, yerleşkeler ve mezarlıklarda boy gösteren değişiklikler yavaş yavaş Orta Tunç Çağı'nı şekillendirmeye başlamıştır. Defin geleneğinin yerini ölü yakma geleneğine bırakması, yığınaklar ve mezarlarda bulunan metal objelerin ve silahların sayısındaki artış ve yerleşim alanlarının çoğunlukla bir duvarla çevrili olan daha korunaklı ve savunulabilir bölgelere taşınması bu değişimlerin en önemlileri arasında sayılabilir. Uzunca bir süre "kargaşa ve karışıklığın baş göstermesi" ile ilişkilendirilen bu değişiklikler, son dönem araştırmalarla birlikte yeni anlamlar kazanmaya başlamıştır. Belli başlı toplumların zaman içinde daha gelişmiş hale gelmesi, hali hazırda gelişmiş olan Akdeniz toplumlarının örnek alınması, (yaygın olmamakla birlikte) bir şekilde erkek egemenliğine yol açan ekonomik ve sosyal değişimlerin yaşanması, madencilik ve teknolojiadaki ilerlemeler, ya da dini değerlerdeki kaymalar bahsi geçen değişimin nedenlerinden herhengi biri veyahut "ta kendisi" olabilir. Orta Tunç Çağı kültürlerine takılan isimler bölgeden bölgeye değişiklik gösterebilir, fakat aynen Erken Tunç Çağı'nda karşımıza çıktığı gibi; seramik eserlerin şekli değişmiş olsa da benimsenen yaşam biçimi hemen hemen aynıdır. Yani, aslında, Orta Macaristan'da yaşamış olanlar, farklı tarzda seramik şekiller ve süsleme adetleri benimsemiş olmaları haricinde, doğuda Vaty tarzi seramiği benimsemiş veya Tisza Nehri civarında konuşlanmış Fuzesabonu ve Otomani komşularından farklı bir hayat tarzı sürdürmezler. Hatta tüm bu topluluklar sırasıyla Tei ve neredeyse birebir benzeyen Vatin çömlekçiliğini benimsemiş insanlar tarafından işgal edilmiş Güney Banat veya Oltenia kazılarında keşfedilmiş tarihöncesi yaşam stilleriyle de neredeyse aynı yaşam biçimlerini tercih etmişlerdir. Aslında kazı alanlarında yapılan araştırmaların pek çoğu tarihöncesindeki yaşamın idamesi için gerekli yerel aktiviteleri çözümlemek yerine bu tarz stratigrafik ve tipolojik analizlere yönelir.

Budapeşte'nin güneyinde, Tuna Nehri kıyılarında bulunan Szazhalombatta bölgesinde Macaristan-Amerika ortak yapımı kazılar ve Moso-

rin yakınlarında Feudvar bölgesinde Alman-Sırp iş birliği ile yapılan -daha kapsamlı- kazılar; daha geniş ölçüde ve dönem insanların günlük yaşamları ile birlikte geçim koşullarının ne şekilde olduğuna dair araştırmalar yapılması gerektiği fikrinin önünü açmışlardır. Feudvar kazılarında etrafı kazıklarla ve yine dal-örgü tekniği kullanılarak inşa edilmiş bir savunma duvarı ile çevrili, Orta Tunç Çağı'na ait bir yerleşim yeri ortaya çıkarılmıştır. Boyutları 12x6 metreye kadar değişkenlik gösteren sıralı düzende inşa edilmiş evlerin aralarında sokak benzeri oluşumlar vardır. Evlerin bazılarının pencere ve kapıları ince kabartmalarla belirginleştirilmiştir. Çoğunun içinde ocak yerleri ve tahıl saklama çukurları bulunurken, bazı evlerin içinden ağırşaklar ve değirmen taşları çıkarılmıştır. Çanak çömlekler; iyi cilalanmış ve karınelı, kimi zaman içi beyaza boyanmış geometrik veya çizgisel şekillerle dekore edilmiş, Vatin tipi seramik eserlerdir. Kömürleşmiş, tek sıralı veya çift sıralı arpa ve buğday kalıntılarından ve tunç ve taştan yapılmış oraklarla biçildikleri düşünülen çeşitli baklagil ve fasulye kalıntılarından, bu bölgenin bir çiftlik arazisi olduğu anlaşılmaktadır. Kazıda yer alan bazı araştırmacılara göre bu tahılların bir kısmı bira yapımında kullanılmıştır, ancak şarap üretimine dair herhangi bir kanıt bulunamamıştır. Bilindik ehlileştirilmiş hayvanların yanında, vahşi büyük başların, geyiklerin ve yaban domuzlarının avlandığına dair izler ortaya çıkmıştır. Görünen o ki bölgedeki diğer bir besin kaynağı zıpkın, olta ve ağlarla yakalanan balıklar olmuştur. Feudvar'daki atık saklama çukurlarından çıkarılan hayvan kemikleri ve geyik boynuzlarının, üzerleri iç içe geçmiş halkalar ve kıvrımlar ile süslenmiş araç-gereç ve süs eşyası yapımında kullanıldıkları görülmüştür. Orta Tunç Çağı'na ait ve benzer motiflerle süslenen balta ve kılıçlar da mevcuttur. Kimi arkeologlar bu şekillerin Miken Kültürü'nden esinlenildiğini düşünse de, farklı kültürlerde eş zamanlı olarak geliştirilmiş motifler olabilecekleri de olasılık dahilindedir.

Bu toplumlar hiçbir surette şehir toplumları değillerdir. Feudvar, Zidovar, Yugoslav-Banat bölgesindeki Dupljaja ve Romanya-Transilvanya bölgesindeki Otomani yerleşkesi Salacea gibi yerleşim yerleri dönemin en yoğun nüfusuna sahip olan bölgelerdir (yaklaşık 100 kişilik). Yerleşmek için seçtikleri bölgeler daha önce kimse tarafından kullanılmamış ya da çok uzun zaman önce terk edilmiş yerlerdir. Birbirine bitişik yerleşim düzeni çok azdır. Nüfusun büyük çoğunluğu birbirinden ayrık, küçük çiftlikler veya mezra alanlarında yaşamayı tercih etmiştir. Eşya

ve malların bölge boyunca rahatlıkla taşınabildiğine dair izler bulunmaktadır. En yakın maden yataklarından yüzlerce metre ötelede bulunmuş çok sayıda tunç eşya ve silah vardır. Kumaş ve yiyeceklerin ticareti yapılmış olsa da, çabuk bozunan materyaller oldukları için arkeolojik olarak kayıtlara geçirilmeleri mümkün olmamaktadır. Bölgede ölü yakma âdetinin bir kural olduğu görülmektedir. Küllerin gömülmesi için seçilen vazolar bikonik şekilli ve oyma yöntemiyle süslenmiş cilalı toprak kaplar olabilirken, bazen de metal muadillerini taklit eder şekilde karinalı tasarıma sahip daha küçük kaplar tercih edilmiştir.

Tunç Çağı'nın başlarında İlman Güneydoğu Avrupa'da geliştirilmiş yaşam standardı gözle görülür bir "Avrupalılık" sergiler. İçinde yaşadığımız bu küçük evrende, kıtadaki köylerin, kasabaların, çiftliklerin ve ormanlık alanların içinde kaybolup giden küçük arazilerinin geçmişle gösterdikleri benzerliği fark etmemek mümkün değildir. Tunç Çağı insanının metal ve seramik objeler üzerine işlediği sanatsal motifler, bariz şekilde görülmesine de orada bir yerde var olduğu sezilen daha geniş bir toplumun ortak izlerini yansıtmaktadır. Erken ve Orta Tunç Çağı İlman Güneydoğu Avrupası'nda yaşamış olan insanlar arkalarında isimleri, Tanrıları ve yaşam tarzları ile modern zamanlara kadar taşınan bir miras bırakmışlardır.

Yine bkz. Balkanlarda Çiftçiliğe Geçiş (2. Cilt, 3. Bölüm); Orta Avrupa'da Erken ve Orta Tunç Çağları (3. Cilt, 5. Bölüm).

KAYNAKÇA

Bailey, Douglass. *Balkan Prehistory: Exclusion, Incorporation, and Identity*. London: Routledge, 2000.

Bailey, Douglass, and Ivan Panayotov, eds. *Prehistoric Bulgaria. Monographs in World Archaeology*, no. 22. Madison, Wis.: Prehistory Press, 1995.

Bogucki, Peter. *İnsan Toplumunun Kökenleri*. İstanbul Kalkedon Yayınları, 2013.

Coles, John and Anthony Harding. *The Bronze Age in Europe*. London: Methuen, 1979. (A basic source for information about this period; dated, but still very useful.)

Gimbutas, Marija. *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*. The Hague: Mouton, 1965.

Girić, Miodrag. *Mokrin: Nekropola ranog bronzanog doba* [Mokrin: A cemetery of the Early Bronze Age]. Belgrade: Serbian Academy of Arts and Sciences, 1971. (Basic site report on a large Early Bronze Age cemetery; Serbian and English text.)

Hänsel, Bernhard, and Predrag Medović, eds. *Feudvar I: Das Plateau von Titel und die*

56 Antik Avrupa

Sajkaska: Titelski Plato I, Sajkaska, Kiel, Germany: Verlag Oetker/Voges, 1998.

Harding, Anthony. *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2000.

———. "Bronze Age in Central and Eastern Europe." *Advances in World Archaeology* 2 (1983): 1–50.

Mohen, Jean-Pierre, and Christiane Eluère. *The Bronze Age in Europe*. New York: Harry Abrams, 1999. (Although containing only a small section of southeastern temperate Europe, this small volume has some very good artifact illustrations.)

O'Shea, John M. *Villagers of the Maros: A Portrait of a Bronze Age Society*. New York: Plenum Press, 1996.

Service, Elman. *Primitive Social Organization*. New York: Random House, 1962.

Sherratt, Andrew. "Plough and Pastoralism: Aspects of the Secondary Products Revolution." In *Pattern of the Past: Studies in Honour of David Clarke*. Edited by Ian Hodder, Glyn Isaac, and Nicholas Hammond, pp. 261–305. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1981.

Tasic', Nikola, ed. *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Belgrade: Prosвета, 1984. (Good collection of articles on the Bronze Age of temperate southeastern Europe by Hungarian, Yugoslav, and Romanian scholars.)

ORTA AVRUPA'DA ERKEN VE ORTA TUNÇ ÇAĞLARI

VAJK SZEVERËNYI

Arkeolojik literatürde Tunç Çağı'na atfedilen tanımlar ve kronolojik sıralamalar her daim çeşitlilik gösterir. Farklı bölgelerde farklı tarz ve ritimlerde meydana gelmiş olan değişimler ve gelişmeler ile yerel araştırma yöntemlerinin yapısı arkeolojik materyalin dönemlere ayrılması ve isimlendirilmesi konusunda kaçınılmaz bir çeşitliliğe yol açmıştır. Tunç Çağı'nın başlangıcı Yakın Doğu ve Ege'de M.Ö. 4000'lerin sonuna, Balkanlar ve Karpatlar Havzası'nda M.Ö. 3000'lerin ortasına, Orta Avrupa'da ise yaklaşık M.Ö. 2300'e denk gelmektedir ki; bundan birkaç yüzyıl sonra da tunç kullanımı olabildiğince yaygın hale gelmiştir. Orta Avrupa'da Tunç Çağı; erken evre (M.Ö. 2300-2000) ve geç evre (M.Ö. 2000-1600) olmak üzere ikiye bölünebilir. Orta Tunç Çağı ise, kendi alt fazlarıyla birlikte, M.Ö. 1600- 1350 arasına yayılmıştır.

Bu yazıda geçen Orta Avrupa tanımı günümüzde Almanya, İsviçre, Avusturya, Çek Cumhuriyeti, Polonya ve Slovakya'yı kapsamaktadır. Tuna Vadisi, Kuzey Avrupa Ovası ve Karpatlar Havzası gibi çok geniş alüvyal düzlüklerle kaplı, çevresi güneyde Alpler doğuda Karpatlar, Orta Almanya, Bohemya ve Güney Polonya'da ise daha küçük dağ sıraları ile çevrelenmiş olan bu geniş alanın coğrafi özellikleri ciddi bir çeşitli-

* Yazı "Spissky Stvrtok Kazıları" üzerine yayınlanan makale ile tamamlanmaktadır

liĝe sahiptir. Orta Avrupa'nın geniş nehirleri (Tuna, Ren, Oder ve Elbe) ve bu nehirlerin kolları o dönemde yaşayan insanlar için iletişim, seyahat ve ticaret açısından önemli, doĝal birer koridor oluşturmuştur. Bölgede ılıman karasal iklim hakimdir. Yani; kışlar soĝuk ve yaĝıřlı iken, yazlar sıcak ve nemli geçer. Yaĝıř miktarı yıl boyunca eşit olmayan bir daĝılım gösterir. Tunç Çaĝı genel olarak, günümüz sıcaklıklarından biraz daha düşük sıcaklıkta ve kuru olma zelliĝi gösteren, Subboreal İlim (M.. yaklaşık 3000-1000 arası) adı verilen bir iklim dönemi içine denk gelir. Bu periyot boyunca baş gösteren iklim deĝiřiklikleri bitki örtüsünün de deĝiřmesine yol açmıştır. Yaprak döken aĝaların bölgenin oĝu yerine yayılmış olmaları gereĝi deĝiřmese de, aĝaların eşitleri deĝiřmiřtir. Eskinin meşe, karaaĝa ve ıhlamur ormanları yerini kayın aĝalarına bırakmıştır. Arazide insan eliyle yapılan deĝiřikliklerin etkisini de unutmamak gerekir. Ekilebilir arazi ve otlaklara yer açmak ihtiyaı ile ormanların yok edilmesi Geç Neolitik ve Erken Tunç Çaĝı boyunca, bölgeye yerleşmekte olan yeni ekolojik nişlerin artmasına baĝlı olarak, doruk noktasına ulaşmış, takip eden dönemlerde ise gideerek artmıştır. Bitki örtüsündeki yerel farklılıklar ise farklı skalalarda odun ihtiyaı ile ilişkilendirilebilir. rneĝin Doĝu Alpler ve Orta Almanya'daki bakır madenleri için yüksek miktarda odun temini gerekmektedir. Alplere yakın göller çevresinde inşa edilen ahşap evlerin sürekli olarak tamir edilmesi ihtiyaı da aynı oranda odun temin edilmesini gerektirmiştir. Dolayısıyla, yerel ormanların kendini yenilemesi mümkün olmamıştır.

MATERYAL KALINTILARI

Çanak mlek şekilleri

Komşu bölgelerin iletişimini saĝlayan doĝal rotalar haricinde, Orta Avrupa'nın farklı çevreleri birbirinden epeyce farklı olan materyaller kullanmış olan kültürlere mesken olmuştur. Bu eřitliliĝin en önemli kanıtları bahsi geçen kültürlerin benimsediĝi çanak-çömlek stillerinde saklıdır ve bu malzemeler üzerine yapılan sayısız arkeolojik araştırma mevcuttur. Çanak-çömlekler belirli bölgelerde görülen tipik biçimlerine göre sınıflandırılır ve isimlerini genellikle "rnek yerleşme" (İngilizce: type-site) bölgelerinden alırlar. Arkeoloji'de örnek yerleşme bölgeleri belli bir zelliĝin ortaya ıktıĝı en eski kazı tabakası olarak tanım-

lanabilir. Bu sınıflandırmalar bazen “arkeolojik kültürler” olarak anılır, ancak bu tanım çoğu zaman tarihöncesi etnik gruplar ile birbirine karıştırılabilir. Konu üzerindeki tartışmalar devam etmekle birlikte, bu gruplandırmalar hakkında belli bir bilgi sahibi olunmasında fayda vardır, çünkü çeşitli arkeolojik alanlardan elde edilen çoğu materyal bahsi geçen bu isimlerle etiketlenmektedir.

Örneğin, Slovakya'da ülkenin kuzey kesimlerinde ortaya çıkarılan çanak-çömlek şekilleri “Nitra Tarzı” olarak adlandırılırken; güney kesimdekiler “Kostani Tarzı” çömlekler olarak adlandırılır. Sonradan, Nitra tarzı çömlekler “Unetice ve Mad'arovce Tarzı'na evrilmiş, Kostani Tarzı çanak-çömlekleri ise Otomani Tarzı çanak çömlekler takip etmiştir. Avusturya, Çek Cumhuriyeti, Almaya ve İsviçre'de Tunç Çağı'nın başlangıç aşamalarında karşımıza çıkan Bell Beaker assemblajları ise bir süre sonra yerini çeşitli yerel tarzlara bırakmıştır. Bunlar, Almanya'da Alderburg; Avusturya'da Unterwölbing ve Wieselburg; Çek Cumhuriyeti, Almanya'nın bazı bölgeleri ve Polonya'da ise Unetice kültürleri olarak listelenebilirler. Bu çömleklerin final fazı, Avusturya'da *Boheimkirchen*, Çek Cumhuriyeti'nde ise *Veterov* olarak adlandırılmaktadır. Bu çağda tüm Avrupa'ya yayılan Tümülüs Kültürü sebebiyle Orta Tunç Çağı'na ait çanak-çömlek stilleri birbirinden bu kadar fazla ayrılmaz.

Yerleşim Yerleri

Bahsi geçen periyoda ait malzeme kalıntılarının yerleşkeler, mezarlıklar ve metal yığınları gibi pek çok farklı kaynaktan geldiği ve bulundukları coğrafik ve zamansal dağılımlarına göre büyük farklılıklar gösterdikleri söylenebilir. Zamansal ve mekânsal dağılımları göze alındığında, Erken Tunç Çağı yerleşkeleri, Orta Tunç Çağı yerleşkelerinden bir hayli farklı özellikler gösterir. Bazen çok geniş alanlara yayılmış kazı çalışmalarında yerleşim birimlerine ait hiçbir kalıntı bulunamaz ve yerleşim biriminin rekonstrüksiyonu yalnızca mezar yerlerinin ve metal birikintilerinin pozisyonları hesaplanarak yapılmaya çalışılırken, bazen yerleşim kalıntılarına ulaşılabilir ama bu kalıntılar sadece toprağın altına gömülmüş saklama çukurlarından ibaret olur. Arkeologlara, ev şekillerinin ve iç tasarımlarının nasıl olduğuna dair bariz fikirler sunan kazı alanları da hiç şüphesiz mevcuttur, ancak bu tarz kalıntılar genellikle Erken Tunç Çağı'nın son zamanlarına aittir.

Erken Tunç Çağı'na ait en yaygın ev örnekleri; köşelerde ve evlerin

uzun kısımlarında direklerin bulunduğu, ahşap iskeletli, dikdörtgen planlı, dal-örgü mimarisinin kullanıldığı evlerdir. Birbirlerinden 1-2 metre aralıklarla yerleştirilen direkler evlerin duvarını oluşturur ve aralarındaki boşluklar ince dallarla örüldükten sonra killi bir karışımla sıvanır. Bu tarz evlerin rastlandığı bölgeler: Çek Cumhuriyeti (Pospolrtty, Blsany ve Brezno kazıları), Avusturya (Franzhausen veya Boheimkirchen Kazıları) ve Slovakya'daki çok katlı höyüklerdir. Evlerin büyüklükleri bazen aynı yerleşim alanında dahi değişiklik gösterebilir. Kimi zaman 4 metre genişliğinde, 6 metre uzunluğunda olurlarken; Brezno'da 32 metre genişliğinde, 6,5 metre uzunluğunda bir ev ortaya çıkarılmıştır. Bazı evlerin içleri odalara ayrılmıştır (örn. Slovakya-Nitriansky Haradokta bulunanlar gibi), bazı evlerin de merkezinde eğimli bir çatıyı destekler nitelikte uzun direklerin bulunduğu tespit edilmiştir. Döneme ait diğer bazı ev tiplerinde taştan temellere rastlanırken, bazılarının ahşap yer döşemesi il kaplandığı, bazılarının ise *Blockbau* ismi verilen bir teknik kullanılarak tamamen ahşaptan yapıldıkları görülmüştür.

Arkeolojik anlamda en iyi şekilde korunmuş olan ev örnekleri Alplerin Doğu Almanya ve İsviçre taraflarında bulunan ve sulak alan içinde çok iyi saklanmış olan göl evleridir. Zurih-Mozarstrasse kazılarında yine dikdörtgen planlı fakat yerden üzerinde delikler olan yatay platformlarla ayrılmış ve bu deliklere çakılan kazıkların toprağa gömülmüş olduğu evler bulunmuştur. İsviçre'de, Lug Gölü yakınlarında Cham-Obervil bölgesinde ve Savognin yakınlarındaki Padnal bölgesinde kjon-kiriş yapı tekniği (İngilizce: post-and-plank) kullanılarak inşa edilmiş, bazıları taş temelli evler bulunmuştur. Daha sonraki fazlarda inşa edilmiş evlerin taş temelli, ahşap duvarlı ve kimi zaman da taş zeminli olarak tasarlandıkları görülmüştür.

Orta Tunç Çağı'na ait ev tiplerine dair kanıtlar daha da seyrek. İsviçre'de (örn. Bodaman-Schachen) ve Slovakya'da (örn. Vesele) bazı ev tiplerinin yukarıda anlattığımız şekildeki eski tarzları bozulmadan, Orta Tunç Çağı'nın başlangıç aşamasına kadar kullanılmaya devam edildiği görülmüştür. Benzer şekilde, dal-örgü mimarisinin izlerini taşımaya devam eden birkaç örnek de Bavyera'daki Tannhausen kazılarında bulunmuştur. Bunun haricinde, Slovakya'daki Nitra kazı alanında olduğu gibi; yeni ev tiplerine dair izler ortaya çıkar. Bu evler, yarısı toprağa gömülü tarzda, 3,5 metre genişliğinde, 5 metre uzunluğunda olan küçük yapılı evlerdir.

Daha geniş ölçekli araştırmalar sonucunda, birkaç yeni yerleşim düzeni daha keşfedilmiştir. Varlıkları çok kısa sürmüş birkaç köy ve mezra haricinde, rneğin Güney Almanya ve Moravya'da yapılan kazırlarda yepyeni bir yerleşim stili karşımıza çıkmıştır: Tepe-st (Hilltop) yerleşimleri. Bu yerleşkeler, çevrede olup bitenlerin anlık olarak kontrol edilebilmesine fırsat verecek şekilde, gayet stratejik konumlara kurulmuş olan yerleşkelerdir. Benzer konumların tercih edildiği ve etrafları etkiileyici şekilde surlar, hendekler ve kazık-çitlerle donatılmış diğer bazı yerleşim alanlarına daha rastlanmıştır. Sadece Slovakya'da, bu tarzın izlerini taşıyan 30'dan fazla site vardır. İyi organize edilmiş ve şehirli tarzda i dizaynlara sahip olan bu evler, birbirine bitişik düzende sıralanmıştır ve aralarından sokaklar geçmektedir. Aynı yerleşim tiplerine Polonya, ek Cumhuriyeti ve Güney Almanya'da da rastlanmıştır.

Ortaya ıkışları Erken Tunç Çağı'nın sonlarına denk gelen ve en az iki kademeli bir hiyerarşik siteminin parçası olan bu yerleşkeler iki şeye delalet eder: Bölgesel Savaşların başlamış olması ve Sosyal Kompleksitenin artışı. Nehir kenarları boyunca sıralanan ticaret ağlarına yakın ve kolayca savunulabilecek bölgelere, birbirlerinden yaklaşık 10 kilometre ile 20 kilometre aralıklarla yerleşmiş olan bu yerleşkelerin etrafı daha küçük ve savunmasız yerleşim alanları ile çevrelenmiştir.

Defin Uygulamaları

Birçok durumda, Avrupa'da Erken ve Orta Tunç Çağları boyunca tarihöncesi yerleşimlerin söz konusu olduğuna dair tek kanıt mezarlık kalıntıları olmuştur. Bu dönemde defin âdeti genelde ölüleri gömmek üzerine kurgulanmıştır. Erken Tunç Çağı'ndaki standart uygulama ölülerin çeşitli ebatlardaki mezarlara gömülmesi şeklinde gerçekleşir. Bu mezarların üstüne kimi zaman toprak yığılmış ve bir tepe oluşturulmuş, kimi zaman düz bırakılmıştır. Ölen kişiler bazen dizleri karınlarına çekilmiş olarak yan yatmış pozisyonda, bazen de sırtları üzerine düz bir şekilde yatırılmış pozisyonda defnedilmişlerdir. Bununla birlikte, bölgeden bölgeye değişiklik gösteren spesifik bazı detaylar söz konusudur. Bu anlamda, defin uygulamaları iki ayrı büyük grup altında toplanabilir. Tuna Vadisi mezarlıklarında erkeklerin bir yanlarına (rneğin sadece sağ yanlarına), kadınların ise diğer yanlarına doğru yatırılmaları geleneği ile karşımıza çıkan belirgin bir cinsiyet ayırımı söz konusudur. Kafaları bedenlerinin istikametine göre ters yana çevrilmiş olan

mevhumların yüzleri aynı yöne (örneğin doğuya) bakacak şekilde konumlandırılmıştır. Bu ritüelin uygulanmış olduğu mezarlıklar; Avusturya'da yüzlerce mezarın bulunduğu Gemeinlebern kazısında, binden fazla mezarın bulunduğu Franzhausen kazısında ve birazcık daha küçük çaplı mezarlıkların bulunduğu Almanya kazılarında karşımıza çıkmıştır. Doğu Slovakya, Kuzeydoğu Macaristan ve Macaristan-Romanya-Sırbistan sınırları yakınlarındaki bazı alanlarda da yine benzer özellikte ritüellerin sergilenmiş olduğu mezarlara rastlanmıştır ancak bu mezarlıklarda mezarların yönlendirilme şekillerinin bölgeden bölgeye değişiklik gösterdiği saptanmıştır. Bu bağlamda, bazen birbirine bitişik mezarlıklarda bile, farklı eğilimlerin sergilendiğine rastlanabilir. Örneğin, ne Ren Vadisi ve İsviçre bölgesindeki mezarlarda, ne de Unetice bölgesindeki mezarlarda yukarıda bahsedildiği şekilde bir cinsiyet ayrımı yapıldığına rastlanmamıştır.

Yaygın defin uygulamalarının yanı sıra farklı bazı ritüellerle de karşılaşılır. Erken Tunç Çağı'nın sonlarına doğru, ölülerin gömülmesi yerine yakılması yaygın hale gelmeye başlamıştır. Özellikle Güneybatı Slovakya'da görülen bu değişim, Tunç Çağı'nın başlangıcından itibaren ölülerini yakmayı tercih edegelen Karpatlar Havzası insanları ile kurdukları yakın ilişkiler ile ilişkilendirilmektedir. Yukarıda bahsi geçen, ölülerin gömülerek defnedildiği mezarlıklarda birkaç sıra dışı olayla da karşılaşmıştır. Örneğin, Unetice tipi mezarlıklarda; muhtemelen birbirleriyle olan yakınlıkları göz önünde bulundurularak, bir kadın ve bir erkeğin, bir yetişkin ve bir çocuğun veya birlikte birkaç çocuğun gömülmüş olması gibi çiftli veya toplu definlerin gerçekleştirildiği görülmüştür. Bazı kazılarda ahşap veya ahşap benzeri materyaller kullanılarak hazırlanmış tabutların varlığına dair kalıntılar bulunmuştur. Bazı mezar çukurlarının duvarları büyük taş levhalarla kaplanmışken, bazı mezarların başına da mezar taşları dikilmiştir.

Bahsi geçen bütün bu mezarlıklarda mezara gömülen eşyalar kadın ve erkeklere göre değişiklik gösterir. Çoğu mezarlara gömülen eşyalar gömülen kişilerin şahsi süs eşyaları, silahları, araç-gereçleri ve çanak-çömlekleridir. Erken Tunç Çağı'nın ilk fazına ait mezarlarda (M.Ö. 2300-2000 arası) genellikle bakırdan yapılmış metal eşyalar bulunmakla birlikte, sayıları çok azdır. Erkek mezarlarına genellikle bakır veya tunçtan yapılmış üçgen hançerler, yassı veya kabzası flanşlı (kakma yuvalı) baltalar, çok nadiren de yüzükler, küpeler ve saç tokaları eşlik

eder. Kadın mezarlarında da çoğunlukla bakırdan yapılmış küpe ve bilezikler gibi süs eşyaları bulunur. Metal olmayan eşyalar arasında: cila-lı taştan yapılmış aletler ve silahlar (ok uçları, kazıyıcı aletler vs.), ke-mik objeler (örn. İğneler, çuvaldızlar), ya da fayans, amber taşı, kemik, geyik boynuzu ve deniz kabukları gibi çeşitli malzemelerden üretilmiş boncuklar bulunur. Erken Tunç Çağı'nın ikinci evresi itibarıyla (M.Ö. 2000-1600) mezara eşya bırakma geleneğinin çok daha geniş alanlara yayıldığı ve eşya çeşitliliğinin arttığı görülür. Bu yeni tipteki eşyaların arasında çeşitli iğneler, tunç baltalar, gerdanlıklar, tunçtan yapılmış kolye uçları ve taşlar görülür.

Tüm Erken Tunç Çağı mezarlarının arasında birkaç tanesi zenginlik-leri ve inşa biçimleriyle özellikle öne çıkar. Bu mezarlar Unetice bölge-sinde çıkarılmıştır ve soylu mezarları olarak anılır. Orta Almanya'daki Saxo-Thuringa bölgesinde iki meşhur mezar bulunur. Bunlardan ilki Leubingen'de, 1877 senesinde ortaya çıkarılan, 35 metre genişliğinde ve 8-9 metre yüksekliğindeki tümülüstür. Toprakla kapatılmış dairesel bir hendeğin içinde taşlarla çevrilmiş ahşaptan yapılmış dikdörtgen bir mezar odası bulunur. Meşe ağacından yapılmış yer döşemesinin üzerin-de, sırt üstü yatırılmış, bacaklarının arasına büyük ihtimalle bir çocuğa ait başka bir iskelet bulunan, yaşlıca bir erkeğin iskeletine ulaşılmıştır. Mezar hediyeleri: Bir adet çanak, bir baltalı kargı, üç tane küçük üçgen hançer, iki tane kabzası flanşlı balta, üç tane keski, iki tane delikli altın iğne, bir tane spiral şekilli altın boncuk, çok büyük bir altın bilezik ve iki tane altın küpeden oluşmaktadır.

İkinci meşhur mezar ise 1907 yılında Helmsdorf yakınlarında yapılan kazılarda ortaya çıkmıştır. İlkiyle hemen hemen aynı boyutlarda olan ahşap mezar odası, taştan bir duvarla çevrelenmiştir. Odanın tabanının kuzey yarısı yassı taşlarla döşenmiş, güney yarısı ise sazlarla örtülmüş-tür ve üzerinde sağ tarafının üstüne cenin pozisyonunda yatırılmış olan bir erkek iskeleti bulunmaktadır. Mezarda bulunan eşyalar; kırılmış bir kil vazo, taştan bir çekiç, tunçtan yapılmış bir hançer ve keskinin kalın-tıları, tunçtan yapılmış bir adet yassı balta, spiral şekilli altın bir bon-cuk, iki adet altın iğne ve iki adet altın küpe şeklindedir. Diğer bazı me-zar kazılarında yanık izlerine rastlanmıştır. Bu izler cenaze başında ye-mek yendiğine veya mezarın komple yakılmaya çalışılmasına delalet edebilir. Diesku yakınlarında yapılan benzer bir kazıda, mezarın soyul-muş olduğuna kanaat getirilmiştir, ancak arkada kalan birkaç parça al-

64 Antik Avrupa

tın eşya- üç adet altın bilezik ve bir adet kabzası flanşlı balta- yüksek ihtimalle ölüyle birlikte gömülen eşyalar arasındadır.

Bahsi geçen her iki mezar odası da ahşaptan yapıldıkları için dendokronoloji yöntemi (ağaç halkalarının sayılması işlemi) ile yaş analizleri yapılabilmiş ve Helmsdorf'ta bulunan mezarın M.Ö. 1800 civarında, Leubingen'deki mezarın ise M.Ö. 1900 civarında inşa edildiği ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla her iki mezar da Erken Tunç Çağı'nın son fazının başlangıcına denk gelmektedir.

Orta Tunç Çağı boyunca ölülerin defnedilmesi Orta Avrupa'nın büyük bir bölümünde standart bir uygulama halini almıştır. Ancak, mezarların yapılış biçimleri bölgeden bölgeye değişiklik gösterebilir. Defin işlemi çoğunlukla ölüyü gömme şeklinde uygulansa da, Bavyera ve Slovakya gibi bazı bölgelerde bir süre sonra ölü yakma âdeti uygulanır olmuştur. Mezar çukurları kimi zaman basitçe toprakla örtülürken, kimi zaman etraflarına bir hendek kazılmış, kimi zamanda taşlarla çevrelenmiştir. Bazı mezarlıklarda taştan yapılmış tabutlara da rastlanmıştır. Orta Tunç Çağı mezarlarına gömülen eşyalar çoğunlukla gömülen kişilerin kendilerine ait süs eşyaları, silahlar ve çeşitli aletlerden oluşur. Daha zengin olan erkek mezarlarına gömülen eşyalar arasında mutlaka bir kılıç, bir balta ve bir hançer bulunurken, daha fakir olan mezarlarda bu parçalardan yalnızca biri veya ikisi bulunur. Kadın mezarları süs eşyaları, takılar, çoğunlukla iğneler, bilezikler, kolye uçları veya kemer tokaları ile doludur.

Kazılardan çıkarılan bu eşyaların çoğu, dönem insanların -özellikle kadınların- giysilerinin ve takılarının nelerden oluştuğuna dair önemli ipuçları vermiş ve modellerinin hazırlanmasında yardımcı olmuştur. Örneğin, Avusturya'nın Franzhausen bölgesindeki Erken Tunç Çağı'na ait 3 adet kadın mezarından çıkarılan tunçtan yapılmış başlıkların, detaylı bir modeli yapılabilmektedir. Kalp şeklindeki kolye uçları bir zincir yardımı ile boyna takılmış veya elbiselerin yaka kısmına dikilmiş olabilir. Elbiseler göğüs hizasında takılan iğnelerle tutturulmuş, ayak bilekleri spiral şekilli bileziklerle süslenmiş ve küçük boyutlu tunç düğmeler ya eteklere ya da kemerlere iştirilmiştir. Spiral şekilli bilezik ve yüzükler de sıklıkla kullanılmıştır.

METALÜRJİ

Metalürji tekniklerindeki gelişmeler (ve buna bağı olarak metal objelerin üretiminde kullanılan ham maddelerin gelişimi) Tunç Çağı'nın en belirgin özelliklerinden biridir. Bakır metalı, özellikle Anadolu'da, M.Ö. 7000 ve 6000 dolaylarından beri kullanılıyor olmasına rağmen, bakır ve kalayın birleştirilmesi ile elde edilen tunç alaşımının tarih sahnesine çıkması M.Ö. 3000leri bulmuştur. Fakat sonradan da bu metal koskoca bir çağa adını vermiştir. Tunç metalı ilk olarak M.Ö. 3000'in başlarında Yakın Doğu'da Mezopotamya, İran ve Anadolu topraklarında görülür. Bahsi geçen bölgelerde gerekli ham maddelerin bulunmuyor olması gerçeğı ise başlı başına bir paradokstur. Karpatlar Havzası'na M.Ö. 3000'in ortalarında ulaşan Tunç, bin yılın sonuna doğru Atlantik'ten Güneydoğu Asya'ya kadar hemen hemen her bölgede kullanılır olmuştur.

Bu yeni materyalin bu kadar hızlı bir şekilde benimsenmesine ve üretimi için teknikler geliştirilmesine neden olan şey nedir? Tunç, saf bakıra oranla daha kolay işlenen ve dökümlenebilen bir malzeme türüdür. Kaynama noktası daha düşüktür ve dökümleme esnasında oluşan kabarcıklanma kaynaklı parçalanma tehlikesine karşı daha dayanıklıdır. Kalay katkısı metalı sertleştirir ve sonucunda çok daha sağlam malzemeler veya silahlar üretilebilmesine yardımcı olur. Yine de, ilk zamanlarda tuncun daha çok süs eşyası, takı veya kap-kacak yapımında kullanıldığı görülür. Bu durum tuncun ilk olarak, dokusu ve rengi gibi, işlevselliğinden ziyade estetik özelliklerinin ön planda tutulmuş olması anlamına gelebilir. Çünkü, bakıra karıştırılan kalay, metale altınımsı bir parlaklık verir, ve altın o dönemlerde de çok değerli bir metaldir. Dahası, kalay kaynakları kısıtlıdır ve bakır kaynaklarından çok daha uzak mesafelerden getirilmesi gerekir. Dolayısıyla bu durum tunç metalinin değerli objelerin yapımında kullanılmasına yol açacak kadar nadir bulunur bir materyal olduğunun düşünülmesine sebebiyet vermiş olabilir.

Ham Maddelerin Temini

Tarihöncesi dönemlerin Avrupası'nın en büyük ve önemli kalay kaynakları Büyük Britanya'da Cornwall bölgesi ve Bohemya'daki Erzgebirge (Ore)Dağları'dır. Diğer bazı madenler Massif Central bölgesinin Fransa tarafında bulunan Bretonya kentinde ve Kuzeybatı İberya'dadır.

Bakır yatakları sayıca fazla olmakla birlikte Geç Neolitik'ten beri kullanılmaktadır. Eski dönemlerde yüzeydeki bakır oksitlerin kullanıldığı gibi, Erken Tunç Çağı'nda da kayda değer derinliklerden bakır sülfür çıkarılmaya başlamış ve bu önemli gelişim madencilik aktivitelerinin yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Orta Avrupa'nın beslendiği önemli bakır kaynakları muhtemelen Alpler'in doğu tarafı, Orta Almanya'daki Harz Dağları ve Karpat Dağları'nın Doğu Slovakya'daki kuzey yamaçları ile Transilvanya'daki doğu yamaçları olmuştur. Bahsedilen son yerler, Orta Avrupa'da Tunç Çağı boyunca kullanılan altın madeni için de önemli bir kaynak alanı olmuştur. Tarihöncesi maden sömürgeciliğine dair direk kanıtlar bulunmasa da, Güneybatı Salzburg-Mitterberg Bölgesinde yer alan Avusturya Alpleri'nde gayet sıkı çalışılmış bir maden yatağı bulunmuştur. Sülfür cevherlerinin çıkarılması için çeşitli kazmalar, taştan çekiçler ve ateş (kayalarda çatlaklar meydana getirmek üzere) kullanılarak kayaların arasında büyük delikler açılmış, bu delikler bazen uzunlukları 100 metreyi bulan maden kuyularına dönüştürülmüştür. Cevherlerin ayrılması maden kuyularının dışında yapılmıştır. Bunun için kimi zaman sudan faydalanılmış; kimi zaman da madenden uzaktaki dağ yamaçlarında metalin eritilerek cevherden ayrıştırılması yöntemine başvurulmuştur. Böylesine yoğun bir kazı işlemi; maden kuyularının drenajı, ışılandırılması ve havalandırılması göz önünde bulundurulduğunda, önemli ölçüde organizasyon gerektirir. Dolayısıyla madencilik üzerine uzmanlaşmış olan topluluklar, yiyecek teminatı ve maden kuyularının desteklenmesi, kazılan madenlerin yukarıya taşınması, kayaların kırılması ve cevherlerin eritilmesi için gereken yüksek orandaki odun ihtiyacının karşılanması için diğer topluluklara bağımlı hale gelmişlerdir.

Üretim

Görünen o ki, tunç ustalarının tunç eşya üretimleri hemen her yerde bulunan yerel atölyelerde gerçekleştirilmiştir. Metalürjik malzemelerin (kalıplar, maden eritme kapları, körüklerin ucuna takılan küçük seramik hortumlar, taştan yapılmış baltalar, vs.) ve metal objelerin çeşitliliğine bakıldığında, ham madde kaynaklarının bulunmadığı bölgeler de dahil olmak üzere hemen hemen her yerde yerel metal atölyelerinin kurulmuş olduğu kesindir. Tipolojik farklar göz önünde bulundurulursa, metal işçiliği açısından, Erken Tunç Çağı'na ait 3 önemli merkez öne çı-

kar: Kuzey Alpler bölgesinde bir Tuna Nehri grubu, Almanya-Bohemya-Moravya-Batı Polonya'ya yayılmış olan Unetice grubu ve Slovakya'da Karpatlar Havzası'ndaki güney merkezlerle yakın bağlar geliştirmiş olan bir Karpat grubu. Erken Tunç Çağı boyunca tunç kullanılarak üretilmiş eserler arasına; halka şeklinde külçeler, ortasında yarım küre şeklinde topuzlar bulunan işlemeli yuvarlak diskler, spiral şekilli kolye uçları, spiral şekilli bilezik ve yüzükler, metal plakalar, kol ve bacak spiralleri, sade ve yekpare kabızlı üçgen hançerler, düz veya kabzası flanşlı baltalar ile kıvrık uçlu raket başlıklı iğneler girer.

Erken Tunç Çağı'nın sonlarına yaklaşırken, metal eşyaların çeşitliliği de artar. Mevcuttaki metal eşyaların arasına daha uzun boylu hançerler, kabzası flanşlı baltalar, sap delikli baltalar ve baltalı kargılar eklenir. En önemlisi halka başlı iğne olmak üzere; pek çok yeni iğne şekli de geliştirilmiştir. Önemli gelişmelerden biri de tunçtan Vessellerin seri üretimi olmuştur. Bu gelişmeye dair bilinen tek örnek; Skeldal-Danimarka'da bulunan ancak Unetice bölgesinde yapıldığı tahmin edilen Vesseldir. Orta Tunç Çağı'nda Unetice tarzının tüm bölgedeki tipolojiyi etkilediği görülmektedir. Bu çağda, mevcuttaki tunç eserlerin arasına mühür şeklinde topuzları olan uzun gövdeli iğneler, orak şeklinde burgu gövdeli iğneler, geniş enli bilezikler, kalp şeklinde kolye uçları, iki ya da dört perçinli, yuvarlak veya dörtgen uçlu küçük hançerler, palstave baltalar, maşalar ve en önemlisi de yeni şekil ve tarzlarda kılıçlar eklenmiştir.

İstif Çukurları (Defineler)

Tunç Çağı'nın en sıra dışı olaylarından biri de metal eşyaların yığınlar halinde istiflenmiş olmalarıdır. Yığınların özellikleri; gömülen metal parçaların sayısına, çeşitlerine ve gömüldükleri yerlere göre değişiklik gösterir. İstif yığınları arasında en çok önem arz eden kalıntılar: Külçeler ve parçalara ayrılmış metal eşyalardır. Taşınması ve dökümlenmesi kolay olan külçeler, atölyelerde işlenecek olan ham maddenin metal usasına rahat bir şekilde ulaştırılabilmesi için üretilmiş olabilir. Bunun yanında tarihöncesi külçelerin diğer bir şaşırtıcı özelliği daha ortaya çıkmıştır. Erken Tunç Çağı'na ait halka şeklindeki külçeler, daha eski dönemlere ait kabzası flanşlı baltalara benzer şekilde, ağırlık bakımından neredeyse birbirlerinin aynısıdır (genellikle 180-200 gram). Dolayısıyla, bu külçeler paranın kullanılmadığı dönemlerdeki bir ekonomide, standart ağırlık birimi veya standart ticaret birimi olarak kullanılmış

olabilir. Külçelerin bileşimindeki bakır oranı tüm külçelerde aynı ancak sıra dışı bir özellik gösterir ki; eğer az önce söylediğimiz şekilde bir işlevleri varsa, bu işlev için özel olarak bu şekilde üretilmiş olabilirler. Ama yine de, bu varsayım, külçe ve baltaların, neden birbirine benzer yüzlerce metal eşya ile birlikte gömüldükleri sorusunu cevaplamaya yetmez. Bu nesneler, toplumun ihtiyacından fazlaca üretildikleri için piyasadan çekilen üretim atıkları mıdır? Yoksa gömülmelerinin altında, örneğin dünyevi hayattaki pahaları karşılığında doğaüstü bir garanti altına alınmak gibi bir umutla Tanrılara adanmış olmaları gibi, daha mistik bir sebep mi yatar? Sebebi ne olursa olsun, bu külçeler bir süre sonra, Erken Tunç Çağı'nın bitimine doğru, arkeolojik kayıtlardan eksilmeye başlar ve yerini yine benzer nitelikte (eşit ağırlıklarda) parçalarına ayrılmış tunç eşyalara bırakır (örn. Bühl ve Ackenback Gömüleri) ve bu gömüler Geç Tunç Çağı'nın hemen her safhasında görülür.

Altın ve Gümüş

Bu döneme ait tunçtan yapılmış objeler ne kadar bolsa, diğer değerli madenlerden yapılmış eşyalar bir o kadar nadirdir. Gümüş eşyalar yok denecek kadar az olmakla birlikte, altın kullanımına dair bir kaç önemli örnek gösterilebilir ki bunlar arasında en meşhur olanları muhtemelen Leubingen ve Helmsdorf'da bulunan altın eşyalarla bezenmiş soylu mezarlarıdır. Bu ikisinin haricinde, bir kaç mezarda daha altın saç toklarına rastlanmıştır. Bavyera'daki Bernstoft'ta surlarla çevrili bir yerleşim alanı kazılarında altın eşyaların istiflendiği bir gömü bulunmuştur. Ancak, Erken Tunç Çağı'na ait en etkileyici altın eserler: Almanya'da Bonn yakınlarında Fritzdorf; Hannover yakınlarında Gölenskamp; İsviçre'de ise Eschenz kazılarında ortaya çıkarılan M.Ö. 1600/1500 tarihli altın kadehlerdir. Bu kadehler, metal işçiliğinin Atlantik üzerindeki dağılışı ağını kanıtlar nitelikte, Britanny'de bulunan gümüş kadehlere ve Fransa ile Büyük Britanya'da bulunan altın kadehlere büyük oranda benzerlik gösterir.

TARIM

Tunç Çağı toplumlarının en zengin kesimleri -amirler ve maiyetleri diyelim- dönemin en değerli ürünü olan maden merkezlerine (hem yakındaki, hem de uzaktaki) kolayca erişim şansı yakalamış olanlardır,

ancak; toplumun büyük bir kesimi çok daha mütevazı koşullarda yaşamaktadır ve bu insanlar için en önemli mesele, asgari geçim ihtiyacını karşılamak adına, yiyecek üretimi olmuştur. Bu dönemde Orta Avrupa insanı, tarım ve hayvancılığın bir arada yürütüldüğü bir karma sistem benimser. Tunç Çağı’nda yaygın olarak yetiştirilen tarım ürünleri, Neolitik’te yetiştirilenlerle hemen hemen aynı olan; gemik (ç.n. bir çeşit buğday), kızıl buğday ve arpa olmakla birlikte, az miktarda keten, bezelye ve mercimek yetiştirdikleri de görülmüştür. Önceki tarihlerden farklı olarak yetiştirilmeye başlalkincil Ürünlerler arasında: Kavuzlu buğday, darı, bakla ve yulaf bulunur. Tunç Çağı boyunca, önemli sosyal etkinlik ve törenlerde alkol kullanıldığı için, bu dönemde aynı zamanda arpa üretiminin de artmış olduğu düşünülmektedir. Ehlileştirilmiş hayvanlar: sığır, koyun, keçi, domuz ve köpek olmak üzere; yine Neolitik’ten miras kalmış hayvanlardır. Ancak, en önemli değişiklik; Geç Neolitik’te tarih sahnesine adımını atmış olan fakat çok nadir görülen At yetiştiriciliğinin bu dönemde bir hayli artmış olmasıdır. At’ın hem binek hem koşum hayvanı olarak kullanılması yaygınlaşmıştır.

Tunç Çağı, ayrıca, Neolitik boyunca rastlanılan zirai uygulamaların ve özellikle Geç Neolitik’te karşımıza çıkan “İkincil Ürünler Devrimi” olarak adlandırılan ve hayvanların ikincil derecedeki ürünlerinden faydalanılması anlamına gelen bir tarihsel buluşun nimetlerinden giderek daha fazla yararlanıldığı bir çağ olarak karşımıza çıkmaktadır. “İkincil Ürünler Devrimi” hayvanlardan süt ve süt ürünleri elde edilmesine, yük taşımada faydalanılmasına, tekstil ürünleri için yün ihtiyacının karşılanmasına ve en önemlisi karasaban (bir çeşit ilkel saban) yardımı ile tarlaların sürülmesinde faydalanılmasına yol açtığı için çok büyük ihtimalle geçim kaynağı stratejilerinde de büyük bir çeşitlenmeye sebebiyet vererek insanların daha geniş alanlara yayılmasının yolunu açmıştır. Bu anlamda, Tunç Çağı boyunca bazı bölgelerde çoban hayatı ve yaylacılığın önemli ölçüde değerlendirildiği görülür. Hele ki, Orta Tunç Çağı’nın önemli bir özelliği olarak karşımıza çıkan “dağınık yerleşim düzeni” göz önüne alındığında, bahsi geçen eğilimin bu dönemde çok daha fazla kendini gösterdiği görülür.

RİTÜELLER VE DİN KAVRAMI

Tarihöncesi zirai uygulamaların yeniden modellenmesi, direk olarak

bitki ve hayvan kalıntılarının analiz edilmeleri ile mümkün olabilir, fakat aynı şeyi dönemin ritüellerini ve dini eğilimlerini yorumlamak adına yapmak o kadar kolay değildir. Yazılı dokümanların olmadığı bir ortamda, yaşamın pek çok alanını etkisi altına alan karmaşık inanç sistemlerini algılayabilmek adına, arkeologların yapabileceği tek şey geride kalan eşya kalıntılarına yüklenmiş olması muhtemel olan özel anlamları açığa çıkarmaya çalışmak olacaktır.

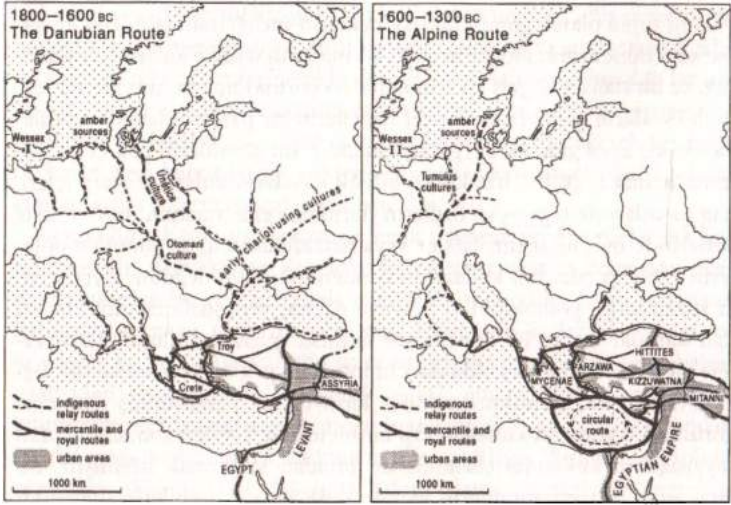
Bu tarz bir çıkarım yapılmasına olanak sağlayan iki önemli höyük bulunmaktadır. Slovakya ve Karpatlar Havzası'nın orta ve doğu bölümlerinde bulunan bu çok katmanlı höyükler; periyodik olarak atalarının kalıntılarını yakıp, yerlerine yine aynı mimarinin kullanıldığı evler inşa ederek bölgeyi yüzyıllar süresince kullanmış insanların çeşitli kalıntılarından oluşmaktadır. Periyodik olarak, ataların kalıntılarının yok edilmesi ve yıkılan yerlerin yeniden inşası ancak bilinçli olarak yapılan bir davranış örneği olarak tanımlanabilir ve yüksek ihtimalle sahiplerinin yaşam döngüleri ile alakalıdır. Yıkım işlemi "süreksizlik" çağrışımı yapıyor olsa da, evlerin yeniden inşa ediliyor olmaları "süreklilik" kavramını yeniden doğurur ve hem atalarla hem de geçmişle olan bağların kuvvetlenmesine işaret eder. Belki de; yerel mitolojilerde adı geçen pek çok özel bölgenin de yeniden ve yeniden iskân edilmiş olması bu sebebe bağlıdır.

Bu yerleşkeler çok önemli kalıntıların saklandığı bazı çukur ve kuyulara mesken olmuşlardır. Slovakya'daki Ganovce höyüğünde, örneğin, höyük merkezinde yüksek ihtimalle törensel içerikli objelerin gömüldüğü çok derin bir kuyu bulunmuştur. Kuyunun içinden, bol miktarda çanak-çömlek, hayvan ve bitki kalıntıları, küller, insan kemikleri, birch bark kupalar ve Avrupa'nın bilinen en eski demir objelerinden biri olan bir adet orak çıkarılmıştır. Diğer yerleşim alanları da aynı şekilde evlerin aralarına veya zemin altlarına gömülü olarak bulunmuş çanak-çömlekler ile tunç ve altından yapılmış metal eşyalar içerir. Gömülerin bazılarında el değmeden bırakılmış içki kupaları bulunmuştur. Dolayısıyla, bu çukurların sadece atık depolama yerleri olarak kullanılmadığı anlamı çıkar. Bu kupaların varlığı, ergenliğe geçiş veya benzer sosyal olaylar için uygulanan törenlere ve bu törenlerde içki kullanıldığına delalet eder. Tören sırasında kullanılan kupalar, törenin ardından gömülmüşlerdir.

Gerçekten de arkeolojik anlamda görünür olan tarihöncesi törensel aktivitelerin en önemli kanıtı; bakır, tunç ve altından yapılmış metal eş-

yaların toplu olarak gömüldükleri alanların varlığı olmuştur. Her en kadar eski dönem arkeologların çoğu bu malların tehlike anlarında saklandığı ve bir daha asla geri çıkarılmadıkları yorumunda bulunsalar da, değerli eşyaların istiflenmesini özel ritüellerin bir parçası olarak yorumlayan bakış açısı giderek yaygınlaşmaktadır. Bu gömülerin pek çoğu, aslında nehirler, göller, bataklıklar, büyük kayaların altları, mağara içleri, dağ pasajları ile tepe veya dağların dorukları gibi arazinin özel ve ıssız yerlerinde bulunmuştur. Göller veya bataklıkların içine gömülen objelerin yeniden çıkarılıp kullanılması zaten mümkün değildir. Ayrıca bazı kalıntıların, gömüldükleri bölgeye özenle yerleştirilmiş olduklarına dair kanıtlar vardır. Bu durum, söz konusu eşyaların bulundukları yerlere alelacele saklanmış oldukları hipotezi ile pek örtüşmemektedir. Bazı eşyaların da, gömülmeden önce kasti olarak parçalanmış oldukları görülür; bu yöntemi kullanan kişi muhtemelen, eşyaları sonradan bulan saygısızların kullanma olasılıklarını ortadan kaldırmak istemiştir. Bu tarz, adak benzeri gömülerin varlığı; tarih öncesi insanların -karşılıklı sorumlulukların ve etkileşimlerin paylaşılması umuduyla- doğaüstü güçlerle, bir çeşit hediye değış tokuşu içine girdikleri gerçeğine delalet etmektedir. Bahsi geçen bölgelerin bir kısmında, eşya gömme ritüeli yüzyıllar boyunca devam etmiş ve bu yerler bir süre sonra Tanrılara adanmış tapınaklar haline gelmiştir. Örneğin Kuzey Almanya'daki Melz bölgesinde Erken Tunç Çağı'na ait ve çok sayıda gömülü eşyanın bulunduğu çukurlar ortaya çıkarılmıştır. Dresden-Dobritz'de, Elbe Nehri kıyısında, 200-300 metre uzunlukta ve 80 metre genişlikte bir alana yayılmış şekilde; 4 adet metal gömüsü, 1 adet çanak-çömlek gömüsü ve 1 adet de metal-vessel gömüsü bulunmuştur. Berlin-Spandau'da, insan eliyle yapılmış olduğu anlaşılan, suyun içine doğru giren bir yapı keşfedilmiştir. Erken ve Orta Tunç Çağı'na ait silahların saklanmış olduğu bu yapı muhtemelen uzun yıllar boyunca kullanılmıştır ve gömülen silahların birbirine uzak mesafelerden getirildiği anlaşılmaktadır. Çıkarılan kılıçların ikisi Kuzey Almanya veya İskandinavya'dan, bir adet yekpare kabızalı hançer Danimarka'dan ve diğeri bir kılıç da Fransa'dan gelmiştir. Bu ve benzeri sitelerin gösterdiği üzere; bu kutsal alanlar, aynen klasik Yunan'da rastladığımız üzere, bölgeler arası bir ehemmiyete sahiptir.

Eşi benzeri bulunmayan ve hayli yüksek bir öneme sahip diğeri bir kazı alanı da Orta Almanya'da Nebra bölgesinde bulunan, sur korumalı olarak inşa edilmiş Mittelberg yerleşkesidir. Dönem insanları için kut-

Erken (sol) ve Orta (sağ) Bronz Çağların başlıca ticaret yolları.
Andrew Sherratt'ın haritalaması. İzni ile yayımlanmıştır

sal bir merkez olduğu anlaşılan bölgede çıkarılan ve M.Ö. 1600'lere ait bir tunç eser gömüsünün (gömü içeriği: 2 adet kılıç, 2 adet kabzası flanşlı balta, 1 adet keski ve kol spirali parçaları) yanında, altın dolgularla işlenmiş muazzam bir tunç disk bulunmuştur. Tunç diske gömülmüş olan altın dolgular; güneş, hilal ve 7 yıldızdan oluşan Ülker Takım Yıldızı'nı net olarak temsil ettiği anlaşılan bir yıldız öbeğinin de içinde bulunduğu, yıldızlı bir gökyüzünü temsil etmektedir. Kenarlardaki iki altın bant ufuk çizgisini temsil etmekteyken; üçüncü bant -sonradan Tunç Çağı boyunca önemli bir törensel simge haline gelecek- bir gemiyi temsil etmektedir. Bu gemi, karanlık ve ilahi gökyüzünde seyir halindedir. Bu yeni buluşa dair yapılan çalışmanın tam metni henüz piyasa sürülmemiş olsa da, yakın dönemde tarihöncesi astronomi, mitoloji ve kozmolojisi hakkında bilgilerimizi genişleteceği kesin görünmektedir.

TİCARET AĞLARI

Önemli değişimleri tetiklemesi ve sosyal kompleksitenin artmasına katkıda bulunması açısından, ticaret ve değiş tokuş ağlarının önemi dö-

nemin her bölgesi için büyük olmuştur. Çünkü ham maddelerin veya işlenmiş eserlerin el değıştirmesine bulunduğ katkının yanı sıra, ticaret ağları; yeni buluşların, değışikliklerin ve yeni teknolojilerin yayılması açısından da önemlidir. Bu ağların haritalanması gerektiğinde; bulunması zor olan madenlerin (örn: amber, kalay, bakır ve altın) dağılımına veya işlenmiş metallerin işlendikleri bölgeden ne kadar uzağa ve hangi bölgelere taşınmış olduğuna bakmak yeterlidir.

Tunç Çağı boyunca ticareti en çok yapılan malzemeler, kuşkusuz, kalay ve bakırdır. Avrupa'da tunç metaline ulaşılabilir tek kaynak Bohemya'daki Erzgebirge (Ore Dağları) iken; yukarıda da bahsettiğimiz gibi; kalayın bulunabileceği yerler çok daha fazladır. Amber; Baltık Denizi kıyıları ve Danimarka'da, Jutland'in batısında yaygındır. Ticareti yapılan diğer materyallerden altın, büyük olasılıkla Transilvanya'ya ait kaynaklardan temin edilirken; tuz, Orta Almanya'daki Saale nehri kıyılarındaki Saale nehri gibi kaynaklardan veya deniz kenarlarındaki yüzey kalıntılarından temin edilmektedir. Ticareti yapılan işlenmiş objeler arasında; tunç eşyalar, zaman zaman seramik çömlekler ve bugün arkeolojik anlamda kalıntılara ulaşılması imkânsız olan kumaşlar, kürkler ve yüksek ihtimalle yiyecek benzeri organik ürünler bulunmaktadır.

Bu trafik Orta Avrupa üzerinde hali hazırda var olan ticari ağlar aracılığıyla yapılmaya devam etmekle birlikte, Tunç Çağı'nın başladığı dönemlerde bölge neredeyse "tarihöncesinin dünya düzeni" denilebilecek kadar önemli hale gelmiştir. O sıralar ticaretin merkezi sayılan Yakın Doğu için Avrupa sadece "marj" olarak görülürken; Anadolu için "boş geçilmemesi gereken bir kıy" rolü üstlenmektedir; oysaki tüm bu ağlar sosyal ve ekonomik kompleksitenin gelişiminde çok önemli bir yer tutmaktadır.

Görünen o ki; Anadolu'da kurulmuş şehir merkezleri Avrupa toplumları ile bağlantılarını, Tuna Nehri girişini ve biraz ötesini kapsayan bir alan içinde kurmuştur. Erken Tunç Çağı boyunca (M.Ö. 2300-1600) Tuna Nehri çeşitli eşyaların ve yeni teknolojiler hakkındaki bilgilerin değış tokuş edildiği önemli bir eksen haline gelmiştir. Halka külçeler ve Kıbrıs'a özgü wound-wire iğneler Anadolu'nun kuzeybatısındaki Truva'ya, Mısır'a ve Levant kıyısındaki Biblos'a (günümüzde Jubayl, Lübnan) ulaşmıştır. Avrupa'da, Bohemya'dan gelen kalay metali kullanılmaya başlamadan önce, tunç elde etmek için kullanılan ve aslında üretilen en eski tunç eserler için kaynak oluşturan Anadolu kalayı, bu ağlar sayesinde Avrupa'ya ulaşmış ve sistematik olarak kullanılmaya baş-

lanmıştır. Bunların yanında bir kaç egzotik materyal de (örn. Saksonya'da Kyhna bölgesinde bulunan ve Anadolu veya Ege'ye ait olduğu düşünülen bir adet oluklu hançer, amber boncuklar, wound-wire iğneler ve bir adet halka külçe örneğinde olduğu gibi) kıtanın merkezine kadar ulaşmıştır. Tüm bunlar, yerel ticareti tetiklediği kadar, ulaşılmasının tek koşulu uzak mesafe bağlantıları olan prestij objelerine olan ilgiyi de arttırmıştır.

Erken Tunç Çağı'nın sonlarına doğru aynı ticaret ağları aracılığıyla Karpatlar Havzası ve Orta Avrupa'ya ulaşan başka bir önemli buluş da iki tekerlekli at arabası olmuştur. Bu arabalar her ne kadar zahmetsizce üretilmekte olsalar da, Tunç Çağı'nın sonları ve Demir Çağı'nın başları boyunca sahipleriyle birlikte gömülmeleri geleneğinden de anlaşılacağı üzere, uzunca bir süre elit kesimin gözde eşyalarından bir olmuştur. Slovakya ve Morava'da sur-korumalı antik şehirlerde bulunan, at başlıkları için yapılmış geyik boynuzundan süs eşyaları da yerli elit sınıfın at ve at arabalarına ilgisini ortaya koyar. Tuna Nehri'nin kolları boyunca uzanan ve surlarla korunan her iki şehir de amber kaynaklarının bulunduğu kuzeye doğru açılan ticaret ağlarına çok yakın yerlere konuşlanmışlardır. Kabza delikli baltalar ve yekpare kabızalı kılıçlar gibi değerli tunç eserlerin Karpatlar Havzası'na ve Unetice Bölgesi'nde üretilen tunç kapların Danimarka'ya ulaşması bu ağ aracılığıyla olmuştur (bkz. resim 2, solda). Güneybatı Almanya'da Singen mezarlığında çıkarılan Armoric-British tarzında hançerlerden ve her ikisinin de Büyük Britanya'da üretildiği düşünülen, İsviçre'de Zürih-Mozartstrasse'de çıkarılan altın çerçeveli amber boncuk ile Arbon-Bleiche'de çıkarılan yıldız şeklindeki amber boncuktan anlaşıldığı üzere; Orta Avrupa, Atlantik Bölgesi ile de önemli bağlantılar kurmuştur.

Orta Tunç Çağı'nda ticaret ekseni değişmiş, Tuna Nehri'nin önemi azalmış, Kuzey Avrupa'ya açılan ağlar Almanya üzerinden geçirilerek yeni-bir kuzey-güney ekseni oluşturulmuş ve Orta Avrupa'dan İtalya'ya doğru ulaşım sağlayan Alp Dağları geçitleri oldukça önemli hale gelmiştir. Bu yeni rotalar sayesinde Avrupa toplumları, İtalya'da Tiren Denizi kıyısındaki topluluklarla bağlantı içinde olan Miken toplumlarıyla dolaylı yoldan iletişime başlamıştır. Baltık menşeli amberin Miken'e ulaştığı, Miken Kuyu Mezarları'nda bulunan kalıntılardan anlaşılmaktadır. O zamana kadar Yunanistan'da amber izine rastlanmamış olması göze alındığında böyle bir gelişme iki taraf arasında, yalnızca bir-iki aracının

bulunduğı bir iletişimin başladığını gösterir (bkz. resim 2, sağda). Bernstofta (Bavyera, Güney Almanya) bulunan, M.Ö. 1600-1400 tarihlerine ait, surlarla çevrili, tepe-üstü antik yerleşim yerinde, altın eşyaların gömüldüğü bir yığının arasında amber boncuklar da çıkarılmıştır. Bu boncuklardan ikisi bir hayli ilgi çekicidir; bir tanesinin üzerine kazınmış bir adam kafası bulunmaktadır, diğ erinin üzerinde ise 4 adet şekil vardır. Bu şekillerden üçünün, Genç Tunç Çağı döneminde Miken krallıklarında kullanılan bir yazı tipi olan Lineer B yazı sisteminin karakterleri olduğı tespit edilmiş, dördüncüsünün ise bir gemiyi temsil ettiğı düşünülmektedir. Demek ki, bu amber boncuk ilk önce Baltık bölgesinden Ege dünyasına ulaşmış, burada üzerine yerel yazı kullanılarak bir takım harfler kazınmış, sonrasında Orta Avrupa'ya geri dönmüş ve korunaklı bir bölgede saklanmışır.

TOPLUM VE HALK

M.Ö. Üçüncü bin yılın başlarında, itibar ve statü durumlarına dayalı sosyal katmanlaşma ve sahip olunan refah düzeyinin sergilenmesine duyulan arzu; arkeoloji kayıtlarında kendini bakır eşyaların yığınlar halinde bulunduğı kalıntılarda gösterir. Erken Tunç Çağı'nın ilk fazında (M.Ö. 2300-2000) bu eğilim, mezarlara bırakılan eşyaların niteliklerine de yansımaya başlamıştır. Bohemya ve Orta Almanya mezarlarındaki eşyalar arasındaki çeşitlilik, Tuna Vadisi'nde bulunan mezar eşyaları arasındaki çeşitlilik kadar fazla değildir; bu durumda Tuna Vadisi toplumlarında sosyal katmanlaşma daha fazla olmuştur. Metal yataklarına yakın ve tarımsal açıdan verimli topraklarda daha fazla sosyal ayrılmaya rastlanmış olması; geçim ekonomisi ve sosyal katmanlaşma arasında bir bağ bulunduğuna işaret eder. Daha sonraları ise, tunç üretimi fazlasıyla arttığı için, metal eşyaların statü göstergesi olarak yorumlanmasının bir anlamı kalmamıştır. Görünen o ki, metal yataklarına ve ticari ağlar aracılığıyla dağıtılan prestij objelerine erişim ve bunların kontrolü; bir süre sonra bir politik ve ekonomik kontrol meselesi haline gelmiştir.

Erken Tunç Çağı'nın son fazına doğru (M.Ö. 2000-1600) ekonomik ve politik gücün değişik yapısı belirli bölgelerde ortaya çıkan iki aşamalı bir hiyerarşik düzen tarafından etkilenmeye başlamıştır. Bu düzende; surlarla çevrilen ve korunaklı bir (bazen iki) yerleşkenin etrafı, savunma duvarı barındırmayan ve korunaksız, ancak genellikle nehir kenar-

larına konuşlanmış daha küçük yerleşim birimlerini kontrol altında tutan diğer yerleşkeler ile çevrenlenmektedir. Bu yerleşkelerin, bölgedeki amirlere ve maiyetlerine ait bölgeler oldukları ve hem üretim ekonomisinin merkezleri oldukları hem de ticaret ağlarında kilit noktalar olarak rol aldıkları düşünülmektedir. Öte yandan, farklı farklı bölgelerin tunç üretimindeki artışa gösterdikleri farklı reaksiyonlar olmuştur. Örneğin, Almanya ve Polonya gibi kuzey bölgelerde, bölgedeki elit kesimin ticareti yapılan metal eşyalara ve prestij objelerine erişim üzerinde kurdukları tekerci baskılar, soylu mezarlarında kendini net olarak gösterirken; çok daha yoğun ticaret ağlarının geliştiği, metal kaynaklarına yakın bölgelerde böylesine bir tekercilik söz konusu olamayacağı için, bu bölgelerde çok daha çekişmeli bir ortam cereyan etmiş, bu çekişmeler savaşlara dönüşmüş, en nihayetinde de yerleşim birimlerinin etrafı surlarla çevrenlenmeye başlamıştır. Bu sebeple, bahsi geçen bölgelerdeki elitlere ait mezar eşyaları arasında nadide işçiliklerle süslenmiş silahlar belirlemeye başlamıştır.

Orta Tunç Çağı (M.Ö. 1600-1350) bu yapıların diğer bir dönüşümüne daha tanıklık eder. Kimi bilim insanlarına göre, eşya değiş tokuşu ile birlikte gelişen kültürel değiş tokuşlar- bir süre sonra tüm Orta Avrupa civarında kullanılan malzeme ve eşyaların neredeyse tektiplileşmeye gitmesinden de anlaşılacağı üzere- sayıca daha geniş kitlelerin, hayvan yetiştiriciliği ve kabiliyetine dayalı bir ekonomi etrafında toplanmalarına sebebiyet vermiştir. Anıt mezarları süsleyen silahların ve refah düzeyini temsil eden zengin eşyaların varlığından da anlaşılacağı üzere, savaş ideolojileri batıya da taşınmış ve daha âdemi merkezli bir sosyal ve politik ortama adapte edilmiştir. Sadece kültürel benzerliklerin artışı değil, aynı zamanda çok geniş alanlarda ortaya çıkan silah ve statü sembollerindeki benzerliklerin de artmış olması, tek merkezden yönetilmeyen bir savaşçı kesimin varlığına işaret etmektedir. Bu toplumlar muhtemelen evlilikler vasıtası ile ittifaklarını kuvvetlendirmeye çalışmışlardır. Çeşitli bölgelerdeki yabancı uyruklu kadınların süs eşyaları incelendiğinde bu durum daha da net bir şekilde görülebilir. Kuzey-güney eksenindeki ana ticaret hatları ile uyumlu şekilde, sadece eşyalar değil kadınlar da taşınmıştır. Bu şekilde bir değiş-tokuş aynı zamanda mal varlıklarının paylaşımını da resmediyor olabilir. Dışarıdan kız alıp verme âdeti genellikle münferit yönetimleri olan ve yayılcı politikalar izleyen toplumlarda görülür. Gelin için ödenen başlık parası, taşınabi-

lir mal varlığının aktarılmasını sağlar. Dolayısıyla, bu dönemde, evlilikler aracılığıyla küçük beylikler arasında ittifaklar kurulmuş ve daha uzak mesafelere ulaşacak şekilde değiş-tokuş ağları geliştirilmiştir.

Avrupa toplumlarında benzer şekildeki tarih öncesi-gelişmelere sonraki dönemlerde de rastlanır. Tek merkezli yönetim biçimleri (yerleşik düzen ve toprak sahipliğine gösterilen önemle betimlenebilir) ve çok merkezli yönetim (göçebe düzen ve dağınık yerleşim birimleri ile betimlenebilir) biçimlerinden birinin ardından diğerinin neredeyse dengesiz şekilde seçilmesi Roma İmparatorluğu'nun yayılmasından hemen önce ortaya çıkan arkaik devletlerin kurulmasına kadar gitmiş; en nihayetinde Roma İmparatorluğu, kıtanın sosyal ve ekonomik düzenini önemli ölçüde değiştirmiştir.

Ayrıca bkz. Hayvansal Yan Ürünler: Süt, Yün ve İş Gücü (2. Cilt, 4. Bölüm); Orta Avrupa'da Geç Neolitik ve Bakır Çağları (2. Cilt, 4. Bölüm); Batıdan Doğuya Çan Ağızlı Seramik Kültürü (2. Cilt, 4. Bölüm); Tuncun Önemi (3. Cilt, 5. Bölüm); Spissky Stvrtok (3. Cilt, 5. Bölüm); Orta Avrupa'nın Geç Tunç Çağı Urn Tarlaları (3. Cilt, 5. Bölüm).

KAYNAKÇA

Coles, J. M., and A. F. Harding. *The Bronze Age in Europe: An Introduction to the Prehistory of Europe c. 2000–700 B.C.* London: Methuen, 1979.

Harding, A. F. "The Bronze Age." In *European Prehistory. A Survey*. Edited by Sarunas Milisauskas, pp. 271–334. New York: Kluwer Academic/Plenum, 2002.

———. *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2000.

Kadrow, Slawomir. "Social Structures and Social Evolution among Early-Bronze-Age Communities in South- Eastern Poland." *Journal of European Archaeology* 2, no. 2 (1994): 229–248.

Kristiansen, Kristian. *Europe before History*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1998.

———. "The Emergence of the European World System in the Bronze Age: Divergence, Convergence, and Social Evolution during the First and Second Millennium B.C. in Europe." In *Europe in the First Millennium B.C.* Edited by Kristian Kristiansen and Jorgen Jensen, pp. 7–30. Sheffield Archaeological Monographs 6. Sheffield, U.K.: Collis, 1994.

Pare, Chris, ed. *Metals Make the World Go Round: The Supply and Circulation of Metals in Bronze Age Europe*. Oxford: Oxbow, 2000.

78 Antik Avrupa

Primas, Margarita. "Bronze Age Economy and Ideology: Central Europe in Focus." *Journal of European Archaeology* 5, no. 1 (1997): 115–130.

Shennan, Stephen J. "Settlement and Social Change in Central Europe, 3500–1500 B.C." *Journal of World Prehistory* 7, no. 2 (1993): 121–161.

———. "Central Europe in the Third Millennium B.C.: An Evolutionary Trajectory for the Beginning of the European Bronze Age." *Journal of Anthropological Archaeology* 5 (1986): 115–146.

Sherratt, A. G. "The Emergence of Élites: Earlier Bronze Age Europe, 2500–1300 B.C." In *Prehistoric Europe: An Illustrated History*. Edited by Barry Cunliffe, pp. 244–276. Oxford: Oxford University Press, 1998.

———. "What Would a Bronze-Age World System Look Like? Relations between Temperate Europe and the Mediterranean in Later Prehistory." *Journal of European Archaeology* 1, no. 2 (1993): 1–57.

Sorensen, M. L. S. "Reading Dress: The Construction of Social Categories and Identities in Bronze Age Europe." *Journal of European Archaeology* 5, no. 1 (1997): 93–114.

Treherne, Paul. "The Warrior's Beauty: The Masculine Body and Self-Identity in Bronze-Age Europe." *Journal of European Archaeology* 3, no. 1 (1995): 105–144.

SPİSSKY STVRTOK

HELLE VANDKILDE

Orta Avrupa'nın tarihöncesi dönemlerine ait en çarpıcı yerleşim yerlerinden bir tanesi olan Spissky Stvrtok'un tarihi M.Ö. 1700-1500 arasına, yani Erken Tunç Çağı'ndan Geç Tunç Çağı'na geçişin cereyan ettiği ve Otomani-Füzesabony Kültürü ile belirli bağların kurulduğu bir periyoda dayanır. Spisska Nova Ves Kasabası'na bağlı Spissky Stvrtok köyü Karpatlar Havzası'nda, Slovakya'nın doğu kesiminde, Mysia Hor-ka bölgesinde bulunan bir vadiye komşu olarak uzanan uzunca bir tepenin doruklarında bulunur. Kuzey yönünde oldukça dik olarak uzayan tepe, doğu yönüne doğru giderek azalan bir eğime sahiptir ve günümüzde bu alan ormanlarla kaplıdır. Deniz seviyesinden 625 metre yükseklikte, 6600 metrekareye yayılan alan; etrafı kale surları, burçlar ve hendeklerle çevrelenmiş, 39 adet ev ve 1 adet ibadethaneye mesken olmuştur. Yerleşkenin iki adet yerleşme fazı bulunur: Erken Tunç Çağı'nın sonları ve Orta Tunç Çağı'nın başları.

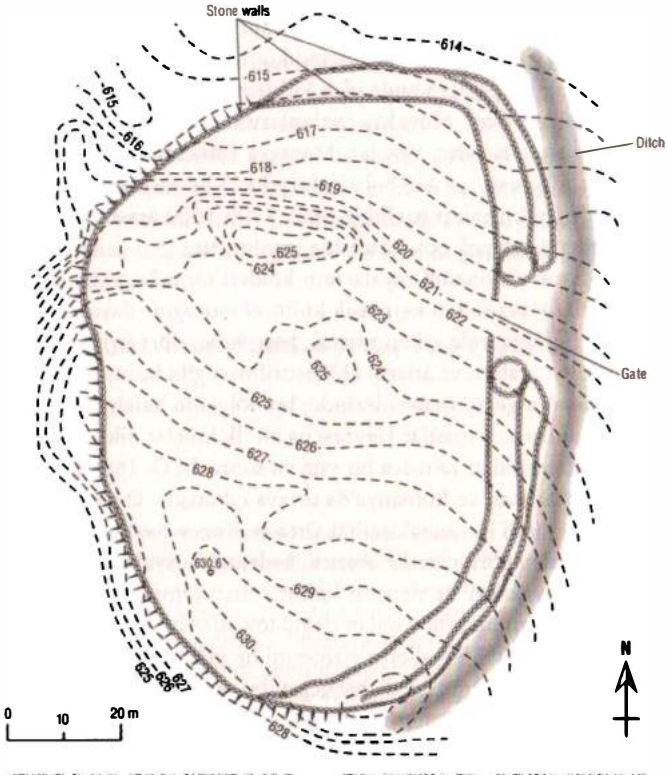
Bölge, hala görülebilir olan surları ve toprağın üstündeki bazı bölgelerde kendini gösteren önemli kalıntılar ile bilim dünyasının dikkatini 1930'larda çekmiştir. Bölgenin sistematik olarak kazılması 1968-1974 yılları arasında, Slovakya Bilim Akademisi Arkeoloji Enstitüsü'nden Dr. J. Vladar'ın yönetiminde gerçekleştirilmiştir. Bölge tamamen incelenmiş

ve mükemmel bir şekilde korumaya alınmıştır. Nihai rapor henüz beklemeye olsa da, Vladar'ın kazı sonuçlarını aktardığı küçük küçük raporlar bulunmaktadır.

Ulaşımın daha kolay olduğu doğu kanadında bulunan kapı haricinde, yerleşkenin tamamı taştan bir duvarla çevrilidir. Burada, surların iki adet ekstra duvar ve çeperleri taşla kaplı bir adet hendek aracılığıyla güçlendirildiği görülmektedir. Kullanıldığı dönemde bu hendek muhtemelen suyla doludur. Duvarların arasındaki boşluklar, hendeğin kazılması esnasında çıkarıldığına inanılan çakıllarla doldurulmuştur. İkinci sıradaki duvar kuzey-güney doğrultusunda kesintisizce, surların dış kısmı ve daha önceden var olduğu düşünülen bir tahta köprü boyunca uzanmaktadır. Duvarlar, 2-3 kilometre ötedeki bir komşu yerleşkeden taşınmış ince taş plakalarla inşa edilmiştir. Surların taban genişliği 7,5 metre, boyu yaklaşık 4 metre olmakla birlikte yüksek ihtimalle tahta kazıklar çıkılarak savunma mekanizması güçlendirilmiştir. Yerleşkenin girişine, bir baştan bir başa 6 metre ölçüsünde ve büyük olasılıkla gözetleme kulesi görevi üstlenmiş iki adet silindirik şekilli burç nezaret eder. Kapının kendisi dışa doğru genişleyecek şekilde inşa edilmiştir ki, muhtemelen yerleşkenin işgal edilmesi durumunda savunma hattında bulunacak askerlere yer açılması için bu şekilde planlanmıştır.

Surlarla çevrili yapının sadece küçük bir bölümü yerleşim alanı olarak tahsis edilmiştir. Bu alan; temelleri iyi korunmuş taş evlerden ve evleri birbirinden ayıran sokaklardan oluşur. Arkeoloğa göre; yerleşke bir tarafı küçük bir elit kesime, bir tarafı da zanaat işleri ile uğraşan daha yüksek nüfuslu kesime ait olacak şekilde iki kısma ayrılmıştır. Zanaatkarların yerleştiği bölümden çıkarılan kalıntıların gösterdiğine göre halk dokumacılık, taş işçiliği, çanak-çömlek imalatı ve kemik, geyik boynuzu, altın ve tunç malzemelerini kullanarak çeşitli eserler üretmekle meşgul olmuştur. Elit kesime ait olduğu düşünülen evler diğerlerine göre -arkeolojik açıdan- daha iyi korunmuştur ve türlü hazinelerle doludur. Zeminin altına gömülen sandıklardan altından ve tunçtan yapılmış çeşitli silah ve süs eşyaları çıkarılmıştır. Bahsi geçen bu evler, taş levhalarla döşenmiş bir "kasaba meydanı"nın etrafında U şeklinde sıralanmışlardır.

Spisky Stvrtok o dönemde Slovakya'nın güney-doğusunda konuşlandığı bilinen korunaklı yerleşim merkezlerinden yalnızca biridir. Diğerleri; Barca, Nizna, Mysl'a, Streda nad Bodgorom ve Ganovce olarak sı-

Şekil 1. Günümüzde Spissky Stvrtok'daki kale surların planı, Slovakya. Vladar'dan 1975 uyarlanmıştır.

ralanabilir. M.Ö. 1700-1500 aralığında varlığını sürdürmüş olan ve Otomani-Füzesabony Kültürü'ne ait benzer yerleşkeler aynı zamanda Macaristan-Romanya sınırında da bulunmaktadır. Romanya'daki Otomani ve Salacea Kaleleri ve Slovakya'da bulunan bazı yerleşkeler de yine tepelerin doruklarına inşa edilmişlerdir. Kimi korunaklı yerleşkelerin nehirler arasındaki bataklık bölgelere kurulduğu da olmuştur. Macar Ovası'nda Tisza Nehri yakınlarında Toszeg-Laposhalom ve Romanya sınırındaki Gyulavarsand ve Socodor höyüklerinde yine aynı şekilde

kurulmuş olduğu düşünölen yerleşkelere ait kale duvarları bulunmak-tadır. Bazı yerleşkelerin sur eklentisi olmamakla birlikte, doğal olarak savunulması kolay bölgelere konuşlandıkları da görölmüştür.

Birbiriyle yakın ilişkiler içinde olan kültürel grupların korunaklı yerleşkelerine Güneybatı Slovakya yakınlarında (Nitriansky, Hradok, Mad'arovce, Male Kosihy, Vesele), Moravya (Blucina, Hradisko, Veterov), ve aşağı Avusturya'da (Boheimkirschen) da rastlanır. Anlaşılan, bu tarz yerleşim birimleri özellikle M.Ö. 1700-1500 arasında Orta Avrupa ve Balkanların pek çok bölgesine yayılmıştır.

Tunç Çağı'nın en önemli eşyalarının kökleri Orta Tunç Çağı eşiğindeki Karpatlar Havzası'nın karmaşık kültürel mozağine dayanmaktadır. Avrasya ve Ege'den yola çıkan mızrak başı, kılıç, dört ispitli tekerlek, iki tekerlekli at arabası ve atların ehlileştirilmesi gibi buluşların Orta ve Kuzey Avrupa'ya geçiş serüvenlerinde, bu bölgenin kaleleri birer aracı görevi üstlenmiştir. Karpatlar Havzası'na ait ilk kılıçlar, ilk tunç mızrak başının görölmesinden yalnızca bir yüz yıl sonra, M.Ö. 1600 civarlarında, Doğu Macaristan ve Romanya'da ortaya çıkmıştır. O sıralar, böylesine yüksek kaliteli bir metal işçiliği Orta ve Kuzey Avrupa'nın her yerinde büyük talep görmektedir. Ayrıca, kademeli sosyal oluşumlar gösteren Miken Uygarlığı ile iletişim halinde olan Otomani-Füzesabony kültürleri gibi toplumlarla yapılan değiş-tokuşlar bölgeye amber boncuklar gibi egzotik materyallerin girmesini de sağlamıştır.

Kazılardan anlaşıldığı üzere, bahsi geçen bu yerleşkelerin aynı zamanda korunaklı zanaat ve ticaret merkezleri olarak yorumlanması gerekir ve görünen o ki buralarda yaşayan elitler, kendilerini kendi bölgelerindeki sıradan halkla özdeşleştirmekten ziyade civar bölgelerdeki diğer elitlerle özdeşleştirmeyi tercih etmişlerdir. Bu özdeşleşme, barış içinde ittifak ağı kurmaktan öteye geçer. Surlarla korunan yerleşim birimlerindeki sıklık, toplu mezarların varlığı, sur inşaatlarına harcanan enerji ve atlara ve tunçtan silahlara gösterilen o büyük ilgi düşünüldüğünde ortaya elit gruplar arasında rekabetin ve düşmanlığın hiç bitmediği bir kültürel resim çıkar. Bu gruplar muhtemelen, değerli malların kontrolü, üretimi ve dağılımı üzerine hiç durmadan çatışmışlardır. Bahsi geçen yerleşim birimlerinde sıklıkla ortaya çıkan silah ve süs eşyası yığınları da bir savaş ortamının varlığına işaret eder. Hajdusamson, Apa, Barca, Veterov, Boheimkirschen ve Mad'arovce'de bu tarz yığınlar çıkarılmıştır. Surlarla korunan yapıların merkezi konumu ve etraflarındaki

küçük köy ve mezraların dağılımları, giderek artan bir eşitsizliğin ve hiyerarşik düzenin tüm izlerini taşımakta, diğer bir deyişle, kaynamakta olan bir sosyal iklim mevcudiyetine işaret etmektedir. En nihayetinde, yaklaşık olarak M.Ö. 1600-1500 civarlarında, bu yakıcı iklim sonucunda elit kesimin toplumsal davranış, ideoloji ve kişisel görünüm tercihlerinde köklü değişiklikler yaratan Tümülüs Kültürü ortaya çıkmıştır. Tümülüs kültürünün hem maddi hem manevi değerlerinin ılıman Avrupa boyunca böylesine hızlı yayılmasının altında Karpatlar Havzası ve Orta Tuna civarında kendini gösteren tüm o değiş-tokuş, ittifak ve savaş ortamı aranmalıdır.

Ayrıca bkz. Orta Avrupa'da Erken ve Geç Tunç Çağları (3. Cilt, 5. Bölüm)

KAYNAKÇA

Bader, T. "Bemerkungen zur Bronzezeit im Karpatenbecken, Otomani/Füzesabony-Komplex." *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte* 80 (1998): 43–108.

Jockenhövel, Albrecht. "Bronzezeitliche Burgenbau in Mitteleuropa. Untersuchungen zur Struktur frühmetallzeitlicher Gesellschaften." In *Orientalisch-Ägäische Einflüsse in der europäischen Bronzezeit*, pp 209–228. Monograph 15. Mainz, Germany: Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 1990.

Neugebauer, J.-W.. "Die Stellung der Veterovkultur bzw. ihrer Böheimkirchner Gruppe am Übergang von der frühen zur mittleren Bronzezeit Niederösterreichs." *Archäologisches Korrespondenzblatt* 9 (1979): 35–52.

Shennan, S. E. "From Minimal to Moderate Ranking." In *Ranking, Resource, and Exchange: Aspects of the Archaeology of Early European Study*. Edited by Colin Renfrew and Stephen J. Shennan, pp. 27–32. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1982.

Sherratt, Andrew. "What Would a Bronze Age World System Look Like? Relations between Temperate Europe and the Mediterranean in Later Prehistory." *Journal of European Archaeology* 1, no. 2 (1993): 1–58.

Tihelka, Karel. "Der Veterover (Witterschauer) Typus in Mähren." In *Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit*, Nitra 1958, pp. 77–109. Bratislava, Slovakia: Slovakian Academy of Science, 1961.

Vladar, J. "Spissky Stvrtok. Befestigte Siedlung der Otomani- kultur." In *III. Interner Kongress für slawische Archäologie Bratislava 7.–14. September 1975*, pp. 2–24. Nitra, Slovakia: Slovakian Academy of Science, 1975.

İTALYA'DA TUNÇ ÇAĞI

MARK PEARCE

Doğu ve Batı Akdeniz'in ortasında yer alan İtalya, Tunç Çağı boyunca önemi bir hayli fazla olan ve Akdeniz dünyasıyla Avrupa'nın Alp-ler'in kuzeyine denk gelen bölümünü birbirine bağlayan bir iletişim noktasıdır. Po Ovası'nın kuzeyinde bulunan dağlardaki pasajların zorlu olmaması, Kuzey Adriyatik havzasını Avrupa'nın tarihöncesi dönemlerini anlayabilmek açısından kilit nokta haline getirir ki bu bağlamda Frattesina kazı alanı da büyük önem taşımaktadır. İtalyan Tunç Çağı'nı tayin eden en önemli etkenler: Kuzey'in sulak toprakları (göl kenarı yerleşkeleri ve Terramare bölgesi) ile yarımadanın dağlık yapısına son derece etkin bir şekilde adapte edilmiş pastoral ekonomidir. Tunç Çağı, bir tanesi M.Ö. 1200'lerde son bulacak, diğeri ise Demir Çağı'nın şehir yaşantısı ve sosyal kompleksitesine temel oluşturacak olan iki gelişim evresine tanık olmuştur. İtalyan Tunç Çağı ile Ege Dünyası'nın arasındaki bağlantılar da bu makalede masaya yatırılacaktır.

İtalyan Tunç Çağı'nın tarihlenmesi geleneksel olarak Orta Avrupa'daki metal işçiliği ve Doğu Akdeniz'den getirilen mallar referans alınarak yapılmıştır. Radyokarbon tarihlemelerinin ve hem İtalya'yı hem de daha kuzeyi kapsayacak şekilde Alplerin sulak alanlarında yapılan den-

* Yazı "Poggiomarino Kazıları" üzerine yayınlanan makale ile tamamlanmaktadır.

dokronik analizlerin giderek artıyor olması çok daha kesin tarihleme şemalarının yapılabilmesi açısından çok önemlidir. Bazı bilim adamları doğru tarihin M.Ö. 1000 ve M.Ö. 900 arasında bir noktaya denk geldiğini savundukları için, Tunç Çağı'nın son fazının tarihlendirilmesi haller tartışmalara yol açmaktadır. İtalyan Tunç Çağı geleneksel olarak 4 bölüme ayrılır: Erken Tunç Çağı (M.Ö. 2300-1700), Orta Tunç Çağı (M.Ö. 1700-1350), Geç Tunç Çağı (ç.n İngilizce: *Recent Bronze age*) (M.Ö. 1350-1150) ve Son Tunç Çağı (ç.n İngilizce: *Final Bronze Age*) (M.Ö. 1150-950). İtalyan tarihçiler genellikle Geç Tunç Çağı ve Son Tunç Çağı'nı birarada Geç Tunç Çağı olarak anarlar, ama bu da İngiliz okuyucular için kafa karışıklığına sebebiyet verebilir. Çünkü İngilizce'deki "The recent bronze age" terimi zaten Geç Tunç Çağı olarak algılanır. Literatürün daha iyi anlaşılabilmesi açısından burada İtalyan geleceği kullanılacaktır.

Başlamadan önce şunu da belirtelim ki; İtalya 3 bölüme ayrılır. (1) Kuzey İtalya: kabaca Po Ovası ve kuzeyde Liguria'yı da kapsayacak şekilde Alp vadilerini içine alır. (2) Orta İtalya. (3) Güney İtalya: Sicilya ve diğer bazı küçük adaları kapsar. Tarihinin büyük bir kısmı boyunca İtalya, kültürel anlamda her zaman Orta Avrupa'ya Akdeniz Dünya'sından daha yakın olmuştur.

ERKEN TUNÇ ÇAĞI

Erken Tunç Çağı M.Ö. 2300 civarında Kuzey İtalya'da başlayan ve Geç Tunç Çağı'nın bitimine kadar bir kaç önemli değişime daha uğrayacak olan yeni bir kültürel sirkülasyonun ortaya çıkmasıyla start alır. Erken Tunç Çağı'nda en çok öne çıkan kültür, kökleri kendinden bir önceki Bell Beaker Kültürü'ne dayanan ve Orta Avrupa'yla kuvvetli bağlar gösteren Polada Kültürü'dür. Polada yerleşkeleri, Alplerin morenli (buzultaşlı) tepeleri (Cavriana yerleşkesi burada yer alır) ve geniş göllerin kenarları gibi sulak alanlara kurulmuş oldukları gibi, Po Nehri'nin kuzeyinde bulunan ovalara da yayılmışlardır (Lagazzi del Vho ve Canar yerleşkeleri bu bölgede yer alır). Sebebinin ne olduğu tam olarak anlaşılamamakla birlikte, Kuzey İtalya'da insanlar -belki de kültürel bir gelenek olarak- Erken, Orta ve Geç Tunç Çağları boyunca daima sulak alanlara yerleşmeyi tercih etmiştir. İlk olarak Bakır Çağı'nda mesken edinildiği ve hem Orta hem de Geç Tunç Çağı boyunca kalabalık bir

nüfus tarafından kullanıldığı bilinen, Po Nehri'nin güneyindeki düzlüklerdeki yerleşim alanları hakkında her ne hikmetse çok az şey bilinir. Bölgede çok sayıda metal eşya kalıntısına rastlanmış olmasına rağmen, Erken Tunç Çağı'na ait mezar kalıntıları hemen hemen yok gibidir. Barche di Solferino'daki kazılarda rastlanan insan kafatası kalıntıları, belki de "ölüleri açıkta çürümeye bırakmak" gibi alternatif defin yöntemine başvurulmuş olduğunu akıllara getirir.

Ledro, Rivoli ve Monte Covolo'daki kazılarda, yerleşkelerde metal işçiliğinin izlerine rastlanmıştır. Metal yığınlarının yerleşkeler dışında kalan bölgelere gömüldüğü ve gömülerin her birinin tek bir metal eşya çeşidi içerdiği görülmüştür. Örneğin Savignano gömüsünde 96 adet kabzası flanşlı balta bulunur. Batı düzlüğündeki Pieve Albignola gömüsünden de kimisi aynı şekle sahip, kimisi ise yarım bırakılmış 37 adet balta çıkarılmıştır. Bu gömüler genellikle tüccarlara ait gömüler olarak kabul edilir. Kazılarda, amber ve fayanstan üretilmiş ve prestij göstergesi olarak kullanılmış olabilecek bir kaç esere rastlanmış olmasına rağmen, sosyal kademeleşmeye dair aşikar kanıtlar bulunamamıştır.

Orta İtalya'da deniz kıyısının doğu kısımları Ripatransone Kültürü ile karakterize edilirken; batı kısımları ise Bakır Çağı'ndan Erken Tunç Çağı'nın ilk aşamalarına kadar varlığını sürdürmüş Rinaldone Kültürü ve akabinde yerini alan Montemerano-Scoglietto-Palidoro Kültürü ile karakterize edilir. Yerleşim yerleri olarak savunması kuvvetli olan bölgeler tercih edildiği gibi (örn. Crostoletto di Lamone ve Luni sul Mignone yerleşkeleri), mağaraların, vadi tabanlarının ve sulak alanların da (örn. Fuccino Havzası'ndaki Ortucchio yerleşkesi) mesken tutulduğu görülmektedir. Sosyal kademeleşmeye dair en belirgin örnek Ponte San Pietro'da bulunan Tomba Della Vedova (Dul'un Mezarı) isimli mezar kazısında ortaya çıkmıştır. Mezara savaşçı bir Bey, kurban edilmiş karısı ve mezar kapısını muhafaza eder gibi bir pozisyon verilmiş bir köpek ile birlikte gömülmüştür. Montemerano II, Teramo ve Popoli kazılarında bulunan mezarlarda hançer ve baltalı kargılar ortaya çıkmıştır. Cetona kazılarında ortaya çıkarıldığı gibi (sürekli sular damlayan bir mağarada, kaplar içinde tohumlar bulunmuştur); Bakır Çağı'nda başlamış olan mağara kültü devam ettirilmiştir.

Güney İtalya'da Erken Tunç Çağı'nın ilk fazlarında ortaya çıkan Laterra Kültürü, Palma Campania Kültürü tarafından takip edilir. Proto-Apennine Evresi, Toppo Daguzzo ve La Starza gibi, merkezi bölgeler ol-

duklarına inanılan yerleşkelere şahit olmuştur. Buccino yakınlarındaki Tufariello ve Coppa Navigata yerleşkeleri taş duvarlardan oluşan savunma hatlarıyla çevrelenmiştir. Bazı mezar kalıntıları haricinde tunçtan yapılmış eserlere rastlamak pek mümkün değildir ve zengin mezar kalıntıları da çok seyrek. Matera'daki Parco dei Monaci yerleşkesinde bulunan bir savaştının mezarından bir adet kabzası flanşlı balta ve iki adet hançer çıkarılmıştır. Tufariello'da Proto-Apennine seviyelerinde ve Sicilya'da La Maculufa bölgelerinde bulunan zeytin ve üzüm bağlarına dair kalıntılar bölgede yoğun şekilde tarım yapıldığına işaret eder ki bu tarım ürünlerinin ekilip biçilmesi ciddi bir iş gücü gerektirir.

Sicilya'da, Castelluccio Kültürü'ne ait kalıntılar yerleşim alanlarının orta ve güneydoğu bölgelerine doğru yayıldığını ve koyun yetiştiriciliğine bağlı bir pastoral ekonominin benimsenmiş olduğunu gösterir. Toplu mezar geleneği, sosyal hiyerarşinin varlığını kanıtlamayı güçlendirir ancak Melilli'deki Branco Grande ve Timpa Dieri yerleşkeleri surlarla korunan bölgelerdir. Bunun aksine, Kuzey Sicilya'da bulunan Manfria isimli yerleşim birimi ise savunması olmayan oval biçimli kullübelerden oluşmaktadır.

Sicilya ve İtalya arasında uzanan Lipari Adaları'ndaki durum (Aeolian Adaları olarak da bilinir) bölgede giderek artan bir güvensizlik belirlediğini gösterir. Bu sebeple, eski Capo Graziano evresinin Filicudi'deki Filo Braccio ve Casa Lopez gibi yerleşkeleri veya Lipari Adası'ndaki Contrada di Diana yerleşkesi gibi alçak seviyedeki yerleşim birimleri, yerlerini Filicudi'deki La Montagnola ve Liparideki akropolis gibi savunmanın güçlendirildiği yerleşkelere bırakmışlardır. Adalarda kullanılan malzemeler Malta Adası'nda konuşlanmış Tarxien Kültürü'nün kullandığı malzemeler ile benzerlik gösterir.

ORTA TUNÇ ÇAĞI

Orta Tunç Çağı M.Ö. 1700 civarında başlamış olup; geleneksel anlamda İtalya Yarımadası'nda Ege çanak-çömleğinin görülmeye başlamış olmasıyla ilişkilendirilir.

Orta Tunç Çağı'nın başlarında Po Ovası'nın orta kesimlerindeki, Lagazzi del Vho gibi bazı yerleşkeler terkedilmiş, ancak hemen kuzeyde Castellaro del Vho gibi yerler keşfedilmiştir. Bu dönem, Po'nun merkezinden kuzeye ve güneye doğru yayılacak şekilde konuşlanmış pek çok

yerleşim birimine tanıklık eder. Ovadaki bu kümelenmiş yerleşkelere *terremare* adı verilir. *Terramare*lerin sulak arziye dağılışı şekilleri ve materyal kültürüne bakınca, aslında Alplerin yamaçlarındaki göl köyleri (*palafitte*) ile bir etkileşim halinde oldukları sonucuna rahatlıkla varılmaktadır. Ancak, bu düşünce, 1939 yılında İsveç arkeolog Gosta Salfund tarafından reddedilecektir. Mercurago gibi bir takım sulak arazi yerleşkelerine rastlanmış olsa da; Kuzey Po Havzası'nda yaşayan insanlar suyla pek haşır neşir olmak istememişlerdir. Venezia-Giulia Kast'ta karşımıza çıkan kaleler ise (İtalyanca ismi *castelleri*dir.) bölgenin doğu yakasının, uzak doğudaki gelişmeleri takip ettiğinin göstergesidir.

Uzunca bir süredir, Orta Po Ovası'nın sulak arazilerinde konuşlanmış olan Palafitte veya *Terramare* kültürlerinin Tuna-Karpatlar bölgesinde yaşamış kültürlerle iletişim halinde olup olmadıkları tartışılmaktadır. Bu teoriyi destekler şekildeki eserler (Povegliano'da bulunan) geyik boynuzundan yapılmış at gemi parçaları ve mezarlara bırakılan kılıçlardır. Kesin olan şey ise; Emilia bölgesinde bulunan *terremare* tipi yerleşkelerin sayısının, bir anda, neredeyse her 25 metre kareye bir yerleşim bölgesi düşecek şekilde artış göstermiş olduğudur. 19. Yüzyıla ait şehir planlama raporları, fantazi oldukları iddiasıyla, kaale alınmamış olsalar bile; yakın tarihlerde Santa Rosa di Poviglio'daki *terremare*lerde ve Fiave'deki "Alp tarzı göl evleri" kazı çalışmalarında ortaya çıkan bulgular bu iddiaları doğrulamıştır. Karmaşık drenaj çalışmaları yapmış olmaları ve kümelenmiş konutların yapısı bu toplumun bir hayli gelişmiş olduğunu kanıtlar durumdadır. Yine de, sosyal katmanlaşma adına tatmin edici herhangi bir kanıt bulunamamıştır. Orta Tunç Çağı'nın sonlarına doğru, gösterişsiz ve neredeyse birbirinin aynısı mezar yapıları belirmeye başlamıştır. Veneto Ovası'nda bulunan, kılıç gömülü mezarlar ise belki de katmanlaşmış bir toplum yapısından ziyade, erkek savaşçıların varlığının göstergesidir. Castellaro del Vho'da görüldüğü üzere, metal üretimi yerel bazda yapılmıştır.

İtalya Yarımadası'nın orta ve güney kesimlerindeki Orta Tunç Çağı zaman zaman Apennine Tunç Çağı olarak adlandırılır. Bu periyotta bölgenin hem alçak kesimlerinin hem de yüksek kesimlerinin kullanıldığı bir yerleşke düzeni benimsenir. 1959'da Salvatore M. Puglisi, etnografik benzeşim üzerine bir model önermiştir; bu modele göre yaylacılık kültürünü benimsemiş olan çiftçi kesim kış aylarında alçak bölgelere merken, yaz aylarında yüksek bölgelere konuşlanır. 1967 yılında ise

Carl Eric Öztenberg, Luni Sul Mignone kazılarında elde ettiği bilgilere göre, bu görüşe karşı çıkarak, bu toplumların yerleşik düzende tarımcılık yapıyor oldukları görüşünü ileri sürer. Günümüzde ise pek çok bilim insanı 1981 yılında Grame Barker tarafından ortaya atılmış “entegre-ekonomi” görüşünü benimsemektedir. Bu görüşe göre, hayvancılıkla geçimini sürdüren gruplar veya topluluklar yaz ayları boyunca yükseklerle çıkıp otlaklardan faydalanırken, tarımla uğraşan kesimler alçaklardaki ikamet yerlerini değiştirmemişlerdir. Aslında, alçak kesimlerde bulunan koyun, keçi, domuz ve sığır kalıntıları bu şekildeki bir besicilik anlayışının kanıtı niteliğindedir. Asıl biçimi ne olursa olsun, yayla hayvancılığı yılın belirli zamanlarında yerleşim biriminin taşıma kapasitesini arttırdığı için ekonominin gelişimine katkıda bulunmuştur. Bu arada yarımadaanın neredeyse hiç bir bölgesinde yöresel özlerin kaybedilmeden adapte edilmiş materyal kültürü, bu mobilitenin, gruplar arasında sosyal iletişim sağlamak açısından ne kadar önemli rol oynamış olduğunu kanıtlar niteliktedir. İtalya'nın orta kesimlerindeki metal işçiliği çok yaygınlaşmamıştır ve bu bölgedeki ege malzemelerinin azlığı da çok düşük seviyede bir ticaret yapıldığının göstergesidir. Luni Sul Mignone'de bulunan kesme taşlardan inşa edilmiş ocaklı evlerin varlığına rağmen, toplumsal hiyerarşinin varlığına dair de çok az kanıt vardır.

Toppo Daguzzo'daki anıt mezarlar elit grupların baş gösterdiğine delalet eder. 3 nolu mezarda insan kemiklerine rastlanan iki katman bulunur. Bu katmanlardan üstte olanı yanlarında hiç bir mezar hediyesi bulunmayan ve yaklaşık on adet parçalanmış insan iskeleti barındırmakta, alttaki katmanda ise tunç silahları ile birlikte gömülmüş altı erkeğin, üç tanesi değerli süs eşyalarıyla gömülmüş dört kadının ve bir çocuğun bozulmadan kalmış iskeletleri bulunmaktadır.

Thapos kazı alanı Sicilya'nın doğusundaki Syracuse ilinin hemen kuzeyinde, anakaraya bir kanal aracılığıyla bağlanan bir adacık üzerinde bulunur. Burada, Orta Tunç Çağı'nın başlangıç evresinde inşa edilmiş olan evler çember ve yarı-çember planlı olup, evin ortasında bulunan bir direk çatı desteklenir. İkinci katmanda ortaya çıkan evler ise Geç Tunç Çağı'na ait olup, doğu esintileri taşır ve yarı-kentli bir yapıda oldukları iddia edilmektedir. Bu evler dikdörtgen planlıdır ve önlerinde avlu bulunur, görünen o ki tüm yerleşke taş duvarlarla savunma çemberine alınmıştır. Düzenli yapılanma, belli bir siyasi kontrolün varlığı-

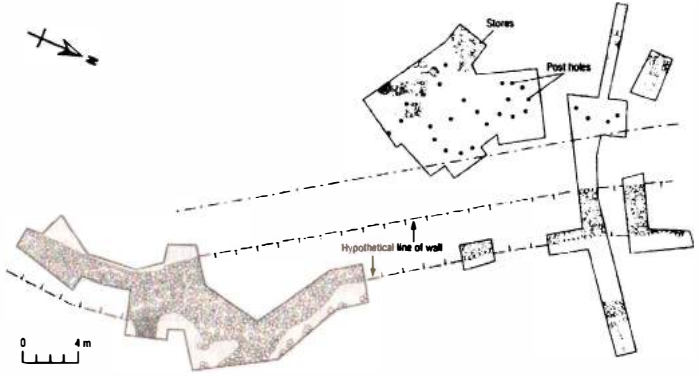
na işaret etmektedir ve Sebastiano Tusa'nın dikkat çektiğine göre bu yerleşke Boeoita'daki Gla yerleşkesi ile benzer özellikler taşımaktadır. Syracuse'nin güneyindeki Ognina Adası'ndaki yerleşke gibi, Thappos da muhtemelen deniz ticareti için kurulmuştur. Bunun en önemli kanıtı ise Orta Tunç Çağı'nda Doğu Sicilya'da kurulmuş çoğu yerleşkenin sahil kıyılarına konuşlanmış olmasıdır.

Lipari Adaları'ndaki Orta Tunç Çağı yerleşkesi Punta Milazzese ise kayalık ana adanın üzerinde yaklaşık elli adet taş duvarlı kulübeden oluşmaktadır. Bu yerleşke ile birlikte, her biri savunma açısından stratejik konumlarda bulunan Salina Adası'ndaki Portella ve Lipari'deki akropolis, bahsi geçen periyodun sonunda şiddetli ataklarla yıkılmıştır ve hem Salina hem Lipari'deki metal kalıpları bölgede yerel bir metal endüstrisinin varlığına işaret etmektedir.

GEÇ TUNÇ ÇAĞI

Kuzey İtalya'da Geç Tunç Çağı (M.Ö. 1350-1150) bir önceki periyotla hemen hemen aynı özellikleri gösterir. Batıda ise, Orta Tunç Çağı'nın ölü yakma geleneğini benimsemiş olan Scamozzina-Monza grupları yerini Transalpine gruplarıyla yakın benzerlikler gösteren Canegrate grubuna bırakmıştır. Genellikle kurak alanlara kurdukları yerleşim birimleri kısmen kalabalık ve büyüktür. Bu yerleşkelerden bir tanesi olan Boffolara 5 hektarlık bir alana kurulmuştur ve Garlasco'da bulunmaktadır. Yerleşim için kuru alanlar tercih edilmiş olmasına rağmen doğuda Livenza ve batıda Adda'da nehirlerle gömülü olarak bulunmuş değerli eşyalar, sulak bölgelerin törensel aktivitelerde önemli bir yeri olduğunu gösterir. İlginç bir şekilde sulak bir bölge olan merkezi İtalya'ya yerleşen kesimlerin bu tarz bir geleneği bulunmamaktadır.

Orta Tunç Çağı'nın ilk evrelerinde Po Ovası'nın merkezine konuşlanmış terremarelerin büyüklükleri genellikle 2 hektarı geçmezken, Geç Tunç Çağı boyunca bazı terremareler terk edilirken, bazılarının boyutları ise iyice genişlemiştir. Örneğin Santa Rosa di Poviglio 1 hektardan 7 hektara çıkmış, Fondo Paviani 16 hektara genişlemiş, Case del Lago ise 22,5 hektara genişlemiştir. Aynı hiyerarşi terremare kremasyon mezarlıklarında karşımıza çıkmaz ama bazı yerleşkelerdeki etrafı savunma hattı ile örülmüş olan binalar ya elit grupların yaşadığı yerler, ya da tehlike anında halkın kendini korumaya alması için inşa edilmiş sığınak-

Şekil 1: Porto Perone'de yerleşimin Geç Tunç Çağı seviyelerinin Planı.
Peroni 1989'dan uyarlanmıştır.

lardır. M.Ö. 1200 dolaylarında Po Ovası'nın ani bir şekilde boşaltılması ile birlikte, palafitte-terremare sistemi çöker. Bu felaketimsi olayın tam olarak ne olduğu açıklanamasa da, aynı anda Doğu Akdeniz'deki saray halklarının başına gelen olayla bir ilgisi olabileceği düşünülmektedir. Birebir iletişimin varlığına dair kanıtlara çok az rastlanmış olmasına rağmen, terremarelerde bulunan taş ağırlıklar burada Doğu Akdeniz ölçü birimlerinin kullanıldığını göstermektedir.

Zaman zaman Ön-Apenin çağı olarak da adlandırılan Geç Tunç Çağı Orta İtalya'daki yerleşim birimlerinin savunması kuvvetli bölgelere taşındığı bir çağ olmuştur. Bu durum, Narce örneğinde olduğu gibi, artık sıradan kulübelerde yaşamak istemeyen elitlerin emri doğrultusunda gerçekleşmiş olabilir. Luni sul Mignone'daki yerleşkenin bir anda genişletilmesine ek olarak, Latium ve Tuscany'deki yerleşim yerlerinde de hiyerarşik bir düzen kurulmaya başlamıştır. Sulak alanların ve mağaraların terkedilip, Monti della Tolfa bölgesine yerleşmeye başlanmasının bölgedeki bakır kaynaklarının keşfedilmesi ile bağlantılı olabileceği düşünülmektedir. Cetona'daki gibi mağaralar, göller ve nehirlerle bırakılan değerli eşyalar bu bölgelere dini bir anlam yüklendiğine işaret etmektedir. Fiora Vadisi'ndeki Crostoletto di Lamone ve Castelfranco Lamocello yerleşkelerinin mezarlıklarında bulunan toplu definler, grup kimliğine (belki de aile kimliğine) gösterilen önemin belirtisidir.

Güney İtalya'daki Apulian sahilindeki Porto Perone, Coppa Nevigata ve Scoglio del Tonno gibi liman şehirlerine surlarla çevrilmiş yerleşkeler kurulmuştur (bkz. Resim 1). Buralarda Doğu Akdeniz uygarlıklarıyla ticari ilişkiler kurduğuna ve zanaat işlerinde uzmanlaştığına dair izler bulunmaktadır. İç kesimlerdeki yerleşkeler ise genellikle doğal olarak savunma sağlayan yerlere kurulmuştur. Bu yerleşkelerden bazıları (örneğin Toppo Daguzzo ve La Starza) daha önceki periyotlarda da kullanılmışken, bazıları yeni kurulmuşlardır (örneğin Timmari ve Botromagno). Bu yerleşkelerin deniz ticaretinde yer aldıklarına dair hiç bir kanıt bulunmaz, ayrıca kıyı kesimlerinde yaşanan gelişmelerden de etkilenmemişlerdir. Gulf of Naples'deki ada yerleşkesi olan Vivara ile ege bölgesi arasında önemli bağlantılar kurulduğu tespit edilmiştir.

Geç Helladik döneme ait en eski çanak-çömlek örnekleri Sybaris düzlüğünde, Broglio di Trebisacce kazı alanında Renato Peroni'nin yürüttüğü kazılarda çıkarılmıştır ve Orta Tunç Çağı'nın sonlarına aittir. Geç Tunç Çağı'nda *dolia* adı verilen Ege tipi saklama kavanozlarının üretilmesi başlar. Bu kavanozlarla birlikte, zeytin yetiştiriciliğine dair ortaya çıkarılan kanıtlar, bölgede depolama ve yeniden paylaşırma usulüne dayalı bir ekonominin benimsendiğini gösterir. Merkezdeki kulübede Geç Helladik IIIB ve IIIC dönemlerine ait çanak çömlekler bulunmuştur.

Anna Maria Bietti Sestieri 1973 yılında yayınladığı makalesinde Güney İtalya'da Geç Tunç Çağı'nda başlayan yöresel tunç endüstrisinin Egeliler ile kurulan ticaret ilişkilerinin bir sonucu olduğunu iddia etmiştir. Böyle bir etkileşim söz konusu olsa da olmasa da, bu periyotta tunç eşyaların sayısı inanılmaz çoğalmıştır. Scoglio del Tonno, Grotta Manaccora ve daha pek çok yerleşkede birinci elden metal eşya üretimi yapıldığına dair bariz kanıtlar bulunmuştur.

Sicilya'da Geç Tunç Çağı'na ait kuzeydeki bazı topluluklar ve bir kaç Thapós yerleşkesi haricinde kıyı yerleşimleri görülmemektedir. Kuzeyin sahil yerleşkeleri Ausonia -Lipari Adaları olarak da bilinir- Kültürü'nün etkisi altındadır. Yerleşim düzeni iç kesimlere geniş ölçeklerde yayılmış bir kaç birim şeklindedir. Anapo nehri'nin üst kısmı etrafına konuşlanmış Pantalica bu yerleşkelerin en bilinen örneğidir. Buradaki *Anaktoron* olarak adlandırılan taş saray bu periyoda ait olmayabilir ama etrafı kesme taşlarla inşa edilmiş tabutların olduğu bir mezarlık, bazı münferit mezarlar ve bir kaç tane de toplu mezar ile sarmalanmıştır. Üst kesimlerdeki sur korumalı yerleşkelerden biri de taş duvarlarla çev-

relenmiş Monte Desueri'dir.

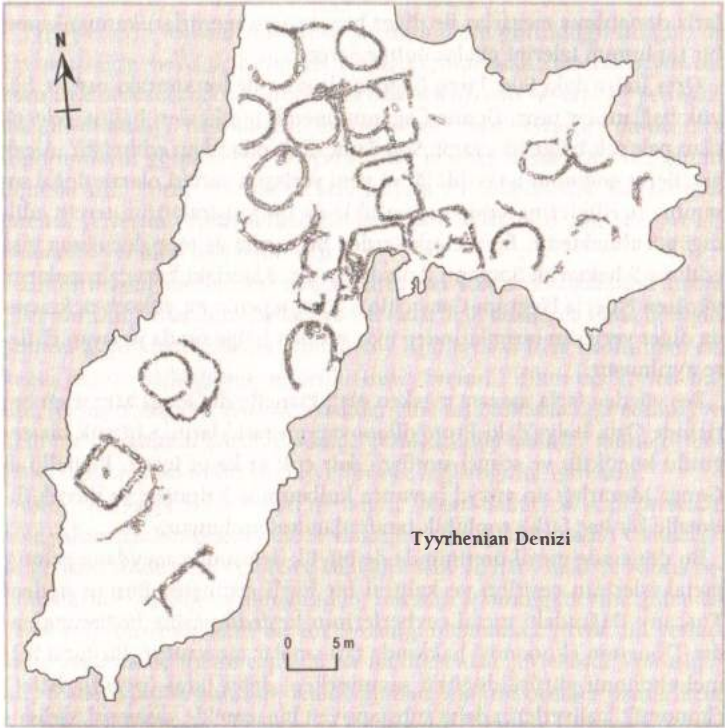
Lipari Adaları'nın Ausonia Kültürü özellikle Lipari akropolisinde mevzilenmiş Milazzese köylerinin yıkılmasının ardından ortaya çıkmış gibidir (bkz. Resim 2) Bu kültüre ait iki katman bulunur, bunlardan ilki Geç Tunç Çağı'na aittir. Bu dönemdeki yerleşke Geç Ege Helladik IIIB ve C materyalleri ile doludur.

SON TUNÇ ÇAĞI

Son Tunç Çağı (M.Ö. 1150-950) yeni bir kültürel döngünün başlangıcına sahne olmuştur. Bu dönemde İtalya Yarımadası'nın neredeyse tamamı Orta Avrupa karakterinin en bilindik simgelerinden biri olan urn turları ile özdeşleşmiş Protovillanovan Kültürü'nün etkisi altına girmiştir.

Bu dönemde nehrin kuzey kesimindeki Grandi Valli Veronesi'de kalan bir kaç terremare haricinde, Po Ovası'nın orta kesimlerinin neredeyse tamamen boşaltıldığı görülür. Bu terremareler arasında Fondo Paviani (16 hektar), Fabbrica dei Soci (6 hektar) ve Castello del Tartaro (11 hektar) bulunur. Bu yerleşkelerde bulunan Geç Helladik IIIC dönemine ait çömlek kırıklarının kimyasal analizleri sonucunda, bu insanların Doğu Akdeniz ile iletişime geçmiş oldukları anlaşılmıştır. Buralarda aynı zamanda tunç, cam, kemik ve geyik boynuzundan eşyalar üretilmiş olduğu tespit edilmiştir.

Po Nehri'nin kollarından birinin etrafına konuşlanmış, M.Ö. 2000-1900 arası iskan edilmiş 20 hektarlık Frattesina yerleşkesinde cam, kemik, geyik boynuzu, fildişi, tunç, demir ve amber kullanılarak çok iyi bir ustalikle üretilmiş eşyalar bulunmuştur. Dışarıdan amber, fildişi ve devekuşu yumurtası gibi malzemeler alarak, dışarıya işlenmiş malzeme satan bu insanlar Akdeniz ticaret ağlarında aktif bir rol oynamışlardır. Benzer şekilde, Adie Adasındaki Montagnana yerleşkesinde de Geç Helladik IIIC periyoduna ait Güney İtalya üretimi olması muhtemel kalıntılara rastlanmıştır. Montagnana'da yaşayan insanların Demir Çağı'na air Este yerleşkesinde yaşayanların ataları olduğu düşünülmektedir. Protovenetik Este Kültürü Son Tunç Çağı'nın Veneto Kültürü'nün özelliklerini devam ettirmektedir. Tabut gruplarından çıkarılan kalıntılar sosyal sınıflar hakkında çok az bilgi verir ancak; Fratessina'da keşfedilen definlerdeki kılıçlar bu mezarların elit kesime ait olduğuna işaret eder.

Şekil 2: Milazzese, Panarea'daki (Lipari Adaları) Geç Orta Bronz Çağı yerleşim planı. Peroni 1989'dan uyarlanmıştır.

Kuzeye doğru, Alplerin güney kesimlerinde Luco-Laugen A kültür grubu ile bağlantılı yerleşim birimlerinde ileri derecede bakır üretimi yapılmış olduğuna dair keşifler yapılmıştır ve bu gruplar Demir Çağı'nın Raeti Kültürü olarak devam edecektir. Frattesina'nın bakır ihtiyacı hem Güney Alpler hem de İtalya'nın merkezindeki Tuscany Dağı'ndan karşılanmaktadır.

Bu dönemde Po Ovası'nın batı kısımları büyük oranda boşaltılarak yerleşkeler yoğun bir şekilde Como ve Maggiore göllerinin etrafına çekilir. Bu alanda Demir Çağı'nda Golasecca Devleti olarak karşımıza çıkacak olan kültürün kökenlerine dair izlere rastlanmıştır ve yine kılıç-

larla donatılmış mezarlar ile diğer bazı zengin mezarları katmanlaşmış bir toplumun izlerini gözler önüne serer.

Orta İtalya'daki Son Tunç Çağı'na ait izler de bir sonraki çağ ile büyük bağlantılar taşır. Demir Çağı'nın önemli merkezleri haline gelecek olan pek çok bölge ilk olarak Son Tunç Çağı'nda iskan edilmiştir. Alçak arazilerin çoğunun terkedildiği ve yeni yerleşim yerleri olarak doğal savunma özelliklerine sahip çoğunlukla da tuf mostralarının tercih edildiği görülmektedir. Bu yerleşkelerden bir tanesi de tepe doruğuna inşa edilmiş 5 hektarlık Sorgenti della Nova'dır. Alandaki kazı çalışmalarını yürüten Nuccia Negroni Catacchio'a göre, tepenin en yüksek noktasında diğer yerleşim birimlerinden ayrı tutulan bölge orada yaşayan elitele re ayrılmıştır.

Beş yüzden fazla mezara mesken olan Pianello di Genga Mezarlığı haricinde Orta İtalya'daki Protovillanovan mezarlıklarının büyük bir çoğunlu küçüktür ve sosyal sınıflara dair çok az kanıt içerir. Pianello di Genga Mezarlığı iki yüzyıl boyunca kullanımda kalmıştır ve büyük ihtimalle bir kaç farklı topluluk tarafından kullanılmıştır.

Bu dönemde metal üretiminde de büyük değişimler meydana gelmiş; metal işlerinin çeşitleri ve kalitesi bir hayli artmıştır. Bunun nedeni Tuscany Dağındaki metal cevherlerinin keşfedilmesine bağlanmaktadır. Dönemin ekonomisi hakkında tartışmalar mevcuttur. Bir taraf formal ekonomi yürütüldüğünü savunurken, diğer taraf (primitivistler) ekonomik faaliyetlerin daha substantivist bir temelde yaşamsal içgüdüler ile yönlendirildiğini savunmaktadır. Bu dönemde metal yığınlarının gömülmesi geleneğinde önemli bir artış görülür: Rimessone gömsünde gördüğümüz üzere, ritüel bir imha söz konusudur.

Güney İtalya'da çoğunlukla baltaların gömülmüş olduğu tunç yığınlarında önemli bir artış meydana gelmiştir. Mezarlara bırakılan metal eşyaların da artmış olması bu bölgede savaşçı bir elit sınıfın oluşmaya başladığına işaret eder. Güney İtalya ve Sicilya'da Son Tunç Çağı'na ait Broglio di Trebisacce kazı alanında demir işçiliğinin ilk fazlarına ait kalıntılar bulunmuştur. Bu yerleşke bir duvar ve hendek ile korunmaktadır. Oppido Mamertina'daki Castellace mezarlığında savaşçı erkeler ve kadınlardan oluşan grupların gömüldüğü bir tümülüste demir bir mızrakbaşı çıkarılmıştır. Benzer bir uygulama doğruya doğru Arnavutluk'da da karşımıza çıkmaktadır. Doğu Sicilya'da Molino della Badia'daki Madonna del Piano mezarlığında da iki adet demir bıçak bulunmuştur.

Yerleşkelerin toplam sayısında bir azalmanın görüldüğü Broglio di Trebisacce'de, belki de birbiriyle rekabet içinde olan elitlerin peyda olması ile alakalı olarak Sybaris Ovası'nda belirgin bir hiyerarşik yerleşim düzeni oluşmaya başlamıştır. Aslında Castellace Mezarlığı da bu tarz toplulukların gömüldüğü bir yerdir. Bu dönem kesinlikle "değişimin dönemi"dir. Porto Perone ve sonrasında da Scoglio del Tonno gibi önemli yerleşim yerleri terkedilirken, Toppo Daguzzo gibi bazıları ise tamamen yeniden inşa edilmiştir.

Eskinin ayin merkezleri mağaraların -ki Ruth Whaitehouse bunu "Yer altı Dini" olarak tanımlar- yerini daha açık alanlarda daha belirgin şekilde uygulanan ritüeller alır. Kuzey Apulia'daki hem kadın hem erkeğin temsil edildiği antropomorfik (insan biçimli) dikili taş heykel bunun iyi bir örneğidir. Pantalica'dakiler gibi, taş bloklarla inşa edilmiş ve belli bir uzaklıktan bürölür şekilde yerleştirilmiş tabutlar münferit definlere giderek artan bir değer vermeye başladığının işaretidir.

Orta Sicilya'da Salso Nehri'ne doğru bakan Sabucina yerleşkesinde 15'e yakın çember planlı kulübe bulunur. Güney kıyısındaki Cannatello yerleşkesinde hem Ege (Geç Helladik IIIA ve IIIB) hem de Kıbrıs seramiklerine rastlanmış olduğundan, buranın adanın güneyine giden ticaret yolu üzerinde aktif bir rol oynadığı düşünülmektedir. Bu yerleşkede yaklaşık 60 metre çapında bir merkezi alan çevresinde konuşlanmış 6 adet kulübe bulunur. Kulübelerden 5 tanesi çember planlı iken, 6. kulübe dikdörtgen planlıdır ve kabaca düzeltilmeye çalışılmış bir yol ortaya çıkmıştır.

Luigi Bernabo Brea'nın iddiasına göre Lipari Adalarının Ausoni Kültürü'nün İtalya Yarımadası'nda inşaat için gerekli kolonların ticaretini yapan gruplarla bağlantısı bulunmaktadır. Sonraki evrelerde Kuzey ve Orta Sicilya'daki çember kulübelerin yerlerini daha oval planlı kulübelere bıraktığı görülür. Bu kulübeler yine örme taş mimarisi kullanılarak inşa edilmektedir ancak bu sefer yüksekliğin artırılması için taşların aralarına dikey kalaslar yerleştirmeye başlamıştır.

EGE İLE BAĞLANTILAR

Uzunca bir süredir Apulia ve Luvcania'da bulunan bazı çanak-çömleklerin Miken tarzından etkilendiği hatta Broglio di Trebisacce yerleşkesinde Miken tarzının etkileri bulunduğu dair tartışmalar süre gelmek-

tedir. Şunu da belirtmek gerekir ki; İtalya'da ve adalarda bulunan Ege (Geç Helladik) çömleği kalıntılarının illa ki Miken varlığına işaret etmesi gerekmez. Fakat Miken'deki "Yağ Tüccarının Evi" ismi verilen yerleşim birimi kalıntıları arasından çıkarılan İtalyan tipi kanatlı baltalar İtalya Yarımadası ile Tunç Çağı Yunanistan'ı arasında yakın ilişkiler kurulduğunu işaret etmektedir. Ayrıca, bu ilişkiler Son Tunç Çağı'nda Doğu Akdeniz'in saray toplumlarının yıkılmasının ardından da devam etmiştir. Hatta Fratessina yerleşkesi bu dönemden kalma bir yerleşkedir.

İtalya ve adalarda Ege ve Ege-benzeri çanak çömleklerin dağılımı zamana göre değişiklik gösterir. M.Ö. 1600 ve 1500'lere (Erken Tunç Çağı- Geç Helladik I ve II) ait çömlekler Lipari Adalarında, Apulia ve Calabria'nın kıyılarında ve Naples koyundaki Vivara'da görülür. M.Ö. 1400 ve 1300'lerde (Geç Tunç Çağı- Helladik IIIA ve B) bu çanak çömleklerin bulunduğu yer sayısı çoğalarak Naples Koyu, Tuscany, Latium, Güneydoğu İtalya ve Güneydoğu Sicilya (burada Miken uygarlığının Thapros Kültürü üzerine büyük bir etkisi olmuştur), Sardunya ve Lipari adalarında görülmeye başlar. M.Ö. 1200'e (Son Tunç Çağı- Geç Helladik IIIC) ait materyaller ise değişmeye başlar. Bu dönemde İyonya Denizi kilit bir nokta haline gelir ve Lipari Adaları ile Sicilya'daki kalıntıların sayıca azalmasının işaret ettiğine göre Sardunya'ya geçiş için Sicilya'nın güneyinden geçen yeni bir rota keşfedilmiş olmalıdır. Kuzey İtalya'da Po Ovası'nda bulunan 5 adet kalıntı Son Tunç Çağı'na ait en büyük yeniliktir.

SONUÇ

Erken Tunç Çağı'ndan Son Tunç Çağı'na kadar İtalyan Tunç Çağı pek çok yeniliğe sahne olmuştur. Son Tunç Çağı'ndaki gelişmeler ise Demir Çağı'ndaki karmaşık şehir toplumlarının temelini atmıştır. Toplumsal katmanlaşmaya dair kanıtlar bölük pörçük olsa da Terremareler ve Kuzey İtalya'nın göl köyleri toplulukları Son Tunç Çağı'nda tarihlerinin en karmaşık yapısına ulaşmıştır. Aslında tam da bu dönemlerde ortaya çıkmaya başlayan kılıçlı savaşçılar önemi giderek artan elit grupların işaretçisi gibidir.

Ayrıca bkz. Batıdan Doğuya Çan Ağızlı Seramik Kültürü (2. Cilt, 4. Bölüm); Orta Avrupa'da Erken ve Geç Tunç Çağları (3. Cilt, 5. Bölüm);

Poggiomarino (3. Cilt, 5. Bölüm); Orta Avrupa'nın Geç Tunç Çağı Urn Tarlaları (3. Cilt, 5. Bölüm); Miken Uygarlığı (3. Cilt, 5. Bölüm)

KAYNAKÇA

Barfield, Lawrence. *Northern Italy before Rome*. Ancient Peoples and Places 76. New York: Praeger, 1972.

Barker, Graeme. *Landscape and Society: Prehistoric Central Italy*. London and New York: Academic Press, 1981.

Bernabò Brea, Maria, Andrea Cardarelli, and Mauro Cremaschi, eds. *Le Terramare: La più antica civiltà padana*. Exhibition catalog. Milan: Electa, 1997.

Bietti Sestieri, Anna Maria. *Protostoria: Teoria e pratica*. Studi Superiori NIS 301. Rome: La Nuova Italia Scientifica, 1996.

Cocchi Genick, Daniela, ed. *L'antica età del bronzo: Atti del Congresso di Viareggio, 9–12 Gennaio 1995*. Florence, Italy: OCTAVO, Franco Cardini Editore, 1996.

Guidi, Alessandro, and Marcello Piperno, eds. *Italia preistorica. Rome and Bari: Laterza, 1992*. (Contains three useful essays: Andrea Cardarelli, "Le età dei metalli nell'Italia settentrionale," pp. 366–419; Alessandro Guidi, "Le età dei metalli nell'Italia centrale e in Sardegna," pp. 420–470; and Enrico Pellegrini, "Le età dei metalli nell'Italia meridionale e in Sicilia," pp. 471–516.)

Harari, Maurizio, and Mark Pearce. *Il protovillanoviano al di qua e al di là dell'Appennino: Atti della giornata di studio: Pavia, Collegio Ghislieri, 17 giugno 1995*. Biblioteca di "Athenaeum" 38. Como, Italy: Edizioni New Press, 2000.

Leighton, Robert. *Sicily before History: An Archaeological Survey from the Palaeolithic to the Iron Age*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press; London: Duckworth, 1999.

"L'età del bronzo in Italia nei secoli dal XVI al XIV a.C. Viareggio 26–30 ottobre 1989." *Rassegna di Archeologia* (1991–1992): 10. (Conference proceedings on the Middle Bronze Age in Italy published as a single volume of the journal.)

Mathers, Clay, and Simon Stoddart, eds. *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*. Sheffield Archaeological Monographs, no. 8. Sheffield, U.K.: J. R. Collis, 1994. (Contains three useful essays: Lawrence Barfield, "The Bronze Age of Northern Italy: Recent Work and Social Interpretation," pp. 129–144; Graeme Barker and Simon Stoddart, "The Bronze Age of Central Italy: c. 2000–900 B.C.," pp. 145–165; and Caroline Malone, Simon Stoddart, and Ruth Whitehouse, "The Bronze Age of Southern Italy, Sicily, and Malta c. 2000–800 B.C.," pp. 167–194.)

Pearce, Mark. "New Research on the Terramare of Northern Italy." *Antiquity* 72 (1998): 743–746. Peroni, Renato. *L'Italia alle soglie della storia*. Rome and Bari: Laterza, 1996. (A good chrono-typological outline of the key sites and assemblages.)

———. *Protostoria dell'Italia continentale: La penisola italiana nelle età del Bronzo e del Ferro*. Popoli e Civiltà dell'Italia Antica vol. 9. Rome: Biblioteca di Storia Patria, 1989.

Ridgway, David, and Francesca R. Ridgway, eds. *Italy before the Romans: The Iron Age, Orientalizing, and Etruscan Periods*. London and New York: Academic, 1979. (Contains

100 Antik Avrupa

some important, if a little dated, papers on the Bronze-Iron transition.)

Skeates, Robin, and Ruth Whitehouse, eds. *Radiocarbon Dating and Italian Prehistory*. Archaeological Monographs of the British School at Rome vol. 8; Accordia Specialist Studies on Italy vol. 3. London: British School at Rome and Accordia Research Centre, 1994. (The date lists are regularly updated in the journal Accordia Research Papers.)

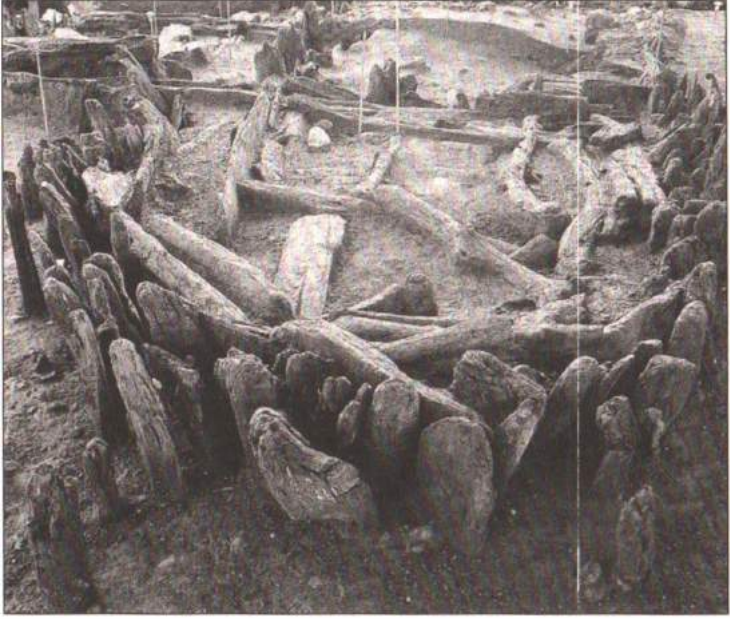
Tusa, Sebastiano. *La Sicilia nella preistoria*. Palermo, Italy: Sellerio, 1983.

POGGIOMARINO

FRANCESCO MENOTTI

Poggiomarino'da yapılan kazılarda Güney İtalya'da yaşanmış olan Tunç Çağı dönemini neredeyse yeniden yazacak keşifler yapılmıştır. Bu nehir kenarı yerleşkesini böylesine önemli kılan özellikleri: Bulunduğu konum ve inşa ediliş şeklidir. Aslında bu köy, aralarından su taşıtlarının geçişine elverişli kanallar geçen ve insan eliyle yaratılmış pek çok küçük adanın üzerine kurulduğu için buraya "Tunç Çağı'nın Venedik'i" denir.

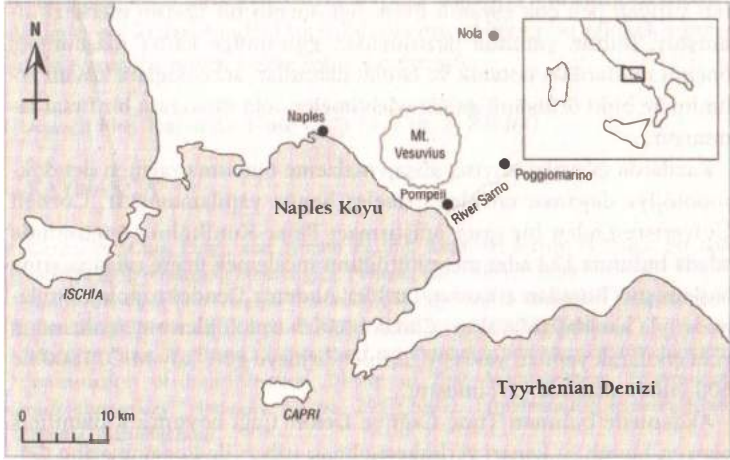
Bu tarihhöncesi köyünün son derece önemli keşfi 2000 yılının Ekim ayında Sarno Nehri üzerine bir su artıma tesisi inşa edilirken yapılmıştır. Yerleşke Pompeii'nin 10 kilometre kuzeydoğusunda, Sarno Nehri yakınlarındaki Longola-Poggiomarino denilen bir bölgeye kurulmuştur ve 7 hektarlık bir alan kaplamaktadır. Ancak bugüne kadar sadece 4800 metre karelik bir bölümü kazılabilmektedir. Bu köyün Orta İtalya'da Tunç Çağı boyunca varolmuş en önemli endüstri merkezi olduğuna inanılmaktadır ve bölge halkı çevre koşulları sebebiyle yerleşkeyi terketmek zorunda kalana kadar M.Ö. yaklaşık 1600'lerden 600'lere kadar kullanımda kalmış olduğu düşünülmektedir. Renato Peroni, arkeolojik kanıtların verdiği izlenimden yola çıkarak bu insanların kıyı boyunca batıya doğru ilerleyip Pompeii şehrini kurmuş olabileceklerini iddia etmektedir.

Resim 1: İtalya'nın Poggiomarino kentinde çeşitli kazılmış adacıklardan biri. Soprintendenza Archeologica di Pompei'nin izni ile yayımlanmıştır

Soprintendenza Archeologica di Pompei (Pompeii Arkeolojik Denetleme Kurumu) ile Pariste bulunan Centre National de la Recherche Scientifique (Fransa Bilimsel Araştırmalar Merkezi) tarafından yürütülen ortak kazılar sonucu 2003 itibarıyla köyün 1600 metrekarelik alanı ortaya çıkarılmıştır. Burada 5 tanesi 20x40 metre kare, 2 tanesi ise 20x20 metre kare olmak üzere 7 adet ana hendek ve bir dizi test çukuru kazılmıştır. Antropojenik katmanlar yer yüzeyinden ortalama 2,8 ila 7 metre aşağıdadır ve bazı bölgeler daha da derine gitmektedir. Yerleşke elle açılmış olan kanallar vasıtasıyla oluşturulmuş bir dizi ada üzerine kurulmuştur. Keşfedilen ada sayısı sekizdir ve bu adaların boyutları 120 ila 240 metrekare arasında değişmektedir.

Her bir adada bir kulübe, küçük bir deniz aracı için inşa edilmiş bir iskele ve muhtemelen yerleşkenin diğer bölgeleriyle bağlantı sağlayan sabit veya açılıp kapanabilen bir köprü bulunur. Uygulanan mühendis-

Poggiomarino, İtalya ve çevresi.

lik son derece üst düzeydir. Kanallar boyunca meşe ağaçlarının üstüste yığılmasıyla elde edilen setlerin içleri doldurulup sağlamlaştırılarak üzerine ev inşa edilebilecek hale getirilmişlerdir (bkz. Resim 1). Ada yüzeyleri çakıl taşları ve volkanik kaya platformları kullanılarak düzleştirilmiştir. Son olarak da yerleşkenin etrafına açılan drenaj delikleri ve oluklar sayesinde su seviyesinin sabitlenmesi sağlanmıştır.

Poggiomarino'da çok iyi işçilikle işlenmiş metal ürünlerden tutun da ahşap inşaat malzemelerine kadar sayısız eser çıkarılmıştır. Çoğunluğu meşe ağacından yapılmış olan kalaslar, kirişler, levhalar, araç gereçler ve ağaç gövdesinden oyulmuş kanolar gibi çok sayıda ahşap eşya da bu kalıntılar arasındadır.

Burada olağanüstü bir materyal kültürü ile karşılaşmıştır. Kimisi özenilmeden kimisi ise ince detaylarla işlenmiş tunç, kurşun, demir, cam, amber ve kemikten yapılmış 600'den fazla antik esere 500binden fazla sayıda çanak-çömlek kırıntısı, çoğu yabandomuzu, geyik ve ayllara ait 100 bin hayvan kemiği ve geyik boynuzu da eşlik etmektedir. Arkeolojik kalıntıların arasında önemli bir yer tutan diğer bazı eserler ise henüz işlenmemiş amber parçaları, bakır eritmek için kullanılan bir fırın ve tunç eşya yapımında kullanılan kalıplar olarak sıralanabilir. Görünen o ki, Poggiomarino Güney İtalya ve Orta Akdeniz üzerinde tica-

reti yapılan pek çok eşyanın üretildiği önemli bir üretim merkezi olmuştur. Bunun yanında bozulmadan günümüze kadar ulaşabilmiş önemli miktardaki botanik ve faunal kalıntılar, arkeologlara köyün iklimini ve bitki örtüsünü analiz edebilmeleri için muazzam bir fırsat tanımıştır.

Kazılarda çıkarılan sayısız ahşap malzeme olmasına rağmen dendokronolojiye dayanan tarihlendirmeler henüz yapılamamıştır. Cornell Üniveritesi'nden bir grup araştırmacı Peter Kuniholm yönetiminde adada bulunna 122 adet meşe kütüğünü incelemek üzere çalışmalarına başlamıştır. Buradan çıkarılan tarihler Akdeniz Dendokronoloji Sıralamalarıyla karşılaştırılacaktır. Çanak-çömlek tiplolojilerinin analizinden yola çıkılarak yapılan yaklaşık tarihlendirmeye göre köy M.Ö. 1600 ile 600 yılları arasında varolmuştur.

Akdenizde bulunan Tunç Çağı ve Demir Çağı boyunca kullanılmış olan en büyük su kenarı yerleşkesi olması itibarı ile Poggiomarino Güney İtalya'nın tarih öncesi devirlerinin kronolojisinin yeniden düzenlenmesi ve Avrupa'nın diğer bölgelerindeki su kenarı yerleşkelerinin yerleşim planlarının anlaşılması açısından devrim niteliği taşıyan bir keşiftir. Enteresan bir şekilde Güney İtalya'nın Pompeii döneminden önceki zaman diliminin kronolojisinde bazı boşluklar bulunmaktadır. Dolayısıyla, Nola boyunca uzunca bir süre iskan edilmiş Poggiomarino ile birlikte bu bölgenin sadece 25 km kuzeyinde bulunan ve Vezüv Yanardağı'nın patlaması sonucu yıkılmış olan diğer bir Erken Tunç Çağı yerleşkesinin incelenmesi sonucunda, Pompeii periyodundan önce bu bölgede konuşlanmış olan kültürlerin nasıl bir hayat yaşadıklarına dair eksik olan bilgilerimizin tamamlanmasına katkısı büyük olacaktır. Yerleşkeden elde edilecek olan verilerin tarihöncesi Avrupa'sının hem yerel hem de uzun mesafeli ticaret ağlarında nasıl bir rol aldığı ve kültürel etkileşimin yapısı konusunda da bilgilerimizi arttıracığı kesindir. Aslında, önemli bir endüstri merkezi olması bakımından Poggiomarino'nun Baltık Denizi'nin Ege tarafında, Güney İtalya ve Alplerden geçen uzun ticaret rotasında da önemli bir yeri olduğu düşünülmektedir. Son olarak, Poggiomorino Demir Çağı'nın başlangıcında Alpler çevresindeki sulak arazi yerleşkelerinin bir anda yokoluşlarının ardındaki gizemi çözmemize de yardımcı olabilir. Avrupa'nın Demir Çağı kültürlerinin çoğu çağın başlangıcından itibaren sulak arazileri terk etmeye ve kuru alanlara taşınmaya başlamıştır. İşin ilginç yanı, bu durumun sebe-

bi çevresel koşulların değişmesiyle pek bağlantılı görünmemektedir. Alplerin göl kenarlarındaki toplumlarda ortaya çıkan bu gelenek sonrasında Avrupa'nın tüm kesimlerine yayılmıştır.

Ayrıca bkz. İtalya'da Tunç Çağı (3. Cilt, 5. Bölüm)

KAYNAKÇA

Carancini, Gian Luigi, and Renato Peroni. *L'età del bronzo in Italia: Per una cronologia della produzione metallurgica*. Perugia, Italy: Alieno, 1999.

Kuniholm, Peter Ian. "Aegean Dendrochronology Project December 2002 Progress Report." <http://www.arts.cornell.edu/dendro/2002news/2002adp.html>.

Manning, Sturt W., Bernd Kromer, Peter Ian Kuniholm, and Maryanne W. Newton. "Confirmation of Near-Absolute Dating of East Mediterranean Bronze-Iron Dendrochronology." *Antiquity* 77, no. 295 (2003). <http://antiquity.ac.uk/ProjGall/Manning/manning.html>.

Menotti, Francesco. "Climatic Change, Flooding, and Occupational Hiatus in the Lake-Dwelling Central European Bronze Age." In *Natural Disasters and Cultural Change*. Edited by Robin Torrence and John Grattan, pp. 235–249. London: Routledge, 2002.

———. *The "Missing Period": Middle Bronze Age Lake-Dwellings in the Alps*. BAR International Series, no. 968. Oxford: Archaeopress, 2001.

———. "The Abandonment of the ZH-Mozartstrasse Early Bronze Age Lake-Settlement: GIS Computer Simulations of the Lake-Level Fluctuation Hypothesis." *Oxford Journal of Archaeology* 18, no. 2 (1999): 143–155.

Peroni, Renato. *L'Italia alle soglie della storia*. Rome: Editori Laterza, 1996.

Pruneti, P. "Palafitte a Poggiomarino sul Sarno: Protostoria ai piedi del Vesuvio." *Archeologia Viva* 94 (July–August 2002): 72–76.

Schlichtherle, Helmut. *Pfahlbauten rund um die Alpen*. Stuttgart, Germany: Konrad Theiss Verlag, 1997.

Sherratt, A. G. "The Human Geography of Europe: A Prehistoric Perspective." In *An Historical Geography of Europe*. Edited by Robin A. Butlin and Robert A. Dodgshon, pp. 1–25. Oxford: Clarendon Press, 1998.

İBER YARIMADASI'NDA EL ARGAR KÜLTÜRÜ VE BAĞLANTILI TUNÇ ÇAĞI KÜLTÜRLERİ

ANTONIO GILMAN

İber Yarımadası'nın güneydoğu bölümü, tarihöncesi Avrupa'sının son dönemlerindeki barbar toplumlarına ışık tutacak nitelikteki ve arkeolojik anlamda son derece iyi dökümanlanmış kalıntıların kalesi gibidir. İlk olarak 19. Yüzyılda Belçikalı maden mühendisleri Henri Siret ve Louis Siret'in kazıları sırasında ortaya çıkarılan zengin mezar kalıntılarından edinilen bulgulara, 1970'lerden beri yürütölmekte olan pek çok yerleşke kazısından elde edilen bulgular eklenmeye devam etmektedir. Dolayısıyla, İber Yarımadası'nın M.Ö. 3000'in sonları ve 2000'in başlarına denk gelen ekonomik ve sosyal yapılanmasının resminin kaba hatlarıyla da olsa gayet net olarak çizilebilmesi mümkün olmuştur. Güneydoğu İberya'nın klasik Tunç Çağı kültürlerine ait radyo-karbon tarihlemeleri genel anlamda M.Ö. 2200-1500 arasına denk gelir. Belirgin olarak ayrılabilcek 3 kültür vardır: Doğu Andalusia ve Murcia'da konuşlanmış olan El Argar Kültürü, İspanyol Levant'ı ve Güney Aragorn'a konuşlanmış Bronze Valenciano Kültürü, son olarak da Güney Meseta bölgesindeki Mancha Kültürü. Aralarında en iyi bilineni ise El Argar Kültürü'dür.

El Argar kompleksine ait en fazla kanıt Almeria ve Murcia illerinin kı-

*Makale Sardunya'nın Tunç Çağı Kaleleri isimli çalışma ile sonlanmaktadır.

yı yerleşkelerinde ortaya çıkmıştır. Siret Kardeşlerin madencilik çalışmaları da bu bölgeye konuşlanmıştır. Günümüz dünyasının en önemli kazı çalışmaları ilk olarak Siret kardeşler tarafından kazılan Gatas ve Fuente Alamo bölgelerinde yürütülmekte olanlardır. Güneydoğu İspanya'nın sahil şeridi Betik dağ sıralarının (Sierra Nevada, Sierra de Segura,vs.) yağmur perdesi içine düşer. Günümüzde burası, yıllık 400 milimetre'den daha az yağış miktarı ile Avrupa'nın en çorak bölgesidir. Dolayısıyla istikrarlı bir tarım için sulama yapmak şarttır. El Argar kültür bölgesi batıya, Doğu Endülüs'ün dağlık arazilerine doğru yayılır. Dağların rüzgar alan bölgelerine konuşlanan yerleşkelerdeki yüksek yağış oranı kuru tarıma son derece elverişli bir ortam oluşturur. Paleoçevre koşullarına dair kanıtlar, o dönemdeki iklim koşullarının günümüz dünyasının iklim koşullarıyla hemen hemen aynı olduğunu göstermektedir. Fakat günümüzdeki çevresel zıtlıklar, bölgenin dağlık olması ile bağlantılıdır ve Tunç Çağı boyunca bu zıtlığın daha olmasının sebebi Holosen periyodunun başlaması ile birlikte değişen atmosferik döngü düzeni olabilir.

Yerleşim Düzeni

Güneydoğu İberya'nın arkeolojisi kelimenin tam anlamıyla yerleşkeler arkeolojisi. Sistematik kazılar sonucunda, nehir kenarları boyunca neredeyse 2-3 kilometrede bir kurulduğu tespit edilen yüzlerce Argar köyüne ulaşılmıştır. Köyler tipik olarak kümeler halinde dik tepelerin doruklarına ya da tepe yamaçlarının yüksek düzlüklerine kurulmuş, dikdörtgen planlı evlerden oluşmaktadır. Bu kazı alanlarının her biri hem mevzileri hem de genişlikleri bakımından çok küçük (bir hektardan daha küçük) ancak çok katmanlıdır. Bu katmanlı yapı, yerleşkelerin Tunç Çağı El Argar Kültürü'nün izlerini taşıyan 700 yıllık dönem içerisinde sürekli olarak kullanımda kaldığını gösterir. Kazı alanlarının bazıları, örneğin Cerro de la Virgen gibi, Bakır Çağı'ndan da izler taşır, ancak pek çok kazı alanı tamamiyle Tunç Çağı boyunca kurulmuş yerleşkelere aittir ve eşi benzeri görülmemiş savunma stratejilerinin eseri olarak konumlandırılmışlardır.

Üretim

Argar Kültürü'nün uzun süreli mesleki yönelimi istikrarlı ve verimli karma-tarım ekonomisine dayanır. Başlıca ürünleri arpa ve buğday ol-

Güneybatı İberya'daki seçilmiş yerleşimler.

makla birlikte, bezelye, bakla ve mercimek gibi diğer bazı baklagilleri de ürettikleri görülmüştür. Zirai üretim ilk olarak Bakır Çağı'nda başlamış ve ilerleyen zamanlarda sabit bir ekonomi unsuruna dönüşmüştür. İkincil ürünlerinden (yün, süt, taşımacılık) faydalanılmak üzere koyun, keçi, sığır ve at yetiştirdiklerine dair çok sayıda kanıt bulunmaktadır. Yer yer zeytin yetiştiriciliği görülmektedir. Ayrıca, bazı bölgelerde sulu tarım yaptıklarına dair izler mevcuttur. Kurak bölgelerde ortaya çıkan bakla ve keten kalıntıları, bu bölgelerde yüksek ihtimalle sulama yapıtlarının göstergesidir.

Argar evleri üretim aktivitelerine dair izlerle doludur ancak bu izlerin hiç biri zanaat alanında ustalaşıldığına dair belirtiler göstermez. Seramik eserler genellikle sanatsal belirtiler göstermek yerine pratik kaygılarla üretilmiş gibidir. Çanaklar genellikle "sosis yöntemi" kullanılarak üretilmiştir ve kabaca şekil verilerek düşük ısılarda fırınlanmış eserlerdir. Çanak çömleklerin ağız kısımlarındaki parmak ile yapılmış basit süsler haricinde, seramik işlerinde detaylı süsleme örneklerine pek rastlanmaz. Üretilen eşyaların formları (çeşitli büyüklüklerdeki karinalı vazolar, kâseler, şişkin saklama kapları) genellikle tek tiplilik ve tekrarlayan bir yapı gösterir ama seri üretim eserleri oldukları söylenemez. İpek

ve yünden dokunmuş kumaşların ev yapımı oldukları keşfedilmiş ve pek çok hane içinde de ağırşaklara rastlanmıştır. Halat ve sepet yapımında Esparto otu kullanılmıştır. Yontma taştan yapılmış eşyalar genellikle kabaca şekillendirilmiş bıçaklar ve yassı kesme aletleridir. En belirgin alet tipi ağız testere gibi çentilmiş oraktır. Tipolojik olarak herhangi bir sınıfa dahil edilemeyen öğütme taşları ve değirmen taşı milleri de üretilmiştir. Metal işlemeciliği bile evlerde yapılmış gibi görünmektedir. Ev olduğu düşünülen- aksi halde son derece alelade sayılabilecek atölye benzeri- bazı yapılarda seramik potalarda eritilmiş arsenikli bakır kalıntılarına rastlanmıştır. Aynı dönemlerde Avrupa'nın diğer bölgelerinde üretilen el yapımı eşyaların sayısı ile karşılaştırıldığında, bu bölgede üretilmiş olan eşyaların sayısı son derece düşük kalır. Cüruflarda ve tamamlanmış metal eşyalarda bulunan eser-element izleri her kazı alanında farklı farklıdır, dolayısıyla, metal eşya sirkülasyonu veya eşyaların eritilip yeniden kullanılması minimal düzeyde kalmıştır. Metale dayalı üretim genel olarak ölümlerle defnedilmek üzere üretilmiş silahlar (hançerler, baltalı kargılar, kılıçlar) ve süs eşyaları (bilezikler) ile sınırlı kalmıştır. Keski gibi araç gereçler çok kısıtlı sayıda üretilmiştir.

Sosyal ve Politik Organizasyon

El Argar bağlantılı toplumlar ölümlerini evlerinin altına kazdıkları çukurlara, taş tabutlara veya büyük testilere gömmüşlerdir. Bazı mezarlara bir erkek bir kadın olmak üzere iki kişi gömülmüştür. Bu çifte mezarların 5 tanesinde bulunan iskeletlere yapılan radyokarbon analizleri sonucunda incelenen tüm kadın iskeletlerinin erkek iskeletinden en az 100 yıl daha yaşlı olduğu görülmüştür ve bu durum matrilokal bir yerleşim geleneğinin sürdürüldüğü şeklinde yorumlanmıştır. Mezar hediyeleri genellikle seramik içki kupaları, tunç silahlar ve süler gibi mevhumların kişisel eşyaları olmakla birlikte zenginlik açısından gözle görülür farklar teşkil etmektedir. Bu farklar en çok çorak bölgelere konuşlanmış yerleşkelerde ortaya çıkmıştır ve genel kanıya göre statüsel konumların nesilden nesile geçen bir yapısı vardır. Ancak, daha zengin görünen mezarlardaki iskelet kalıntıları bu kişilerin gençliklerinde veya çocukluklarında daha sağlıklı veya daha iyi şartlarda yetişmiş olabileceklerine dair herhangi bir kanıt sunmamıştır.

Argar bağlantılı köy birimlerinde yapılan sistematik ve geniş kapsamlı kazıların sayısı henüz azdır ancak hemen hemen tamamlanmış siteler

Şekil 1: Fuente Álamo 9 mezarının mezar içeriği.
Fotoğraf Harvard Koleji Kütüphanesi

El Picacho, Gatas, Penalosa ve Fuente Alamo'da bile meskenlerin içyapılarında bariz denilebilecek farklılıklara rastlanmamıştır. Bazı evlerin diğerlerinden daha büyük olduğu hiç şüphesiz doğrudur fakat bu evlerin hiç birinin iç tasarımı "Bey'lerden birine ait olduğu kesindir" yargısına varıracak düzeyde bir farklılık göstermemektedir. Örneğin, şu ana kadar "büyük evler-büyük mezarlarla ilişkilidir" tarzında herhangi bir rapor yayınlanmamıştır. Bilakis, genel mimari içinde anıtsal nitelikte çok az yapı bulunur. Geniş kamusal alanlar ya da pazar yerleri de mevcut değildir. Fuente Alamo yerleşiminin üçüncü ve dördüncü fazlarında inşa edilen ve kamusal ya da resmi nitelikte olabileceği düşünülen, üçgen planlı H ve O kodlu yapılar bile yaklaşık 50 ve 80 metre karelik alanlara inşa edilmiştir.

Robert Chapman bazı yerleşkelerin daha büyük olmasını iki kademe- li hiyerarşik yapının bir kanıtı olarak yorumlar; yani, beylik seviyesin-

de sosyal organizasyon. Roberto Risch ise öğütölmüş olan tahılın çevrede yetiştirilenin çok üzerinde bir miktarda olduğunu, bu durumda da bölgede yaşayanların başka biryerlerde sosyal olarak daha aşağı seviyede bulunan birilerinden ekstra tahıl almış olabileceklerini savunur. Benzer yorumlar içeren ancak henüz yayınlanmamış daha pek çok araştırma projesi mevcuttur. Bu tarz iddiaların kabul görmesi aslında çok zordur. Çünkü kazısı yapılan köylerin büyüklüğü 6-7 hektar civarında (ki tamamının kullanılmamış olduğu görölmektedir), mezraların büyüklüğü ise 1 hektardan bile küçüktür. Bu küçük alanlarda gelişmiş bir sosyal hiyerarşinin oluşmasını beklemek zordur.

Argarik Kùltürler üzerine çalışan araştırmacıların vardıkları genel kanı; bu toplumların “yeni gelişen kompleksite” belirtileri gösterdiği üzerinedir (bu tanım aynı zamanda Chapman’ın çalışmasının başlığı olarak kullanılmıştır). Çoğu bilimsanı bu yapının “beylik” hatta “devlet” olabileceği kanısındadır. Eski kuşakların Fonksiyonalist (İşlevselci) Arkeologları tarafından bu düşünceleri test etmek adına toplanan deliller ise daha “kabilemsi bir sosyal örgütlenme’nin varlığına işaret eder. Her bir hane kendi yağında kavrulmakta ve ürettikleri ürünler açısından diğer hanelerden farklı bir profil sergilememektedir. Küçük yerleşim birimlerinin Argarik bölgenin her yanına yayılacak şekilde dağılmış olmasından çıkarılacağı üzere, küçük kabileler kendilerini yeni topluluklar arasında var etme özgürlüğünden faydalanmışlardır. Sürülerdeki hayvan sayısı ve sulanan arazilere sahip olmak bağlamında ortaya çıkan çekişmeler belirgin refah düzeyi farklarına yol açmış olabilir. Dolayısıyla çevredeki refah düzeyi farklarının karşımıza kurak arazilerde daha çok çıkmış olması şaşırtıcı değildir. Kurak çevre koşulları çekişmenin artmasına sebebiyet vermiştir. Ancak bu bile, bölge halkının bir takım aristokrat tarafından kafeslenmiş olabileceği tezini savunmaya yetmez.

İdeoloji

Ölülerin evlerin altına gömölüyor olması, klan ideolojisinin benimsenmiş olduğunu gösterir. Hane halkının mülkiyeti atalarından aktarılmıştır ve atalar evlerin altına gömölerek bu mülkiyet bir nevi meşrulaştırılır. Ölölere ait kalıntıların haricinde, Argarik arkeoloji kayıtları ilginç bir şekilde herhengi bir inanç ideolojisinin benimsenip benimsenmediğine dair veri içermeyiz. Konuya ışık tutacak her hangi bir sanat eseri, figürin, ya da tapınılmış olabilecek diğer göstermelik objeler yoktur.

El Oficio'da ortaya çıkan adak taşının haricinde başka bir tapınak veya ibadethaneye rastlanmamıştır. Bakır Çağı ve Demir Çağı insanların inanç biçimlerine dair elimize geçen haddinden fazla kanıta rağmen, bu dönem insanının dini yönelimlerini kanıtlayacak elle tutulur hiç bir veri yoktur.

BRONCE VALENCIANO VE MANCHA KÜLTÜRLERİ

Tunç Çağı'nın Bronze Valenciano ve Mancha Kültürleri, Argarik kültürlerle aynı dönemde var olmuş ve Argarik kültür bölgelerinin Kuzey Jaen ve Murcia şehirleri sınırında konuşlanmışlardır. Didaktik sınıflandırma açısından bakıldığında, hem Argarik kültürlerden hem de birbirlerinden farklı özellikler göstermektedirler. En önemli farklardan biri, yaşadıkları evlerin altında bulunan mezarların son derece az sayıda olmasıdır.

Bronze Valenciano dağlık alanlara ve İspanya'nın güneyinde Ebro ve Segura nehirleri arasındaki kıyı şeridine konuşlanmışlardır. Bu bölgenin iklim ve çevre koşulları hemen hemen Argarik kültürlerin daha az çorak olan yerleşim alanları ile aynıdır. Mancha Kültürü'nün yerleşim alanı Sierra Morena ve Betik dağ sıralarının kuzeyinde Meseta bölgesinin güneydoğusunda bulunur. Buranın iklimi İspanyol Levant'ından daha kurak ve daha karasal olmasına rağmen, tarım açısından verimliliği Argarik kültürlerin kıyı yerleşkeleri kadar düşük değildir.

Yerleşkeler

Hem Bronze Valenciano, hem de Mancha kültürleri yerleşim yeri olarak tepe dorukları ve dağlık burunlar gibi savunulması kolay bölgeleri tercih ederek, çok sayıda küçük yerleşim birimine dağılmışlardır. Bronze Valenciano Kültürü'ne ait Alto Palancia bölgesinde, 1.000 kilometrekareden biraz fazla bir alana yayılmış olan, 50 tane açık (mağara veya kaya altı koruması barındırmayan) yerleşim yeri tespit edilmiştir. Mancha Kültürü'ne ait Albacete bölgesinde, 10.000 kilometrekarelik alanda yapılan kazılar sonucu ise yaklaşık 250 yerleşim yeri kayıtlara geçirilmiştir. Arkeologların sistematik olarak çalıştıkları hemen her yerde bu tip birimlere rastlanmıştır. Mancha Kültürlerinin en belirgin özelliği El Azuer ve El Acequion gibi doğal savunma imkânlarından yoksun bölgelere çember planlı ve sur korumalı yerleşim birimleri kurmalarıdır.

Üretim

İşlevsel arkeoloji bağlamında yapılan kazı çalışmalarının yayınlanan rapor sayısının az olması aslında bir bakıma Bronze Valenciano ve Mancha kültürlerine ait üretimsel aktivitelere dair çok fazla delil bulunmasına bağlıdır. Fakat eldeki veriler, geçimlerini Argarik kültürlerle hemen hemen aynı şekilde sağladıklarını ve aynı yerel ürünleri yetiştirdiklerini göstermektedir. Ayrıca kazı alanlarından çıkarılan sabanlar, karma tarım ekonomisi dahilinde hayvanları ehlileştirerek ikincil ürünlerinden faydalandıklarına işaret etmektedir. Bu kültürleri Argarik kültürlerden ayıran en önemli özellik kalıntılar arasında belirgin el yapımı eser bulunmamasıdır. Argarik mezarlarından çıkarılan seramik kadehler, tunç kılıçlar ve baltalı kargılar Bronze Valenciano ve Mancha kültürlerine ait kalıntılar arasında yoktur. Belki de bu durum, bahsi geçen eşyalara yalnızca mezarlarda rastlanıyor olması ve Bronze Valenciano veya Mancha kültürlerine ait mezarların ise yok denecek kadar az olmasıyla alakalıdır.

Sosyal ve Politik Organizasyon

Bronze Valenciano ve Mancha bölgelerinde bulunan mezarların azlığı, mezar kalıntılarını değerlendirerek sosyal ayrımları belirlemeye çalışan arkeologları bu ayrıcalıktan mahrum eder. Mancha Kültürü'ne ait Cerro de la Encantada bölgesinde 20 adet mezar bulunmuştur ancak yalnız El Argar'a ait 1.000'den fazla mezar olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu mezarların Argarik mezarların bir uzantısı olabileceği düşünülür. Diğer yerlerdeki kanıtlar ise bölge halkının eğilimlerini çözebilmek açısından oldukça yetersizdir. Mancha Kültürü'ne ait çember planlı ve korunaklı yerleşim alanlarının zaman zaman elit kesime ait olduğu savunulur ki bu bölgelerin bazılarında (107 gramlık fildişi düğme gibi) elitlere ait olabilecek eşya kalıntılarına rastlanmıştır. Ancak bu hipotezlerin sistematik olarak test edilebilmeleri için büyük yerleşim alanlarından çıkarılan eşyaların küçük yerleşim alanlarından çıkarılanlarla karşılaştırılmaları gerekir. Sosyal ayrışmayı değerlendirebilmek için güvenebileceğimiz tek veri, yerleşkelerin biçimsel düzenidir. Küçük yerleşkelerin çokluğu ve büyük yerleşkelerin küçüklüğü (örneğin Antonio Gilman, Manuel Fernández-Miranda, Maria Dolores Fernández-Posse, ve Concepción Martín tarafından incelenen ve en büyük yerleşim yeri olarak belirlenen Cola Cabolla bile yalnızca 1,4 hek-

tardır) kademeli bir sosyal yapının savunulabilmesi için tek dayanaktır.

İdeoloji. Jose Sanchez Meseguer, Cerro de la Encantada'da bulunan yapısal birimlerden birini bir çeşit tapınma alanı olarak belirlemiştir ama Bronze Valenciano ve Mancha kültürlerine ait olan ideolojik göstergelerin apaçık ortada olduğu örnekler o kadar azdır ki böylesine bir iddia, bütünü içinde yalnızca küçük bir istisna olarak kalır. “Üstyapısal” birimlere addedilen değere dair aşikâr kanıtlarının azlığı Argarık kültürlerdeki durumun hemen hemen aynısıdır.

SONUÇ

El Argar Kültürü'ne ait arkeolojik kayıtların bolluğu arkeologların bu kültürün başlıca özelliklerini resmedebilmeleri için önemli bir kaynak oluşturur. Bu kültürün sahipleri genel anlamda kendi kendilerini idare eden ve zaman zaman gerek toprak sahipliği gerekse diğer üretim elemanlarının üzerinde hâkimiyet kurabilmek adına birbirleriyle rekabet etmiş insanlardır. Bahsi geçen çekişmeler sonucunda, henüz gelişmemiş ama başlangıç aşamasında olan bir sosyal ayrışmanın içine girmişlerdir. Bronze Valenciano ve Mancha kültürlerine ait veriler az olmakla birlikte bu kültürlerin de Argarık kültürlerle hemen hemen benzer bir sosyal gruplaşma içine girdikleri kesindir. Bu tarz bir rekonstrüksiyon hiç şüphesiz tarih kayıtlarına geçmiş diğer toplumlarından çok farklıdır. Öyle ki, Güneydoğu İberya'nın Tunç Çağı insanlarının hangi dili (veya dilleri) konuştukları bile bilinmemektedir. Kimileri bu insanların, bölgede yaklaşık 1500 yıl sonra konuşulmaya başlanacak olan Hint-Avrupa dil ailesinin dışında bir İberyaca'nın ilk versiyonlarını konuştuklarını savunabilir, ancak, Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na kadar insan eliyle yapılmış eserlerin birbirlerinden farkları o kadar fazladır ki, böylesine bir geriye dönük ilişkilendirme arkeolojik anlamda mümkün görünmemektedir. Bu durum aynı zamanda Tunç Çağı İberya'sının etnik yapısının yorumlanmasını da şaibeli hale getirir. Bu insanların arkeolojik kayıtlara “tarihöncesi toplumlar” olarak geçmeleri mümkün değildir ama “kendilerini farklı gören (ve belki de yaşadıkları hayata şahit olan kişiler tarafından da farklı görülen)belirli gruplar” arasında paylaşılmış “tarihöncesi bir yaşam biçimi” sergilemişlerdir. Son olarak şunu belirtmek gerekir ki: Tarih öncesinin bu enteresan insanlarını, et-

no-tarihsel olarak kayıtlara geçmiş olan diğer tarihöncesi birimlerle kıyaslamak pek çok açıdan mümkün değildir.

Ayrıca bkz. İberya'da Geç Neolitik ve Tunç Çağları (2. Cilt, 4. Bölüm); Demir Çağı'nda İberya (3. Cilt, 6. Bölüm); İberya'da Erken Orta Çağ (4. Cilt, 7. Bölüm)

KAYNAKÇA

Buikstra, Jane, et al. "Approaches to Class Inequalities in the Later Prehistory of South-East Iberia: The Gatas Project." In *The Origins of Complex Societies in Late Prehistoric Iberia*. Edited by Katina T. Lillios, pp. 153–168. Ann Arbor, Mich.: International Monographs in Prehistory, 1995.

Chapman, Robert. *Emerging Complexity: The Later Prehistory of South-East Spain, Iberia, and the West Mediterranean*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1990.

Contreras Cortés, Francisco, and Juan Antonio Cámara Serrano. *La jerarquización social en la del Bronce del alto Guadalquivir (España): El poblado de Peñaloso (Baños de la Encina, Jaén)*. BAR International Series, vol. 1025. Oxford: John and Erica Hedges, 2002.

Gilman, Antonio. "Assessing Political Development in Copper and Bronze Age Southeast Spain." In *From Leaders to Rulers*. Edited by Jonathan Haas, pp. 59–81. New York: Kluwer Academic/Plenum, 2001.

Gilman, Antonio, and John B. Thornes. *Land-Use and Prehistory in South-East Spain*. London: Allen and Unwin, 1985.

Gilman, Antonio, Manuel Fernández-Miranda, Maria Dolores Fernández-Posse, and Concepción Martín. "Preliminary Report on a Survey Program of the Bronze Age of Northern Albacete Province, Spain." In *Encounters and Transformations: The Archaeology of Iberia in Transition*. Edited by Miriam S. Balmuth, Antonio Gilman, and Lourdes Prados-Torreira, pp. 33–50. Monographs in Mediterranean Archaeology, vol. 7. Sheffield, U.K.: Sheffield Academic, 1997.

Harrison, R. J. "The 'Policultivo Ganadero': or, the Secondary Products Revolution in Spanish Agriculture, 5000–1000 B.C." *Proceedings of the Prehistoric Society* 51 (1985): 75–102.

Lull, Vicente. "Argaric Society: Death at Home." *Antiquity* 74 (2000): 581–590.

Martín, Concepción, Manuel Fernández-Miranda, Maria Dolores Fernández-Posse, and Antonio Gilman. "The Bronze Age of La Mancha." *Antiquity* 67 (1993): 23–45.

Mathers, Clay. "Goodbye to All That? Contrasting Patterns of Change in the South-East Iberian Bronze Age c. 24/2200–600 B.C." In *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*. Edited by Clay Mathers and Simon Stoddart, pp. 21–71. Sheffield Archaeological Monographs, no. 8. Sheffield, U.K.: J. R. Collis Publications, 1994.

Montero Ruiz, Ignacio. "Bronze Age Metallurgy in Southeast Spain." *Antiquity* 67 (1993): 46–57.

Risch, Roberto. "Análisis paleoeconómico y medios de producción líticos: El caso de Fuente Alamo." In *Minerales y metales en la prehistoria reciente: Algunos testimonios de su explotación y laboreo en la Península Ibérica*. Edited by Germán Delibes de Castro, pp. 105–154. *Studia Archaeologica*, no. 88. Valladolid, Spain: Secretariado de Publicaciones e Intercambio Científico, Universidad de Valladolid, Fundación Duques de Soria, 1998.

Ruiz, Matilde, et al. "Environmental Exploitation and Social Structure in Prehistoric Southeast Spain." *Journal of Mediterranean Archaeology* 5 (1992): 3–38.

Sánchez Meseguer, José. "El altar de cuernos de La Encantada y sus paralelos orientales." *Oretum* 1 (1985): 125–174.

SARDUNYA ADASI'NIN TUNÇ ÇAĞI KULELERİ

EMMA BLAKE

Günümüzde İtalya'nın bir parçası olan, Batı Akdeniz adası Sardunya, M.Ö. 2000- M.Ö. 600 arasında, Bakır Çağı ve Erken Demir Çağı boyunca dikkat çekici bir halka ev sahipliği yapmıştır. Nuragic Kültürü olarak anılan bu halk, tarihinin uzunca bir bölümünde dağınık yerleşimli çiftliklerde, küçük ölçekli entansif (yoğun) tarım yapmış, hayvancılıkla uğraşmış ve yazı kullanmadan iletişim kurmanın yollarını bulmuştur. Bu bağlamda Batı Akdeniz ve Avrupa'da yaşayan çağdaşlarına bir hayli benzerlik gösteren Nuragic insanları, yaratıcı enerjilerini mimariye adanarak, ana kıtadaki komşularından belirgin şekilde ayrılmışlardır. Nuraghi (tekil hali: nuraghe) adı verilen konik biçimli taş kuleleri aynı zamanda bu kültüre adını veren eserler olmuştur. Günümüzde bu kulelerin yaklaşık 7000'e yakını ada topraklarını hala süslemektedir. 4000 küsur yıllık yıpranma ve eskimeye rağmen kuleler, etkileyicilik ve güzelliklerinden hiç bir şey kaybetmemişlerdir. Komşu adalar Corsica, Balearic ve Pantelleria'da da nuraghelere benzer nitelikte kuleler bulunmaktadır, ancak sayıca az ve tarihsel anlamda da nuraghelerden çok sonraki döneme denk geldikleri için, bu kuleler Sardunya'dakilerin kopyaları olarak nitelendirilmiştir. Dolayısıyla, Sardunya'nın nuragheleri bugüne kadar daha fazla incelemeye tabi tutulmuştur. 20. Yüzyıla ait araştır-

malarla kulelerin kökenleri, inşaatı ve gelişimi adına pek çok nokta aydınlatılmıştır.

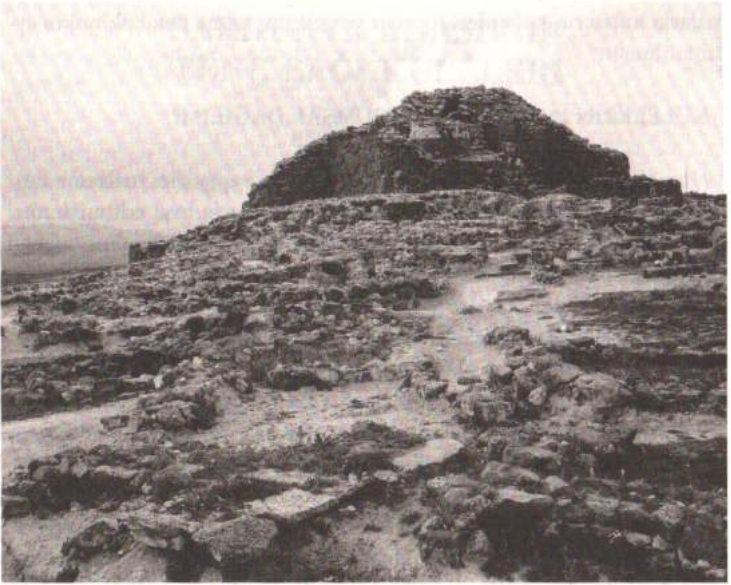
KULELERİN İNŞAATI VE KONUMSAL DAĞILIMI

Nuragheler, birbirine herhangi bir harç veya yapıştırıcı malzeme kullanılmadan üstüste dizilmiş büyük beton bloklarla inşa edilmişlerdir. Taşların yerleştirilme şekilleri değişiklik göstermektedir. Kimi zaman yatay düzlemde duvar örülür gibi dizilen, kimi zaman da dereceli olarak küçülür şekilde üstüste yığılan taşların bazıları son derece muntazam olarak şekil verilmişken bazıları sadece kabaca yontulmuştur. Kulelerin dış çapı ortalama olarak 12 metre iken, tamamlanmış hallerinin yüksekliği 15-20 metre arası değişmektedir (pek çoğunun üst kısımları yıkılmış durumdadır). Kulelerin tipik içyapısına göre, zemin katta pencerersiz bir oda ve bir kaç küçük oyuk vardır. Tavan kubbe şeklindedir. Giriş tarafında bulunan küçük oyuğa genellikle “ gardiyan odası” adı verilse de bu odanın tam olarak işlevinin ne olduğu bilinmemektedir. Kimi kulelerin içerden merdivenle ulaşılabilen bir katı, en büyüklerinin ise ikinci bir katı daha vardır. Yapımında kullanılan taşlar bazalt ve granit gibi yöreye özgü taşlardır. Kimi zaman da kireç taşı tercih edilmiştir. Nuraghelerin zemin planları aynı olmakla birlikte, dış görünümlelerinde muazzam farklılıklar vardır. Boyutları ve inşaat tekniklerindeki bu farklılıklar, kulelerin tüm adayı kapsayacak bir otoritenin yönetiminde değil de, lokal karar alma mercileri aracılığıyla inşa edildiği izlenimi yaratmaktadır.

Adanın merkezindeki tepelik alanlarda yoğunlukları artmakla birlikte, nuragheler birbirlerinden en fazla yarım kilometre aralıklarla yerleştirilmiş şekilde, adanın her yanına dağılmışlardır. Çoğu nuraghenin yakınında, oldukça büyük taş levhalardan örülmüş uzunca bir oda ve yarım daire şeklinde bir girişe sahip olan “Dev Kabirler” bulunur ve bu kabirler kamu mezarları olarak kullanılmıştır.

KULELERİN İŞLEVİ

Nuraghelerin işlevini tanımlamak adına üretilmiş teoriler saymakla bitmez. Birkaç yüzyıldır biliminsanları bu kuleleri; tapınak, kabir, çiftlik, depo ve kale olarak tanımlayagelmışlerdir. Ancak, 20. Yüzyıl bo-

Resim 1. Nuraghe Su Nuraxi, Barumini.

©Gianni Dagli Orti/ Corbis'in izniyle çoğaltılmıştır.

yunca yapılan yoğun kazı çalışmalarının sonucunda kulelerin içinden çıkarılan pişirme ve saklama kapları, tabaklar, ocak yeri izleri, taş aletler ve dokuma-eğirme aletleri; bu kulelerin aslında mesken olarak kullanıldığı sonucunu ortaya çıkarmıştır. Köy yaşamına ait izler taşıyan bu yapıların her birinin tek bir aileye ait olma olasılığı bulunmaktadır. Bu aileler kulenin çevresindeki alanda ekin ekmiş ya da koyun ve keçi yetiştiriciliği yapmış olabilirler. Fakat, bu teori, kulelerin neden abidevi boyutlarda olduğu sorusuna bir açıklama getirmez. Uzunlukları, yüksek tepelere konuşturılmış oldukları ve her birinin birbirinin görüş alanı içinde bulunduğunu düşünürsek, bu kulelerin gözlem kulesi olarak kullanılmış olmaları ihtimali doğar. Sağlamlıkları ise meşru savunma ihtiyacına karşılık geliyor olabilir. Fakat dışardan gelen tehditlere dair arkeolojik kanıt bulunmamış olması bilimadamlarını, arada bir ortaya çıkan işbirlikleri haricinde, birbirleriyle kavga etmeye her daim meilli ailelerin yaşadığı bir ortamın bulunduğunu savunmaya iter. Ku-

lelerin inşası için tahmini olarak hesaplanan iş gücü: 3600 adam/gündür (inşaatılıktadır bir ölçü birimi). Dolayısıyla tek bir ailenin bu kulelerden herhangi birini tek başına yapması mümkün değildir. Fakat yine de, birbirine düşman kişilerin sonradan kendilerine karşı kullanılacak savunma mekanizmalarının inşasında yer alma fikri saçma geldiğinden, ve üstüne üstlük, kulelerin heybeti haricinde, savaş halini andırarak hiç bir kanıtın bulunmaması nedeniyle, bahsi geçen bu son teori de asılsız kalır.

KULELERİN KÖKENİ VE KRONOLOJİSİ

20. Yüzyılın sonuna kadar, konik şekilleri ve kubbeli tavanları itibarıyla Miken Uygarlığı'nın petek şeklindeki mezarlarına benzetildikleri için Nuraghelerin Yunanistan kökenli olduklarına inanılmıştır. Mamefi, sonradan yapılan kazı çalışmaları bu teoriyi rafa kaldırmıştır. Tarih analizlerinin gösterdiğine göre, Nuragheler Miken yapılarından çok daha eskidir (Geç Tunç Çağı veya M.. 15. Yüzyıl civarı) ve her iki eserin de inşa şekilleri birbirinden farklıdır. Genel kanıya göre Nuragheler başka bir yerden kopya edilmekten ziyade adanın kendisine özgüdür.

Nuragheleri kendi içlerinde tarihlemek çok zordur, bu sebeple de ilk nuraghenin ortaya çıkış tarihi hala sıcak bir tartışma konusudur. Inşaatın kendisini tarihlendirebilmek mümkün değildir (nk böyle bir method yoktur); dolayısıyla nuraghelerin muhtemel yaşları, kuleler içindeki organik kalıntıların radyo-karbon analizleri ve eşya kalıntılarının kronolojileri hesaplanarak belirlenmiştir. Ne var ki, kulelerin çok uzun süreler boyunca yerleşim alanı olarak kullanılmış olması, organik kalıntılarının veya antik eserlerin tarihleri ile kulelerin inşaat tarihini eşleştirmeyi güçleştirir. Bununla beraber araştırmacıların kronoloji ve kulelerin gelişiminin doğası üzerine anlaşmaya vardıkları bazı noktalar da bulunmaktadır. Klasik konik biçimli nuragheler kademeli olarak evrilmiş bir mimarinin ürünüdür. Bu evrimsel yapının delilleri "nurahgi n-cesi" olarak adlandırılan yapıtların yapısında saklıdır. Bu yapılar daha çok anıtları andırır ve kümbet şeklindeki çatıları olmamakla birlikte konik biçimde de değillerdir. Çoğu bilim adamı konik yapının ilk yapılış tarihini M.. 2000 civarı olarak belirlemiştir. Fakat kimisine göre "M.. 2000 civarı" M.. 2300'e tekabül ederken, kimisine göre M.. 1700'e tekabül eder.

Kuleler yaklaşık bin yıl boyunca Nuragi Kültürü'ne ev sahipliği yapmıştır, fakat sosyal yapıda meydana gelen bir takım değişiklikler haliyle mimariye de yansımıştır. M.Ö. 1300'den sonra basit görünümlü tekli kuleler, burçlarının ve duvarlarının genişletilmesi ve yeni kuleler eklenmesi yoluyla geliştirilmişlerdir. Bazen bu kompleks yapılar, daha önceden inşa edilmiş herhangi bir temeli baz almadan, sıfırdan yapılmıştır. Klasik nuraghenin mimari karakterinden ödün verilmeden yapılan ve sayıları 2000'i bulan bu yeni çoklu-kule kompleksleri hem ölçekleri hem de ihtişamları bakımından muazzamdırlar. Tabi, eskinin tek tipli gösterişsiz kulelerinin dönüştüğü bu yeni lüks yapının delalet ettiği diğer husus; toplumdaki eşitlikçi yapının giderek sosyal ayrılmaya doğru yön aldığıdır. Hiç şüphesiz bu yeni şaheserler elit kesimin meskeni olmuştur. Bu kompleks yapıların inşası için, daha öncesinin basit kulelerinde çalışması gerektiği ön görülen insan sayısından daha da fazlasının çalışmış olması gerekir. M.Ö. 2000'in ikinci yarısından itibaren hem eski tip hem de yeni tip Nuraghelerin etrafında, nüfus artışını doğrular nitelikte, yuvarlak yapıli kulübeler belirmeye başlar. Bu mütevazı kulübeler ile büyük kule arasındaki ilişki, bir Orta Çağ kalesi ile etrafındaki köy arasındaki ilişkiyi andırır. Kulelerin dereceli olarak gelişimine en iyi örnek Nuraghe su Nuraxi di Barumini adını taşıyan ve 1950'lerde kazı çalışması yapılmış olan arkeolojik sitedir. Kazılardan görüldüğü üzere, kompleks öncelikle basit yapıli bir kuleden oluşurken, zamanla büyütülerek bir kentsel yerleşime dönüştürülmüştür. (Resim 1)

M.Ö. 2000'in sonlarına doğru, belki Akdeniz dünyasının geri kalan kesimiyle girilen ticari ilişkiler vasıtası ile, mimaride ve yerleşim düzenninde görülen bu değişikliklere paralel olarak Nuragilerin yaşamı da değişmeye başlamıştır. Nuragi yerleşkelerinde artan bir metalürjik aktivitenin kanıtları bulunmaktadır. Kazılarda tunç ve bakırdan yapılmış olanlar kadar demir ve kurşun içerdüğü de tespit edilen çeşitli silahlar, aletler ve figürinler ortaya çıkmıştır. Ayrıca bölgede bulunan Miken ve Kıbrıs'a ait bakır külçeleri, Nuragi insanların M.Ö. 1300'den itibaren Akdeniz Ticaret ağları ile bağlantı kurmaya başladıklarının kesin bir kanıtıdır. Aynı şekilde Sicilya'nın kuzey kıyısındaki Lipari adasında, Yunanistan'da ve Orta İtalya'daki Etruscan Mezarlarında Sardunya Adasına ait seramikler ortaya çıkarılmıştır. Sonrasında, M.Ö. 8. Yüzyılda Sardunya'nın batı ve güney sahillerinde kurulmaya başlayan Fenike kolonileri de ada kültürünü bir hayli etkilemiştir.

M.Ö. 1100- 900 arasında (Geç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na geište) bölgede törensel uygulamaların değıştiğini belirtir şekilde yeni bir yapı belirir. İnşa edilen bu yeni tapınaklarda su-kültü başlamıştır. Bu dönem aynı zamanda ada mimarisinde kesme taş duvar tekniğinin başladığı ve yeni yeni şekillerde çanak çömlekler üzerinde yeni süslemelerin belirdiğı bir dönemdir. Nuragi Kültürü yavaş yavaş eriyerek, M.Ö. 6. Yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşen Kartacalılar istilası ile tarihsel olarak son bulmuştur. O dönemden itibaren ada halkı çok sayıda yabancı grubun yönetimi altına girer, ancak; kuleler hala kendilerini yaratan atalarının yaratıcı gücünden kalan birer miras gibi olağanüstü varlıklarını sürdürmektedir.

Yine bkz., İber Yarımadası'nda El Argar Kültürü ve Bağlantılı Tunç Çağı Kültürleri (2. Cilt, 5. Bölüm).

KAYNAKÇA

Balmuth, Miriam S. "The Nuraghi of Sardinia: An Introduction." In *Studies in Sardinian Archaeology*. Edited by Miriam S. Balmuth and R. J. Rowland, pp. 23–52. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1984.

Lilliu, Giovanni. *La civiltà dei Sardi: Dal Paleolitico all'età dei nuraghi*. Turin, Italy: Nuova ERI, 1988.

Trump, David. *Nuraghe Noeddos and the Bonu Ighinu Valley: Excavation and Survey in Sardinia*. Oxford: Oxbow, 1990.

Tykot, Robert H., and Tamsey K. Andrews, eds. *Sardinia in the Mediterranean: A Footprint in the Sea*. Sheffield, U.K.: Sheffield Academic Press, 1992.

Webster, Gary S. *A Prehistory of Sardinia 2300–500 B.C.* Sheffield, U.K.: Sheffield Academic Press, 1996.

Whitehouse, Ruth. "Megaliths of the Central Mediterranean." In *The Megalithic Monuments of Western Europe*. Edited by Colin Renfrew, pp. 42–63. London: Thames and Hudson, 1983.

BRİTANYA VE İRLANDA'DA TUNÇ ÇAĞI

JOANNA BRUCK

Britanya ve İrlanda'da Tunç Çağı'nın başlangıcı kendisini metal işlerinin görülmeye başlaması, yeni defin uygulamalarının benimsenişi ve ticarete meydana gelen artışla belli eder. Bu gelişmelerin en büyük etkisi sosyal alanda olmuş; tunçtan yapılmış eşyalara ve diğer egzotik materyallere sahip olmak bir zenginlik belirtisi haline geldiği için toplum içinde hiyerarşik bir düzen belirmeye başlamıştır.

MADENCİLİK VE METAL İŞÇİLİĞİ

Britanya Adalarındaki metal işçiliğine dair ilk örneklerin ortaya çıkışı M.Ö. 2500 olarak belirlenmiştir. Bu teknoloji, adalara muhtemelen Avrupa Kıtası'nın bugün Lüksemburg olarak bilinen (Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'u kapsayan bölge) kısmı ile kurulan ilişkiler sonucunda gelmiştir. İlk başlarda, alaşımsız bakırdan yassı baltalar, bıçaklar, hantalı kargılar ve yüzükler gibi bir takım basit silahlar, aletler ve süs eşyaları yapılmaktadır. Saf bakır, kısmen yumuşak bir metaldir ancak bu metalden üretilen alet ve silahların kısa bir süre içerisinde körelmesi kaçınılmazdır. M.Ö. 2200 civarında metal ustaları bakırı kalayla karış-

* Takip eden makaleler ile birlikte değerlendirilmeli: "Stonehenge", "Flag Fen", "Tunç Çağı İrlanda'sında Altın İşçiliği"

tırıp tunç elde etmeyi öğrenerek, bu problemle başa çıkmanın bir yolunu bulmuşlardır. Tunç, %90-95 oranında bakır, %5-10 oranında kalay içeren ve bakırdan daha sert olan bir alaşımdır.

Tunç Çağı boyunca bakır ve kalay madenlerinin her ikisi birden Britanya Adalarında zaten bilinmekte ve kullanılmaktadır. Bakır kaynakları Güneybatı İrlanda, Galler ve Kuzeybatı İskoçya'da bulunurken, önemli kalay kaynakları Güneybatı İngiltere'de konuşlanmıştır. Kalay madeni muhtemelen nehir yataklarındaki kum ve çakılların arasından eleme yöntemi ile elde edilmektedir ve bu işlem arkeolojik olarak izi sürülebilir olmadığından dolayı, bu dönemde kalayın nasıl bulunduğu dair kanıtlarımız yetersizdir. Bakır metali ise madenlerden çıkarılmak zorundadır ki adalarda Tunç Çağı boyunca kullanılmış olan pek çok maden yeri tespit edilmiştir. Güneybatı İrlanda'daki Ross Adası ve Gabriel Dağı'nda bulunan bakır madenlerinin Erken Tunç Çağı boyunca (M.Ö. 2200-1650) aktif bir şekilde kullanıldığına dair kanıtlar bulunmaktadır.

Bu bölgelerde, dağ yamaçlarının içine doğru mineral damarlarını takip eden irili ufaklı bir dizi maden kuyusu tespit edilmiştir. Gabriel Dağı madenlerinde taştan yapılmış tokmaklar, odun parçaları ve tahta kürekler çıkarılmıştır. Maden cevherinin kayadan koparılıp yüzeye çıkarılmasının ardından, mineral parçalarının atık maddelerden kolayca ayrılabilmesi için, dövülme ve istifleme işlemi gerçekleştirilmiş, akabinde cevher parçalarının eritilme işlemi gerçekleştirilmiştir. Ne Gabriel Dağı'nda ne de Ross Adası'ndaki kazı alanlarında eritme işlemi için kullanılan herhangi bir ocak bulunamamıştır ama etrafı kille kaplanmış küçük ve basit çukurların bu iş için kullanıldığı düşünülmektedir. Tüm bu yoğun çalışmalarına rağmen, bu bölgedeki madencilik endüstriyel düzeyde yapıldığına dair bir gözlem yapılmamıştır. Yapılan hesaplamalara göre Gabriel Dağı'nda çıkarılan bakır miktarı yıllık en fazla 15-20 kg civarındadır. Madencilik daha çok mevsimsel bir iş sahası olarak düşünülmüştür, belki de tarım işlerinin sakinleştiği dönemlerde insanlar madenlerde çalışmaya gitmiştir.

Kalıplar, krözeler ve tunç atıklarının bize anlattığı şey; bölgede tunç eşya dökümlemesi yapılmış olduğudur. Surrey'de bulunan Runnymede yerleşkesi gibi, yüksek statülü yerleşkelerde çıkarılan bol miktardaki metal kalıntısı, özellikle elit kesimin tunç işçiliği sektörünü elinde tuttuğunu gösterir. Bahsi geçen kazı alanlarında taştan, seramikten veya metalden yapılmış kalıplara rastlanmıştır. En eski kalıplar tek parçalı

iken, M.Ö. 1700 itibarı ile -örneğin soketli aletler gibi- çok daha karmaşık ve değişik şekillerde tunç eşya yapılmasına olanak sağlayan çift parçalı kalıpların kullanımına geçilmiştir. Zaman içinde geliştirilen yeni tekniklerle tunç işçiliği giderek daha iyi bir hal almış ve Orta Tunç Çağı (M.Ö. 1650-1200) boyunca bir hayli rağbet görecektir. Silah üretimindeki ustalaşmayla birlikte, Erken Tunç Çağı'nın sonlarında mızrak başları ve M.Ö. 1200 itibarıyla ise kılıçlar devreye girer. Geç Tunç Çağı'nın (M.Ö. 1200-700) başlangıç aşamasında artık son derece iyi dövülmüş ve karmaşık şekillerle süslenmiş sac metalden kazanlar, boynuz biçimli borazanlar ve kalkanlar yapılmaktadır. Bu durum, tunç işçiliğinin tam zamanlı bir iş koluna dönüşmüş olduğunun göstergesi olabilir.

TİCARET VE TAKASLAR

Bakır ve kalay metallerinin kısıtlı sayıdaki bölgeden çıkarılabiliyor olması, bu metalleri temin etmek isteyen pek çok topluluk için 'ticareti' bir zorunluluk haline getirmiştir. Tunç Çağı ekonomisine damgasını vuran tunç metalinin önemi bu dönemde ticari aktivitelerin bir hayli artmasına yol açmıştır. Metal eşya kalıntılarının kurşun izotopu ile yapılan analizlerinin işaret ettiğine göre, Britanya Adaları'nın bakır ihtiyacı Erken Tunç Çağı'nın büyük bir kısmı boyunca Ross Adası'ndan karşılanmış, fakat bir kaç yüzyıl içinde Güney Britanya toplumları Avrupa kıtasından getirttikleri hurda metaller sayesinde Ross Adası'na bağımlı kalmaktan kurtulmuşlardır. Dışarıdan alındığı bilinen diğer materyaller Baltık tarafından tedarik edilen amber taşı ve Yorkshire'dan tedarik edilen oltu taşıdır ki bu materyallerin her ikisi de Britanya ve İrlanda'da üretilen süs eşyalarının yapımında kullanılmıştır. Bu dönemde aynı zamanda işçiliği tamamlanmış metal eşyaların da uzun mesafeler arasında takas edildiği görülür. Örneğin, Devon'daki Horridge Common bölgesinde Bohemya'da üretildiği bilinen bir adet Orta Tunç Çağı baltasına, doğu Almanya'nın Deisku bölgesinde ortaya çıkarılan tunç eser yığınlarının arasında da Erken Tunç Çağı tarihli bir İrlanda baltasına rastlanmıştır. Essex'teki Mucking North Ring sahili gibi bazı kıyı şeritlerinde rastlanan tuz üretimi, sadece metal eşyaların değil, temel ihtiyaç maddelerinin de ticarete dâhil edildiğini kanıtlamaktadır. Bunun yanında ayrıca "fikirler" de seyahat eder. Farklı bölgelerde karşımıza çıkan ben-

zer çanak-çömlek stilleri bölgeler arası iletişimin müthiş bir kanıtıdır. Örneğin, petrografik analizlere göre her bir parçanın çıkarıldığı bölgedeki killi topraktan üretilmiş olduğu tespit edilmiş olmasına rağmen, İrlanda, Güneybatı İskoçya ve Man Adası'nda bulunan yemek kâseleri birbirleri ile inanılmaz bir benzerlik içindedir.

Malların ve insanların hem karada hem de denizde hareket halinde olduklarına dair çok bariz kanıtlar mevcuttur. Tunç Çağı boyunca yüksek miktarda ormanlık bölge temizliği yapıldığı için, karadan hareket etmek bir önceki Neolitik Çağı'nda olduğundan çok daha kolay hale gelmiş olabilir. Geçilmesi zor olan bataklık ve çalılık bölgelerde tahtadan patikalar oluşturulmuştur. Bu yolların bir kısmı kısa mesafeli yürüyüşler için kurulmuş basit düzeneklerken, diğerleri tekerlekli araçların geçişine olanak sağlayacak kadar dayanıklı yapıdadır. Britanya ve İrlanda'da araba kullanımına dair ilk örnekler Geç Tunç Çağı tarihlidir; Roscommon kasabasındaki Doogarymore kazılarında bir adet tekerlek kalıntısına rastlanmıştır. Aynı dönemde at biniciliğinin de öğrenilmiş olduğuna dair kanıtlar vardır ancak büyük ihtimalle bu aktivite sadece elit kesim tarafından uygulanmaktadır, çünkü tek parça at gemlerinin yanak bölgeleri için üretilen geyik boynuzundan yapılma süsler en fazla Surrey'deki Runnymede gibi refah düzeyi yüksek bölgelerden çıkarılmıştır.

Uzun mesafedeki bölgelere ulaşım için su üstü taşımacılığı son derece kritik bir rol üstlenmektedir. Tek parça meşe ağacından oyulmuş kanolar, sadece suyuyla (nehirler, dereler vs.) ulaşılabilen yerlere erişebilmek açısından son derece uygun bir taşıma aracıdır. Bunun yanında, North Ferriby ve North Humberside gibi bölgelerde açık denize çıkmaya elverişli, ahşap botlara rastlanmıştır (bkz. Resim 1). Dover yakınlarındaki Langdon Körfezi'nde kıyıdan 500 metre ötede 300'den fazla tunç eşyanın bulunduğu bir batık ortaya çıkmıştır, ancak geminin kendisi maalesef kurtulamamıştır. Bulunan eşyaların çoğunun Fransız menşeli olduğu düşünülürse, uzak diyarlardan Britanya'ya eşya getirildiği çok açıktır.

Langdon Körfezi'ndeki gemi batığının varlığı geniş çaplı ticari girişimlere işaret ediyor gibi görünse de, Tunç Çağı'ndaki takas işlemlerinin günümüzün profesyonel ticari oluşumlarıyla pek alakası yoktur. Uzman bir tüccar sınıfın veya para birimi yerine geçecek şekilde kullanılmış olan ticari araçların varlığına ait kanıtlar yok denecek kadar azdır. Bunun yerine, takas edilen mallar genellikle komşular, akrabalar

Resim 1: Dover teknesi kazısı. Tekne, 3.000 yıl önce bir nehrin yakınında bir dereye terk edildi. Cantenbury Arkeoloji'nin izniyle yayımlanmıştır.

veya varlıklı elitler arasında (kim bilir belki yeni ittifaklar kurmak, belki de var olan ittifaklarını kuvvetlendirmek adına) alınıp verilen hediyeler niteliğindedir.

DEFİN UYGULAMALARI

Neolitik boyunca karşımıza çıkan toplu mezarlar, Tunç Çağı'nda yerini bireylerin tek başlarına gömüldükleri mezarlara bırakır. Geç Neolitik'in bir bölümünde tekli mezar örneklerine rastlanmış olsa da, Britanya ve İrlanda'da bu geleneğin geniş alanlara yayıldığı dönem aslında Erken Tunç Çağı'dır. Defin uygulamalarının bu dönemde yabancı memleketlerden bir hayli etkilendiği görülür. Özellikle Avrupa kıtasının batı yakasında, M.Ö. Üçüncü bin yılın ortalarında Beaker tarzı defin ritüeli adı verilen bir uygulama yaygınlaşmıştır. Britanya Adalarında yaklaşık olarak M.Ö. 2500 itibarı ile görülmeye başlayan bu ritüel adalara muhtemelen yine Benelüks ülkeleri aracılığıyla taşınmıştır.

Beaker geleneği, adını ölümlerle birlikte gömülen geniş ağızlı ve hatları "S" şeklinde olan seramik bardaklardan ya da içki kupalarından alır. Diğer karakteristik mezar hediyeleri arasında bakır bıçak ve hançerler; taştan yapılmış bilek koruyucuları ve çakmak taşından yapılmış ok uç-

ları gibi okçu ekipmanları; taştan savaş baltaları; geyik boynuzundan spatulalar ve killi yaprak taşı ya da Oltu taşından yapılmış düğmeler bulunur. Ölüler genellikle uyur pozisyonunda, kolları ve bacakları birleştirilmiş şekilde yan taraflarına yatırılarak toprağın altına gömülür. Ölünün mezar içindeki pozisyonu çok önemli deliller sunar. Örneğin, Kuzeydoğu İskoçya'da erkekler sol taraflarının üstüne yatırılıp, kafaları doğuya bakacak şekilde yerleştirilirken; kadınlar sağ taraflarına yatırılarak kafaları batı yönüne bakacak şekilde mezara yerleştirilirler.

Adalarda bilinen en eski metal kalıntıları bu mezarlardan çıkarılmıştır. Bu sebeple, geçmiş dönemde pek çok arkeolog, Beaker insanların, kendi metal teknolojilerini de yanlarında getirerek, adalara göç ettiklerini veya adaları istila ettiklerini savunmuştur. Yeni dönem teoriler ise, küçük gruplar halinde göçlerin gerçekleştiğini kabul etmekle birlikte, Beaker tarzı defin metotlarının aslında hali hazırda var olan ticaret ve değiş tokuş ağları aracılığıyla adalara taşındığını savunur. Britanya Adalarında yaşayan elit gruplar için, bakır bıçaklar gibi egzotik malzemelerin ölülerle birlikte gömülmesi bireysel statünün açığa vurulması açısından önemli bir yöntem haline gelmiştir.

Bu tarz bir defin geleneğinin yayılmasının ardından, yerel tarzda muadillerinin ortaya çıkması pek gecikmemiştir. İrlanda'da, örneğin, tam anlamıyla Beaker geleneğini ifşa eden mezarlara çok az rastlanır. Bunun yerine, ölümlere eşlik eden eşyalar, yemek kapları gibi yöreye özgü el işi eserlerden oluşur. Erken Tunç Çağı'nın son demlerinde ölümlerin gömülmesi geleneği yerini ölümlerin yakılması geleneğine bırakır. Ölünün yakıldığı odun kalıntıları arasından toplanan küller, boynu kordonlu seramik vazolarda saklanır.

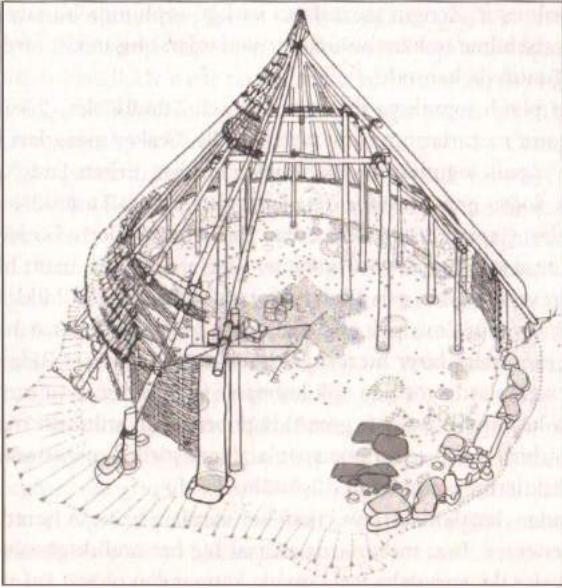
Hem gömülen, hem de yakılarak külleri vazolarda saklanan insanların mezarları, merhumların sosyal statüsünü belirtir nitelikte eşyalar ile doludur. En zengin Erken Tunç Çağı mezarlarında hançer tarzı bakır ve tunç eşyaların yanında, amber, oltu taşı, fayans ve altın gibi malzemelerden üretilmiş küçük süs eşyaları da bulunur. Örnekleri en fazla İngiltere'nin güneyindeki Wessex bölgesinde görüldüğü için "Wessex Mezarları" olarak anılan bu mezar türleri diğer bazı yerlerde de karşımıza çıkar. Mesela, Norfolk-Little Cressingham'da ortaya çıkan, merhumun yakılarak defnedildiği bir mezarın kalıntıları arasından iki adet tunç hançer, bir amber kolye, dikdörtgen şekilli ve üzerinde kazılarak işlenmiş süsler bulunan altın bir tabak ve dört adet küçük altın süs eş-

yası çıkarılmıştır. Zengin mezarların varlığı, toplumda bu tarz değerli eşyalara erişebilme imkânı bulunan insanlardan oluşan elit bir kesimin var olduğunun da kanıtıdır.

Çember planlı toprak ya da taş malzemeli Tümülüsler, Erken Tunç Çağı'nın anıt mezarlarının tipik örnekleridir. Beaker mezarları üzerine kapatılan toprak yığınları küçük olmakla birlikte, Erken Tunç Çağı'nın sonlarına doğru geniş ve ince detaylarla donatılmış Tümülüsler yapılmaya başlar. Çapları 40 metreyi bulan bazı Tümülüslerin bir kaç tarihsel fazda inşa edildikleri görülmüştür. Kimi mezarların uzun bir hikâyesi vardır ve sonradan gelen kuşaklar tarafından genişletildikleri tespit edilmiştir. Britanya'nın pek çok alanında, çok sayıda mezar bir araya geldiği için buralar birer mezarlığa dönüşmüştür. Dorset Ridgeway'de bulunan mezarlarda görülen çok katmanlı yapı, bazen aynı mezar bölgesine bir kaç neslin üst üste gömüldüğü ortaya çıkarılmıştır. Aynı mezarlıkta birbirleri ile benzer pozisyonlara yerleştirilen mezarların da akrabalık ilişkilerine işaret ettiği düşünülmektedir.

Öte yandan, kazılarda ortaya çıkan her mezarın belirgin işaretler içerdiği söylenemez. Bazı mezarlarda anıtsal hiç bir özellik görülmezken, bazı mezarlar iki veya daha fazla sayıda katmandan oluşur (yani bir katın üstüne diğer bir mezar inşa edilmiştir). Arkeologlar bu tarz mezarları genellikle "ilk defin" ve "ikinci defin" şeklinde adlandırırlar. İkinci pozisyona yerleştirilen insanlar için iki teori geliştirilmiştir: ya bu insanlar kendilerine ait bir mezar yeri yapılacak kadar önem taşıyan insanlar değildir, ya da buraya defnedilmeyi ataları ile aynı alana gömülebilmek adına kendileri tercih etmişlerdir.

Orta Tunç Çağı'na gelindiğinde ölüleri yakarak defnetme geleneği daha baskın hale gelir. Bazı yerlerde, küllerin saklandığı çok sayıda vazo, üstü düz mezar alanları altına birlikte gömülmüş, bazı yerlerde daha önceden inşa edilen Tümülüslere eklenmiş, bazı yerlerde ise her bir birey için küçük ve sade mezarlıklar yapılmıştır. Bu periyotta ölümlerle birlikte eşya gömülmesi geleneğinin oldukça azaldığı görülür. Kimi arkeologlar bu durumu Erken Tunç Çağı'nın beyliklerinin yıkılmaları ile ilişkilendirirler. Fakat statü ve güç gösterilerinin artık mezar alanlarından farklı bir yere taşınmış olabileceği teorisi akla daha yatkındır. Geç Tunç Çağı boyunca ise defin uygulamaları arkeolojik anlamda tamamen görünmez hale gelir. Bu dönemde ölümlere ne yapıldığı bilinmemektedir. Yine de, gömülmeden açıkta bırakılmış ve parçalara ayrılmış olarak bulunan ba-

Şekil 1. Cornwall'daki Trethellan Çiftliği'nde 2222 numaralı evin yeniden inşaatı, binanın farklı yapısal unsurlarını göstermektedir. Rosemary Robertson'un izniyle yayımlanmıştır.

zı iskelet kalıntıları, ölülerin doğal yollarla çürümeye bırakılmasının yeni bir gelenek olarak benimsenmiş olabileceğine işaret edebilir.

YERLEŞİM YERLERİ

Britanya ve İrlanda'daki Tunç Çağı yerleşim birimleri küçük ölçekli birimlerdir. Mezra veya köy oluşumlarına dair herhangi bir kanıt yoktur. Tam aksine, kazı alanlarında en fazla karşımıza çıkan yerleşim şekli birbirlerinden bir hayli dağınık alanlara kurulmuş ve tek bir ailenin sığabileceği büyüklükteki çiftlikler şeklindedir. Kazılarda en fazla sayıda ortaya çıkarılanlar dairesel planlı evlerdir. Çapları 6 ila 12 metre arasında olan bu evlerin saz veya çalılardan yapılmış çatıları yapının tam merkezine yerleştirilen kalaslarla desteklenir. Duvarlar genellikle dalgü mimari tekniğiyle örülmüş olup, kimi yüksek arazilerde taş duvar-

lara rastlanır. Önlerinde bir veranda bulunan kapı girişleri genellikle ya doğuya ya da güneydoğuya doğru bakacak şekilde konumlandırılmıştır. (bkz. Şekil 1). Sussex'teki Black Patch kazı alanında ortaya çıkarılan kulübelere 3 numaralı olan kulübe, evlerin iç düzenlerin anlayabilmemiz açısından enteresan kalıntılar içerir. Binanın ön tarafında bulunan ocak çeşitli değerli eşya yapımında kullanılmıştır. Arka tarafta ise bir kaç tane saklama çukurunun yanı sıra, dikine bir dokuma tezgâhının varlığına işaret edecek şekilde bir dizi ağırşak bulunmuştur.

Tunç Çağı yerleşimleri genellikle etrafları tümsek, hendek veya kazıklı çit benzeri yapılarla çevrilmiş çember planlı kulübelere oluşur. Kalıntıların dağılım şekilleri incelendiğinde yerleşim yerlerinin genellikle bir ana birim (yaşam alanı için ayrılmış) ve bir veya birkaç yardımcı birimden oluştuğu görülür. Yardımcı birimler, yiyecek depolama yerleri veya hayvan barınakları gibi ek yapılardır.

Black Patch'te ortaya çıkan mesken bu anlatıklarımıza çok iyi bir örnek oluşturur. Bu yerleşim yerinde etrafı çitlerle kapatılmış bahçelerin içine konuşlandırılmış 5 adet yuvarlak kulübe bulunur. 3 numaralı kulübe (Hut 3) ana yaşam alanı olarak ayrılmıştır ve bu alanda yemek yenildiğine, tahıl depolandığına, deri işleri yapıldığına ve kumaş dokunduğuna dair izler bulunur. 1 numaralı kulübeden (Hut 1) çıkarılan yemek pişirme kapları, öğütme taşları ve hayvan kemikleri, bu kulübenin yemek hazırlama yeri olarak kullanıldığını gösterir. Hem 3 numaralı kulübenin hem de 1 numaralı kulübenin etrafında küçük göletler şeklinde, kendilerine ait birer su kaynağı vardır. Evin reisinin bir akrabası (küçük kardeş veya yaşlı bir akraba olabilir) olduğu düşünülen bir kimsenin yaşadığı tahmin edilen 4 numaralı kulübeden de 1 ve 3 numaralı kulübelere çıkarılan kalıntılara benzer kalıntılar çıkarılmıştır, ancak bu birime ait bir su kaynağı yoktur. 2 ve 5 numaralı kulübelere çok az sayıda eşya kalıntısı çıkarılmıştır ve yüksek ihtimalle bu yapılar hayvan barınağı olarak kullanılmıştır. Kazılarda görev alan arkeolog Peter Drewett bu yerleşim birimindeki bazı bölümlerin kadınlara bazı bölümlerin erkelere ayrılmış olabileceği görüşünü savunmaktadır. Çünkü 3 numaralı kulübeden bir adet ustura, 1 numaralı kulübeden de iki adet yüzük çıkarılmıştır. Drewett'e göre, evin reisi bir erkektir ve hem kendisi hem eşi kendilerine ait kulübelere yaşamışlardır.

Geç Tunç Çağı boyunca artan ölçüde hiyerarşik bir yerleşim düzeni belirir. *Tepekalelerin* inşası bu dönemde başlar ve çeşitli görevlerde kul-

lanılmak üzere sürekli hareket halinde bulunan işçi gruplarının varlığına delalet eder. Bu yerleşim birimlerinden bazılarının son derece varlıklı kimselere mesken olduğu düşünülmektedir. Örneğin, İrlanda'nın County Armagh bölgesinde, M.Ö. 900-1100 arasında kullanılmış olan ve teppe üzerine kurulmuş, oval planlı bir yerleşim yeri bulunmuştur. Haugrey's Fort adı ile anılan bu yerleşim yeri; geniş çapı 340 metre kısa çapı 310 metre olan bir alana yayılmış ve halkalar şeklinde birbirinin içine geçmiş tek merkezli çembersel hendeklerle kuşatılmıştır. Kazı alanında çok sayıda altın süs eşyası, bir adet çivi, tel parçaları, altın tabaka parçaları, cam boncuklar ve tunç bilezikler bulunmuştur.

Güney İngiltere'de "zengin çöplükleri" diye tarif edebileceğimiz çeşitli antik atık yığınları ortaya çıkmıştır. Wiltshire'daki Potterne kazı alanında ortaya çıkan 3,5 hektar alanı kaplayan 2 metre kalınlığındaki antik atık yığını, bu dönemde insanların yılın belirli zamanlarında kalabalık kitleler halinde bir araya geldiklerine işaret eder. Evsel atıklar, sığır gübresi ve ahır atıklarından oluşan bu çöp yığnında aynı zamanda 186 adet tunç eşya ile geyik boynuzu, oltu taşı, killi yaprak taşı, amber, altın ve camdan yapılmış çok sayıda süs eşyası bulunmaktadır. Hayvan kemiklerinin ve seramik eşyaların analizine göre, bu dönemde Potterne bölgesindeki insanlar kalabalık topluluklar halinde ziyafetler vermektedir. Bu kadar geniş ölçüde atık yığınları içerikleri itibarıyla, geniş hayvan sürülerine sahip olmak, ziyafet vermek, seramik işçiliğiyle uğraşmak vs. gibi imkânlara sahip olan yüksek statülü toplulukların varlığının fiziksel kanıtıdır.

Doğu İngiltere'de yerleşim hiyerarşisi daha düşük seviyede olan yerleşkelere rastlanmıştır. İngilizce adı Ringfort olan ve Çemberkale olarak isimlendirebileceğimiz bu yerleşim birimleri küçük fakat setler ve hendekler gibi savunma hatlarıyla korunmaya alınmış yerleşkelerdir. Kazılarda ortaya çıkan kalıntılara göre bu bölgeler yoğun oranda çanak-çömlek işlerinin yapıldığı bölgelerdir. Kalıntılar arasında: tunç eşyalar, tuz, kumaş parçaları bulunur. Enteresan bir şekilde, amber, altın veya cam gibi egzotik materyallerin hiç birine bu alanlarda rastlanmamıştır.

EKONOMİ

Tunç Çağı çiftçileri karma tarım ile uğraşmışlardır. Domuz yetiştiriciliği de var olmaklar birlikte, sığır, koyun ve keçiler en önemli çiftlik

hayvanlarıdır. Zaman zaman at yetiştiriciliğine dair kanıtlar da ortaya çıkar ancak sayıları nadirdir. Zamanla koyunların sayısının sığırları geçtiği görülür. Orta ve Geç Tunç çağlarına ait dokuma millerinin ve ağırşakların çokluğundan, koyunların genel anlamda yünlerinden ve etlerinden faydalanılmak üzere yetiştirildiğini göstermektedir. Arpa ve buğday yetiştirilen tahılların başını çekerken; bezelye, fasulye ve mercimek yetiştirildiği de bilinmektedir. Orta Tunç Çağı ve Geç Tunç Çağı boyunca yetiştirilen tahılların arasına kavuzlu buğday, çavdar ve keten de girer. Keten daha çok yağ ve lif elde etmek için kullanılmıştır. Çapalar, kazma çubukları ve kara saban gibi tarım aletleri ahşaptan yapıldıkları için zamanla arkeolojik kalıntıları yok olmuştur, ancak Cornwall-Gwithian bölgesi gibi pek çok yerde karasaban izlerine rastlanır. Orta ve Geç Tunç Çağı süresince tunçtan yapılmış oraklar devreye girer.

Tunç Çağı'na ait arazi sistemleri pek çok bölgede görülmektedir. Devon-Dartmoor'da fundalıkların sınırına binlerce hektara yayılacak şekilde dizayn edilmiş arazi sistemlerine rastlanmıştır. Görünüşe göre bu sistemler M.Ö. 1700'ler civarında bölgenin yüksek yerlerine kadar genişletilecek şekilde, tek bir fazda, dikkatli bir şekilde kurulmuşlardır. Toprak veya taş yığınları kullanılarak oluşturulan arazi sınırları çeşitli boyutlardaki doğrusal planlı alanları içine almaktadır. Her bir arazi sisteminin içinde, yuvarlak kulübeler, patikalar, mezarlıklar ve diğer bazı oluşumlara rastlanır. Yuvarlak kulübeler alanın her yerine dağılmış şekilde kurulmaktan ziyade, küçük komşu gruplarını içerecek şekilde kümelenmişlerdir. Dartmoor kazı alanındaki geniş alanlara yayılmış, gayet iyi organizasyonlu ve bitişik tarzdaki yerleşim sistemleri araştırmacıları bu bölgedeki planlamanın ve sınır dağılımlarının merkezi bir otorite tarafından organize edilmiş olduğunu düşünmeye sevk eder. Topluluklar arası iş birliği de mümkün görünmektedir.

Britanya'nın diğer bölgeleri ve İrlanda'da biraz daha farklı bir arazi kullanımı görülür. Peak Bölgesindeki East Moors kazı alanında ortaya çıkarılan arazi sistemleri 1 ila 25 hektar aralığında genişliklere sahip küçük alanlara kurulmuştur. Tarlalar dağınık ve kıvrımlı yapıdadır. Dartmoor'dakinin tersine, bu bölgedeki sistemler tek bir tarihsel fazda kurulmamıştır. Arazilerin genişletilmesi, ihtiyaca göre zaman içinde yeni alanlar eklenerek gerçekleştirilmiştir. Sistemlerin büyüklüğüne bakıldığında, her bir alanın tek bir aileye ya da hane halkına ait olacak şekilde dizayn edildiği görülmektedir. Ancak aynen Dartmoor'da olduğu

gibi, buralarda da görülen toprak yönetimi zirai üretimde artış olduğuna işaret eder.

DEFİNELER (İSTİFLER)

Antik yerleşkeler ve mezarlardan çıkarılan eserlere ek olarak Tunç Çağı'na ait metal işçiliğinin en iyi örnekleri kimi zaman tek bir türden kimi zaman çeşitli türlerden oluşan tunç objelerin nehir, bataklıklar ve ya göllere gömülmüş olan istiflerinde bulunur. Sulak alanlara gömülen metallerin kurtarılması mümkün değildir ve genellikle tanrılara, ruhlara ya da atalara adanmış adaklar olarak yorumlanmaktadırlar. Bu tarz, bereketli antik define bölgeleri metal işçiliğinin çok iyi örnekleri ile doludur. Örneğin, Offaly kentinin Dowris bölgesinde 1820'de doldurulmuş olan bir bataklıkta bulunan defineden tunçtan yapılmış kovalar, kazanlar, boynuz şeklinde borazanlar ve kılıçlar çıkarılmıştır. Tüm bu eşyaların tek seferde gömülmüş olması mümkün görünmemektedir. Aksine bu define zaman içerisinde düzenli olarak ziyaret edilen ve periyodik törenlerin düzenlendiği bir bölgede bulunuyor gibidir. Richard Bradley'e göre böylesine değerli eşyaları nehirlere, göllere veya bataklıklara bırakılabilecek kadar müsrifçe harcama yapabilecek insanların son derece varlıklı olması gerekir.

Kurak alanlara gömülen metallerin ise sonradan kurtarılabilmesi nispeten daha mümkündür. Bu buluşlar genellikle faydacı bakış açısından değerlendirilirler. Eski, kırık veya kalıbı bozulmuş tunç eserlerin bulunduğu istifler, sonradan değerlendirilmek üzere bırakılmış metal atıklarının gömüldüğü yerler oldukları için "metalcı istifleri" olarak anılırlar. Bu tarz istiflerde genellikle külçeler, metal kalıntıları ile kröze ve kalıp parçaları bulunur. Surrey'de Petters Spor Sahası'nda Geç Tunç Dönemine ait çakılların arasına karışmış iki küçük çukur bulunmuş ve bu çukurlardan aralarında kırılmış parçalar ve atık metal de bulunan 78 adet tunç malzeme çıkarılmıştır. Çukurlardan çıkarılan malzemelerin boyutları ve bileşenleri her iki çukurda da farklıdır. O sebeple bu çukurların her birinde bulunan malzemelerin sonradan farklı tip metal eşyalar üretilmek üzere kullanılacağı düşünülmüş olmalıdır.

Bazı kurak bölge definelerinde, örneğin aynı kalıptan çıkarılmış birçok döküm, ya da hiç kullanılmamış olan metaller gibi birbirine benzer ürünlerin veya eşyaların bulunduğu görülür. Bu çukurlara "tüccarın

definesi" adı verilir. Çünkü bu kimseler bu eşyaların ticaretini yapmaktadır ve o ya da bu sebeple, bir şekilde bu eşyaları gömdükleri yerden geri alma fırsatı yakalayamamış kimseler olmalıdır. Diğer istifler genellikle alet veya takı setleri gibi tek bir türün gömülü olduğu çukurlardır ve eşyalar muhtemelen tek bir kişiye aittir. County Cork'taki Mount-Rivers kazılarında ortaya çıkarılan bir çukurda iki adet soketli balta, bir adet bilezik, bir dizi amber boncuk ve iki adet altın elbise tokası bulunmuştur. Bu "bireysel istifin" sahibi, muhtemelen bu eşyaları kara gün dostu olarak saklamış olmalıdır.

TOPLUM VE POLİTİKA

Pek çok arkeoloğa göre Erken Tunç Çağı'nın başlarında beliren kişiye özel ve zengin mezar geleneğinin artması toplumun sosyal kademelere ayrılmaya başlamasıyla aynı anlama gelir. Ölümlere eşlik eden altın, amber, fayans ve benzeri ürünler yönetici bir sınıfın ortaya çıktığına işaret ediyor olabilir. Metal işçiliğinin gelişmesiyle birlikte ticaret ve değiş tokuş oranında bir artış yaşandığı hiç şüphesiz doğrudur. Göze çarpan ve her şeye uyum sağlayabilen metal, kişisel statüleri gösterebilmek için pek çok yeni yol açmıştır. Prestij göstergesi malların ve üretildikleri yerlerin kontrolü bazı kimselerin refah düzeyinde artışa sebebiyet vermiş olabilir.

Zengin mezarların ortadan kayboluşu Erken Tunç Çağı'nın sonuna denk gelir. Ancak bu "eşitlikçi" bir politik düzene geri dönüldüğü anlamına gelmez. Yüksek kaliteli metal işçiliği devam etmiştir. Orta ve Geç tunç çağları boyunca servetlerini müsrifçe harcayan zenginler metal eşyaları göller ve bataklıklar gibi alanlara gömmüşlerdir. Geç Tunç Çağı belirgin bir hiyerarşik yerleşke düzenine sahne olur. Surrey'deki Runnymede gibi refah düzeyi yüksek bölgeler metal işçiliğinin ve Britanya'nın uzak bölgelerinden, hatta daha da ötelelerden getirtilen egzotik materyallerle yapılan diğer eşyaların çok miktarda örneği ile doludur. Demek ki, üretim ve değiş tokuş ağlarının kontrolü hala önemli bir mevhumdur.

Ayrıca bkz. Geçit Yolları ve Kayıklar (2. Cilt, 4. Bölüm); Stonehenge (3. Cilt, 5. Bölüm)

KAYNAKÇA

Barnatt, J. "Bronze Age Settlement on the East Moors of the Peak District of Derbyshire and South Yorkshire." *Proceedings of the Prehistoric Society* 53 (1987): 393–418.

Barrett, John C. "Mortuary Archaeology." In *Landscape, Monuments and Society: The Prehistory of Cranborne Chase*. Edited by John C. Barrett, Richard Bradley, and Martin Green, pp. 120–128. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1991.

Bradley, Richard. *The Passage of Arms: An Archaeological Analysis of Prehistoric Hoards and Votive Deposits*. Oxford: Oxbow Books, 1999.

———. *The Social Foundations of Prehistoric Britain: Themes and Variations in the Archaeology of Power*. London: Longman, 1984.

Clarke, David V., Trevor G. Cowie, and Andrew Foxon. *Symbols of Power at the Time of Stonehenge*. Edinburgh: National Museum of Antiquities of Scotland, 1985.

Cooney, Gabriel, and Eoin Grogan. *Irish Prehistory: A Social Perspective*. Dublin: Wordwell, 1994.

Darvill, Timothy. *Prehistoric Britain*. London: Batsford, 1987.

Drewett, P. "Later Bronze Age Downland Economy and Excavations at Black Patch, East Sussex." *Proceedings of the Prehistoric Society* 48 (1982): 321–400.

Fleming, Andrew. *The Dartmoor Reaves: Investigating Prehistoric Land Divisions*. London: Batsford, 1988.

Lawson, Andrew. Potterne 1982–5: *Animal Husbandry in Later Prehistoric Wiltshire*. Salisbury, U.K.: Trust for Wessex Archaeology, 2000.

Mallory, J. P. "Haughey's Fort and the Navan Complex in the Late Bronze Age." In *Ireland in the Bronze Age*. Edited by John Waddell and Elizabeth Shee-Twohig, pp. 73–86. Dublin: Stationery Office, 1995.

Muckleroy, K. "Two Bronze Age Cargoes in British Waters." *Antiquity* 54 (1980): 100–109.

Needham, S. "The Structure of Settlement and Ritual in the Late Bronze Age of South-East Britain." In *L'habitat et l'occupation du sol à l'Âge du Bronze en Europe*. Edited by C. Mordant and A. Richard, pp. 49–69. Paris: Éditions du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques, 1993.

Needham, Stuart, and Tony Spence. *Runnymede Bridge Research Excavations*. Vol. 2, Refuse and Disposal at Area 16 East Runnymede. London: British Museum Press, 1996.

Northover, J. P., W. O'Brien, and S. Stos. "Lead Isotopes and Metal Circulation in Beaker/Early Bronze Age Ireland." *Journal of Irish Archaeology* 10 (2001): 25–47.

O'Brien, William. *Bronze Age Copper Mining in Britain and Ireland*. Princes Risborough, U.K.: Shire Archaeology, 1996.

Parker Pearson, Michael. *English Heritage Book of Bronze Age Britain*. London: Batsford/English Heritage, 1993.

Waddell, John. *The Prehistoric Archaeology of Ireland*. Galway, Ireland: Galway University Press, 1998.

Wright, Edward. *The Ferriby Boats: Seacraft of the Bronze Age*. Lond: Routledge, 1990.

STONEHENGE

CAROLINE MALONE

Stonhenge, İngiltere'nin Wiltshire kasabasında bulunan ve bir kaç evrede inşa edilmiş, Neolitik Çağ'a ait bir anıttır. 21. Yüzyılın ilk başlarında görüldüğü üzere, anıtın son hali Avrupa'nın diğer bölgelerinde bulunan tarih öncesi eserlerde çok nadir görülen bir şekilde; dizayn, kullanılan malzeme, inşaat tekniği ve işlev bakımından olağanüstüdür. Stonhenge 1.000 yıl ya da daha fazla bir süre içinde, değişen estetik tercihler, sosyal etkileşimler, inançlar ve Wiltshire'in politik havasına uyumlu bir şekilde yavaş yavaş geliştirilmiş, süslenmiş veya yeniden inşa edilmiştir. Arkeolojik olarak üç faza ayrılan ve sekiz inşaat sürecinden geçmiş olan anıt, Britanya ve Avrupa'nın diğer bölgelerinde görülen anıt inşaatları ve gelişmeleriyle eş zamanlı bir gelişim sergiler. (bkz. Şekil 1)

Stonehenge'in inşası, toplu definlerin gerçekleştirildiği uzun Tümülüs ve müşterek causewayed enclosure geleneğine sahne olan Erken Neolitik'ten taş yapıtların, geniş sokakların, tören alanlarının, çemberlerin ve megalitiklerin çağı Geç Neolitik'e geçiş sırasında; M.Ö. 3000'in ilk dönemlerinde başlamıştır. Bu dönem Britanya ve Avrupa'nın batısında pek çok megalitik mezarın kapağının kapatılmasına, üstüne üstlük insanların "eşitlikçi ve küçük ölçekli çiftçi gruplarından" daha hiyerar-

şik sosyal oluşumların içine doğru evirildikleri bir sosyal değişime sahne olmuştur. Bu değişimlerin ortaya çıkışı hiç şüphesiz defin uygulamalarındaki değişimlerle bağlantılıdır. Toplu mezar geleneği yerini bireylerin tek tek gömüldüğü ve silahlar, süs eşyaları ile araç-gereçler gibi kişisel eşyaların ölüye eşlik ettiği mezarlara bırakmıştır. Ağaçların temizlenmesiyle birlikte çok daha fazla açık alan yaratılması ve giderek artan yoğunlukta yerleşim yerlerinin inşa edilmesi ile birlikte arazi şekilleri de değişmiştir. Bu dönemde ayrıca, törensel aktivitelere fırsat tanıyacak şekilde ve çeşitli yerlerin manzara ve konumlarından faydalanılarak “kutsal coğrafya” olarak adlandırabileceğimiz bazı bölgelerde anıtsal ve abidevi yapılar inşa edilmeye başlamıştır.

M.Ö. 3000’in sonlarına doğru, Geç Neolitik ve Bell Beaker periyotlarında, tekli defin uygulamaları, ayinsel eşya gömüleri ve megalitik taşlar kullanılarak inşa edilen dikli taş anıtların sayısında ciddi bir artış olmuştur. İlk olarak bakır ardından da tunç ve altından yapılmış olan mezar hediyelerinin yapı ve şekilleri Batı Avrupa ve Britanya Adaları’nda meydana gelen metal işçiliğindeki değişimlere paralel olarak değişmiştir. Metal ihtiyacını karşılamaya yönelik eylemlere bağlı olarak gelişen kültürlerarası iletişim, metal işçiliği, süs eşyalarının yapılış tarzları ve dini uygulamaların yapısında da ani değişikliklerin meydana gelmesine sebebiyet vermiştir. Wessex bölgesi, zengin metal kaynaklarının bulunduğu Batı Britanya ile çok sayıda metal tüketicisinin bulunduğu orta-doğu Britanya arasında tampon görevi görecektir. Dolayısıyla bu bölgenin insanları hem kullanım için hem de Salisbury Düzlüğü’nün elit kesiminin mezarlarına bırakmak üzere faydalandıkları muazzam eserlere ve ham maddelere, konumları gereği ellerinde bulundurdukları politik, dini ve ekonomik kontroller vasıtası ile ulaşmışlardır.

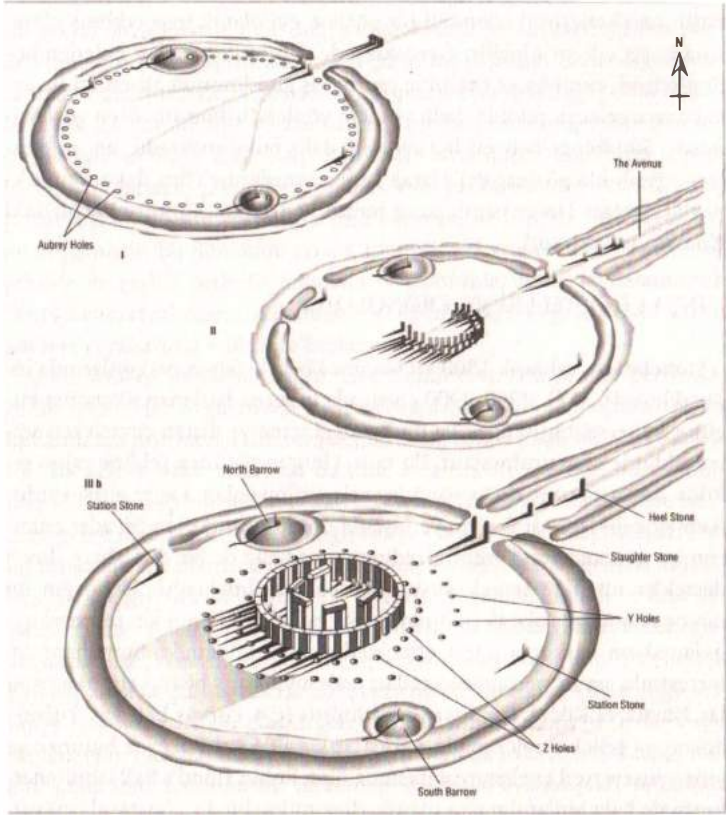
Stonehenge’in temel yapım aşamaları Stonhenge Bölgesi’nin defin uygulamaları ve törensel aktiviteler için giderek artan bir öneme kavuşmasının göstergesidir. Daha eski yapılar ya terk edilmiş, ya da Stonhenge örneğinde gördüğümüz gibi, defaten yenilenmiş ve eklemeler yapılmıştır. Stonehenge’in görüş alanında konuşlanacak şekilde inşa edilmiş daha pek çok anıtsal yapı bulunmaktadır. Coğrafi Enformasyon Sistemleri (Geographic Information Systems) kurumunun yaptığı araştırmaların sonuçlarına göre, Stonehenge’in tüm komşu yerleşkelerden görülebilecek şekilde, anıtsal bir kırsal alana stratejik olarak yerleştirilmiş olduğu düşünülmektedir. Eşsiz konumu Stonehenge’in aslında ay ve gü-

neşin hareketlerinin izlendiği bir gözlem evi olarak inşa edilmiş olmasına işaret ediyor olabilir. Gerçekten de yapının sonradan eklenen bölümlerinin, ekinoks ve özellikle yaz ve kış gündönümü eksenleri ile aynı hizaya gelecek şekilde, belli yönlere yönlendirilmesine özen gösterilmiştir. Stonhenge benzeri bir kaç yapı daha bulunmaktadır, ancak bunlar çoğunlukla gözlem evi olarak kullanılmışlardır (örn. İskoçya, Orkney'deki Maes Howe isimli pasaj mezar ve İrlanda, County Meath'daki Knowth isimli yapı).

İNŞAAT EVRELERİ VE KRONOLOJİSİ

Stonehenge, yaklaşık 1500 yıl boyunca belirli yapım periyotlarında inşa edilmiştir. M.Ö. 2950-2900 civarında inşasına başlanan ilk aşama küçük çembersel bir hendek ve bu hendeği içten ve dıştan çevreleyen setler şeklinde oluşturulmuştur. Bir tanesi bugün görünen şekline yakın şekilde, kabaca kuzey doğu yönüne yerleştirilmiş olan 3 adet girişi vardır. Aubrey delikleri adı verilen ve taşlarla doldurulmuş olan 56 adet çukurun bu dönemde inşa edilmiş olduğuna ve belki de bir dizi ahşap direği destekler nitelikte temel oluşturduğuna inanılmaktadır. Hendeğin iki ucuna gömülmüş olarak bulunan çeşitli eşyalar ve kemikler, törensel uygulamaların varlığına işaret etmektedir. Aynı dönemde, Stonehenge'in kuzeyinde, uzun ve çizgisel yapıları nedeniyle yarış pistini andıran yapılar, Büyük ve Küçük Cursus inşa edilmiştir (ç.n. *cursus* Latince "kulvar" anlamına gelir). Bu dönemde, ayrıca, yaklaşık 4 km kuzeyde bulunan ve yine causewayed enclosure yapısında olan Robin Hood's Ball isimli merkezin de hala kullanılmakta olduğu düşünülmektedir. Tarımsal faaliyetler devam etmekte olduğu için Stonehenge'in çevresi zamanla ormanlardan tamamen temizlenmiş ve çok daha açık bir alan haline gelmiştir. Çevrede yapılan araştırmalar neticesinde, yerleşim merkezi olarak kullanıldığına inanılan çok sayıda yapı ortaya çıkarılmıştır.

M.Ö. 2400'e kadar, ilk aşamayı takip eden 500 yıl içinde ikinci aşama inşa edilmiştir ve bu aşama (Stonehenge taştan yapılmış olmasına rağmen ahşap işleme modelinin uygulandığı) son derece karmaşık mimari tekniklerin kullanıldığı bir aşamadır. Sonradan yapılmış koridorların bulunduğu güneydoğu girişine inşa edilen kısım, çembere erişimi engellemekte ancak güneşin hareketlerinin izlenmesine olanak tanımaktadır. Çemberin iç kısmının merkezinde bir yapı (belki de bir bina) ve yine

Şekil 1: Stonehenge inşaat aşamaları.

sonradan eklenmiş koridorlar ve bariyerler bulunan bir güney giriş açıklığı bulunur. Aubrey çukurlarında kremasyon izlerine rastlanır ve içlerinde kemikten yapılmış iğneler bulunmuştur. Bu aşama boyunca, Stonehenge ve Cursus anıtlarını birbirinden kuzey-güney doğrultusunda ikiye ayıran bir bariyer eklenmiştir. Doğuya doğru 3 km uzaklıkta bulunan ve geniş çember planlı yapılara ev sahipliği yapan Durrington Walls Henge ile Woodhenge anıtlarının, bu dönem boyunca yapılan törensel amaçlı aktiviteler için odak noktası oldukları düşünülmektedir.

Stonehenge'in üçüncü ve en önemli aşamasının yapımına M.Ö. 2550-2450 arasında başlanmış ve yapıya belirli periyotlarda belirli eklemelerin yapılmasıyla birlikte bu aşama M.Ö. yaklaşık 1600'e kadar sürmüştür. Bu aşamada, öncesinde sadece bir giriş niteliğinde olan kuzeydoğu girişi aynı yönde uzatılarak yapıyı Aven Nehri'ne bağlayan patika yol tamamlanmıştır. Ek olarak, birisi hala yerinde duran Heel Stone ismindeki diğeri ise kayıp olan topuk taşları ile hem bu taşlarla hem de yapının merkezi ile aynı hizaya denk gelen Slaughter Stone isimli kesme taşı yerleştirilmiştir. İç hendeğe karşı gelecek şekilde küçük tepelerin üzerine konuşlandırılan 4 adet dikili taş da yine bu dönemde yapıya eklenmiştir.

İlk faz (3i no.lu evre) yaklaşık 25 tane mavitaşın yapının merkezinde kabaca bir daire oluşturacak şekilde dizilmesiyle başlar, ancak taşların sonradan bulunduğu yerden kaldırılmış olması, muhtemelen bitirilmenden bırakılmış yapının tam şeklini anlamamıza engel olur. Bu evrenin ardından, M.Ö. 2300 civarında, 30 adet ve her biri 4 metre yükseklikte devasa Sarsen taşının getirilmesiyle 3ii no.lu evre başlar. Yontularak kavisli hale getirilmiş kiriş taşının (lento taşları) kesintisiz bir çember oluşturacak şekilde Sarsen taşlarının üstüne yerleştirildiği evre de yine bu evredir ki; bu taşlar yerleştirildikleri yerde taştan çekiçler kullanılarak şekillendirilmişlerdir. Bu çemberin içinde ortalama 7 şer metre yüksekliğinde at nalı biçiminde sıralanmış, kirişli 10 adet taş daha bulunur.

Bu düzenleme bir süre sonra çembere mavi taşların eklenmesi ile yeniden değiştirilmiş (3iii no.lu evre), ancak; bu taşlar sonradan demon-te edilerek M.Ö. 2300 civarında yeniden düzenlenmiştir (3iv no.lu evre). İçerideki at nalı şeklindeki Sarsen taşlı yapının da iç kısmına gelecek şekilde oval planda yerleştirilip, yontulmuş olduğu düşünülen 20 adet taş daha vardır. Bu yapı ve dış Sarsen çemberi arasına konuşlandırılmış ve kabaca yontulmuş mavi taşlardan oluşturulmuş bir halka daha bulunmaktadır. Anıtın tam ortasına, Galler bölgesine ait kumtaşından bir sunak taşı (Altar Stone) konulmuştur. M.Ö. 1900 ve 1800 arasında, 3v no.lu evrede, mavi taşlar yeniden düzenlenmiş ve kuzey bölümündeki taşlar kaldırılmıştır. En son aşamada (3vi no.lu evre) ise ana Sarsen çemberinin çevresine iki adet çukur açıldığı görülmüştür. Y ve Z çukurları olarak adlandırılan bu çukurların, yapıya eklenmesi planlanan başka taşlar için hazırlandığı düşünülmektedir. Temellerde bulunan materyallerin tarihi M.Ö. 1600 civarına denk gelmektedir ve pek çoğunda geyik boynuzu kalıntılarına rastlanmıştır. Yeniden yapılanma-

nın görüldüğü final evresiyle eş zamanlı olarak, Stonehenge'in bir mezar alanına dönüştüğü görülmektedir. Civarda 500'e yakın Tunç Çağı mezarı bulunmuştur ve bu mezarlardan bazıları son derece değerli eşyalar ile doldurulmuştur.

YAPIMDA KULLANILAN TAŞLAR VE KONU ÜZERİNE YAPILAN TARTIŞMALAR

Stonehenge'in yapımında kullanılan taşlar bilinçli bir şekilde tercih edilmiş ve alana kilometrelerce öteden taşınarak getirilmiştir. Dolayısıyla, bu taşların dönem insanları için sembolik olarak önem taşıdıklarına inanılmaktadır. Hem ana çemberi hem de iç çemberi oluşturan dev Sarsen taşları Salisbury Düzlüğü'ne kuzey ve güney yönlerde 20 ila 30 kilometre arası uzaklıklardan taşınmıştır. Sarsen taşı son derece sert ve tersiyer özellikte bir taştır, Wiltshire'in kireçli topraklarının üzerinde görülen de, Marlborough Downs düzlüğünde dağınık halde bulunan koca taş bloklar da bu taştandır. Britanya'nın tarihöncesi çağlarında karşımıza çıkan diğer tüm taş yapıların, kullanılan taşın yapısı değiştirilmeden doğada bulunduğu şekliyle değerlendirildiği gerçeği düşünüldüğünde, Stonhenge'de karşımıza çıkan taşların yontularak düzgün geometrik şekiller verilmeye çalışılmış olması daha önce görülmemiş ve takdire şayan bir durumdur. Yapımda kullanılan mavitaşlar ise hala tartışmalara konu olmaktadır çünkü bu taş sadece Galler bölgesinin güneydoğusundaki Preseli Dağları'ndan temin edilebilir ve Preseli Dağları'nın Salisbury Düzlüğü'ne uzaklığı 240 kilometredir. Yüksek miktarda delorit ve volkanik granitten oluşan bu taşlar, büyük kütleler halinde bulunur. Ortaya atılan pek çok teori bulunmaktadır. 1950'lerde Richard Atkinson taşların sallarla taşındığını iddia ederek, iddiasını bir canlandırmayla desteklemiştir. Sonradan yapılan coğrafik araştırmalar neticesinde mavi taşların güneydoğu yönünde ilerleyen buzullar vasıtası ile Güney Britanya'nın merkezine taşındığını ileri sürülmüştür.

Tartışmalar hala devam etmektedir, fakat Stonehenge'deki mavi taşların özenle seçilmiş şekil ve büyüklüklerine bakılırsa, bu kadar fazla bir birine benzer taşın Wiltshire'daki doğal kaynaklardan temin edilmiş olması imkânsız görünmektedir. Bir teoriye göre, orijinal mavi taşlar mevcuttaki başka bir çemberden komple taşınmıştır. Sunak taşını oluşturan yeşil kumtaşı ise Güney Galler'deki Cosheston Beds'ten temin edilmiş

olabilir. West Kennet Uzun Tümülüsü gibi diğer bazı yerel anıtlara da belirli mesafelerden taşlar taşınmıştır; örneğin, Calne (Wiltshire) kireç taşı gibi. Ayrıca, egzotik taş baltalar ve erken Neolitik Çağı'na ait çakmak taşından yapılmış aletlerin enteresan ve karmaşık dağılımı, egzotik materyallerin tarihöncesi insanlar için sembolik değerlere sahip oldukları ve bir hayli pahalı eşyalar olarak görüldüklerini düşündürmektedir.

STONEHENGE'İN ÇEVRESİ VE DİĞER KAZI ALANLARI

Stonehenge'i sarmalayan arazi, kuru, dalgalı (inişli-çıkışlı) ve kalkerlidir, sağa doğru Avon Vadisi ve onun taşkın yatağı uzanır. Vadi alanları, tarih öncesi insanların hep ilgi odağı olmuştur ancak Stonehenge'in etrafındaki itici su yoksunu alan, insanları yerleşim yeri kurmaktan alıkoymuş olabilir. Ayrıca bölgeye yüklenen ruhani değer sebebiyle de insanların bu bölgeye yerleşmekten çekinmiş olmaları mümkündür. İlk başlarda (M.Ö. 4000-3000) yoğun şekilde ağaçlık olan bölgede açıklık alanlar sadece ilk çiftçilerin müdahale ettikleri alanlarla sınırlıyken, M.Ö. 2900 civarında, Erken Neolitik'ten Geç Neolitik'e geçiş sürecinde arazinin neredeyse yarısı açılmış olup, Cursus anıtları görünür hale gelmiştir. Takip eden bin yıl boyunca, Avon Vadisi'nin kenarındaki çalılıklara kadar iyice temizlenen ormanlık alan, anıtların birbirlerini görür hale gelmesine fırsat tanımıştır.

Dört adet direk çukurunun bulunduğu Stonehenge alanında geç dönem Mezolitik dönemine ait kalıntılar bulunmuştur. Bu izler belki de daha eskiden inşa edilmiş bir tapınağın işaretçisi olabilirler ama 4000 yıl kadar sonrasında bile "niyet edilen aktivite"nin aynı olması bir hayli ilgi çekicidir. Stonehenge arazisinde beliren ilk yapı, M.Ö. 4000 tarihli, çift hendekli bir causewayed enclosure olan Robin Hood's Ball'dur ve etrafında 10'dan fazla uzun tümülüs bulunur. Törenselle alanların etrafının mezarlarla dolması olağan bir şeydir, diğer causewayed enclosure'ların etrafında da çok sayıda mezar bulunmaktadır. Sonrasında (M.Ö. 4000'in sonları- M.Ö. 3000'in başları) aralarında defin alanı olarak kullanılmış olabileceğine inanılan Normanton Down çemberinin de bulunduğu diğer alanlar inşa edilir. Stonehenge'in ilk fazında inşa edilen yapı ile eş zamanlı olarak, güneydoğu yönündeki Coneybury Henge yapısı kurulmuştur. Coneybury Henge, daha küçük ve oval şekillidir, yapımında yaklaşık 700 adet ahşap kalas kullanılmıştır, bu kalaslar

merkezden ışın şeklinde yayılır biçimde konuşlandırılmış olup, dış sınırda yine ahşap kalaslarla oluşturulmuş bir çembere bağlanır. Hendeklerden çıkarılan çanak-çömleklerin arasında çok enteresan bir kalıntı bulunur: Akkuyruklu deniz kartalına ait kemikler. Akkuyruklu kartallar ender bulunan kuşlar olmakla birlikte denizden uzak olan bölgelerde bulunmaları imkânsızdır. Demek ki, bu kartal oraya bilinçli bir şekilde getirilmiş ve törensel bir amaçla yerleştirilmiştir.

Stonehenge'in batısında, Fargo Plantasyon Alanı'nda 7 metre çapında, gömülerek ve yakılarak defnedilmiş insanların mezarlarıyla sarılı küçük bir anıt daha bulunur. Stonehenge'in kuzeydoğusunda, 3 kilometre uzaklıkta konuşlanmış olan Woodhenge ise yine ilginç kalıntıların bulunduğu bir anıttır. Burada Bell Beaker çanak-çömlekleriyle birlikte gömülmüş olan küçük bir çocuğun kemikleri çıkarılmıştır ve bu çocuğun dini bir tören esnasında kurban edildiği düşünülmektedir. Kalıntıların bulunduğu alan, muhtemelen (6 adet iç içe geçmiş daire şeklinde yerleştirilmiş büyük kalaslarla inşa edilmiş) çok daha büyük bir yapının, hendeke çevrilmiş küçük bir alanıdır. Hemen batıda, Durrington Walls yükselir, 525 metre çapında, devasa bir hendeke çevrili 12 hektarlık alana kurulmuş olan bu anıt Britanya'da şu ana kadar çıkarılan en büyük ikinci anıttır. Yol yapım çalışmaları başlayana kadar yalnızca küçük bir kesimine ulaşılabilinen anıtta yapılan çalışmalar sonucunda, yine çembersel planda yerleştirilmiş büyük kalaslardan oluşan 2 adet yapı ortaya çıkmıştır ve kalas temelleri ile hendek içlerinde dışı oluk işlemeli çanak-çömleklerle birlikte, çakmak taşından eserler ve hayvan kemikleri bulunmuştur. Bahsi geçen tüm bu anıtların M.Ö. 3000'in sonlarına kadar kullanıldığı düşünülmektedir. Erken Tunç Çağı artan sayıda defin alanlarına ve anıtsal yapıların inşasına sahne olmuştur.

Stonehenge'in görüş alanına giren pek çok bölgede, yaklaşık yarım yüzyıldan daha kısa bir sürede, gruplar halinde 500'e yakın çember tümülüs yapılmıştır. 20 adet büyük ve dairesel planlı tümülüse ek olarak daha pek çok çizgisel planlı mezarlık için King Barrow Ridge (Kral Tümülüsü Tepesi) gibi etkileyici bölgeler seçilmiştir. Diğer bir örnek olarak, Stonehenge'in batısında bulunan Winterbourne Stoke erken dönem bir uzun tümülüse ev sahipliği yapmaktadır. Stonehenge'in güneyindeki Normanton Down Mezarlığı aralarında Bush Barrow gibi son derece zengin mezarların da bulunduğu 25'ten fazla tümülüs barındırır. 19. Yüzyıl boyunca yapılan kazılarda pek çok mezar boşaltılmış ve pek

çok kanıt yok edilmiş olsa da, insan eliyle yapılmış çok sayıda arkeolojik eser toplanmıştır. Bu eserler, Stuart Pigott ve diğerlerinin M.Ö. 1900-1550 arsında varlığını sürdürmüş olan Wessex Kültürü'nün tanımlanabilmesi adına yaptıkları çalışmalara bir hayli yardımcı olmuştur. Bu mezarlarda, gömülen cesetlere eşlik eden kül saklama vazoları da bulunmaktadır. Mezar eşyaları; adakların yerleştirildiği veya tütsü yakmak için kullanılmış olan çeşitli şekillerde küçük vazolar ve kaplar ile çoğunlukla amber, bakır, altın, Oltu taşı gibi değerli malzemelerden üretilmiş kişisel süs eşyalarından oluşmaktadır. Süs eşyalarının bazıları, örneğin amberden yapılanlar, elektro statik özellikler gösterir. Ölümlerle birlikte gömülen hançer ve balta gibi tunçtan yapılmış eşyalar kronoloji ve sıralama açısından önemli veriler barındırır. Wessex tarzı mezarlarda karşımıza çıkan altın işçiliği belirgin özellikler taşır. Dövülerek levha haline getirilmiş altın üzerinde çizgisel olarak kazınmış geometrik şekiller bulunur. Bilinen en zengin mezar kalıntıları Bush Barrow ve Upton Lovell'da bulunmaktadır.

Tunç Çağı ilerlemeye devam ettikçe Stonehenge'e olan ilgi azalmıştır ve M.Ö. 2000'in ortalarında, hem Stonehenge hem de civarındaki mezarlıklar terk edilmiştir. Aynı zamanda tümölüslerin yerini ölü yakma âdeti almış, anıtların yerini ise tarlalar ve yerleşkeler almıştır. Bu değişimin sebebi tam olarak açıklanamamakla birlikte, Britanya ve Avrupa'daki geniş kitlelerle kurulan iletişim geliştikçe insanların metal objelere olan erişimi kolaylaşmış ve büyüyen nüfus ile birlikte artan zirai üretim sonucunda megalitik anıtların ruhani yönüne olan ilgi azalmıştır diye düşünülmektedir.

DİĞER ANITLAR VE DİKİLİ TAŞLAR

Şu ana kadar ortaya çıkarılmış olan diğer 8 anıt formunun arasında Stonhenge, içinde bulunan bariyer ve dışında bulunan hendekle sebebiyle, küçük ama nadir bulunan bir türdür. Diğer anıtların bariyerleri dışarıda, hendekleri ise içerdedir ve çoğunlukla 1 ila 4 arasında giriş yerleri bulunur. Çapı 500 metreye varan benzer anıtların arasında Stonehenge'in 110 metrelik çapı düşünüldüğünde, genişliğin çok da önemli bir faktör olmadığı görülür. Birkaç birimin birleşiminden oluşan Stonehenge kompleksi Neolitik Britanya'nın her yerinde belirleyici bir özellik olarak tekrar etmiştir. Avebury, Dorchester, Cranborne Cha-

se, Thames Nehri bölgesi ve Fenland'da Stonehenge'in ardından yapılan pek çok tümülüs, anıt ve dikili taş kompleksine rastlanmıştır. Granit zengini yüksek tepelerin de törenler için odak noktası olarak seçildikleri bilinmektedir. Britanya ve İrlanda'nın pek çok yerinde çukur alanlar, çitle çevrilmiş alanlar, çember planlı veya diğer şekillere sahip alanlar her zaman eskiden oralara kurulmuş mezar veya megalitik kabirlerin etrafını sarmalar. Araştırmaların gösterdiğine göre, bu törensel alanlar bölgede bulunan ana kayaç ve onun etrafındaki çukurlar tercih ederek inşa edilir. Doğu Britanya'nın anıtları çakıl, tahta ve toprak kullanılarak yapılırken, daha kayalık olan Kuzey ve Batı Britanya'nın anıtları değişmez bir biçimde yöredeki kayalar kullanılarak yapılır. Tüm bu anıtların ortak özelliği, ruhani içerikli arazilerin insan eliyle özel olarak inşa edilmiş olmasıdır.

Anıt inşasında megalitik taşların kullanılması geleneği M.Ö. 3900-3800'in hemen sonrasında Batı ve Kuzey Britanya'da başlayan anıt mezar geleneğinden etkilenecek şekilde başlatılmıştır. İrlanda'nın County Sligo kasabasında bulunan Carrowmore ve Carrowkeel gibi megalitik mezarlar büyük kaya kütleleri kullanılarak yapılmıştır. Stonehenge'de de gördüğümüz üzere, büyük taş kütlelerinin diğer yapıtlarda kullanılma tarihleri tam olarak çözülememektedir. Ama görünen o ki, dikili taşlara ruhani bir içerik addedilmesi ile birlikte törensel alanlarda kullanılmaya başlaması M.Ö. 3000'in ilk yarısı itibarı ile bir hayli yaygınlaşmıştır. Örnek olarak; Wiltshire'daki Avebury, Somerset'teki Stanton Drew, Derbyshire'daki Arbor Low, Orkney'deki the Ring of Brodgar, Lewis'teki Callanais ve Limerick-İrlanda'daki the Grange Circle isimli taş çemberlerin her biri M.Ö. 3000'in ikinci yarısında, Geç Neolitik'te inşa edilmeye başlanıp, Tunç Çağı'nda yapılan eklemelerle geliştirilmişlerdir. Dikili taşların temellerinde bulunan Beaker tarzı mezarlar, bu taşların M.Ö. 3000 bitmeden dikilmiş olduklarını gösterir. Kuzey Britanya, İrlanda, Galler ve İskoçya'da (örn. Arran Adası'ndaki Machire Moor ve de Güneydoğu İskoçya'da bulunan yere yatay olarak yerleştirilmiş Easter Aquhorthies taşları) bulunan çember taş sütunlar Stonehenge'in final fazı ile aynı dönemlerde inşa edilmişlerdir. Uzak bölgelerdeki yerel uygulamalar bir süre daha devam etmiş olsa da, taştan inşa edilmiş dairelerin, sıraların, eş merkezli yapıların ve tek parça halinde dikilmiş taş anıtların varlığı M.Ö.2000'in ortaları ile son bulmaya başlamıştır.

Britanya Adaları'nda bulunan megalitik yapıların çeşitleri bulunduk-

ları bölge ile alakalı olarak değişiklik göstermektedir. İskoçya'nın büyük taş sıraları genellikle yelpaze biçiminde yerleştirilmiş (örn. Caithness'daki Lybster anıtı) ve görünen o ki, gözlem evi olarak kullanılmışlardır. Benzer bir şekilde Güneydoğu İngiltere ve Galler bölgesinde bulunan anıtların tümölüsler ve mezar alanları gibi yapılarla aynı eksene yerleştirildikleri görülür. Düzlük alanlarda ve Britanya'nın doğu bölgelerinde inşa edilen anıtların ise, Stonehenge örneğinde gördüğümüz gibi, geniş bir toprak alan üzerine kuruldukları ve havadan çekilen fotoğraflardan anlaşıldığı üzere sonradan hizalanan yapılarla tamamlandıkları görülmektedir.

Stonehenge de dâhil olmak üzere, tüm Britanya'ya yayılmış olan taş ve toprak birleşimli törensel kompleksler toplu olarak yorumlandıklarında, aslında hepsinin ölüler, definler ve atalarla bağlantılı anıtlar oldukları görülür. Tümölüsler, defineler, taş ve ahşap yapılar ve tüm bu ruhani aktiviteler Britanyalıların spiritüel ve sembolik bir dünya görüşü benimsediklerini işaret eder. Analizlerden elde edilen sonuçlara göre taşların kendileri ölümün simgesi iken, toprak ve ahşap eklentiler yaşayanların dünyasını temsil etmektedir.

Yine bkz. Avrupa Tarih Öncesinin Kökenleri ve Gelişimi (1. Cilt, 1. Bölüm); Ritüel ve İdeoloji (1. Cilt, 1. Bölüm); Megalitik Dünyası (2. Cilt, 4. Bölüm); Avebury (2. Cilt, 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

Chippindale, Christopher. *Stonehenge Complete*. London: Thames and Hudson, 1983.
Cleal, Rosamund M. J., K. E. Walker, and R. Montague. *Stonehenge in Its Landscape: Twentieth-Century Excavations*. London: English Heritage, 1995.

Cunliffe, Barry, and Colin Renfrew. *Science and Stonehenge*. Oxford: Oxford University Press, 1997.

Malone, Caroline. *Neolithic Britain and Ireland*. Stroud, U.K.: Tempus, 2001.

Piggott, Stuart. "The Early Bronze Age in Wessex." *Proceedings of the Prehistoric Society* 4 (1935): 52–106.

Richards, Julian. *The English Heritage Book of Stonehenge*. London: Batsford, 1991.

———. *The Stonehenge Environs Project*. London: Historic Buildings and Monuments Commission for England, 1990.

Souden, David. *Stonehenge: Mysteries of the Stones and Landscape*. London: Collins and Brown, 1987.

Woodward, Ann. *British Barrows: A Matter of Life and Death*. Stroud: Tempus, 2000.

FLAG FEN

FRANCIS PRYOR

Flag Fen'deki arkeolojik site doğu İngiltere bataklıklarının batı sınırındaki Peterborough kentinin eteklerinde yer alır ve M.S. 7. Yüzyıldaki drenajından önce İngiltere'nin en büyük doğal-sulak arazisi olan bu bataklık yaklaşık 405 bin hektarlık alan kaplamaktadır. Bataklığın Peterborough'nun hemen doğusuna düşen kıyıları 1900'lerden beri arkeolojik araştırma alanı olarak kullanılmaktadır. 1967'de merkezi yönetim Peterborough'yu yeni bir il olarak atadığı için bölgeye gönderilen hükümet ve reklam gelirleri arttırılmıştır. Dolayısıyla, buradaki arkeolojik çalışmaların çoğu aslında 20. Yüzyılın son 30 yılında başlayan yeniden yapılandırma projelerinin bir ürünüdür.

Flag Fen çukurunun kuzeyindeki kuru arazide, Fengate ismiyle anılan ve M.Ö. 2500-900 arasında kullanımda olan hendekli bir arazi sitesi bulunmaktadır. Çukurun doğu yakasındaki Northey bölgesinde de aynı şekilde bir arazi sistemi ortaya çıkmıştır. Hendekler ve bariyerlerle döşeli Fengate ve Northey arazilerinde muhtemelen anıtlar da yükselmiştir. Bu araziler, sulak bölgenin sınırına kadar kazılan paralel hendekler vasıtasıyla hayvanların sürülmesine müsaade edecek toprak yollar açılması suretiyle bölümlere ayrılmıştır. Genel kaniya göre hem Fengate hem de Northey'de bulunan bu uzunlamasına toprak parçala-

rı, aslında çok sayıda hayvan içeren büyük ve küçükbaş hayvan sürülerinin (genellikle koyun ve sığır) kontrolü ve yönetimi için dizayn edilmiştir. Yaz aylarında kuruyan bataklıkların zengin otlaklarında otlayan hayvanlar, kış mevsimi yaklaştığında yeniden su baskınlarından uzak olan bölgelere taşınmıştır.

Fengate'teki Tunç Çağı'na ait arazi sistemi bahçeler, otlaklar ve sürüş yollarından oluşan komplike bir sistemdir. Ortasında büyük bir hayvan sürüş yolu bulunan bu alanın çiftlik hayvanı takasları ve sosyal birlik-telikler açısından uygun bir pazar yeri olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Sürüş yolu, bölgenin düzenli olarak sel alan doğu sınırlarına kadar devam etmekte ve orada kesilmektedir. Buradan itibaren, Flag Fen'in yaklaşık 1.200 metre doğusunda bulunan Northey kasabasına kadar bir bataklık başlar ve bu bataklığa, birbirine paralel olarak dizilmiş 5 adet direk sırası inşa edilmiştir.

Direk Dizisi (ç.n. İngilizce: post alignment) olarak adlandırılan bu yapı aslında turba yüzeyinin üzerine, direklerin aralarına ve etrafına yerleştirilen kalaslarla oluşturulmuş bir geçiş yoludur. Kaymayı önlemek adına, yatay kalasların üzerleri iri taneli kum ve küçük çakıl taşlarıyla kaplanmıştır. Dikey kalasların, geçiş yolu yüzeyinden yaklaşık 3 metre kadar uzun olması belki de yoğun su baskınları sırasında geçiş yolunun kolayca seçilebilmesini sağlamaktadır. Dendrokronolojik analizlerin gösterdiğine göre bu geçiş yolu M.Ö. yaklaşık 1300-900 arasında 400 yıl boyunca kullanımda kalmıştır. Northey topraklarının aşağı yukarı 200 metre kuzeyinde bu geçiş yolu ile aynı inşaat tekniği ile aynı tarihlerde oluşturulmuş olduğu bilinen bir platformun çakışması söz konusudur. Bu platformun amacı net olarak anlaşılamamakla birlikte, fiziksel ve işlevsel özelliği bakımından geçiş yoluyla kesin olarak bir bağlantısının bulunduğu düşünülmektedir.

Flag Fen'in nemli ve sulak bölgelerinde antik yapıya ait parçalar çok daha iyi korunmuş olup detaylı olarak ahşap incelemesi yapılabilmektedir. İncelemelerden anlaşıldığı üzere, yapıda kullanılan ilk kalaslar kızıl-ağaç ve suyu seven diğer türlerdir, sonraki fazlarda ise meşe ağacı devreye girmiştir. Talaş ve kabuk parçalarından anlaşıldığı üzere, platformun alçak yerleri haricinde, yapının inşasında bir hayli büyük kalaslar kullanılmıştır. Ağaç işçiliğinden kalma izlere bakılırsa, budama ve kesme için çok sayıda soketli balta kullanılmıştır. Bunun haricinde, alanda çok sayıda ahşap eşya kalıntısına da rastlanmıştır. Üç parçalı bir tekerleğin

Resim 1: Bayrak Fen sonrası hizalamadaki keresteler (tören geçidi),
M.Ö. 1300-900. Francis Pryor'un izniyle.

bir kısmı, bir adet dingil ve bir kürek bunlardan bazılarıdır.

Hayvan kemikleri ve çanak-çömlekler üzerine yapılan araştırmaların sonucunda, birisi Flag Fen'in bitiminde (sonradan elektrik santrali inşa edilen yerde) diğeri de bataklık bölgesinde olmak üzere iki adet belirgin istif alanı ortaya çıkarılmıştır. Bu istiflerden bir tanesi, muhtemelen bataklık bölgesinin hemen bitişiğinde kurulu olan bir yerleşim bölgesinden getirildiğine inanılan yerel materyallerle doludur. Özellikle Flag Fen istifinde olmak üzere, her iki gömü alanında da seramik kaplar ve köpek kemikleri gibi törensel içerikli kalıntılar bulunmuştur. 275'e yakın "adak nitelikli" objenin gösterdiğine göre, ayin ve törenler Flag Fen insanının yaşamının önemli bir parçasıdır. Kazılardan ayrıca tunç ve kalaydan yapılmış silahlar ve süs eşyaları ile genellikle Fransa ve Orta Avrupa gibi bölgelerden getirilmiş olan eşyalar çıkarılmıştır. Bahsi geçen eşyaların pek çoğunun gömülmeden önce bilinçli bir şekilde kırıldıklarına ve parçalandıklarına dair izler bulunmaktadır. Demir Çağına ait olan çok sayıda kalıntının, yapı komple terk edildikten uzunca bir süre sonra bile insanların geçiş yolu direklerinin diplerine, su altına eşya bırakmaya devam etmiş olduklarını düşündürmektedir.

Geçiş yolunun dikey direkleri, yapıya hem destek hem de temel oluşturacak şekilde 5 kademeli yatay kalaslarla birlikte bir örgü halini almıştır. Direklerin kendileri de bir duvar veya parmaklık gibi, yolcuların yönlerini tayin etmelerini sağlamıştır. Ek olarak, geçiş yolunu 5-6 metre uzunlukta segmentlere ayıracak şekilde yerleştirilmiş, ahşap ve dal parçalarının çaprazlamasına örülerek oluşturulduğu bazı yapıların izlerine rastlanmıştır. Araştırmacıların iddiasına göre, bu segmentlerin tören uygulamalarında önemli bir rolü vardır, çünkü her bir segmentin altından, örneğin silahlar ve hiç kullanılmamış el değirmenleri gibi “adak” niteliği taşıyan değerli eşyalar çıkarılmıştır. Segmentlerin diğer bir özelliği de belirli aile gruplarına belirli ailevi toplantıları için özel olarak tahsis edilmiş olmaları olabilir. Hatta geçiş yolunun batı yönündeki son kısmının daha geniş sosyal etkinlikler için kullanıldığına, Flag Fen kısmındaki bölümünün ise yılın belirli zamanlarında özel sebeplerle bir araya gelen küçük grupların (aileler, sülaleler) tören alanı olarak kullanıldığına inanılmaktadır.

KAYNAKÇA

Chippindale, C., and F. M. M. Pryor, eds. “Special Section: Current Research at Flag Fen, Peterborough.” *Antiquity* 66 (1992): 439–531.

Pryor, F. M. M. *The Flag Fen Basin: Archaeology and Environment of a Fenland Landscape*. English Heritage Archaeological Report. London: English Heritage, 2001.

———. *Farmers in Prehistoric Britain*. Stroud, U.K.: Tempus Publications, 1998.

———. “Sheep, Stockyards, and Field Systems: Bronze Age Livestock Populations in the Fenlands of Eastern England.” *Antiquity* 70 (1996): 313–324.

———. “Look What We’ve Found: A Case-Study in Public Archaeology.” *Antiquity* 63 (1989): 51–61.

Pryor, F. M. M., C. A. I. French, and M. Taylor. “Flag Fen, Fengate, Peterborough. I. Discovery, Reconnaissance, and Initial Excavation.” *Proceedings of the Prehistoric Society* 52 (1986): 1–24.

TUNÇ ÇAĞI İRLANDA'SINDA ALTIN İŞÇİLİĞİ

MARY CAHILL

Avrupa'da altın işçiliğine dair en eski örnekler M.Ö. 5000'lere dayanır. İrlanda ve Britanya'da ise M.Ö. 3000'in sonlarında son derece gelişmiş bakır ve tunç endüstrisinin yanında altın işçiliğine dair iyi örnekler karşımıza çıkmaya başlar. Geç Neolitik Çağı İrlandalısinın metal işçiliğini nasıl öğrendiği tam olarak bilinmemekle birlikte, bu alanda (metal cevherlerinin keşfedilmesinden tutun da işleme ve dökümleme süreçlerine kadar) her şeyde son derece ehlileşmiş kişiler tarafından eğitildiklerine kesin gözüyle bakılmaktadır.

Erken Tunç Çağı boyunca (M.Ö. 2200-1700) altın ustalarının elinden çıkan eserler belli başlı şekillerdeki süs eşyalarıdır. Bu eşyaların başlıcaları; genellikle çiftler halinde bulunan Güneş Diskleri (örn. Tedavnet, County Monaghan'da çıkarılanlar gibi), düz veya işlenmiş yassı bileklikler ve özellikle de hilal şeklindeki "lunula (Türkçesi: küçük ay)" dedikleri altın gerdanlıklardır. Bu eşyaların hepsi -lunula örneğinde gördüğümüz gibi- son derece iyi dövülerek hazırlanmış ince altın plakalar kullanılarak yapılır. Rossmore Park, County Monaghan'da bulunan lunula gibi örnekler, ilk altın ustalarının kontrol ve işçilik kabiliyetlerini gözler önüne serer. Bu ilk zamanlara ait süslemeler çoğunlukla üçgen ve baklava biçimli geometrik şekiller ile çizgi sıralarından oluşmaktadır. Kak-

ma ve oyma yöntemleri en çok kullanılan tekniklerdir. Altın yaprakların kullanımı M.Ö. 1400 civarına kadar devam etmiştir.

M.Ö. 1200 itibarı ile atölyelerde işlenilen altın süs eşyalarının çeşitlerinde kayda değer bir değişim gerçekleşir. Bu tarih itibarıyla yeni işleme metotları geliştirilmiş ve yeni stiller ortaya çıkmıştır. Altın şeritlerin bükülmesiyle elde edilen yeni süsleme teknikleri bir hayli kullanılır olmuştur. Şeritlerin boyutlarının çeşitlendirilmesi ve bükülme açısının kontrol edilmesi ile çok fazla stilde süs eşyasının yapılması mümkün hale gelmiştir. Burgulu süs eşyaları, bir küpe kadar küçük de olabilmekte, Tara-County Meath'da çıkarılanlar gibi (birisi 37,3 santimetre çapında, 385 gram; diğeri 43,0 santimetre çapında, 852 gramdır) devasa boyutlarda da olabilmektedir. Bahsi geçen çoğu süs eşyasının üretimi için yüksek miktarda altın gerekir. Dolayısıyla, bu dönemde altın temini için yeni bir kaynak bulunmuş olduğuna inanılır. M.Ö. 1000 ile 850 arasında altın işçiliğinde bir durgunluk görülür, bu döneme ait altın eşya kalıntısı çok azdır. Bahsi geçen dönemde, eşya saklama alışkanlıkları değiştii için, altın eşya sayısında da buna bağlı bir düşüş yaşanmış olabilir.

Sonraki yıllarda ise hem altın işçiliği hem de tunç işçiliği açısından muazzam gelişmelerin görüldüğü bir dönem başlar. Altın ustalarının yeteneklerini son derece yüksek mertebelere ulaştırdıklarına kanıt mahiyetinde, hem şeklen hem de tekniksel anlamda çok çeşitli süs eşyaları belirir. Ustalar artık, gereken altın miktarı ister bir kaç gram ister çok daha fazla olsun, küçük büyük demeden bütün süs eşyalarında aynı özeni göstererek çok detaylı işçilik örnekleri göstermeye başlar.

Bu dönemdeki metal işçiliği; altın topaklarının veya külçelerin eritilip kalıba dökülmesiyle üretilen bilezikler, elbise tokaları ve açık-halka süs eşyaları (genellikle, kulak, burun, saç vb. yerlere yakılır) gibi sert objeler ile altın yapraklardan üretilen gerdanlıklar (bkz. Resim 1) gibi son derece narin objeler olmak üzere iki ana gruba ayrılabilir. Altından yapılmış tellerin de çeşitli yollarda kullanıldığı görülmüştür ancak bu malzemeden en fazla üretilen süs eşyası kilitli halka adı verilen, genellikle saç tokası olarak kullanılan bir türdür. Zaman zaman fazla detaylıca işlenmiş çok ince altın yapraklar, bakır, tunç veya kurşundan yapılmış diğer metal eşyaların kaplanması kullanılmıştır. Bunun en güzel örneği, Bog of Allen'da çıkarılan kalp şeklindeki kolye ucudur; içi kurşundan kalıplanmış olan bu takının etrafı son derece detaylıca işlen-

Resim 1: Gleninsheen, Clare County, İrlanda'daki altın gerdanlık. İrlanda Ulusal Müzesi'nin izniyle yayımlandı.

miş bir altın kılıfla kaplanmıştı. Bu tarz süs eşyalarının kullanım amaçları tam olarak çözülememekle birlikte, nazarlık veya muska olarak kullanıldıkları düşünülmektedir.

Dekorasyon, Geç Tunç Çağı altın işçiliğinin önemli bir parçasıdır. Geometrik şekiller, eş merkezli halkalar, yuvarlak veya konik kabartmalar ve balıksırtı işlemler gibi motifler bazen eşyanın tüm yüzeyini kaplayacak şekilde işlenmişlerdir. Şekiller kakma, oyma ve kazıma tekniklerinin kombinasyonları neticesinde oluşturulmuştur. Altın ustalarının bu işlemlerden bazılarını yapmak için kullandıkları özel tokmakları bulunur.

Tunç Çağı İrlandasındaki altın işçiliği hakkındaki bilgilerimiz genellikle yoğun oranda eşyanın bir arada gömüldüğü istiflerden edinilmiştir. İrlanda'da Geç Tunç Çağı'na ait en az 160 adet gömü yeri ortaya çıkmıştır. Bu gömüler içerdikleri eşyaların nitelikleri bakımından bir kaç çeşide ayrılır. Örneğin “dökümcünün defnesi” olarak isimlendirilen gömüler hurda metallerle doludur. “Tüccar defineleri” ticari malların gömüldüğü istiflerdir. Adaklık veya ritüellerle ilişkili gömüler ise dikkatsizce bir araya bırakılmış ve çoğunlukla sonradan kurtarılması mümkün olmayan objelerle doludur. İstiflerden tunç, bakır, altın, amber ve çeşitli materyallerden yapılmış süs eşyaları, silahlar ve araç-gereçler çıkabilir. Silah ve süs eşyalarının bir arada bulunduğu gömüler genellikle bireylerin şahsi rütbelerine işaret eden gömülerdir, ancak İr-

landa mezarlarından çıkarılan süs eşyalarının tam olarak nasıl kullanıldıklarına, vücudun ya da elbisenin neresine takıldığına dair her hangi bir kanıta rastlanmamıştır.

Bataklıklarda keşfedilen olağanüstü kalıntılardan anladığımız üzere, Tunç Çağı'nın özellikle en son fazlarında yaşayan insanlar bu bölgelere çok özel anlamlar yüklemiştir. 18. Yüzyılda County Tipperary bölgesindeki Cullen Bataklığı'nda turbaların temizlenmesi sırasında bir takım önemli kalıntıya rastlanmış ve takip eden 70 yıl boyunca bu bölgeden yüzlerce tunç ve altın obje çıkarılmıştır. Fakat altın objelerden yalnızca bir tanesi tam olarak tanınır şekildedir: bir zamanlar mükemmel görünen bir elbise iğnesinin bağlantı ucu. Geriye kalanlar, ağırlıkları 1 kilograma kadar varabilen, çok büyük fakat tanınmaz halde olan objelerdir.

1854 yılında, County Clare bölgesindeki Mooghaun North yerleşkesinde bir göl yakınlarında-yine bataklıklı bir bölgede- pek çoğu eritilmiş olan 200'den fazla altın obje içeren bir başka gömü daha keşfedilmiştir. Gömünün içeriği çoğunlukla bileziklerden oluşur, ancak aralarından 6 adet gerdanlık, 2 adet de boyun bileziği çıkmıştır. Böylesine yüksek miktarda altın objenin neden gömüldüğü tam olarak anlaşılamamıştır, fakat bir göle yakın olarak bulunduğu için yine törensel bir anlam içerdiği düşünülmektedir.

Tunç Çağı'nda varlığını sürdürmüş olan İrlandalı altın ustalarının kendilerini Batı Avrupa kıyılarına kapatmış ve başkalarıyla iletişimi kesmiş olan bir grup zanaatkar olduğunu söyleyemeyiz. Bilakis, hem Avrupa hem de Britanya'daki diğer ustalarla bağlarını koparmayıp, bu bölgedeki trendlerden ilham almayı sürdürmüşlerdir, ama aynı zamanda bu ustaların ellerinden çıkan eserlerde hep belirgin bir İrlandalı tarzı olmuştur, bu ustalar bireysel yaratıcılıklarını kullanarak başka hiç bir yerde bulunamayacak kadar nadir altın eserler yaratmışlardır.

Yine bkz. İngiltere ve İrlanda'da Bronz Çağı (3. Cilt, 5. Bölüm); Kuyumculuk (4. Cilt, 7. Bölüm); İrlanda'da Erken Hristiyanlık (4. Cilt, 7. Bölüm).

KAYNAKÇA

Armstrong, Edmund Clarence Richard. *Catalogue of Irish Gold Ornaments in the Collection of the Royal Irish Academy*. Dublin: National Museum of Science and Art, 1933.

158 Antik Avrupa

Cahill, Mary. "Before the Celts—Treasures in Gold and Bronze." In *Treasures of the National Museum of Ireland: Irish Antiquities*. Edited by Patrick F. Wallace and Ragnall Ó Floinn, pp. 86–124. Dublin: Gill and Macmillan, 2002.

Eogan, George. *The Accomplished Art: Gold and Gold Working in Britain and Ireland during the Bronze Age*. Oxford: Oxbow Books, 1994.

İSKANDİNAVYA'DA TUNÇ ÇAĞI

HELLE VANDKILDE

Tunç Çağı ilk önceleri ayrı bir periyot olarak düşünülmektedir. Zaten Christian Jürgensen Thomsen'in 1836'da ortaya koyduğu "Üçlü Çağ Sistemi" tam bu anlamda Tunç Çağı'nı, Taş Çağı ve Demir Çağı'nın arasına yerleştirir. Ne var ki, Taş ve Demir Çağları isimlerini doğal ham maddelerden alırken; tam tersine Tunç Çağı'na adını veren malzeme suni yollarla ve dolayısıyla tamamen yaratıcı bir eylemin sonucu olarak üretilen bakır-kalay alaşımı olan "tunç metalidir". Metal kaynakları açısından son derece kısır olan İskandinavya'nın bakır ve kalay madenlerine ulaşımı ticaret vasıtasıyla olmuştur. Thomsen'in sistemi neredeyse Darwinist sayılabilecek kadar evrimsel bir yaklaşımın ilk ışığı olmuş, ardından yapılan bütün araştırmalar bu yaklaşımla ve büyük sıçramalarla ilerlemiştir.

19. Yüzyılın sonları ve 20. Yüzyılın başlarında keşfedilen ve inanılmaz derecede iyi korunmuş bedenlere mesken olan, toprak yığınlarının altına gömülü meşe tabutlar özel bir öneme sahiptir. Sayıları binlerle ifade edilebilecek bu mezar tepeliklerinin Tunç Çağı ile ilişkilendirilmesiyle birlikte "Kabir İnsanları" kavramı ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde,

* Takip eden makaleler ile birlikte okunmalı "Tunç Çağı Tabutları, "Tunç Çağı Tepe Mezarları"

milliyetçilik akımına paralel olarak köylülerin ve burjuvaların geçmişlerine dair farkındalıklarının artması, üstüne üstlük daha etkin zirai ve endüstriyel üretime geçilmesi trendleri ile birlikte müzeler antik tunç eserler ile dolmaya başlamıştır. Daha sonra, 1885'te, Oscar Montelius, Erken Tunç Çağı'nı 3 periyoda (I-III arası), Geç Tunç Çağı'nı 3 periyoda (IV-VI arası) bölmek suretiyle Tunç Çağı'nı alt birimlere ayırmayı başarmıştır. Kendisinden sonraki araştırmacılar bu sistemin içeriğinde bir takım düzenlemeler yapmış olsa da, sistem şaşkırtıcı bir şekilde varlığını hala devam ettirmektedir. Günümüz araştırmaları Tunç Çağı'nın toplum yapısını anlamaya çabalamaktadır. Mutlak kronoloji, kuramsal aygıtlar ve veri kaydetme-analiz etme yöntemlerindeki gelişmelerle birlikte bu çalışmalar daha da hız kazanmıştır. En ufak kırıntıların bile dışarıdan alınması gerekmiş olmasına rağmen, İskandinavya Tunç Çağı Avrupa'sında en çok tunç eşyaya ev sahipliği yapmış olan ülkelerden biridir.

COĞRAFİ YAPI

Klasik Nordik Tunç Çağı'nın kilit merkezi Danimarka, Schleswig ve Scania'yı da içine alan Güney İskandinavya'dır. Günümüzde Almanya, Kuzey Norveç ve Orta-Güney İsveç'i içine alan bitişikteki düzlük bölge de yakın alaka içinde kabul edilebilir. Bahsi geçen bölgelerdeki kültürel uyum ve beraberlik metal işçiliğinin tarzından tutun da dış görünüş, kurban verme uygulamaları, defin ritüelleri, kozmoloji, ekonomi, sosyal davranış ve organizasyonlara kadar her alanda kendini göstermektedir. Yine de bize göre Tunç Çağı aslında elit bir sosyal kesimin çağıdır.

Kuzey İskandinavya, Tunç Çağı'nın genel yapısından etkilenmiş olmakla birlikte, aslında tamamen farklı bir kültürel yapı gösterir. Sınırlar değişken ve istikrarsızdır. Kuzeye doğru açıldıkça, mezarların üzerine yığılan taşlar yerini toprağa bırakır, tunç işlemler azalır, ayrıca Rusya, Finlandiya ve doğu Baltık Bölgesi ile irtibat artar. Bundan öte, mağara duvarlarındaki resimler yiyecek üretiminden ziyade avcılık ve balıkçılıkla ilgili figürler içermeye başlar, dolayısıyla geçim ekonomisi, ideoloji, sosyal organizasyon ve muhtemelen etnik köken diğer bölgelerden oldukça farklıdır.

KRONOLOJİK YAPI

Günümüz araştırma teknikleri arasında devrim niteliğindeki gelişmeler, Tunç Çağı'na ait materyallerin akıl almaz derecede keskin sonuçlar vererek analiz edilmelerine olanak sağlayan Karbon-14 tarihlemeleri ve dendrokronolojidir. Meşe-tabutlu mezarlar M.Ö. 1396 ile 1260 aralığında tarihlendirilmiştir. Tunç Çağı gerçeği M.Ö. 1700'de başlamış ve M.Ö. 500'e kadar devam etmiştir, ama metallerin sosyal anlamda entegrasyonu M.Ö. 2000 civarında başlar, yani adından başka her şeyiyle tunç olan Geç Neolitik'te. Takvim yılı olarak yaklaşık tarihlemeler şu şekildedir: Geç Neolitik I, M.Ö. 2350-1950; Geç Neolitik II, M.Ö. 1950-1700; Tunç Çağı periyot I, M.Ö. 1700-1500; Tunç Çağı periyot II, M.Ö. 1500-1300; Tunç Çağı periyot III, M.Ö. 1300-1100; Tunç Çağı periyot IV, M.Ö. 1100-900; Tunç Çağı periyot V, M.Ö. 900-700; Tunç Çağı periyot VI, M.Ö. 700-500.

İskandinavya'ya metaller, bu hammaddelerin kontrolünü elinde tutan Orta Avrupa'dan getirilmiştir. Karşılaştırmalı kronoloji, Avrupa toplumlarına ait sosyal iletişim ağlarını ve kültürlerin birbirlerine ne şekilde bağımlı olduğunu anlamak için önemli bir zemin yaratır. Geç Neolitik periyot ve en Erken Tunç Çağı periyodu (periyot IA) Orta Avrupa'daki Erken Tunç Çağı'nın (M.Ö. 2300-1600) Tuna Bölgesi ve Unetiçe kültürleri ile eş zamanlıdır. Periyot IB ve periyot II Orta Tunç Çağı (M.Ö. 1600-1300) Tümülüs Kültürü'ne denk gelir. Periyot III, IV ve V Geç Tunç Çağı'nın (M.Ö. 1300-700) Urne Tarlaları Kültürü'ne paraleldir. Tunç Çağı'nın en son evresi periyot VI ise Erken Demir Çağı'nın (M.Ö. 700-500) Hallstatt Kültürü'ne denk gelir.

BAŞLANGIÇ

İskandinavya'daki ilk bakır objeler, yiyecek üretimindeki gelişmeyle eş zamanlı olarak M.Ö. 4000 civarında görülür. Aynı dönemde muhtemelen metalürjik deneme-yanımlarda yapılmaktadır, ancak bilgilerin kalıcı olması sağlanamamıştır. M.Ö. 3000'in sonunda metalürji sahneye yeniden çıkar ve Bell Beaker Kültürü'nün kuzeye doğru yayılması ile birlikte metal objelerin üretimi ve kullanımı kalıcı olarak sosyal yaşama entegre olur.

M.Ö. 2000'ler tarihöncesi Avrupa'sının sosyal tarihi bakımından çok

önemli bir periyodudur. Örneğin, kalay-tunç teknolojisindeki yeni girişimler ve sosyal hiyerarşinin kuvvetlenmesi bu döneme denk gelir. Bu dönemde, Almanya'nın Elbe-Saale bölgesindeki nehir kıyılarında konuşlanmış olan Unetice Kültürü'ne ait metal-üretim merkezi ile bağlantılı olarak, Güney İskandinavya'da metal eşya kullanımında adeta bir patlama yaşanır. Ancak, belki de eşitliğe dayalı sosyal uygulamalardan dolayı, kişilerin dış görünüşlerinde aleni bir şekilde metal süsler sergilemesi söz konusu değildir. Bu görüşe dair kanıtlar Sacania'da keşfedilen Gallemler ve Skeldal gömüleri gibi, kutsal kabul edilen sulak arazilere gömülmüş olan ve belki de en eski metal eşya örneklerinin bulunduğu istiflerin incelenmesi sonucu vuku bulur. Komşu elitlerle yakın bağlar kurmuş olabilecekleri düşünülen elit kesimlere ait çok az işaret vardır.

Sosyal yapının metal kullanımına bağlı olarak aşikâr bir şekilde değişmesi ancak M.Ö. 1600'ler itibarıyla başlamıştır. Bu dönemde büyük toprak tümülüsler inşa edilmeye başlamış ve insanların refah durumları, rütbeleri, yaşları ve cinsiyetleri arasındaki farklar belirgin şekilde görülür ve gösterilir olmuştur. Bu gösteriş sevdası, sosyal elitler arasında rütbelerin sabit kalmak zorunda olmadığı ve rekabete dayalı bir aristokratik yaşamın kurulmaya çalışılmasının ilk izleri olarak yorumlanabilir.

Hammadde olarak bakırın hüküm sürdüğü bir dönem vardır ancak M.Ö. 2000'ler itibarı ile tunç daha popüler hale gelmiş ve M.Ö. 1700 yılında ise kesinlikle en çok kullanılan metal olmuştur. Çakmak taşı ve yontma taş da, tabii ki, önemlerini yitirir. Yerel metal üretimi ilk başlarda hep tek tip eşyalar üzerinde yoğunlaşmıştır. Örneğin düz baltalar hem sosyal yaşamın hem de pratik kullanımın vazgeçilmez bir parçasıdır. M.Ö. 1600 itibarı ile çok daha fazla çeşitlilik içeren ve değişik konseptlerde kullanıma geçen bir tunç işçiliği repertuarı gelişir. Bu çeşitlilik elit sınıfa dair ilk belirtilerin ortaya çıkması ve buna bağlı olarak (Tümülüs Kültürü'nün bir parçası olarak) sosyal alışkanlıklar, fikirler ve modadaki oluşan değişimlerle paralellik gösterir.

METALLER VE SOSYAL EŞİTSİZLİK

Uzun süredir var olan bir kaniye göre kadim Avrupa'da dünyayı döndüren para değil metallerdir. Şu bir gerçektir ki; metal işleme tekniğinin keşfedilip de sosyal hayatın bir parçası haline gelme süreci Avru-

pa'nın her bir yerinde değişiklik gösterir. Metaller olmadan sosyal hiyerarşilerin oluşması mümkündür, fakat metali ciddi anlamda hayatlarında barındıran toplumların eşitlikçi politikalar edinmeleri imkânsızdır. Bunun sebebi, kilit sayılabilecek metal kaynaklarına erişimin, bu kaynakların ve ticaret ağlarının kontrolünün her yöreye veya insana eşit olarak dağıtılmasının mümkün olmayışıdır. Bakır cevherinin, coğrafik olarak eşit olmayan bir düzende, ana kaynak sayılabilecek belli başlı bölgelere dağılmış olması, Avrupa'daki saf bakırın ve işlenmiş halinin kıtanın her yerine eşit olarak dağıtılmasının önünde zaten doğal bir bariyerdir. Kalayın ana kaynağı ise Orta Avrupa'da tek merkez olarak: Saxo-Thuringia ve Bohemya arasındaki dağlardır.

Metal işçiliğinde ustalaşmak ise diğer bir önemli faktördür, çünkü bu zanaat, toplumu yaş ve cinsiyet ayrımından çok daha farklı bir şekilde ayırıştırır. Bakırdan eşyalar üretebilme süreci uzun ve meşakkatlidir; iş bölümü ve uzmanlık derecesinde bilgi gerektirdiği için de endüstrileşmiş bir çıraklık siteminin geliştirilmiş olması zorunludur. Ham bakırın fantastik bir şekilde tamamlanmış metal objelere dönüştürülmesi işi kolay iş değildir ve belki de bu işte ustalaşmış kişilere esrarengiz ve mistik anlamlar yüklenmiştir. Bu da kontrolü ele geçirebilmek adına bambaşka bir ortam yaratmıştır. Dolayısıyla, hem metal zengini, hem de metal yoksunu Avrupa ülkelerinde sosyal hiyerarşiye bağlı elitizm ve metalürji kol kola yürür. Daha da önemlisi, metal objelerin - doğalarından gelen çekicilikleri ve üzerlerine yüklenen işlevsel anlamlarıyla da birlikte- sosyal kimlik oluşumunda etkin bir rol almaları kaçınılmaz olmuştur. Bir süre sonra ise cinsiyet, statü ve rütbeler gibi sosyal kimliklerin oluşturulması ve sabitlenmesi açısından çok önemli bir rol oynayan metal objeler çeşitli alanlardaki sosyal farkların vurgulanması için önemli araçlar haline gelmiştir.

METAL EŞYA ÜRETİMİNİN ORGANİZASYONU

İskandinavyalı metal ustalarının kullandığı en temel teknik: Kalıplama yöntemidir. Tuncun çekiçlenerek şekle sokulması ise nadiren başvurulan bir teknik olmuştur. Avrupa'da tam tersi bir durum söz konusudur. Örneğin vazolar, kadehler veya kalkanlar dövülerek şekle sokulan eserlerdir. Bununla birlikte sıcak ve soğuk çekiçleme tabii ki İskandinav ustaların bilmediği bir teknik değildir, çünkü balta ve kılıç ben-

zeri aletlerin keskinleştirilmesi için, bahsi geçen bu teknikler zorunlu olarak uygulanması gereken tekniklerdir. Özellikle Geç Tunç Çağı yerleşkelerinde eritilmiş metal kalıntıları ile fırınlanmış kilden üretilmiş tüyer ve kröze parçalarına rastlanmıştır. Tunç Çağı'na ait çeşitli taş kalıplar da bulunmaktadır ancak sayılarının az olması kolay parçalanabilen kil ve kum karışımından yapılmış olduklarına delalet etmektedir. Bu durum, tunç objelerin üzerindeki detaylı işlemlerin nasıl yapıldığına da ışık tutar; ustalar büyük ihtimalle kayıp-mum tekniği uygulamışlardır. Buna ek olarak *Ubergangsguss* olarak adlandırılan bir teknik de kullanılmıştır. Bu teknik genellikle bir hançer veya kılıcın kabzasının sıkı bir şekilde bıçağa tutturulması veya kırılan metallerin tamir edilmesinde kullanılmıştır. Uzun lafın kısıası, tarihöncesinin İskandinav ustaları kayda değer yetenekler sergilemişlerdir ve ortaya koydukları işçilik erken dönem bakır eşyalarda görülen işçiliğin çok çok ötesindedir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, tunç objelerin üretimi ustalık işidir ve dolayısıyla toplum arasında bir iş bölümü gerektirir. İskandinav metal işlerindeki kalite ve üretim sürecini gösterir nitelikteki kalıntılardan anlaşıldığı üzere, uzmanlaşma süreci M.Ö. 1600 itibarı ile bir basamak daha ileri gider. Bu dönemde metal ustaları; akrabalar ve halka hizmet veren sıradan ustalar ve elit kesim tarafından işe alınan özel yetenekli ustalar olmak üzere ikiye bölünmüştür. Danimarka'nın Vendsyssel ilinde yer alan Atore Tyrrestrup bölgesinde ortaya çıkarılan ve Tunç Çağı periyot II'ye ait bir "üzunev" kalıntıları arasında, bir efendiye hizmet ettiğine inanılan metal ustasına ait eşyalar bulunmuştur. Burada, yapımı henüz tamamlanmamış baltalar, dökümleme araçları ile birlikte, metalci ocağının yakınında bir yere, yerin altına gömülmüştür. Aslında, Tunç Çağı metal ustasının kimliği hep gizli kalmıştır. Bu da bize, efendi-çalışan ilişkisini doğrular nitelikte bir delil sunar. Bir metal ustasına ait olduğu kesin olan tek bir mezar bulunur, o da Danimarka'nın Hesselager Bölgesindeki Galgehoj tepesindeki kazılarda ortaya çıkarılmıştır.

ÖLÜLER VE DİRİLER

Defin uygulamaları, bir toplumda işlerin nasıl yürüdüğüne veya yürütmesi gerektiğine dair ipuçları ile harmanlanmıştır. Sosyal strateji ve alışlagelmiş törensel etkinliklerin bir karışımı olarak, yaşayanlar tarafından ölümlerin anısına düzenlenen bu uygulamalarda, kimi zaman sos-

yal strateji kimi zaman da törensel eğilim bir diğerine baskın çıkar. Erken Tunç Çağı'nın büyük bir kısmında en yaygın defin uygulaması ölümlerin taştan veya ahşaptan yapılmış tabutlara gömülmesidir. Ancak, Geç Tunç Çağı'na gelindiğinde, Periyot III'ün sonlarına doğru, bu gelenek yerini ölümlerin yakılarak (kremasyon) vazolarda saklanması geleneğine bırakır. Her iki gelenek de belli ki Avrupa'da olup bitenlerle bağlantılıdır. Görünen o ki, ilk olarak Tümülüs Kültürü'nün etkisi, ardından da M.Ö. 1300'lerde Urne Tarlaları Kültürü'nün etkileri İskandinavya'ya hızla yayılmıştır ki bu durum; belli bir coğrafi bölgeye konuşlanmış "uluslararası" elit gruplar arasında sosyal ve dinsel uygulamaların hızla yayılıp paylaşıldığı bir ortamın göstergesidir.

Erken Tunç Çağı'nda mevhumların yaşını, cinsiyetini, mesleğini ve rütbesini açıkça belirtir şekilde yanlarında bırakılan eşyalar ile birlikte gömüldükleri tabutların üzerinin törf (ç.n. organik bir toprak türüdür) veya taş parçaları ile kapatılması yaygındır. Arhus yakınlarındaki Borum Eshøj; Danimarka'daki Mariager Fjord ve İsviçre- Kivik'teki Bredarör tümülüsleri bu uygulamayı gözler önüne süren önemli örneklerdir. Fakat şunu da belirtelim ki; bu tümülüsler toplumun yalnızca belirli bir kesiminin (hiç şüphesiz elitler arasından seçilen bir kesimin) mezarları olmuşlardır. Bu sebeple en eski tümülüsler hep belirli savaş kahramanlarının anısını yaşatmak için inşa edilmiş; diğer sosyal kimlikler ise çok daha sonraları devreye girmişlerdir.

Geç Tunç Çağı'na gelindiğinde tümülüs geleneği hemen hemen ortadan kalkmıştır, var olanlarsa geçmişte ölenleri ve ataları yâd etmek amacıyla kullanılan aile mezarlıkları gibidir. Bu dönemde defin alanlarının çevresinde küçük küçük evlerin inşa edildiği görülür. Bu evler muhtemelen yakma töreni başlamadan önce ölü bedenlerin yatırıldığı son istirahat yerleridir. Yakılan ölümlere ait kemikler yanlarında bir kaç parça şahsi tunç eşya ile birlikte "Urne" adı verilen vazolara konur. Bir önceki periyodun şaşalı metal eşyaları neredeyse artık görünmez olur. Daha önceki tümülüslerin yanına veya yakınlarına bir yerlere gömülmüş çok sayıda Urne vazosu bulunmuştur. Görünen o ki, bu dönemde çok daha fazla sayıda insan münasip bir törenle defnedilmeyi hak etmiştir. Ölü yakma geleneği, insanların en azından ölüm karşısında eşit tutulması anlayışına katkıda bulunmuştur fakat refah düzeyindeki eşitsizlik hala görünür biçimde ortadadır, dolayısıyla bu gelenek aslında toplumda var olan olağanüstü sosyal ayrışmayı bir bakıma perdelemiş-

tir. Bu görüşü desteklemek için Güneydoğu Fyn bölgesindeki Lusehoj ve günümüzde İsveç- Upsala yakınlarında bulunan Haga tümülüslerine bakmak yeterlidir. Adı geçen bu devasa tümülüsler belli ki şef veya reis gibi bir statüdeki insanlara aittir.

SOSYAL KİMLİKLER VE DIŞ GÖRÜNÜŞ ARASINDAKİ BAĞLANTILAR

Materyal kültürü, ya da aslında kültürel tüketimin her çeşidi, sosyal bir fonksiyonu, yani sosyal farklılıkların meşrulaştırılmasını beraberinde getirir. Tunç Çağı'nın elit kişileri bu farklarını kıyafetleri ve kullandıkları süs eşyaları vasıtasıyla yansıtmıştır. Tunç ve altından yapılmış objeler aristokratik giyim tarzının vazgeçilmez bir parçasıdır ve kimi zaman statü, cinsiyet ve hatta yaş farklarının belirtecidirler. Tunç Çağı'nın ilk dönemlerine ait tümülüsler, bu uygulama ile gömülme ayrıcalığına sahip olmuş bir grup insanın arasındaki "ideal sosyal yapıyı" yansıtır şekildedirler. İskeletler, maalesef çok iyi korunamamıştır fakat bozunmadan korunabilmiş bir kaç adet meşe tabut kalıntısı bizlere cinsiyet farkının yanı sıra pek çok alanda bilgi edinebilme hakkı tanımıştır. Geç Tunç Çağı'ndaki ölü yakma geleneği sebebiyle, insanların o dönemdeki dış görünüşleri ve buna bağlı olarak da yaşadıkları ortamdaki sosyal statülerini algılayabilmemizi engellemiştir. Buna rağmen, Tunç Çağı boyunca kıyafet stillerinde çok büyük değişimler sergilenmediği ancak süs eşyalarının şekillerinde periyottan periyoda sistematik olarak bir değişim olduğu düşünülmektedir. Örneğin periyot IB-II döneminin spiral bilezikleri, periyot V'te yerlerini dalgalı bant bileziklere bırakmıştır.

İlk zengin tümülüs örnekleri M.Ö. 1600'de periyot IB döneminde karşımıza çıkar ve genellikle erkek savaş kahramanları için tahsis edilmişlerdir (örn. Kopenhag'daki Buddinge ve Svenborg'taki Strandtved tümülüsleri). İlginç bir şekilde, rütbesel hiyerarşide kadın varlığının belirmesi ancak periyot II'den sonra başlamıştır. Eskinin elit savaşçıların taşıdığı silahlar; bir kılıç veya hançer, savaş baltası, zaman zaman ok başları ve bazen de sivri uçlu-birilerine/bir yerlere saplamaya yarayan aletler olmuştur (bkz. Şekil 1). Tunçtan yapılmış kıyafet süsleri; elbise iğneleri, kemer kancaları, zaman zaman altın plakadan yapılmış alın bağları gibi eşyalarken, bunların yanına bazen şahsi diğer bazı eşyalar da eklenmiştir (örn. Maşalar, palstave baltalar, kişinin işiyle bağ-

Şekil 1: Savaşçının kılıç, balta, keski, sivri uçlu donanımı, silah, cımbız ve höyük definden çıkan balık kancası. Erken Tunç Çağı, M.Ö. 1600, Strandtved, Danimarka'da Svendborg yakınlarında. Danimarka Ulusal Müzesi'nin izniyle uyarlanmıştır..

lantılı keskiler ve olta iğneleri). Sarmal spirallerin silahları süslemesi periyot IB'ye denk gelir ama bu modelin sıklıkla kullanılır hale gelmesi periyot II'ye, güneşe tapma ritüelinin ortaya çıktığı döneme ait bir olaydır ve sarmal spiral, kadın eşyaları arasında da sıklıkla yerini almaya başlar.

Periyot II ve III'e ait olup da dış görünüşün önemli örneklerini sergileyen bir kaç yüz mezar bulunmuştur. Hele ki Danimarka'daki Jutland Yanmadası'nda bulunan bir grup meşe-tabut, arkeoloji dünyasının Tunç Çağı sosyal yaşamını anlayabilmesi adına mükemmel bulgular edinilmesini sağlamıştır. Çünkü bu mezarlarda, mükemmel derecede korunmuş- ahşap, yün ve geyik boynuzu gibi- organik materyaller ortaya çıkmıştır. Egtved Kızı, Skrydstrup Kadını, Mulbjerg Erkeği, Trindhoj ve Borum Eshoj insanları ve Guldhoj Erkeği bu mezarlar aracılığıy-

la ulaştığımız karakterlerdir.

Kalıntılardan elde edilen bilgilere göre dönemin son derece yüksek rütbeli kadın ve erkekleri son derece kaliteli yünden dokunmuş elbiseler, ayakkabılar ve şapkalar kullanmaktadır. Erkekler, belden bağlamalı kilt benzeri bir manto üzerine pelerin giymekte ve kafalarına yuvarlak bir taç takmaktadır. Mevhumların yanında veya kimi zaman elbiselerinin üstünde tunç ve altından yapılmış pazibentler, kemer çengelleri, elbise tokaları, çengelli iğne benzeri kopçalar, çift hizalı düğmeler, cımbızlar, usturalar, hançerler ve saplı baltalar gibi eşyalar da bulunmuştur. Son derece iyi kesimlenmiş ahşap kınlar içindeki kılıçlar yetişkin erkek ve savaşçı kimliğinin yanına ek olarak son derece yüksek rütbeli bir statünün de göstergesidir. Bu kılıçlar ya bele asılmakta, ya da göğüs üzerine çapraz yerleştirilen askıları vasıtasıyla taşınmaktadır. Bunların yanında, huş ağacı kabuğundan kovalar, kalay çivilerle süslenmiş (zaman zaman da süssüz) ahşap kâseler, su samuru postuyla kaplanmış ahşap tabureler, geyik boynuzundan kaşıklar ile yün ve öküz derisinden yapılmış battaniyeler bu muazzam sosyal üstünlük resmine eklenebilecek diğer malzemelerdir.

Kadın kıyafetleri özellikle genç kızlığa geçiş dönemini belli eder şekilde, yaş farklılıklarını ortaya sermek üzere dizayn edilmiştir. 16 yaşındaki Egtved Kızı'nın üzerinde saçaklardan oluşan bir mini etek bulunmaktadır ve bu seçim onun evli olmadığını göstermektedir. Skrydstrup'ta bulunan 18-20 yaşları arasındaki kadının ve Borum Eshøj'daki orta yaşlı kadının üzerinde bulunan uzun etekler bu kadınların evli olduğuna işaret ediyor olabilir. Aynı şekilde, özenle yapılmış saçları ve saç fileleri yine bu kadınların evli olmaları ile ilişkilendirilebilir. Uzun kollu kısa bluzlar ise yaş farkı gözetmeksizin tüm kadınların giydiği bir kıyafettir. Spiral şeklinde dizayn edilmiş ve ya yün ya da deriden kemerler üzerine takılan kemer tokaları da yine standart sayılabilecek bir kıyafet aksesuarıdır. Düğme benzeri plakalar, çengelli iğne benzeri kopçalar, boyunluklar, altın veya tunçtan yapılmış çeşitli şekillerdeki küpeler, gerdanlıklar, bilezikler, pazibentler ve bacağa takılan süs eşyaları da kadın kıyafetlerine eşlik eden diğer objelerdir. Kimi zaman bele bağlanmış şekilde, kimi zaman da mevhumun yanına bırakılan küçük keseler içinde, geyik boynuzundan taraklar ya da tunç çuvaldızların yanında şekli tanımlanamayan ancak spiritüel anlamlar taşıması olası olan eşyalar da bulunan kalıntılar arasındadır.

YERLEŞİM YERLERİ VE ARAZİ YAPISI

Bahsi geçen dönemlerdeki geçim ekonomisine dair bizlere fikir veren kalıntılar; polen diyagramları, korunarak kalmış tarla sınırları, saban izleri, tahta sabanlar, çiftlik hayvanlarının kemik kalıntıları, yetiştirilen ekinlerin yakılmış kalıntıları ve taç veya metalden yapılmış tarım araç gereçlerinden oluşur. Yerleşim birilerinin organizasyonu hakkında fikir veren kalıntılar ise; ahşaptan yapılmış uzun evler, 4 direkli (çardak benzeri) yapılar, depolama çukurlarına ek olarak kültürel yaşam alanı sınırları içinde insanlar tarafından uygulanan diğer aktivitelere ait izlerden oluşur. Tunç Çağı'na ait yerleşim alanlarına ait kalıntıların arkeolojik kayıtlar arasına geçmesi ancak 20. Yüzyılın son 10-20 yılı arasında mümkün olabilmıştır. Djorsland Yarımadası'nda Thy bölgesinde, Danimarka'da Güneybatı Fyn ve Sonderjylland bölgelerinde, Scania'da ise Malmö ve Ystad bölgelerinde önemli kazılara imza atılmıştır. Bunlar arasında en büyük önemi ihtiva eden kazı siteleri Malmö yakınlarındaki Fosie IV ve Stockholm yakınlarındaki Apalle sahlarıdır. Ek olarak; hepsi Danimarka'da yer alan, Güney Jutland'daki Hojgard, Thy'daki Bjerre ve Legard, Batı Jutland'daki Grøntoft ve Spjald ile Djursland'daki Hemmed kazı alanları da sayılabilir.

Tunç Çağı tamamen sıcak ve kurak olan Subboreal İklim kuşağına denk gelir. Yerleşim alanı olarak seçilmiş bölgeler-özelikle sahil kenarları- tamamen açık alanlardan oluşur ve höyükler alçak tepelerin en üstünde ortaya çıkmıştır. Sahilden uzak, ormanlık bölgeler ise neredeyse hiç tercih edilmemiştir. Bölgede, yerleşim birimlerine yakın yerlerdeki küçük oval tarlalarda ekilip biçilen tahıl ürünlerine ve yine yakın bölgelerdeki çayırarda otlatılan ahır hayvanlarına dayalı bir tarımsal ekonomi hâkimdir. Tarlaların gübrelenmesinde kullanılmak üzere stoklanmış olması muhtemel olan sığır pisliği kalıntılarına rastlanmıştır. Alanların ağaçsız ve çalırsız (yani açık olarak) kalmasında en büyük etken, yerel çevrede yetiştirilen koyun, sığır ve atların otlatılmasının haricinde; evlerin, gemilerin, yük arabalarının ve tabutların üretilmesinde gerekli olan ağaçların kesilmesi ile ilişkilidir. Tunç Çağı boyunca deniz kıyılarının yerleşim alanı olarak seçilmesindeki bir diğer etken de balıkçılığın temel ekonomide önemli bir yer tutuyor olmasıdır.

Çiftlik alanlarında yalnızca iki bölmeli uzun bir ev bulunur (Period II'nin başları itibarı ile bölmeler üçe çıkmıştır). *Uzunev* denilen yapıla-

rın büyüklükleri 50 metrekareden 400 metrekareye kadar değişiklik gösterir. Örnek olarak Spald'daki Brodrene Gram ve Jutland'daki Skrydstrup kazılarında ortaya çıkarılan büyük çaplı uzunevlerin Geç Demir Çağı'ndaki aristokrat ailelerinin evleri ile benzerlik gösterdiği düşünülmektedir. Bazı evler o kadar iyi korunmuştur ki; oturma odasındaki ocak yerleri veya at ve sığırlar için ayrılmış ahırlar gayet net şekilde görülebilmektedir.

En temel yerleşim birimi bir adet uzun-ev ve muhtemelen saman depolamak için kullanılan dört ayaklı bir çardaktan oluşan basit bir çiftliktir (bkz. Resim 2 ve 3). Son yıllarda yapılan kazılardan anlaşıldığı kadarıyla, yöre insanı oldukça dağınık bir yerleşim düzeni benimsenmiştir. Mikro-toprak alanı diyebileceğimiz, yalnızca bir kaç kilometre karaya yayılan küçük çiftlikler, sosyal ve ekonomik düzenin aynı olduğu daha büyük bir makro-toprak alanı içinde dağılmışlardır. Bazen bu yerleşim birimlerinin içinde ailenin kendi bireyleri için tahsis edilmiş bir mezarlık bulunurken, genel eğilime göre tüm toplumun ortaklaşa kullanıldığı mezarlık alanları belirlenmiştir. Makro-toprak alanları birbirlerinden, bataklık, göl, akıntı veya nehirler vasıtasıyla ayrılırlar ve insanlar muhtemelen bu bölgelerin ruhlar veya tanrılar tarafından kullanıldığına inanmışlardır.

Kazılarda zaman zaman aynı bölgede bir kaç ev bulunduğu tespit edilmiştir, ancak tüm bu evlerin kullanılış tarihleri birbirlerinden farklı olduğu için bildiğimiz anlamda bir köy oluşumu olduğunu düşünmek pek mümkün değildir. Eskiye evler çürümeye terk edilerek, başka bir sahada başka bir ev inşa edilmektedir. Münferit çiftlik evleri Tunç Çağı'na ait en baskın yerleşim birimidir, Demir Çağı'na ait etrafı çitlerle çevrelenmiş köy birimlerine rastlamak bu dönem için mümkün değildir. Tabi bununla birlikte, münferit çiftlik evlerinde yaşayan insanların diğerleriyle aynı rutini paylaştıkları günlük yaşam ve çalışma aktiviteleri bulunmaktadır.

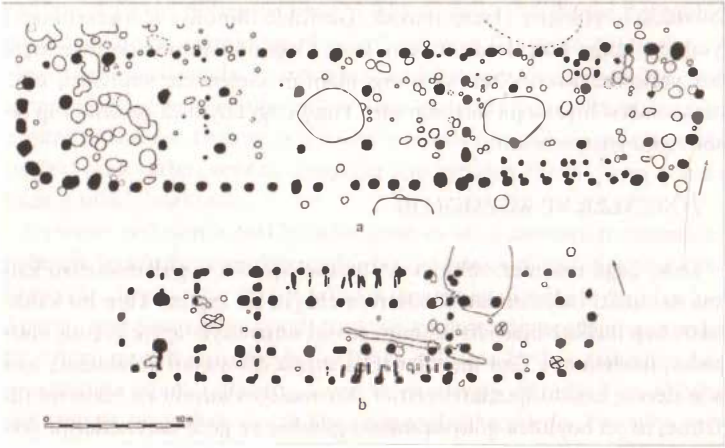
Güneybatı Fyn'in refah düzeyi son derece yüksek bir bölgesinde bulunan Kirkebjerg kazı sahasında yapılan ayrıntılı çalışmalar sonucunda Geç Tunç Çağı'na ait ve hiyerarşik yerleşim özellikleri gösteren bir yerleşke ortaya çıkarılmıştır. Bu yerleşkede merkezde bulunan genişçe bir çiftliğin etrafı daha küçük çiftlik evleri ile çevrelenmiştir. Benzer bir şekilde, içinde iki adet son derece zengin eşyalarla bezenmiş kremasyon gömüsü de bulunan, Lusehoj'daki devasa höyük, diğer bazı küçük

büyükölü höyüklerle çevrelenmiştir. Özellikle tümölüs ve mezarlıkların yoğun olduğı bölgelerde, Erken Tunç Çağı döneminde de hiyerarşik bir yerleşim düzeni benimsenmiş olabilir. Gelecekte yapılacak olan araştırmalar hiyerarşik düzenin tüm Tunç Çağı boyunca geçerli olup olmadığını gösterecektir.

TÖRENLER VE KOZMOLOJİ

Tunç Çağı; resimler, rölikler ve törensel içerikli uygulamalardan kalma kalıntılar bakımından son derece zengin bir çağdır. Tüm bu kalıntılar, hep birlikte bize elit kesimin sosyal dünyasıyla iç içe geçmiş efsaneler, ibadetler ve dini inançların karmaşık dünyasını anlamamız için son derece keskin ipuçları verirler. Kozmoloji alanının en etkin motifi Güneş'in yıl boyunca gökyüzündeki gündüz ve gece hareketlerini sergileyen resimlerdir. Bu resimler metal eşyaların veya İsveç-Bohuslan'da ortaya çıkarıldığı gibi büyük kayaların üzerlerine çizilmiştir. En ünlü Güneş Arabası Kuzeybatı Zealand (Danimarka)'da Trundholm Mose'dan çıkarılan ve bir kült simgesi olduğuna kanaat getirilmiş olan eserdir. Bir at tarafından çekilen Güneş diskinin gündüzü simgeleyen kısımları altından ve aydınlık, geceyi simgeleyen kısımları karanlık ve koyu renklidir. Enteresan bir biçimde hem at hem de Güneş diski altı tekerlekli bir arabanın üzerine yerleştirilmiştir. Trundholm Güneş Arabası'nın dini törenler ve tören alaylarında önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir. Kaya üzerlerine ve tunçtan yapılmış usturaların üzerine de kazınmış olduğu saptanılan Güneş Atı'nın, örneğin gemiler gibi, diğer bazı kutsal değerlerle de bağlantılı olduğu apaçık ortadadır.

İbadet bağlantılı aktiviteler, spor olayları ve tören alayları ile birlikte ziyafetler genellikle ilkbahar ve sonbaharda, yaz ve kış dönümlerinde gerçekleşmiştir. Bunun haricinde, önemli insanlar öldüğünde veya kazanılan bir savaşı kutlamak gibi niyetlerle de ziyafetler verilmiş olması mümkündür. Tüm bu aktivitelerin sonunda tunç ve altından yapılmış değerli eserlerin tanrılara bir armağan olarak sulak alanlardaki çukurlara gömülmesi geleneği yaygındır. Özellikle yerleşim birimlerinin sınırları arasına gömülmüş olan altın eşyalar, dönemde ortak bir toplumsal farkındalığın paylaşıldığının göstergesidir. Değerli tunç eşyalar yerine insan kurban etme geleneği ise, çok nadir başvurulmuş bir uygulama olmuştur. Bu tarz bir uygulamanın izlerine yalnızca ruhlar ve tanrılar ta-

Şekil 2. Güney Jutland (üstte) ve kuzeybatı Jutland (aşağı)'daki Brogdrene bölgesindeki Danimarka Periyot II dönemi 3 koridorlu uzun evlerin planı. Batı kesiminde 50x10 metre yaşam alanı, doğu kesiminde ise ortada ahır yer almaktadır. Ev 33 metre uzunluğundadır ve merkezde hayvanların durması için bir ahırla ayrılan iki haneye ev sahipliği yapıyor görünmektedir. Danimarka Ulusal Müzesi izniyle yayımlanmıştır.

rafından işgal edildiği düşünülen yerleşim birimi olarak kullanılmama kararı alınmış bölgelerde rastlanmıştır. Değerli eşyaların gömüldüğü diğer yerler yerleşim birimlerinin içinde bulunur; yeni bir ev inşa ederken temel direklerinin dibine ufak tefek eşyaların gömülmesi bir gelenektir. İbadet edebilmek için özel olarak inşa edilmiş ibadethane veya tapınak izlerine Danimarka'daki Sandagergard ve İsveç'teki Kivik ve Haga bölgelerinde rastlanmıştır.

SOSYAL İLETİŞİM AĞLARI VE BİR DEVRİN SONU

Tüm Avrupa'daki Tunç Çağı elitleri metaller aracılığıyla gelen refah düzeyine ulaşarak aristokrat bir tavır takınmak ve statülerini sahip oldukları son moda kıyafetlerle ve metal objelere gözler önüne sermek için çok uğraşmışlardır. Tunç Çağı'nın materyal kültürü, Avrupa'nın tüm elit kesimleri arasında kullanılan ortak ve enternasyonal bir dil olarak kabul edilmelidir. Elit kesimlerin toplum içindeki otoritelerini sa-

Şekil 3. Üç koridorlu Tunç Çağı uzunevi. Odense, Danimarka'da Hollufgard'ta modern rekonstrüksiyon. Karsten Kjer Michaelsen, Odense Şehir Müzesi. İzin alınarak yayımlanmıştır

bit kılmak ve hatta genişletmek, zaman zaman da komşu elitlerle sağlam ittifaklar kurabilmek adına geliştirdikleri stratejilerin en önemli ögesi metallerdir. İskandinavya'da bulunan bakır ve kalay külçelerinin kıtlığı, metal objelerin bu bölgeye bitmiş eserler olarak getirildiğine ve dönüştürülüp dönüştürülüp kullanıldığına işaret etmektedir.

Avrupa'da metal döngüsü ticaret eşyası olarak takas edilmelerine veya hediye olarak alınıp verilmelerine bağlıdır. Metallerin İskandinavya'ya ulaşması; karada yük arabaları; geniş nehirler ve Baltık Denizi üzerinde ise gemiler ile olmuştur. Bataklık bölgelerin etrafındaki toprakları birbirine bağlayan taş ve tahtadan yolların kalıntılarına da rastlanmış olmasına rağmen, belirli bölgelerdeki tümülüslerin çizgisel olarak sıralanmasından anlaşılabileceği üzere, iletişimin ana hatları daha çok toprak yollar olmuştur. Kayaların üzerine çizilen büyük gemi, at ve at arabası resimleri; yerleşkelerde bulunan at kemikleri ve bataklıklardan çıkarılan gemi ve ahşap araba vagonları ile desteklenir. Atlara giydirilen eşya parçaları ve yük vagonlarına veya at arabalarına takılan bazı tunç parçaların zaman zaman mezarlıklara veya adak çukurlarına gömüldüğü de görülmüştür.

Uzak diyarlara yolculuk etmeyi başarabilen bazı insanlar, muhtemelen dönüşlerinde kişisel güç ve prestijlerini arttırma fırsatı yakalamışlardır. Bununla birlikte Tunç Çağı, fikir ve materyallerin barış içinde paylaşıldıkları bir çağ kesinlikle değildir. Hem savaşçılar hem de siviller için ciddi sonuçlar doğuran pek çok düşmanca karşılaşma söz konusudur. Kazılarda ortaya çıkarılan çok sayıda silah, bazı iskeletlerde bulunan kafatası travmaları ve savaşan insanların konu edildiği resimler; aslında sürekli tekerrür eden bir savaş halinin yaşandığını göstermektedir.

İskandinavya'da Tunç Çağı'nın sona ermesi, M.Ö. 900 ve 800'lerde Orta Avrupa'da meydana gelen metal kaynaklarının tükenmesi krizi ile bağlantılıdır. M.Ö. 8. Yüzyıl sona ermeden Orta Avrupa'da takasların ve statü göstergesinin başrol oyuncusu Demir haline gelmişse de İskandinavya'da farklı bir durum vuku bulmuştur. Bölgeye demir objeler ulaşmış olmasına rağmen, Orta Avrupa'daki gibi bir durumun oluşması için bir kaç yüzyıl geçmesi gerekmiştir. Zengin Nordik Tunç Çağı yavaş yavaş tarih sahnesinden silinerek, M.Ö. 500 civarında tamamen sona ermiştir. Tunç kaynaklarının giderek tükenmesi ile birlikte varlığı tunç metaline bağlı olan "enternasyonal elitistler" giderek azalmış ve mecburen tarih sahnelerinden silinmişlerdir. M.Ö. 750'den 700'e kadar kısım şehirli hayatı sürdüren Hallstad krallıkları ve Akdeniz'in şehir devletleri arasında yeni sosyal ağlar ve politik ittifaklar devreye girmiştir. Dolayısıyla İskandinavya bu olayların arasında dışlanmış ve uzak bir bölge haline gelmiştir.

Ayrıca bkz. Batıdan Doğuya Çan Ağızlı Seramik Kültürü (2. Cilt, 4. Bölüm); Tunç Çağı Tabutları (3. Cilt, 5. Bölüm); Tunç Çağı Yığma Taş Mezarları (3. Cilt, 5. Bölüm)

KAYNAKÇA

Hvass, Steen, and Birger Storgaard, eds. *Digging into the Past: 25 Years of Archaeology in Denmark*. Translated by John Hines and Joan F. Davidson. Copenhagen, Denmark: Royal Society of Northern Antiquaries, 1993.

Jensen, Jorgen. *Danmarks Oldtid*. Vol. 2, Bronzealder: 2000–500 f.Kr. Copenhagen, Denmark: Gyldendal, 2002.

Kaul, Flemming. *Ships on Bronzes: A Study in Bronze Age Religion and Iconography*. Studies in Archaeology and History 3. Copenhagen, Denmark: National Museum of Denmark, 1998.

İskandinavya'da Tunç Çağı 175

Kristiansen, Kristian. *Europe before History*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1998.

Larsson, Thomas B. *The Bronze Age Metalwork in Southern Sweden: Aspects of Social and Spatial Organization, 1800–500 BC*. Archaeology and Environment 6. Umeå, Sweden: University of Umeå, 1986.

Thrane, H. "Bronze Age Settlement in South Scandinavia: Territoriality and Organisation." In *Experiment and Design: Archaeological Studies in Honour of John Coles*. Edited by A. F. Harding. Oxford: Oxbow Books, 1999.

Vandkilde, Helle. *From Stone to Bronze: The Metalwork of the Late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark*. Århus, Denmark: Jutland Archaeological Society and Århus University Press, 1996.

TUNÇ ÇAĞI TABUTLARI

HELLE VANDKILDE

Danimarka'daki bir grup tmlsten çıkarılan meşe tabutları, 3.500 yıl önce yaamı olan erkek ve kadınların mkemmek korunmuş kalın-tılarına ev sahipliği yaparak Tunç ağı elitlerinin sosyal yaşantısına göz atabilmemiz açısından inanılmaz bir fırsat sunmuştur. oğunluğu Er-ken Tunç ağı'na ait (M.. 1600-1100) olduğu tahmin edilen 85.000 mezar yeri tespit edilmiş olmasına rağmen bu mezarların yalnızca 18.000 tanesi günümüz arazilerinde varlıklarını sürdürebilmektedir ve maalesef bu sayı kültürel mirası korumak bakımından yetersiz kalan yasalar yüzünden giderek azalmaktadır. Arkeolojik olarak araştırılan bir kaç yüz mezar bulunmaktadır ancak bu mezarlardaki kumaşlar, ge-yik boynuzları ve aap malzemeler gibi organik materyaller çürüyerek yok olmaya maruz kalmıştır. Bu bağlamda Egtved Kızı, Mulbjerg Erkeği, Skrydstrup Kadını, Guldhoj Erkeği ile Trindhoj ve Borum Eshoj İn-sanlarının son istirahatgahları olarak tarihe geçen 20 adet meşe tabutun bize sunduğu bozunmamı materyaller mucize gibi bir nitelik taşır. ı-karılan tüm kalıntılar Şu an Kopenhag'daki Danimarka Ulusal Mze-si'nde sergilenmektedir.

Danimarka'da bulunan tabut mezarlar hakkında geçmişten beri aşağı yukarı edinilen bilgiler mevcuttur. Ancak, 19. Yüzyılın ortaları itibarıy-

la arkeoloji alanının bilimsel olarak kuvvetlenmesi ile birlikte bu oluşumların asıl değeri anlaşılmış ve kazılar arkeoloji alanında uzman kişilerin denetimi altında gerçekleştirilmeye başlamıştır. Profesyonel olmayan girişimler sebebiyle, o zamana kadar pek çok mezar harap olmuş ve hatta bulguların pek çoğu ortadan kaybolmuştur. 20. Yüzyıla doğru ilerlendikçe, teknik detaylara verilen ağırlıkla birlikte gömülmüş kişilerin kendilerine ve içindeki yaşadıkları topluma dair farkındalığımız, bilgimiz ve algılarımız kuvvetlenmiştir. Şu ana kadar edindiğimiz verilerin en önemlileri hep Jutland bölgesinde (hem güney, hem güney bölgelerinde) bulunmuş olmakla birlikte, Güney İskandinavya'nın her yerinde, hatta Almanya ile birleştiği bölgelerde bile kazılmış olan meşe tabutu mezarları mevcuttur.

Karşılaştırmalı kronoloji terimleri açısından meşe tabutları Nordik Tunç Çağı'nın ikinci periyodunda yer almaktadır. Her bir mezarı net olarak tarihlemesinin yanında dendokronoloji analizleri, bu tabutların aslında M.Ö. 1396 ile 1260 arasında çok kısa bir periyotta var olduklarını ortaya çıkarmıştır ki pek çoğu aslında M.Ö. 1389-1330 aralığına denk gelmektedir. Demek ki, söz konusu olan mevhumların her biri aslında birbirlerini tanımaktadır. Tunç Çağı boyunca yağmalandığı bilinen bazı mezarlar mevcuttur. Bu yağmalama; ya fakir insanların bir kaç parça değerli eşya bulabilmeleri adına, ya da düşman kişilerin mevhumların kimliğini yok etmek istemesi adına yapılmıştır diye düşünülmektedir.

Genel anlamda çok iyi korunmuş olan Jutland tabutlarının bu durumu aslında- belki de mezarları yapan kişilerin büyük farkındalık ile hesaba kattıkları- kimyasal süreçlerle açıklanabilir. Sözü edilen bütün tabutların etrafı cıvık ve maviye yakın sulu bir kil karışımı ile kapatılmış ancak etrafları kuru bir turba tabakasıyla kaplanmıştır. Üstüne üstlük turba tabakası ile kil yüzeyi birbirinden ayıran ve çürümeyi önleyen, demir bir sac tabakası mevcuttur. Belli ki bu mühürleme işlemi önce demir tabakasının yerleştirilmesi ardından da kil tabakasına su vermek suretiyle bu tabakanın şişerek demire dayandırılması şeklinde cereyan etmiştir, hemen ardından da turba tabakasının kaplanması gelmiştir. Böyle bir girişimin kadim Mısır'daki mumyalama geleneğinden çok da farklı olmadığı aşikârdır. Her bir tabutun tabanının neredeyse aynı noktasında bulunan deliklerse, belli ki, mevhumun bedenine değecek olan ekstra nem ve suyun tahliyesi için açılmıştır.

M.Ö. 1370 yılında, Orta-Güney Jutland'a ait Egtved bölgesindeki bir

Resim 1. Egtved'den genç Danimarka Bronz Çağı kadınının kostümü. Danimarka Ulusal Müzesi'nin izniyle yayımlanmıştır.

mezara yaklaşık 16 yaşlarında bir kız çocuğu gömülür. Büyükcene bir öküz derisine sarılı bedeni sırt üstü dümdüz yatırılmış ve yüzü doğan güneşe bakmaktadır. 1921 yılında mezarı açıldığında, asidik çevre koşulları sebebi ile iskeleti çoktan bozulmuştur ama derisi, tırnakları ve saçları bozunmadan bulunmuştur. Gayet kaliteli yüнден örülmüş kıyafetleri uzun kollu ama kısa belli bir adet bluz ve saçaklı bir mini etekten oluşur. Sapsarı saçları kısa kesilmiş olan bu kızın boyu yaklaşık 1,60 metredir. Tam göbeğinin üzerine gelen bir adet spiral süslemeli kemer tokası bulunur. Bu toka, yanında bir tarak ile birlikte kızın beline sarılmıştır. Bileklerinde tunçtan yapılmış kol halkaları, kulaklarında ise küpeleri vardır. Yüzüne yakın bir alanda şahsi eşyalarını içeren bir adet kutu, ayaklarına yakın bir yerde ise huş ağacından yapılmış bir adet kova bulunmaktadır. Sonrasında, bu kovanın dibinde kalan kurumuş maddelerin incelenmesiyle birlikte balla tatlandırılmış bira kalıntılarına ulaşılır. Yine ayakucuna yerleştirilmiş küçük bir kumaş parçasına sarılmış olan insan kemikleri -kendi çocuğu olması imkânsız olan- 5-6 yaşlarında bir çocuğun yakıldıktan sonra geriye kalan kemikleri bu-

lunmaktadır. Son olarak, yün bir battaniye ile tüm bedeni kapatılmıştır. Çiçek vermiş olan civanperçemi kalıntıları, bu kızın yaz döneminde gömüldüğünü göstermektedir. Bu Storehoj tümülüsünün boyu 4 metre, çapı ise 22 metredir.

Eshoj'daki tümülüslerin arasında 7 metrelik boyu ve 40 metrelik çapı ile bir tanesi özellikle dikkat çekicidir. Bu tümülüs bir tanesi orta yaşlı bir adama, bir tanesi yine orta yaşlı bir kadına, bir tanesi de yaklaşık 20-22 yaşlarında genç bir çocuğa (muhtemelen oğullarıydı) ait olan 3 adet meşe tabutu için yapılmıştır. Mevhumların hepsi öküz derisi ile sarılmışlar ve en iyi yün kıyafetlerinin içinde yanlarında tunç ve ahşaptan yapılmış şahsi eşyaları ile birlikte yatırılmışlardır. İki tabutun dendokronolojik analizleri birinin M.Ö. 1351'e, diğerrinin M.Ö. 1345'e ait olduğunu göstermiştir. Kadının takıları Egtved'de bulunan kızinki ile hemen hemen aynı olup biraz daha zengin bir içeriği vardır. Şahsi eşyaları arasında hepsi tunçtan yapılmış bir adet hançer, bir fibula (ç.n. broş benzeri bir takının Latince ismi), boyun, parmaklar ve kollar için takılar, bir kemer tokası ve tutulu adı verilen düğmeler bulunmaktadır. Erkekler loincloth giymekte ve kısa pelerin takmaktadır. Yaşlı olanın yuvarlak bir şapkası bulunur. Tıraş olmuş bu erkeğin elleri de manikürlüdür. Ahşap kının içinde yalnızca bir hançer taşıyan genç adam ise o dönemde belki de kılıç taşıma hakkını henüz elde edememiştir.

Tümülüslerin herkesin görebileceği bir yere yapılmış olması ve abidevi görüntüleri, mezarı oldukları mevhumların yüksek kaliteli kıyafetleri ve eşyaları; bu mezarların kesinlikle toplumun yüksek tabakasından kimseler için yapılmış olduklarını göstermektedir. Belli ki, dış görünüş ve materyal kültürü; yaş, cinsiyet ve rütbe bağlantılı sosyal kimlikleri oluşturmak açısından son derece önemli bir tutmaktadır. Elitlerin atalarını yâd etmek adına olduğu kadar, toplum içindeki otoritelerini sağlamlaştırmak adına da tümülüs inşa ettikleri düşünülmektedir. Refah durumundaki kademeli çeşitlilik de hemen hemen aynı kapıya çıkar. Tunç gibi önemli güç kaynaklarının kontrolünü elde tutabilmek için elitler arasında var olan rekabetin kanıtlarından birisi de tümülüslerin inşası için sarf edilen yoğun çaba olduğu kadar erkek cesetlerin sergilediği savaşçı görünüşüdür.

180 Antik Avrupa

KAYNAKÇA

Alexandersen, V., P. Benneke, L. Hvass, and K. H. Stærmosse Nielsen. "Egtvedpiggen: nye undersøgelser" [The Egtved girl: New investigations]. In *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie* (1981): 17–47.

Aner, Ekkehard, and Karl Kerten. *Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein, und Niedersachsen*. Copenhagen, Denmark: Verlag Nationalmuseum, 1973–.

Boye, Vilhelm. *Fund af Egekister fra Bronzealderen i Danmark*. Copenhagen, Denmark: 1896; reprint, Århus, Denmark: Wormianum, 1986.

Breuning-Madsen, Henrik, and Mads K. Holst. "Genesis of Iron Pans in Bronze Age Mounds in Denmark." *Journal of Danish Archaeology* 11, nos. 1992–1993 (1995): 80–86.

Glob, P. V. *The Mound People: Danish Bronze-Age Man Preserved*. 2d ed. Translated by Joan Bulman. London: Paladin, 1983.

Hvass, Steen, and Birger Storgaard, eds. *Digging into the Past: 25 Years of Archaeology in Denmark*. Translated by John Hines and Joan F. Davidson. Copenhagen, Denmark: Royal Society of Northern Antiquaries, 1993.

Jensen, Jørgen. *Manden i kisten: Hvad bronzealderens gravhøje gemte* [The man in the coffin: What the Bronze Age mounds concealed]. Copenhagen, Denmark: Gyldendal, 1998.

Sørensen, M. L. S. "Reading Dress: The Construction of Social Categories and Identities in Bronze Age Europe." *Journal of European Archaeology* 5, no. 1 (1995): 93–114.

Thomsen, Thomas. *Egekistefundet fra Egtved fra den ældre bronzealder* [The oak coffin find from Egtved from the Older Bronze Age]. *Nordiske Fortidsminder* 2. Copenhagen, Denmark, 1929.

Vandkilde H., U. Rahbek, and K. L. Rasmussen. "Radiocarbon Dating and the Chronology of Bronze Age Southern Scandinavia." In *Absolute Chronology: Archaeological Europe 2500–500 BC*. Edited by K. Randsborg. Copenhagen, Denmark: Munksgaard, 1996.

TUNÇ ÇAĞI'NIN YIĞMA TAŞ MEZARLARI

HELLE VANDKILDE

Taş veya turba örtülerek kapatılmış büyük tümülüsler Tunç Çağı İskandinavya'sının (M.Ö. 1700-500) karakteristik bir özelliğidir. Sayıları inanılmaz derecede azalmış olsa da tümülüsler günümüz İskandinavya'sının kültürel gezi alanları için de büyük bir önem arz eder. Yığma taş mezarlar da aslında tümülüstür ancak üzerleri toprakla değil civardan toplanan taşlarla örtülür. Genel anlamda tümülüsler bütün bir nüfus için inşa edilmezler, toplum içinde özel yeri olan, yüksek mertebeli kimseler için inşa edilirler.

Bir tümülüsün üzerini örten yapı aslında tümülüsün inşa edildiği yerin bitki örtüsü ve doğasıyla alakalıdır. Bu sebeple kayalık Kuzey İskandinavya bölgelerinde yığma taş mezarlar yayginken, Güney İskandinavya'nın tarıma elverişli alçak kesimlerinde yığma toprak ve turba mezarlar yaygındır. Örneğin Orta İsveç göller bölgesi gibi bazı yerlerde bu iki doğa dokusunun birleştiği de görülür. Hatta bazen toprak yığınları ile taş yığınları bir tümülüsü birlikte süslerler. Taş yığınıyla örtülmüş tümülüsün üzerinde ince bir turba tabakasına ya da aslen toprak yığınıyla kapatılmış bir tümülüsün iç yapısının bölgeden toplanmış taşlarla inşa edilmiş olmasına rastlamak şaşırtıcı değildir. Zaman zaman da tipik olarak toprak yığılmalı tümülüslerin yaygın olduğu bir yörede, yığınların üzerin-

de tek başına bir abide gibi yükselen taş yığınları ile karşılaşılabilir.

Bu karma mezar yapılarının sebebi sadece doğal bitki örtüsü ile açıklanamaz; aksine işin içinde sosyal ve kültürel uygulamalar vardır. Belli ki, taş ve turba ile yaratılan görsel efektler, sosyal kimliğin oluşumunda önemli bir rol almaktadır. Daha geniş anlamda açıklayacak olursak her iki defin şeklinin de hem materyal açısından hem de sembolik olarak inşa edildikleri bölge ile çeşitli yollardan etkileşimi söz konusudur. Polen analizlerinden anlaşıldığı üzere, Güney İskandinavya'da toprak ve turba yığılı mezarların yaygınlaştığı sırada, bölgede çiftlik hayvanlarının otlatılmasına bağlı olarak açılan otlaklar çoğunluktadır. Bu dönemde kurulan turba örtülü tümülüsler yüksek ihtimalle gömülen kişinin toprak ve çiftlik hayvanı sahipliği ile bağlantılı olarak gelen yüksek sosyal statüsünü kutlama ve kutsama içeriği taşır. Benzer şekilde, taş yığma mezarlar, yerleşkenin dışındaki vahşi kayalıklara hükmeden kişinin anısını onurlandırmak için inşa edilmiş olabilir.

ZAMAN DİLİMİ, YAPILANMA VE ORGANİZASYON

Tümülüslerin çoğu Erken Tunç Çağı'nın IB ve III numaralı periyotları arasında (M.Ö. 1700-1100) inşa edilmiştir. Sadece Danimarka'da çoğu 200-300 yıl gibi kısa bir sürede inşa edilmiş olan yaklaşık yüz bin tümülüs olduğu tahmin edilmektedir. Geç Tunç Çağı'nda, IV ve VI numaralı periyotlar arasında (M.Ö. 1100-500) ölümler çoğunlukla hali hazırda mevcut olan tümülüslere gömülmeye başlanmıştır, ancak kısıtlı sayıda da olsa yeni tümülüsler inşa edilmeye devam etmiştir. Kuzeyin yığma taş mezarları, güneyin yığma toprak mezarlarından kısa bir zaman sonra devreye girmişlerdir.

Tümülüsler normalde meşe veya taştan yapılmış tabutlara gömülen insanlar için inşa edilmiş olsalar da, M.Ö. 1300 itibarı ile devreye giren ölü yakma geleneğinden sonra da defin için kullanılmaya devam edilmişlerdir. Bu sebeple kimi tümülüslerde hem tabutlar hem de ölü saklama vazoları birlikte bulunur. Bir tümülüse yeni bir defin ekleneceği zaman, tümülüsün çapı ve boyu genişletilmiştir. Tümülüslerin iç yapısı genellikle karmaşıktır. Çoğu zaman taştan veya kilden bir gövdenin etrafına bölge taşlarından yapılmış bir duvar örülür, bu duvar harçsız olabileceği gibi zaman zaman ahşap direklerle desteklendiğine de rastlanır. Tümülüsler çağlar boyunca kendilerine atfedilen çağrışım ve anlamların

Resim 1. Günüümüzün kültürel yapısında önde gelen Tunç Çağı mezar höyükleri kümesi, kuzeybatı Jutland, Danimarka'daki Skyum Bjerge.
Fotograf Jens-Henrik Bech. İzin alınarak yayımlanmıştır

haricinde aslında karmaşık hayat hikâyelerinin cisimleşmiş hali gibidir.

Çoğu tümölüs dışarıdan kubbe veya melon şapka gibi görünür, bunun yanında hemzemin olarak kapatılmış olanlar da mevcuttur. Enleri 10 ila 80 metre, boyları ise 1 ila 12 metre arasında değişiklik gösteren tümölüslerin en yaygın örnekleri 15-20 metre çapında, 3-4 metre uzunluğunda olan versiyonlarıdır. Ciddi bir işgücünün harcandığı en büyük tümölüs örnekleri: Scania-Kivik'teki Bredarör; Gotland Adası'ndaki Ugarda; Kuzeybatı Scania'ya ait Bjare Yarımadası'ndaki Linkulla; Kuzey-Doğu Jutland-Mariager Fjord bölgesindeki Hohoj ve yine Jutland'daki Tarup ve Borum Eshoj tümölüsleri olarak sıralanabilir.

Tümölüsler genellikle rahat şekilde görülebilecek tepelerin üst kısımlarına yan yana dizilirler. Böylece hem bulundukları bölgeyi hem de bölge sakinlerini gözlemliyorlarmış gibi bir hava oluşur. Küçük topluluklar halindeki tümölüsler genelde tek bir çiftliğin veya biraz daha büyükcene bir alana hükmeden bir mezarın sakinleri için ayrılmışlardır. Dağınık yerleşim düzeni Tunç Çağı'nın erken dönemlerinde (M.Ö. 1700-1100) yaygındır, ama daha geniş alanlara yayılan çok daha fazla sayıda tümölüs içeren öbekler de mevcuttur. Bu çoklu tümölüs öbekle-

ri; dağınık bölgelerde yaşayan insanların ortaklaşa kullandıkları bir ibadet yeri olabileceği gibi, günümüzde köy olarak nitelendirdiğimiz ve ortaklaşa bir yaşamın hüküm sürdüğü yerleşim yerlerine de ait olabilirler.

KIVİK'TEKİ BREDARÖR YIĞMA TAŞ MEZARI

Bredarör Yığma Taş Mezarı, İsveç'in Güneydoğu Scania bölgesinde bulunan Kivik kasabasında, toprak yığma tümülüslerin arasında yükselen bit anıt mezardır. Sadece bu özelliği bile mezarın, onu inşa edenlerin ve kayalardan oyulmuş taş bloklarla çevrili mezar odasının içinde yatanların ne kadar ayrıcalıklı olduklarını anlamaya yeter. Öte türlü, tümülüsün bulunduğu bölge göze çarpan herhangi bir özelliği olmayan bir bölgedir, kaldı ki Kivik kasabasının kendisi zaten geniş Tunç Çağı perspektifinde dışlanmış, küçük bir yerdir. Bu muazzam anıta ulaşmamız maalesef profesyonel olmayan ilk dönem kazıları ve yağmalamalar sebebiyle bir hayli gecikmiştir. İbadet evleri, sonradan eklenen mezarlıklar ve anıt mezarın etrafında bulunan diğer törensel izlerden anlaşıldığı kadarıyla burası bir inanç merkezidir.

Anıt mezarın çapı 75 metre kadardır ancak boyunun gerçek uzunluğunu saptamak Maalesef mümkün olmamıştır. Mezar odasının taş duvarları 4 metredir ve üzerlerine, mezarın ilk sahiplerinin günlük yaşamları, cenaze töreninde düzenlenen spor faaliyetleri ve Tunç Çağı kozmolojisine ait figürler kazınmıştır. Aynı figürler mezarda bulunan tunç eşyaların üzerinde de bulunur. Duvarların Orijinal sıralaması bozulmuş, bazıları kırılmış bazıları ise tamamen ortadan kaybolmuştur. Aynı şekilde mezar odası da yağmalamalardan nasibini almıştır. Geride kalan bir kaç parça kalıntıdan anlaşıldığı üzere, Tunç Çağı'nın II numaralı periyodunda, M.Ö. 1400 civarında buraya son yolculuğuna uğurlanmak üzere bir adam yatırılmıştır. Fakat mezarın büyüklüğü bize Geç Neolitik'in müşterek kullanılan galeri tipi mezarlarını anımsatır. Dolayısıyla Kivik'teki bu mezar komple bir aileye veya kabileye ait olmak üzere dizayn edilmiş olabilir, dolayısıyla ilk yapılış tarihi II. periyodun öncesi-ne denk geliyor olabilir. Eşsiz olmasa bile Kivik mezarı kesinlikle sıradan mezarlardan farklı bir mezardır.

TOPLUMSAL İTİBAR ARAYIŞI

Hiç şüphesiz tümülüsler elitler için ve yine elitler tarafından yapılmış-

tır; ancak bu durum mutlak ve değişmez bir gerçek olarak düşünülmemelidir. Diğer verilerle birlikte, tümülüslerdeki eşyalardan da çıkardığımız üzere elitler arasında sürekli bir çekişme ve kavga vardır; buradan da anlaşılacağı üzere elitler ve elit olmayanlar arasındaki sınır aslında oldukça değişkendir. Erkekler, kadınlar ve çocuklar kendi mezarlarına sahip olmuşlardır mutlaka ama son iki grup yeteri kadar temsil edilmemiştir. Resimler erkekleri her zaman ellerinde kılıçlarla savaşırken göstermekteyken, kadınların şahsi görüntüsü daha barış içeriklidir. Tümülüslerin ve içlerine değerli eşya bırakma fikrinin arkasında, toplumda öne çıkan kişilerin ölümlerinden sonra da itibarlarını sürdürbilmeleri fikri yatmaktadır; ama bu fikir aynı zamanda yaşayanların gösterişli kıyafetlerinin arkasında da yer alır.

Diğer değerli eşyalarla birlikte göze batacak kadar metal eşya bağımlılığı ve tümülüs geleneği aslında M.Ö. 1600lerde ortaya çıkan çok daha geniş bir sosyal hareketin, Tümülüs Kültürü'nün esintileridir. Benzer materyal çeşitleri ve ideolojiler, uluslararası bir "elitler ağı" tarafından paylaşılan coğrafi alan içinde hızla yayılmıştır.

Ayrıca bkz. Bitanya ve İrlanda'da Tunç Çağı (3. Cilt, 5. Bölüm); İskandinav'da Tunç Çağı (3. Cilt, 5. Bölüm)

KAYNAKÇA

Aner, Ekkehard, and Karl Kerten. *Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein, und Niedersachsen*. Copenhagen, Denmark: Verlag Nationalmuseum, 1973–.

Hyenstrand, Ake. *Arkeologisk regionindelning av Sverige* [Archaeological division of Sweden into regions]. Rev. ed. Stockholm, Sweden: Riksantikvarieämbetet, 1984.

———. "Dolda kallmurar" [Hidden cold walls]. In *Nordsvensk Fornlid: Kungliga skytteanska samfundets handlingar*, Umea? 6 (1969), 99–110.

Jensen, Jorgen. *Danmarks Oldtid*. Vol. 2, Bronzealder 2.000–500 f. Kr. [The prehistory of Denmark: The Bronze Age]. Copenhagen, Denmark: Gyldendal, 2002.

Kristiansen, Kristian. *Europe before History*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1998.

Larsson, L., ed. *Bronsa? Iderns gravhögar: Rapport fran ett symposium i Lund 15.XI-16.XI 1991*. Report series 48. Lund, Sweden: University of Lund, Institute of Archaeology, 1993.

Randsborg, K. "Kivik: Archaeology and Iconography." *Acta Archaeologica* 64, no. 1 (1993).

186 Antik Avrupa

Vandkilde, Helle. "Social Distinction and Ethnic Reconstruction in the Earliest Danish Bronze Age." In *Eliten in der Bronzezeit: Ergebnisse zweier Kolloquien in Mainz und Athen*. Edited by C. Clausen and M. Egg, Vol. 1, pp. 245–276. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 43. Mainz, Germany: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 1999.

Widholm, Dag. *Rösen, Ristningar och riter*. Acta Archaeologica Lundensia 23. Stockholm, Sweden: Almqvist and Wiksell, 1998.

ORTA AVRUPA’NIN GEÇ TUNÇ ÇAĞI URN TARLALARI

PETER BOGUCKI

Avrupa’nın hemen her yerinde hüküm süren tümölüs adı verilen yığma toprak mezarların altına defin geleneği M.Ö. 1300 civarında yerini ölü yakma ve külleri urn adı verilen vazolara koyarak gömme geleneğine bırakmıştır. Orta Avrupa ve kısmen Güney Avrupa’da başlayan bu yeni gelenekle birlikte, bahsi geçen vazoların düzinelercesinin hatta bazen binlercesinin bir arada gömüldüğü mezarlıklar oluşturulmuştur. Bulunuş yerleri genellikle tarlalar olduğu için, bu tarz mezarlara urn tarlaları adı verilmiştir; yoksa gömüldükleri dönemde ölü küllerinden başka hiç bir şeye yer olmayan tarlalar olarak düşünülmemelidir. Bu şekildeki defin yöntemi Geç Tunç Çağı boyunca Avrupa kıtasının pek çok bölgesi için belirleyici bir özellik olmuştur.

Urn tarlalarının varlığı 19. Yüzyıl tarihöncesi uzmanları tarafından keşfedilmiştir ve onların Tunç Çağı ile bağlantısını kuran ilk isim Doğu Prusyalı bilim adamı Otto Tischler’dir (1843-1891). Aslında var oluşlarının ilk sinyalleri yüzyıllar öncesinde, Orta Çağ tarihçileri toprağın ortasında durup dururken beliren toprak kaplardan bahsedildiği zamanlarda verilmiştir. İlk olarak yüzeye çıkmaları, derine gömülmemiş mezarlar üzerindeki toprağın erozyonu ile ilintilidir. Definlerle birlikte gömülen metal eşyaların incelenmesi sonucunda, Alman tarihöncesi

uzmanı Paul Reinecke (1872-1958) urn tarlalarının Tunç Çağı içindeki kronolojisini yapabilmiş ve Geç Tunç Çağı ile Erken Demir Çağı arasındaki süreçte ne kadar önemli olduklarını ortaya koymuştur.

İSİMLENDİRME

Birbirinden tamamen farklı antik eserlere ve yerleşim düzenlerine sahip insanların hepsinin birden tek tip bir defin yöntemi uygulamış olmaları bakımından urn tarlaları Avrupa antik tarihinde alışılmışın dışında bir fenomendir. Alman arkeologların sıklıkla “*Urnenfelder kultur*” (ç.n Urn Tarlaları Kültürü anlamına gelir) diye bir şeyden bahsediyor olmalarına rağmen urn tarlaları arkeolojik açıdan geleneksel anlamda bir kültür değildir. Bunun yerine; farklı yerlerde yaşayan kültürel grupları tek bir defin yöntemi kullanmalarına bağlı olarak birbirleriyle bağlantılarını sağlaması açısından Urn Tarlaları Kompleksi terimini kullanmak yerinde olacaktır.

Urn Tarlaları Kompleksinin içinde birbirinden çok farklı kültürel oluşumlar bulunur. Bunlardan bir tanesi Polonya’nın hemen her yerine ve doğu Almanya’ya yayılmış olan Lusatian -ya da Lausitz- Kültürü iken, bir diğeri Bohemya ve Almanya sınırına yayılmış olan Knoviz Kültürü’dür. Değişik yerlerde bir takım küçük ve bölgesel gruplara da rastlanmıştır. Ama genel olarak “Geç Tunç Çağı” terimi; taksonomik isimlendirme birlikte gelecek kafa karışıklıklarını engellemesi açısından her zaman güvenilir bir tariftir.

KRONOLOJİ

1902 ve 1911 tarihleri arasında Reinecke, Orta Avrupa’daki Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı’nın temel kronolojisi üzerine çalışmış ve “Tunç Çağı” ile “Hallstatt Çağı” olarak bir ayırım yapmıştır. Hallstatt Çağı adını 19. Yüzyılda Johann Georg Ramsauer (1797-1876) tarafından kazılan Salzburg’un güneyindeki dağ mezarlığından alır. Mezar ve gömülerin ortak özelliklerinden yola çıkılarak, her iki çağ da A-D arasında harfler verilerek 4 sürece ayrılmıştır. Aynı yöntem Orta Avrupa’nın milattan önceki ikinci ve ilk bin yıllık süreçlerinin karşılaştırmalı kronolojisi bakımından da son derece faydalı olmuştur. Genel olarak Reinecke’nin Tunç Çağı’nın D Süreci ve Hallstatt Çağı’nın A ve B Süreçleri,

Geç Tunç Çağı'nın Urn Tarlaları Kompleksi ile eşleştirilebilir.

Takvim yılı açısından konuşacak olursak bu dönem M.Ö. 1300 ile M.Ö. 750 yılları arasına denk gelir. Ne var ki Tunç Çağı'nın sonunu keskin hatlarla belirlemek mümkün değildir. Çanak-çömlek stilleri, yerleşim yerlerinin özellikleri ve defin uygulamaları Erken Demir Çağı'nın Hallstatt C Periyoduna kadar olduğu gibi devam etmiştir. Arkeologlar açısından, yeni verilerin bağlantılarının kurulabilmesi adına büyük yardımı dokunsa da, bu kronolojik birimler aslında daha çok akademik zümrelerin ilgi alanına girmektedir.

DAĞILIM

Urn Tarlalarının aslında Orta Avrupa'yla alakalı bir oluşum olduğu düşünülmektedir. Gerçekten de Almanya, Avusturya, Slovenya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Macaristan ve Polonya'da pek çok urn tarlasına rastlanmıştır; ama bu adet batıda Fransa'ya güneyde ise İspanya ve İtalya'ya kadar yayılmıştır. Hatta Geç Tunç Çağı boyunca İskandinavya ve Britanya Adaları'nda da defin uygulamaları yerini ölü yakma uygulamalarına bırakmıştır. Buradaki tek fark, Avrupa Kıtasının ortasında ve batısında karşımıza çıkan düzinelerce vazonun gömüldüğü mezarlıkların olmayışıdır. Defin âdeti benimsenmiş, ancak kalıntılar klasik Urn Tarlası hissi uyandırmamaktadır.

Kronolojik açıdan bakılırsa, defin geleneğinden ölüleri yakarak defnetme geleneğine geçişin ilk izleri Doğu-Orta Avrupa'da görülmüş ve daha sonra buradan batı ve kuzeyde Almanya ve Polonya'ya, güneyde İtalya'ya doğru yayılmıştır. Son olarak da, M.Ö. 1000'in ilk 15-20 yılında Fransa ve İspanya'da görülmeye başlamıştır.

DEFİNLER

Urn Tarlaları Kompleksi, beklenildiği üzere, Avrupa'da Tunç Çağı'nın pek çok periyodu boyunca etkin olmuş bir uygulamadır. Fakat Erken Tunç Çağı'nın rütbe, statü ve zenginlik belirtisi tunç eşyalarla bezenmiş mezarlıklarından farklı olarak Urn Tarlası mezarlıkları sade ve gösterişsizdir. Her mezar, mevhumların külleri ile beraber yakıldıkları odunların küllerini içeren bir veya birkaç vazo barındırır. Vazoların içinde bulunması olası olan eşyalar sadece yakılan şahısların takılarıdır (örneğin,

cam ve amber boncuklar, kolyeler, küpeler gibi s s eşyaları ile tunç i neler gibi). Vazoların g m ld    küçük çukurlar da zaman zaman ölünün yakıldığı odunların küllerini ihtiva ediyor olabilir ki bu durum bize yakma işleminin çukur açılan mevkiye yakın bir yerde ger ekle tirildi ini gösterir. Bu çukurlarda bazen içinde yiyecek kalıntıları bulunan başka vazolar ve bir takım metal eşyalar mevhumlara eşlik eder. Bavyera-Poing'de bir mezarda, çukurun içinde 4 tekerlekli bir yük vagonuna ait parçalar bulunmuştur. Benzer  ekilde Avrupa'nın değişik yerlerindeki urn gömülerinde y k vagonlarının tunçtan yapılmış modellerine de rastlanmıştır.

 l  yakma âdeti son derece yaygın hale gelmiş olmakla birlikte, defin geleneğinin de devam eden bir gelenek olduğu bilinmektedir. Güney Polonya'daki Przeczyce bölgesinde bulunan 874 definin yalnızca 132 tanesi yakılan cesetlere aitken, diğer cesetlerin tamamı yakılmadan gömülmüştür. Almanya, Udenheim'da, sağlam tabutlara yakılmadan gömülmüş olan iki çocuğun bedenine, çok sayıda vazo ve tunç eşyanın eşlik ettiği, duvarları ta la  r lm   bir mezar bulunmuştur.

Bazı urn tarlaları devasa boyutlardadır. Güney Polonya'nın Silesia bölgesindeki Kietrz kazı alanında, yıllarca süren çalışmaların ardından 3.000'den fazla urn mezarı çıkarılmıştır. Bavyera'daki Zucherin-Ost mezarlı ında 1.000'e yakın urn mezarı bulunurken, Moravya'daki Moravic mezarlı ından 1260 adet kremasyon vazosu çıkarılmıştır. Almanya Vollmarshausen Mezarlığı gibi (sadece 262 defin bulunmaktadır) diğer mezarlıklar, daha küçük ölçeklidir. Bu güne kadar yüzlerce Urn Tarlası mezarı kazılmı ken, bir o kadarının da tarım ve  ehirle me çalışmaları ile birlikte yok olmaya mahk m kaldığı düşünülmektedir.

Bazı Urn Tarlası mezarlarının, çukurların inşası bakımından diğerlerinden ayrıldı ına dair kanıtlar elde edilmiştir. Örneğin, Macaristan'daki Zirc-Alsoma er kazılarında 80'den fazla urn tarzı defin içeren bir mezarlıkta, bazı çukurların kireç taşından duvarlarla kaplanarak küçük sandukalara d n  t r ld    görülmüştür. Kietrz'de çoğu mezar çukurundaki urn vazosu ve  l  hediye eri, dört adet kalasın üzerine çatı kurularak inşa edilen küçük odalar benzeri yapılarla korunmaktadır. Urn Tarlası mezarlarının en abidevi olanı Ockvok, Slovakya'da bulunmuştur. Küllerin arasında erimiş tunç ve altın parçalarına rastlanan bu definin sahibi çok büyük bir odun öbeğinin üzerinde yakılmı tır. Mezar eşyalarının arasında muhtemelen  l  yemeğinden kalma içecek kalıntı-

larının bulunduğu kupalara rastlanmıştır. Çukurun duvarları taşlarla örülmüş, üzeri ise 6 metrelik bir toprak yığını ile kapatılmıştır.

En sıra dışı Urn Tarlası mezarları Kuzeybatı Almanya ve Hollanda'da bulunan "anahtar deliği" ismi verilen yapıdaki mezarlardır. Kuş bakışı görüntüsü dev bir anahtar deliğini andıran bu mezarların merkezinde kremasyon defini bulunur ve definin etrafına hendek açılarak yaklaşık 3-4 metre çapında bir çember oluşturulur ve bu çemberin bir kısmı yine uzunca bir hendek kazılarak tek bir tarafından uzatılır. Kuzeybatı Almanya'nın Telgte bölgesinde, etrafında yuvarlak veya oval hendeklerin yer aldığı diğer bazı mezarlarla birlikte, 35 adet "anahtar deliği" tipi mezar bulunmuştur.

Ölü yakma yönteminin benimsenmesi, insanların ölü bedenlerin öte dünyada oynadıkları role dair bakış açılarında köklü bir değişimin gerçekleştiğini düşündürür. Belki de el değmeden gömdükleri cesetler için, mevhumlarının bedenlerinin öte dünyada önemli bir rol oynayacağını düşünürlerken, bir anda bu fikir tersine dönmüş ve fani bedenlerin ve dış görünüşün öte dünyanın ruhani konsepti içinde yer almadığına kanaat getirilmiştir. Bu yöntemin tüm Avrupa'ya bir anda yayılması ve kabullenilmesi, bu yeni bakış açısının da bir ansa benimsendiğini gösterir.

YERLEŞİM BİRİMLERİ

Urn Tarlaları Kompleksi ilk olarak defin uygulamalarındaki değişimle tanımlansa da, bu insanların Avrupa'nın pek çok yerindeki yerleşke düzenlerini de etkisine aldığını keşfetmek son derece şaşırtıcıdır. Bu sayede arkeologlar vazoların içinde külleri bulunan bu insanların yaşam tarzları hakkında pek çok şey öğrenmişlerdir. Geç Tunç Çağı boyunca Orta Avrupa'da konuşlanan insanlar, kimisi surlarla çevrili kimisi açık, pek çok çeşitte yerleşim birimi kurmuşlardır. Kimi yerleşim birimleri hektarlarca büyüklükte açık arazilere yayılmışken, kimileri yarım adalar veya göllerin üzerindeki adalar gibi, doğal savunma hatlarına sahip bölgelerde küçük gruplar halinde kümelenmişlerdir.

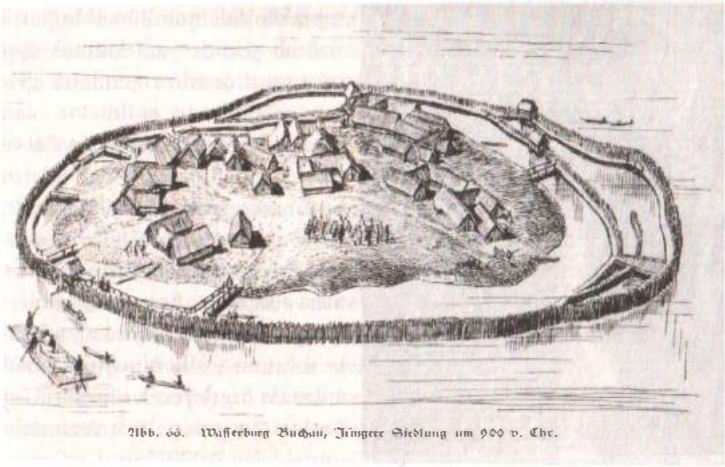
Münih yakınlarında, Unterhaching'de yaklaşık 15 hektarlık bir alana yayılmış, etrafı açık bir yerleşim birimine yayılmış 80 adet ev bulunmuştur. Bu evler, dikdörtgen planlı, 4 köşeye kalın direklerin çıkılarak, etrafının yine çeşitli kalaslarla örüldüğü duvarlardan oluşan bir mima-

riye sahiptir. Aynı tarzda inşa edilmiş, küçük ve dikdörtgen planlı 87 adet ev de Doğu Almanya'daki Zedau bölgesinde çıkarılmıştır. Bu evlerin bazıları sadece dört direğin kullanıldığı küçük kare evlerken, bazıları 3'lü kalas dizilerinin birbirine paralel olarak sıralandığı sütunlarla desteklenerek inşa edilmiştir. Bavyera, Echting'de birbirlerinden 1'er kilometre arayla konuşlanmış ve yaklaşık 16'şar haneden oluşan iki küçük Urn Tarlası yerleşim birimine rastlanmıştır.

Lovcicky, Moravya'da önemli bir Urn Tarlası yerleşkesi bulunmaktadır. Bu yerleşkede bulunan 48 adet ahşap evin çoğunun köşe direkleri birbirlerinden bir hayli uzağa yerleştirilmiştir ve tam ortada sazlardan örülmüş çatıyı destekleyen direk sıraları bulunur. Gayet açık sayılabilecek bir alanda, birbirine çok yakın direklerle kurulmuş genişçe bir yapı bulunmaktadır. Uzunluğu 21 metre, iç alanı 144 metre kare olan bu yapı, yüksek ihtimalle ortak kullanım alanıdır. Zedau'daki yerleşim biriminin dağınık düzeni ile kıyaslandığında, buradaki yerleşkenin daha iyi bir organizasyonu var gibi görünmektedir.

Baden-Württemberg'de, Riesburg-Pflaumloch bölgesinde çeşitli fazlarda inşa edilmiş olan 17 evden oluşan, nispeten farklı bir yerleşim yeri bulunmuştur. Aynen Lovcicky'de olduğu gibi burada da köşe direkleri birbirlerinden oldukça uzağa yerleştirilmiştir ve ambar olarak kullanıldığı tahmin edilen küçük yapılar da bulunmaktadır. Evlerin dağılımından ve inşa evrelerinden yola çıkılarak buranın ana bir çiftlik evinin etrafına inşa edilmiş daha küçük çiftlik evlerinden oluşan bir yerleşim yeri olduğu kanısına varılmıştır.

Urn Tarlaları oluşumuna ait en bilindik yerleşke çeşidi göller üzerindeki ada ve yarımadalara kurulmuş etrafı çitle çevrili yerleşim birimidir. Güney Almanya'da, Bad Buchau şehrindeki Wasserburg kasabasında yer alan Federsee Gölü'nün üzerindeki bir adada 1920 ve 1930'larda yapılan kazılarda, birbirinin peşi sıra kurulmuş iki adet Urn Tarlası yerleşkesi ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan ilki M.Ö. 1200'lerde kurulmuş olup, çoğunluğu 4 metre boyunda 5 metre genişliğinde olan 38 adet küçük ve tek odalı evden oluşmaktadır. Etrafı binlerce direk çakılması ile kurulan bir çitle kapatılmıştır. Su baskınları sebebiyle terk edilen bölgeye, M.Ö. 1000 dolaylarında ikinci bir yerleşim birimi daha kurulur (bkz. Şekil 1). Bu sefer daha küçük bir alana inşa edilen evler sayıca 9 tanedir, daha geniştir ve çok odalıdır. Evlerin kütükten kulübe tarzında inşa edildiği bu ikinci yerleşke milattan önceki ilk bin yıl için-

Şekil 1. Güney Almanya'da Bad Buchau'daki "Wasserburg".

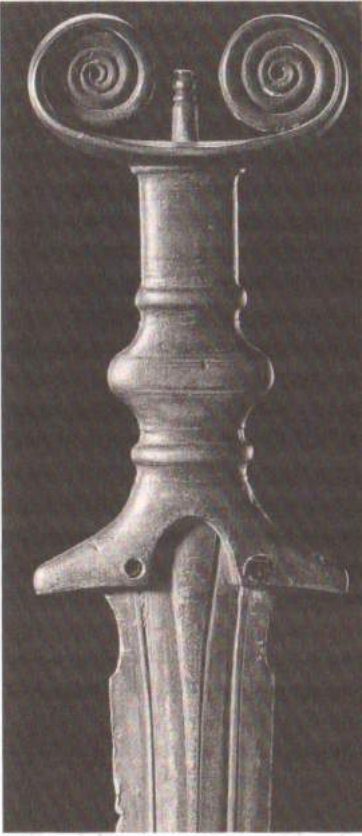
Sitenin ekskavatörü Hans Reinerth tarafından tasarlanan yeniden yapılanma. Württembergisches Landesmuseum Stuttgart. İzin alınarak yayımlanmıştır.

de yanarak yıkılmıştır. Her iki yerleşkenin de yaklaşık 200'er insana ev sahipliği yaptığı düşünülmektedir.

Etrafı çevrili yerleşkeler yüksek arazilere, tepe üstlerine ve platolara da kurulmuştur. Pek çok durumda surlar ahşap yapılar, taş kaplamalar ve eğimli setlerle kuvvetlendirilmişlerdir. Arkeologlar tüm dikkatlerini surların kendilerine verdiği için, bu yerleşkelerin iç düzenleri hakkında çok az şey bilinir. Güneybatı Almanya'da Burkheim yakınlarındaki Burgberg şehrinde yapılan kazılarda, depolama birimleri veya ev kileri olarak kullanılmış oldukları tahmin edilen yüzlerce yuvarlak çukur bulunmuştur. Avrupa'da urn tarlaları geleneğinden gelen pek çok surlu yerleşim birimi kısa süreli kullanımlarından sonra yıkılmıştır.

GEÇİM EKONOMİSİ

Urn Tarlaları Kompleksi'nin hüküm sürdüğü yıllarda mezarlıkların ve yerleşim yerlerinin sayısının artmış olması bu dönemde Avrupa'nın pek çok yerinde nüfusun da artmış olduğunu gösterir. Dolayısıyla bu nüfus artışı, o zamana kadar kullanılması düşünülmemiş olan verimsiz topraklardan da faydalanılması gerektiği fikrini doğurmuş olmalıdır. Bu

Şekil 2. Bad Schussenried yakınlarındaki bataklıkta bulunan anten-hilt kılıcı. Bu tipteki kılıçlar genellikle bataklık, göl ve nehirlerin etrafında bulunur.

Württembergisches Landesmuseum Stuttgart. İzin alınarak yayımlanmıştır.

topraklardan mümkün olduğunca verimli şekilde yararlanmak için yeni tahıl çeşitleri gündeme gelmiş, yüzyıllardır ekilmekte olan arpa ve buğdayın yanına çavdar ve darı da eklenmiştir. Yulaf, atların beslenmesi için yetiştirilmektedir. Ürün rotasyonu sırasında ise topraktaki nitrojen oranını sabitlemesi açısından, hem yetiştirilmesi kolay, hem de besleyici olan bakla tohumu kullanılmıştır. Genel anlamda özetleyecek olursak; Urn Tarlası insanları, yörelerindeki toprakların özelliklerini iyi tayin ederek değişik türlerde pek çok tahıl yetiştirmişlerdir, dolayısıyla ekilen ürünlerin çeşitliliği bölgeden bölgeye değişiklik göstermektedir.

Hayvancılığa bağlı ekonomi ise; ılıman Avrupa'da sığır yetiştiriciliğine dayanırken, Akdeniz tarafında koyun ve keçi yetiştiriciliğine bağlı kalmıştır. Bu hayvanların etinden, sütünden ve yününden (çoğunlukla koyunların yününden) yararlanılmıştır. Öküzler ve atlar, tarla sürmede ve yük taşımada kullanılmıştır. Yani; M.Ö. 4000'e atfedilen "İkincil Ürünler Devrimi" aslında çok öncelerde tarihöncesi ekonomisinin içine dâhil edilmiştir. İliman Avrupa'nın pek çok bölgesinde, çiftlik hayvanları arasına domuzlar da girmektedir. Uzun lafın kısısı,

Urn Tarlaları Kompleksi'nin geçim ekonomisi Neolitik Çağı boyunca başlayan trendlerin, yerel otlakların yapısına göre şekillendirilmesi yoluyla devam ettirilmesi üzerine kuruludur.

METAL ESERLER

M.Ö. 2000'lere damgasını vuran tunç metalürjisindeki gelişmeler ve artan ustalık Urn Tarlası toplumlarının da tunçtan süs eşyası, araç-ge-reç ve silah yapımı tekniklerinde kendilerini geliştirmeleri gereksinimi-ni doğurmuştur. Bu sebeple yeni yeni teknikler bulunur. Bu teknikler-den bir tanesi, küçük küçük parçaların ayrı ayrı dövülüp en sonunda büyük bir metal eser üretilmek amacıyla bir araya getirilmesi tekniği-dir. Kullanılan en yaygın teknik ise "Kayıp Mum Tekniği"dir. Bu tek-nikte, arzu edilen eserin önce mumdan bir modeli oluşturulur, daha sonra bu model kille kaplanır ve ısıtılır. Dışta oluşan kil kalıbın ısıtıl-masıyla, iç boşlukta bulunan mum erir gider ve yerine tunç eriyiğinin dökülebilmesi için bir boşluk bırakır. Eritilmiş olarak kalıbın içine dö-külen tunç soğuduktan sonra, dış tabakadaki kil kırılır ve ortaya isteni-len şekle tam olarak sahip olan bit tunç eser çıkar. Mum kolayca şekil verilebilen bir madde olduğu için, yüzeyinde inanılmaz incelikte detay-ların bulunduğu metal eşyalar üretmek mümkün hale gelir. Bahsetme-den geçemeyeceğimiz bir diğer teknik de levha şeklinde metal üretimi-dir. Bu levhalar birbirine perçinlenerek içinde boşluk bulunan çok çe-bitli metal eşyalar elde edilebilmektedir.

Urn Tarlası insanların ürettikleri metal eşyaların hepsi son derece et-kileyicidir, fakat en çarpıcı ilerlemeyi zırh ve silah üretiminde gerçekleştirmişlerdir. Bu eserlerin çoğu topluca gömüldükleri yerlerden çıkarıl-mıştır. Kılıçların tarih sahnesine girişi Tunç Çağı'nın erken dönemlerine rastlar, fakat Urn Tarlası dönemi ile bağlantılı olanların boyları, keskinlikleri, kabzaları inanılmaz bir çeşitlilik gösterir (bkz. Şekil 2). Vücut zırhları; üst gövdeyi koruyan zırhlar (göğüs zırhı), tekmelikler, kalkan-lar ve koruyucu başlıklardan oluşur; ancak, bu zırhların üretiminde kul-lanılan metal levhalar çok ince olduğundan, savaş alanında değil de, tö-renlerde rütbe göstergesi olarak giyildikleri düşünülmektedir.

Urn Tarlası dönemine ait en enteresan metal eserler, at arabaları ve yük vagonlarının minyatür heykelleridir. Çoğunlukla Almanya, Avus-turya ve bu iki ülkenin sınır bölgelerinde bulunan bu eserlerde, araba

tekerleri 4 ispitlidir ve vagonların üzerinde ya bir kazan ya da kâse bulunmaktadır. En belirgin özellikleri ise süslemelerinde kullanılan kuş figürleridir. Su kuşu olduğuna kanaat getirilen bu sembolün Urn Tarlası insanların yaşamında önemli bir yer tuttuğu düşünülmektedir.

SOSYAL ORGANİZASYON

Çoğu arkeologun iddiasına göre Geç Tunç Çağı, erkeklerin prestijinin düellolarda edinilen başarılar ile ayakta tutulduğu, savaşçı bir aristokrasiye şahit olan bir çağdır. Bu düşüncenin temelinde, sur korumalı yerleşkelerin her alana yayılmış olması ve elit mezarlarından çıkarılan savaş aletleri ve zırhların çokluğu yatar. Bazı arkeologlar da silahlı bir aristokrat sınıf tarafından baskılanan, korku ve anksiyete içinde sindirilmiş bir toplum resmi ortaya koyar.

İnsanlar yüzyıllar boyunca değişmeyen bir düzende, küçük çiftlikler ve meralarda yaşamaya devam ettikleri için, bahsi geçen bu savaşçı aristokrat kesimle aralarındaki ilişkiyi çözümlemek bir hayli zordur. Bir ihtimal toplumun büyük kesimi bu elit kesimin varlığından etkilenmemiştir. Urn Tarlası mezarlarında görülen çeşitlilik statü ve refah düzeyi arasındaki bariz farkların göz ardı edilemez bir kanıtıdır. Üstüne üstlük, Erken ve Orta Tunç Çağı mezarlarından çıkardığımız ölü hediyeleri arasındaki uçurumlardan yola çıkarak, elitler ve halk arasındaki farkın devam ettiği ve hatta giderek arttığı kanısına varılabilir.

SONUÇ

Geç Tunç Çağı'na damgasını vuran Urn Tarlaları Kompleksi; ölüm ve ölümden sonraki hayatta insan bedeninin taşıdığı değer üzerine düşüncelerin değiştiği ve bu değişimin Avrupa Kıtası'nın hemen her yerinde hızlıca benimsendiği bir dönemin temsilcisidir. Hüküm sürdükleri dönem; metalürji teknolojisinde büyük ilerlemelere ve savaşçı aristokratların devreye girmesini de içeren sosyal bir transformasyona sahne olmuştur. Urn Tarlaları Kompleksi kendisinden sonra gelen dönemlerdeki (M.Ö. 1000) gelişmelere de temel oluşturur. M.Ö. 750 civarı, Hallstatt C ve Hallstatt D olarak da bilinen Erken Demir Çağı ölü yakma geleneğinin ve sur korumalı yerleşkelerin devam ettirildiği bir çağ olmuştur.

Orta Avrupa'nın Geç Tunç Çağı Urn Tarlaları 197

Ayrıca bkz. Savaş ve Fetih (1. Cilt, 1. Bölüm); Hallstatt (3. Cilt, 6. Bölüm); Biskupin (3. Cilt, 6. Bölüm).

KAYNAKÇA

Harding, A. F. *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2000.

Kristiansen, Kristian. *Europe before History*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1998.

Milisauskas, Sarunas. "The Bronze Age." In *European Prehistory: A Survey*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2002.

Mohen, Jean-Pierre, and Christian Eluère. *The Bronze Age in Europe*. New York: Harry N. Abrams, 1999.

Probst, Ernst. *Deutschland in der Bronzezeit*. Munich: C. Bertelsmann, 1996.

TUNÇ ÇAĞI AVRASYA STEPLERİ'NİN ÇOBANLARI

DAVID W. ANTHONY

Avrasya stepleri Moğolistan'dan başlayıp Tuna Nehri'nin ağzına kadar, doğu-batı doğrultusunda 7.000 kilometrelik bir şeride yayılmış olan çayırlardan oluşan bir okyanus gibidir ve Tunç Çağı boyunca burada yaşamış olan kültürlerin hepsi tarihöncesi dönemlere denk geldiği için günümüze ulaşan hiç bir yazılı kayıt (kitabe, tablet, vs) bulunmamaktadır. Bu sebeple de, kendilerinden sonra gelen Demir Çağı nesilleri (örn. İskitler) kadar iyi bilinmemektedirler. Dolayısıyla -ve maalesef- bu insanlar kendilerinden sonra gelen göçebe toplulukların ve tarihsel kuzenleri olan Moğollar, Türkler ve Hunlar gibi kültürlerin süzgecinden geçirilerek tanımlanmaya çalışılırlar. Aslında Avrupa steplerinde yaşamış olan klasik-atlı göçebeler M.Ö. yaklaşık 1000'den sonra ortaya çıkmışlardır. M.Ö. 1000 yılından önce stepler İskitlerle hiç bir alakası olmayan, bambaşka kültürler tarafından işgal edilmişlerdir. İnsanların stepleri ehlileştirmesi ve bu steplerden fayda sağlamayı öğrenmeleri ilk olarak Tunç Çağı'nda gerçekleşmiştir. Yük vagonlarına, at kullanımına ve yünü için yetiştirilen koyunlara ait izler Tunç Çağı'nın başlarına aittir. At arabaları ve geniş ölçekli bakır madenciliği ise Geç Tunç Çağı'nda baş gösterir. Bu yeni gelişmeler, step ekonomisinde bir devrim niteliği kazanmış ve doğu Avrupa'dan Çin sınırına kadar bir alanda tüm

steplerde ortaya çıkan, neredeyse tek tipli bir step kültürü doğmuştur. Hint-Avrupa kökenli dillerin de bu stepler aracılığı ile yayıldığı düşünülmektedir.

KRONOLOJİ

Sovyet arkeologlar, Batı Avrupa'daki gelişmeleri hesaba katmadan, Rusya ve Ukrayna steplerindeki Tunç Çağı kronolojisini hem Çarlık Rusya, hem de Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan Kafkas Dağları'nda gerçekleşen evrelerle karşılaştırarak yapma gafletinde bulunmuşlardır. Hâlbuki Kafkasya'nın Tunç Çağı kronolojisi günümüz Türkiye'sindeki Anadolu bölgesi ile bağlantılıdır. Bu sebeple, eski Sovyetler Birliği'nin step alanları, Paul Reincke tarafından belirlenen ve Polonya'nın batısına ya da Güneydoğu Avrupa kıtasına kadar bir bölgeyi içine alan Batı Avrupa Kronoloji Sistemi ile tanımlanandan çok daha farklı bir Tunç Çağı Kronolojisi ile tanımlanmıştır.

Steplerdeki Erken Tunç Çağı, Polonya ve Güneydoğu Avrupa Tunç Çağı'ndan yaklaşık 1.000 yıl kadar önce, Anadolu'daki Erken Tunç Çağı'nın başlangıcı ile aynı tarihte: M.Ö. 3300'lerde başlar. Bu önemsiz gibi görünen konu batılı arkeologlar ile Rus ve Ukraynalı arkeologlar arasındaki iletişimi önemli derecede engellemiştir. Üstüne bir de, Sovyetlerin ve Sovyetler sonrasının hatırı sayılır arkeologları radyo-karbon analizlerinin geçerliliğini kabul etmekte gecikince, radyo-karbon temelli ve tipoloji temelli kronolojiler arasındaki çatışma, konuya yabancı kimselerin kafalarını iyice karıştırmıştır.

Son olarak, Tunç Çağı stepleri öylesine devasa bir alana yayılmıştır ki, bütün bu alana uygulanacak tek bir kronolojik sıra tanımlaması yapmak zaten mümkün değildir. Aslında Volga-Ural Kültürü öylesine bir sınır oluşturmuştur ki, Ural Dağları'nın batısında kalan steplerle, doğudaki Asya Stepleri Orta Tunç Çağı'nın sonlarına kadar birbirlerinden ayrılmışlardır. Bu da batılı arkeologların kronolojisi ile uyum göstermektedir. Ural sınırının hemen doğusunda, Kazakistan'ın batısındaki steplerde, tarihsel sıralama birden bire Eneolitik Çağı'ndan son derece yetersizce tanımlanmış bir Erken Tunç Çağı'na (ki batıdaki Orta Tunç Çağı'na benzer pek çok özelliği vardır), oradan da Geç Tunç Çağı'na atlayıverir. Ancak Geç Tunç Çağı'nda doğu ve batı steplerinin aynı kronolojik sıralamayı paylaştıkları görülür.

Avrasya, yaklaşık M. Ö. 2000. Seçilen kültürlerin genel yerini gösterir.

Batı steplerindeki Tunç Çağı kültürlerinin sıralaması 1901-1907 yılları arasında, Vasily A. Gorodtsov tarafından Ukrayna Steplerindeki Kharkov yakınlarında Kuzey Donets Vadisi'ndeki Izyum bölgesinde yapılan kazıların ardından yapılmıştır. 107 adet kurganın kazıldığı bu alanda 299 adet mezar çıkarılmıştır. Gorodtsov, 1907 yılında yayınladığı raporunda birbiri üzerine katmanlaşmış 3 adet mezar tipinden bahsetmektedir. Kurganlardaki en eski mezar tipi “çukur mezar” olarak adlandırdığı mezarlardır, bunların üstüne katakomp (yer altı mezarı) tarzı mezarlar inşa edilmiştir, en üstte de ahşap mezarlar bulunur. Günümüzde bu mezar tiplerinin üçü birden batı steplerindeki Tunç Çağı kronolojisinin bel kemiği olarak kabul edilir. Burada bahsi geçen tarihler en üst ve en alt sınırdaki tarihlerdir. Çukur Mezar- ya da Yamnaya-Kültürü M.Ö. 3300'ün içinde başlamış olup Karadeniz'in kuzeybatısındaki steplerde M.Ö. 2300 (Erken Tunç Çağı) civarına kadar var olma-ya devam etmişlerdir. Dniyeper Vadisi'nin doğusundaki steplerde ise bu kültür bir kaç yüz yıl öncesi (M.Ö. 2700 hatta 2800) itibarı ile yerini Katakomp Kültürü'ne bırakmıştır. Katakomp Kültürü'nün etkileri M.Ö. 1900'e kadar (Orta Tunç Çağı) devam etmiştir. Ahşap Mezarlar -diğer adıyla Srubnaya- Kültürü ise M.Ö. 1900 dolaylarında ön plana çıkmış olup M.Ö. 1200'lerde (Geç Tunç Çağı) ortadan kalkmıştır.

TUNÇ ÇAĞI STEPLERİNİN KÖKENLERİ

M.Ö. 4000-3500 arasında Karadeniz'in kuzey bölgelerinde (antik Pontus bölgesi) o zamana kadar görülmemiş bir zenginlik baş göstermiş; eş zamanlı olarak, bölgenin nüfus yoğunluğu en yüksek olan ve üretim ekonomisinin başını çeken merkezleri Tuna Vadisi ve doğu Karpatlar civarında (Tripolya Kültürü), toplum içinde ayrışmalar oluşmaya başlamıştır. Tuna Nehri'nin ağzındaki çayırılık steplerden (örneğin Tuna Nehri'nin kuzeyinde, Romanya'ya denk gelen deltasında yer alan Suvorovo) Azov steplerine kadar (örneğin Ukrayna, Mariupol'un kuzeyindeki Novodanilovka) bir alanda; Karanovo VI olarak adlandırılan bir kültüre ait zengin mezarlar belirmeye başlamıştır. Bu istisnai mezarlardan çıkarılan eşyalar arasında 20 cm uzunluğunda yontma taştan yapılmış bıçaklar, cilalı taştan yapılmış baltalar, mızrak başına benzer sivri aletler, tunç ve deniz kabuklarından yapılmış boncuklar, ufak boyutlarda bir kaç tane altın süs eşyası ve Suvorovo'da karşımıza çıkan at başı şekli verilmiş bir topuz başı bulunmaktadır. M.Ö. 4000-3000 arasına denk gelen periyotta Dereivka ve Srendy Stog II adı verilen step yerleşkelerinde bulunan at kemiklerinin yüzdesi, tüm döneme ait at kemiği sayısının iki katı kadardır.

At binmeye başlanması belki de bu döneme denk gelmektedir ve tarım ekonomisine dayalı köylerin tehlikeye girmesi ile birlikte yeni yeni ekonomik ve askeri buluşlar boy göstermeye başlamıştır. M.Ö. 4000-3800 aralığında kurulan çoğu Tripolye yerleşkesi, özellikle B1-B2 kodlu periyotlara ait kasabalar, surlarla çevrilidir. Aşağı Tuna Vadisinde eskiden yoğun olarak kullanılmakta olan ve materyal bakımından zengin olan, sonradan höyükleşmiş, 600 adet yerleşim biriminin terk edilerek, yerlerine materyal açısından sadeleştirilmiş, küçük ve dağınık yerleşim birimlerinin kurulduğu tespit edilmiştir. Bu tarz yerleşkelerin en tipik örnekleri Cernavoda ve Renie kazı alanlarında bulunmaktadır. Balkanlarda bakır madenciliği ve metalürji bir anda terk edilmiştir. Sonrasında, doğu Tripolye'liler-muhtemelen savunma gereksinimi sebebiyle Güney Bug Vadisi yakınlarına, Maidanets'ke gibi bir kaç tane çok büyük kasaba inşa etmişlerdir. Bu kasabalardan en büyüğü 300-400 hektarlık bir alana kurulmuştur; evler eş merkezli daireler oluşturacak şekilde, merkezde bulunan geniş bir yeşil alan veya meydanın etrafına dizilmişlerdir ve sayıları 1.500'dür.

Bu devasa kasabalar M.Ö. 3800'den 3500'e kadar- Tripolye C1 periyodu boyunca- kullanılmış olup, sonrasında terk edilmişlerdir. Doğu Tripolye nüfusunun çoğu daha küçük ve seyyar yerleşim birimlerine yerleşmiştir. M.Ö. 3500'den sonra, Dniyester Vadisi'nde eski Tripolye'nin büyük evlerinin, güzelce renklendirilmiş çanak-çömleklerinin ve dişi figürinlerinin geleneksel olarak yapılmaya devam edildiği bir avuç kasaba kalmıştır. Sebebi hala net olarak anlaşılamayan bu olaylar silsilesi sonunda Tunç ağı'nın zengin Ukrayna, Romanya ve Bulgaristan kültürleri sona ermiş, Marija Gimbutas'ın tabiriyle "Eski Avrupa" tarih sahnesinden silinmiştir. Bu esnada Kuzey Karadeniz'in batılı step kültürleri Tuna Vadisi ve Tripolye kasabalarını istila ettikleri için mi, yoksa verimli toprakların azalması ve iklim değişikliği ile gelen bir krizi önceden sezip de önlem olarak mı zenginleşmişlerdir bilinmemektedir. Fakat her iki durumda da, M.Ö. 3500 itibarı ile Kuzey Karadeniz steplerinde yaşayan halkların Balkanlardan gelen bakıra ve bir zamanlar "Eski Avrupa" dolaylarından elde edilmekte olan prestij ürünlerine erişimleri sona ermiştir.

Kuzey Kafkasya'da gerçek manada asilzade hayatı sürdüren figürlerle Kuzey Karadeniz step kültürlerinin yeni ilişkiler içine girmesi M.Ö. 3500'n hemen akabinde gerçekleşmiştir. Svobodnoe gibi köylerin, M.Ö. 4300'lerden beri Kuzey Kafkasya'nın yüksek dağlarının eteklerinde kk çaplı tarım ile sığır ve domuz yetiştiriciliğine dayalı bir ekonomik düzende var olageldikleri bilinmektedir. M.Ö. 3500-3300 civarlarında, Kuban'ın ormanlık steplerinde yaşayan insanların muazzam zenginlikteki kurgan mezarları tarihte yerlerini almaya ve içleri olağanüstü hediyeler ile donatılmış, taş duvarlı mezar odalarının üzerinde devasa kurganlar yükselmeye başlamıştır. Mezar hediyeleri: Arsenikli tunçtan yapılmış devasa kazanlar (70 litreye kadar hacimleri vardır), üzerleri hayvan kafileleri ya da hayat ağacına tırmanan bir keçi figürü ile süslenmiş altın ve gümüş vazolar, topuzu altın veya gümüşten yapılmış bir boğa başından oluşan gümüş asalar, arsenikli tunçtan balta ve hançerler ile altın, turkuaz veya akikten yapılmış yüzlerce ss eşyasından oluşmaktadır.

Bir lider için dizayn edilmiş ve Maikop Kültürü'ne ait 11 metre yüksekliğinde bir kurgan bulunmuştur. Kurganın ve taş duvarlarla örülmüş mezar odasının inşası için 6 hafta boyunca çalışacak 500 kişinin gerektiği hesaplanmıştır. Meshoko ve Galugai gibi Maikop yerleşkeleri, me-

tal eserlerin, müşterek binaların veya depolama birimlerinin bulunmadığı, basit ve sıradan özellikteki yerleşim birimleri olduklarına göre, sonradan gelen yöneticilerin değerli eşyalarını nerede saklamış olabilecekleri bilinmemektedir. Hem kurganlarda hem de yerleşim alanlarında bulunan seramik eşyaların tarzları ise hemen hemen aynıdır. Maikop liderinin mezarındaki seramik çömleklerin Meshoko'da çıkarılanlardan pek bir farkı yoktur.

Bazı erken dönem Maikop metal araç-gereçleri; aynı dönemin arkeolojik siteleri olan İran'daki Sialk III ve Güneydoğu Anadolu'daki Arslantepe VI fazlarında çıkarılan metal araç-gereçlerle dikkate değer bir benzerlik göstermektedir. Maikop Kültürü'ne ait metal eşyaların küçük bir kısmı, Kafkasya'da bulunmayan ama Anadolu ve Mezopotamya'ya özgü, yüksek oranda nikel içeren arsenikli bakır alaşımı kullanılarak yapılmıştır. Bazı Maikop seramiklerinin ise, yine daha öncesine Kafkasların hiç bir bölgesinde rastlanmamış ama Anadolu ve Mezopotamya'da sıklıkla kullanılan bir teknikle, "tornada şekil verme" tekniği ile üretildikleri görülmüştür. Gümüş levhadan üretilmiş olan vazanın üstündeki hayat ağacına tırmanan keçi figürü aslında Mezopotamya'da kurulan ilk şehir devleti Uruk'a aittir. O dönemlerde dünyanın ilk şehir devletleri kurulmaya başlamış ve buralardan diğer diyarlara tüccarlar ve elçiler gönderilmeye başlamıştır. Demek ki; Kuzey Kafkaslar'da zengin bir elit kesimin belirmesi, aslında Mezopotamya'da doğup diğer bölgelere yayılan "bölgeler arası ticaretin" tetikleyici özelliğinin dolaylı bir sonucu olmuştur.

Yün koyunu yetiştiriciliği ilk olarak Mezopotamya'da M.Ö. 4000 civarında başlamıştır. Kuzey Kafkasya'da bilinen en eski yün giysi ise Novosvobodnaya'da bulunan zengin bir Maikop mezarından çıkarılmış olup, tarihi M.Ö. 2800 dolayları olarak belirlenmiştir. Yün yağmur suyunu geçirmez ve boyaları bitkisel liflerden üretilen kumaşlardan çok daha iyi içine çeker. Taşınabilir keçe tenteler, keçe ayakkabılar ve daha sonraki dönemlerin göçebe toplumlarının standart teçhizatları bu dönemde üretilebilir hale gelmiştir. Yük vagonlarının da Mezopotamya'da icat edildiği düşünülmektedir. Sağlam ahşap tekerleklerle sahip olan yük arabaları, Maikop Kültürü'nün Kuzey Kafkasya'da belirmesinden hemen sonra, Güneydoğu Avrupa'ya yayılmış halde bulunan yerleşim alanlarında da görülmeye başlamıştır. Bu duruma kanıt sayılabilecek bulgular şöyle sıralanabilir: Polonya'nın güneyindeki bir kazı alanında

Funnel-Beaker Kültürü'ne ait, üzerinde 4 tekerlekli bir yük arabası figürü bulunan M.Ö. 3300 tarihli bir tencere çıkarılmıştır; Macaristan'da Baden Kültürü'ne ait mezarlarda M.Ö. 3300-3000 yılları arasına ait olduğu düşünülen kilden yapılmış küçük yük arabası modelleri bulunmaktadır; Kuzey Karadeniz steplerindeki mezarlarda ise demonte halde mezarların içine gömülmüş veya üzerine bırakılmış vaziyette, M.Ö. 3000 yılına ait, gerçek yük vagonları çıkarılmıştır. Yük vagonları ve yün koyunlarının her ikisinin birden steplere ulaşması Maikop Kültürü vasıtası ile mi olmuştur sorusuna kesin bir yanıt vermemiz mümkün değildir, fakat güneyden gelen diğer etkileşimler Maikop Kültürü'nde kesin olarak görülmektedir ve zamanlama yerine tam oturmaktadır. Kuzey Kafkaslar'ın dağ eteklerindeki steplerde kurganlarla kapatılmış sayısız Maikop-tipli mezar; Kuzey Karadeniz steplerine yayılmış vaziyetteki pek çok mezarda ise eşi benzeri görülmemiş Maikop-tipli eser ortaya çıkarılmıştır.

ERKEN TUNÇ ÇAĞI: YÜN, TEKERLEKLER VE BAKIR

Yamnaya Kültürü'nün Kuzey Karadeniz steplerinde yükselmesi, aşağı yukarı M.Ö. 3300 civarına- en eski Maikop höyükleriyle aynı tarihe denk gelir. Nikolai Merpert'in 1979 tarihli çalışmasına göre, Yamnaya Kültürü ilk olarak Volga Nehri'nin aşağı kısmında yani Hazar Denizi'nin kuzeybatısında bulunan steplerde başlar, bu kültürü karakterize eden defin uygulamaları ise bir süre sonra batıya, Tuna Nehri'ne doğru yayılır. Merpert aynı zamanda Yamnaya'yı dokuz bölgesel kategoriye ayırır, ancak bu kategoriler arasındaki ayırım 1979 itibarı ile giderek daha da belirsiz hale gelmiştir. Merpert tarafından tanımlanan en eski Yamnaya çanak-çömlek tipi; yumurta biçiminde, üzerine tarakla çizgi çizgi desenler ve kordon şeklinde bir süs işlenmiş shell-tempered çömleklerdir. Bu çömlekler belli ki Tuna ve Don Nehri steplerinde ortaya çıkan, M.Ö. 4000'in başlarına ait Khvalynsk ve Repin seramiklerinin son evrelerdeki şekillerinden esinlenilerek üretilmiştir. Aynı çömleklerle Ukrayna'nın en batısında bulunan bazı Yamnaya mezarlarında da rastlanmıştır. Bununla birlikte; Ukrayna'da bulunan Yamnaya mezarlarının pek çoğu çok yerel çanak-çömlek çeşitleriyle doludur ve bu çömleklerin bazılarının Volga'da bulunanlardan bile eski olduğu düşünülmektedir. Yamnaya tek bir orijinden gelen, basit bir kültür değildir.

Merpert, Yamnaya'yı "iktisadi ve tarihi değerleri ortak bir camia" olarak tanımlamaktadır.

Yamnaya Kültürü'nün en esaslı özelliği, büyük ölçüde pastoral ekonomiye dayalı göçebe hayatlarının içinde gözden kaçması mümkün olmayan kurgan mezarları yaratmış olmalarıdır. Kurgan mezarlar Tuna Nehri steplerinden, Ural Nehri'ne kadar her alanda yükselir. Özellikle doğuda, Don-Volga-Ural steplerinde pek çok yerleşim birimi ortadan kalkmıştır, ama bu tek bir kültürün yayılması sebebiyle değil de ekonomik düzende bir kayma yaşanmasından dolayı gerçekleşmiştir. Daha kurak ve soğuk bir iklimin baş göstermesi, bu kaymayı hızlandırmış olabilir. İklimbilimciler Atlantik ikliminden Subboreal iklime geçiş döneminin M.Ö. 3300-3000 arasında gerçekleştiğini belirtmektedir.

Yük arabalarının, keçe çadırların ve yün kıyafetlerin göçebe hayatını kolaylaştırmış olması gerekir. Korunaklı nehir vadilerinden uzakta bulunan açık arazilerde yaşamak, yün kıyafetlerle daha kolay hale gelmiştir. Vagonlar sayesinde daha fazla su, daha fazla yiyecek ve daha fazla sığınak taşınabildiği için yük arabaları çobanların hayatına önemli bir katkı sağlamıştır. Bu sayede daha fazla alana yayılma imkânı bulunan sürülerdeki hayvan sayısı arttırılabilmiş, dolayısıyla hayvancılıktan sağlanan refah seviyesi de yükselmiştir. Eş zamanlı olarak metalürji alanında gelişen tekniklerin benimsenip, öğrenilmesi şaşırtıcı değildir çünkü bu sayede çobanın eline yeni bir ticaret aracı geçmiştir.

Yük vagonlarına biçilen değer öylesine yüksektir ki; Kuzey Karadeniz steplerinde Erken Tunç ve Orta Tunç Çağı'na ait 200 adet mezarda, sahipleriyle birlikte gömülen vagonlar çıkarılmıştır. Dünya'nın en eski vagonları dar gövdeli ve ağır olmakla birlikte sabit bir dingille birleştirilmiş tekerlekler üzerine yerleştirilmişlerdir. Öküzler tarafından güç bela çekilen bu vagonların yarış için üretilmedikleri kesindir. Yamnaya çobanları muhtemelen ata binmişlerdir. Kazılarda bulunan at iskeletlerinin azı dişlerinde, kazı alanları at kemikleri ile dolu olan komşu diyar Kazakistan'da yaşayan Botai Kültürü'ne ait bir gemin bıraktığı spesifik aşınma izlerine rastlanmıştır. At biniciliği hiç şüphesiz sürü gütmeyi, özellikle de büyük baş hayvan sürülerini gütmeyi bir hayli kolaylaştırmış olmalıdır.

Ukrayna'da bazı Batı Yamnaya yerleşkelerine de rastlanmıştır. Örnek olarak; Mikhailovka kazı alanının 2. seviyesinde çıkarılan hayvan kemiklerinin %60'ının sığırlara ait olduğu saptanmıştır. Doğu Yamnaya

bölgesinde (Don-Volga-Ural steplerinde) yapılan hayvan kurban etme geleneğine dair bir araştırmada, 53 mezarda bulunan hayvan kemiklerinin %65 oranında koyun, %15 oranında sığır ve %7,5 oranında da at kemiği içerdiği saptanmıştır. Aşağı Dniyeper steplerinde (Belyaevka Kurganı no.1, Glubokoe Kurganı no.2) bulunan bazı çanak çömleklerin içinde arpa ve darı tohumlarına rastlanmıştır. Dolayısıyla, Ukrayna'nın vadi steplerinde zirai üretim yapılmış olduğu düşünülmektedir.

Metaltürjik aktiviteler bağlamında iki merkezdeki lokal bakır madenleri kullanılmıştır: Aşağı Dniyeper ve Orta Volga'nın kumtaşı kayalıkları. Volga steplerinin kuzey sınırında, Samara şehrinde fevkalade zengin mezarlar bulunmuştur. Bunlardan bir tanesi Kutuluk kazı alanında ortaya çıkan bir Yamnaya mezarıdır ve içinden 1,5 kilogram ağırlığında, yaklaşık bir kılıç uzunluğunda saf bakırdan bir değnek çıkarılmıştır. Utyevka yakınlarındaki Yamnaya-Poltavka tarzı bir mezardan da bir adet bakır hançer, bir adet sap delikli balta, bir adet yassı balta, bir adet L topuzlu iğne ve iki adet altın yüzük çıkarılmıştır. Yamnaya mezarlarında bulunduğu bilinen yüzlerce kabızalı hançer bulunmaktadır. Geç dönem Yamnaya mezarlarında ise bir kaç parça demir eşya bulunmuştur (bıçak ağızları ve bir adet toplu iğne başı gibi).

Klasik defin uygulamasında, kurganın altında dikdörtgen bir çukur bulunur; mevhumlar bu çukura dizleri karınlarına çekilmiş şekilde fakat sırt üstü yatırılmışlardır (Ukrayna mezarlarında bedenler yan yatar) ve yüzleri doğu-kuzeydoğu istikametine bakar vaziyettir. Ne var ki çok yaygın olarak benimsenmiş bir uygulama olmasına rağmen topluluklar içinde bu tipteki mezarlara gömülmesi uygun bulunan az sayıda insan vardır. Sıradan insanların ölümden sonra nasıl bir akıbete uğradıkları bilinmemektedir. Ukrayna kurganlarının yaklaşık 300 tanesinde, daha önceden farklı bir ritüel için kullanıldığı düşünülen ve üzerlerine çeşitli şekillerin kazındığı dikili taşlar bulunmuştur, bu taşlar sonradan kurgan mezarlarının üzerini örtmek için kullanılmıştır.

M.Ö. 3000'in başlarında, Kırım'ın kıyı steplerinde (Kemi Oba Kültürü) ve Karadeniz'in kuzeybatısında, Dniyester Nehri ağzındaki steplerde (Usatovo Kültürü) zengin kültürler belirmeye başlamıştır. Bu kültürlerin Karadeniz üzerinde yürütülen deniz ticaretine katıldıkları düşünülmektedir. Tarihi eserlerin incelenmesi sonucunda Kemi Oba, Usatovo ve Maikop kültürlerinin aynı dönemlerde var oldukları ortaya çıkmıştır. Bu kültürlerin ticaret eşyaları Truva'ya kadar bile ulaşmış

olabilir. Truva I dönemine ait duvarlardan birinde Yamnaya dikili taşlarına benzer bir taş bulunmuştur ve Truva I çanak çömlekleri Güneydoğu Avrupa'da konuşlanmış olan Baden ve Ezero kültürlerine ait seramiklerle büyük benzerlikler taşımaktadır.

Erken Tunç Çağı'nda Dniyester Nehri yakınlarında sığ bir sahil kenarına kurulmuş Usatovo yerleşkesi ve mezarlığı aynı zamanda Usatovo Kültürü'ne adını veren kazılara ev sahipliği yapmıştır. Kazı alanında iki ayrı grup urgan bulunmaktadır ve etrafları üzerlerinde at figürleri olan dikili taşlarla çevrilidir. Kurgan mezarlığının merkezinde yer alan 1 numaralı mezarlarda arsenikli bakırdan üretilmiş perçinli hançerleriyle birlikte gömülmüş yetişkin erkek cesetlerine ulaşılmıştır. Tripolye çanak-çömleklerinin final fazına ait C2 tipli çanaklar da yine bu mezarlara eşlik etmektedir. Bu çanaklar büyük ihtimalle yukarı Dniyester bölgesine konuşlanmış son Tripolye kasabalarında, Usatovo beyleri için üretilmiştir. Birkaç tane cam boncuğun da çıkarıldığı Usatovo mezarlarındaki hançerlerin çoğu aynı periyotta Ege veya Anadolu'da üretilen hançerlere benzemektedir. Bu durum; Usatovo Kültürü'nün güney toplulukları ile iletişime geçmiş olduğunun bir belirtisi olabilir.

M.Ö. 3000 ve 2700 arasında Yamnaya grupları kıyı steplerini terk ederek, Aşağı Tuna Vadisi'ne (özellikle Bulgaristan'a) ve yüzlerce Yamnaya kurganına ev sahipliği yapan doğu Macaristan'a göç etmişlerdir. Bu göçler sayesinde Balkanlar'a ve Macaristan Ovası'na yayılan step nüfusu Kostofeni ve Baden kültürleri ile iletişime geçme fırsatı yakalamıştır. Mezarlardan edinilen bulgulara göre Yamnaya Kültürü'nün defin uygulamaları Güneydoğu Avrupa'ya da sıçramış hatta Bulgaristan'da ortaya çıkarılan bazı mezarlarda dikili taşlar ve yük vagonları bulunmuştur, fakat çanak-çömlek çeşitleri her zaman yerel özellikler taşımaktadır.

Yamnaya seramikleri belirgin bir tek tiplilik göstermediği için, Yamnaya göçmenlerinin Balkan kültürleri arasına nasıl entegre olduklarını açıklamak güçtür. Yamnaya tipi mezarlar kullanılmamaya başladıktan bir süre sonra, bu kültüre ait arkeolojik kanıtlar da ortadan kaybolmuştur. Ne olursa olsun, bazı arkeologlar Yamnaya göçünü "Hindu-Avrupa kökenli dil ailelerini Güneydoğu Avrupa'ya taşımış olan sosyal bir hareket" olarak tanımlamaktadır.

ORTA TUNÇ ÇAĞI: GENİŞ UFUKLAR

Orta Tunç Çağı farklı bölgelerde farklı zamanlarda başlar. Geç dönem Maikop Kültürü ile yakın ilişkiler içinde olan Novotitorovskaya tipi toplumlar arasında görülen Katakomp Kültürü'ne ait olduğu tespit edilen en eski mezarlar M.Ö. 2800-2700 arasında bir döneme aittir ve Kuzey Kafkasya'nın kuzeyindeki stepler ile Don Vadisi'nde yer almaktadırlar. Volga nehri boyunca serpilen ve Poltavka çanak çömleklerini içeren mezarlar da yine aynı şekilde M.Ö. 2800-2700 tarihlidir. Poltavka çömlekleri çoğu Yamnaya Kültürü'nün ilk evrelerine ait çana-çömlekler ile çok benzemektedir fakat daha detaylıca süslenmişlerdir ve tabanları düzdür. M.Ö. 2600-2500 itibarıyla Katakomp geleneği Tuna Nehri ağzını da kapsayacak şekilde, kuzeye doğru tüm Kuzey Karadeniz bölgesine yayılmış, Volga-Ural bölgesindeki Poltavka Kültürü hâkimiyeti Orta Tunç Çağı boyunca devam etmiştir.

Katakomp kültürleri -çok yüksek ihtimalle Kafkaslardan öğrendikleri alışım yöntemlerini kullanarak- arsenikli tunçtan son derece sofistike silahlar, aletler ve süs eşyaları üretmişlerdir. Kuzeye doğru, Volga üzerinde, Poltavka Kültürü güneyin arsenikli tuncunu kullanmaktansa kendi yerel bakırını kullanmaya devam etmiştir. Yüksek ihtimalle saç tokası olarak kullanılan T şekilli kemik veya bakırdan yapılan iğneler Yamnaya-Katakomp tipi süs eşyalarının en yaygın örneğidir. Sap delikli baltaların ve hançerlerin çoğu mezar hediyeleri olarak gömülmüştür. Süslü tunç iğnelerin ve madalyonların benzer örnekleri Kuzey Kafkasya'nın (Sachkere, Bedeni ve Tsenori) Orta Tunç Çağı kral kurganlarında, Hazar Kapısı (Velikent) yerleşkelerinde ve steplerin Orta Tunç Çağı yerleşkelerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu bulguların gösterdiğine göre Orta Tunç Çağı boyunca stepler ve Kafkasya arasında aktif bir kuzey-güney iletişim ve ticaret ağı kurulmuştur. Metaller ve metalürji alanında uzman Evgeni N. Chernykh'in iddiasına göre Kafkaslardaki bakır endüstrisinin ürettiği metalin yarısından fazlası kuzey doğrultusundaki steplerde tüketilmiştir. Katakomp bölgesinde toplumun önde gelenleri için inşa edilen mezarlara yük arabalarının gömülmesi geleneği devam etmiştir. Dniyepcr'in doğusundaki İngul Vadisi'nde ve Kuzey Kafkaslarda bazı mezarlarda gömülen kişilerin yüzlerine kilden "ölüm maskeleri" takıldığı görülmüştür.

Her ne kadar Orta Tunç Çağı göçebe geleneğinin sürdürüldüğü ko-

nar-göçer yerleşkeleri barındırmaya devam etse de, yerleşik hayata geçen insanların sayısında bir artış olmuştur. Hatta Erken Tunç Çağı boyunca yerleşke yüzü görmemiş Volga kıyılarında bile Orta Tunç Çağı'na ait yerleşim birimlerinin izleri bulunmuştur. Azov steplerinde bulunan bir Katakomp mezarının içinde bulunan yakılmış arpa taneleri, kısmen tarım yapılmış olduğuna da delalet etmektedir. Fakat yine de, ekonominin büyük bir kısmı çoban hayatı üzerine kurulmuştur. Kuzey Kafkasların kuzeyinde, Tsatsa yakınlarındaki Kalmyk steplerinde bulunan bir yetişkin erkek mezarının etrafına gömülü ve kurban edildikleri belli olan 40 tane atın kemiklerine ulaşılmıştır (Tsatsa Kurganı no1, mezar 5, Katakomp Kültürü). Genelde tek bir at veya koç kafası bulunan mezarlar görmek olağandır ama sıra dışı bir özellik gösteren bu mezar, aslında sürü hayvancılığının önemini hiç yitirmediğini kanıtlar.

YENİ AKIM: SİNTASHTA-ARKAİM

M.Ö. 2200-200 civarlarında, Orta Tunç Çağı'nın bitiminde, Güney Urallar çevresindeki kuzey steplerinde Geç Tunç Çağı'nın müjdesini veren icatlar belirmeye başlamıştır. Bu yaratıcılık ve zenginlik dalgası kuzeyin göçebeleri ile güneyin orman toplumları arasındaki ilişkinin artmış olması ile tetiklenmiş olabilir. M.Ö. 2500-2300 arası bir dönemde, Corded-Ware bölgesinin doğu uzantısı olan ormanlık Rusya arazisinde konuşlanmış olan Fatyanovo Kültürü'nün belirmesi ve yayılması ile birlikte, güneydeki ormanlık alanlarda ehlileştirilmiş sığır ve atların sayısında artış olduğu gibi; Uralların doğusundaki ormanlık alanlarda da Fatyanovo tarzı tunç işleri benimsenir olmuştur. Ormanlık step bölgesinin ekolojik sınırı niteliğindeki yukarı Don ve Orta Volga kesiminde Abashevo Kültürü baş göstermiştir. Abashevo insanları tunç işçiliğinde usta olmakla birlikte komşu steplerde konuşlanan Poltavka insanları ile yakın ilişkiler kurmuşlardır.

Orta Tunç Çağı boyunca, Volga-Ural steplerinde yaşayan bazı Poltavka insanları Ural sınırını aşarak, eskiden avcı-toplayıcı kabilelere mesken olmuş topraklara göç etmişlerdir. M.Ö. 2100-2200 dolaylarında bu Poltavka grupları, Uralların ormanlık bölgelerinde yaşaya gelmiş Abashevo insanları ile kaynaşmaya başlamıştır. Yukarı Tobol Nehri'nin batısındaki çimenlik tepelerde benimsenen Abashevo ve Poltavka geleneklerinin karışımı sonucunda da ortaya Sintashta-Arkaim Kültürü çıkmış-

tır. Fakat müsriflik derecesindeki kurban törenlerinin ve bir anda yükselen kale yerleşkelerinin sırrını çözmek çok zordur.

Sintashta-Arkaim yerleşkeleri, steplerin kuzey sınırında nazikçe yükselen kayalık ve bakır madenince zengin tepelerin üzerinde kompakt bir bölgede bulunur. Sintashta-Arkaim bölgesinin bütün dereleri bölgenin batısındaki yukarı Tobol Nehri'ne doğru akar. Bu kültürün bilinen bütün yerleşim birimleri, etraflarında derin hendekler bulunan ahşap ve toprak kullanılarak örülmüş surlar içinde birbirine bitişik evlerden oluşur. Su baskını ile yarısı yıkılmadan önce Sintashta'da 60 adet ev bulunduğu tahmin edilmektedir. Arkaim'deki ev sayısı da aşağı yukarı aynıdır. Şu ana kadar kazısı yapılan bütün evlerde, evin içinde bakır erildiğine dair izler bulunmuştur.

Yerleşkelerin dışında kurgan mezarlıkları yer alır. Son derece zengin eşyalarla bezenmiş bu kurganlarda bulunan kalıntılar arasına da sap delikli mızrak uçları, baltalar, hançerler, at ve köpek iskeletleri ile sığır ve koyun kafatasları bulunur. Sintashta-Arkaim Kültürü'ne ait 16 mezarın dibinde savaş arabalarına (*chariot*) ait kalıntılar bulunmuştur. Batı steplerinde yaygın olan mezara araba gömme geleneği devam ettirilmekle birlikte bu sefer değişik bir savaş arabası tercih edilmiştir. Kriove Ozero ve Sintashta'da bulunan 3 adet savaş arabasının tarihleri direk olarak aynıdır. M.Ö. 2100 ile 1900 arasında bir tarihte gömülmüş olan bu arabalar, dünya üzerinde şu ana kadar rastlanan en eski savaş arabası örnekleridir ve "Sürücüyü taşıyan kabin tek kişilik olduğundan dolayı; acaba bir savaş arabası olamayacak kadar küçük müdür? 1,1-1,5 metre aralığa sahip olan tekerlekler neden bu kadar birbirine yakındır? Acaba arabayı daha hızlı ilerletebilmek için mi yapılmışlardır? Tekerlek göbekleri çok küçük olduğundan, arabayı yatay pozisyonda tutmaları mümkün müdür?" vs. gibi tekniksel anlamda pek çok tartışmaya konu olmuşlardır.

Bu ilginç soruların, Sintashta-Arkaim savaş arabalarının hızlı sürüş özellikleri ile sundukları teknik avantajın önemini gölgede bırakmalarına izin vermemek gerekir. Bu arabalar son derece hafiftir, sürücü kabini tahtadan yapılmıştır ancak deri veya benzeri bir şeyle kaplanmıştır ki, arkasında koyu renkli izler bırakmaktadır ve tekerleklerde 10-12 adet ispit kullanılmıştır. Yeni bir tür gem takılı bir çift at tarafından çekilen bu arabalar balta, hançer ve mızrak gibi silahlarla donanmış bir erkek tarafından sürülmektedir.

Yukarıda sözü geçen bu yeni gem tipi iç kısımda atın dudaklarının

kenarlarına baskı yapacak şekilde sivriltilmiş uçlar bulunan oval bir kemik tabakadan oluşmaktadır. Uralların güneyindeki stepelerde üretilen bu gemler ilk olarak Ukrayna'daki Mnogovalikovaya Kültürü (Katakomp Kültürü'nün bir uzantısı) aracılığıyla Güneydoğu Avrupa'da Glinna III ve Monteoru kültürlerine, en sonunda da, Gazze ve Hazor'daki mezar kalıntılarından anladığımız kadarıyla yakın Doğu'ya yayılmıştır. At arabalı savaşçıların da aynı mantıkla stepelerde başlayıp diğer bölgelere yayılmış olması olasıdır. Ya da bir ihtimal (çoğu araştırmacının inandığı gibi)savaş arabaları aslında Yakın Doğu'da icat edilmiştir. Bu arabalar, M.Ö. 1950-1850 dolaylarında Anadolu'da görülmeleri ile neredeyse eş zamanlı olarak Sintashta Kültürü'nde görülmüşler ve yayılmaları öylesine hızlı olmuştur ki; ilk olarak hangi bölgede üretildiklerini tahmin etmenin mümkünatı yoktur.

Sintashta-Arkaim Kültürü yalnız değildir; M.Ö. 2100 ile 1800 arasında; defin adetleri, silah, alet ve seramik çeşitleri ile gem dizaynları birbirinin hemen hemen aynı olan 3 adet kuzey step kültürü arasında bir doğu bağlantısıdır. Ortadaki, belki de en eski radyo-karbon tarihlerine sahip, Orta Volga steplerine konuşlanmış olan Potapovka grubu; en batıdaki ise yukarı Don nehri steplerinde bulunan Filatovka grubudur. Don ve Volga grupları eski Poltavka döneminin göçebe yaşam tarzından hiç vazgeçmemiş, dolayısıyla surlarla korunan yerleşim bölgeleri hiç olmamıştır. Uralların güneyinde, Don ve Tobol nehirlerinin arasındaki steplerde konuşlanmış olan bu metal zengini küçük gruplardan oluşan Orta Tunç Çağı kültürlerinin, Çin'den Karpatlara kadar Geç Tunç Çağı boyunca varlığını sürdürmüş olan Avrasya kültürleri üzerindeki etkileri çok büyük olmuştur.

Geç Tunç Çağı'nın Srubnaya Kültürü Uralların batısındaki Potapovka-Filatovka kültürlerinden; Petrovka-Akul ise Uralların doğusundaki Sintashta-Arkaim kültürlerinden doğmuştur. Çoğu arkeolog, Sintashta-Arkaim kültürlerinin Sanskritçe ve Zentçe'nin (Avesta) türediği Hindü İran dilini konuştuklarını savunmaktadır. Arkaim kazılarını yürüten arkeolog Gennady Zdanovich'in iddiasına göre Zerdüş burda doğmuştur. Kazı alanı; politik ekstremistler, Slav milliyetçileri ve tarikatçılar tarafından neredeyse bir türbe haline getirilmiştir. Avrasya Steplerindeki Geç Tunç Çağı'nı belirleyen özellikler zaten öylesine enteresandır ki; Orta Tunç Çağı'nın Don-Tobol kültürlerinin bu kadar abartılmasının bir anlamı yoktur.

GEÇ TUNÇ ÇAĞI: AVRASYA STEPLERİNİN AÇILIŞI

Geç Tunç Çağı'nın başlarında, M.Ö. 1850-1700 civarında kuzeyin step insanları yavaş yavaş yerleşik düzene geçmeye başlamışlardır. Eskiden çadırlar ve yük arabalarının bulunduğu yerlere kalıcı ahşap evler dikilmiş ve insanlar bu evlerde arkalarında kalın bir atık tabakası bırakacak kadar uzun süre yaşamışlardır. Ukrayna'dan Kazakistan'ın kuzeyine kadar bir hatta dizi dizi sıralanan bu Geç Tunç Çağı evleri, birden bire, sanki üzerlerinde bir örtü varmış da, o örtü kaldırılmışçasına, arkeolojik anlamada görünür hale gelmişlerdir. Srubnaya'daki bazı kazı alanlarında Geç Tunç Çağı'na ait çanak-çömlek kırıklarının arasında Orta Tunç Çağı'na ait çanak-çömlek kırıkları da bulunmuştur. Belli ki, iki dönemde de aynı bölgeler kullanılmıştır, ama yeni ve değişik bir yol izlenmiş olmalıdır. Bu "değişikliğin" tam olarak neye tekabül ettiğinden hala emin olamıyoruz, çünkü bölgedeki Geç Tunç Çağı ekonomisinin neye dayandığına dair şiddetli tartışmalar bulunmaktadır.

Geç Tunç Çağı, Uralların doğusundaki Doğu steplerinde, Petrovka-Alakul kültürlerinden; yeni bir kültürün, Andronova Kültürü'nün doğuşuna sahne olmuştur (M.Ö. 1800-1200). Andronova insanları evlerini yeni yerlere, Eneolitik boyunca kullanılmamış olan bölgelere inşa etmiş ve Uralların doğusunda bulunan pek çok bölgeyi de hayvancılık üzerine dayalı ekonomi ile tanıştırmışlardır. Srubnaya ve Andronova kültürlerinin yerleşke dizaynları, defin adetleri, seramikleri, metal alet ve silahları genel bir benzerlik göstermektedir ama bu benzerliğin Erken Tunç Çağı'ndaki Yamnaya olayı kadar abartılmasına gerek yoktur. Srubnaya ve Andronova illa ki tek bir kültürmüş gibi algılanmamalıdır. Yine de insanlık tarihinde ilk defa birbirleriyle bağlantılı kültürlerden oluşan bir zincir Avrasya steplerinin kalbinden Karpat Dağlarına ve Pamirlere kadar genişlemiştir.

Andronova tarzı çanak-çömlek ve metal silahlar kullanan insanlar hiç vakit kaybetmeden Mezopotamya-İran dünyasının şehirleşmiş uygarlıkları (Kuzey Afganistan ve Güney Türkmenistan'daki Bactria-Margiana Uygarlıkları) ve yeni oluşmaya başlayan Çin dünyasının batı sınırında konuşlanmış uygarlıkları (Xinjiang ve Gansu) ile iletişime geçmişlerdir. Bu iletişim Orta Tunç Çağı'nın sonlarına doğru, henüz Andronova Kültürü tam anlamıyla başlamadan, M.Ö. 2000 dolaylarında başlamış olabilir, ama ilk Andronova evlerine kadar devam etmiştir. Geç

Tunç Çağı'nın step kültürleri, doğuda ve batıda bu uygarlıklarla sarmaş dolaş olmaya başladığı anda, Avrasya kısa bir süreliğine karşılıklı etkileşimin merkezi haline gelmiştir.

Srubnaya ve Andronova kültürlerinin nasıl bir ekonomik düzen içinde olduklarına dair öğrenecek çok şey vardır. Bazı Batı Srubnaya yerleşkelerinde tahıl üretimi yapıldığı bilinmektedir, ancak daha doğudaki yerleşkelerde tarımın rolü tartışmaya açık bir konudur. Volga'nın doğusunda, Samara Nehri Vadisi'nde, bir erken dönem Srubnaya yerleşkesinde (Krasno Samarskoe kazı alanında) yapılan kazılarda, yerleşkede yıl boyu sığır kesilmekte olduğuna dair izler ortaya çıkmıştır. Yoğun botanik araştırmalarda tek bir tahıl parçasına bile rastlanmamış olmasının yanı sıra, kurganların yanı başına gömülmüş olan insanların dişlerinde de tek bir çürük olmaması; bölgede kesinlikle düşük karbonhidratlı bir yeme biçiminin hâkim olduğunu göstermiştir. Sitedeki bir kuyunun dibinden çıkarılan tortularda yabancı bir bitki olan *Chenopodium* ya da diğer adıyla Filkulağı bitkisinin alazlanmış tohumları bulunmuştur. Demek ki; en azından bazı bölgelerde, yıl boyu yerleşik bir düzenin benimsendiği yerleşkelerde, hayvancılık ve toplayıcılığa dayalı, çok az tarımla desteklenen ya da tarımın hiç devreye sokulmadığı bir geçim sistemi uygulanmıştır.

Steplerdeki Geç Tunç Çağı boyunca yürütülen bakır madenciliği neredeyse endüstriyel boyuttadır. En büyük madenler Uralların güneyinde, Orenburg yakınlarındaki Kargaly'de ve Kazakistan'ın merkezinde, Karaganda yakınlarındadır. Görünüşe göre, bakır cevheri, kaya halinde madenlerden çıkarılmaktadır. Srubnaya ve Andronova yerleşkelerinden edinilen bulgulara göre, metallerin eritilmesi ve işlenmesi bir hayli yaygın bir aktivitedir. Semerkant yakınlarında, Zerafsan vadisinde kalay madenlerinin kazıları yürütülmektedir. Doğuda, Andronova yerleşkelerinde kalaylı tunç alaşımı yaygınken, batıda Srubnaya yerleşkelerinde arsenikli tunç alaşımı yaygındır.

Srubnaya ve Andronova kültürlerinin konuşlandıkları topraklar, yaklaşık bin yıl sonrasında İskitler ve Sakalar tarafından konuşulacak olan Hindu-İran dillerinin yayılması için sosyal bir ağ görevi görmüş olabilir. Yine de bu Srubnaya ve Andronova kültürlerinin tek bir etno-linguistik kökenden geldikleri anlamına gelmez. Yaygınlaşmış yeni bir politik sistemin, çeşitli nüfuslar tarafından benimsenmesiyle birlikte yeni bir dil de türemiş olabilir. Srubnaya ve Andronova kültürlerinin, halkın

önünde atların, koyunların ve sığırların kurban edilmesini de içeren defn adetleri, güç edinimine bağlı politik ve ekonomik bir rekabet tarafından şekillendirilen bir drama sergilenmesini de içermektedir.

Çeşitli dualar okuyarak, sürülerinin bir kısmını Tanrılara kurban veren insanlar, karşılığında güç ve bereketin sürekliliğini sağlamasını ve kötü talihten korunmayı ummaktadırlar. Sanskritçe olarak yazılmış Rig Veda'nın (ç.n Rig Veda dünyanın en eski kutsal metnidir) 162. ilahisinde "Bırakalım da bu yarış atı, bizlere daha iyi atlar, daha iyi sığırlar, erkek evlatlar ve bereket getirsin" diye yazar ve şöyle devam eder "Bırakalım da adadığımız bu at bize hâkimiyet kudreti versin". Aynı durumun bir benzeri ölümlü dünyada da gerçekleşir. Yönetici konumundaki kimseler cenaze yemekleri düzenleyerek karşılığında tebaalarının bağlılığını ve onayını talep etmektedir. Hinduların Rig Veda'sı da, İranlıların Aveta'sı da bu tarz bir sistemin varlığına dair direk kanıt mahiyetindedir. İnsanlar, çoğunlukla çifte anlamlı zekice kurgulanmış metaforlar ile bezenmiş, zaman zaman açık-saçık ve dünyevi, zaman zaman son derce duygusal bu şiirlerle; kurban etme törenleri etkileyici ritüellere dönüşmüştür. Bu metinlerin çoğu ezberlenip kulaktan kulağa yayılarak birbirinden bambaşka hayatlar yaşayan insanları ortak bir payede birleştirmiş ve en sonunda da Avrasya Steplerinin çoğu bölgesinde konuşulan Hindu-İran dilleri doğmuştur.

Rig Veda'nın M.Ö. 1500'lerde düzenlendiği düşünülen en eski bölümü 2. Kitabındaki ilahilerin çoğu şu sözlerle bitirilir: "Bırakalım da bu ayinde, gücün verdiği yetkilerle, ağızımızdan güzel sözler dökülsün". Aslına bakarsanız bu satır; dil, ayinler, hitabet sanatı ve dünyevi güç arasındaki bağlantıların bir özeti gibidir. Yaklaşık bin yıl kadar öncesinde daha basit hayvan kurban etme ayinleriyle batı steplerinde başlayan bu gelenek Geç Tunç Çağı boyunca daha da büyüyerek Avrupa'nın tüm steplerine yayılmıştır.

Ayrıca bkz. Atların Evcilleştirilmesi (1. Cilt, 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

Anthony, David W. "Horse, Wagon, and Chariot: Indo-European Languages and Archaeology." *Antiquity* (1995): 554-565.

———. "The 'Kurgan Culture,' Indo-European Origins, and the Domestication of the Horse: A Reconsideration." *Current Anthropology* 27, no. 4 (1986): 291-313.

216 Antik Avrupa

Chernykh, E. N. *Ancient Metallurgy in the USSR: The Early Metal Age*. Translated by Sarah Wright. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1992.

Kuzmina, Elena E. "Stages of Development of Stockbreeding Husbandry and Ecology of the Steppes in the Light of Archaeological and Paleoecological Data." In *The Archaeology of the Steppes: Methods and Strategies*. Edited by Bruno Genito, pp. 31–71. Napoli, Italy: Instituto Universitario Orientale, 1994.

———. "Horses, Chariots and the Indo-Iranians: An Archaeological Spark in the Historical Dark." *South Asian Archaeology* 1 (1993): 403–412.

Lamberg-Karlovsky, C. C. "Archaeology and Language: The Indo-Iranians." *Current Anthropology* 43, no. 1 (2002): 75–76.

Mair, Victor H., ed. *The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia*. Washington, D.C.: Institute for the Study of Man, 1998.

Mallory, James P., and Victor H. Mair. *The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West*. New York: Thames and Hudson, 2000.

Shishlina, Natalia, ed. *Seasonality Studies of the Bronze Age Northwest Caspian Steppe*. Papers of the State Historical Museum, vol. 120. Moscow: Gosudarstvennyi istoricheskii muzei, 2000. (Distributed outside Russia by University Museum Publications, University of Pennsylvania Museum, Philadelphia.)

Rassamakin, Yuri. "The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500–2300 B.C." In *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe*. Edited by Marsha Levine, Yuri Rassamakin, Aleksandr Kislenko, and Nataliya Tatarintseva, pp. 59–182. Cambridge, U.K.: McDonald Institute for Archaeological Research, 1999.

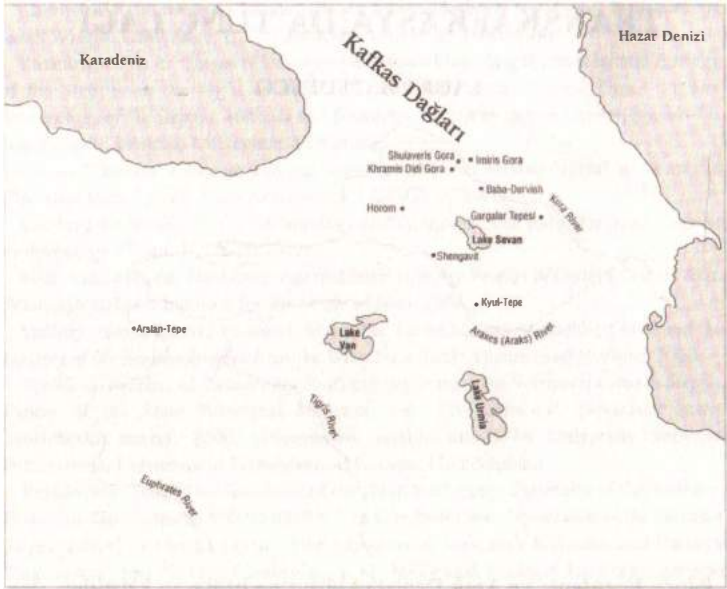
Telegin, Dimitri Y., and James P. Mallory. *The Anthropomorphic Stelae of the Ukraine: The Early Iconography of the Indo-Europeans*. Journal of Indo-European Studies Monograph, no. 11. Washington, D.C.: Institute for the Study of Man, 1994.

TRANSKAFKASYA'DA TUNÇ ÇAĞI

LAURA A. TEDESCO

Batıda Karadeniz ve Azak Denizi'ni birbirine bağlayan kanaldan, doğuda Hazar Denizi'ne kadar uzanan Büyük Kafkas Sıradağlarının güneyinde bulunan topraklara Transkafkasya denir. Günümüzde Transkafkasya siyasi sınırları Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Devletlerini kapsamakta olup Türkiye'nin doğusu ile İran'ın kuzeybatısını da içine alır. Burada daha çok Gürcistan ve Ermenistan tarafından kuşatılan topraklardaki kültürel gelişimlerden bahsedilecektir; fakat bölgenin tamamına ait arkeoloji kayıtları da tüm arkeolojik yönelimleri kapsayacak bir bağlamda tartışılacaktır.

Transkafkasya eşsiz bir arkeolojik tarihe sahip olmakla birlikte, kazılardan çıkarılan antik eşyalardan anlaşıldığı üzere, burası ile komşu bölgeler (kuzeyde Büyük Kafkas Sıradağları, güneyde ise Yakın Doğu) arasında karşılıklı etkileşime yol açan bir iletişim söz konusu olmuştur. Aslında, Tunç Çağı'nın (M.Ö. 3500-330 'den M.Ö. 1200'e kadar) belirgin özelliklerinden olan; bölgeler arası iletişim, değişim ve hayatın hemen her alanında yaşanan gelişmeler, Transkafkasya insanlarının hayatını da pas geçmemiştir. Bahsi geçen bu değişimler, metalürjinin ve terkerlekli arabaların icadı gibi dönüm noktası niteliğinde olan değişimlerden tutun da, insanların yerleşim düzenleri, oturdukları evlerin ya-

Tunç Çağı Transkafkasya. Kushnareva 1997'den uyarlandı.

pısı, üzerinde bulundukları topraklardan daha verimli şekilde faydalanmayı öğrenmeleri ve hatta komşu toplumlarla iletişime geçmeye başlamaları gibi pek çok yeniliği kapsamaktadır. Tüm Tunç Çağı boyunca yaşanan olayların çözülmesi, uzun vadeli kültürel eğilim ve değişimleri de anlamak için son derece önemlidir; fakat bu makalede özellikle Erken Tunç Çağı boyunca (M.Ö. 2200'e kadar) yaşanmış olan değişimler konu edilecektir. Çünkü sonraki dönemlerde karşımıza çıkacak olan kültürel, teknolojik ve ekonomik değişimlerin temellerinin atıldığı sosyal dönüşümlerin tarih sahnesine kazındığı dönem Erken Tunç Çağı'dır.

Transkafkasya'daki iklim ve çevre koşullarının bölgenin hemen her yerinde çeşitlilik gösterdiği bir yerdir. Bu çeşitlilik ister istemez tarihöncesi yerleşkelerin konumları üzerine büyük etki etmiş, dolayısıyla da sosyal kompleksiteye doğal bir zemin hazırlamıştır. Belirli yerlerdeki verimli vadiler ve yüksek platolar haricinde, bölge genellikle dağlık-

tır. Batıda, Gürcistan'ın Colchis bölgesinde, Karadeniz kıyıları boyunca subtropikal bir alçak basınç döngüsü hâkimken; doğuda Azerbaycan'ın nehir kıyılarındaki alçak arazileri çevreleyen çölümsü ve kuru stepler bulunur. Hazar Denizi kıyıları ise geniş düzlüklerden oluşur. Kuzey-yani Büyük-Kafkaslar'ı Güney Kafkaslar'a bağlayan, mevsimsel olarak geçişe müsaade eden pasajlar vardır. Ermenistan'ın rüzgârlı yaylaları bölgeyi güneye doğru neredeyse kesintisiz olarak Anadolu'ya (günümüz Türkiye'si); kuzeybatıya doğru ise İran'a bağlar. Bölgeyi enlemesine kesen iki büyük nehir bulunur. Bunlardan bir tanesi 1364 km uzunluğundaki Kura Nehri (antik adıyla Cyrus Nehri); diğeri ise 915 km uzunluğundaki Aras Nehri'dir. Erken Tunç Çağı'na ait Kura-Aras Kültürü'ne adını veren bu nehirler batıdan doğuya doğru akmakta ve aralarda yaylalardan geçen kollarla birleşmektedir. Her ikisi de Türkiye'nin doğusunda doğan Aras ve Kura nehirleri Azerbaycan'da birleşerek Hazar Denizi'ne dökülürler.

Bu nehirlerin ve kollarının varlığı, tarım için gerekli su ihtiyacını karşılayabildikleri için nehir kıyılarına yerleşke kurmayı da kolaylaştırmış, bu bölgelere yerleşmeyi başarabilen bir kısım ayrıcalıklı insana ise ekolojik avantajın sağladığı bir zenginlik getirmiştir. Tarım ve hayvancılığa elverişli topraklarının yanında Transkafkasya'nın sunduğu diğer bazı doğal zenginlikler de bulunur; örneğin obsediyen (volkanik cam), yarı değerli taşlar ve önemli bakır cevherleri gibi.

ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALARIN ARKA PLANI

Arkeologların Tunç Çağı toplumlarına dair tamamlanmış bir resim sunabilmelerinin arkasında neyin yattığını daha iyi anlayabilmek için arkeolojik araştırmaların tarihine bir bakış atmakta yarar vardır. Aslında her şey 19. Yüzyılda antikacıların, kurgan adı verilen ve toprakla örtülü zengin mezarları keşfetmeleriyle başlar. Kurganlar yarısı toprağa gömülü, yuvarlak veya dikdörtgen çukurlardır. Zaman zaman ahşaptan yapılan ve çevresi sağlam taşlarla desteklenen bu çukurların içinde ölü bedenlere eşlik eden hayvan kemikleri, yük arabaları, süs eşyaları, tunçtan yapılmış eserler ve çanak çömlekler bulunur. Bölgenin arkeolojik anlamda zengin tarihöncesi devirlerine göz atma fırsatı ilk olarak kurganlardan çıkarılan bu eserlerle mümkün olmuştur. 20. Yüzyılın ilk yarısında çok daha sistematik kazıların başlaması ile birlikte, Transkaf-

kasya'nın arkeolojik tarihi daha bütün bir resim olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu araştırmaların çoğu Rus ve Kafkas (Gürcü, Ermeni ve Azeri) arkeologlar tarafından yürütülmüştür.

Bölge içinde bu mükemmel kazılar yürütülür ve raporları yayınlanırken, ilk başlarda daha çok Avrupa ve Yakın Doğu tarihöncesi devrileri ile ilgilenen batılı arkeologların bu raporlara erişimi mümkün olmamıştır. Bunun sebeplerinden bir tanesi, Transkafkasya hakkındaki arkeolojik raporların Sovyetler dönemine denk gelmesi (1917-1992) ve Sovyetler Birliği'nin bilim insanlarının ise Avrupa ve Amerikalı meslektaşlarından bilerek uzak durmayı tercih etmeleri iken; bir diğeri de raporların genellikle Rusça veya kazının yapıldığı bölgenin dilinde yazılmış olmasıdır. Böylesine bir dil bariyeri kayıtlara geçirilen zengin arkeolojik geçmişin bilgilerine erişilebilmeyi büyük ölçüde engellemiştir. Sovyetler Birliği'nin çökmesi ile birlikte eski Sovyet bilim adamları ve Avrupalı meslektaşlarının arasında yeni bir bilgi ve fikir alış verişi başlamış, dolayısıyla Transkafkasya'nın tamamını kapsayan arkeolojik resim daha geniş perspektiften görülebilmektedir. Artık buradaki tarihöncesi gelişmeler ile eş zamanlı olarak Avrupa ve Yakın Doğu'da gerçekleşmiş olan gelişmeleri karşılaştırabilmek mümkündür.

TRANSKAFKASYA'DA ERKEN TUNÇ ÇAĞI'NIN ÖZELLİKLERİ

Transkafkasya'da Kura-Aras Kültürü'nün doğuşu ve gelişiminin doğası tam olarak anlaşılamamakla birlikte, arkeolojik kayıtların gösterdiğine göre Erken Tunç Çağı boyunca bölgede bir yerleşke patlaması yaşanmıştır. Ekolojik olarak bambaşka özelliklere sahip olan bölgelerde yüzlerce yeni yerleşim yeri kurulmuştur. Erken Tunç Çağı'na ait Kultepe ve Baba Derviş (her ikisi de Azerbaycan'da), İmiris-Gora ve Shulaveris-Gora (her ikisi de Gürcistan'da), Shengavit (Ermenistan'da) ve Sös Höyük (Türkiye'de) gibi bazı kazı alanlarında yapılan incelemeler sonucu bu bölgelerin Aneolitik periyottan itibaren bozulmadan kullanılmış olduğu ortaya çıkarken, geri kalan pek çok kazı alanında ortaya çıkarılan yerleşim yerlerinin Erken Tunç Çağı'ndan önce kullanılmamış oldukları tespit edilmiştir. Az önce bahsettiğimiz altı kazı alanının haricinde, düzinelerce yer kazılmış ve arkeologlar bu derinlemesine yapılan araştırmalardan elde edilen veriler ışığında bölgenin kültürel ve ekonomik özellikleri hakkında çok önemli bilgilere ulaşabilmişlerdir. Ermenis-

tan'da Horom, Gürcistan'da ise Kvatskelebi kazı alanlarında yerleşim birimlerine ek olarak Kura-Aras Kültürü'ne ait mezarlara ulaşılmış ve bu mezarlardan çıkarılan kalıntıların incelenmesi neticesinde hem Kura-Aras Materyal Kültürü, hem de defin uygulamaları hakkında önemli veriler elde edilmiştir.

Erken Tunç Çağı öncesi, Güneydoğu Avrupa'da Bakır Çağı'na denk gelen Aneolitik periyot (M.Ö. 5500-3500) boyunca kurulmuş olduğu tespit edilen yerleşim yerlerinin bir hektardan daha büyük olmayan alanlara kurulmuş oldukları görülmüştür. Shulaveri-Shomu Tepe ve Sioni kültürlerine ait, Aneolitik tarihli evler genellikle kerpiçten veya dal-örgü mimarisi ile inşa edilmiş tek odalı meskenlerdir, iç duvarlarında zaman zaman tezgahlar bulunduğu görülür. El yapımı çanak çömlekler genellikle cilalanmamış kilden üretilmiştir ve çoğunluğu basit kaseler ve kavanozlardan oluşur. Aneolitik boyunca üretilen aletler genellikle obsediye ve çakmak taşından üretilmiş olup, kemik veya ge-yik boynuzundan üretilen aletlere de rastlanmıştır ve her biri ileri düzey bir işçilik kullanılarak üretilmişlerdir. Kazı alanlarında fosilleşmiş olarak bulunan bazı bitki ve hayvan kalıntılarının radyo-karbon analizleri, bölgede M.Ö. 6000'lerden beri tarımla uğraşıldığını ve sığır, koyun, keçi ve domuz gibi hayvanların ehlileştirildiğini göstermiştir. Bu insanlar diyetlerini yabani otlar ve av hayvanları ile de desteklemişlerdir.

Arkeologlar Aneolitik ve Erken Bronz Çağı dönemlerini birbirinden ayırabilmek için genellikle daha karmaşık ve bakır temelli bir teknolojinin kullanılmaya başlanıp başlanmadığına bakarlar. Bunun yanında, iki devri birbirinden ayıran; yerleşim yerlerinin sayılarındaki artış, yoğunlaşan çiftçilik ve hayvancılık aktiviteleri ile seramik teknolojisindeki gelişmeler gibi diğer bazı özellikler de vardır. Orta Transkafkasya'daki Khramis Didi Gora ve Gargalar Tepesi gibi bazı kazı alanlarındaki Aneolitik katmanlarda bir kaç parça bakır eşyaya (bakırdan tıg ve boncuklar gibi) rastlanmış olsa bile; Transkafkasya'da tam anlamıyla bakır alaşımlarını içeren bir metalürji teknolojisinin gelişmesi M.Ö. 3200 civarına kadar mümkün olmamıştır. Bölgedeki metalürji aktivitelerinin kökeni çok iyi bilinmemektedir, ama Kafkas Dağları özellikle tunç üretimi için gerekli olan maden cevherleri bakımından zengin bir kaynak oluştururlar. Metalürji teknolojilerinin Transkafkasya'nın dışında bir yerlerden, muhtemelen Mezopotamya'dan, ya da daha yüksek olasılıkla Balkanlar ve Karadeniz kıyılarından adapte edildiği düşünülmekte-

Resim 1. İlk Tunç Çağı portatif ocak, Türkiye'nin doğusunda Sös Höyük'teki kazıdan çıkarılmıştır. Eski Transkafkasya kültürünün karakteristik eserleridir ve bazen de antropomorfik veya zumorfik formlarda meydana gelir.
Antonio Sagona. İzin alınarak yayımlanmıştır.

dir, çünkü bu yerlerdeki metalürji aktiviteleri daha eski tarihlerde başlamıştır. Tunç Çağı'nın ilk evrelerinde kullanılan metal alaşımları genellikle bakır-arsenik bileşikli alaşımlardır. Saf bakıra katılan arsenik, üretilen eşya ister bir hançer ister bir bilezik olsun, daha dayanıklı bir obje üretilmesine olanak tanır.

Metalürji aktivitelerinin benimsenmesinin Transkafkasya ekonomisine katkısı hiç şüphesiz büyüktür ama bölgede Tunç Çağı boyunca yaşanan ekonomik ve teknolojik gelişmelere ait arkeolojik kayıtlar bununla sınırlı kalmaz. Bu dönem boyunca çiftçilik ve hayvancılık alanında da bir artış görölmektedir. Zira faaliyetler Anadolu'dan öğrenilmiş olsa da, bölgede Transkafkasya'ya özgü en az altı çeşit yabani buğday türüne rastlanmıştır. Kafkas Dağlarının orta ve güney kesimlerindeki akarsu vadileri tarıma dayalı bir ekonomi için son derece elverişli bir ortam hazırlamış olabilir ve bu toprakların sulaması için yağmurlardan faydalandığı düşünülmektedir. Çölümsü bir yapıya sahip Doğu Azerbaycan topraklarında sulama kanalları kullanılmış olması gerekir. Tam

tersine, Gürcistan'ın Karadeniz boyunca uzanan yarı tropik iklime sahip bölgesi Colchis'te ise su kanallarının açılması büyük problemlere sebep olmuş olmalıdır.

Transkafkasya'nın ekolojik çeşitliliği sebebiyle Orta Tunç Çağı boyunca tüm bölgeyi kapsayacak tek bir ekonomik sistemin tanımlanması mümkün değildir. Çoban hayatının, ister sezonluk olsun ister klasik göçebelik olsun, bölge ekonomisinde büyük bir rol oynadığı bilinmektedir. Arkeologlar henüz göçebe veya çoban hayatının Erken Tunç Çağı boyunca kendilerini tarıma adanmış Kura-Aras kültürlerinin hayatlarının içine nasıl ve ne şekilde nüfus ettiğinin yanıtını bulamamışlardır. Yine de, kazı alanlarında bulunan tek fazlı yerleşim birimi kalıntıları, faunaya ait kalıntılar ve taşınabilir özellikte eşyalar öyle ya da böyle, bir şekilde göçebeliliğin var olduğunu kanıtlamaktadır.

En eski Kura-Aras yerleşkeleri tek seviyelik kalıntılar bırakan yerleşkelerdir, dolayısıyla bu insanların yarı-göçer bir hayat benimsedikleri düşünülmektedir. Yani, bu yerler bir süreliğine işgal edilmiş, belli bir süre kullanıldıktan sonra terk edilmiştir. Dolayısıyla, buradan göçen insanlar yeni yerlerde yeni evler ve depolama birimleri inşa etmişlerdir. Bu kanıtlara dayanarak, bahsi geçen bölgelerin mevsimlik olarak ya da kısa zaman aralıkları için kullanıldığı yorumuna ulaşılmaktadır. Taşınabilir ocak ayakları gibi eşyaların varlığı tam manasıyla yerleşik bir düzenin benimsenmediğinin diğer bir kanıtıdır. (bkz. Resim 1)

Ne var ki, bütün Kura-Aras yerleşkeleri aynı yaşam standardını yansıtmaz. Ermenistan'daki Karnut ve Shengavit gibi kazı alanlarında görüldüğü üzere tuf (yerel bir volkanik taş) kullanılarak inşa edilen evlerden oluşan pek çok yerleşim alanı vardır. Evlerin inşası için balçık yerine daha sağlam bir materyalden, yani taşlardan faydalanılmış olması bölge sakinlerinin inşa ettikleri evlerde çok daha uzun süreli bir yaşam geçirmeye niyetlendiklerini gösterir. Her şeyden öte, uzun süreli yerleşimin varlığına işaret eden bir kaç katmanlı yerleşke kalıntıları her zaman tarıma ve yıl boyu yaşanmaya elverişli yerlerde; derinlerde olmayan ve tek katmanlı yerleşim yeri kalıntıları ise, daha çok hayvanların sezonluk otlatılmasına elverişli ancak uzun süreli yaşamaya fırsat tanımayan bölgelerde karşımıza çıkmaktadır. Transkafkasya bölgesindeki Kura-Aras kültürlerine ait yerleşim yerlerinin kullanım süreleri ile ekolojik çeşitlilik arasındaki bağlantı hala incelenmektedir.

Transkafkasya'daki Erken Tunç Çağı'na damgasını vuran en önemli

özelliklerden biri daha önce mevcudiyeti bulunmayan yeni yerleşim yerlerinin kurulmuş olmasıdır. Daire şeklindeki konutlara eklenen dik-dörtgen planlı yapılar Erken Tunç Çağı'nın ilk evresinden hemen sonra (M.Ö. 2800'e kadar) bir hayli çoğalmıştır. Etnografik bağlamda, sonradan eklenen bu yapılar, göçebe hayatına dayalı bir ekonomiden daha yerleşik ve daha tarım ağırlıklı bir ekonomiye geçiş olduğu şeklinde yorumlanmaktadır.

Arkeologlar arkeolojik kültürlerin karakteristik özelliklerini, birbirleriyle etkileşimlerini ve kazı alanlarının ait oldukları periyotların rölatif kronolojilerini tanımlayabilmek adına ilk olarak kazı alanlarında değişik türlerde çanak-çömlek olup olmadığına bakarlar. Kura-Aras seramikleri Avrupa ve Yakın Doğu'da görülen eş zamanlı seramik eserlerden oldukça farklı özellikler gösterir. Transkafkasya'daki Erken Tunç Çağı tarihli seramik eserler el yapımıdır ve çok iyi cilalanmış bu seramiklerin renkleri kırmızı-siyah veya kahverengi-siyah renktedir. Çanakların boyutları ve şekilleri çok çeşitlidir ama en tipik örnekler silindir boyunlu geniş ağızlı, karenalı kâse ve kaplardır. Erken Tunç Çağı'nın ilk iki evresine (M.Ö. 2500'e kadar) ait Transkafkasya seramiklerinin dış yüzeyleri çizgisel doğruların kazılması ile süslenirken, daha sonraki evreye (M.Ö. 2500-2200) ait seramikler sanki metal kaplamaları andırırmışçasına parlatılmış, kırmızı-siyah veya kahve-siyah renklere boyanmış ve dış yüzeylerine spiral veya geometrik şekiller verilmiş kil parçaları ile kabartmalar işlenmiştir.

Kura-Aras seramikleri Transkafkasya sınırlarının çok ötesinde, İran'da, Kuzey Mezopotamya'da, Suriye'de ve Filistin'de bulunmuştur. Filistin'de bu çömlek çeşidine Khirbet Kreak ismi verilir. Yakın Doğu boyunca önemli bölgelerde Kura-Aras seramiklerine rastlanması kültürlerarası etkileşimin bir göstergesidir. Bölgeler arası iletişimi körükleyen ekonomik güçler tam anlamıyla çözülememiş olsa bile, küçük göçebe gruplarının mevsimlik göçleri, metalürji teknolojilerinde ortaya çıkan gelişmeler ve tunç eşyalara olan ilginin giderek artması gibi son derece komplike faktörler bu alanda etkin olmuş olabilir.

Arkeologlar Transkafkasya ve civar bölgeler arasındaki sosyal ve ekonomik ilişkileri tam anlamıyla çözmeye çalışırsunlar, Malatya yakınlarında, Arslantepe Höyüğünde keşfedilen bir kral mezarı şu ana kadar düşünülenlerden çok daha karmaşık bir resim ortaya çıkarır. Arslantepe, M.Ö. 4000 ve 3000'ler boyunca iskan edilmiş, önemli bir kentsel yerle-

şim bölgesidir ve höyükten elde edilen bulgular sadece Güney ve Kuzey Mezopotamya (bugünkü Irak) ile değil Transkafkasya ile de önemli bağlantılar içermektedir. İtalyan bir arkeolog ekibi tarafından 1996 yılında keşfedilen M.Ö. 3000-2800 yıllarına ait kral mezarının içindeki antik eserler Transkafkasya'nın Kura-Aras Kültürü ve Mezopotamya Kültürü'nün izlerini taşımaktadır.

Erken Tunç Çağı'nda Transkafkasya'da görülen belirgin özelliklerinden biri olarak sanduka şeklinde inşa edilmiş mezarın içinde çok sayıda Kura-Aras çömleği ile birlikte yerel tipteki seramik eser bulunmaktadır. Mezarın üst kısmından, kurban edildiklerine inanılan 4 adet erkek çocuk iskeleti çıkarılmıştır; merkezdeki mezar odasında ise olağanüstü zenginlikte metal eşyalarla birlikte defnedilmiş bir yetişkin erkek iskeleti bulunmuştur. Transkafkasya etkisinin en belirgin olarak görüldüğü eşyalar metal eşyalardır ve bu eşyalar sayıca 46 tanedir. Bu eserlerin bazıları (örneğin, bir adet ta, spiral yüzükler ve gümüş ve gümüş-bakır karışımından yapılmış kol bantları) tipolojik olarak Gürcistan'da çıkarılan eserlerle çok benzer özellikler taşımaktadır. Buna ek olarak, mezardaki gümüş kakmalı tunç mızrak başları gibi bazı silahlar hem tipolojik olarak hem de kullanılan metalürjik kompozisyonları bakımından Transkafkasya'da çıkarılan ve aynı tarihli silahlarla çok açık bağlantılar teşkil etmektedir.

Arslantepe Kral mezarından çıkarılan çok sayıdaki kırmızı-siyah, cilalı seramik çanak, Kura-Aras Kültürü'nün etkilerinin Erken Tunç Çağı boyunca çok geniş bir alanı kapsayacak şekilde yayıldığına işaret etmektedir. Kafkas Dağları'ndaki metal bolluğu ile birlikte ister istemez gelişen metal teknikleri, Transkafkasya göçebelerinin sürekli olarak yer değiştirmesine bağlı olarak Yakın Doğu'daki ekonomik, politik ve sosyal gelişmeleri önemli ölçüde etkilemiş olabilir.

ERKEN TUNÇ ÇAĞI'NIN BİTİŞİ

M.Ö. 2200 civarlarında, Erken Tunç Çağı'nın sonlarına ait arkeolojik kayıtlarda hatırı sayılır bir değişim göze çarpar. Kura-Aras Kültürü'ne ait pek çok yerleşim yeri terk edilmiştir. Orta Tunç Çağı'nda ise bu çağa damgasını vuran, aynı zamanda 19. Yüzyıl antikacılarını da araştırmaya teşvik eden zengin ve önemli detaylarla süslenmiş kurgan mezarlar devreye girer. Erken Tunç Çağı'nın bitimi aynı zamanda daha önce görüldü-

memiş bir taşımacılık ağına sahne olur. Atların ehlileştirilmesinin öğrenilmesi (ki yüksek ihtimalle Rusya'nın çayırılık steplerinde yaşayan insanlardan öğrenilmiştir), Orta Çağ İnsanı'nın hareket kabiliyetinde çok önemli bir etki yaratmış ve bu dönemde kurganlarda 2 tekerlekli yük vagonları ilk defa belirmeye başlamıştır. Erken Tunç Çağı'nın yerleşim düzeninden neden bir anda vazgeçildiği ve Orta Tunç Çağı'nda bambaşka bir düzen benimsendiğini açıklamaya yetecek kadar arkeolojik veri maalesef bulunmamaktadır; ama ortaya atılan bazı teoriler mevcuttur.

Teorilerden bir tanesine göre, iklim koşulları bir anda değişmiş, tarımsal üretime olanak tanımayacak hale gelmiş ve dolayısıyla insanlar, yerleşik düzenlerini terk edip, daha çok hayvancılığa dayalı göçebe bir düzene geçmişlerdir. Belki de, civar topraklarda, örneğin Anadolu ve Kuzey Kafkaslar'da şehir devletlerinin kurulmaya başlaması ve önemli kaynaklar üzerine hakimiyet kurma hevesi ile bağlantılı olarak ortaya çıkan sosyal ve politik değişimlerin neticesinde, bir grup yönetici kesim insanların nasıl yaşayacağına, nerede ikamet edeceğine, sağlıklarını nasıl koruyacaklarına ve ölümlerini nasıl gömeceklerine karar verir hale gelmiştir. Ancak eldeki verilere göre böylesine bir hükme varmak o kadar da kolay değildir. Bahsi geçen bu keskin ve ani değişimin etkileri tüm Kafkaslar boyunca ortaya çıkarılan ve Erken Tunç Çağı'nın sonuna ait olan metal objelerde de görülmektedir.

Bölgede hala devam etmekte olan arkeolojik kazılar, arkeologların Transkafkasya'nın tarihöncesi devirlerini anlayabilmeleri adına deliller sunmaya devam etmektedir. Hem Arslantepe'de çıkarılan kalıntılar, hem de Gürcü, Ermeni, Azeri ve diğer batılı arkeologların birbirleriyle kurdukları diyaloglar, tüm arkeoloji dünyasının Erken Tunç Çağı Transkafkasya'sına bakışını ve algısını değiştirmiştir. Eskiden düşünülenin tersine şu an önümüzde çok daha karmaşık bir arkeolojik resim durmaktadır. Yerleşim yerlerinin sayısındaki artış, metalürji teknolojilerinde kat edilen ilerlemeler, tarım ve hayvancılık ekonomileri üzerine giderek artan bağlılık ve bölgeler arası etkileşim Erken Tunç Çağı boyunca meydana gelen ve giderek daha karmaşık hale gelen sosyal ve politik gelişmelerin altında yatan en önemli etmenlerdir.

Ayrıca bkz. Güneydoğu Avrupa'daki İlk Metalürji Uygulamaları (2. Cilt, 4. Bölüm); Kafkasya'da Demir Çağı (2. Cilt, 6. Bölüm)

KAYNAKÇA

Chernykh, E. N. *Ancient Metallurgy in the USSR*. Translated by Sarah Wright. New Studies in Archaeology. Cambridge, U.K., and New York: Cambridge University Press, 1992.

Frangipane, M. "The Late Chalcolithic/EB I Sequence at Arslantepe: Chronological and Cultural Remarks from a Frontier Site." In *Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires*. Edited by Catherine Marro and Harald Hauptmann, pp. 439-471. Paris: Institut Français d'Étude Anatoliennes d'Istanbul, 2000.

Frangipane, M., et al. "New Symbols of a New Power in a 'Royal' Tomb from 3000 BC Arslantepe, Malatya (Turkey)." *Paléorient* 27, no. 2 (2001): 105-139.

Kavtaradze, Georgi Leon. "The Importance of Metallurgical Data for the Formation of a Central Transcaucasian Chronology." In *The Beginnings of Metallurgy*. Edited by Andreas Hauptmann, Ernst Pernicka, Thilo Rehren, and Ünsal Yalçın, pp. 67-101. Bochum, Germany: Deutsches Bergbau-Museum, 1999.

Kiguradze, Tamaz. "The Chalcolithic-Early Bronze Age Transition in the Eastern Caucasus." In *Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires*. Edited by Catherine Marro and Harald Hauptmann, pp. 321-328. Paris: Institut Français Étude Anatoliennes d'Istanbul, 2000.

———. *Neolithische Siedlungen von Kvemo-Kartli, Georgien*. Munich, Germany: C. H. Beck Verlag, 1986.

Kohl, P. L. "Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology in Transcaucasia." *Journal of European Archaeology* 2 (1993): 179-186.

———. "The Transcaucasian 'Periphery' in the Bronze Age: A Preliminary Formulation." In *Resources, Power, and Interregional Interaction*. Edited by Edward Schortman and Patricia A. Urban, pp. 117-137. New York: Plenum Press, 1992.

Kushnareva, Kariné K. *The Southern Caucasus in Prehistory: Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium B.C.* Translated by H. N. Michael. Philadelphia: University of Pennsylvania, University Museum, 1997.

Kushnareva, Kariné K., and T. N. Chubinishvili. *Drevnie kultury yuzhnogo Kavkaza* [Ancient cultures of the southern Caucasus]. Leningrad, Russia: n.p., 1970.

Rothman, Mitchell S. "Ripples in the Stream: Transcaucasia- Anatolian Interaction in the Murat/Euphrates Basin at the Beginning of the Third Millennium B.C." In *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond*. Edited by Adam T. Smith and Karen Rubinson. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology Publications, 2003.

Sagona, Antonio. "Settlement and Society in Late Prehistoric Trans-Caucasus." In *Between the Rivers and Over the Mountains*. Edited by Alba Palmieri and M. Frangipane, pp. 453-474. Rome: Università di Rome "La Sapienza," 1993.

KIBRIS'TA TUNÇ AĞI

A. BERNARD KNAPP

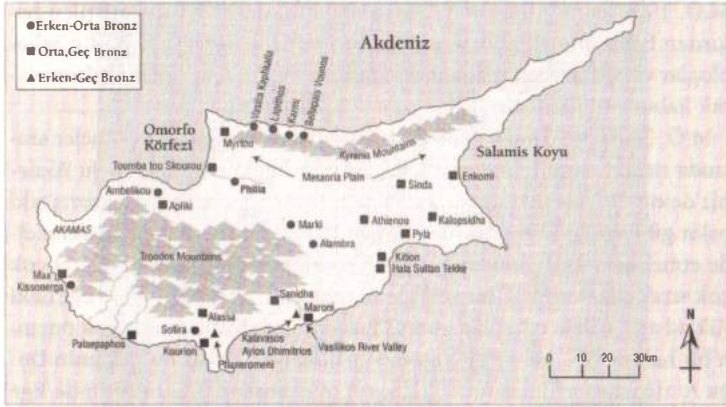
M.Ö. 3000 dolaylarında, Tunç ağı'nın başlangıcında, küçüklü büyüklü Akdeniz adalarının hemen hepsi çoktan iskân edilmişlerdi. İnsanlar kendi besinlerini üretiyor ve yıl boyu yerleşik düzende yaşıyorlardı. Nüfus artışı, ihtiyaçtan fazla yiyecek üretimi, depolama birimlerinin kullanıma girmesi, uzak mesafeli ticaret ilişkilerinin kurulması ve sahip olunan topraklara sınırlar çekilmesinden anladığımız kadarıyla; bu dönemde Akdeniz toplumları giderek artan bir ivmeyle gelişıyordu. Bu gelişmeler, bir takım çıkar gruplarının -belki de tek başına bir yerel liderin- hem adalar hem de komşu ülkelerde büyük talep gören bakır, altın, gümüş, kalay gibi hammaddelerin; fildişi, gök taşı, kaymak taşı ve fayans gibi değerli ve yarı değerli taşların bir de arkeolojik olarak kayıtlarına rastlanması mümkün olmayan diğerk bazı organik materyallerin kontrolünü üzerine geçirmesi ile bağlantılıydı. Karmaşık ve birbirine bağlı ekonomik sistemlerin ortaya çıkışı da yine aynı zaman dilimine girmekteydi. Bu sistem Levant'ı, Kıbrıs ve Batı Anadolu üzerinden Ege, İtalya, Sardunya ve hatta İspanya'ya bağlıyordu. M.Ö. 3000'in sonlarında, sosyal dönüşümün gerçekleşmesinde metaller çok önemli bir yer kaplıyordu ve Kıbrıs'tan çıkarılan bakır, Akdeniz'in iletişim döngüsünde büyük önem taşıyordu.

Akdeniz üzerindeki 3. en büyük ada olan Kıbrıs 9.251 metre karedir ve kuzey doğusunda yer alır. 100 kilometre doğusunda Suriye, 70 kilometre kuzeyinde Türkiye, 400 kilometre güneyinde Mısır, Ege dünyasının bir parçası olan Rodos Adası ise 500 kilometre batısında yer alan Kıbrıs, arkeolojik kanıtlardan anlaşıldığı üzere Tunç Çağı boyunca bu bölgelerle önemli ölçüde ticaret yapmış ve sosyal bağlar kurmuştur. Geç Tunç Çağı'na (M.Ö. 1600-1200) ait ithal mallar bulunan Enkomi, Hala Sultan Tekke, Maroni ve Kition gibi bazı Kıbrıs yerleşkeleri geniş koylara veya şu anda kimisi kurumuş olan nehir ağızlarına konuşlandırılmış iç limanlara sahiptir. Tunç Çağı Kıbrıs'ına ait çanak çömleklerden tutun da mühürlere, süslü püslü binalardan, mezar odalarına ya da bakır çuvaldızlardan tunç kazanlara kadar her şey, bugüne bugün Akdeniz adalarından çıkarılan en iyi örnekleri temsil etmektedir.

KIBRIS: M.Ö. 2500-1700 ARASI KÜLTÜREL SIRALAMA

M.Ö. 4000'lerin sonu, yük arabası ve saban gibi araçların keşfedildiği, yabani hayvanların ehlileştirilerek yün, deri ve süt gibi "ikincil ürünler"inden de faydalanır hale getirildikleri ve hem Avrupa'nın hem de Akdeniz'in belirli bölgelerinde bu hayvanları sürüler halinde yetiştiren insanların geçimlerini hayvancılıkla sürdürmeye başladıkları bir dönemdir. İnsanların tüm bu kültürel ve ekonomik gelişmelerin hepsini veya en azından bir kısmını benimsemiş olmaları, zirai üretimi arttırarak güvenilir bir geçim kaynağı elde etmelerine fırsat tanımıştır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi bu yeni teknolojiler "İkincil Ürünler Devrimi"ni de kapsar. Bölgesel ticaret sitemlerinin çıkışına ek olarak "İkincil Ürünler Devrimi"nin ortaya çıkması insanların etraflarında olan bitenleri farklı bir açıdan görmeye başlamalarını sağlamış ve toplumların bilgi, fikir ve eşya paylaşımlarını arttırmıştır.

Bu gelişmeler ve yenilikler Levant ve Ege'de M.Ö. 3000 boyunca baş göstermiş olsa da, Kıbrıs'ı -belki de gözlerden ırak olduğu için- bir şekilde pas geçmiştir. Kalkolitik periyodunun sonlarına doğru, M.Ö. 2800-2500 dolaylarına ait arkeolojik kanıtlar arasına sabanın katılması ve sığırların yeniden görülmeye başlamış olması bizlere Kıbrıs'ın İkincil Ürünler Devrimi'nden bu dönemde etkilenmiş olabileceğini gösterir. 1980'lerden beri Kıbrıs'ın çeşitli bölgelerinde yürütülen kazılar hem bu tarz bir ekonomik dönüşüme dair çok iyi kanıtlar sunmuş, hem de ar-

Tunç Çağı'nda Kıbrıs'da seçilmiş yerleşim yerlerini gösteren Harita. Knapp 1994'ten alınmıştır.

keologlara Kıbrıs sınırlarında Tunç Çağı'na geçişin ne şekilde olduğunu anlamaları için önemli fırsatlar sunmuştur.

Tunç Çağı'nın başlangıç dönemlerine ait arkeolojik kalıntılar arasında bulunan tahıl öğütme aletlerinin sayısında görülen artış bu dönemde Kıbrıs'ta faaliyetin arttığını göstermekte, diğer bazı kanıtlar ise hayvanların avlanmasından ziyade, ehlileştirilmesinin tercih edilmeye başlamış olduğuna delalettir. Tarım ve hayvancılık üzerine kurulu bir ekonominin gelişmesine ek olarak, Kıbrıs dağlarının zengin bakır yataklarının da kullanılmaya başlaması ve endüstrileşmesi gecikmemiştir. Kıbrıs kazı alanlarında bulunan kalıntılara göre adada bakır kullanımı M.Ö. 3000'in sonları hatta 2000'lerin başlarını bulmuş olsa da, kuzey kıyılarına yakın Lapithos, Bellapais Vounos ve Vasilios Kaphkalla gibi bazı kazı alanlarındaki mezarlarda bulunan metal eşyalardaki ustalık ve incelik görülmeye değerdir. Levant, Mısır ve Ege'den Kıbrıs'a getirildikleri düşünülen çanak-çömlekler, metal araç gereçler, taştan yapılmış vazolar ve bütün o fayans eserler de kuzey kıyısı kazı alanlarındaki mezarlarda mevcuttur. Yerel metal işçiliği ile birlikte ithal edilmiş olan malların sayısındaki fazlalığa baktığımızda aslında yerel üretimin ve yerel tüketimin çok ötesinde bir durum oluştuğunu, Kıbrıs'tan çıkarılan bakırın dış ülkeler tarafından fazlasıyla talep edilmekte olduğunu görürüz. Gerçekten de Fırat Nehri'nin Suriye'deki bölümünden çıkarılan ve

M.Ö. 1900'lere ait bir çivi yazısı tabletinde Alashiya'dan getirtilen bakırdan bahsedilmektedir. Alashiya günümüzde neredeyse bütün arkeologlar ve tarihöncesi uzmanları tarafından Tunç Çağı'ndaki Kıbrıs olarak kabul edilmektedir.

M.Ö. 3000-2000 arasındaki periyotta Kıbrıs ve deniz aşırı ülkeler arasında ticaret yapıldığına dair kanıtların kıtlığına rağmen, Doğu Akdeniz'deki pek çok ülkenin Lübnan'daki sedir ağaçları ya da Kıbrıs'taki bakır gibi materyallere ihtiyacı olduğu bilinmektedir. Tunç almasını elde etmek için kalay kullanımı tercih edildiği için deniz aşırı ticaret çok çok uzak ülkelere bile bir şekilde ulaşılmasını gerektirmiştir. Ege'deki Kiklad adalarında çıkarılan gümüş madeni ticaret anlamında çok önemli bir hammadde haline gelmiş ve Ege'li metal ustaları bu madenin Doğu Akdeniz'e yayılmasında büyük rol oynamışlardır. Bu dönemde Ege ve Akdeniz'de ticareti yapılan diğer mallar: şarap, zeytinyağı, değerli metaller ve çanak-çömlek olarak sıralanabilir. M.Ö. 3000'lere damgasını vuran buluşlardan biri olan uzun sallar, hammaddelerin ve üretimi bitmiş malzemelerin taşınmasını ve ticaretini o zamana kadar görülmemiş şekilde kolaylaştırmıştır. Mümkün olan her yere kurulan limanlar ve ticaret ağlarının çeşitliliği bir süre sonra oluşacak olan enternasyonalizmin en önemli tetikleyicisi olmuştur.

M.Ö. 2500 ve 1700 arasında Kıbrıs'ta inşa edilen yerleşim yerlerinin sayısında, boyutlarında ve dağılımındaki artış, bu dönemde bir ada ekosisteminin yaratabileceği her türlü çevresel zorluğa çok iyi uyum sağlamış olduğunu gösterir. M.Ö. 1700'lere kadar dış ülkelerle bağlantıyı kanıtlayan delillerin az olması, aslında bu döneme kadar ada halkının kendi geçimlerini sağlayacak koşulları sağladığı ve yerel iletişimi kesmedikleri anlamına geliyor olabilir. İkincil Ürünler Devrimi'nin devreye girmesi ile birlikte yaşamsal ihtiyaçlarının büyük bir kısmını sağlamaya başlamış olan ada halkı kendini yün ve kumaş örmeye, taştan figürünler oymaya, deniz kabuğundan boncuklar yapmaya ve pek çok metal eşya üretmeye adanmış olabilir. Bu periyoda ait, yayınlanmış arkeolojik kayıtların büyük bir kısmı kazılan mezarlardan geliyor olsa da, Kissonerga-Mosphilia, Sotira-Kaminoudhia, Marki-Alonia ve Alambra-Mouttes gibi bölgelerde yapılan kazılar şu ana kadar çizilen resmin bütününe tamamen değiştirmektedir. Bu kazılardan elde edilen bulgular, bahsi geçen dönemdeki kronolojik sıralamayı, kültürel devamlılığı -ya da- devamsızlığı, dış kontakları ve daha karmaşık bir sisteme geçişteki tüm basamak-

Resim 1. Kition, Kıbrıs'ın Geç Tunç Çağı liman sahasında yapılan kazıların havadan görüntüsü. Kıbrıs Antik Dönem Bölümü'nden izih alınarak yayımlanmıştır.

ları anlamamızı kolaylaştıracak verilere ulaşmamızı sağlamıştır.

Özetlemek gerekirse, Tunç Çağı'nın ilk dönemlerinde Kıbrıs insanları İkincil Ürünler Devrimi'nden nasiplerini alarak, yetiştirdikleri hayvanlardan daha verimli şekilde faydalanmayı öğrenmiş, bunun sonucunda daha fazla arazi kullanılır hale gelmiş dolayısıyla da bazı insanlar bu ekonomik gelişmeyi lehlerine çevirerek siyasi veya toplumsal güçler elde edebilmeyi başarmışlardır. M.Ö. 3000 boyunca sayısı artan yerleşim birimleri, nüfus sayısındaki artışa işaret etmekte ve tam da aynı zamanlara denk gelecek şekilde, yerleşim yerlerinin yapıları birbirlerinden farklılaşmaya başlamıştır. Tabi ki tüm bunların artan metal üretimi ve uzun mesafeli ticaret ağlarına dâhil olunmaya başlanması ile de alakası vardır ki prestij belirtisi malların ve lüks eşyaların adaya taşınması zaten bu şekilde gerçekleşmiştir. Kıbrıs'ta Levant'ın şehir devletlerinde görülen şaşıla saray yaşamlarına, ya da Ege'nin hisarlarına benzer örnekler görülmesi de, adada yaşayan birileri giderek artan üretimi kontrol etmeyi ve üretim fazlası malları ihtiyaç içindeki diğer ülkelere

göndermeyi çözmüş olmalıdır. M.Ö. 3000'in sonları, 2000'in başlarına denk gelen dönemde, diğer ülkelerle kurulmaya başlayan ticaret ve iletişim ağları ile birlikte, o ana kadar sosyal ve ekonomik katmanlaşmaya olan derin muhalefet çözülmeye başlamıştır. Üstüne üstlük, adada yaşayan elitlerin sonradan, Orta ve Geç Tunç Çağlarında yaşanacak olan sosyal, politik, ekonomik ve kentsel gelişimlerde son derece kritik bir rol oynayacak olan bakır endüstrisini resmileştirmek, yasallaştırmak ve entegre etmek için ellerine önemli kozlar geçmiştir.

KIBRIS: M.Ö. 1700-1100 ARASI KÜLTÜREL SIRALAMA

M.Ö. 2000'ler boyunca Levant, Ege ve Kıbrıs'taki şehir devletleri ve krallıklar; zeytinyağı, şarap, bal ve baharatlar gibi organik tüketim malları da dâhil olmak üzere, hem zaruri ihtiyaç mallarının hem de lüks tüketim mallarının üretimi, ticareti ve tüketimi konusunda bir hayli söz sahibi olmaya başlamıştır. Liman şehirleri ve lüks içindeki saraylar gayet karlı uluslararası ticaret ağlarında yerlerini alınca, siyasi anlamdaki güçlerini arttırmışlardır. Bu dönemde bilinen en önemli ticaret merkezleri: Ugarit (Suriye), Enkomi ve Hala Sultan Tekke (Kıbrıs), Tell el-'Ajjul ve Tel Nami (İsrail), Truva (Anadolu), Kommos (Girit), ile Miken ve Pilos (Yunanistan) olarak sayılabilir. Bu güne kadar Güney Levant ve Suriye'den, Sicilya ve Sardunya'ya kadar hemen her yerde Ege ve Kıbrıs çanak-çömleklerine rastlanmıştır; Ege (Miken) çömlekleri İspanya'da bile görülmüştür. Karadeniz ve Babil'den Sardunya Adası'na kadar uzanan kazılarda, Geç Tunç Çağı ticaretinde para niyetine kullanılan bakır külçeler bulunmuştur.

1990'ların başından beri başarılı bir şekilde yürütülen arkeolojik araştırmalar sonucunda bugün, Akdeniz ticaret sistemini daha iyi çözümlememiz ve anlamamız mümkündür. Bahsedilmesi gereken çok önemli iki arkeolojik bulgu vardır. Birincisi Türkiye'nin güney sahili açıklarında yapılan kazılarda ortaya çıkarılan Uluburun Batığı olup, geminin kargo bölümünden Kıbrıs, Ege, Mısır ve Levant'a ait Erken Tunç Çağı tarihli çok sayıda antik eşya ve eser çıkarılmıştır. İkincisi ise, İsrail (Tel Kabri)'deki ve Doğu Nil Deltası'ndaki (Tell ed Dah'a) biri Orta Tunç Çağı'na diğeri Orta-Geç Tunç Çağı arasında bir döneme ait olan sarayların duvarlarındaki resimlerdir. Bu resimler Doğu Akdeniz Dünyası'nda son derece yaygın olan ikonografi ve dizayn elementleri ile bezen-

miştir. Bu bulgulardan çıkardığımız sonuca göre, bahsi geçen dönemde ticaret eşyalarını, ideolojileri, ikonografiyi ve hatta sosyopolitik statüyü birbirine bağlayan geniş ölçekli bir iletişim sistemi içinde aslında işçilerin ve sanatçıların da hareket halinde olmaları söz konusudur.

Akdeniz insanlarının bu üretim ve ticaret sistemi içine nasıl ve neden dâhil olduklarını tam olarak anlayabilmemiz için, her şeyden önce ticaretin aslında sosyal bir iletişim biçimi olduğunu ve doğal kaynaklar kadar sosyal kaynakların da insan yaşantısında önemli bir yer tuttuğunu idrak etmemiz gerekir. Prestij veya lüksle bağlantılı ticaret eşyaları, yalnızca zenginliğe zenginlik katmak ve sosyal statüyü arttırmak açısından değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik ittifaklar kurmak açısından da büyük önem taşımaktadır. Arkeolojik kalıntılardaki olağanüstü çeşitlilikten anladığımız kadarıyla Geç Tunç Çağı boyunca Ege ve Doğu Akdeniz üzerindeki deniz ticareti hem girişimcilik açısından hem de egemen sınıf yönetimi açısından önemli öğeler içerir. Tunç Çağı Akdeniz'i çok çeşitli hammaddelerin ve eşi benzeri olmayan ürünlerin değiş tokuş edildiği; o zamana kadar hiç bir ticari sistemin karşılayamadığı kadar geniş çaplı bir ticaret ağının yuvası olmuştur.

Orta Tunç Çağı'ndan Geç Tunç Çağı'na kadar geçen dönemde Kıbrıs arkeoloji kayıtları muazzam değişiklikler gösterir: (1) Halkın ortaklaşa kullandığı mimari alanlar ve tapınaklarla donatılmış şehir merkezleri ortaya çıkar; (2) sosyal statüye göre değişen defin adetleri baş gösterir (örn: Ayios Dhimitrios kazı alanında 11 numaralı mezarda bulunan üç kadın toplamda yaklaşık 450 gram gelen altın eşyalarla gömülmüşlerdir); (3) ilk yazılı tabletler (Kıbrıs-Minos karışımı) tarih sahnesine girer; (4) yerel ve uzak mesafeli ticaret geliştikçe, bakır üretimi ve dağıtımı daha da yoğunlaşır; (5) sur korunmalı yerleşkelerin ve silahların sayısında bir hayli artış görülür. Mineral kaynaklarının ve üretim fazlası tarım ürünlerinin son derece verimli bir şekilde değerlendirilmesi, merkezi bir siyasi otoritenin kontrolü elinde bulundurduğunun, ya da böyle bir yönetim biçiminin başlamak üzere olduğunun kanıtıdır. En nihayetinde, yoğun bir şekilde yürütülen bakır madenciliği ve buradan ihraç edilen bakır madeni Kıbrıs'ı Akdeniz Bölgesi'ndeki bakır ihtiyacını karşılayan önemli merkez haline getirmiş, bu durum 2.000 yıl kadar sonra, Roma İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar değişmeden devam etmiştir. Zaten "Kıbrıs" ismi Latince bakır anlamına gelen "Cuprum"dan gelir.

Hala Sultan Tekke, Maroni ve Kition gibi yeni kurulmuş olan liman

şehirleri ticaret açısından önemli merkezler haline gelmiş ve nüfus artıkça da gelişmeye devam etmiştir. “Alashiya” yani Kıbrıs’tan Mısır Firavunu’na gönderilen çivi yazısı tabletler Kıbrıs Kralı’nın bakır üretimi ve ticareti üzerine hatırı sayılır bir hâkimiyet kurduğunu gösterir. Suriye’de Ugarit kazı çalışmalarında bulunan iki tablet, Levant ve Kıbrıs arasında üst düzey bir diplomatik pazarlığın var olduğunu ve bu yazışmaların M.Ö. 1300’lerin sonuna kadar bu şekilde devam ettiğini gösterir. Batı Asya’daki hükümdarların yaptığı gibi, Kıbrıs Kralı da yurtdışı ticareti yönetmek için devlet birimlerini devreye sokmuştur. Tüm bu yazılı dokümanlar, çok iyi koordine edilmekte olan bir politik ve ekonomik sistemi karakterize eden organizasyondaki verimlilik, yük kapasitesi ve ürün çeşitliliği gibi faktörlerin varlığını kanıtlar. Ugarit’te bulunan mektuplardan ve Kıbrıs Kralı tarafından gönderilmiş olan mektuplardan bir tanesinde tüm sistemi işler durumda tutmaya katkısı olan ticari yükümlülöklere, elçilere ve çeşitli malların kusursuz bir şekilde yürütölen değış tokuşuna değinilerek, mektupla yollanan bakırın bir kutlama hediyesi olarak kabul görmesi rica edilmektedir.

Şehirleşme, metalürjik üretim ve uluslararası ticarete yaşanan gelişmelere bağli olarak Kıbrıs’ın karma tarım ekonomisi de bir takım değışikliklere uğramıştır. Bu dönemde çok büyük depolama birimleri kurulduğı bilinmektedir. Örneğın, Ayios Dhimitrios kazı alanında dev boyutlarda 50 adet pithos (pişirilmiş topraktan yapılmış büyük küp) bulunmuştur ve totalde 50.000 kilograma kadar zeytinyağı taşıyabilme kapasiteleri vardır. Çeşitli sitelerde sığır kalıntılarına rastlanmış olmasına rağmen, en çok faydalanılan hayvanlar koyun ve keçi olarak tespit edilmiştir. Böyle bir yönelim, elit kesimin beslenme alışkanlıkları ile bağlantılı olabilir. Genel anlamda konuşacak olursak, bu ekonomik sistemin şehir ekonomisinin bel kemiğini oluşturan uzman ve ustalardan oluşan kesimin karnını doyuracak ve rahat etmelerini sağlayacak şekilde dizayn edilmiş olması gerekir. Uluburun Batığı’ndan elde edilen diğer bir enteresan bulgu ise normalde arkeolojik olarak kayıtlara geçmesi imkânsız olan kişniş, kapari, aspir, incir, nar ve zeytin çekirdeğı ile tahıl taneleri, badem kabukları, terebentin reçinesi gibi organik malzemelerin kalıntılarına rastlanmış olmasıdır. Bu tarz ürönlere gösterilen dış talep, büyük ihtimalle Kıbrıs’ın yerel tarım üretiminde de son derece etkili bir faktör olmuştur.

M.Ö. 1500-1200 yılları arasındaki üç yüzyıla ait Kıbrıs ve Doğı Ak-

deniz menşeli arkeoloji kayıtlarına geçen Kıbrıs ve Ege çanak çömleklerinin; bakır külçeler ve metal eşyaların; cam eserlerin; fildişi, altın, amber ve fayans gibi prestij ürünlerinin ve çeşitli organik ürünlerin üretiminde ve ticaretinde resmen bir kuantum sıçraması görülür. Ticaret ağları boyunca gidip-gelen ürünler arasında yeni icatlar olduğu kadar son derece özgün ürünlere de rastlanır. Değiş tokuş ağları, sadece elit kesimin türlü süs eşyalarına ve prestij ürünlerine sahip olması açısından değil, metal ustalarının hammaddelere erişmesi, yerli halkın ve tarım üreticilerinin de yeni yiyecek çeşitlerine ulaşması açısından da önemli olmuştur. Yerel ekonomiler elit kesimin elinde olsa da, üretim, dağıtım ve tüketim dinamikleri çok daha karmaşık bir siyasi ekonomi içinde bulunan bireylerin bireysel aktivitelerini de etkilemiştir.

Dolayısıyla ticaret, yalnızca sosyal gruplar arasındaki dönüşümü değil, ekonomik motivasyonlar ve bireysel eylemlerdeki değişimi de tetiklemiştir. Başlangıçta yüksek değerli fakat az yer kaplayan malların (örneğin; süs eşyasına dönüştürülen değerli veya yarı değerli taşların ya da fildişinden el işlerinin) değiş tokuşuyla başlayan küçük çaplı ticaret aktiviteleri, bir süre sonra bölgeler arası ticarete kullanılmak üzere özel olarak üretilen ve dönüştürülmeleri mümkün olmayan (örn. Saklaam kapları, kumaşlar ve cam ürünler benzeri) toplu ticaret mallarının devreye girmesi ile birlikte iyice genişlemiştir. Fakat ekonomik güç ve siyasi statünün en belirgin araçları her zaman metaller ve bakır külçeler gibi dönüştürülebilir mallar olmuştur. Bu mallar yönetici kesimlerin sıkı denetimi altındadır ve zaman zaman resmi hediye değiş tokuşları olarak kullanılmışlardır. Orta ve Geç Tunç Çağları boyunca Akdeniz Ticareti'ni güdüleyen diğer bir sebep de elit kesimlerin, özellikle yeni şekillenen elitlerin, uzak diyarlarda bulunan egzotik materyallere sahip olma istekleridir. Elde edilmelerinin tek yolu gerek işlenmemiş hammaddeler (metal, ahşap, fildişi ve abanoz gibi), gerekse işlenmiş ve tamamlanmış ürünler (tunç eserler, süs eşyaları, işlemeli sandıklar vs. gibi) ile değiş tokuştan geçen egzotik ürünlere sahip olmak yoluyla, elitler ve yönetici kesim, bulundukları mevkiyi meşrulaştırmak ve güçlerine güç katmak arayışı içinde olmuşlardır.

KIBRIS VE ÖTESİNDE TUNÇ ÇAĞI'NIN BİTİŞİ

M.Ö. 1250 ila 1150 arasındaki yüzyıl; şaşırtıcı bir şekilde yerleşim

alanlarının yıkıldığı ve nüfusun pek çoğunun kitleler halinde göç ettiği (“Deniz İnsanları” olarak bilinen bir kesim Akdenizli de bu grubun içindedir), dolayısıyla da Orta ve Geç Tunç Çağları boyunca Akdeniz’de kurulmuş olan iş birliği ve uluslararası iletişimin sona erdiği bir dönem olmuştur. Deniz İnsanları ve benzer gruplar aslında bu geniş ölçekli çöküşün bir sebebi değil de daha çok belirtisi gibidir. Mısır’ın anıtlarında ve bazı çivi yazısı tabletlerinde yazıldığından anladığımız kadarıyla, insanların bu geniş ölçekli göçlerinin altında aslında, insanların giderek daha çok yer değiştirmesi ile birlikte kaçınılmaz olarak gelen etnik-kaynaşma yatmaktadır. Her ülkede, bulundukları yeri istikrarlı bir şekilde terk etmeyip hayatlarına eskisi gibi devam etme kararı alan çiftçiler ve zanaatkarlardan oluşan küçük bir grup kalmıştır.

Kıbrıs’ta, ilk başlarda artan ticaret ilişkileri ile birlikte gelişen bir sosyal kaynaşma söz konusudur. Ne var ki; adanın çevresel imkânlarının kısıtlı olması ve (abartılı ölçeklerde tarla sürülmesi ve bakır madeni çıkarılması gibi nedenlerle) doğal hammadde ve toprağın giderek kıtlaşması sonucunda bu kaynaşma yerini ada içinde giderek artan bir çatışma ortamına ve en nihayetinde de sosyal ayrışmaya bırakmış olabilir. Yine de siyasi ve ekonomik sitem büyük ölçüde sağlam olamlıdır ki Kıbrıs, Akdeniz’in diğer devletlerinde yaşanan büyük çöküşlerden ve ticaret ağlarının bozulmasından çok az etkilenmiştir. Kıbrıs’ta, demirin tarih sahnesine çıkışı sırasındaki en önemli teknolojik gelişmelerden bazıları tam da bu zamanda vuku bulmuştur. Tarım, madencilik ve çanak-çömlek endüstrisinin hakim olduğu belirli köy ve kasabalar terke edilirken; Enkomi, Kition ve Palaepaphos gibi kıyı şehirleri bu yıkımdan sağ çıkmayı başarmış ve belki de deniz aşırı ülkelerde yeni peyda olan kültürel gruplarla ilişkiler kurarak otoritenin yeni merkezleri haline gelmişlerdir. Altrenatif metal ve hammadde kaynaklarının bulunması ihtiyacı Ege Bölgesi’ndeki Girit ve Orta Akdeniz’deki Sardunya ile yeni deniz ticareti ağlarının kurulması gerekliliğini doğurmuştur. Ege ve Levant’tan gelecek adayı istila eden insanlar bir şekilde Kıbrıs kültürüne asimile olmuş ve adadaki bakır üretimi ile ticari girişimler kısa bir süreliğine de olsa yeniden canlanmıştır. Fakat, M.Ö. 1100 itibarı ile Geç Tunç Çağı’nı karakterize eden yerleşim planları ve siyasi organizasyon ortadan kaybolarak yerini Demir Çağı Kıbrıs’ının yeni sosyo-ekonomik yapılarına ve güç odaklarına bırakmıştır. Bu yeni sistemlerden Kıbrıs’ın ilk tarihi krallıkları doğmuş ve ada Demir Çağı’na adapte olmuştur.

Ayrıca bkz. Kıbrıs'ta Bakır Çağı (2. Cilt, 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

- Bietak, Manfred. *Avaris: The Capital of the Hyksos. Recent Excavations at Tell el'Dab'a*. London: British Museum Press, 1996.
- Broodbank, Cyprian. *An Island Archaeology of the Early Cyclades*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2000.
- Gale, Noël H., ed. *Bronze Age Trade in the Mediterranean. Studies in Mediterranean Archaeology*, no. 90. Göteborg, Sweden: P. A ströms Förlag, 1991.
- Haldane, Cheryl. "Direct Evidence for Organic Cargoes in the Late Bronze Age." *World Archaeology* 24, no. 3 (1993): 348–360.
- Karageorghis, Vassos. *Cyprus: From the Stone Age to the Romans*. London: Thames and Hudson, 1982. (This volume is now quite out of date, yet it still provides the only comprehensive, well-illustrated overview of the archaeology of Cyprus.)
- Knapp, A. Bernard. "Archaeology, Science-Based Archaeology, and the Mediterranean Bronze Age Metals Trade." *European Journal of Archaeology* 3, no. 1 (2000): 31–56.
- . "Reading the Sites: Prehistoric Bronze Age Settlements on Cyprus." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 313 (February 1999): 75–86. (A review article that provides a broad overview of two Early-Middle Bronze Age settlement excavations.)
- (with Steve O. Held and Sturt W. Manning). "The Prehistory of Cyprus: Problems and Prospects." *Journal of World Prehistory* 8, no. 4 (1994): 377–452.
- . "Spice, Drugs, Grain, and Grog: Organic Goods in Bronze Age Eastern Mediterranean Trade." In *Bronze Age Trade in the Mediterranean*. Edited by Noël H. Gale, pp. 21–68. *Studies in Mediterranean Archaeology*, no. 90. Göteborg, Sweden: P. Aströms Förlag, 1991.
- . "Entrepreneurship, Ethnicity, Exchange: Mediterranean Inter-Island Relations in the Late Bronze Age." *Annual of the British School at Athens* 85 (1990): 115–153.
- . "Production, Location, and Integration in Bronze Age Cyprus." *Current Anthropology* 31, no. 2 (1990): 147–176.
- , ed. *Near Eastern and Aegean Texts from the Third to the First Millennia B.C. Sources for the History of Cyprus*, no. 2. Altamont, N.Y.: Greece and Cyprus Research Center, 1996.
- Knapp, A. Bernard, and John F. Cherry. *Provenance Studies and Bronze Age Cyprus: Production, Exchange, and Politico-Economic Change. Monographs in World Archaeology*, no. 21. Madison, Wis.: Prehistory Press, 1994. (This scientifically based study provides the most comprehensive overview available on "provenance" [origins] on Cypriot pottery, metals, and oxhide ingots, together with a lengthy discussion of Bronze Age trade.)
- Manning, Sturt W. "Prestige, Distinction, and Competition: The Anatomy of Socio

240 Antik Avrupa

Economic Complexity in Fourth to Second Millennium B.C.E. Cyprus." *Bulletin of American Schools of Oriental Research* (1993) 292: 35–58.

Muhly, James D. "The Nature of Trade in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean: The Organization of the Metals Trade and the Role of Cyprus." In *Early Metallurgy in Cyprus, 4000–500 B.C.* Edited by James D. Muhly, Robert Maddin, and Vassos Karageorghis, pp. 251–266. Nicosia: Pierides Foundation, 1982.

Niemeier Wolf-Dietrich, and Barbara Niemeier. "Minoan Frescoes in the Eastern Mediterranean." In *The Aegean and the Orient in the Second Millennium*. Edited by Eric H. Cline and Diane Harris-Cline, pp. 281–289. Aegaeum 18. Liège, Belgium: Université de Liège, 1998.

Peltenburg, Edgar J. Lemba Archaeological Project. Vol. 2.1A, Excavations at Kissonerga-Mosphilia, 1979–1992. *Studies in Mediterranean Archaeology* 70, no. 2. Göteborg, Sweden: P. Aströms Förlag, 1998.

Pulak, Çemal. "The Uluburun Shipwreck: An Overview." *International Journal of Nautical Archaeology* 27, no. 3 (1998): 188–224. (A specialist report on the results of the world's most famous prehistoric shipwreck.)

Sanders, Nancy K. *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean 1250–1150 B.C.* Rev. ed. London: Thames and Hudson, 1985. (This comprehensive study of the multiple reasons behind, and the many different peoples involved in, the "collapse" of states and economies at the end of the Bronze Age, while somewhat out of date, is for both the general reader and the specialist.)

Sherratt, Andrew G. "Plough and Pastoralism: Aspects of the Secondary Products Revolution." In *Pattern of the Past: Studies in Honour of David Clarke*. Edited by Ian Hodder, Glynn Isaac, and Norman Hammond, pp. 261–305. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1981. (One of the earliest studies on the Secondary Products Revolution, this specialized article has had a major, far-reaching impact on the study of European and Mediterranean prehistory.)

Sherratt, Andrew G., and E. Susan Sherratt. "From Luxuries to Commodities: The Nature of Mediterranean Bronze Age Trading Systems." In *Bronze Age Trade in the Mediterranean*. Edited by Noël H. Gale, pp. 351–386. *Studies in Mediterranean Archaeology*, no. 90. Jönköping, Sweden: P. Aströms Förlag, 1991. (A highly specialized study, one of the best and most comprehensive ever written on Bronze Age trade in the Mediterranean.)

Swiny, Stuart. "From Round House to Duplex: A Reassessment of Prehistoric Bronze Age Cypriot Society." In *Early Society in Cyprus*. Edited by Edgar J. Peltenburg, pp. 14–31. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1989.

Swiny, Stuart, George Rapp, and Ellen Herscher, eds. *Sotira Kamminoudhia: An Early Bronze Age Site in Cyprus*. *Archaeological Reports*, no. 8. Boston: American Schools of Oriental Research, 2002.

GİRİT DÜNYASI

DAVID SMALL

M.Ö. ikinci binyılın ortalarında Girit Adası Avrupa'nın en gelişmiş ve kompleks uygarlığına mesken olmuştur. İnce ayrıntılarla donatılmış sarayları ve son derece gelişmiş kasabalarıyla Girit -ya da Minos- Uygarlığı Yakın Doğu ve Kuzey Afrika'da görülen üst düzey uygarlıklarla aynı özellikleri gösterir. Bahsi geçen bin yılın sonlarında bu kültürün yok olmasıyla birlikte elimizde bu kültürle ilgili olarak sadece büyük tarihçi Tukididis'in eserlerinde veya Theseus ve Minotor'la ilgili hikâyeyi konu alan Knossos kenti ve Kral Minos ile ilgili yazılmış efsanelerde okunabilen bir kaç satır kalmıştır.

Girit insanlarına ait bilgilerimizin çoğu aslında 19. Yüzyılın sonlarında şekillenmeye başlamıştır. Alman asıllı Amerikan arkeolog Heinrich Schliemann tarafından keşfedilen Miken ve Truva kalıntılarından esinlenen İngiliz arkeolog Sör Arthur Evans, Knossos'taki Minos sarayını ortaya çıkaran muhteşem bir kazı çalışmasına imza atmıştır. Günümüzün Girit Adası'nda, dönemin en önemli arkeolojik araştırmaları arasında yer alan saraylar, villalar ve kasabalar üzerine yapılan kazı çalışmaları hala devam etmektedir. Bölük pörçük parçalardan bir araya getirerek anlamaya çalışılan bu dünya, hem etkileyici hem de çok yorucudur.

Bu insanların mimarisi, seramik gelenekleri ve yeme biçimleri hak-

* Yazı "Knossos" üzerine yayınlanan makale ile tamamlanmaktadır.

kında, bugün artık pek çok bilgi edinmiş olmamıza rağmen; “Girit Uygarlığı çeşitli etnik kökenleri bir arada barındıran tek bir kültür müdür, yoksa Girit Adası ortak bir elit geleneği benimseyen bir kaç ayrı kültürün vatanı mıdır?” sorusu hala çözülememiştir. Kronoloji üzerinde mutabakata varılamaması ile bağlantılı olarak kültürel gelişmelerin ve değişikliklerin geçtiği süreçler üzerine yorumlarımız da muallâkta kalmaktadır. Seramik stillerinin farklarına bakarak tarihlleme yapmaya çalışmak da problemlidir, çünkü karşımıza farklı tarihlerde farklı seramik stilleri değil, farklı lokasyonlarda farklı seramik stilleri çıkmaktadır. Girit’in zaman belirten evrelerini M.Ö. 1700 içinde gerçekleşen Antik Tera Adası’ndaki (şimdi Santorini Adası) yanardağ patlaması ile örtüştürmeye çalıştığımızda da, yapılan tarihllemeler en az yüzyıllık bir sapmaya uğrar. Dolayısıyla, Girit’in tarihsel periyotlarını seramik stillerine bakarak belirlemeye çalışmaktansa, bölgedeki önemli toplumsal gelişmelerin izinden giderek bir kronoloji oluşturmak çok daha iyi olacaktır. Bu durumda kronoloji aşağıdaki şekilde düzenlenebilir:

Pre-palatial periyot (Saray Öncesi Dönem) : M.Ö. 3100/3000 ile 1925/1900 arasında,

Proto-palatial periyot (Eski Saray Dönemi) : M.Ö. 1925/1900 ile 1750/1720 arasında,

Neo-palatial periyot (Yeni Saray Dönemi) : M.Ö. 1750/1720 ile 1490/1470 arasında,

Post-palatial periyot (Son Saray Dönemi) : M.Ö. 1490/1470 ile 1075/1050 arasında.

GİRİT’TE TOPLUMSAL GELİŞMELERİN ÖZELLİKLERİ

Yeni Saray Dönemi Girit Uygarlığı’nın doruk noktası olarak bilinir. Bu dönemde geniş saraylara mesken olan merkezler: Knossos, Malya, Festos ve Kato Zakros’tur. Adada, saraylara ek olarak Gournia gibi son derece gelişmiş kasabalar ve izole durumda pek çok küçük çiftlik bulunmaktadır. Arpa, buğday, zeytin, üzüm, koyun, keçi ve sığır yetiştiriciliğine bağlı, gelişmiş bir karma ekonomi yürütülmektedir. Fakat böylesine bir ekonomik düzenden böylesine gelişmiş bir uygarlık nasıl doğmuştur henüz tam olarak anlaşılamamıştır.

Giritlilerin toplumsal yapısını tanımlayabilmek adına başvuru

Tuç Çağı'nda Minos Girit'de seçilmiş yerleşim yerlerini gösteren harita. Preziosi ve Hitchcock'tan alınmıştır.

yöntem saray merkezlerinin analizleridir. Kato Zakros'ta bulunan saray haricindeki bütün saraylarda yüksek miktarda tarım ürünü depolamaya yarayacak şekilde inşa edilmiş büyük bölmeler vardır. En geniş saray Knossos'dadır ve depo birimleri de diğerlerinden geniştir. Bu odalarda çok büyük miktarlarda zeytin, zeytinyağı, arpa ve diğer zirai ürünler saklanmaktadır. Bu birimlerin varlığı Girit'deki sosyal hiyerarşinin oluşu yapısını çözümlememize kısmen yardımcı olur.

Antropologlar zirai ürünlerin önce depolanıp sonra halka dağıtılmasını modern toplumlardaki sosyal ve ekonomik yapılandırmalarla ilişkilendirmektedir. Modern oluşumlarla kadim Giritlilerin benimsemiş oldukları sistemi böylesine direk olarak karşılaştırmak kulağa yanlış gelebilir ama kültürlerin sosyal ve siyasi yapılarının gelişiminde yiyecek depolama yöntemleri önemli bir yer tutar. Aynı karşılaştırma Girit Uygarlığı'ndaki siyasi ve sosyal düzenin nasıl oluşum içinde olduğunu anlamak için de iyi bir referans noktası oluşturabilir.

Tarımsal üretimdeki eşitsizliği giderebilmek adına, toplumdaki tüm üreticilerden ürünleri alıp bir yerde stoklamak; çoğu kültürün başvurduğu bir yöntemdir. Zaman zaman, bu stoklama işlemi sosyal ve politik hiyerarşinin gelişiminin temelini atan bir armatür üzerine dizayn edilir. Muhtemelen Girit Uygarlığı'nda da buna benzer bir şey yapılmaktadır. Adanın tamamı dağlar gibi topografik unsurlar arasına kilitlenmiş ve her biri bir diğerinden izole pek çok mikro-alandan oluşur. Bu mikro alanların her biri yıl boyu yağış oranının artıp azalmasına göre kendi zirai reaksiyonlarını gösterir. Girit, tepeden bakıldığında yamalı bir battaniye gibidir çünkü üzerinde birbirinden uzakta ve her bi-

ri farklı bir tarımsal ürün veren küçük küçük araziler bulunur. Uzun lafın kisası; aynı mevsim boyunca bu mikro alanlardan bir tanesi buğday patlaması yaşarken, bir diğeri o bölgeye yeterli yağmur düşmediği için buğday sıkıntısına girmiş olabilir. Bir kişi veya bir grubun, bu mikro alanların ürettiği ürünlerin depolanmasını ve yeniden tasnif edilmesini kontrol altına aldığı anda devreye sosyal ve politik hiyerarşi girer. Bu genellikle şu şekilde yapılır: o yıl ürünü iyi çıkan toprak sahiplerinden ürün fazlalarının belli bir yüzdesi alınır ve aynı yıl yeterli ürün alamamış olan diğer bölgelere bu yüzde paylaştırılır. Bu durumda toplumun bir kesimi diğer bir kesimine kendini borçlu hissetmeye başlar ve ister istemez sosyal bir hiyerarşi ortaya çıkar.

Bu ekonomik sistemin en iyi örneği Knossos'daki Minos Sarayı'nda karşımıza çıkar. Batı kanadının tamamı yiyecek stokları için ayrılmıştır. Knossos yönetimi bu yiyecekleri ya ihtiyaç içinde olan ve verim alamamış bölgelere dağıtmakta, ya da mimari plandan anladığımız kadarıyla neredeyse sarayın dörtte birinin ayrılmış olduğu atölyelerde, kral ve ailesi için değerli metallerden eşyalar üreten metal ustalarına vermektedir. Merkezi bir stoktan ürün dağıtım sistemi muhtemelen adanın her yerine yayılmıştır. Sadece Kato Zakros'taki sarayda depolama odaları bulunmamaktadır.

SARAY ÖNCESİ DÖNEMDEKİ GELİŞMELER

Bu dönemde ekonomik ve siyasi alanda meydana gelen gelişmeler hakkında bilgilerimiz son derece kısıtlıdır. Sarayların yükselmesinden önceki dönemlere ait bulgular sadece bir kaç küçük köy kalıntısından ibarettir, dolayısıyla değerlendirebileceğimiz veriler yetersizdir. Bu döneme ait en verimli bilgiler M.Ö. 2600-2170 arasında bir tarihte var olagelmış Myrtos köyüdür. Myrtos, Girit'in güney kıyısında bulunur ve burada yaklaşık 60 adet oda kalıntısına rastlanmıştır. Hiyerarşik bir düzenin var olduğuna dair hiç bir ize rastlanmayan köyde beş veya altı ailenin yaşamış olduğuna inanılmaktadır. Köyde tarımsal üretimin izlerinin yanında, saklama kaplarından servis tabaklarına kadar değişiklik gösteren antik eşya kalıntıları bulunmuştur. Her bir aile birimi değişik bir atölyeye sahiptir. Birimlerden bir tanesi çanak-çömlek atölyesine sahiptir.

Saray öncesi toplulukları, en belirginini uzun boyunlu, neredeyse kuş şekli verilmiş çaydanlık olmak üzere değişik türlerden seramik çeşitle-

ri üretmişlerdir. Yöresel farkların en belirgin özelliği; tercih edilen mezar tipleridir. Kuzeyde yaşayanlar ölümlerini dikdörtgen planlı ve bir kaç odaya ayrılmış ölü evlerine gömerlerken, güneyde yaşayanlar, özellikle Messera yerlileri ölümlerini *Tholos* adı verilen, çember planlı, odasız ve muhtemelen çatısı bulunan mezarlara gömmüşlerdir. Genel anlamda, bu mezarlar belki bir aileye ayrılmış, belki de daha kalabalık bir grup tarafından paylaşılacak üzere toplu definlere uygun şekilde inşa edilmiştir. Bazıları neredeyse bin yıl boyunca kullanılan bu mezarlar, erken dönem Girit Uygarlığı'nın sosyal yapılanmasında önemli bir yer tutmaktadır. İlerleyen zamanlarda önemi daha da artan mezarlar ve mezarlıklar, sosyal hiyerarşinin korunması açısından atalara olan saygıdan faydalanılmak adına önemli bir etken haline gelmiştir.

İlk Girit periyodunun sonlarına doğru Girit kültüründe gözle görülür değişiklikler oluşmaya başlamıştır. Atalara ve geçmişe olan bağlılığın önemine yapılan vurgunun yanında, çanak çömlek çeşitleri de değişmiştir. Kamares çömlekleri ve barbotin tekniğinin tarih sahnesine girişi bu döneme denk gelmektedir. Bu çömleklerin kullanılmaya başlandığı bölgelerde muhtemelen siyasi ve dini bağlamlar üzerine yapılan vurgular değişmeye başlamıştır.

ESKİ SARAY VE YENİ SARAY DÖNEMLERİ

Eski Saray ve Yeni Saray dönemleri Girit Adası'nda sarayların yükselmeye başladığı dönemlerdir. Knossos, Malya ve Festos'taki saraylar; M.Ö. 2000'lerin hemen başlangıcında, Eski Saray döneminde inşa edilmiştir. Yaklaşık 300 yıl sonra, Yeni Saray Dönemi'nde bahsi geçen saraylar revize edilmiş, doğu bölgesinde, Kato Zakros'ta ise yeni bir saray daha inşa edilmiştir. Bu saraylar Girit elitlerinin ya da yönetici kesimin meskeni olmuşken, Hagia Triadha'daki villa gibi diğer bazı yerleşim birimleri Girit'in seçkin ailelerinin ikamet ettiği yerler olmuştur. Sarayların etrafına Gournia gibi geniş kasabalar inşa edilmesi ve dağ zirvelerine tapınaklar kurulması da yine aynı döneme denk gelmektedir.

Bu dönem aynı zamanda Girit mimarisinin doruk noktasına ulaştığı bir dönemdir. Çoğunlukla çok katlı olarak inşa edilen saraylar arasında Knossos'da yer alan sarayın içi muhtemelen 4 katlıdır. Sarayların hem teknik yapısı hem de görseelliği üzerine dikkatle eğilen Giritli mimar ve sanatkarlar, saray duvarlarının dizaynına da büyük özen göstermişler-

dir. Sarayların iç kısımlarının aydınlanması için tavanlara aydınlatma pencereleri açılmıştır. Görkemli duvarlar ve büyük merdivenler sayesinde saraylara abidevi bir hava katılmıştır. Hem sarayların, hem de Girit'in elitlerine mesken olan diğer yerleşim birimlerinin kendilerine ait su tesisatları bile vardır.

Sarayların dizayn ve yapılarındaki büyük benzerlikler, Girit aristokrasisinin hemen hemen aynı yaşam standardını benimsediklerini gösterir. En son inşa edilen Kato Zakros sarayındaki belirli farklar haricinde tüm saraylar neredeyse tıpatıp birbirine benzer. Bu sarayların belki de en etkileyici özelliği ortalarında bulunan geniş avludur. Avlunun doğu kanadına inşa edilmiş binalar -ibadethane odaları ve yeraltı türbeleri gibi yapıardan anladığımız kadarıyla- daha çok din işlerine ayrılmıştır. Örneğin Knossos'ta bulunan meşhur taht odası aslında dini bir tesistir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Kato Zakros'ta bulunan saray haricindeki bütün saraylar, aristokratların yiyecek stoklamaya verdikleri önemden ötürü çok geniş depolama birimleri içerir. Belki de Kato Zakros sarayının depolama birimleri sarayın dışında bir yerlere inşa edilmiştir. Knossos, Malya ve Fetos'ta bulunan bu depo odaları giriş katında, merkez avlunun batı kanadına konuşlandırılmışlardır. Bu odaların üst katında, İtalyanların "piano nobile" olarak adlandırdıkları kabul salonları bulunur. Bu salonlar muhtemelen kamusal törenlerde kullanılmaktadır.

Dört sarayın hepsinin en üst katında, kabul salonları ile bağlantısı olmayan, muhtemelen saray ailesinin yemek yemek veya eğlenceler düzenlemek için özel kullanımına tahsis edilmiş ziyafet salonları yer alır. Yaşamaya ayrılmış bölümler Knossos, Malya ve Festos saraylarında belirgin şekilde gün ışığına çıkarılmıştır. Aynı kültürdeki benzer grupların özel mülklerinde görülen benzeşmeler gibi bu odaların dizaynlarında da benzer özellikler vardır. Yaşama alanlarının düzeni sadece saraylardan değil, inceliklerle donatılmış diğer evlerin dizaynlarından da anlaşılabilir. Knossos Sarayı'ndaki odalar incelikle işlenmiş olabilir fakat dizaynlarında belli bir düzen vardır. Bu odaların her birine üç bölüme ayrılmış bir holden geçilerek girilir, çatı penceresiyle aydınlatılmış giriş holünün arkasında da yatak odası bulunur. Bu odadaki bir geçitle ibadethaneye, banyoya ve tuvalete ulaşılır. Yatak odası ve antre arasındaki katlanır kapılar üzerindeki pencereler vasıtası ile antrenin üstündeki çatı penceresinden giren hava ve ışığın sirkülasyonu sağlanır.

Saraylar ince detaylarla bezenmiş fresklerle süslenmiştir. Fresklere ko-

nu edilen öğeler; doğayla bağlantılı görüntüler, dini toplantılar, sarayda veya halk arasında gerçekleşmiş toplantılar ve mitolojik betimlemelerdir. En karmaşık çanak-çömlek şekilleri muhtemelen saraylarda üretilenlerdir. En önemli seramik eserler arasında; üzerlerine çiçekler, geometrik şekiller veya deniz yaratıkları işlenmiş olan servis maşrapaları, amforalar (su ve zeytinyağı taşımak için kullanılan uzun küpler), çalkalanabilen parfüm şişeleri ve pithos ya da pithoi adı verilen saklama kapları yer almaktadır. Saraylardan çıkarılan diğer bazı eşyalar; taşların oyulması ile elde edilmiş kâseler, altın veya taştan yapılmış törensel içki kadehleri ve kaya kristallerinden kesilerek üretilen süs eşyaları sayılabilir.

Saraylarla alakalı olarak akıllara durgunluk veren bir diğer nokta bu yapıların etrafına sur çekilmemiş olmasıdır. Oysaki Girit Uygarlığı'nın sanatsal içerikli eserlerinde her daim savaşçı bir ordu resmedilmektedir, dolayısıyla da bu insanların düzenli bir orduya sahip oldukları bilinmektedir. Ada'daki hiç bir yerleşim bölgesinin surlarla korunmaya ihtiyaç duyulmamış olması gerçekten de çok şaşırtıcıdır. En geniş yerleşim yeri Knossos olduğuna göre, ordunun kontrolü de bu saraydan sağlanıyor olmalıdır; fakat, tarihöncesi devrilerde bugüne kadar karşımıza çıkan ve böylesine siyasi bir gücü elinde bulunduran yerleşim birimlerinin etraflarındaki küçük yerleşkelerin bile surlarla koruma altına alındığı düşünüldüğünde, Girit'teki bu durum enteresandır. Belki de, Girit insanları istila edilen değil de istila eden bir toplum olmuştur, dolayısıyla surlarla korunmaya ihtiyaçları kalmamıştır.

Girit'in sıradan insanların yaşadıkları hakkında elimizde çok az bilgi vardır. Belki de en verimli verileri elde ettiğimiz kazı alanı Gournia olmuştur. Burası rrtasında halka açık bir alan bulunan ve yüksek düzey bir kimseye ait bir evin etrafına yayılmış 2-3 odalı evlerin taş döşemeli sokaklar üzerine yan yana dizildiği bir kasabadır. Ne var ki; Gournia'ya ait tam teşekküllü kazı raporları yayınlanmadan önce kaybolmuştur.

Avrupa'da ilk yazılı belgelerin ortaya çıkışı bu saray dönemlerine denk gelir. Girit'te hieroglif tarzında, çeşitli resimlerin kullanıldığı yazı tiplerine rastlanmıştır ama bunlar arasında adı net olarak konulabilen ve Festos'ta Yeni Saray Dönemi'nde ortaya çıkan Lineer A tipi alfabetidir. Hagia Triadha ve Chania'da kil tabletler üzerine Lineer A ile yazılmış pek çok örnek bulunmuştur. Hece listesi oluşturulmuş olmasına rağmen, bugüne kadar Lineer A'nın deşifresi için harcanan bütün çabalar sonuçsuz kalmıştır.

Bu dönemde Girit'teki dini eğilimler konusundaki bilgilerimiz nispeten daha fazladır. Özellikle saraylarda dinsel öğeler büyük önem arz etmektedir. Knossos Sarayındaki üç bölmeli taht odası aslında bir tapınaktır. Mağara ve yüksek tepelerin üzerinde törensel aktivitelerin izlerine rastlanmıştır. Tepelerin üzerine inşa edilen ve "Zirve Tapınakları" olarak bilinen yapılardan en az 50 tane bulunmaktadır ve inşa tarihleri hemen hemen ilk sarayların inşa edilmeye başlandığı tarihlerle aynıdır. Bu da; tapınakların siyasi alandaki etkilerinin ne kadar kuvvetli olduğunu gösterir. Gournia'da küçük bir kasaba tapınağı bulunur. Saraylardan çıkarılan figürinler genellikle bir kadını temsil eder ve bu kadının bir tanrıça veya rahibe olabileceği düşünülmektedir. Aralarında en etkili olan figürinler Knossos'ta ortaya çıkarılan "Yılan Tanrıçası" figürinleridir; kollarının etrafına yılanların dolandığı kadın figürünün başına, örneğin baykuş gibi, kutsal olduğuna inanılan hayvanlar kondurulmuştur. Zaman zaman ibadet eden erkeklerin tasvir edildiği de görülmektedir ve Akdeniz'in tamamında çok uzun süredir kutsal kabul edilen boğa figürleri ile boğa boynuzları biçimindeki heykeller de her yerde bulunmaktadır.

Diğer bazı eserlerden anladığımıza göre Giritliler ağaçları ve çift başlı balıkları da kutsal kabul etmişlerdir. Hagia Triadha'da bulunan bir lahitin dört duvarı birden cenaze töreni boyunca gerçekleşen olayları gösteren resimlerle kaplıdır. Bu resimlerde tanrıçalar ve etraflarında ibadet eden erkekler ile kurban edilmek üzere masaya yatırılmış bir boğa bulunur. İç karatıcı bir gerçek ise, hem Knossos'ta hem de diğer bölgelerde insan kurban etmenin yaygın olduğuna dair pek çok kanıt rastlanmıştır.

Saraylar döneminde Girit Uygarlığı ile diğer Doğu Akdeniz toplumları arasında sıkı bağlar kurulur. Arkeolojik kayıtların gösterdiğine göre Giritliler en fazla Kiklad Adaları ve Peloponez ile iletişim kurmuştur. Kiklad Adalarında ortaya çıkarılan Girit çanak-çömlekleri, yerel mimari kullandıkları Girit tarzı sütunlar ve kapı sistemleri ve Lineer A alfabesi kullanılarak yazılmış olan tabletler, Kikladlıların Girit'in bir hayli etkisi altında kaldıklarını gösterir. Peloponez'de ise Girit'e ait esintiler en yoğun olarak Argolid bölgesinde karşımıza çıkar. Miken'deki elitlerin mezarlarından çıkarılan kılıç kınları ve meşhur Vapheio kupaları gibi eşyalar üzerinde görülen usta işçilik yabancı elitler tarafından işe alınmış Giritli ustaların elinden çıkmış gibidir.

Akdeniz'in geri kalanı ile kurulmuş olan bağlantılara dair kanıtlar bu

kadar fazla değildir. Batı Asya Minör'de bir kaç Girit çömleğine rastlanmıştır. Çok az sayıdaki Girit eşyasında Yakın Doğu'nun izlerine rastlanır ve Mısır'da bu döneme ait bazı mezarların duvarlarında Girit'e verdikleri isim olduğu düşünülmekte olan *Keftiuluların* hediyeler sunarkenki resimleri bulunmaktadır. Fakat bu iletişimlerin asıl yapısı henüz çözülememiştir. Giritliler Peleponnez'i ve bazı Ege Adalarını sömürgeleştirilmiş ya da diğer yerlerdeki elitler Girit Uygarlığı'nın kültürünü taklit etmiş olabilirler.

SON SARAY DÖNEMİ

Tam tarihi hiç bir zaman bulunamayabilir ama M.Ö. ikinci bin yılın sonlarına doğru Girit Uygarlığı'nın büyük bir kısmı ani bir çöküş yaşar ve Knossos haricindeki tüm saraylar boşaltılır. Tera Adası'ndaki volkanın M.Ö. 1625 dolaylarında patlamasından tutun da deniz aşırı ülkelerden gelen istilalara kadar; konu üzerinde pek çok teori üretilmiştir. Sebebi her ne olursa olsun, Girit Uygarlığı bir çeşit felakete kurban gitmiştir.

Saraylar arasında sadece Knossos iskân edilmeye devam etmiştir. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, burada kalanların o bilindik Girit izlerini taşıdığı söylenemez. Özellikle sarayın içinde bulunan gömülerden elde edilen verilere göre, bu dönemde Girit üzerinde bir Miken hâkimiyeti baş göstermektedir. Sanat eserlerine yansıtılan savaşçı izlerindeki artış Girit'ten ziyade, Yunan Adası'nda konuşlanmış olan Miken Uygarlığı'nın karakterini yansıtır. En önemli buluşlardan bir tanesi, Knossos'ta bulunan ve Lineer B alfabesi kullanılarak yazılmış tabletlerdir. Lineer B, kesinlikle Yunan alfabesi izleri taşır ve aynı tabletlere Pulos ve Miken gibi Miken Uygarlığı'na ait saraylarda da rastlanmıştır.

Bu noktada, Girit'in belirli bölgelerinde Miken hâkimiyetinin başlamış olmasından emin olmamıza rağmen, bu hâkimiyetin nasıl bir yapısı olduğunu anlamamız tam olarak mümkün değildir. Lineer B tabletlerinin deşifrelerinden anladığımız kadarıyla, Knossos'taki ekonomik seyrir; Pulos'taki ana Miken Sarayı'nda işleyen sisteme benzemektedir ve adanın büyük bir kısmı, bahsi geçen dönem boyunca Knossos'tan yönetilmiştir.

M.Ö. 1400'ün başlarında Knossos Sarayı yıkılır ve saraydaki Miken varlığı son bulur. Bununla birlikte, arkeolojik kanıtlar Kommos ve Hagia Triadha gibi bazı bölgelerin kullanılmaya devam edilmiş olduğunu gösterir. Ancak, adada görülen sanat ve çanak-çömlek şekilleri ile sos-

yal ve ekonomik birimlerin yapıları bölgeden bölgeye değişiklik göstermeye başlamıştır.

Ayrıca bkz. Knossos (3. Cilt, 5. Bölüm), Miken Uygarlığı (3. Cilt, 5. Bölüm)

KAYNAKÇA

Bennet, John. "Outside in the Distance': Problems in Understanding the Economic Geography of Mycenaean Palatial Territories." In *Texts, Tablets and Scribes: Epigraphy and Economy*. Edited by J. P. Olivier and T. G. Palaima, pp. 19–41. Minos Supplement, no. 10. Salamanca, Spain: University of Salamanca, 1988.

Betancourt, Philip P. *The History of Minoan Pottery*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1985.

Cadogan, Gerald. *The Palaces of Minoan Crete*. London: Barrie and Jenkins, 1976.

Cherry, John F. "Politics and Palaces: Some Problems in Minoan State Formation." In *Peer Polity Interaction and Sociopolitical Change*. Edited by Colin Renfrew and John F. Cherry, pp. 19–45. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1986.

Dickinson, Oliver T. P. K. *The Aegean Bronze Age*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1994.

Gesell, Geraldine Cornelia. "Town, Palace, and House Cult in Minoan Crete". *Studies in Minoan Archaeology*, no. 67. Göteborg, Sweden: Aströms, 1985.

Graham, James Walter. *The Palaces of Crete*. 2d ed. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1987.

Halstead, P. "On Redistribution and the Origin of Minoan-Mycenaean Palatial Economies." In *Problems in Greek Prehistory*. Edited by E. B. French and K. A. Wardle, pp. 519–530. Bristol, U.K.: Bristol Classical Press, 1988.

Manning, Sturt. "The Bronze Age Eruption of Thera: Absolute Dating, Aegean Chronology, and Mediterranean Cultural Interrelations." *Journal of Mediterranean Archaeology* (1988): 17–82.

Peatfield, A. A. D. "Minoan Peak Sanctuaries; History and Society." *Opuscula Atheniensia* 18 (1990): 117–131.

Preziosi, Donald. *Minoan Architectural Design: Formation and Signification*. Berlin: Mouton, 1983.

Preziosi, Donald, and Louise Hitchcock. *Aegean Art and Architecture*. Oxford: Oxford University Press, 1999.

Warren, Peter Michael. *Minoan Stone Vases*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1969.

Whitelaw, T. M. "The Settlement at Fournou Korifi, Myrtos, and Aspects of Early Minoan Social Organization." In *Minoan Society*. Edited by O. Krzyszkowska and L. Nixon, pp. 323–345. Bristol, U.K.: Bristol Classical Press, 1983.

KNOSSOS

LOUISE STEEL

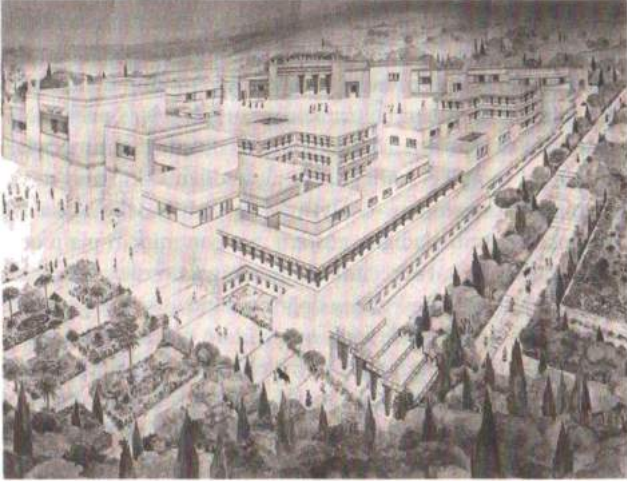
Knossos, Girit Adası'nın Kairatos Vadisi'nde, Kandiye'nin (Heraklion olarak da bilinir) 5 km güneydoğusunda yer alır. Lokal adıyla Kephala Tepesi olarak bilinen bölge ilk olarak Neolitik Çağ'da iskân edilmiş, Tunç Çağı'nda ise Knossos sarayına mekân olmuştur. Batıya doğru, Akropolis Dağı'nın eteklerinde de Roma yerleşkesi yer alır. Knossos'taki ilk kazı çalışması 1878 tarihinde Minos Kalokairinos tarafından yapılmış ancak asıl arkeolojik kazılar 1900-1931 yılları arasında Sör Arthur Evans tarafından yürütülmüştür.

Girit Adası'nın en uzun süreli ikamet edilen ve en geniş yerleşim birimi olan Knossos, Tunç Çağı'nın sonuna kadar kültürel, politik ve ekonomik anlamdaki üstünlüğünü elinden bırakmamıştır. Knossos'taki Neolitik Çağı'na yerleşim birimi; Kephala Tepesi'nde M.Ö. 1800'lerin sonu veya 1700'lerin başı gibi, Anadolu'dan geldiği düşünülen göçmenler tarafından kurulmuştur ve adadaki en eski yerleşim birimidir. Arthur Evans bu yerleşkenin varlığını 1923 yılında, Tunç Çağı sarayının merkezindeki avlunun altında keşfetmiş ve değişen çömlek stillerinden yola çıkarak buradaki tarihsel evreyi 4'e bölmüştür. Sonrasında yapılan kazılarda, John Evans 10 farklı kademe ortaya çıkarmıştır ve tarihsel sıralamayı şu şekilde yapmıştır: Aseramik Neolitik (çünkü bu dönemde

hiç bir çanak-çömlek yapımı yoktur), Erken, Orta, Geç ve Son Neolitik.

Alçak bir tepenin üzerinde, adanın iç kesimlerinde doğal olarak bulunan bu kara parçası her daim yeşil kalan ve tarıma oldukça elverişli toprakları sebebiyle yerleşke kurmak için ideal bir bölgedir. Ada'nın tarım konusunda hali hazırda uzmanlaşmış olan ilk sakinleri koyun, keçi, domuz ve sığır beslemiş; arpa, buğday ve mercimek yetiştirmişlerdir. Taş alet yapımında cilalı taştan olduğu kadar, çörtten ve Kikladlar'daki volkanik bir ada olan Melos'tan tedarik edilen obsediyen taşından da faydalanmışlardır. Erken Neolitik Çağı'na ait kalıntıların arasında çok sayıda güzr başı bulunmaktadır. Bu insanlar taş temeller üzerine inşa edilmiş dikdörtgen planlı, kerpiç veya sıkıştırılmış çamurdan yapılmış tuğlalarla örülmüş evlerde ikamet etmişlerdir. Erken Neolitik'e ait 9. katmandan çıkarılan çanak çömleklerin yüzeylerinde genellikle nokta şeklinde kazınmış ve içleri beyaz bir macunla kapatılmış yuvarlak motifler bulunur, sonradan dalgalı bir cilalama yöntemi kullanılmıştır. Yine aynı şekilde Erken Neolitik'e ait eğirmen delikleri ve dokuma tezgâhı ağırlıkları, bu dönemde bölgede kumaş dokumacılığı yapıldığını da göstermektedir. Knossos'un bu ilk sakinlerinin inanç sitemleri ve sembollerle olan ilişkilerini tarif etmek zordur. Pek çok katmanda, evlerin altına gömülmüş bebek ve çocuk kemiklerine ulaşılmasına rağmen, yetişkin insan iskeletlerine ulaşılmamıştır. Özellikle Erken Neolitik II periyoduna ait insan ve hayvan terakotaları (pişmiş kil ürünü) olmak üzere ilk yerleşim birimlerinden çok sayıda figürin çıkarılmıştır.

Erken Tunç Çağı döneminde- Erken Girit veya Saray Öncesi Dönem de diyebiliriz- Knossos'taki yerleşim birimlerine ait izler çok azdır çünkü çoğu saray inşası ile birlikte yok olmuştur. Erken Girit II yerleşkesinden anladığımız kadarıyla yerleşim alanı çok büyüktür. Sarayın batı kanadındaki meydanın altında kısmen kazılmış olan bir ev bulunmaktadır, bu evin Knossos'un nüfuslu bir vatandaşına -belki de yöneticisine- ait olduğu düşünülmektedir. Bir yangın sonucu yıkılmış olan bu yerleşim biriminin üstüne sonradan sarayın kuzeybatı köşesinin altında bulunan Erken Girit III dönemine ait olan geniş bina inşa edilmiş olabilir. Sarayın güney yakasında bulunan ve *Mahzen* olarak adlandırılan yeraltı odasının da Erken Girit III dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Güney Yunanistan ve Kiklad adalarından getirtilen bazı eşyaların yanında, Mısır'ın taş vazoları da Knossos kalıntıları arasında yer almaktadır ki bu da ufak çaplı bir ticaretin başlangıcının izlerini taşır.

Şekil 1. Knossos Sarayı'nın yeniden inşasının resmedilmesi.

M. Ö. 1900 Kriti, Girit, Gianni Dagli Orti/Corbis izniyle yayımlanmıştır.

İç ticaretin (ya da değiş-tokuşun-) en önemli örnekleri Güney Girit'in Mesera bölgesinden getirilen lüks çanak-çömlekler ve Doğu Girit'ten getirtilen Vasilike çömlekleridir.

Knossos'un en iyi bilinen kalıntıları Kephala Tepesi'ndeki saray kalıntılarıdır. Burada 2 önemli evre bulunur: (1) Orta Girit IB, IIA ve IIIA katmanlarına denk gelen Eski Saray (Proto-Palatial) Periyodu; (2) Orta Girit III ve Geç Girit IB arasındaki katmanlara denk gelen Yeni Saray (Neo-Palatial) Periyodu. Klasik tabirle; Eski Saray Dönemi M.Ö. 1900-1700 arasına, Yeni Saray Dönemi ise M.Ö. 1700-1425 arasına denk gelir. Geç Girit IA döneminde büyük bir patlamayla harabeye dönen Terra Adası'nın (Santorini) hemen yanı başındaki Akrotiri kazı alanından alınan örneklerle yapılan radyo-karbon analizleri Yeni Saray Dönemi'nin tarihlerinin M.Ö. 1690-1500 olarak değiştirilmesini gerektirmiştir. Girit Adası'nda bulunan diğer saraylar: Malya, Festos ve Zakros'tadır. Öte yandan bazı kazı alanlarında saray olabilecekleri düşünülen diğer oluşumlara da rastlanmıştır. Bahsi geçen saraylar mimarileri ve fonksiyonları açısından birbirlerine çok benzemekte, ancak; iç dizaynları değişiklik göstermektedir.

ESKİ SARAY DÖNEMİ

Knossos'taki Eski Saray'ın kökeni ve fonksiyonu tam olarak bilinmemektedir. Mimari kalıntıları çok az korunmuş olup bir önceki dönemin kalıntıları ile de karışmıştır. Törenselsel bir alan oluşturmak amacıyla "tek-rarlayan mimari motifler" kullanılarak inşa edilen Eski Saray'ın varlığı, yeni bir mimari kavramının -dolayısıyla da yeni bir toplumsal oluşu-mun- benimsenmeye başladığını gösterir. Sarayın mimari planı tam ola-rak çözülemese de, inşaat sürecinin iki evresine ait verilere ulaşılabilmiş-tir. İlk evrede sarayın kuzey-güney doğrultusunda uzanan geniş merke-zî avlusunun yeri belirlenir ve saray bu avlunun çevresine inşa edilmeye başlar. Sör Arthur Evans'a göre saray blokları birbirlerinden bağımsız olarak inşa edilmeye başlamıştır; ancak, günümüzde ilk sarayın bütün bir mimari kompleks olarak tasarlanmış olduğu kabul edilmektedir. Es-ki Saray'ın bu dönemde inşa edilmeye başlamış olan birimleri: Taht Oda-sı, merkez avlunun batı yakasındaki tapınaklar ile doğu ve batı kanatla-rındaki depo odalarıdır. Daha sonraki evrede ise, tabanında tahıl silola-rı olarak kullanıldıklarına inanılan 3 adet geniş çukur bulunan Batı Av-lusu inşa edilir. Ek olarak, sarayın kuzeyindeki Tiyatro Sahnesi ve batı-ya doğru uzanan Kral Yolu da yine bu evrede inşa edilmiştir.

Eski Saray genellikle elitlere ait bir mesken ve dini veya törenselsel bir merkez olarak kabul edilir. Özellikle kesme taş duvarların ve bir bakı-ma monumental (anıtsal) mimarinin kullanılmış olması hem halk taba-kasını, hem de ziyarete gelen yüksek rütbelileri etkilemek amacı gü-tmektedir. Böyle bir mimari yapının inşası aynı zamanda büyük bir iş gücü gerektirir. Tarımsal ürünlerin depolandığı ve buradan yeniden da-ğıtımının yapıldığı ambarlardan anlaşıldığı kadarıyla, sarayın oynadığı ekonomik bir rol de vardır. Depolama birimleri ve batı kanadındaki hendeklere (*kouloures*) ek olarak, İngilizce "saklamak" anlamına gelen "Keep" kelimesi ile isimlendirilmiş birimin de yine tahıl depolamak için kullanıldığı düşünülmektedir. Orta Girit II dönemine ait, saklama kap-larını mühürlemek için kullanılmakta olan kil mühürler ve hiyeroglif tabletler, bu dönem itibarı ile sofistike bir bürokrasinin başlamış oldu-ğuna işaret eder. Prestij mallarının kontrolünün de sarayın elinde oldu-ğu düşünülmektedir. Saray'da çanak-çömlek üretildiğine dair çok az kanıtımız bulunmasına karşın, doğu kanadında ortaya çıkarılan dört yüze yakın ağırşak; kumaş üretiminin yapıldığının önemli bir kanıtıdır.

Yeni Saray dönemi itibarıyla kumaş üretiminin Girit Uygarlığı'nın ekonomisinde merkezi bir rol aldığı bilinmektedir ve Yeni Krallığın anıtmazarlarının duvarlarından anlaşıldığı üzere; yün giysiler Girit'ten Mısır'a gönderilen en önemli tekstil ürünleridir. Bu aktivitelerin çoğu Yeni Saray'daki inşa birimlerinin yapıları incelenerek anlaşılabilmiştir.

YENİ SARAY DÖNEMİ

Orta Girit II döneminin bitiminde Eski Saray yıkılır ve Orta Girit III başında Yeni Saray'ın inşasının başlaması ile birlikte saraylar dönemi doruk noktasına ulaşır. 13 bin metrekarelik alana yayılan Knossos Sarayı, Girit saraylarının en büyüğüdür. Günümüze kadar ulaşmış kalıntılarının pek çoğu Geç Girit IA dönemine aittir. Sarayın merkezinde kuzey-güney doğrultusunda yayılan ve 54 metre boyunda, 27 metre genişliğinde *Merkez Avlu* bulunur. Merkez Avlu'nun tam olarak işlevinin ne olduğu bilinmemekte ancak; avlunun batı kısmına açılan ibadethaneler ile birlikte törensel aktiviteler için dizayn edildiği düşünülmektedir. Bu ibadethanelerden birisi Taht Odası, diğerleri ise Tripartide Shrine (Üç Odalı Mabnet) ve Temple Repository (Tapınak Mahzeni) olarak adlandırılan yapılardır. En son odada, Yılan Tanrıçası'nın, çeşitli hayvanların, yusufçukların ve süslü kıyafetler giymiş kadınların işlendiği fayans motifleri bulunmuştur.

Sarayın zemin katı zanaat işleri ve tarımsal ürünlerin depolanması gibi ekonomik faaliyetlere ayrılmıştır. 18 adet, dar ve uzun planlı, içlerinde pithoi adı verilen büyük saklama kaplanın yer aldığı depo odaları sarayın batı cephesinin hemen arkasına konuşlandırılmıştır. Saraya önemli ölçüde tahribat veren büyük bir yangın sebebiyle depo odalarının duvarları simsiyah olmuştur. Bu odalara giriş hem kuzey yönünden gelen büyük koridor tarafından, hem de Taht Odası'ndan sağlanır. Bu durum Girit ekonomisinin hem dini hem de törensel vasıfların içine kadar işlemiş olduğunu gösterir. Depo odalarının girişindeki piramit şeklindeki ayakların üzerine yerleştirilmiş çift başlı baltalar tarımsal üretimin totemik bir sembolle kutsanmaya çalışıldığına işaret eder. Depolama ve yeniden dağıtım üzerine kurulu bir ekonomik düzenin yürütülebilmesi için son derece gelişmiş bir bürokratik sistem gerekir. Bu bürokrasinin izleri, Lineer A alfabesiyle yazılmış tabletlerde kayıtlıdır. İleri düzey işçiliğin sergilendiği zanaat atölyeleri Merkez Avlunun kuzey-

doğu bölümüne kurulmuştur.

Merkez Avlunun güneydoğusunda, *Büyük Merdivenler*'in ayağında bulunan sütler saray elitinin ikametgâhları olarak bilinmektedir. Bu ikametgâhlar bir dizi büyük salondan oluşur. Her bir salonda *Polythyron* adı verilen- Girit mimarisine özgü- kapılarla ayrılan birbirine bitişik iki oda bulunur. Odalardan en diptekinin ışık alması için aydınlığa açılan bir pencere mevcuttur. Bu odalardan en dikkat çekici olanları: Çift Başlı Balta Odası ve Kraliçe Odası'dır. Yaşam alanlarına tuvaletler de inşa edilmiştir. Knossos'taki tahliye sistemlerinden de anlaşılacağı üzere, Girit mimarisindeki son derece gelişmiş sıhhi tesisat sistemleri takdire şayandır. Sarayın tipik özelliklerinden birisi de hem tören odalarında hem de özel odalarda karşımıza çıkan duvar süslemeleridir. Bu süslemelerde genellikle ayin ve törenlerde yapılan aktiviteler, güzel giyimli kadınlar ve boğa ile güreşen erkeler resmedilmiştir.

Sarayın ana girişi batı yönünden yapılır ve bu cephe çok büyük kesme taşlarla inşa edilmiş olup kireç taşından yapılma ortostatlarla (kambartmalı taş bloklarla) süslenmiştir. Batı Avlusu'nun yükseltilerinde çok büyük "Kutsal Boynuz" heykelleri bulunur. Bu boynuzlar Girit Dünyası için önemli bir dini semboldür ve belli ki boğa boynuzudur. Batı Avlusu ve güneybatı yönündeki tören alanı girişinin birbirine bağlantısı yüksek kaldırımlarla sağlanır. Güneybatı girişi duvarları ellerinde gösterişli hediyeler taşıyan figürlerin gerçek boyutlu olarak resmedildiği fresklerle süslenmiş dar bir koridora geçilir. "Tören Alayı Freskli Koridor" ismi verilen bu koridordan sonra *propylon* olarak da bilinen büyük bir kapıdan ve merdivenlerden geçilerek sarayın üst katlarındaki kabul odalarına ve Merkez Avlu'ya ulaşılır. Sarayın kuzeybatı cephesinde bir girişi daha mevcuttur. Bu girişe Kral Yolu ve Tiyatro alanından geçilerek ulaşılmaktadır. Kral Yolu batıya doğru Küçük Saray olarak bilinen kasaba evine kadar uzanır.

Sarayın kendisi büyük bir kasabanın ortasında bulunur ve 75 hektarlık alanıyla en geniş şeklini Yeni Saray döneminde almıştır. Saray nüfusu yaklaşık 12.000 olarak tahmin edilmektedir. Saray etrafındaki kasabada Güney Evi, Küçük Saray, Keşfedilmemiş Malikâne ve Asiller Villası gibi pek çok büyük ev de kazılmıştır. Bu evlerdeki seramik fırınları ve atölyelerin varlığı, zanaat işlerinin sadece saray tarafından kontrol edilmediğini göstermektedir. Ayrıca, bazı evlerin duvarları duvar resimleri ile süslenmiş ve içlerinde çok sayıda prestij eşyasına rastlanmıştır.

tır. Bunlar arasında en önemlisi Küçük Saray'dan çıkarılan boğa başı şeklindeki sabuntaşından (stetitten) yapılmış vazodur.

Saray ve kasabanın büyüklükleri ve görkemi Yeni Saray Dönemi'nde Knossos'un büyük öneme sahip bir kent olduğunu gösterir. Sarayın ve ya kasabanın etrafında herhangi bir sur ve koruma bulunmaması belki de Arthur Evans'ın dediği gibi bir "Pax Minoica" yani Minos Barış Pak-tı'nın varlığını gösterir. Bu durumda merkezi yönetimi ve siyasi birliği ile Knossos, Girit'in idari merkezidir; ancak, elimizde okunabilir yeterlilikte yazılı belge olmadığı için bu durumu kanıtlamak bir hayli zordur. Ne olursa olsun; Knossos'un adada üstlendiği kültürel görev büyüktür. Geç Girit IB döneminde, Girit'teki diğer saray merkezleri ile eş zamanlı olarak kasabada büyük bir yangın çıkmış ve bu felaket sonucu kasaba yıkılmıştır. Sarayın batısında kalan kısmında son derece olağandışı bir keşif yapılmış ve bu dönemde çocukların törensel bir hava içinde kanibalizme (yamyamlığa) kurban gittikleri görülmüştür. En olası tahminle böyle bir ritüel; Tanrıların felaketi def etmesi istendiği için uygulanmıştır. Enteresan bir biçimde bu felaket sarayı çok fazla etkilememiş ve saray Geç Girit IIIA dönemine kadar (M.Ö. 1400) kullanılmaya devam etmiştir.

SARAY DÖNEMLERİNİN SONU

Geç Girit IB döneminde Girit saray merkezlerinin çöküşü, Ege Adası'ndan gelen Mikenlerin sarayları istila etmesine ve kendi yönetimlerine geçirmelerine bağlanır. Geç Girit II ve III dönemleri boyunca, Knossos, Girit Adası'nın batısında bulunan Khania ile birlikte önemli bir merkez olmaya devam etmiştir. Sarayın bazı kısımları yeniden inşa ve dekore edilmiştir. Taht Odası'ndaki meşhur griffin (kartal başlı aslan gövdeli ejderha figürü) freski de bu döneme aittir. Knossos önemli bir dini merkez rolü üstlenmekle birlikte, Lineer B (Yunanca'nın eski bir formu) ile yazılmış tabletlerden anlaşıldığı kadarıyla şehirdeki yün endüstrisi de dönem içinde çok önemli bir yer tutmaktadır. Bu tabletlerde Knossos'tan *ko-no-so* olarak bahsedilir. Knossos'un iç kesimlerinde, Zapher Papoura, Ayios Ioannis ve Sellopoulo'da son derece zengin savaşçı mezarlarına rastlanmıştır. Miken defin uygulamalarının izlerini taşıyan bu mezarlar dikdörtgen planlı odalara, yine Miken tarzı mezar eşyaları ile birlikte gömülen insanlara mesken olmuştur. Mezar hediye-

lerinin arasında; hançerler ve kılıçlar gibi tunç silahlar, fildişinden yapılmış yabandomuzu şekilli kasklar, tunç kupa yığınları ve Miken stili süs eşyalarının çok sayıda örneği bulunur. Sör Arthur Evans'ın ilk kazıları sırasında biraz aşırıya kaçmış olması ve Lineer B tabletlerindeki bilgi eksiklikleri sebebiyle Knossos Sarayı'nın en son yıkıldığı tarih maalesef tam olarak bilinmemektedir.

Knossos'ta Demir Çağı'na ait olan yerleşim biriminin nereye konuşlandığı bulunamamıştır ama bu çağa ait Fortetsa ve Teke'dekiler gibi önemli mezar kazıları mevcuttur. Şehir, Atina ve Fenike'den getirilmiş olduğu anlaşılan eşyalardan çıkardığımız kadarıyla Demir Çağı boyunca da refah düzeyini korumuştur. En dikkat çekici mezar kazısı, yenden kullanılmış olan bir Girit kabridir. Taşlarla örülmüş, çember planlı ve *tholos* olarak bilinen bu mezar M.Ö. 900'e aittir; muhtemelen Fenike'den göçen bir altın ustası tarafından işlenmiş çok sayıda altın eşya ile süslenmiştir. M.Ö. 800-700 yılları arasında bir dönemde, sarayın güneyine Demeter Tapınağı; batı tarafına ise Helenistik motifler içeren ve yerel kahraman Glaukos'a adanmış bir tapınak daha inşa edilmiştir. M.Ö. 67 yılında Knossos Roma Kolonisi haline gelmiş ve Akropolis Tepesinin aşağı kısmına bir Roma kenti inşa edilmiştir. Roma döneminde kalan en görkemli yapı M.S. 2. Yüzyıla ait Diyonisos Villası'dır.

Ayrıca bkz. *Girit Dünyası* (3. Cilt, 5. Bölüm); *Miken Uygarlığı* (3. Cilt, 5. Bölüm).

KAYNAKÇA

Broodbank, Cyprian. "The Neolithic Labyrinth: Social Change at Knossos before the Bronze Age." *Journal of Mediterranean Archaeology* 5 (1992): 39–75.

Cadogan, Gerald. "Knossos." In *The Aerial Atlas of Ancient Crete*. Edited by J. W. Myers, E. E. Myers, and G. Cadogan, pp. 124–147. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1992.

Cherry, John. "Politics and Palaces: Some Problems in Minoan State Formation." In *Peer Polity Interaction and Socio-Political Change*. Edited by Colin Renfrew and John F. Cherry, pp. 19–45. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1986.

Evans, Arthur L. *The Palace of Minos at Knossos*. 4 vols. London: Macmillan, 1921–1936.

Evans, John. "Neolithic Knossos: The Growth of a Settlement." *Proceedings of the Prehistoric Society* 37, no. 2 (1971): 95–117.

———. "Excavations in the Neolithic Settlement of Knossos, 1957–1960. Part I." *Annual of the British School at Athens* 59 (1964): 132–240.

Evely, Don, Helen Hughes-Brock, and Nicoletta Momigliano, eds. *Knossos: A Labyrinth of History*. Oxford: Oxbow Books and British School at Athens, 1994.

Hägg, Robin, and Nanno Marinatos, eds. *The Function of Minoan Palaces*. Stockholm: Swedish School at Athens, 1987.

Hood, Sinclair, and David Smyth. *Archaeological Survey of the Knossos Area. Supplement of the British School at Athens*, no. 14. 2d ed. London: British School at Athens, 1981.

Hood, Sinclair, and William Taylor. *The Bronze Age Palace at Knossos: Plans and Sections. Supplement of the British School at Athens*, no. 13. London: British School at Athens, 1981.

Manning, Sturt W. *A Test of Time: The Volcano of Thera and the Chronology and History of the Aegean and East Mediterranean in the Mid Second Millennium B.C.* Oxford: Oxbow Books, 1999.

Niemeier, Wolf-Dietrich. "The Character of the Knossian Palace Society in the Second Half of the Fifteenth Century B.C.: Mycenaean or Minoan?" In *Minoan Society: Proceedings of the Cambridge Colloquium*. Edited by O. Krzyszkowska and L. Nixon, pp. 217–236. Bristol, U.K.: Bristol Classical Press, 1983.

———. "Mycenaean Knossos and the Age of Linear B." *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 23 (1982): 219–287.

Popham, M. R. *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos. Supplement of the British School at Athens*, no. 17. London: British School at Athens, 1984.

Ventris, Michael, and John Chadwick. *Documents in Mycenaean Greek: Three Hundred Selected Tablets*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1973.

MİKEN UYGARLIĞI

JOHN BINTLIFF

Yunanistan'daki avcı-toplayıcı nüfusa ilişkin kanıtların azlığına rağmen Epirus (Kuzeybatı Yunanistan) ve Argolid'de (Güney Yunanistan) yapılan derin araştırmalar, son Buzul Çağı'nın sonları ve Holosen İklim'in başladığı ilk bir kaç yüzyıl içinde (M.Ö. 8500'den sonraki Holosen) ana adada kalıcı ve uzun soluklu bir adaptasyon gerçekleştiğini göstermektedir. Her şeye karşın; M.Ö. 7000'ler itibarı ile görülmeye başlayan tarımsal aktivitelerin çoğalması ile koyun, keçi, sığır ve domuz gibi ehlileştirilmiş hayvanların varlığındaki artış; bu tarihlerde Yunanistan da dâhil olmak üzere pek çok Balkan yerleşkesinin, bahsi geçen tarım ve hayvancılık gelişmelerinin yaşandığı asıl bölge olan Güneybatı Asya insanların göç etmeleri ile bağlantılı olarak kolonileştirildiklerinin işaretini vermektedir.

Avrupa'nın ilk çiftlikleri sayılabilecek bu antik yerleşkelerin höyükleri Yunanistan anakarasının orta ve kuzey kesimlerinde neredeyse iç içe geçecek kadar bitişik yapıda ve sayıca fazla iken, güney kesimler ve Ege denizindeki adalarda bulunan höyükler birbirlerinden bir hayli uzakta, dağınık ve az sayıdadırlar. Bu dağılım aslında "Neolitik boyunca iskân edilmiş çiftlik alanlarının bir süre sonra (Tunç Çağı'nda) Yunanistan anakarasının klasik uygarlıklarının sosyoekonomik merkezleri haline gelecek

ve nüfusça yoğunlaşacak bölgelerine kurulmuş olduğu” düşüncesini doğrular niteliktedir. Fakat, 20. Yüzyılın başlarında “höyüklerin” yani antik kalıntıların üzerine yıllar içinde toprakların yığılmasıyla gözle görünür bir tepe-haline gelmiş kalıntıların kolayca ayırt edilen varlıklarının yanılmasıyla doğmuş olabilecek bu düşünce, son yıllarda Yunanistan ana karasında keşfedilen höyükleşmemiş antik yerleşke kalıntılarının araştırılmaları sonucunda yeniden gözden geçirilmek zorunda kalabilir.

Bu durumun sebebi, kuzeydeki yerleşkelerin yüzlerce hatta binlerce yıl kullanımında kalmış olmaları (dolayısıyla da höyükleşmeleri); güneydeki ve adalardaki yerleşkelerin ise kısa süreli kullanılmış olmaları ve her yeni jenerasyonda yerlerinin değiştirilmiş olması olabilir. Sebebi ne olursa olsun, Geç Neolitik’in sonlarına kadar her iki toplum da karma tarım aktivitelerini elleri ve basit çapalarla yürütmek oldukları için bulundukları bölgelerin iyi yağmur alan yumuşak topraklarının etrafına konuşlanmayı tercih etmiş, Geç Neolitik’te Yakın Doğu’da keşfedilen “kara sabanların” ve “tarla sürmede hayvanların kullanılması” geleneği’nin Yunanistan’a ulaşması ile birlikte ise tüm ülke boyunca verimli topraklarla donanmış düz ovalara ve yüksek tepelere yayılmaya karar vermişlerdir. Bu noktadan sonra artık yağış miktarı; eskinin gölleri, dereleri ve su kaynaklarına nazaran, arazideki ürünlerin verimi için çok daha önemli hale gelmiştir. Belki de, Orta ve Kuzey Yunanistan’ın düzlükleri yüksek su tablasına sahip olduğu için, Neolitik’in ilk dönemlerinde burada bir nüfus yığılması yaşanmış; Geç Neolitikte tanışılan yeni teknolojiler ise kuru tarıma da olanak tanıdığı için insanları güney bölgelerdeki arazileri de değerlendirmeye teşvik etmiştir.

Thesaly’deki köylerin yerleşim planları ince ayrıntılarla donatılmış olduğu için burada elit kesimin yaşamış olabileceğine dair iddialara karşın, Neolitik insanların akraba grupları, kabileler ve zaman zaman yönetimi eline alan “Büyük Adam Sosyetesı” diye tabir edilen sosyal organizasyonun ötesine geçerek, bir veya bir kaç köyün yönetimini elinde bulunduran beylikler düzeyine erişebilecek kadar hiyerarşik bir yapıya bürünebildiklerine dair hiç bir kanıt yoktur. Yine de bazı yerleşim birimlerindeki nüfus sayısının, antropologların kısmen eşitlikçi bir toplum oluşması için belirledikleri minimum insan sayısının (200 kişi) çok çok üzerinde olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda ya bazı köylerin alt birimleri birincil ve ikincil dereceden akrabalık birimleri üzerine kurulmuştur (yatay bölünme); ya da bir köyde bir veya birden fazla yönetici

grup bulunmaktadır (dikey bölünme). Neolitik dönemine ait olup da eşik değerin üstünde bir nüfusa sahip olan nadir köylerden biri tanesi Girit'te Tunç Çağı'na ait Knossos Sarayı'nın kalıntıları altında yatmakta olmaktadır. Çoğu araştırmacının iddiasına göre Knossos, Tunç Çağı'nın başlamasından 300 yıl önce, erkenden gelişip sosyal sınıflara ayrılmayı başarmış küçük ve basit bir çiftçi grubunun elinden çıkmıştır.

Neolitik boyunca ekonomik işleyişin nasıl olduğuna gelince, kültür bitkilerinin yetiştirildiğine ve beslenen hayvanların ikincil ürünlerinden giderek artan bir oranda faydalanılmaya başladığına dair kanıtlar mevcuttur, ancak; dışarıdan getirilen egzotik hammaddelerin veya tamamlanmış eserlerin varlığına dair kanıtlar çok azdır. Çünkü bu dönemde daha çok yerel ürünler kullanılmaktadır.

ERKEN TUNÇ ÇAĞI

Ege Bölgesi için belirlenen kronolojik sıralama aşağıdaki gibidir:

Neolitik	: M.Ö. 7000-3500
Erken Tunç Çağı	: M.Ö. 3500-2100
Orta Tunç Çağı	: M.Ö. 2100-1700
Geç Tunç Çağı	: M.Ö. 1700-1050

Bölgesel olarak Tunç Çağı'nın periyotlandırılması şöyledir: Yunanistan anakarası için Erken, Orta ve Geç Helladik; Kiklad Adaları için Erken Kiklad vs.; Girit Adası için Erken Minos (veya Girit) vs. Tüm bu bölgesel evreler geniş ölçekte aynı zamanları işaret etmektedir.

Erken Tunç Çağı'nın başlaması ile birlikte nüfusun arttığına, daha çok arazinin kullanılmaya başlandığına ve yerel bazda olsa bile yavaş yavaş sosyal ayrışmanın başladığına dair işaretler bulunmaktadır. Saba'nın kullanılmaya başlamış olması ile birlikte nüfus yoğunluğunda bir artış gözlenmesine ek olarak, zeytin ve üzüm yetiştiriciliğinin başladığına dair kanıtlar da mevcuttur, fakat böylesine ileri düzey bir tarımsal aktivitenin gerçekten var olup olmadığını iddia etmeye yetecek kadar yeterli veri yoktur. Yiyecek, içecek ve depolanabilir tahılların üretimine dair esas kanıtlar 200 yıl sonrasına, Geç Tunç Çağı'na aittir.

Bu dönemde deniz araçlarının da geliştiği görülür ki bu durum kıyı insanların beslenme biçimlerinde deniz ürünlerinin öneminin büyük

olmasının yanında iç ve dış ticaretin de büyümekte olduğunu gösterir. Yunanistan anakarası ile yakınlardaki diğer adalar arasında, Koini dilinin gelişmesinde de etkisi olan iletişim sahsında hali hazırda var olan zirai ürün fazlaları ve araç-gereç yapımında kullanılan taşların değiş tokuşuna ek olarak hem işlenmiş hem de işlenmemiş bakır ve tunç alış verişinin başlaması ile birlikte Ege metalürji ile tanışmıştır. Fakat bu alış-veriş ağında varlığı tespit edilen herhangi bir siyasi oluşum yoktur. Hele ki anakaranın kuzeydoğu ve kuzeybatı bölgelerinde ekonomik veya kültürel bir alışverişin izine rastlanması neredeyse imkânsızdır; ancak; Doğu Ege adaları ve Kuzeybatı Türkiye’de yer alan komşuları Truva arasında belirgin bir iletişim döngüsü bulunmaktadır.

M.Ö. 3000 itibarı ile bölge kontrolünün bir grup elitin eline geçtiğini gösterir şekilde, anakaranın güneyinde görece daha mütevazı olan evlerin aralarında bir grup gösterişli yapı پیدا olmuştur. Bu yapıların ilk örneği Lerna’da keşfedilmiştir. Kiremitli Ev olarak adlandırılan bu yapıda bulunan mühürlenmiş saklama kapları; evde ikamet eden kişinin halkın ürettiklerinden bir çeşit haraç veya vergi toplayarak, topladığı bu malları sonradan yeniden dağıtımını yapan bir ototrite figürünün varlığına işaret etmektedir. Aynı bin yılın sonraki evrelerinde Kiklad Adaları’nın güneyinde ve bazı Kuzey Ege adalarında; dış cepheleri savunma duvarlarıyla örülmüş, iç dizaynları ise mimari açıdan son derece iyi planlanmış -geniş köyler ya da küçük kasabalar olarak tanımlayabileceğimiz- yeni gelişmekte olan bir elitin idareyi ele aldığını gösterir şekilde yerleşim birimleri ortaya çıkmıştır. Örneğin Milos Adasındaki Phylakopi gibi bazı yerleşkeler tam şehir-devlet değil ama ona yakın bir seviyede; proto-şehir şeklinde tanımlayabileceğimiz bir gelişmişlik göstermektedir. Akraba evliliklerinin yaygın olduğu bu bölgelerde insanlar arasında kolektif bir toplumsal bağ bulunmakta fakat kimin ailesi daha genişse siyasi yönetim onun elinde olmaktadır.

Öte yandan, Tunç Çağı’nın bu ilk evresi boyunca Yunanistan yerleşkelerinin dağılımı Neolitik dönemde karşımıza çıkan dağılımdan çok farklı değildir. Siyasi katmanlaşmanın herhangi bir izine rastlamadığımız, birbiriyle içi içe geçmiş iki ayrı yaşam tarzı bulunur: Kalıcı düzende kurulmuş köyler (höyükleşmiş veya höyükleşmemiş çok katmanlı arkeolojik siteler) ve kısa ömürlü çiftlikler veya mezralar. Yine de nüfus artışı ve ticaretin yaygınlaşmasından anladığımız kadarıyla Güney Yunanistan ve Kuzeydoğu Ege’deki sosyal ve ekonomik gelişmeler,

M.Ö. 2000 civarında Orta Tunç Çağı'nda Ege'de kurulacak olan ilk Ege Uygarlığı'nın yükselmesine temel oluşturmuştur.

MİNOS (GİRİT) UYGARLIĞI

Adını bu kültürün olağanüstü merkezine mesken olan Knossos'un ef-sanevi kralı Minos'tan alan Minos Uygarlığı, Girit Adası'nda yükselen ilk uygarlıktır. Yunanistan anakarasının bu umut vadeden yüksek statülü Tunç Çağı kültürü, pek çok önemli biriminin hunharca imha edilmesiyle birlikte çok acı bir çöküşe uğramıştır. Kimi araştırmacılar bu çöküşü başka kültürlerin istilasına bağlarken, kimi araştırmacılar ise Doğu Akdeniz'i de etkisine almış olan doğal bir felaketi hedef gösterir. Oysaki diğer adalarda, korunaklı küçük kasabalar varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Muhtemelen, uygarlaşmanın anakaraya varmasındaki gecikmişliğin nedeninden ziyade, Girit Adası'ndaki uygarlıkların hepsinin birden bu zaman diliminde ve aynı anda belirmesinin nedenini açıklamak çok daha büyük bir önem arz eder.

Bu cevabı verebilmemiz için öncelikle Minos Uygarlığı'nın filizlenmeye başladığı ilk evre olan İlk Saraylar dönemini (M.Ö. 2000-1800) anlatmamız gerekir. Bu evrenin en çarpıcı özelliği; adada yerel yönetimlerin en tepesinde Saray merkezlerinin bulunduğu, daha sonra sırasıyla küçük kasabalar, köyler ile dağılmış haldeki çiftlik ve mezraların geldiği bir hiyerarşik düzenin kurulmuş olmasıdır. Girit'te saraylardan herhangi birinin meşru kontrolü haricinde kalan çok az bölge vardır. Fakat bu bölgelerin üniter bir kültür içinde özerk olarak varlığını sürdüren prenslikler olup olmadıkları ve Knossos'taki en yüksek mertebeli ve en merkezi saraya bağlı olup olmadıkları bilinmemektedir. Saray dizaynlarındaki büyük benzerlikler, Girit'in ekonomik üretimine dair kayıtların Lineer A adı verilen ortak bir alfabe ile yazılması ve ürünlerin değiş tokuşundaki süreklilikten net bir şekilde anlaşıldığı üzere saraylar arasında daimi bir iletişim olmuştur ve hiç bir sarayın etrafında savunma hatlarının bulunmayışından dolayı bu iletişimin barışçıl olduğu düşünülmektedir. Siyasi ittifakların devamlılığı muhtemelen karşılıklı kız alıp vermelerle sağlanmıştır.

Saraylar hem bölge yönetimindeki elitlerin ikametgâhları hem de kutlamalar ve törenlerde toplanılmak üzere kullanılan mekânlar olmuştur. Yönetimdeki kişi ile birlikte, tebaasının ve hizmetkârlarının tüketim ve

sermaye ihtiyaçlarını karşılar nitelikteki büyük depolama birimlerinde bulunan zeytinyağı, şarap, tahıl ve kumaşlar muhtemelen köylülerden toplanan vergilerin karşılığıdır. Saraylar aynı zamanda üst tabakanın törenlerde ve seçkin yemek davetlerinde kullanıma sundukları değerli eşyaların üretim merkezi olarak da kullanılmışlardır. Tüm sarayların çevresine tüccarlar, yöneticiler ve toprak sahiplerinden oluşan bir orta sınıf ile çiftçi veya hizmetkârlardan oluşan bir alt sınıf tarafından iskân edilmiş geniş kasabalar kurulmuştur.

İlk Saray Periyodu M.Ö. 1800 civarında gerçekleşen son derece yıkıcı bir depremin ardından son bulmuştur. Bu felaketin hemen ardından, İkinci Saray periyodunda, yıkılan tüm saraylar ve civardaki kasabalar eskisinden daha da iyi hale gelecek şekilde, vakit kaybetmeden yeniden inşa edilmiştir ve bu dönem M.Ö. 1400'te muhtemelen Mikenlerin sebep olduğu bir başka felaketin oluşumuna kadar bozulmadan devam etmiştir. Bu periyotta karşımıza çıkan en önemli değişiklik Saray dışındaki kırsal alanlara yine elitlerin kullanımına ayrılmış-yüksek ihtimalle de ayrı yönetim birimleri olarak kullanılan- villaların inşa edilmiş olmasıdır.

Bazı efsanelerde Minosların Girit'i bir deniz imparatorluğuna dönüştürdüğü söylene de; elimizdeki mevcut delillerden anlaşıldığı üzere; aslında adanın dışında yaşayan bazı kültürler bu üst düzey uygarlıktan etkilenmiş ve kendilerince ona benzemeye çalışmışlardır. Girit'e en yakın yerde konuşlanmış diğer adalarda hatırı sayılır oranda bir "Minoslulaşma" vardır. Daha ötede, Ege Adaları'nda ve Yunanistan anakarası ile Türkiye'de ise, Minos'tan etkilenme oranı bu kadar yüksek değildir; buralarda lokal kültür korunmakla birlikte Minos'tan getirilmiş bazı çanak-çömleklerin kullanımı ve zaman zaman taklit edilmeleri ile çok küçük kültürel özelliklerin adapte edilmesi söz konusu olmuştur. Doğu Akdeniz'in bazı bölümleri ve İtalya gibi daha uzak bölgelerde ise Minoslularla karşılıklı bir ticaret ilişkisinin ötesine geçilmemiştir. Sadece Nil Delta'sındaki Tell el-Dab Sarayında son dönem yapılan kazılarda, saray duvarlarında Minos karakteri taşıdığı çok olası olan fresklere rastlanmıştır ki bu da o dönemlerde Mısır ve Girit hanedanları arasındaki evlilikler ile bağdaştırılabilir.

Minosluların hem günlük kullanım için hem de elitlerin lüks ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli metalleri ve diğer bazı prestij objelerini Girit'in dışından getirmekte oldukları doğrudur; fakat, Minos yönetimindeki Girit'in "dönemin ticari devletlerinden biri" haline gelmiş oldu-

ğunu düşünmek biraz abes kaçabilir. Zira elimizdeki veriler bu kentin elitlerinin lokal olarak üretilen tarım ürünlerini ve kumaşları depolayıp yeniden dağıtımını yapmak üzerine bir ekonomik sistem edindiklerini göstermektedir. Bununla birlikte aynı dönemde varlığını sürdürmüş olan Doğu Akdeniz'in bazı şehir devletlerinin arşivlerinde Minoslularla kurdukları küçük ticaret ağlarından ve siyasi ittifaklarından bahsettikleri yazılar bulunmuştur. Her ne kadar Minos sarayları Girit mimarisi ile donatılmış olsa da, sarayların kimi bölümlerinde kullanılan dizaynlar Levant ve Türkiye'nin çeşitli şehir-devletlerindeki saraylarda daha eskiden kullanılmış bazı mimari özelliklerden esintiler taşılar.

Sarayların arşivlerinden çıkan tabletlerde kullanılan Lineer A çivi yazısı bugüne kadar tam olarak deşifre edilememiş olsa da, sonrasında Miken Uygarlığı tarafından kullanılan ve deşifresi yapılmış, arkaik bir Yunanca olarak tarif edebileceğimiz olan Lineer B heceleme sistemi ile belli benzerlikler göstermektedir. Bu karşılaştırmalardan anladığımız kadıyla Lineer A tabletleri çoğunlukla bölgedeki zirai üretim ve yiyecek stokları ile satsal ürünlerin dağılımından bahsettiği kadar Saray'da yaşayan üstü düzey yetkililer ve silahlı kuvvetlerin ekipmanlarından da bahsetmektedir. Bu da "Minos insanların saray merkezli politikalarının kendi topraklarındaki insan ve üretim üzerine kurdukları kontrole dayandığı" fikrini destekler niteliktedir. Fakat bu karşılaştırmaları baz alırken dikkatli olmak gerekir çünkü Minos kayıtlarının büyük bir çoğunluğunun okunması mümkün olmamışken, Miken kayıtları ise neredeyse tamamen kendi yerel yönetimleri ile alakalıdır. Benzer ölçekli ve zamandaş Yakın Doğu şehir-devletlerinde ortaya çıkan tabletlerde Minos'tan bahsedilen kısımların daha detaylı olarak incelenmeleri gerekmektedir.

Ege Adaları, özellikle de Kiklad, Minos Uygarlığı'ndan kuvvetli bir biçimde etkilenmiş ve sonradan gelen Mikenlerle de iletişim bağlarını koparmamış olsa da; kendi yöresel kültürlerinin özünü kaybetmemişlerdir. Bu teorinin en önemli kanıtları Geç Tunç Çağı'nın sonlarından başlayıp Orta Tunç Çağı boyunca varlıkları devam etmiş küçük çaplı ada yerleşkelerinde bulunmaktadır. En fazla 1.000 nüfuslu bu adalarda siyasi düzen küçük ada politikaları ile sınırlı kalsa da, bazıları bu kültürü Kiklad "Uygarlığı"na yükseltmeyi başaramıştır.

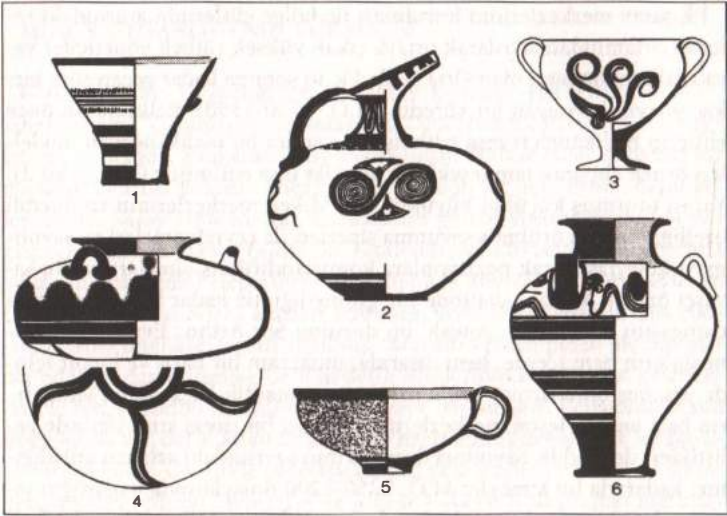
MİKEN UYGARLIĞI'NIN YÜKSELİŞİ

Girit'te Minos Uygarlığı'nın İlk Saray Dönemi yükselirken (M.Ö. 2000 başları), Yunanistan anakarasında Orta Heladik Periyot'a denk gelen bu dönemde, anakarada köy yaşantısının üstüne çıkar seviyede bir uygarlık belirtisi yoktur. Ancak, M.Ö. 2000'in ilk üçte birine denk gelen İkinci Saray Döneminde, anakaranın güney kesimlerinde yöresel güç odaklarında dikkat çekici bir yenilenme ve kuvvetlenme meydana gelir. Bu dönemde Peleponnese'nin batısında köyler ve küçük yerleşim birimlerinin etrafındaki araziler boyunca, yerel beyliklerin ortaya çıkışını belirtir nitelikte, taştan yapılmış, *tholi* adı verilen petek biçimli mezar odalarından oluşmuş; Girit'in defin adetlerinin Batı Balkan gelenekleriyle birleştirildiği tümülüsler belirmeye başlamıştır. Peleponnese'nin doğusunda ise, derin kuyular şeklinde hazırlanmış değişik bir mezar tipi ortaya çıkar. Özellikle Mycenai'de peş peşe keşfedilen ve akıl almaz zenginlikteki Mezar Halkası A ve Mezar Halkası B isimindeki mezarların savaşçı bir elit kesime ait oldukları düşünülmektedir. İlerleyen yüzyıllarda bu mezar sahiplerinin torunları bahsi geçen yerleşim birimlerini çok büyük surlarla çevrili saray merkezleri haline getirmişlerdir. Yerleşim birimlerinin arkeolojisinde görülen diğer değişimler ise; özellikle Orta Helladik periyot boyunca bölge elitlerinin kristalize olması ile birlikte küçük ve dağınık yerleşkelerin yerini daha derli toplu köy ve kasa birimlerine bırakması olmuştur.

Takip eden Geç Helladik periyodu boyunca, anakaranın güneyinin neredeyse tamamında, küçük beyliklerin yerini merkezde bulunan bir sarayın etrafına konuşlanmış kasabalardan oluşan çok büyük krallıklar alır. Kısım daha üniter bir hal alan bu uygarlık (bkz. Şekil 1), sonradan yazılacak olan Yunan efsanelerinin çoğunda üstünlüğüyle dillere dolanan Mykenia'ya atfen Miken Uygarlığı adını alır. Aslına bakarsanız, Knossos'la karşılaştırdığımızda Mykenia ne büyüklüğü ne de ihtişamı anlamında kendisine arkeolojik açıdan bir üstünlük kazandıracak vasıflara sahip bile değildir. Öte yandan, Truva Kuşatması gibi Yunan efsanelerinde, yalnızca Miken Kralı'ndan *Primus inter pares* (İngilizce: First Among Equals) olarak; yani "Tunç Çağı Yunanistan'ını temsil eden tüm prensler arasında tek hükümdar" olarak bahsedilir. Bu görüş Thebes, Pylos ve Tirnys gibi diğer önemli kazı alanlarında karşımıza çıkan arkeolojik resimle de uyum göstermektedir.

İlk saray merkezlerinin kurulması ile bölge elitlerinin arasındaki rekabet ortamından sıyrılarak ortaya çıkan yüksek rütbeli yöneticiler veya kralların dönemi olan Orta Helladik' in sonuna kadar geçen süre birkaç yüzyıllı kapsayan bir süredir (M.Ö. 1700-1350). Belki de ilk önce elitlerin malikâneleri inşa edilmiş daha sonra bu malikânelerin modelleri örnek alınarak tam teşekküllü saraylar inşa edilmiştir (bkz. Şekil 2). Yapısı oturmuş küçüklü büyüklü tüm Miken merkezlerinin en önemli özelliği; taşlarla örülmüş savunma siperleri ile çevrenmeleri ve savunmayı kolaylaştıracak pozisyonlara konuşlandırılmış olmalarıdır. Bu savaşçı özellik Minos sanatında hiç görmediğimiz kadar Miken sanatına damgasını vurmuştur. Ancak, bu durumu Sör Arthur Evans gibi "Minosluların hem içerde, hem dışarıda, muazzam bir barış ve huzur içinde yaşamış olmalarına" bağlamak biraz romantik kaçacaktır. Mikenlerin bazı ana yerleşim merkezlerinin yöresel bir savaş atmosferinde geliştikleri doğrudur. Savunma duvarlarının sayısındaki artıştan anladığımız kadarıyla bu atmosfer M.Ö. 1250-1200 dolaylarında uygarlığın tamamı hunharca yıkılana kadar devam etmiştir. Miken Uygarlığı'nın M.Ö. 1300 ve 1200'lerde hızla düşüşe geçip en sonunda da yok olmasına kadar geçen sürede Yunanistan'da görülen devlet otoritesi, ustalıkla işlenmiş eserler ve okur-yazarlık aktivitelerine dair bütün izler yavaş yavaş silinmiştir. Bu sebeple arkeologlar bu dönemden Klasik Yunan Uygarlığı'nın devreye girmesine kadar geçen zaman dilimini Karanlık Çağ olarak adlandırırlar.

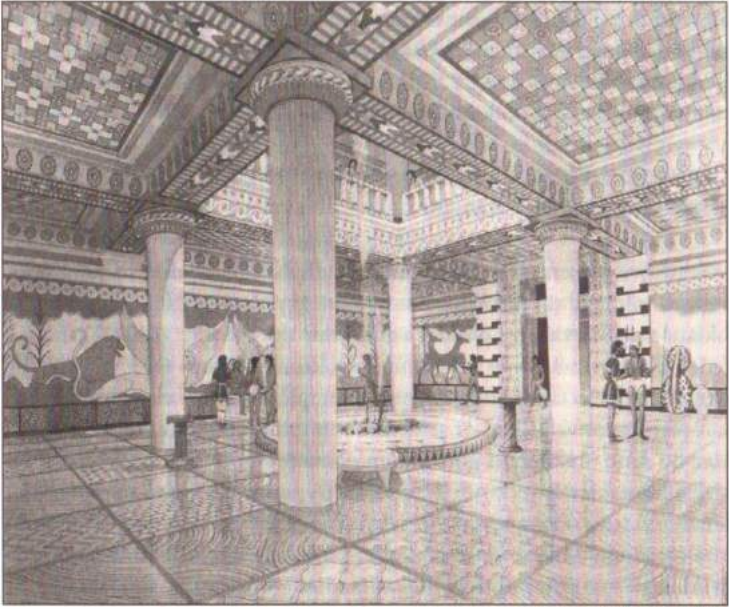
Sonradan karşımıza çıkacak olan ve hem iç savaşların hem de diğer ülkelerle yapılan savaşların anlatıldığı Yunan efsaneleri ile de örtüşen bu savaşçı kimliğin yanında, Miken Uygarlığı'nın zirve yıllarının (M.Ö. 1450-1200) kendisinden önceki Minos Uygarlığı'nın şaşalı dönemleri ile büyük benzerlikler göstemesi tesadüf değildir. Zira çoğu araştırmacı, Miken'in siyasi ve ekonomik düzeninin yanı sıra; sanatının, mimarisinin ve yerleşke organizasyonunun da geçmişte Giritlilerle kurulan iletişiminden büyük oranda etkilendiğini düşünür. Bu iletişim belli ki ticaret vasıtasıyla gerçekleşmiştir, ancak; siyasi ittifakların ve karşılıklı kıza alıp vermelerin de etkisi mutlaka olmuştur. Orta Tunç Çağı'nın son evreleri ile Geç Tunç Çağı'nın ilk evrelerinde defnedilmiş ölümlerle birlikte gömülen eşyalar Minos tarzıyla büyük uyum içerisinde. Bunun sebebi Giritli metal ustalarının işe alınmış olması ya da Girit üzerinden ticareti yapılan egzotik materyallerin satın alınmış olması olabilir.

Şekil 1. Anakara Yunanistan'daki Miken Bronz Çağı uygarlığı için karakteristik çömlek türleri. Dickinson 1994'ten. Cambridge Üniversitesi ve Oliver Dickinson'un izni ile yayımlanmıştır. P.A. Mountjoy.

Dünya'nın her yerinde incelenen uygarlıklarda görüldüğü üzere, küçük ama önemli yapı yıllar içerisinde sınırlarını geliştirmiş ve başlı başına bir kilit haline gelmiştir. Fakat rollerin değişmesi biraz kanlı geçmiş olabilir. Gerçek senaryonun ne olduğu konusu 20. Yüzyılın başlarından beri tartışılmaktadır. Mikenlerin Knossos'u istila edip etmediği; Knossos Sarayı'nın yıkıldığı ve Tera patlamasının yaşandığı tarihlerin tam olarak ne olduğu; bu patlamanın Minos'un çöküşünde bir etkisi olup olmadığı gibi konular yıllardır tartışıla gelmiştir.

Günümüzde, Tera patlamasının M.Ö. 1700'lerin ortalarında gerçekleştiği ve Ege Dünyası ile Doğu Akdeniz arasındaki deniz ticaretinde önemli rolü olan bir sahil kasabasını yerle bir ettiği düşünülmektedir. Fakat bu felaket Yunanistan anakarasında Miken beyliklerinin kurulmasını ya da Minos Girit'inin İkinci Saray periyodunu yaşamasını etkilememiştir. Yine de çok kısa bir süre sonra Mikenler Girit'i işgal edecek ve sarayların pek çoğunu yıkacaktır. Knossos'a yerleşerek adanın kontrolünü eline geçiren Miken Uygarlığı Khania gibi diğer bazı önemli merkezleri de ellerine geçirmiş, Minos Uygarlığı'nın ürün fazlalarını depo-

Şekil 2. Pylos, Yunanistan anakarası Miken Sarayı'ndaki taht odasının yeniden canlandırılması. Gianni Dagli Orti/Corbis izniyle yayımlanmıştır.

lama yöntemlerini kendilerine adapte etmiş, Lineer A yazısını ise değiştirerek Lineer B yazısını yaratmışlardır. M.Ö. 1300'lerde de Miken sarayları ile eş zamanlı olarak Girit'te kalan sarayların yıkılması gerçekleşmiştir. Ancak bu dönemde Girit'in kontrolünde geri dönen Minoslu soylular mı yoksa Miken kralları mı bulunduğu bilinmemektedir.

Her ne ise, M.Ö. 2000-1400 tarihleri arasındaki periyotta Miken'in küçük küçük beyliklerinden, saray merkezlerinde yaşayan kâtipler, sanatkârlar ve iyi donanmış bir ordu ile birlikte neredeyse yarım düzine Krallık kurulmuştur. Miken ticareti büyük ihtimalle hem büyüklük hem de menzil açısından Girit ve Kiklad ticaretinin çok daha ötesine geçmiştir. Doğu Akdeniz'le yapılan ticaret derinleşmiş; İtalya, Batı Akdeniz adaları ve İberya ile yeni ilişkiler kurulmuştur. Bu gelişmenin arkasında Ege elitlerinin prestij malları ve süslü püslü eşyalara olan ilgileri ile metal ustalarının hammaddeye olan ihtiyaçları tetikleyici olmuştur. Mikenlerin ekonomik düzeni, aynı Giritlilerinki gibi, ürün fazlası

zirai malların depolanmasına, seramik ve metal eşya ile kumaş üretimine ve devlet sınırları içindeki bağımlı nüfusların iş gücüne bağlı olarak ilerlemiştir. Böylece Miken elitleri küçüklü büyüklü saraylarda lüks ve refah içinde yaşama imkânı bulmuşlardır.

EGE'DEKİ TUNÇ ÇAĞI UYGARLIKLARININ KÖKENLERİ ÜZERİNE AÇIKLAMALAR

Minos ve Miken uygarlıklarının kökenleri değişik faktörler incelenerek anlaşılmaya çalışılmıştır. Mısır ve Mezopotamya gibi kadim uygarlıklara ya da Levant ve Anadolu'nun şehir devletlerine yakın bir mesafede bulunmak; Avrupa Kıtası'nın uzak kesimleri veya Orta ve Batı Akdeniz gibi daha uzak bölgelerde görülmeyen siyasi ve ekonomik gelişmelerin Minos ve Miken'de gelişmesi için tetikleyici bir etken olmuştur. Her iki taraf arasındaki görmezden gelinemeyecek boyuttaki ticari ve siyasi kontaklar ise "İkinci Dereceden Uygarlık" teorisini iyice destekler niteliktedir. Öte yandan, bazı araştırmacılar da ekonomik ve siyasi alış-verişlerin Miken ve Minos gibi devleşmiş uygarlıkların kökenini açıklamak için yeterli bir kaynak olmadığı görüşünü savunmaktadır.

Alternatif bir teoriye göre aslında her şey Yakın Doğulu bazı çiftçi ve köylü toplulukların Ege'ye göç etmesi ile başlamıştır. O halde, uygun zaman aralıklarında kuzeyin ve güneyin derinliklerinde de benzer nitelikli uygarlıkların oluşmuş olması beklenir. Gerçi, köy yaşantısının ve düzenli çiftçiliğin gündeme gelmesi M.Ö. 5000'e kadar geciken İspanya ve Portekiz'de bu teori doğrulanıyor gibi görünebilir. Buralarda, çiftçiliğin düzenli bir şekilde başlamasından 2.000-3.000 yıl kadar sonra, belirgin bir yerel karakter gösteren kompleks kültürler oluşmaya başlamıştır. Aynı şekilde Malta'nın gelişmiş tapınak toplumları da yerleşik tarımın başlamasından 2.000 yıl sonra ortaya çıkmışlardır. M.Ö. 5000 yılından itibaren yerleşik tarıma mesken olan İtalya'nın gelişmişliği Tunç Çağı'nın final evrelerine kadar iyi-planlı köy yerleşimlerinden öteye geçememiştir. Bu örneklerin hepsi son derece gelişmiş uygarlıklara aittir ancak Minos Uygarlığı bahsi geçen tarihlerden çok daha önce ortaya çıkmıştır.

"Çevresel kısıtlamalar" kavramı bu sorulara ekstra ışık tutabilir. Bu tanıma göre kimi kültürler coğrafi kısıtlamalar veya zorlayıcı ekolojik ortamlarda kapana kısılmış oldukları için kendilerini sosyal ve ekono-

mik alanlarda geliştirmek zorunda kalmışlardır. Örneğin İberya'nın gelişmiş kültürleri ve Malta'nın Tapınak Kültürleri, enteresan bir şekilde son derece stresli bir çiftçilik ekonomisine sahiptir. Bu paralellik Ege'de de görülür. Tarıma gayet uygun ve elverişli topraklara sahip olan Kuzey ve Orta Yunanistan toplumları devletleşme seviyesine ulaşamamışken, zorlu iklim koşulları içinde verimsiz topraklarda konuşlanmış olan Girit'in Minos kültürü, anakaranın Miken kültürü ve Kikladlar'daki ada toplumları bu mertebeye ulaşabilmişlerdir.

Bazı araştırmacılar ise yukarıda bahsettiğimiz etkenlerin hepsini bir potada eritmektedir. Onlara göre; Yakın Doğu'ya yakınlık, erken gelişmiş bir "yerleşik çiftçilik" sisteminin gelişmesini etkilemişken, sonraki yıllarda devreye ekonomik ve siyasi alanlarda da etkileşimler girer ve Ege toplumlarında kademeleşmenin başlamasıyla birlikte şehircilik gelişmeye başlar. "Çekirdek toplum" ve "Dünya Sistemi" kavramları alış veriş halindeki mallarla bağlantılı siyasi ittifaklar ve dünyanın hemen her yerindeki elitler arasında el değiştirip duran değerli eşyalar, Ege dünyasındaki elitlerin sınıflaşmalarına ve yönetim merkezleri kurmalarında etkin rol oynamış olabilir. Güney Ege'deki zorlu çevre koşulları ile Yakın Doğu'ya ulaşabilmenin daha kolay olması birleşince de, Türkiye'nin kuzey batısındaki Truva ve birkaç Kuzey Ege adası dışında kalan Ege'nin diğer kesimleriyle bağlar iyice kopmuş olabilir. 1970'lerin başında Colin Renfrew tarafından ortaya atılan teoriye göre Ege'nin sadece güneyinde icra edilebilen fakat diğer bölgelerinde mümkün olmayan zeytin yetiştiriciliği Tunç Çağı'ndaki ekonomik büyümenin en önemli faktörü olmuştur. Miken'de yürütülen geniş ölçekli zeytin yetiştiriciliğinin boyutu ve zamanlaması hala tartışmalı bir konu olsa da, bu aktivitenin Miken Uygarlığı'nın ayakta kalabilmesine büyük katkısı olmuştur. Eğer paleo-botanik kalıntılar artar ve yeteri kadar incelenebilirlerse, bu faktörün Erken Tunç Çağı'nın küçük güç odaklarının gelişimine ve Orta Tunç Çağı'nın Minos Uygarlığı'na kadar evrilebilmesine ne büyük bir katkısı olduğu ortaya çıkabilir.

Ege'nin farklı bölgelerinde konuşlanmış Tunç Çağı toplumlarını yerel devletler olarak bir arada tutan etkenin ne olduğuna dair çeşitli öneriler sunulabilir. Kiklad adalarında "köy-devlet" terimi biraz abartılı olabilir fakat aslında şehir-devletlerin kültürlerarası küçük ölçekli politikalarının da alt yapısında var olan ve tüm toplumu kendi inanç sistemi-ne göre şekillendiren merkezi bir sosyal otorite varlığı öne sürülebilir.

274 Antik Avrupa

Minos Girit'inde -bu kadar katmanlaşmış bir toplum için biraz ütöpik ve biraz şüphe çekici olsa da- farklı sınıfları bir araya toplayan dini bir inanç sistemi baskın gelmiştir. Miken'de ise sonradan Homeros'un yazılarına "istikrarsız, saldırgan ve kana susamış" olarak yansıyacak elitlerin bu acımasız politikaları işe yaramış olabilir. Bu çeşitliliğin kendisi bile bize tarihin ve tarihöncesinin hiç beklenmedik olasılıklar ve kısmen beklenen sonuçlar arasındaki ilişkilerin bir sonucu olduğunu bir kere daha anımsatmaktadır.

Ayrıca bkz. Girit Dünyası (3. Cilt, 5. Bölüm); Karanlık Çağ'da Yunanistan (3. Cilt, 5. Bölüm)

KAYNAKÇA

Bintliff, John L. "Settlement and Territory." In *Companion Encyclopedia of Archaeology*. Edited by Graeme Barker, Vol. 1, pp. 505–545. London: Routledge, 1999.

Chadwick, John. *The Mycenaean World*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1976.

Cullen, Tracey, ed. *Aegean Prehistory: A Review*. Boston: Archaeological Institute of America, 2001.

Dickinson, Oliver. *The Aegean Bronze Age*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1994.

Preziosi, Donald, and Louise Hitchcock Preziosi. *Aegean Art and Architecture*. Oxford: Oxford University Press, 1999.

Renfrew, Colin. *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.* London: Methuen, 1972.

Wardle, K. A. and Diana Wardle. *Cities of Legend: The Mycenaean World*. London: Bristol Classical Press/ Duckworth 1997.

VI

AVRUPA'DA DEMİR ÇAĞI

M.Ö. 800 - M.S. 400

GİRİŞ

PAM J. CRABTREE

Sanayileşmiş ülkelerin vatandaşları olarak, demirin olmadığı bir dünya hayal etmek hepimiz için zordur. Su tesisatlarından tutun da arabalarımıza kadar, günlük hayatımızın her alanında bu metalin büyük bir yeri vardır. Amerikan folklorundaki köy demircisi neredeyse efsanevi bir karakterken, Batı Amerika'yı tarıma açan da yine demir bir saban olmuştur. Hele ki, rayların üzerindeki lokomotiflerin lakabının bir zamanlar "Demir Atlar" olduğunu unutmamak gerekir. Günümüz okuyucusu için kadim Mısır'ın piramitlerini yapan insanların, ya da Mezopotamya'nın Sümerlerinin ve İndus Vadisi'nin Harrapalılarının demirle hiç karşılaşmadıklarını okumak biraz şaşırtıcı gelebilir. Bu uygarlıkların kullanımında olan metaller; bakır ve bakır alaşımları olmuştur.

Antik Avrupa Tarihi açısından, demir metalinin işlenmeye başlamış olması temel bir teknolojik devrim niteliğindedir. Tarihöncesi Avrupa'sının bakır ve kalay kaynakları ne kadar kıtsa; demir kaynakları bir o kadar boldur. Demircilik geliştikçe gündelik hayatta kullanılan araç gereçlerden tutun da Geç Demir Çağı'nda karşımıza çıkan tarım araçlarına kadar her şeyde metaller kullanılır olmuştur. Üstüne üstlük modern sanayi toplumlarının temelleri demir teknolojilerinin gelişiminde yatmaktadır.

KRONOLOJİ

Avrupa'nın tarihöncesinin tarihsel sınıflandırmasını yapan ilk isim olan Danimarkalı arkeolog Christian Jürgensen (C.J.) Thomsen'in tanımına göre Demir Çağı "alet ve silah yapımında tuncun yerini demirin aldığı bir devir"dir. Günümüzde de çoğu arkeolog ve tarihçi hala aynı tanımını kullanmaktadır. Avrupa'da Demir Çağı'nın süresi M.Ö. 800 ile M.S. 1 arası olarak kabul edilse de, tam başlangıç ve bitiş tarihleri bölgeden bölgeye değişir. Yapılan araştırmaların gösterdiğine göre Orta Akdeniz'de demir kullanımı M.Ö. 1200'lere, Yunanistan'a ulaşması ise M.Ö. 1000'lere dayanmaktayken; Orta Avrupa'nın demirle tanışması M.Ö. 800'lerde, İskandinavya'ya ulaşması ise M.Ö. 500'lerde gerçekleşmiştir.

Avrupa'da bu çağın bitiş tarihini belirlemek de bir o kadar problemli-
dir. Zira Yunanistan'ın yazı kullanan uygarlıkları ve Roma için "Demir Çağı" terimine pek başvurulmazken, kadim Avrupa için "Demir Çağı" kronolojik bir periyod olarak değerlendirilmektedir. Akdeniz Dünya-sı'nın Avrupa tarafında Demir Çağı bölgelere göre ilk olarak Arkaik Periyot'ta (M.Ö. 8. Yüzyıl) Yunan Edebiyatı'nın doğuşu, ardından da M.Ö. 3. Yüzyılda Latin Edebiyatı'nın doğuşu ile son bulur. Zaman zaman, kullandıkları yazı henüz deşifre edilememiş olan Etrüsk Medeniyeti için "Demir Çağı" terimine başvurulabilir; fakat Orta ve Batı Avrupa'nın çoğu bölgesi için Demir Çağı'nın bitiş milattan önceki son iki yüzyıl ve milattan sonraki birinci yüzyıl içinde Romalılar tarafından fethedilmeleriyle ilişkilendirilir. Örneğin, bugünün Fransa ve Belçika'sını da içine almakta olan Galya Bölgesi'nin Jül Sezar tarafından fethedilmesi M.Ö. 1. Yüzyılın ilk yarısına denk gelirken; Güney Britanya'nın Roma İmparatorluğuna katılması M.S. 1. Yüzyılda gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, Kuzey ve Güney Avrupa'da Roma yönetimi altına hiçbir zaman girmemiş olan pek çok bölge bulunmaktadır. İrlanda'da Demir Çağı, M.S. 5. Yüzyılda Saint Patrick'in adayı Latin alfabesinin yanında Hristiyanlık ile tanıştırması sonucunda son bulur. Kuzeydoğu Avrupa'da Demir Çağı M.S. 1. Yüzyılın ilk yarısına kadar devam eder. Bu bölgeler asla Roma İmparatorluğunun sınırlarına dâhil edilmemiş olsalar bile, Roma esintisinden etkilenmemeleri mümkün olmamıştır. Almanya, Polonya ve İskandinavya'nın arkeolojik kalıntıları M.S. 1. ve 5. yüzyıllar arasına ait Roma mallarıyla doludur. Bunun yanında, Roma ordusunda görev alıp da Romalı olmayan barbarlar bile Romalıların hayat standartlarını

ve materyal kültürünü benimsemişlerdir. Kuzeydoğu Avrupa'da geçen M.S. 1 ve M.S. 400 yılları arası dönem "Roma Demir Çağı" olarak adlandırılır.

19. Yüzyılın sonlarına doğru yapılan iki önemli arkeolojik kazı sonucunda Orta Avrupa'daki Demir Çağı birbirini takip eden iki periyoda ayrılmıştır. Bu periyotların ilki Hallstatt periyodu (M.S. 800-480) ikincisi ise kendine özgü bir metal işleme yöntemi ile karakterize edilen La Tene periyodudur (M.S. 480-1). La Tene periyoduna ait arkeolojik ve tarihsel bulgular sayesinde Geç Demir Çağı yaşantısı net olarak resmedilebilmektedir. Yapılan kazılar sonucunda bu dönemdeki yerleşkelerin düzenleri, geçim ekonomisi ve teknolojik gelişmeler hakkında son derece önemli bilgiler gün ışığına çıkmıştır. Tarih ve coğrafya ile ilgili Yunan ve Roma metinlerinde de Geç Demir Çağı insanları hakkında pek çok bilgi vardır. Klasik yazarları dikkatle okumanın önemi gerçekten büyüktür; bahsi geçen antik metinler dönemin siyasi ve toplumsal organizasyonu hakkında da son derece mühim bilgiler içermektedir. Hem tarihi hem de arkeolojik bilgilere erişim şansı elde eden olan arkeologlar, Avrupa'nın Demir Çağı'na ait son derece detaylı bir resim çizebilme imkânı yakalamışlardır.

TOPLUM, SİYASET VE EKONOMİ

Avrupa Demir Çağı'na dair klasik tanımlamalar genellikle demir teknolojilerinin benimsenmesi üzerine yapılırsa da bu dönemde Avrupa Kıtası toplumsal, ekonomik ve siyasi açıdan son derece mühim değişimlere sahne olmuştur. Demir Çağı boyunca Akdeniz'in ve Ilıman Avrupa'nın insanları, birbirlerinden tamamen farklı fakat belirli noktalarda kesişen yollarda yürümüşlerdir. M.S. 1. Yüzyılda yazıyı kullanan ilk uygarlıklar önce Yunanistan'da ardından İtalya'da belirmiştir. Şehirlerin gelişmişliği ile birlikte yazıda ve politik organizasyonda da kendilerini bir hayli yüksek seviyelere çıkarabilmiş olan antik Yunan ve Roma uygarlıkları "barbar" addedilemeyecekleri için kendilerine bu çalışmada çok fazla yer ayrılmamıştır.

Arkeolojik ve tarihsel kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre M.S. 1. Yüzyılın Ilıman Avrupa'sındaki barbar toplumlar da bir dizi toplumsal, ekonomik ve siyasi değişime uğramışlardır. Bu gelişmelerin büyük bir çoğunluğu çalışmamızın bu bölümünde ele alınacaktır. Öte yandan, ay-

nı kaynaklar, Akdeniz uygarlıkları ve Ilıman Avrupa'nın barbar toplumları arasında yaşanan uzun ve karmaşık ilişkilere dair kayıtlar da içermektedir. Örneğin, M.Ö. 600'ler itibarı ile Yunanlılar Akdeniz'de ticaret kolonileri kurmuş; Hallstatt Periyodu'nun son dönemlerinde ise (M.Ö. 600-480) Akdeniz'in pek çok lüks eşyası Orta-Batı Avrupa'nın zengin mezarlarını süsler olmuştur. Mezar hediyelerinin arasında Yunan sofra takımları, şarap saklamak ve taşımak için üretilmiş amforalar ve Etrüsklerin tunç kadehleri bulunmaktadır. Akdeniz ve Ilıman Avrupa arasında değiş tokuşa uğrayan teknolojilerden bir diğeri de Almanya'daki Geç Hallstatt kasabası Heuneburg'un çevresinde yükselen surlarında karşımıza çıkmaktadır. Temelleri taş kütleleri ile inşa edilmiş olan bu kerpiç duvarlar M.S. 1. Yüzyılın ortalarında Ilıman Avrupa'da bilinmezken, Akdeniz bölgesinin her yerinde kullanılmaktadır. Bir süre sonra Roma'nın çanak-çömlekleri ve cam eşyaları da ticarete dâhil edilecektir. Fakat barbar dünya ile Roma ve Yunanistan'ın kurduğu ilişkilerin en önemli farkı; Batı Akdeniz ve Karadeniz boyunca kurulan Yunan kolonilerinin tek derdinin ticaret olması, Romalıların ise fethedecek toprak aramalarıdır. Batı ve Orta Avrupa'daki çoğu bölgede Demir Çağı'nın bitişinin altında yatan en büyük etken Roma istilalarıdır.

Klasik uygarlıklarla barbar dünyayı birbirine bağlayan sayısız arkeolojik kayıt olmasına rağmen; Roma ve Yunanistan Dünyası'nı Demir Çağı'nın barbar toplumlarından ayıran en önemli şey "şehirleşme mevhumu"dur. Akdeniz'in klasik uygarlıklarının en önemli özelliği şehirleşmeleridir. Yunanlıların siyasi organizasyonunun temelinde şehirdevletleri yatmakta, Roma şehirleri ise neredeyse yarım milyondan fazla insana mesken olmaktadır. Oysaki Avrupa'nın Demir Çağı yerleşkeleri aşırı bir taşralılık içindedir. Bu durumun en istisnai örneği; Geç Hallstatt Periyodu'nda Orta-Batı Avrupa'da görülen Geç La Tene Periyodu'na ait *oppida* (tekil hali *oppidum*) adı verilen ticaret merkezleridir. Çoğu arkeolog *oppidumların* Ilıman Avrupa'nın ilk şehirleri olduğunu savunur. Ne var ki Ilıman Avrupa insanların büyük bir kısmı Demir Çağı boyunca köylerde veya basit çiftliklerde yaşamıştır.

Arkeolojik kayıtlardan anladığımıza göre Avrupa'nın hemen her yerine Tunç Çağı itiharıyla büyük bir sosyal eşitsizlik hâkim olmuştur. Bu bağlamda hem Akdeniz'in klasik uygarlıkları, hem de Ilıman Avrupa toplumları- insanlar arasındaki sosyal statü, politik güç ve maddi zenginlik farklarından anladığımız kadarıyla- hiç de eşitlikçi olmayan bir

organizasyon içine girmişlerdir. Aslına bakılırsa bu toplumların kendi içinde de eşitsizlik söz konusudur. Bu insanların bazıları çiftçilik ve hayvancılık gibi geçim ekonomisinin temellerini oluşturan aktivitelerle uğraşırken, bazıları da metal işçiliği gibi uzmanlık gerektiren işlere soyunmuşlardır. Arkeologlar “kompleks toplumlar” derken bu ayrılmış ve katmanlaşmış toplum yapısını anlatmaya çalışmaktadır.

Bir an için, sosyal eşitsizlik mevhumu klasik uygarlıklar ve barbar Avrupalıların ortak bir yönüymüş gibi görünebilir, ancak her iki toplumun da politik organizasyonu birbirinden oldukça farklıdır. Romalılar devlet seviyesinde bir topluma gösterilebilecek en klasik örnektir. Devletlerde herhangi bir şahsi yönetim biçiminden çok daha kalıcı ve uzun soluklu yönetim kurumları bulunur ve güçlü bir savunmayla korunan geniş topraklar üzerinde askeri kontrol sağlayabilirler. Çoğu antropologun tanımına göre Ilıman Avrupa’nın barbar toplumları beylikler şeklinde organize olmuşlardır. Beylikler genellikle devletlerden küçük olur ve yönetim kurumlarının sayısı çok daha azdır. Liderlerinin dayanak noktası kurumsal bir bürokrasi değil de şahsi nitelikleridir. Bazı antropologlar ise Galya’daki bazı Demir Çağı topluluklarının Roma istilasından hemen önce şehir-devlet benzeri politik kurumlar geliştirmeye başladıklarını savunurlar. Bu bölüm ve hemen ardından gelecek olan bölümde M.Ö. 1. Yüzyıl ve M.S. 1. Yüzyıl boyunca Avrupa’daki sosyal ve politik organizasyonun yapısı ve özellikleri tartışılacaktır.

KELTLER

SUSAN MALIN BOYCE

M.S. 1. Yüzyıl boyunca -Roma Öncesi Demir Çağı'nda- Batı ve Orta Avrupa'da ikamet etmekte olan insanlar Kelt adını alır. 19. Yüzyılın Avrupalı arkeologları Keltlerin materyal kültürünü Hallstatt (M.Ö. 800-500) ve La Tene (M.Ö. 480-15) olmak üzere 2 periyoda ayırmaktadır. Bu isimlendirme Kelt sanatına özgü motiflerle süslenmiş eşyaların çıkarıldığı iki ayrı kazı alanına istinaden yapılmıştır. Bu dönemde, çoğu eşya ve silahın yapımında tuncun yerini demir alır. Kelt kültürünün izleri Britanya Adaları'ndan Romanya'nın batısına ve Kuzey Avrupa Düzlüğü'nden güneye doğru Po Vadisi'nin İtalya ve İspanya sınırları içinde kalan topraklarına kadar çok geniş bir alana yayılmış durumdadır. Keltlerin yaşam biçimleri, dilleri, kökenleri ve arkalarında bıraktıkları miras M.Ö. 500'ler gibi erken bir tarihten beri tarihçilerin, coğrafyacıların, arkeologların ve dilbilimcilerin merceği altında olmuştur.

Kendilerini bütünleşik bir grup olarak nitelediklerine dair herhangi bir kanıt bulunamadığı için bahsi geçen bu insanların hepsine birden "Kelt" demenin uygun olup olmadığı tartışmalı bir konudur. Klasik kaynaklarda Fransa'nın güneyinde yaşayan insanlar Galyalılar olarak anılır ve sonradan Makedonya ve Yunanistan'ı işgal etmiş olan Galatyalılarla birlikte hepsinin Kelt ırkından oldukları düşünülmektedir. Jül

Sezar, Britanya Adaları'ndaki Keltlerle Galyalılar arasındaki benzerliklere dikkat çekmiş olsa da diğer bazı kaynaklar, örneğin M.Ö. 4. Yüzyılın ikinci yarısında Keltik Atlantik'te uzun bir gemi yolculuğu yapmış olan Marsilyalı kâşif Pytheas, bu iki grubun arasında herhangi bir bağ bulunmadığını iddia etmektedir. Britanya Adası'nda yaşayan Keltlerle, Avrupa Kıtasında yaşayan Keltlerin materyal kültürleri arasında muazzam benzerlikler bulunmaktadır fakat bu durumun asıl sebebi Britanyalı ustaların Avrupalı ustaların tarzlarını hızla benimseyip kendi eserlerine yansıtmalarından kaynaklanır. Çoğu araştırmacının ortak kanısına göre Kelt kültürünün kökenleri M.Ö. 1300'lerin Urn Tarlası kültürüne dayanmaktadır. M.Ö. 1200 ve 1300'ler boyunca Hitit İmparatorluğu'nun dağılması ve Miken Uygarlığı'nın çöküşünün yaşandığı dönemlerde materyal kültürlerinin ve yerleşkelerin dağılım biçimlerinin büyük oranda değiştiği görülür. Bu dönemde kurulmuş olan ticaret ağları boyunca geniş kitleler halinde göç eden toplulukların belirli bölgelerdeki nüfusu arttırdıkları arkeolojik kanıtlarla da desteklenen bir gerçektir ki; bu insanlar işgal ettikleri bölgelere yeni fikirler ve yeni yetenekler de getirmiş olabilir.

İlk Keltik Urn Tarlası toplulukları yerleştikleri bölgelerin yerel adetlerini benimsemişlerdir. Takip eden Hallstatt ve La Tene kültürlerinin materyallerinde ise giderek artan bir homojenleşme görülür. Buna kanıt oluşturan materyallerin çıkarıldığı arkeolojik siteler; Champagne, Batı Hallstatt beyliklerinin konuşlandığı Baden-Württemberg, Hallstatt ile Hallein-Dürnberg illerinin tuz madenlerinin bulunduğu bölgeler, Orta Rhineland ve İtalya'nın kuzeyinde yer alan bazı alanlar olarak sıralanabilir. Batı ve Orta-Güney Avrupa boyunca bulunan mezarlarda, benzer süslemelerle bezenmiş silahlarla birlikte Akdeniz uygarlıklarıyla girilen ilişkileri kanıtlar nitelikte prestij objeleri bulunmaktadır. M.Ö. 500 dolaylarında metal ve seramik objelerin süslemelerinde stilistik bir dönüşüm görülür. Bu gelenek Batı ve Orta-Güney Avrupa'nın her yanına yayılmıştır. Geç Demir Çağı'nın başlangıcında ortaya çıkan ve giderek tek tipleşen materyal kültürü "Kelt Sanatı" olarak anılır.

TARİHSEL TANIMLAMA

Keltlerin varlığına işaret eden ilk yazılı kanıt Miletoslu coğrafyacı Hecataeus'un Yunanca olarak yazdığı bir çalışmasında bulunmaktadır.

Eserinin günümüze kadar ulaşabilmiş bazı bölümlerinde Hecataeus, Massalia (günümüzde Marsilya)'nın liman kolonilerinin yerleştiği Ligurya topraklarının ötesinde, adları *Keltoi* olan bazı insanların yaşadıklarını söylemektedir. Hecataeus ve Herodot gibi M.Ö. 5. Yüzyılın tarihçilerinin eserlerinde Keltlerin etnografik kökenlerinden bahsedilmez ama yazılarından anladığımız kadarıyla Antik Yunan'ın sınırlarının hemen bitişiğinde bir Kelt varlığı bulunmaktadır. Ephorus, Plato, Aristoteles, Theopompus ve Ptolemy gibi M.Ö. 4. Yüzyılın düşünürleri ise Keltleri "içkici ve kavgacı" karakterleriyle betimlerler. Çatışmak için yer arayan bu savaşçı kimselerin tanımlandığı dönem, toplumsal çalkantıların yaşandığı ve insanların oradan oraya sürüklendiği bir dönem olmakla birlikte, zamanlama açısından Kelt göçleri ile de örtüşmektedir. M.Ö. 390 civarında Galyalılar Roma'yı talan etmiş, 279 civarında ise Delfi kenti, içindeki tapınakla birlikte Galatyalılar tarafından yağmalanmıştır. Bu saldırıların sonucunda Keltler, Yunanlıların zihinlerine "acımasız barbarlar" olarak kazınmışlardır. M.Ö. 4. ve 3. yüzyıllar boyunca çeşitli dönemlerde Keltler; Kartacalıların, Etrüsklerin, Yunanlıların ve Romalıların ordularında paralı askerlik yapmışlardır.

Kelt kültürüne dair en eski tarihsel tasvirler Kelt rahiplerinin, ozanların ve şairlerin sözlü anlatım geleneklerinden dem vurmaktadır. Kelt dili ile ilgili dilbilimsel çalışmalar M.S. 18. Yüzyılda başlamıştır ve daha çok Britanya Adaları ve Britanny'de konuşlanmış olan Keltlerin konuştukları diller incelenmektedir. Avrupa Kıtası'ndaki Keltlerin dilleri zaman içinde ortadan kalktığı için elimizde son derece kısıtlı sayıda yazılı kayıt bulunmaktadır. Kendilerine ait bir yazı icat etmemiş olan Kelt grupları Geç Demir Çağı'nın başlarında Yunan ve Latin alfabelerini kullanmışlardır. M.Ö. 3. ve 2. yüzyıllara ait olan Kelt paraları ve çanakçömlekleri üzerinde Latin ve Yunan harfleri kullanılarak yazılmış Kelt isimleri bulunur. Kendi alfabelerini icat etmiş olan Kelt grupları da bulunur. Örneğin; İspanya'da Keltçe-İberyaca karışımı (Keltiberyan) bir dil kullanılmış, Fransa'nın güneyinde Galce, Kuzeybatı İtalya taraflarında ise Lepontic dili konuşulmuştur. Günümüz dilbilimcilerine göre bu diller Kelt kökenli dillerdir ve o dönemde kültürel asimilasyona uğramak istemeyen insanlar tarafından kullanılmıştır.

EKONOMİ VE SOSYAL ORGANİZASYON

Arkeolojik kanıtların gösterdiğine göre Kelk ekonomisi yoğun oranda tarıma ve hayvancılığa dayanmaktadır. Ticarete de girişmiş olan bu insanların diğer bir gelir kaynağı da yağmaladıkları bölgelerden gelir. Yetiştirilen ürünler arasında arpa ve diğer tahıllar başı çekerken, çeşitli baklagiller, meyveler ve yemişler de bu listeye katılır. Hemen hemen bütün Kelt bölgelerinde yapılan kazı alanları inek, domuz, koyun ve keçi kemikleriyle doludur, ancak; hangi türün baskın olarak yetiştirildiği bölgeden bölgeye değişir. Görünüşe göre Keltlerin hayatlarında atların ve köpeklerin de önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu hayvanları, bir insanla birlikte veya tek başlarına gömüldükleri pek çok mezara ulaştırılmıştır. Bazı yerlerde ise köpeklerin yiyecek olarak tüketildiğine dair deliller ortaya çıkmıştır.

Keltlerin sosyal organizasyonu geniş anlamda çiftçiler ve savaşçı elitler arasındaki iş bölümüne dayanır. Fakat halkın arasında zanaat işlerinde ustalaşmış kişiler ve rahipliği meslek edinmiş olanlar da vardır. Kelt dünyasında “sihirin” önemli bir yeri olduğu için bazı uzmanlıkların niteliklerini tam olarak anlamak zordur. Demirden tutun mercanlara kadar her şeyin içinde bir sihir olduğunu düşünen bu insanlar belki de inançlarını büyüler, sihirler, dualar ve mistik sözlerle de pekiştirmektedir. Kimi Keltlerin şifacılıkla uğraştıkları düşünülmektedir. Keltler, rahipler kadar metal ustalarının da şifa yetenekleri olduğuna inanmaktadır. Yetenekleri ve yapabildikleri şeyler farklı farklı olsa da, hem rahiplerin hem de ozan ve şairlerin şamanik bir karakterleri vardır; ayrıca aralarında rütbesel bir sıralama bulunur.

Askerlerden oluşan sınıf her daim büyük şefin emri altında çalışır. Savaşçı aristokratların mezarları uzak mesafelerden getirilmiş değerli eşyalarla doludur. Hallstatt Demir Çağı’nın soylu mezarlarının en çarpıcı özelliklerinden biri mezarların inşası ve süslenmesi için ayrılan iş gücünün büyüklüğüdür. Sonradan, La Tene Demir Çağı’nda, benzer bir iş gücü, proto-şehir yerleşkeleri olan oppidumların etrafındaki abidevi surların inşasında da kullanılacaktır.

KELT YERLEŞKELERİ

Demir Çağı’nda Avrupa’nın çeşitli yerlerindeki Kelt yerleşkelerinin

yerleşim düzenleri birbirinden farklıdır, ancak; belirleyici özellikleri her yerde aynıdır. Erken Hallstatt döneminin yerleşkeleri, batıda Mont Lassois, Heuneburg, Ipf, ve Hohenasperg; Bohemya'da ise Zavist Tepekalesi'dir. Baskın nitelikteki Hallstatt yerleşke tipi, etrafı hendekler kazılarak çitlerle donatılmış çiftliklerdir (*Herrenhöfe*). Bu tarz yerleşim birimlerine özellikle Tuna Nehri'nin Bavyera içindeki kıyılarında rastlanır. Avrupa kıtasındaki evler dikdörtgen planlıyken, Britanya'daki Kelt evleri çember planlıdır. M.Ö. 450 civarında Prens Tahtları (*Fürstensitze*) yıkılınca, merkezi yerleşim düzeni bozulmuş ve tepkalelerin çoğu terk edilmiştir. La Tene periyodunun başlangıç dönemlerinde nehir ve vadi teraslarına küçük köyler kurulmuş; Sezar'ın oppida (oppidum'un çoğulu) olarak nitelediği, devasa surlarla korunan tepkalelerin inşası edilmesi için ise bir kaç yüzyıl geçmiştir. Aynen eskinin tepkaleleri gibi, oppidumların kuruldukları yerler de savunma, ticaret ve endüstri için uygun bölgelerdir.

Silahlar, inşaat aletleri ve tıbbi malzemeler gibi demir araç gereçlerin üretimi savaş sanatları ve zirai aktiviteler bakımından pek çok toplumsal değişime sebep olmuştur. Tuncun elde edilmesi için gereken hammaddelerin aksine demir, Avrupa'nın her yerinde rahatlıkla bulunan bir madendir. Demir araç gereçlerin üretimi Hallstatt'tan La Tene periyoduna kadar giderek artmış; saban demiri ile saban bıçağının icadı ise insanların yüksek alanların yüzyıllardır ekilen löslü topraklarını bırakılıp daha aşağılara ağır ama verimli toprakların etrafına taşınmasına ön ayak olmuştur. Toprağın veriminin artması ile birlikte çoğalan zirai üretim sonucunda ürün fazlaları, metal ustalarının ellerinden çıkan nadide eserlerle takas edilir olmuştur. Tüccarların, sanatçıların ve çiftçilerin büyük ilgi gösterdikleri üretim ve pazar yerleri, sonraki dönemlerin *emporia* adı verilen ticaret merkezleri ile çok benzeşmekte; hatta bazılarında tüccar tezgâhları, depolama birimleri ve halkın buluşma noktaları bulunmaktadır.

Avrupa'da Kelt hâkimiyetinin hüküm sürdüğü dönemlerde Akdeniz ile girilen ticaret ilişkileri giderek azalmıştır. Prestij objelerini de içeren hediyelik eşya değiş tokuşlarının yerini nüfusun büyük bir kısmı tarafından kullanılabilir nitelikteki malların büyük ölçeklerde ticari takası almıştır. Paralı askerlerin, madeni para kullanımının yaygın olduğu Akdeniz uygarlıklarına gidip gelmeleri ve bu geleneği kendi toplulukları arasında yaymalarıyla beraber para basımı ve kullanımı iyice artmıştır.

LATİNLEŞMEYE GÖSTERİLEN DİRENÇ

Romalıların Keltleri hâkimiyet altına almaları ilk olarak Galya'da, M.Ö. 181'de Aqueila kolonisini kurmalarıyla başlar ve "Alpler'in öte tarafındaki Galya" anlamına gelen Galya Cisalpine'yi istila etmeleri ile devam eder. M.Ö. 118 yılında Güney Fransa'da kurulan Galya Narbonensis (Narbonne) ili, batıda İspanya'ya doğru yapılan seferlerin sonucunda kazanılan toprakların bir parçasıdır. Gelecek yüzyıl boyunca aralarında Gaius Marius'un ve Jül Sezar'ın da bulunduğu Roma valileri bu toprakları batıda neredeyse günümüz Hollanda'sına, doğuda ise Ren Nehri'ne kadar genişletebilmek amacıyla pek çok savaş ve çatışmaya gireceklerdir. Sonradan yapılan fetihlerle Tuna Nehri'nin doğusundaki Almanya toprakları (M.Ö. 15) ile Güney Britanya (M.S. 43) Roma topraklarına katılacaktır. Avrupa kıtasındaki toprak savaşlarından sağ çıkmayı başara-bilen Kelt toplulukları, üç yüzyılı aşkın bir Roma hâkimiyeti üzerine "kültür" tamamen Romalılar tarafından şekillendirildiği için, yüksek oranda asimile olmuşlardır. Hali hazırda var olan sosyal hiyerarşilerden faydalanmak üzerine kurulu Roma stratejilerine göre; işbirlikçi yerel liderler üzerine kurulan otorite sayesinde bölgede sözü geçen Keltlerin, yeni yönetim ve ekonomi sistemi içine çekilmeleri sağlanmıştır.

Bu asimilasyona karşı çıkan Kelt toplulukları genellikle İmparatorluk sınırlarının hemen dışında ya da Roma kontrolünün zayıf olduğu bölgelerde yaşamaktadır. Bu yerlerin arasında Doğu Angliyen bataklıkları ve üzerlerine ev inşa edilmiş insan yapımı adalar (crannog) gibi bölgeler de bulunur; Roma yönetiminin buralara ulaşması neredeyse imkânsız olmuştur. Bu dışa kapalı topraklarda hayatlarını sürdüren Keltler M.S. 6. ve 7. yüzyıllardaki Hristiyanlaşma periyoduna kadar kendi geleneklerini yaşatmayı başaramışlardır. M.S. 5. Yüzyıldan 9. Yüzyıla kadarki Roma sonrası dönemde, genellikle mezar taşlarının üzerinde görülen ve Ogham Alfabeti olarak adlandırılan bir Kelt yazı sistemi kullanılmıştır. İrlanda, İskoçya, Galler, Man Adası ve Cornwall'da ortaya çıkan pek çok dikili taşın üzerinde bu alfabenin kullanıldığı yazılar bulunmaktadır. Britanya Adalarında yaşayan Keltler kendi dillerini, sözel tarihlerini ve sanatsal tarzlarını Orta Çağ'a kadar koruyabilmişlerdir. Bu sayede İngiltere ve İrlanda'daki Keltler, Kelt kültürünün neredeyse yok olmaya maruz kaldığı Roma'ya, sonrasında da Alman yönetimi altına giren bölgelere göç etmeye cesaret edebilmişlerdir. Bretonik dil grubu-

nun dilbilimsel kurtuluşu Cornwall'daki Keltlerin M.S. 5. Yüzyılda Breton Yarımadası'na göç etmeleriyle mümkün olmuştur. Hristiyanlığın yayılması sırasında Kelt keşişler artistik söz sunumlarını kullanarak Hristiyan ideolojisinin Güney Britanya'ya, ana kıtada ise Kuzey İtalya'ya kadar yayılmasında büyük rol oynamışlardır. Hayatta kalan Kelt dilleri; Goidelik dil grubunda İskoçça ve İrlandaca iken, Bretonik dil grubunda Galce ve Bretoncadır. Tüm bu kültürler Britanya Adası'nda yaşayan Keltlerin soyundan gelmektedir.

Ayrıca bkz. Orta Avrupa'nın Geç Tunç Çağı Urn Tarlaları (3. Cilt, 5. Bölüm); Hallstatt (3. Cilt, 6. Bölüm); La Tene (3. Cilt, 6. Bölüm); Kelt Göçleri (3. Cilt, 6. Bölüm); Oppida (3. Cilt, 6. Bölüm); Tepekaleler (3. Cilt, 6. Bölüm); La Tene Sanatı (3. Cilt, 6. Bölüm).

KAYNAKÇA

- Audouze, Françoise, and Olivier Büchsenschütz. *Towns, Villages, and Countryside of Celtic Europe: From the Beginning of the Second Millennium to the End of the First Century B.C.* Translated by Henry Cleere. Bloomington: Indiana University Press, 1992.
- Collis, John. *The European Iron Age*. New York: Schocken Books, 1984.
- Cunliffe, Barry. *The Ancient Celts*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Dannheimer, Hermann, and Rupert Gebhard, eds. *Das keltische Jahrtausend*. Mainz am Rhein, Germany: Philipp von Zabern, 1993.
- Green, Miranda J., ed. *The Celtic World*. London: Routledge, 1995.
- Moscatti, Sabatino, et al., eds. *The Celts*. New York: Rizzoli, 1991.

HALLSTATT VE LA TENE

SUSAN MALIN BOYCE

Hallstatt hem M.Ö. 1200 civarında Tunç Çağı'nda başlayıp M.Ö. 500 ve 450 arasında Erken Demir Çağı'nda sona eren bir kültürün adı, hem de bu kültüre ait en fazla örneğın çıkarıldığı arkeolojik kazı sitesinin adıdır. Yani Hallstatt Kültürü, adını Hallstatt kazı alanından alır. La Tene ise Orta ve Batı Avrupa'da geçen Demir Çağı'nın ikinci periyoduna (M.Ö. 480-15) tekabül eder. Bu dönemde değışen materyal kültürü ve defin uygulamaları La Tene'i Hallstatt'tan ayırır. İsviçre Alpleri'nin göller bölgesinde Neuchatel Gölü'nün kuzeybatı kıyısında bulunan La Tene arkeolojik sitesi 1857 yılında keşfedilmiştir.

HALLSTATT

Hallstatt; Yukarı Avusturya'da, Alplerin dar vadilerinden biri olan Sarzbergtal Vadisi'ndeki bir tuz madeninin yakınlarında bulunan bir mezarlıktır. Deniz seviyesinin 860 metre üzerinde bulunan Hallstatt Mezarlığı, aşağıda bir göl ve aynı isimli kasabayı seyreder. Hallstatt bölgesindeki madencilik aktiviteleri milattan önceki son yüzyılda başlamış olmasına rağmen antik mezarlıktaki definlerin büyük bir kısmı M.Ö.

800 ve 450 yılları arasına aittir. Demir Çağı ve Hallstatt materyal kültürü arasındaki bağlantı bu sayede kurulabilmiştir.

Mezarlığın keşfi Hallstatt Madeni'nin işletmecisi Johann Georg Ramsauer tarafından yapılmıştır. Maden bölgesinde potansiyel kaynak arayan Ramsauer, 1846 yılında 7 adet iskelete ulaşmış ve bulduklarını Viyana'da bulunan Avusturya İmparatorluğu Eski Eserler ve Paraları Kurumu Kurulu'nun müdürü Baron von Sacken'e rapor etmiştir. Bunun üzerine Von Sacken, Ramsauer'ın arkeolojik kazı çalışması yapabilmesi adına 1847-1863 yılları arasında her yıl para yardımıyla bulunmuş ve taktiksel destek sunmuştur. Kendisinin direktörlüğünde yaklaşık 980 adet mezar açılmış ve müzede sergilenmek üzere 6.000 adet antik obje çıkarılmıştır.

Hallstatt'ta 1846 ve 1963 yılları arasında kesintili aralıklarla yapılan kazılarda 2.000'e yakın defin ortaya çıkarılmıştır. Dökümanlanması bitirilerek kökenlerinin analizi yapılmış olan mezarların yarısından biraz fazlasına (%55) doğu-batı yönünde sırt üstü yatırılmış bedenler gömülmüştür. Geri kalanlar ise kremasyon definleri olup; mezarların içinde küller, yanmış kemikler, silahlar ve şahsi süs eşyalarından oluşan bir yığın bulunmaktadır. Kremasyon definlerindeki şahsi eşyalar ve silahlar genellikle küllerin üzerine bırakılmış ve etrafları çanak-çömlek çeşitleri ve diğer bazı hediyelerle sarılmıştır. Hallstatt mezarlarına bırakılan, aralarında hançer ve kılıçların bulunduğu silahlar, tunç ve demirden yapılmış olup hem erkek hem de kadın definlerine eşlik etmektedir.

Mezarların dörtte biri tam teşekküllü silahlarla birlikte defnedilmiş yetişkin erkeklere aittir ve bu kişilerin savaşçı kimseler olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, definlerin arasında her yaştan çocuğa ait kalınlar bulunduğundan dolayı madencilik ve madencilikle alakalı işlerin tüm aile tarafından yürütülmekte olduğu düşünülmektedir. Ek olarak bazı mezarlardaki kişilerin tüccar olduğu ya da Hallstatt'ın dışından geldikleri ama Hallstatt'ı ziyaretleri sırasında ölmüş olabilecekleri ihtimali bulunmaktadır.

Mezar hediyelerinin stillerinde görülen değişiklik araştırmacıları şu görüşe yönlendirmiştir: Hem kremasyon definleri hem de normal definler aslında eş zamanlıdır ve mezarlık, demir metalinin tunç metalinin yerine geçtiği periyod boyunca kullanımda olmuştur. Bu bilgi 19. Yüzyılın ikinci yarısında yapılan rölatif kronolojiye de katkıda bulunmuş; 1874 yılında Stokholm'de düzenlenen Uluslararası Antropoloji ve Ar-

keoloji Kongresi'nde Demir Çağı'nın Hallstatt ve La Tene olmak üzere iki periyoda ayrılması fikri kabul edilmiştir.

Dışarıdan getirilen malların ve hammaddelerin varlığı tuz madenciliğinin büyük bir ekonomik önemi olduğunu göstermekte, aynı zamanda da Hallstatt'ta Fransa'nın doğusundan Güney Almanya, İsviçre, İtalya Alpleri, Bohemya, Slovenya ve Batı Macaristan'a kadar uzanan bir kültürel paylaşım ağı bulunduğuna işaret etmektedir. Baltık amberleri, Afrika'dan fildişi, Slovakya camı, Macaristan savaş baltaları, Venedik bıçak ve broşları ile Etrüsklere ait bir takım araç gereçler Hallstatt'ta bulunan materyaller arasındadır. Sitenin kendisi, doğuda ve batıda Hallstatt geleneklerini benimsemiş olan pek çok kültürün tam ortasında yer almaktadır.

Siteden uzaklaştıkça materyallerin yoğunluğu ve Hallstatt geleneği ile ilişkili stilistik belirleyiciler değişmeye başlar. Bu faktörden dolayı Hallstatt dönemini zamansal bir belirleyici olarak kabul eden bölgesel kronolojiler değişkenlik göstermektedir. Alman ve Fransız arkeologlar Tunç Çağı'ndaki Urn Tarlaları Kültürü'nün başlı başına bir periyod olduğunu ve Hallstatt periyodu tarafından takip edildiğini belirleyen Joseph Dechlette'nin fikirlerini benimsemektedir. Paul Reinecke ise Güney Almanya'daki Urn Tarlaları Periyodu ile Hallstatt A ve Hallstatt B dönemlerinin eşit olduğunu (Ha A: M.Ö. 1200-1000; Ha B: M.Ö. 1000-800); hemen ardından gelen Hallstatt C ve D periyodlarının (Ha C: M.Ö. 800-600; Ha D: M.Ö. 600-500) Erken Demir Çağı'na ait olduğunu öne sürmüştür.

Reinecke tarafından geliştirilip Hermann Müller-Karpe tarafından tadil edilen terminoloji ele alındığında; Ha A ve Ha B periyodlarına ait arkeoloji kanıtları, genel anlamda homojen olan Hallstatt etkileşim çemberinin içine pek çok alt kültürün katılmış olduğunu göstermektedir. Defin uygulamaları ve yerleşke planlarında yapılan münferit tercihler dolayısıyla materyal kültürleri bölgeden bölgeye değişiklik göstermektedir. Ha A ve Ha B periyodlarına damgasını vuran defin uygulamasında; ölülerin külleri şahsi eşyaları ve küçük kaplarla birlikte büyük bikonik küplere (urn) koyulmakta ve bulunulan bölgedeki Urn Tarlası mezarlıklarına gömülmektedir. Müller-Karpe'nin kronolojik şemasını yeniden revize etmesini gerektirmiş olan Bavyera'daki Kelheim Mezarlığı'nda 268 adet kremasyon defin bulunmuştur.

Ahşap yapılarla karakterize olan yerleşkelerin etrafları genellikle top-

294 Antik Avrupa

rak yığınları veya kazık çitlerle çevrilmiş olup, bazı bölgelerde tepekaleler inşa edilmiştir. Doğu Almanya'nın Lausitz; Bohemya'nın ise Knoviz kültürlerinin her ikisi birden Ha A kadar erken bir dönemde sur korumalı yerleşim birimleri kurmuşlardır. Fakat genel olarak bakıldığında, Demir Çağı'ndakine benzer bir politik organizasyonun varlığı söz konusu değildir.

Hallstatt Demir Çağı'nda (Ha C ve Ha D) Avrupa Kıtası'ndaki Kelt dünyası; muazzam zenginlikteki prens mezarları ve tepekale yerleşkelerinden anladığımız kadarıyla olağanüstü bir kültürel değişim geçirmiştir. Döneme damgasını vuran arkeolojik simgeler; Hochdorf ve Vix'de bulunan tümülüsler ile Baden-Württemberg (Heuneburg ve Hohenasperg yerleşkeleri) ve Cotr-d'Or'da (Mont Lassois yerleşkesi) yer alan tepekalelerdir. Lüks tüketim mallarının kontrolünü elde tutmayla bağlantılı olarak gelişen bir siyasi ekonomi sonucunda sosyal organizasyon değişime uğramıştır. Şarap kadehleri ya da Massilot amforası gibi Transalpin Avrupa'ya gemilerle taşınan malların dağılımına bakıldığında, Doğu ve Batı Hallstatt kültürlerinin her ikisinin de Akdeniz ticaretine ve hediye değiş tokuşlarına aktif olarak katıldıkları anlaşılmaktadır.

Ayrıca bkz. Hochdorf (1. Cilt, 1. Bölüm); La Tène (3. Cilt, 6. Bölüm); Vix (3. Cilt, 6. Bölüm); Kelheim (3. Cilt, 6. Bölüm); Heuneburg (3. Cilt, 6. Bölüm).

KAYNAKÇA

- Bibby, Geoffrey. *The Testimony of the Spade*. New York: Knopf, 1956.
- Coles, John M. and Anthony F. Harding. *The European Bronze Age*. London: Methuen, 1979.
- Kromer, Karl. *Das Gräberfeld von Hallstatt*. Florence, Italy: Sansoni, 1959.
- Wells, Peter S. *The Emergence of an Iron Age Economy, The Mecklenburg Grave Groups from Hallstatt and Sticna*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981.

LA TENE

La Tene kazı alanında çıkarılan materyaller arasında çok sayıda fibula (broş) olmasına rağmen günlük kullanıma ya da kadınlara ait çok az eşya bulunmaktadır. Bu ve bazı diğer sebeplerle burasının ya ordu garnizonu ve cephaneliği, ya ticaret merkezi ya da adak alanı olduğu düşünülmektedir. Şu ana kadar La Tene'den çıkarılanlar arasında 166 adet kılıç ve 269 adet mızrak ucu bulunmaktadır. Gölün içinden çıkarılan materyallerin, özellikle de silahların, sayıca çokluğu 19. Yüzyılın bitiminden hemen önce hem antikacıların hem de arkeologların bir hayli ilgisini çekmiş; 1874 yılında La Tene kazı alanı, Demir Çağı'nın ikinci periyoduna ismini vermiştir.

İlk olarak 1854'te Neolitik Çağ'a ait İsviçre Göl Köylerinin keşfedilmesinin ardından İsviçre Göller Bölgesi, Avrupa'nın tarihöncesi devirlerinin kronolojik çatısının oluşturulmasında büyük bir rol oynamıştır. Suların çekildiği sırada göl kenarı arazilerinin tarıma elverişli hale getirilmesi açısından başlatılan taramalarda, ince kum tabakalarının ve çamurların arasından çok iyi korunmuş antik eşyalar çıkarılmış; ardından, tarih öncesi insanların göl kenarlarına kurdukları yerleşkelere dair kalıntılar çıkarılmaya başlamıştır. Neuchatel'de, La Tene kazı alanında bulunduğu materyallerin çok daha eskiye ait olduğunu düşünen Albay Friedrich Schwab'ın bu düşüncesi; demirden yapılmış kılıç ve kılıç kınlarını bulmasının ardından değişmiştir. La Tene dönemine ait eserlerin keşfine kadar, Schwab tarafından toplanan bütün antik eşyalar ağırlıklı olarak tunçtan yapılmıştır. Sahada bulunan kalasların iki adet iskele ve bir adet köprüyü desteklemekte olan ayaklar olduğu anlaşılmış; dendokronoloji analizlerine göre iskelelerin kurulma ya da tamir tarihleri M.Ö. 224, Cornaux Köprüsü'nünki ise M.Ö. 120-116 arası olarak belirlenmiştir.

Hem tarihöncesi bir periyoda hem de antik bir sanat stiline karşılık gelmekte olan "La Tene" terimi arkeoloji jargonuna girdiğinden beri "Kelt" terimiyle eş tutulmaktadır. Avrupalı arkeologlar ve antika koleksiyoncuları, Tuna Nehri boyunca sıralanmış Kelt topraklarını ve M.Ö. 400 dolaylarındaki Kelt göçlerini anlatan antik kaynakları oldukça iyi bilmekte; dolayısıyla "Erken La Tene" dönemini "Erken Keltik Dönem" olarak isimlendirilmektedir. Sanat tarihçileri, La Tene tarzı öğeleri Keltler tarafından üretilmiş sanat eserleri ile eşleştirdiklerinden dolayı bu

tarz için özellikle “Kelt Sanatı” terimini kullanmaktadırlar. La Tene Dönemi’ne ait eserler çok iyi korunmuş oldukları için kılıçlar ve kılıç kınlarının üzerlerindeki stilistik süslemelerin düzenini anlamak oldukça kolay olmuştur. Bir süre sonra, birbirine dolanmış sarmaşıklar ve uzatılmış hayvan figürleri ile süslenen eşyaların, aslında Britanya Adaları’ndan Fransa’ya, hatta İtalya ve Balkanlar’a kadar geniş bir yelpazeye yayılmış olduğu anlaşılmıştır.

İlk olarak Otto Tischler’in 1885 yılında La Tene periyodunu Erken, Orta ve Geç olmak üzere alt kategorilere ayırmasıyla başlayan kronoloji çalışmaları, Orta Avrupa’nın kronolojik çatısının oluşturulması açısından son derece faydalı olmuştur. 20. Yüzyılın başlarında Reincke, La Tene’deki fibula tiplerinden yola çıkarak yaptığı analiz sonucunda Almanya’nın kronolojik altbölümlerini Doğu İsviçre ve Fransa için belirlenen altbölümlerden ayırmıştır. La Tene Periyodu’nun ilk aşamalarına ait tümülüs kültüründeki süreklilikten yola çıkan Reinecke; bu fazı La Tene A periyodu olarak tanımlamış, takip eden periyodları ise B,C ve D olarak harflendirmiştir. Bahsi geçen son üç periyod Avrupa’nın diğer bölgeleri için “erken” “orta” ve “geç” La Tene olarak kullanılmaktadır. Bu rölatif sıralama süregelen araştırmalar sonucunda sürekli olarak yenilenmekte olsa da Güney-Orta Avrupa’nın kronolojisi hala La Tene A,B,C ve D olarak sıralanmaktadır.

Avrupa’nın Demir Çağı tipik olarak “Hallstatt” ve “La Tene” olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Hallstatt D’den La Tene’e geçiş; defin uygulamalarındaki değişikliklerle belirlenir. Bu dönemde tümülüs geleneğinin yerini düz mezarlar almıştır. Fakat; Güney Almanya, İsveç ve Avusturya’nın bazı kesimlerinde tümülüs geleneğinin bazı özellikleri sürdürülmeye devam etmiştir. “La Tene A” ayrımı aslında bu istisnai durumu belirtmek için yapılmış; kronolojisi ise M.Ö. 450 civarı olarak belirlenmiştir. Sonradan yapılan araştırmalarla bu periyodun başlangıcı Kuzey İtalya’da baş gösteren Golasecca Kültürü ile eşleştirilmiş ve tarihi M.Ö. 480/475 olarak güncellenmiştir. La Tene periyodunun başlangıcına damgasını vuran bir diğer özellik de Etrüsk esintileri taşıyan zanaat ürünleridir. Bu dönemde “pusula” deseni özellikle tunç kadehleri ve süs eşyası olarak kullanılan metal diskleri süslemekte; hatta bazı bölgelerde üretilen seramik kapların üzerinde de görülebilmektedir.

Defin uygulamalarında kendini gösteren materyal kültürü ve ideoloji farkları yerleşim birimlerinin yapısında da kendini göstermektedir. Bu

dönemde bir önceki dönem boyunca (Hallstatt) değerli malların dağıtımının kontrolünün sağlandığı Heuneburg ve Mont Lassois gibi tepakalelerin terkedilmiş olduğundan anlaşıldığı kadarıyla; bu güç merkezleri yıkılmıştır. Zengin eşyalarla süslenen mezar geleneği devam etmiş olmakla birlikte, merkez nokta kuzeyde Moselle Nehri boyunca Hunsrück-Eifel bölgesine doğru kaymıştır. Hallstatt periyoduna kıyasla boyutları daha küçülmüş olan yerleşim birimleri ile mezarlar; nüfusun dağınık bölgelere yayıldığına ve merkezi otoritenin hem sosyal hem de siyasi açıdan ortadan kalktığına işaret etmektedir.

La Tene B Periyodu'nun Kelt Göçleri ile ilişkilendirilen başlangıç tarihi (M.Ö. 400) görece daha belirsizdir. Bu göçler -ya da kaynaklara bağlı olarak diğer bölgelere yayılma eylemi- sonucunda Marne, Champagne, Bohemya ve Bavyera'daki nüfusun arttığı görülür. Keltlerin boşalttıkları bölgelerde savaşçı kesimler için kazılan mezarlar da azalmış; kalan mezarlara giderek daha az sayıda silah bırakılmaya başlamıştır. Bu periyod; çok daha az efor harcanarak açılan ve etrafına hiç bir işaret koyulmayan, insanların sırt üstü yatırılarak gömüldüğü mezarlar ile karakterizdir.

La Tene C, zaman zaman Orta La Tene (M.Ö. 280-125) periyodu ile eş tutulur çünkü bu periyod *oppidum* adı verilen yerleşim birimlerinin kurulduğu periyottur. Bu proto-şehir tarzı yerleşkelerin ortaya çıkması Kelt toplumlarındaki sosyal ve ekonomik yapının yeniden inşa edildiğini ve güçlerini yeniden kazandıklarını gösterir. Orta La Tene boyunca ölü gömme geleneği yerini ölü yakma geleneğine bırakır ve elit kesimin defin tarzı da aynı şekilde değişir. Bu dönüşüm, yerleşim yerlerinin daha yoğun ve iç içe bir yapıya bürünmesiyle eş zamanlı gelişir. Belki de ölülerin yakılmasının altındaki amaç, kullanım alanından tasarruf etmektir.

Yine bu dönemde maruz kalınan Greko-İtalyan kültürünün etkisi kendini "vegetel süsleme" (içiçe geçen çiçek ve bitkilerin resmedildiği süsleme) tarzında gösterir. Rheine bölgesinde Waldalgesheim'da yer alan Hunsrück kültürüne ait bir tümülüste bulunan eserlerdeki süslemelerden sonra "Waldalgesheim Tarzı" adı verilen bu tarz M.Ö. 320 itibarı ile görülmektedir. Bu değişimle birlikte artık kupalar (kaplar), miğferler ve silah kılıfları "Lotus çiçeği" veya "hurma yaprağı" desenleri ile süslenir olmuştur. Doğuya özgü olduğu düşünülen bu süslemelerin LA Tene'de ortaya çıkan silahların üzerinde de bulunması sayesinde

298 Antik Avrupa

de bilim adamları -dendrokronoloji analizlerinin yapılması mümkün olmasa bile- kazı alanının yaklaşık tarihini hesaplayabilmişlerdir.

Geç La Tene (M.Ö. 125-15); La Tene D1 (M.Ö. 125-80) ile başlar ve Romalıların komşu nüfusları kolonileştirmeye başlaması ile ilintilidir. Bu dönem Fransa ve Almanya'daki oppidumların M.Ö. 80-40 arasında bir zamanda terk edilmeye başlaması ile sona erer, ancak; Bohemya'daki oppidumlar, La Tene D2'nin başlamasından bir müddet sonrasına kadar iskân edilmeye devam eder. Bu döneme ait mezar kalıntısı bulunmadığı için rölatif kronoloji yerleşkelerde bulunan materyallere göre yapılmıştır ve oppidumların terkeedilmesi La Tene D2'nin bitişi olarak kabul edilmektedir. La Tene D3 (M.Ö. 50/30-15) Cermenlerin bölgeyi istila etmesi ile başlayıp, M.Ö. 15'teki Roma baskınıyla sona erer.

Ayrıca bkz. Alp Gölleri Bölgesi'nde Neolitik Yerleşimler (2. Cilt, 4. Bölüm); Oppida (3. Cilt, 6. Bölüm); La Tene Sanatı (3. Cilt, 6. Bölüm); Heuneburg (3. Cilt, 6. Bölüm).

KAYNAKÇA

Bibby, Geoffrey. *The Testimony of the Spade*. New York: Knopf, 1956.

De Navarro, J. M. *The Finds from the Site of La Tene*. Vol. 1, Scabbards and the Swords Found in Them. London: Oxford University Press, 1972.

Moscatti, Sabatino, et al., eds. *The Celts*. New York: Rizzoli, 1991.

KELT GÖÇLERİ

SUSAN MALIN BOYCE

Kelt göçleri: Geç Demir Çağı'nda çeşitli Kelt kabilelerinin bulundukları alanları terk ederek başka alanlara yayılma ve yerleşme hareketidir. Tarihî kaynaklar bu büyük değişimin tarihini M.Ö. 400 civarı olarak belirlemiştir. Aynı tarihlerde güney yönündeki bölgelerde ortaya çıkan Kelt gelenekleri ve kültürel materyallerinde de bir artış görüldüğü için bu tarih arkeolojik kalıntılar bakımından da desteklenmektedir. Fakat; detaylı incelemeler sonucunda, Kelt Göçlerinin asıl tarihinin M.Ö. 400 olmadığı ve bu olayın durup duruk gerçekleşmediği fikri ortaya atılmıştır.

Milattan önceki son bin yılın ilk yarısı Güney, Orta ve Doğu Avrupa'da ekonomik bozulmalara bağlı olarak sosyal dönüşümün yaşandığı bir dönemdir. M.Ö. 5. Yüzyıl itibarı ile artan nüfusun yarattığı baskı Yunanlılar ve Fenikelileri Akdeniz'in kıyı bölgelerinde Massalia (Marsilya), Emporion (Ampurias) ve Kartaca gibi koloniler kurmaya mecbur kılmıştır. M.Ö. 4. ve 3. yüzyıllar; sınırların yeniden belirlendiği, Makedon Kralı II. Philip'in Makedonya ve Yunanistan'ı birleştirdiği; oğlu II. I. Alexander'ın (Büyük İskender) ise Persia (İran) ve Mısır'ı ele geçirdiği dönemlerdir. Romalıların toprak büyütmeye sevdasının da insanların Etruria ve İberya'nın bazı bölgelerine doğru göç etmelerinde etkisi olmuş, bu durum ayrıca Kartaca Savaşları'na zemin oluşturmuştur.

Tarihsel olarak kayıtlara geçen ilk göç dalgasının arkeolojik kanıtları hem göçün ilk başladığı nokta olan Champagne Bölgesi'nde (Fransa'ya aittir) hem de istila edilmiş olan Po Vadisi'nin Kuzey İtalya bölümünde mevcut bulunmaktadır. Mezarların; özellikle de genç erkeklere ait olanların sayısının azalmış olmasından da anlaşıldığı kadarıyla Champagne'deki nüfus azalmış ve yerleşim bölgeleri terk edilmiştir. Mezar kazılarında sıklıkla karşılaşılan savaş arabaları (chariotlar) göç dönemi mezarlarında bulunmamaktadır. Şu anda Kuzey İtalya'nın bir parçası olan Cisalpine bölgesi (Alp Dağları'nın ötesi) yabancı bir kültüre ait mezarlarla dolmaya başlamıştır ki; bu yeni kültür "Po Nehri düzlüğüne göç etmiş olan Keltler"den başkası değildir. Aynı dönemde Bolonya'da bulunan mezar taşlarının üzerleri kuzeye (Transalpin bölgesine) ait silahlar taşıyan savaşçı figürleri ile süslenir olmuştur. Mezar kazılarından elde ettiğimiz mezar hediyeleri mevhumlar ya da yakınları tarafından güneye taşınmış gibi görünmektedir. Etrüskçe'de "Felsina" olarak geçen Bolonya'nın ismi değişmiş ve Keltçe "Bononia" haline gelmiştir. Transalpin-La Tene tarzında işlenmiş yay şeklindeki broşlar Champagne ve Burgonya'dan çıkarak, Avrupa üzerinden Karpatlar Havzası'na, oradan da İtalya aracılığıyla Alplerin güneyine kadar taşınmıştır.

M.Ö. 390 dolaylarında Kuzey İtalya'daki hayatlarından pek memnun olmayan bir grup Kelt istilacı Roma'yı yağmalayarak harabeye çevirmiştir. M.Ö. 1. Yüzyılda eserler yazan Romalı tarihçi Livy'ye göre olaya tanıklık eden bazı Romalılar kale içine sığınmışlar, Keltler bir süre sonra yağmaladıkları eşyalarla birlikte şehri terk etmişlerdir. Tahrifatın yarattığı etki Roma ordusunun komutanları ve Kelt Savaş Beyleri arasındaki ilişkiyi yüzyıllar boyunca etkilemiştir. Örneğin Jül Sezar, M.Ö. 58 yılında Helvetii'ye akın ederek onların Po Vadisi'nin güneyine ilerlemelerine engel olmaya çalışmış ve savaştan sağ çıkan Keltler'le bir anlaşma yaparak doğuya, İsviçre'ye doğru yol almalarını sağlamıştır.

Göçlerin ilk rotası İtalya Yarımadası'nın batı yakasında uzanan Alplerden geçmekte iken bir süre sonra Bohemya'nın güneyindeki yollara doğru genişlemiştir. M.Ö. 335 yılında Büyük İskender'in Balkanlar seferi sırasında Galatyalı Keltlerden bir temsilci heyeti kendisiyle görüşmeye gitmiştir. Bu bilginin kaynağı olay esnasında orada bulunan ve sonrasında Mısır'ın başına getirilecek olan kumandan Batlamyus I'dir. M.Ö. 280 dolaylarında Trakya, Makedonya ve Yunanistan da Keltlerin istilasına uğramıştır. Delfi'nin istilası ve kâhinin tapınağının Bren-

nos'un emrindeki Kelt savaşçılar tarafından yakılması M.Ö. 279 yılında gerçekleşmiştir. Ancak; Keltlerin Yunanistan'a yerleştiklerine dair yeterli kanıt bulunamamıştır. Delfi saldırısının izlerini taşıyan arkeolojik kalıntılar da yok denecek kadar azdır.

Klasik kaynaklarda Keltlerin hangi sebeplerle evlerini terkedip Alp pasajlarından geçerek İtalya ve Küçük Asya'ya yerleşmeye karar verdiklerine dair farklı farklı fikirler ortaya atılmaktadır. Livy'e göre "Şarapla yeni tanışan Gauller, özellikle üzüm olmak üzere, İtalya'da yetişen meyvelerinin büyüüne kapılmış ve Alpler'deki pasajları geçerek eskiden Etrüskler tarafından ekilip biçilen tarlalara yerleşmek istemişlerdir". Halikarnaslı düşünür Dionysius ise "Gaullerin bir şekilde İtalya'daki şarabın, zeytinyağının ve incirlerin tadını aldıklarına; birilerinin de bu insanlara "orada kadınlar gibi dövüşen erkeler olduğunu ve hiç bir direnişle karşılaşmayacaklarını" söyleyerek kandırdığına" inanır. Her iki yazara göre de Keltleri İtalya'ya çeken asıl şeyin yüksek kaliteli yaşam standardı olduğu görülmektedir. Yunan coğrafyacı Strabon, yağma peşinde koşan bir takım kabilelerin bir araya gelerek hareket ettiklerini söyler. Diğer bir görüşe göre ise artan nüfusa çare bulmak için Tanrılara başvuran liderlerden biri, takipçilerini de yanına katarak, Güney Almanya'daki Hersinya dağlarına doğru gitmeye, diğeri ise daha keyifli bir yol olan İtalya'ya gitmeye ikna edilmiştir. Bilimsel analizlerin gösterdiğine göre Kelt göçlerinde hem nüfus artışı hem de kötüleşen hava koşullarının etkisi büyüktür. Tüm bunlar, Marsilya'daki Yunan ticaret merkezi ile rekabet halinde olan Roma kolonilerinin kurulmasının ardından Akdeniz ticaret trafiğinin bozulması ile birleşince, insanların göç etmekten başka çaresi kalmamış olabilir.

Aslında arkeolojik kanıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, Champagne'deki ilk göç hareketi -biraz da genç ve savaşçı elitlerin liderliğinde olduğu için- lüks eşyalara ve şaraba erişmek için başlamış olabilir. Ancak; Helvetii göçüne sadece erkekler değil kadınlar ve çocuklar da katılmıştır. Dolayısıyla, bu insanları göç etmeye motive eden şey zorlu yaşam koşulları olmalıdır.

Göçlerin Kelt toplumlarının yeniden yapılanması üzerine etkisi büyük olmuştur. Akdeniz'in çeşitli uygarlıklarının yaşam biçimlerini öğrenen kalabalık Kelt grupları Alpler'in kuzeyindeki evlerine geri döndüklerinde (ki büyük çoğunluğu öyle yapmıştır) orda öğrendikleri para yapımını ve para kullanma geleneğini de berberlerinde taşımışlardır.

302 Antik Avrupa

Yanlarında taşıdıkları materyaller, edindikleri bilgiler ve öğrendikleri teknolojiler sayesinde yeni ticaret ilişkileri kurmanın yollarını bulmuşlardır. Göçlerin kendisi de dağınık kabile gruplarının belirli liderlerin yönetiminde birleşmelerine olanak tanımıştır. Göç sonrası Kelt kültürlerinin kurdukları proto-şehir yerleşkeleri olan oppidumlar bahsi geçen bu ekonomik ve sosyal dönüşümlerin eseridir.

Ayrıca bkz. Keltler (3. Cilt, 6. Bölüm); La Tène (3. Cilt, 6. Bölüm); LaTène Sanatı (3. Cilt, 6. Bölüm) .

KAYNAKÇA

Arnold, Bettina, and D. Blair Gibson, eds. *Celtic Chieftdom, Celtic State: The Evolution of Complex Social Systems in Prehistoric Europe*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1995.

Cunliffe, Barry. *Greeks, Romans, and Barbarians: Spheres of Interaction*. New York: Methuen, 1988.

Kristiansen, Kristian. *Europe before History*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1998.

Livy. *The Early History of Rome: Books I–V of the History of Rome from Its Foundation*. Translated by Aubrey de Selincourt. Baltimore, Md.: Penguin, 1965.

Moscatti, Sabatino, et al., eds. *The Celts*. New York: Rizzoli, 1991.

Wells, Peter S. *The Barbarians Speak*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1999.

CERMENLER

PETER S. WELLS

İlk elden kimlerin Cermenler olarak adlandırılacağı sorusu biraz karmaşıktır çünkü tarihsel, arkeolojik ve dilbilimsel açıdan 3 ayrı cevabı bulunur.

TARİHSEL AÇIDAN CERMENLER

Tarihte “Cermen” kavramı ilk olarak Jül Sezar’ın M.Ö. 58-51 arasında gerçekleşen Galya seferi üzerine yazdığı notlarda geçmektedir. Sezar’ın bahsettiği bu isim sadece Roma kayıtlarında değil Orta Çağ ve Yakın Çağlarda da aynı şekilde kullanılacaktır. Bu sebeple, tarihe Cermen adını ilk kim kazımıştır sorusunun cevabında mutlaka Sezar’ın ismi geçmelidir. Yunan yazar Posidonius (M.Ö. 135-51) da Cermen adı verdiği bir takım insanlardan bahsetmiş olabilir fakat kendisinin çalışmaları günümüze kadar ulaşamamıştır.

Sezar’ın konu hakkında çok önemli iki savı bulunur. Birincisi; Ren Nehri’nin doğusunda yaşayan insanlar Cermen, batısında yaşayanlar ise Galyalılardır, fakat kadim Yunan’ın yazarları bu kimseleri Kelt olarak isimlendirir. İkincisi; Cermenler Galyalı’lardan çok daha basit bir sosyal düzene sahiptir. Galyalı’ların tersine Cermenler’de kasaba oluşum-

ları bulunmaz, tarımla çok az uğraşırlar, dini gelenekleri fazla gelişmemiştir ve zamanlarının çoğunu avcılık ve balıkçılıkla geçirirler. Sezar'ın ardından Romalı yazarlar da Ren Nehri'nin doğusunda ve yukarı Tuna Nehri'nin kuzeyinde yaşayan toplulukları Cermen olarak isimlendirmişlerdir. Bu toplulukların kendilerini ne olarak isimlendirdikleri bilinmemektedir, ancak; bir süre sonra Roma istilalarına karşı birlikte direnecek olan bu insanların kendilerini basit insan toplulukları olarak görmedikleri de bir gerçektir.

Romalı tarihçi Tacitus'un M.S. 98 yılında yazdığı *Cermenya* isimli çalışmasında Sezar'ın Cermenler olarak tanımladığı bu halk çok daha detaylı bir biçimde anlatılır. Çevirisi 16. Yüzyılın 2. yarısında yapılmış olan el yazmaları, Cermenler üzerine yapılan çalışmalar için önemli bir temel oluşturmuş; yaptığı tespitler kendisinin Cermen olarak nitelendirdiği insanlardan yüzyıllar sonra yaşamış olan bazı grupların tanımlanması için de kullanılmıştır. Günümüz bilim adamları Tacitus'un bu çalışmasını "Roma sınırları ötesinde yaşayan Batı Avrupalıların etnografik tanımlaması" olarak yorumlamaktadır.

Zaman içinde Sezar ve Tacitus'un yazdıkları üzerine yapılan eleştiriler artmıştır. Çoğu tarihçinin söylediğine göre Sezar'ın asıl hedefi Galya topraklarını ele geçirmek olduğu için Ren Nehri'ni Cermenler ve Galyalılar arasında bir sınır ve kültürel bir bariyer olarak tanımlamasının altında siyasi nedenler yatmaktadır. Ayrıca Cermenler'in daha basit bir sosyal düzene sahip oldukları iddiası, Romalıların uzun yıllar boyunca Avrupa'nın kuzey topraklarının coğrafyası ve insanları hakkında sahip oldukları önyargılarla bağlantılıdır. Sezar'ın Ren Nehri'nin doğusunda yaşayan gruplarla çok az iletişimi olduğu için bu insanlar hakkında bildirdiği görüşler Galya'yı ele geçirme planları bağlamında takılı kalmış olabilir.

Tacitus'un eserinin neredeyse bir yüzyıl süren analizleri sonucunda *Cermenya*'nın etnografik bir çalışma olmaktan ziyade edebi bir eser olduğuna kanaat getirilmiştir. Çoğu tarihçiye göre Tacitus, Kuzey Avrupa insanların yaşantısından değil de daha çok Romalıların bu insanları nasıl algıladıklarından bahsetmektedir. Sezar ve Tacitus'un ardından gelen Roma'lı yazarlar da aynı şekilde Cermen ve Galyalı ayrımı yaparken; Strabo ve Cassius Dio gibi Yunan yazarlar, her iki grubu da "Keltler adı verilen daha büyük bir topluluğun alt dalları" olarak tanımlamışlardır. Sonraki Roma ve Orta Çağ yazarları ise kendilerinden önce-

ki atalarının izinden giderek Burgonyalıları, Frenkleri, Gotları ve Langobardları komple “Cermenler” olarak nitelemişlerdir.

ARKEOLOJİK AÇIDAN CERMENLER

Arkeolojik kalıntılar Tacticus ve Sezar'ın tanımlarından çok daha karmaşık bir durum sergiler. Sezar M.Ö. 58-51 arasında yazdığı yazılarda Ren Nehri'nin orta ve yukarı kısımlarının doğu yakasındaki insanlarla Ren'in batısında savaştığı insanların hemen hemen aynı özellikleri gösterdiğinden dem vururken; arkeolojik kanıtlar aslında batı kıyılarının büyük bir kısmının oppidum adı verilen korunaklı yerleşkelerle donatıldığını göstermektedir. Doğu yakasında ise tam tersine, büyük oppidum yerleşkeleri yerine küçük ölçekli üretim ve ticaret merkezleri bulunur. Doğuda büyük kasabaların bulunmadığı yönündeki tespitleri doğru olsa da; Sezar, tarımın gelişmediği ve geçim ekonomisinin avcılık ve balıkçılığa dayandığı yönündeki fikirlerinde yanılmaktadır. Bölgede yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda, burada Sezar'dan 4.000 yıl öncesinden beri tarım ve hayvancılık yapıldığına dair çok kuvvetli kanıtlar elde edilmiştir.

Aşağı Ren'in doğu kısımlarında yer alan Jastorf materyal kültürünün nitelikleri, özellikle de çanak-çömlek ve metal süs eşyası stilleri, güney ve batı bölgelere damgasını vuran La Tene tarzından oldukça farklıdır. İlk dönem arkeologları La Tene tarzını Keltlerle (Galyalılarla) eş tutarken, Jastorf tarzını Cermenlerle eş tutmuşlardır; ancak son dönem çalışmaların gösterdiği kadarıyla Roma ve Yunan yazarların tanımladığı insanlarla, bahsi geçen materyal kültürlerini böylesine direkt bir bağlantıyla eşleştirmek pek de garantili bir yöntem değildir.

Roma Dönemi arkeolojisinin gösterdiğine göre (M.Ö. 450- M.S. 50) Ren'in batısındaki Roma kentleriyle, istila edilmemiş olan doğu kıyısı bölgeleri arasında -kimisi barışçıl kimisi düşmanca- pek çok etkileşim olmuştur. Nehrin doğu tarafında bulunan çoğu mezardan çanak-çömlekler, tunç kadehler, süs eşyaları, hatta silahlar gibi Roma üretimi eşyalar çıkarılmıştır. Aşağı Saxony bölgesindeki Feddersen Wierde antik yerleşkesi gibi yerlerdeki kalıntılar, bu bölge topluluklarının Romalılarla ticari ilişkiler içine girerek refah düzeylerini arttırdıklarını ve sosyal bir dönüşüm geçirdiklerini göstermektedir.

DİLBİLİM AÇISINDAN CERMENLER

Demir Çağı insanlarına ait herhangi bir yazılı belge bulunmadığı için Cermenik dil ailesinin Roma istilalarının öncesine denk gelen dönemlerinin keşfini yapmak çok zordur. Kuzey Avrupa insanlarını kaleme alan antik Roma ve Yunan yazarlar da -muhtemelen anadiller konusunda pek bir fikirleri olmadığı için- bu insanların konuştukları dil hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Kıtanın kuzey kesimlerinde Latin alfabesi ile tanışık olan topluluklar, tahminen M.S. 1. veya 2. Yüzyılda Runik yazıyı geliştirdikleri için bu insanların dilbilimsel tam teşekküllü bir dile sahip oldukları düşünülmektedir. Dilbilimciler bu dil ailesini Cermenik Diller olarak adlandırmaktadır.

Rhineland'de bulunan ve Roma istilasının yıkıcı tahribatından kurtarılmayı başarmış tabletlerde yazan bazı isimler Cermenik dillerle ilişkilendirilirken, diğer bazı isimlerin Keltçe olduğu görülmektedir. Bazı isimler ise her iki dil ailesinin ortak özelliklerini taşımaktadır. Muhtemelen Sezar ve Tacitus'un yaşadığı dönemlerde ılıman Avrupa bölgesinde yaşayan insanlar Cermen ve Kelt dillerinin karışımı bir dil kullandıkları için, o dönemlerde bu ayrımı yapmak günümüz dünyasındaki kadar kolay olmamıştır.

Ayrıca bkz. **Oppida** (3. Cilt, 6. Bölüm); **Manching** (3. Cilt, 6. Bölüm); **Gergovia** (3. Cilt, 6. Bölüm); **Kelheim** (3. Cilt, 6. Bölüm); **Langobards** (4. Cilt, 7. Bölüm)

KAYNAKÇA

Bazelmans, Jos. "Conceptualising Early Germanic Political Structure." In *Images of the Past: Studies on Ancient Societies in Northwestern Europe*. Edited by N. Roymans and F. Theuws, pp. 91–129. Amsterdam: University of Amsterdam, 1991.

Beck, Heinrich, ed. *Germanenprobleme in heutiger Sicht*. Berlin: Walter de Gruyter, 1999.

Beck, Heinrich, Heiko Steuer, and Dieter Timpe, eds. *Germanen, Germania, Germanische Altertumskunde*. Berlin: Walter de Gruyter, 1998.

Lund, Allan A. *Die ersten Germanen: Ethnizität und Ethnogenese*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 1998.

Pohl, Walter. *Die Germanen*. Munich: R. Oldenbourg, 2000.

Todd, Malcolm. *The Early Germans*. Oxford: Blackwell, 1992.

Wells, Peter S. *Beyond Celts, Germans, and Scythians: Archaeology and Identity in Iron Age Europe*. London: Duckworth, 2001.

OPPIDA

JOHN COLLIS

Oppidum Latince şehir karakterinde ve savunma hattı olan site anlamına gelmektedir; kısaltacak olursak; kasaba kelimesinin karşılığına denk gelir. Kelimenin modern arkeolojide kullanımı Jül Sezar'ın *De Bello Gallico* isimli eserinden kaynaklanır. Bu eserde Sezar, Genova (Genova), Vesontio (Besançon), Lutetia (Paris), Gergovia (Gergovia) ve Bibracte (Mont Beuvray) gibi yerleşim birimlerinden *oppida* (oppidum kelimesinin çoğul hali) olarak bahseder, hatta zaman zaman “şehir” anlamına gelen *urbs* tanımını kullanır. Almanya ve Britanyalı isimlendirme uzmanlar, Geç Demir Çağı'nın milattan önce ilk ve ikinci yüzyıllarına ait, en az 25-30 hektarlık alanlar kaplayan ve Orta İspanya dâhil olmak üzere, Macaristan Ovası'ndan Fransa'ya kadar çok geniş bir alanda görülebilen, savunma hatlarıyla çevrelenmiş tarihi kasabalardan oluşan arkeolojik siteler için bu ismi kullanmayı uygun bulmuşlardır. Sezar ve diğer Latin yazarlar da tepekaleleri ve 5-10 hektarlık küçük ama savunma hatlarına sahip şehir tipi yerleşkeleri isimlendirmek için aynı terime başvurmuşlardır. Fransız isimlendirme uzmanları Entremont ve Enserune gibi Güney Fransa kasabaları ile Mont Lassois ve Heuneburg gibi M.Ö. 6. Yüzyılın Hallstatt periyodu tepekalelerini *oppidum* olarak isim-

* Bu bölümün devamında Manching başlıklı makale yer almaktadır.

Avrupa'daki başlıca oppidalardan bazıları. WELLS 1999'dan uyarlanmıştır.

lendirirler. Britanya'da ise bu terim; bazıları Camulodunum (Colchester) gibi 2000 hektar kadar geniş bir alana yayılmış olan, M.Ö. 1. ve M.S. 2. yüzyıllarda adanın alçak bölgelerine kurulmuş, etrafları ise linear setlerle korunmaya alınmış yerleşkeler için kullanılır. Bu makalede Britanya ve Almanya nomenklatürü kullanılacak; Galya, Orta Avrupa ve Britanya'daki *oppidumlar* (*oppida*) anlatılacaktır.

GALYA VE ORTA AVRUPA OPPİDURLARI

Oppidumlar oldukça geniş topraklar üzerine kurulmuş olup büyük nüfuslara sahiptirler. Dolayısıyla, buralardaki siyasi oluşumun Akdeniz'in şehir devletlerindeki- ya da klan devletlerindeki- siyasi oluşumdan bir hayli farklı olacağı kesindir. Roma ve Atinalılarla kıyaslarsak; oppidumlar en büyük kentin değil, orada yaşayan klanın ismi ile (örneğin: Audei, Arverni, vs.) anılırlar ve arazi büyüklüğü açısından, şehir-devletlerinden daha geniş bir alan kaplamaktadırlar. Burgonya'da Autun yakınlarındaki Mont Beuvray kazı alanı iyi bir oppidum örneğidir. Milattan önce en az 2. Yüzyıl itibarı ile Roma'nın yasal müttefiki haline

Audeu'nun ana yerleşim birimi olan yerleşkeyi antik adıyla Bibracte olarak anan Sezar, M.Ö. 52-51 arasındaki kış mevsimini burada geçirmiş ve De Bello Gallico'yu yazmış fakat şehrin oligarşik yapısı hakkında çok az şey anlatmıştır. Yıllık olarak düzenlenen eyalet başkanlığı seçimlerinden bahseden Sezar, bir senato bulunduğunu ve şehrin gelirinin yıllık olarak düzenlenen müzayedelerde tüccarlardan toplanan vergilerle sağlandığını belirtmiştir.

Morvan dağ sıralarının en yüksek tepesinin doruğuna kurulmuş olan Mont Beuvray savunma bakımından çok iyi bir konumdadır ve hatırı sayılır uzaklıklardan bile her yönden görülebilmektedir. Arazi yapısı tarıma elverişli olmasa da bölgede zengin demir yatakları bulunur. Akdeniz- Atlantik arasındaki önemli ticaret rotalarından birini kontrol etmekte olan oppidum, Saone Vadisi'ni Yonne Nehri aracılığıyla Paris Ovası'na bağlayan hatta da hakimdir. Dendokronoloji kayıtlarından edinilen bilgilere göre yerleşkenin kuruluş tarihi M.Ö. 120 civarındır. İlk olarak, tepenin alçak kesimlerinde 200 hektarlık bir alanı kapsayacak şekilde surlarla çevrilmiştir. Sezar'ın deyişiyle *murus Gallicus* adı verilen bu sur tipi, taşlarla örülmüş iki duvarın arasına birbirleriyle çapraz konumda ve demir kazıklarla birleştirilen kalaslar yerleştirildikten sonra aradaki boşlukların toprak ve taş parçalarıyla kapatılması ile inşa edilir. Surların dış kısmında bir hendek (Mont Beuvray'de bu kısım bir terastır), iç kısmında ise topraktan bir rampa bulunur. Bir süre sonra içeriye diğer bir sur inşa edilerek surların kapsadığı alan 135 hektara düşürülmüştür. Günümüz dünyasında Fecamp'ı seyreden oppidumu kazıyan kişi Mortimer Wheeler'ın adını alan ve devasa toprak yığını ile yapılmış olan yokuşlu ön cephe; surların defaten tamir edilmesinin ardından son bir müdahale ile M.Ö. 1. Yüzyılın son dönemlerinde inşa edilmiştir. Bu tadilatlar surların uzaktan daha iyi görünebilmesini sağlamak amacı ile yapılmış olabilir. Açıkçası, savunma hattının tek amacı "savunma" olmayabilir çünkü Porte de Rebout adı verilen ana giriş kapısı savunma ihtiyacını giderecek kapılardan çok daha büyüktür ve diğer silerde var olan kapı kontrol yapısı burada görülmemektedir.

Bu yerleşkede tüketimin maksimum oranda olduğu Batı İtalya'dan getirilen binlerce şarap amforasının varlığından anlaşılmaktadır. Ne var ki; Mont Beuvray'ın istila öncesi kalıntıları Ağustos Devri'nin kagir binalarıyla üst üste geldiği için bu döneme ait kalıntılar tam olarak analiz edilememiştir. M.Ö. 10 ve M.S. 10 yılları arasında, istila sonrasındaki

iki jenerasyon boyunca, nüfusun tamamı Augustodunum (Autun)'un 20 km ilerisinde, daha az görünür bir yere taşınana kadar yerleşkede, umumi veya şahsa özel, sayısız bina inşa edilmiştir.

Yerleşkelerin iç tasarımlarının iyi şekilde ortaya çıkarıldığı oppidum kazıları arasında Soissons yakınlarında St. Germain'deki Villeneuve kazı alanı, Fransa'da Suippe/Variscourt'taki Condesur kazı alanı, Çek Cumhuriyeti'nde bulunan Stare Hradisko, Zavist ile Hrazany kazı alanları ve Tuna Nehri'nin Almanya'dan geçen kısmının kıyılarında konuşlanmış olan Manching kazı alanı yer alır. Bahsi geçen tüm oppidumlarda, kalaslarla inşa edilmiş büyük bir evin etrafına dizilmiş ahırlar, ambarlar, atölyeler ve kuyuların hepsini kapsayacak şekilde kazıklı çitlerle çevrilmiş çiftlikler bulunmaktadır. Genişlikleri en fazla 4.000 metre kare olmak üzere, yaklaşık 1.000 ila 2.000 metre kare arasında değişmekte olan bu çiftlikler Akdeniz şehir devletlerinde gördüğümüz avlulu evlerin bir başka versiyonu olmakla birlikte elit kesime ait gibi görünmektedir. Oppidumların ortak özelliklerinden bir tanesi de tunç kalıplılığı, demircilik ve para üretimi gibi endüstriyel aktiviteler için ayrılmış olan atölyelere sahip olmalarıdır.

Toplunun daha alt tabakalarındaki insanların yaşadıkları evler, çoğu zaman tek odalı ahşap evlerdir. Yukarıda söz ettiğimiz çiftlik evlerinden çok daha küçük olan bu evler tepe yamaçlarının insan eliyle düzeltilerek teras haline getirilen bölgelerine veya -Mont Beuvray ve Manching'de gördüğümüz üzere- ana geçiş yollarının kenarlarına dizilmişlerdir. Bu insanların çoğu üretim sektöründe yer almaktadır. Kimisi tunç ustası olup çengelli iğne ile tutturulan tunç broşlar veya kemer tokaları gibi seri üretim malları üretmiş; kimisi ise demir ustası olup kılıçlar, kınlar, mızraklar, oymalı kalkanlar gibi silahlar; delgiler, çekiçler, kes-kiler, bıçaklar, baltalar gibi marangoz aletleri; pulluk demirleri, oraklar, tırpanlar, budama kancaları gibi zirai araç-gereçler; kapı mandalları, anahtarlar, kilitler, kazan askıları gibi ev aletleri veya at arabaları ve yük vagonlarına ait parçalar gibi araba aparatları üretmişlerdir. Çeşitli renklerde boncuklar, kolye uçları ve bilezik yapımında cam kullanılmış; süsleme amaçlı düğmelerin kaplanması da özellikle kırmızı cam kullanılmıştır. Giysi dikimi için eğrilmiş yün ve deri kullanılmış olmakla birlikte bu materyallere ait kalıntılar arasında günümüze kadar ulaşabilenlerin sayısı oldukça azdır. Bun insanların ayrıca pişirme ve yemek yeme kapları gibi günlük kullanım için üretilen çanak çömleklerden,

hayvan figürleri ve geometrik şekillerle süslenmiş olanlara kadar pek çok çanak-çömlek çeşidi üretmişlerdir. Özel pişirme kapları yüzlerce kilometre öteden getirtilen grafit karışımı kilden yapılmaktadır. Dolaşısıyla, oppidumlar birbirlerine geniş ticaret bağlarıyla bağlı üretim merkezleridir. Bu ticaret ağlarında paylaşılanlar arasında metal, tuz, amber ve killi şist gibi hammaddeler de yer almaktadır. Kimi zaman, oppidumlar ya hammaddelerin yoğun olarak bulunduğu bölgelerin çevresine ya da tam üzerilerine kurulmuşlardır. Almanya'daki Kelheim ve Lüksemburg'daki Titelberg'de örneklerinde gördüğümüz üzere bu bölgeler genellikle demir yataklarına yakın bölgelerdir.

Oppidumların inşası, tarih içinde önemli bir anda, halkın artık bir kasabada yaşaması gerektiğine karar veren insanlar tarafından, bilinçli bir şekilde başlatılmıştır. Belli ki bu karar mercileri bir kasabanın nasıl olması gerektiğinden ve bu yapıyı düzen altında tutacak ekonomik, sosyal ve politik oluşumlardan haberdardılar. Örneğin Manching; zaman içinde aşamalı olarak genişletilerek şehir boyutlarında bir yapıya kavuşturulan, savunma hatlı yerleşkeler arasında en eşsiz olandır. M.Ö. 2. Yüzyılın sonlarında, korumalı bir oppiduma yerleşmek üzere terk edilen Fransa'daki 8 hektarlık bir açık yerleşim alanı olan Lezoux'da daha sıradan bir yerleşim sistemi görülür. Sonradan iskân edilen oppidum ise M.Ö. ilk yüzyılın son dönemlerinde, tepenin ayağındaki bir Roma yerleşkesine göç etmek adına terk edilmiştir.

Aslında, oppidumların yapısında bölgesel olarak kayda değer farklar görülmektedir. Soissons'daki Villeneuve- St. Germain ve Pommiers yerleşkeleri ya da Clermont-Ferrand'daki Corent, Gondole ve Gergovia yerleşkelerinde görüldüğü gibi; bazen bazı oppidumlar birlerinin yerini geçer. Çoğu zaman da daha önceden varlığı bilinen büyük bir yerleşim birimi olmamasına rağmen, çok sayıda küçük yerleşim biriminin bir araya gelerek büyük bir yerleşim birimi oluşturdukları görülür. Roanne ve Feurs'deki açık alan yerleşkelerindeki nüfusun, yakınlarına Jœuvres, Cret-Chatelard ve Palais d'Essalois gibi oppidumların kurulmasının ardından küçüldüğü doğrudur ama buralar asla tamamen boşaltılmamışlardır. Clermont-Ferrand gibi bazı oppidum alanlarında ise oppidum öncesine ait tüm yerleşim birimlerinin tamamen boşaltıldığı görülmektedir. Diğer yerlerde (örneğin Champagne'de) kırsal kesimde çok sayıda küçük çiftlik ve mezra bulunduğu tespit edilmiştir; ayrıca buralarda karımıza çıkan zengin mezar kalıntıları Kuzey Fransa'nın elit kesimler ta-

rafından iskan edildiğini göstermektedir. Güneydoğu Fransa'ya baktığımızda ise oppidum oluşumları çok az bilinmektedir. Carnutes topraklarındaki etrafı açık yerleşke Saumeray'da yaşayan insanlar, yakınlarına kurulan oppidumun varlığına rağmen herhangi bir olumsuzluğa maruz kalmadan yaşamlarını sürdürebilmişlerdir. Bu örnekte olduğu gibi, bazen oppidumlar kurulmuş ama insanların ilgisini çekmemişlerdir.

Galya'da oppidumların kurulduğu periyod, dendokronoloji kayıtlarına göre M.Ö. 120 dolaylarıdır. Bu tarih Roma'nın Fransa'yı ele geçirmesi (M.Ö. 125-123) ve Yunan etnolog Posidonius'un söylediğine göre Atlantik'ten Ren Nehri'ne kadar her yeri kontrolü altında tutan Arverni'yi bozguna uğratmasıyla (M.Ö.123) aynı zamana denk gelir. Orta Avrupa'da, örneğin Çek Cumhuriyeti'ndeki Hrazany, Zavist, ve Stare Hradisko oppidumları gibi bazı yerleşkeler bir kaç kuşak öncesine (M.Ö. 2. Yüzyılın başlarına) ait olmalarına rağmen kuruluşlarının altında yatan tarihsel bir bağlam bulunmamaktadır.

Sezar'ın Galya seferinde, hele ki Avaricum (Bourges), Gergovia, Alesia (Alise-Ste. Reine) ve Uxellodunum (Puy-d'Issolud) kuşatmalarında, oppidumlar çok önemli bir üstlenmişlerdir. Ama ne hikmetse; Romalıların M.Ö. 15-14 yıllarında Tuna Nehri'ne ulaştıkları vakitlerde, Manching gibi pek çok oppidumun aslında çoktan boşaltılmış olduğu görülür. Roma istilasının dışında kalan topraklarda bulunan Hrazany ve Zavist yerleşkelerinin kapıları, buralar yanıp kül olmadan hemen önce alelacele kapatılmıştır. Bu durum uzunca bir süre Cermen liderler Maroboduus ve Macromanni'nin M.Ö. 10 yılında yükselişleri ile bağdaştırılmış fakat son dönemlerde yapılan arkeolojik keşifler sonucunda bu bölgelerin yıkım tarihinin çok daha eskiye dayandığı düşünülmektedir. Öte yandan, Galya'daki diğer bazı siteler, örneğin Roma'nın düşman bellediği Gergovia ve Mont Beuvray gibi yerleşkeler, Alise-Ste. Reine Oppidumu gibi Roma periyoduna yetişemeseler de bir kaç jenerasyon boyunca iskan edilmeye devam etmiştir. Kaldı ki, Besançon (Vesontio), Reims (Durocortorum), Paris, Chartres (Autricum) ve Orleans (Aurelianum Cenabum) yerleşkeleri günümüz dünyasında hala iskân halindedir.

Orta İspanya'daki siteler üzerine yeterli sayıda çalışma bulunmadığı için haklarında çok az şey bilinmektedir. Bu yerleşkeler; Güney ve Doğu İber'in küçük kasabaları ve Kuzey ve Güney İber'in tepkaleleri ile zıtlık içindedir. M.Ö. 5. Yüzyıl civarında başlayan tarihleri, Ilıman Avrupa'nın Las Cogotas ve La Mesa de Miranda gibi yerleşkelerinden çok daha eski-

ye dayanmaktadır. Yerleşkelerin bir kısmı Kartaca ve Roma çekişmesine kurban gitmiştir. Bunlar arasında Salamanca, M.Ö. 220 tarihinde Kartacalı General Hannibal tarafından ele geçirilmiş; Soria yakınlarındaki Numantia ise M.Ö. 133 tarihinde Romalı General Scipia Africanus tarafından kuşatılmıştır. Tipik olarak bu yerleşkelerde iki ya da üç adet korumalı alan bulunur ve giriş kapıları oldukça geniştir. La Mesa de Miranda'nın koruma hattıyla çevrelenmiş alanı 30 hektar, Las Cogotas'ınki 15.5 hektar, Ulaca'nınki ise 30 hektardır. Utaca'da nadiren üç, dört odalı olmakla birlikte genellikle tek odalı ve taştan yapılmış çok sayıda "ikiz ev" bulunur. Bu evlere ek olarak törenler ve dini uygulamalar için kullanılmak üzere dizayn edilmiş binalar inşa edilmiştir. Mezarlıklarda zengin silahlar ve süs eşyaları ile donatılmış mezar sayısı az olup; var olanlar da çoğunlukla Galya'nın kuzey kesimlerinde karşımıza çıkan olağanüstü zengin mezarlarla kıyaslanabilecek bir niteliğe sahip değildir. Dolayısıyla bu bölgedeki sosyal hiyerarşinin fazla gelişmediği düşünülmektedir.

BRİTANYA OPPİDURLARI

Britanya'daki oppidumların tarihleri M.Ö. 1. Yüzyılın son dönemleri ile M.S. 1. Yüzyılın ilk dönemleri arasına denk gelir. Yerleşim bölgesi olarak genellikle vadileri çevreleyen alçak düzlükler veya nehirler arasındaki alçak sırtlar seçilmiştir. Bu bağlamda, bu yerleşkelerin savunma odaklı inşa edilmedikleri düşünülmektedir. 300-2000 hektar arası değişkenlik gösteren devasa boyutları göz önünde bulundurulduğunda, bu yerleşkelerin kurulması için yeterli insan sayısına ulaşmak imkânsızmış gibi gelmektedir. Kimi zaman stratejik komuta merkezlerini bile kapatan düz hatlı siperler ve toprak duvarların veya 2-3 hattan oluşan devasa boyutlardaki kale duvarlarının asıl fonksiyonlarının "göz doldurmak ve hayranlık uyandırmak" olduğu düşünülmektedir. Asille-re ait olduğu varsayılan bu mülklerin sadece belirli kısımları iskân edilmiştir. Britanya oppidumlarına eşlik eden en zengin Geç Demir Çağı mezarları: Colchester'de Lexden ve St. Albans'taki Folly Lane mezarlarıdır. Tarihi kaynaklar ve demir para kalıntılarından yola çıkılarak, bu bölgelerde hüküm süren 3 hanedan olduğu bulunmuştur. Paraların üzerinde kralların isimleri ile birlikte şehir isimleri de yazmaktadır ve kraliyet isimleri sırasıyla şöyledir: Camulodunum (Colchester), Verulamium (St. Albans), Calleva Atrebatum (Silchester). Klasik kaynaklar

314 Antik Avrupa

Colchester'ı "Britanya Kralı Cunobelin'in başkenti" olarak tanımlar. Bahsi geçen tüm kazı alanları, Roma dünyası ile geniş çaplı bir ticaret ilişkisi geliştirildiğini gösteren kanıtlarla doludur. Dışarıdan alınmış olan mallar arasında İtalya'dan getirtilen şarap; İspanya'dan getirtilen balık ezmesi (garum); Galya ve Kuzey İtalya'dan getirtilen çanak-çömlekler bulunur. Bu yerleşkelerin pek çoğu önemli Roma kasabaları haline gelmişlerdir.

Ayrıca bkz. Cermenler (3. Cilt, 6. Bölüm); Manching (3. Cilt, 6. Bölüm); Tepekaleler (3. Cilt, 6. Bölüm); Gergovia (3. Cilt, 6. Bölüm); Kelheim (3. Cilt, 6. Bölüm); Heuneburg (3. Cilt, 6. Bölüm); Tarnm (4. Cilt, 7. Bölüm).

KAYNAKÇA

Collis, John R. *Oppida: Earliest Towns North of the Alps*. Sheffield, U.K.: University of Sheffield, 1984.

Cunliffe, Barry W. *Iron Age Communities in Britain: An Account of England, Scotland, and Wales from the Seventh Century BC until the Roman Conquest*. 3d ed. London: Routledge and Kegan Paul, 1991.

Cunliffe, Barry W. and Simon Keay. *Social Complexity and the Development of Towns in Iberia, from the Copper Age to the Second Century AD*. Oxford: Oxford University Press, 1995.

Fichtl, S. *La ville celtique: Les oppida de 150 av. J.-C. à 15 ap. J.-C.* Paris: Éditions Errance, 2000.

Hodges, Richard. *Dark Age Economics: The Origins of Towns and Trade A.D. 600–1000*. 2d ed. London: Duckworth, 1989.

Guichard, Vincent, and Franck Perrin, eds. *L'aristocratie celtique à la fin de l'Âge du Fer. Bibracte 4. Glux-en-Glenne*, France: Centre archéologique européenne du Mont Beuvray, 2001.

Guichard, Vincent, S. Sievers, and O. H. Urban, eds. *Les processus d'urbanisation à l'âge du Fer: Eisenzeitliche Urbanisationsprozesse. Bibracte 5. Glux-en-Glenne*, France: Centre archéologique européenne du Mont Beuvray, 2000.

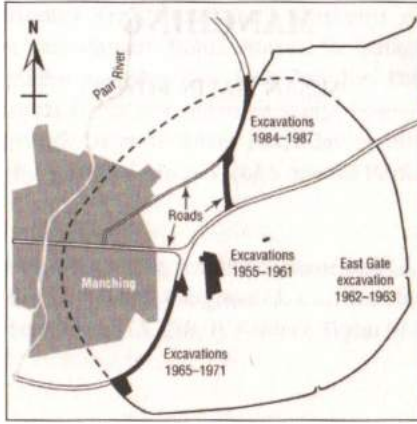
Wells, Peter S. *The Barbarians Speak*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1999.

MANCHING

SUSAN MALIN BOYCE

Manching; Almanya Bavyera'da bulunan ve La Tene periyoduna ait bir oppidumdur. M.Ö. 250-80 yılları arasında kullanılmış olan yerleşke M.Ö. 80'den sonra yavaş yavaş terk edilmiştir. Bu tip yerleşkeler arasında sistematik olarak kazılar sürdürülen bir avuç oppidumdan bir tanesi olan Manching'in devasa boyutları sebebiyle yalnızca %3'ü kazılabilmiş olmasına rağmen, kazı alanından çıkarılan kültürel materyaller ve yerleşkenin fiziki koşullarına dair kanıtlar, tarihöncesi uzmanlarının oppidumların organizasyon biçimleri ve fonksiyonları hakkında yeteri kadar bilgi edinebilmelerine yetecek kadar fazladır. Çoğul hali "oppida" olan *Oppidum* kelimesi Jül Sezar'ın M.Ö. 58-50 yılları arasında fethetmek üzere kuzeye doğru ilerlediği Galya kabilelerinin yaşadıkları savunma hatlı kasabaları tarif etmek için kullandığı bir terimdir.

Hemen hemen her birinin iç düzeni birbirlerinden farklı olduğundan dolayı oppidumların tarihsel süreçteki rolleri çoğu arkeolog için tartışmalı bir konu olmuştur. Bir yerleşkenin Oppidum olarak tanımlanabilmesi için bakılan kriterler; yerleşkelerin büyüklüğü, savunma hattının varlığı, endüstriyel aktiviteler, coğrafi konumları ve iskan edilme dönemleridir. Genellikle yüzlerce hektara yayılan bu geniş yerleşkelerin etrafı toprak ve kalaslarla örülen surlar ve hendeklerle çevrilidir. Doğal

Şekil 1. Modern Manching, Bavyera'da kazı alanlarını (karanlık bölgeler) gösteren saha planı. Modern karayollarının karanlık bölümleri, yol yapımının gerektirdiği kazı alanlarını göstermektedir. Moscati et al. 1991.

olarak savunma imkânı tanıyan veya yükseltilen araziler üzerine kurulan bu yerleşkeler çoğunlukla ticaret ağlarının kesişme noktalarına konuşlandırılır ve çanak-çömlek yapımı ile demir işçiliğinin yoğun olarak gerçekleştirildiği özel bölümleri vardır. Oppidumların kurulması ve terk edilmeleri M.Ö. son iki yüzyıl boyunca gerçekleşir. Avrupa'daki dağılımları ise Kelt nüfusunun Fransa'nın batısından Çek Cumhuriyeti'ne kadar olan toprakları işgal etmeleri ile örtüşmektedir.

Alanda yapılan arkeolojik keşiflerin önemi ve buradan çıkarılan zengin materyal çeşitliliği bakımından Manching son derece istisnai bir kazı alanıdır. Ingolstadt'ın hemen güneyindeki Pfaffenhoffen ilçesinde, 280 hektarlık alana yayılmış olan site, Tuna boyundaki bir nehir terasına konuşlanmıştır. Yerleşkenin açıkta kalan kısmı Sezar'ın murus-Gallicus olarak isimlendirdiği ve 7,2 kilometre uzunluğundaki surlarla korunmaktadır. Murus-Gallicus tipi surlar birbiri üstüne çaprazlama konulan kalaslar kullanılarak sağlamlaştırılır ve önlerinde bir hendek bulunur. Aslında bu tarz surlar Manching kadar doğuda bulunan bölgelerde pek yaygın değildir. Bu bölgelerde yaygın olarak Kellheim tipi surlar inşa edilir. Kellheim tipi surların dış duvarları dikine yerleştirilmiş kalasların arasına üst üste taşlar dizilerek örülür; iç kısımda ikinci bir duvar veya iki duvar arasında kalas örgüsü ile sağlamlaştırmış kı-

sımlar bulunmaz. Surların kalıntıları 19. Yüzyılın ilk başlarında ortaya çıkmış ve Roma kökenli olduğu sanılmıştır. 1888 yılında Sezar'ın *De bello Gallico* isimli eserinden haberdar olan bir Roma tarihçisi tarafından -biraz tereddütlü de olsa- Keltlere ait bir duvar olduğu tanımı yapılmıştır. En sonunda, Paul Reinecke, 1903 yılında tarihi eserler ve anıtlar üzerine envanter çalışması yaptığı sırada, Manching'den çıkarılan tarihi eserlerin Fransa ve Bohemya'daki oppidumlardan çıkarılan eserlere çok benzediğini keşfetmiştir.

1936 ve 1938 yılları arasında Manching'in bulunduğu bölgeye bir askeri havaalanı yapılmak istenmiş ve sitenin kazılması bir nevi zorunlu hale gelmiştir. Pistin inşası sırasında yerleşkenin merkezi bölümü bir hayli darbe almış ve surların bir kısmı kırılarak duvardan ayrılmıştır. Kapıda beklemekte olan savaşın gerektirdiği zorunluluklar arkeolojik eserlerin kurtarılabilmesinin önünde büyük bir engel teşkil ettiği için, harabeler arasından sadece bir avuç antik eser muhafazaya alınabilmiştir. Zaten hemen akabinde havaalanı bombalanmıştır. 1955 yılında müttefik kuvvetler, havaalanını yeniden inşa edilmesi söz konusu olunca arkeologlarla yapılan sıkı pazarlıklar sonucunda, yerleşkenin arkeolojik tetkikinin yapılması üzerine eşi benzeri görülmemiş bir para yardımı yaparak kazıların başlamasına ön ayak olmuşlardır. O yıl başlayan kazılar Werner Kramer'in yönetiminde 1974 yılına kadar devam etmiştir. 10 yıllık bir aradan sonra, 1984 yılında Bavyera Kültürel Mirası ve Anıtları Koruma Departmanı (Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege) tarafından yeniden bir kazı çalışması organize edilmiştir. Bu çalışma, sitenin içinden geçmesi planlanan Landstrasse B16 yolunun çıkış rampasının inşaatına müsaade edilip edilmeyeceği konusunun gündeme gelmesiyle başlamış ve yerleşkenin kuzey kesiminde, merkezden duvara kadar 1 kilometre uzunluğunda, 35-60 metre genişliğinde bit hat boyunca kazılar yapılmıştır. Daha sonraki 6 hektarlık kazı çalışması ise 1996 yılında başlatılmıştır. Tüm bu kazılarda ortaya çıkarılan materyallerin tarihleri La Tene C1 (M.Ö. 280-220) periyodu ile La Tene D1 (M.Ö. 120-80) periyodu arasında denk gelmektedir.

Yerleşke M.Ö. 3. Yüzyıldan başlamak üzere çok katmanlı bir oluşum sergilemekte, bu da Manching'i en eski oppidumlardan birisi yapmaktadır. Sitedeki ilk yerleşim birimleri kabaca dairesel bir alan olarak tarif edebileceğimiz yerleşke alanının merkezinde yoğunlaşmakta ve surların inşasından daha eski bir tarihe denk gelmektedir. Eski merkezin

içinden geçen ve doğu-batı doğrultusunda uzanan yol, sonradan surların doğu ve batı girişlerine açılır şekilde inşa edilecek olan ana cadde-nin temelini oluşturmaktadır.

Surların M.Ö. 2. Yüzyılın 2. yarısına denk gelen ilk inşası, üretim ve ticaret merkezi haline gelmiş olan Manching'e prestij kazandırmak amacıyla yapılmış gibi görünmektedir. Yerleşkede icra edilen aktiviteler sadece hammaddelerin toplanması ve malların üretimi ile sınırlı değil, pazar kasabaları ve fuarlarda sık sık karşımıza çıkan diğer aktiviteler ile toplu ziyafet ve kutlamaları da içine almaktadır. Surların doğu girişine ilave edilen ahşap yapının M.Ö. 105 tarihini gösteren dendrokronoloji kayıtlarından anlaşıldığı üzere surların onarım ve restorasyonu Manching'de yaşam olduğu müddetçe devam etmiştir. Yerleşkenin 7.2 kilometrelik çevresini komple sarmalayan üçüncü bir duvar inşasından anlaşıldığı kadarıyla surların fonksiyonu zaman içerisinde değişmiş ve savunma amaçlı bir yapıya büründürülmüştür. Üstüne üstlük, mezar kazılarında ortaya çıkan ve ölüm sebebi savaşta aldıkları darbeler olan bireylerin varlığı, yerleşkenin saldırıya maruz kaldığını kanıtlamaktadır.

Yerleşkenin iç düzeni tam bir ticaret merkezi görüntüsü vermektedir. Sıra sıra tezgahlar ve evlerin aralarında tarım ürünlerinin yüklü miktarlarda ticaretini sağlayacak şekilde tahıl depoları bulunmaktadır. Üretimi yapılan cam, seramik, tunç ve demir eşyalardan anlaşıldığı kadarıyla Manching zanaat alanında oldukça gelişmiş bir merkezdir. Kazılarda, paralar, para basmak için kullanılan kalıplar, ayrıca Akdeniz şarabı taşıyan 48 adet amfora çıkarılmıştır. Manching'de çıkarılan antik eser kataloglarında; kazı alanında bulunmuş olan tunç eşyalar, fibulalar (broşlar), cam, bitki örtüsü kalıntıları, grafit çömlekler, dışarıdan getirtilmiş çanak-çömlek çeşitleri, torna tekniği ile üretilmiş çömlekler, boyalı çömlekler ve mezarlarda bulunan ölü kalıntılarının analizleri bulunmaktadır.

Ayrıca bkz. La Tene (3. Cilt, 6. Bölüm); Oppida (3. Cilt, 6. Bölüm); Tepkaleler (3. Cilt, 6. Bölüm).

KAYNAKÇA

Bott, R. D., G. Grosse, F. E. Wagner, U. Wagner, R. Gebhard, and J. Riederer. "The Oppidum of Manching: A Center of Celtic Culture in Early Europe."

Naturwissenschaften 81, no. 12 (1994): 560–562.

Collis, John. *Oppida: Earliest Towns North of the Alps*. Charlesworth, U.K.: H. Huddersfield, 1984.

Dannheimer, Hermann, and Rupert Gebhard, eds. *Das keltische Jahrtausend*. Mainz, Germany: Philipp von Zabern, 1993.

Gebhard, Rupert. "The Celtic Oppidum of Manching and Its Exchange System." In *Different Iron Ages: Studies on the Iron Age in Temperate Europe*. Edited by J. D. Hill and C. G. Cumberpatch, pp. 111–120. BAR International Series, no. 602. Oxford: British Archaeological Reports, 1995.

Green, Miranda J., ed. *The Celtic World*. London: Routledge, 1995.

Krämer, Werner. "The Oppidum at Manching." *Antiquity* 34 (1960): 191–200.

Moscatti, Sabatino, et al., eds. *The Celts*. New York: Rizzoli, 1991. Wells, Peter S. *Farms, Villages, and Cities: Commerce and Urban Origins in Late Prehistoric Europe*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1984.

TEPEKALELER

BARRY RAFTERY

Arazi üzerindeki yüksek bölgeler tarihöncesi insanların yaşamında önemli bir yer tutmuşlardır. Kimi zaman doğaüstü varlıklarla insanoğlunun buluşma noktası olan tepe dorukları kimi zaman da ölümlerin ebedi istirahatlarına yatırıldıkları hatta yılın belirli dönemlerinde dini toplantıların gerçekleştirildiği kutsal bölgeler olmuşlardır.

Kısa süreli tehlike anlarında geçici olarak korunma imkanı sağlayan tepe dorukları, uzun süreli tehditlerin varlığında ise savunma amaçlı yapılara mesken olmuşlardır. İlk başlarla ahşaptan yapılmış kazık çitler yeterli iken, kısa süre içinde toprak ve taşlarla örülmüş, daha dayanıklı savunma duvarları devreye girmiştir. Bu yapıların büyük çoğunluğu kısa süreli sığınma ihtiyacı için kullanılırken, Avrupa'da bulunan savunma duvarlı yerleşkelerin çok büyük bir kısmı ticaret, endüstri, yönetim ve hatta dini aktiviteler açısından önemli merkezler olmuşlardır. Tepenekalelerin esas fonksiyonu hiç şüphesiz güvenlik ve savunma ihtiyaçlarını gidermektir, fakat büyük bir kısmı oldukça etkileyici olan bu yapıların, manevi amaçlara hizmet ettikleri de vurgulanmalıdır. En iyi örneklerinden biri İngiltere, Dorset'teki Maiden Kalesi olan bu muazzam yerleşkelerin etrafındaki devasa siperlerin askeri savunmanın çok ötesinde bir işleve sahip olduğu düşünülmektedir. Azametleri ile birlik-

te ister istemez bir saygınlık uyandıran bu muazzam tepekaleler, kabileye ait gücün somutlaşmış hali gibidirler.

Avrupa Kıtası'ndaki gerçek anlamda "tepekale" olarak adlandırılacak ilk yerleşkelerin hangi tarihte inşa edilmeye başladığı tam olarak çözülememiştir. Aslında basit çitlerle kurulmuş savunma hatlarının toprak yığınlarıyla sağlamlaştırılıp etkileyici boyutlarda savunma duvarlarına dönüştürülmesi M.Ö. 5. Yüzyılın sonları, 4. Yüzyılın başları gibi erken bir tarihte denk gelir. Bu yapıların hiç değilse bir kaç tanesinin korunma amaçlı inşa edildiği kesindir. Örneğin Britanya'daki Neolitik tepekaleleri Carn Brea (Cornwall) ve Hambledon Hill (Dorset) bu tarz bir amaca hizmet etmekte gibi görünmektedir.

Erken Tunç Çağı'nda özellikle Almanya ve Avrupa Kıtası'nın doğusunda bir kaç tepekale daha inşa edilmiştir ama bu yerleşkelerin asıl amacı yerel ihtiyaçlarla ilintili olup geniş ölçekli bir gelişmişlik söz konusu değildir. Kıta boyunca tepekale yerleşkelerinin her alana yayılması, Tunç Çağı'nın daha geç dönemlerine hatta Hristiyanlık öncesi periodların en sonuncusunun başlangıç dönemine denk gelir. Bu trendin yaygınlaşmasının altında yatan sebepler üzerine "nüfusun artışı, iklimin kötüye gitmesi, değişen politikalar, güvensizlik duygusunun artması ve yeni savaş tekniklerinin geliştirilmiş olması" gibi çok çeşitli teoriler ortaya atılmıştır. Kuşkusuz, tüm bu önerilerin tepekale trendinin yayılmasında az ya da çok etkisi olmuştur, ancak bu yerleşkelerin yapımı için harcanan materyal ve işgücünün değeri görmezden gelinemeyecek kadar büyüktür.

Tepekalelerdeki evler ya savunma hattı boyunca sıralanmakta ya da iç sahayı düzgün paralel sıralar şeklinde doldurmaktadır. İsviçre'deki etrafı bir hendekle çevrilmiş olan ve ahşap çerçeveli bir savunma hattıyla korunmakta olan The Wittnauer Horn isimli tepekale yerleşkesinde bahsi geçen yerleşim düzeninin iyi bir örneği sergilenmektedir. İlk başlarda toplamda 70 adet evin iki sıra halinde dizildiği düşünülse de, sonradan yapılan araştırmalar bu fikri kısmen çürütmüştür. Çünkü ev sıralarının inşa tarihleri birbiriyle örtüşmemektedir. Eş zamanlı olarak kurulmuş olan Doğu Almanya'daki Potsdam yakınlarında bulunan Altes Schloss yerleşkesinin farklı bir yerleşim düzeni vardır. En geniş yerinin çapı 100 metre olan ve kabaca bir armudu andıran bu yerleşkede 5 sıra halinde dizilmiş 30'a yakın ev, depolama birimleri ve bir adet kuyu bulunmaktadır. Bu örneklerde görüldüğü üzere, bahsi geçen dönemde ha-

tını sayılır büyüklükte sahalar üzerine kurulan evlerin birbirlerine yakınlaştırılması ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

Geç La Tene periyoduna ait Bavyera'daki Manching ve Fransa'daki Mont Beuvray gibi proto-şehir tipi yerleşkelerin geniş ölçekli kazı çalışmalarını saymazsak; 20. Yüzyılın ikinci yarısından beri, tepekale kazı çalışmaları daha çok bu yapılardaki savunma hatlarının karakterini anlama amacı gütmektedir. Kuşkusuz her bir tepekalenin savunma hattında görülen detaylar birbirinden oldukça farklıdır, ancak; döneme damgasını vuran iki stil bulunmaktadır. Birinci tip savunma hatlarının dış yüzeyleri yere dik, ikinci tip savunma hatlarının dış yüzeyleri ise bir rampa oluşturacak şekilde eğimlidir. Fakat detaylı kazı çalışması yapmadan bu iki yapıyı birbirinden ayırmak oldukça.

Ahşap destekli savunma hatlarının arasında *Kastenbau* tipindeki duvarlar; boyuna ve enine ahşap direklerden oluşturulmuş kutu şeklindeki alt yapı birimlerinin aralarına kayalar ve çakıl taşlarının doldurulması ile elde edilirler. Kutu şeklindeki parçaların ön ve arka yüzlerine dikey kalas çakılmaması, yaygın olarak kullanılan bu duvar tipinin en önemli özelliğidir; bu sayede dış basınçtan gelecek olan zarar önlenmekte ve üst parçaların yıkılmasının önüne geçilmektedir. Adını Almanya'daki iki önemli örnekten alan *Altkönig-Preist* tipi duvarlar ise *Kastenbau* tipinin bir başka versiyonudur. Ön yüze ekstradan taş bir duvar eklenen bu duvar tipinin iç iskeletinde kullanılan kalas sayısı daha fazladır. Öte yandan, daha basit yapılı sur duvarları da mevcuttur. Bu basit yapılarda dikey kalaslar sadece ön yüze yerleştirilerek, enlemesine kalas dizileriyle sabitlenir; enine kalas dizini bir arada tutan kuvvet ise aralara doldurulan toprak ve taş yığınlarının ağırlığıdır. Taş ve kalas iskelet kullanılarak inşa edilen sur duvarlarının en üstün örneği La Tene periyoduna damgasını vuran murus-Gallicus tipi duvarlardır. Kalasların kübik bir yapı oluşturacak şekilde birbirlerine çivilenip, dışarıdan ekstra bir taş duvarla sarmalandığı bu duvar yapılarında zaman zaman kübik iskeletin de taşlar ve çakıllarla doldurulduğu görülür. Bu tarz surlarla çevrelenmiş yerleşkeler; para basımı da dahil olmak üzere, çok çeşitli üretim aktivitelerinin yürütüldüğü ve evlerin cadde boyolarınca sıralandığı oldukça büyük yerleşim birimleridir. İsa'dan önceki son yüzyılda, Romalı komutan Jül Sezar, Galya'da gördüğü bu yapıları "oppidum" olarak tanımlamakta hiç tereddüt etmemiştir.

Kalas desteklerinin kullanılmadığı yığma toprak duvarların ise en

önemli özelliği dış cephelerinin eğimli olmasıdır. Fazladan destek yokluğundan kaynaklı olarak oluşabilecek dezavantajları; dış cepheye uygun derinlikte bir hendek kazılarak giderilmektedir. Özellikle İngiltere’de yaygın olan bu savunma duvarlarının uzunlukları da çok önemlidir. Bu tarz savunma hatlarının diğer bir örneği Fransa’da karşımıza çıkar. Fecamp Tipi savunma hattı olarak adlandırılan bu örnekte dış cephedeki hendek daha sıkı olmakla birlikte oldukça geniş kazılmıştır. Britanya’daki bazı tepekalelerin savunma hatlarının çevresine kazılan hendek eğimli dış yüzeyin hemen bitiminden başlamakta ve böylece savunma potansiyeli artmaktadır. Öte yandan, Almanya’daki Otzenhausen yerleşkesinde gördüğümüz üzere, sadece taş yığınlar kullanılarak yapılmış devasa surlar da bulunmaktadır. Olağanüstü büyüklükteki boyutlarıyla hiç şüphesiz etkin bir savunma imkânı tanıyan bu surların, yalnızca korunma amaçlı yapılmadığı da bir gerçektir.

Savunma hatlarının en zayıf noktaları giriş kapıları olduğu için yapıların bu kısımlarına çoğunlukla labirent gibi örülmüş duvarlar, kalas destekleri, köprüler ve hatta kuleler eşlik eder. Özellikle Geç La Tene periyodunda karşımıza çıkan bu kıvrımlı giriş yapıları, düşmanın ağır ağır ilerlemek zorunda kalacağı dar pasajlar oluşturmak adına tasarlanmıştır. Bazı tepekalelerde, bazen çift bazen de üç katlı olarak inşa edilmiş ahşap giriş kapıları bulunur.

Sur yapılarındaki farklılıklar hiç bir surette “zaman içerisinde kendiliğinden oluşan gelişmelerden kaynaklanmış” gibi düşünülmemelidir. Bundan ziyade; inşaatın sorumlu ekipler, bölgenin ihtiyaçlarını ve elde bulundurulmuş iş gücünü hesaplayarak, duruma özel inşaat teknikleri tercih etmişlerdir. Sadece Geç La Tene periyodunun oppidumları değil, Almanya’nın güneybatısındaki Heuneburg Tepekalesi’nin kerpiç duvarlarında da aynı şeyi görmek mümkündür. Ayrıca, sonraki dönemlerde Akdeniz kasaba duvarlarının taklit edilmiş olması, savunma yapılarının sadece korunma amaçlı inşa edilmemiş olduklarını bir kere daha kanıtlamaktadır.

Avrupa’da tepekale yerleşkelerine gösterilen rağbet Tunç Çağı’nın son dönemlerinde başlayıp giderek artmıştır. Bu durumun en iyi örneği Britanya ve İrlanda’da karşımıza çıkar. Berkshire’daki Rams Hills ve Powys’daki Breidden yerleşkeleri Britanya’daki en eski tepekale örnekleridir. İrlanda’daki tepekale sayısı ise günümüz araştırmalarının gösterdiği kadarıyla M.Ö. 1. bin yılın içinde inanılmaz bir şekilde artmış-

tır. Wiclow Kasabası'ndaki Rathgall; Clare Kasabası'ndaki Mooghaun; Armargh Kasabası'ndaki Haughey's Fort isimli tepekalelerin hepsinin radyo karbon analizleri M.Ö. 1000 ve 900 arasında inşa edildiklerini göstermektedir. Bu yerleşkelerin her birinin uzun süreler boyunca iskan edilmiş olduğuna dair izler belirlenmiştir.

Britanya'da tepekale izlenimi yaratan 3000'den fazla yerleşke bulunmakta, ancak tarzları birbirilerinden bir hayli farklı olduğu için tam bir tanımlama yapmak mümkün olmamaktadır. Sayıları yüzleri bulan en klasik örnekler; güney sahillerinden Galler'in kuzeyine kadar uzanan geniş bir yay boyunca, Güney ve Orta İngiltere'nin hemen her yerinde bulunmaktadır. Daha önce de dediğimiz gibi bu yerleşkelerin inşaatları M.Ö. 1000'in ilk dönemlerinde başlamıştır, ancak; önemli tepekalelerin kuruluşu bin yılın ortalarına denk gelmektedir. Kalas destekli sur duvarları Avrupa ana kıtasında görülenlere benzer olmakla birlikte murus-Gallicus tipi duvarlar Britanya'da görülmemektedir. En yaygın savunma hatları devasa toprak yığınlarından oluşmaktadır. Yerleşke girişleri, Avrupa ana kıtasında görülenlere benzeyen kıvrımlı girişler de dâhil olmak üzere pek çok şekle sahiptir. Bunun yanında; göz ardı edemeyeceğimiz şey; buradaki tepekalelerin istilacı grupların ürünü değil, tamamen yerli halk tarafından kurulmuş yerleşkeler olduğu gerçeğidir.

Hampshire'da, Danebury; Dorset'te, Maiden Kalesi; Hertforshire'da ise Croft Ambrey tepekaleleri gibi seçilmiş bölgelerde yapılan geniş ölçekli kazılardan elde edilen bulgular sonucunda tarih öncesi Britanya'sının tepekaleleri hakkında oldukça önemli bilgilere ulaşılmıştır. 3 sıralı savunma hattı ile çevrelenmiş ve 5 hektarlık alana yayılmış olan Danebury tepekalesinin iç alanı, 20 seanslık çalışmaların sonunda %57 oranında ortaya çıkarılmış ve bu kazıların tarihöncesi Britanya'sının tepekalelerinin niteliğini kavrayabilmemiz adına son derece kapsamlı ve detaylı verilere ulaşmamızda büyük yararı olmuştur.

3 sıralı savunma hattından elde edilen verilere göre; sitede M.Ö. 550 dolaylarından Hristiyanlığın doğuşuna kadar 3 ana aktivite evresi geçmiştir. En içerdeki savunma hattı etrafında V şeklinde bir hendek bulunan devasa boyutta bir toprak yapıdır ve hendeğin temelinden savunma hattının en yüksek noktasına olan uzaklık 16,1 metredir. Bundan daha yüksek olan siperler sadece Maiden Kalesinin en içteki savunma hattında görülmektedir ki, burada bahsi geçen yükseklik 25,2 metredir. İlk başlarda iki adet girişi olan savunma hattının giriş sayısı sonradan

bire düşürülmüştür ve iç kısma doğru uzanan labirent benzeri geçitler istisnai bir savunma imkanı sağlamaktadır. Aşağı fırlatılmak üzere hazırlanmış taşların stratejik açıdan önemli bölgelere saklanmış olması yapının militer yönünü gözler önüne sermektedir.

Yapının içerisinde, sokak boylarında, kabaca doğu-batı doğrultusunda uzanmakta olan evlerin kimisi dikdörtgen kimisi ise çember planlıdır. Ortaya çıkarılan 100 adet ev bulunmaktadır. Fakat bu evlerin inşa tarihleri aynı değildir. Kazılarda ortaya çıkan en etkileyici şey: Hepsi bir arada, gravyer peynirinin yüzeyini andırır bir görüntü oluşturan 2.400 küsür saklama çukurudur. Ortalama 3'er metre derinlikte olan bu çukurlar özenli bir şekilde kazılmışlar ve büyük ihtimalle tahıl depolama birimleri olarak kullanılmışlardır. Yerleşkenin merkezinde bulunan 4 adet dikdörtgen planlı yapının tapınak oldukları düşünülmektedir. Bunun yanında daha dünyevi amaçlarla gerçekleştirilen aktivitelerin izlerine de rastlanmıştır.

Danebury'nin en etkileyici özelliği burada çok büyük ölçeklerde tahıl depolanmış olmasıdır. Yerleşkede eş zamanlı olarak yaşayan kişilerin sayısının 200 ila 350 arasında olduğu düşünüldüğünde, bu depolardaki tahılların yerleşke sakinlerinin ihtiyacını karşılamaktan çok daha fazla olduğu görülmektedir. Bu sebeple, Danebury'nin hem kendi halkı hem de çevre halkların ihtiyacı olan tahılın saklanması ve korunması için bir merkez fonksiyonu taşıdığı düşünülmektedir.

Danebury'nin klasik Britanya tepekalelerinden biri olduğu doğrudur ancak adanın her yerinde aynı tipte tepekaleler görülmez. Örneğin İskoçya'da bilindik kalas destekli savunma hatlı olanların haricinde, farklı tipte yapılar da karşımıza çıkar. Bu yapılar arasında en çok dikkat çeken, camlaşmış surlardır. "Camlaşmış sur" teriminin kullanılması, sur duvarlarının yapımında kullanılan kayaların kuvvetli bir yangın sonucu camsı bir görüntüye bürünmüş olmalarına dayanır. Bu yapılar oldukça fazla sayıda tartışmaya neden olmuşlardır. "Kaza eseri yanma, düşman saldırısı, hatta orada yaşayanların kasti olarak duvarları yakmış olmaları" öne sürülen teorilerden bir kaçıdır. Akla en yatan teori düşman saldırısı olabilir. Sebebi ne olursa olsun bu tarz surlarda mutlaka kalas kullanılmış olmalıdır.

Güney İngiltere'nin devasa tepekalelerinden anladığımız üzere burada, tam olarak Avrupa anakitasında M.Ö. 2. Yüzyılın ikinci yarısında çoktan başlamış olan şehirleşme eğilimi gibi olmasa da, merkezileşme-

ye olan yönelim artmıştır. Belgaların Güney İngiltere’de yarattığı etki ile bu trend bir adım daha öteye taşınmış fakat aynen anakarada olduğu gibi Roma istilaları -ta ki Pax Romana (ç.n Latince “Roma Barışı”) döneminde başka bir maske altında yeniden yeşerene kadar- bu ilerlemenin durmasına sebep olmuştur.

Ayrıca bkz. **Maiden Kalesi** (1. Cilt, 1. Bölüm); **Hambledon Tepesi** (2. Cilt, 3. Bölüm); **Hallstatt** (3. Cilt, 6. Bölüm); **Oppida** (3. Cilt, 6. Bölüm); **Manching** (3. Cilt, 6. Bölüm); **Danebury** (3. Cilt, 6. Bölüm); **Heuneburg** (3. Cilt, 6. Bölüm).

KAYNAKÇA

Avery, Michael. *Hillfort Defences of Southern Britain*. Oxford: Tempus Reparatum, 1993.

Collis, John. R *Oppida: Earliest Towns North of the Alps*. Sheffield, U.K.: University of Sheffield, 1984. Harding, D. W., ed. *Hillforts: Later Prehistoric Earthworks in Britain and Ireland*. London and New York: Academic, 1976.

DEMİR ÜRETİMİNİN KÖKENLERİ

MICHAEL N. GESELOWITZ

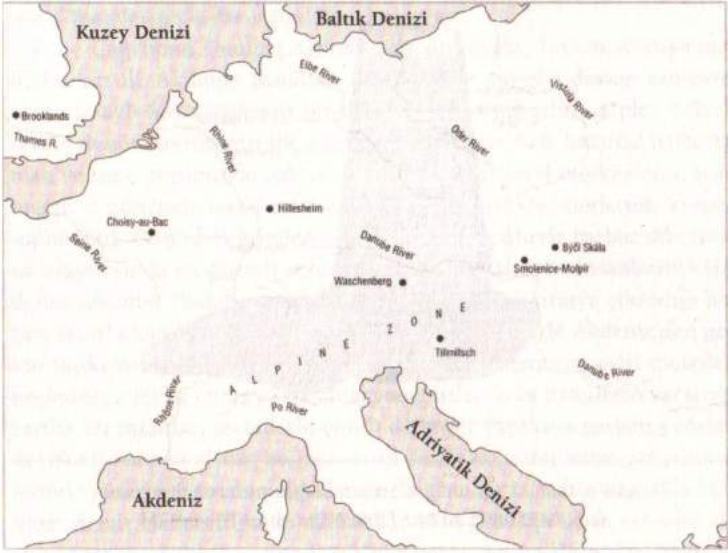
Demir metali, potansiyel olarak tunç metalinden daha üstün özelliklere sahip olup; tunç metalinin bileşenlerini oluşturan bakır ve kalay madenlerinden çok daha kolay bulunabilir bir yapıdadır. Avrupa'da, hele ki Alpler civarında bol miktarda demir yatağı bulunur. Tarihöncesi teknolojileri, bu metalin bütün özelliklerinden faydalanmaya yetecek kadar gelişmiş olmadığı için; demirin en önemli avantajı "berekatli bir kaynak" olmasından kaynaklanmıştır. O dönemlerde, mevcutta bulunan eritme fırınları demirin ergime noktasına ulaşabilecek kadar ısı üretememektedir. Tunç Çağı'nın metal ustaları tunç eritme işlemi sırasında tesadüfen araya karışmış eser miktarda demir içeriğini ergitmiş olabilirler fakat bu işlem diğer metallerin ergitilmesi ile karşılaştırılabilecek bir boyutta değildir. Demir cevherinin bulunduğu yataktan kasti olarak ergitilip çıkarıldığı dönemlere gelindiğinde; yine yeterli teknolojinin bulunmaması sebebiyle, katı hale indirgenen metal ardında süngerimsi bir kalıntı bırakmakta ve deliklerinde cüruf barındırmaktadır. Dökümlenmesi son derece kolay olan tunç metalinin aksine demir metali, kullanışlı şekiller elde edilebilmesi açısından katı halde işlenmek zorundadır; bu sebeple antik demir ustaları metaldeki cüruftan kurtu-

⁴ Bu bölüm devamındaki *Demir İşçiliği* isimli makale ile birlikte ele alınmalıdır.

lup, demir külçeler veya işlenmiş şekiller elde edene kadar elde bulunan hammaddeyi defalarca ergitip dövmek zorunda kalmışlardır. Tunç üretimi sırasında uygulanan yeniden ısıtma ve dövme tekniği, metalin gücüne güç katmaktadır. Ancak, demirin eritilebilmesi henüz mümkün olmadığından başka metallerle karıştırarak kuvvetlendirilmesi de mümkün olmamakta dolayısıyla saf demir yeniden ısıtılıp dövülmeye tunç metali kadar iyi cevap vermemektedir. Avrupa'da metal ertime tekniklerinin tam anlamıyla gelişmesi Orta Çağ'ın bitiminden sonra gerçekleşmiştir.

Katı haldeki demir metaline karbon eklendiği zaman çelik elde edilir fakat bu işlem için antik ocaklardan çok daha ileri teknolojiye ergitme koşullarının sağlanması gerekir. İşleme sırasında demire karbon eklenmenin başka bir yöntemi daha vardır. Ne var ki; "yüzey sertleşmesi" adı verilen bu yöntemin gerçekleştirilmesi bir hayli zordur. Kararlı yapıda çelik üretilebildiği takdirde, tunç alaşımından çok daha avantajlı bir hammaddeye erişilmiş olur. En az tunç kadar sağlam olan çelik metali önce ısıtılır, yüzeyine yavaş yavaş su serpilerek sertleştirilir, tekrar ısıtılır ve istenilen şekil elde edilince komple suya batırılır. Bu sayede son derece sert fakat kırılğan hale gelen çelik tekrardan ısıtılsa; sertlik ve sağlamlık arasında mükemmel bir denge oluşturulur ki, böyle bir hammaddenin tunç metali üzerinde önemli bir üstünlüğü bulunur. Fakat çelik üretimi yoğun iş gücü ve geliştirilmiş bir ustalık gerektirir.

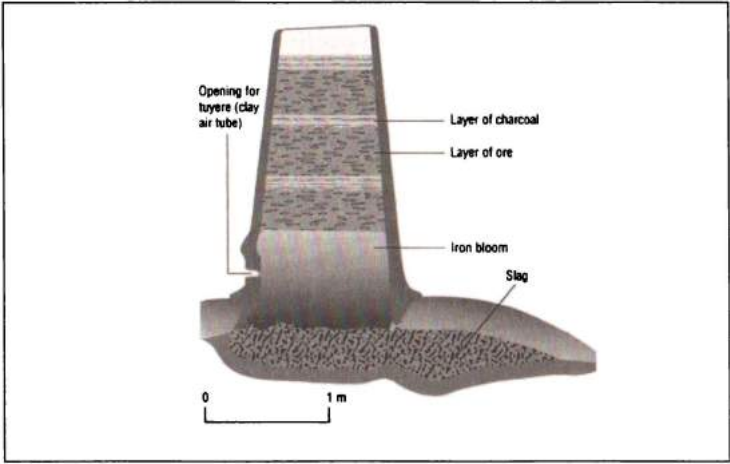
Demir üretimine dair arkeolojik kanıtlar; üretim elemanları (antik ocaklar ve demir dövme tezgahları), yan ürünler (cüruf ve cevher kalıntıları), araç-gereçler ve bitmiş ürünler olmak üzere 4 kategoriye ayrılır. Cüruf kalıntılarına Erken Demir Çağı kazı alanlarının pek çoğunda rastlanmış olmasına rağmen, üretim elemanlarına dair kanıtların çıkarıldığı kazı alanlarının sayısı 10'u bulmaz. Fakat ne mutlu ki, bu kazı alanları Erken Demir Çağı'nın neredeyse tüm evrelerini kapsayacak kanıtlarla doludur. Bu sitelerden en eski tarihli olanı Avusturya Alpleri'nin güneydoğusundaki Tillmitsch kazı alanıdır ve M.Ö. 800 tarihine denk gelmektedir. Günümüze en yakın tarihli olan site ise (M.Ö. 400) Alp bölgesinin dışında, Güney İngiltere'de Brooklands'de yer alır. Hem bu iki sitenin hem de kronolojik olarak ikisinin arasına denk gelen dönemlere ait en bilindik 5 kazı alanının işaretlendiği haritadan görüleceği üzere; tüm bu siteler Alpler bölgesinde konuşlanmıştı. Genel anlamda konuşacak olursak; bu sitelerin her biri Akdeniz Dünyası ile uzun

Demir üretim tesisleri M.Ö. 800'den 400'e kadar.

mesafeli ticaret ilişkileri geliştirmiş tepedale yerleşkeleridir. Diğer zanaat aktivitelerine dair kanıtlar da ihtiva eden bu sitelerin her birinin, yarı zamanlı olarak çalışan zanaatkarların işlenmiş ürünlerini iç bölgelerdeki yerleşim birimlerine satma imkânı buldukları, önemli merkezler oldukları düşünülmektedir. Bu zanaatkarlar, işledikleri ürünler karşılığında takas ettikleri hammaddeler sayesinde geçimlerini sağlayabilmiş; uzun mesafeli ticaret ağlarında yer edinme fırsatı yakalayabilmişlerdir.

Bu dönemde demir, aynı atölyede ergitilip işlenmektedir. Ergitme işlemi basit düzenekli ocaklarda yürütülmekte, fırın yüklenmesi yine aynı yerde soğumaya bırakılmaktadır. Demir tezgâhları yüzey setleşmesi işlemine olanak sağlayamayacak kadar ilkeldir. Yukarıda sözü geçen arkeolojik siteler ve Erken Demir Çağı'na ait olup da tam olarak tanımlanması yapılamamış diğer bazı yerleşim birimlerinden çok sayıda cüraf kalıntısı çıkarılmış olup, bu kalıntılar hala analiz edilmektedir. Şu ana kadar yapılan analizlerin gösterdiğine göre o dönemin teknolojisinde ergitme işlemi için ulaşılabilen en yüksek sıcaklık 1100-1200°C civarındadır ve bu oran, kazılarda çıkarılan ilkel yapıtlı ocakların kapasitesi

Şekil 1. Demir Çağı'nın tipik bir şaft ocağının şematik diyagramı.
<http://MEMBERS.AON.AT/DBUNDSCH/LATENE.HTM>.

ile örtüşmektedir.

Erken Demir Çağı'na ait olup da demirden yapılmış olan maşa, çekiç ve örs gibi demirci aletleri yok denecek kadar az olmakla birlikte, var olanlar da bir hayli ilkel görünmekte ve kalıntıları yalnızca mezar kazılarında bulunabilmektedir. Öte yandan, demirden yapılmış eserlerin sayısı binlercedir ve bu eserlerin pek çoğu günümüzde hala inceleme altındadır. Bu objelerin çoğu mezarlardan çıkarılmış, bir kısmı yerleşim yerlerinde bulunmuş, bir kaç tanesi de üretim alanlarında ortaya çıkmıştır. Barbar Avrupa'ya ait en eski metal obje örnekleri; bazıları tunç ile kaplanmış süs eşyalarıdır. Bir süre sonra mezar eşyaları arasında silahlar görünmeye başlamış; nihayetinde, Geç Tunç Çağı ile birlikte, demirden yapılmış tarım aletleri devreye girmiştir.

Analizlerden edinilen bilgilere göre en eski demir objeler, hatta silahlar bile, dövme işleminden dahi geçirilmemiş olup, son derece basit aletlerdir. Bu dönemde ergitme işlemi sırasında kazara bir kaç kere çelik üretilmiştir. Yüzey sertleşmesi veya metale su verilmesiyle sertleştirme yöntemlerinin kullanıldığı nadir örnekler; güneyden gelmiş gibi görünmektedir. Erken Demir Çağı boyunca demir işlemeciliğinin gelişimi çok yavaş olmuş, sofistike tekniklerin geliştirilmesi ise Demir Çağı'nın

son dönemlerine kadar mümkün olmamıştır.

Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na geçiş sürecinde, ılıman Avrupa'nın barbarları ile Akdeniz insanları arasında bir süredir devam etmekte olan, dolaylı fakat istikrarlı bir iletişim söz konusudur. Alpler Bölgesi'nde demir üretiminin ilk adımları, güney ile hali hazırda irtibatla olan ve tunç üretiminde çoktan ustalaşmış olan yerel merkezlerde atılmıştır. O dönemde metalürji tekniklerini çok önceden iletmiş Yunan toplumları, demirden üretilen objelerin ticaret yoluyla barbar dünyasına ulaşmasında en önemli etken olmuşlardır. Kuzey'in insanların ise demir metalini "bakır eriyiklerinin tesadüfi olarak ortaya çıkardığı bir yan ürün" olarak görmüş olması mümkündür. Belki de Akdeniz'den gelen mükemmel kaliteli demir metali, barbar dünyasını yeni metaller keşfetmeye teşvik etmiş ya da bölgeye getirilen yeni ürünlerin yarattığı şartlar bu insanları metallerle çeşitli deneyler yapmaya zorlamış olabilir. Her ne olursa olsun; bu insanların demir teknolojilerini geliştirmelerinde güneyden yardım aldıklarına dair hiç bir iz bulunmamakla birlikte, demir işlemeciliğinde uzmanlaşmaları oldukça uzun bir süre almış ve bu yetenekleri zaman içerisinde yavaş yavaş gelişmiştir. Bölgede ortaya çıkan ilk demir objeler, aslında tunç metali ile kaplı olan bir kaç eşya ile sınırlıdır. Bu şekilde kullanılan bir hammaddenin teknolojik avantajlarından bahsetmek biraz abes kaçabilir. Demek ki, ilk başlarda sadece süsleme aracı olarak kullanılan demir metali, bir şekilde kalıcı olarak tuncun yerini almış ve belirli uygulamalarda baskın metal kabul edilerek mezarlarda ölümlere eşlik etmeye başlamıştır.

Tüm bunların ötesinde, demir işlemeciliğinin kuzey ve batıya yayılması, ticaret ve teknolojik değiş-tokuşlar aracılığıyla ile gerçekleşmiştir. Çoğu bölgede bu alandaki gelişmeler yerel bazda ilerlemiş olabilir fakat bazı vakalarda, dışarıdan gelen göçlerin payı yadsınamaz bir haldedir. İlk önce Polonya, Almanya ve Fransa'ya ulaşan demir işleme teknikleri, Kuzey ve Batı Avrupa'ya biraz daha geç ulaşmıştır. Her bir bölgedeki metal ustalığının yöresel algılara bağlı kalarak geliştiği doğrudur. Demirin kullanılmaya başlamış olması, toplumun diğer pek çok alanında yankı uyandırmış olsa da; insanları demir üretimine sürükleyen asıl etken: Belli başlı sosyal güçlerdir; aksini iddia etmek pek olası değildir. Barbarların geliştirdikleri yerel teknikler, Geç Demir Çağı'ndan günümüz dünyasına kadar uzanan bir kültürün zeminini oluşturmuştur.

334 Antik Avrupa

Yine bkz. Güneydoğu Avrupa'daki İlk Metalürji Uygulamaları (2. Cilt, 4. Bölüm); Demir İşlemeciliği (3. Cilt, 6. Bölüm).

KAYNAKÇA

Ehrenreich, Robert M. *Trade, Technology, and the Ironworking Community in the Iron Age of Southern Britain*. BAR British Series, no. 144. Oxford: British Archaeological Reports, 1985.

Geselowitz, Michael N. "The Role of Iron Production in the Formation of an 'Iron Age Economy' in Central Europe." *Research in Economic Anthropology* 10 (1988): 225–255.

Pleiner, Radomir. "Early Iron Metallurgy in Europe." In *The Coming of the Age of Iron*. Edited by Theodore A. Wertime and James D. Muhly, pp. 375–415. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1980.

Raymond, Robert. *Out of the Fiery Furnace: The Impact of Metals on the History of Mankind*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000. (Recent general history of metallurgy written for the general public.)

Rostoker, William, and Bennet Bronson. *Pre-Industrial Iron: Its Technology and Ethnology*. Archaeomaterials Monograph, no. 1. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1990. (Survey of prehistoric iron production; much material covers Europe but is somewhat technical.)

Scott, Brian G. *Early Irish Ironworking*. Belfast: Ulster Museum, 1990.

Tylecote, Ronald F. *A History of Metallurgy*. 2d ed. London: Institute of Materials, 1992. (General, if somewhat technical, history of metallurgy, including iron and focusing on Europe.)

Wertime, Theodore A., and James D. Muhly. *The Coming of the Age of Iron*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1980. (Collection of regional syntheses about the origins of iron production worldwide plus background essays on method and theory.)

DEMİR İŞLEMECİLİĞİ

MICHAEL N. GESELOWITZ

M.Ö. 300 itibarı ile demir işlemeciliği Avrupa kıtasına çoktan yayılmıştır. O dönemde demir yataklarının bolluğuna rağmen cevherin uygun şekilde ergitilememesi büyük bir dezavantaj olmuştur. Mevcutta kullanılan ocakların demirin yüksek dereceli ergime noktasına ulaşması mümkün değildir. Bu sebeple ergitme işlemi sırasında katı hale indirgenen demir ardında süngerimsi bir madde bırakmakta ve ergitilen kısmın içinde cüruf kalıntıları kalmaktadır. Hammaddeyi daha kullanışlı hale getirmeye çalışan demir ustaları, cüruf kalıntılarından kurtulmak için demiri dövme ve ergitme işlemlerini ard arda, defaten tekrar etmek zorunda kalmışlardır. Dövülmüş demir, belli bir dereceye kadar saflaştırılmış olmasına rağmen yeteri kadar sertleştirilememektedir. Kadim metal ustaları bu problemin çözümünü demiri döverken çeşitli organik maddelere maruz bırakmakta bulmuşlardır. Yüzey sertleşmesi olarak adlandırılan bu tekniğe göre demirle karışan karbon molekülleri çelik alaşımı elde edilmesini sağlamaktadır. Fakat bu işlem için yoğun oranda iş gücü gerekmektedir ve kontrolün sağlanması bir hayli zor olmaktadır. Üstüne üstlük hem ergitme hem de dövme işlemi sırasında gereken ısıyı sağlayabilmek adına oldukça fazla sayıda odun kömürüne ihtiyaç duyulmakta, yeterli odunun sağlanması ise yine yoğun iş gücü gerektirmektedir.

Bu sebeple Demir Çağı'nın erken dönemlerinde, demir işlemeciliği kısıtlı sayıdaki bölgede küçük ölçekli olarak yürütülmekte ve tam zamanlı çalışan demir ustasının geçim ihtiyacı siyasi otorite tarafından karşılanmak zorundadır. Öte yandan, ortaya çıkacak ürünün kaliteli olacağının hiç bir garantisi yoktur. Dolayısıyla, bu dönemlerde demir yalnızca silah yapımında ve belli başlı mezar süslerinde kullanılmıştır. Tarım aletlerinin yapımında kullanılması çok nadirdir.

Geç Demir Çağı'nda şehirciliğin gelişmeye başlaması ile birlikte demir işlemeciliğinin doğası da değişir. M.Ö. 200 itibarı ile Avrupa'nın belirli bölgelerinde oldukça büyük ve kompleks yerleşkeler belirmeye başlar. Oppidum adı verilen bu yerleşkeler; bulundukları bölgelerdeki politik, sosyal ve ekonomik ağların kontrolünü yapmakta ve Roma Dünyası ile uzun mesafeli ticaret ilişkileri yürütmektedir. Bahsi geçen yerleşkelerin pek çoğunda demir işlemeciliği yapıldığına dair arkeolojik kanıtlar ortaya çıkmış, bazı oppidumların ise özellikle demir işleme merkezleri olarak işlev yaptıklarına kanaat getirilmiştir. Bavyera'da bulunan Manching ve Kelheim gibi oppidum kazılarında elde edilen bulgular, bu yerleşkelerde ergitme işleminden dövme ve şekillendirme işlemine kadar, demir üretimin her aşamasının uygulandığı aktivitelerin gerçekleştirildiğini ortaya koymuş; aynı zamanda bu yerleşkeler ile Roma arasındaki ticari ilişkilerin varlığını açık bir şekilde göstermiştir. Bu durumun sebebi Roma'nın demir ihtiyacını karşılama isteği olabilir. Her koşulda; sosyal katmanlaşmanın bir hayli yüksek olduğu, yoğun nüfusu ve oldukça büyük olan bu merkezlerde demir işçiliğinin gelişmesi, geniş ölçekli demir üretimini teşvik ederek bu metalin ekonomi alanında oldukça önemli bir yere gelmesine sebebiyet vermiştir. Bu dönemde demir araç gereçlerin ve silahların sayı ve çeşitlerindeki artışın yanında, bir nevi para olarak kullanıldıkları düşünülen demir külçelerin sayısında da bir artış görülür. Demir sabanların devreye girişi ise ekonomi açısından neredeyse devrim niteliğinde bir etki yaratmıştır. Büyük merkezlere olan ekonomik bağlantıları tam olarak anlaşılamasa da, küçük ölçekli yerleşim birimlerinde demir işlemeciliğinin devam ettiği tespit edilmiştir.

Yine aynı dönemde, demir objelerin sayısındaki artışın yanına niteliksel bazı değişimler de eklenir. İlk olarak, baca şeklindeki basit demir ocaklarının yerini üstü kubbe biçimli ve daha verimli ocaklar almıştır. Bu yeni ocakların daha fazla ısı üretebildikleri söylenemez fakat kapasiteleri eskiye oranla bir hayli artmıştır. Arkeo-metalürjik analizlerin

gösterdiğine göre Avrupa'daki demir ustaları bir şekilde çelik üretmeyi başarmış ve bu yeni maddeyi su verip yeniden ısıtma yöntemiyle daha sağlam hale getirebilmeyi öğrenmişlerdir. Su verilerek sertleştirilen çelik yeniden ısıtıldığında sertlik ve dayanıklılık arasında bir denge oluşmaktadır. Bu yöntem demir haricindeki metallerde işe yaramadığı için (örneğin; tunç); Erken Demir Çağı'nın metal ustaları tarafından kullanılması mümkün olmamıştır. Barbar Avrupa'nın Geç Demir Çağı ustaları yumuşak demirden yapılmış kesici aletlerin sırtlarına çelik metali ni leğimlemeyi de öğrenmişlerdir. Çelikteki karbon içeriğinin kaybolmaması üzerine dayandığı için son derece zor olan bu yöntemle üstün kaliteli silahlar üretebilmek mümkündür. Fakat; bu ustaların, Klasik Dünya (Roma ve Yunanistan)'da uygulanan "ince demir ve çelik levhaların üst üste perçinlenmesi yöntemi"ni öğrendiklerine dair herhangi bir arkeolojik kanıt bulunamamıştır.

Barbar Dünya'nın bu teknikleri ne dereceye kadar kendi deneyimleri ile ne dereceye kadar Klasik Dünya'dan yayılan etkileşimle öğrendikleri konusunda bir takım tartışmalar mevcuttur. Bir taraftan klasik kaynaklar Keltlerin İtalya'yı istila ettikleri sırada kullandıkları kılıçların kalitesizliğinden bahsederken, diğer taraftan M.Ö. 2. Yüzyıl sonrasının klasik yazarları Keltik İberya'dan gelen çeliğin olağanüstü kaliteli olduğuna dem vurmaktadır. Orta ve Batı Avrupa'nın Romalılar tarafından ele geçirilmesinin ardından, şu anda Avusturya Alpleri'nde Carinthia iline denk gelen Noricum bölgesi imparatorluğun en önemli çelik üretim merkezi olmuştur.

Roma fetihlerinden imparatorluğun yıkılışına kadar geçen sürede Roma toprakları haricinde kalan Barbar Avrupa bölgelerindeki demir üretiminin gidişatı karışık bir hal almıştır. Örneğin Polonya'daki Holy Cross Mountains (Kutsal Haç Dağları) gibi bölgelerde yerel tüketim odaklı fakat geniş çapta demir üretimi ve Roma ile ticaret devam etmişken, diğer bölgelerde merkezi yönetimler dağılmış ve demir işçiliğinde gerileme yaşanmıştır. İşin açıkçası Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, Barbar Dünya'nın ekonomisi demir üzerine kurulu olarak ilerlemeye devam etse de; merkezi üretim şekli kaybolmuş ve kullanılan teknikler kısmen basitleşmiştir.

Ayrıca bkz. **Oppida** (3. Cilt, 6. Bölüm); Demir Üretiminin Kökenleri (3. Cilt, 6. Bölüm).

338 Antik Avrupa

KAYNAKÇA

Ehrenreich, Robert M. *Trade, Technology, and the Ironworking Community in the Iron Age of Southern Britain*. BAR British Series, no. 144. Oxford: British Archaeological Reports, 1985.

Pleiner, Radomir. "Early Iron Metallurgy in Europe." In *The Coming of the Age of Iron*. Edited by Theodore A. Wertime and James D. Muhly, pp. 375–415. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1980.

Raymond, Robert. *Out of the Fiery Furnace: The Impact of Metals on the History of Mankind*. University Park, Pa.: Pennsylvania State University Press, 1986.

Rostoker, William, and Bennet Bronson. *Pre-Industrial Iron: Its Technology and Ethnology*. *Archaeomaterials Monograph*, no. 1. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1990.

Scott, Brian G. *Early Irish Ironworking*. Belfast: Ulster Museum, 1990.

Tylecote, Ronald F. *A History of Metallurgy*. 2d ed. London: Institute of Materials, 1992.

Wells, Peter S. *Settlement, Economy, and Cultural Change at the End of the European Iron Age: Excavations at Kelheim in Bavaria, 1987–1991*. *Archaeology Series*, no. 6.

Ann Arbor, Mich.: *International Monographs in Prehistory*, 1993. (Includes general discussion of the oppida and ironworking, including data from other sites, such as Manching, plus specialist reports on the ironworking finds from Kelheim.)

Wertime, Theodore A., and James D. Muhly. *The Coming of the Age of Iron*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1980.

DEMİR ÇAĞI AVRUPA'SININ MADENİ PARALARI

COLIN HASELGROVE

Para basımı ilk olarak M.Ö. 7. Yüzyılda Küçük Asya'da yaşayan Yunanlılar tarafından keşfedilmiş, takip eden üç yüzyıl boyunca Fransa'nın güneyindeki ve İspanya'nın kuzeydoğusundaki Emporion (Ampurias) ve Massalia (Marsilya) gibi Yunan kolonilerini de kapsayacak şekilde, Akdeniz'in geri kalanına yayılmıştır. Romalıların düzenli bir para sistemi oluşturmaları ise M.Ö. 300'ü bulmuştur. Aynı dönemde madeni para kullanma geleneği kuzeydeki Barbar Dünyası'na doğru yayılmaya başlamıştır. M.Ö. 2. Yüzyıl itibarı ile madeni paralar, Karadeniz ve Tuna Havzası'ndan Bohemya, Orta Almanya, Fransa ve İspanya'nın Atlantik kıyılarına kadar Avrupa Kıtası'nın her yerinde kullanılmaya başlamıştır. M.S. 1. Yüzyılda para kullanımının yaygın olduğu pek çok bölge Roma İmparatorluğu'nun himayesine geçerek sadece Roma paraları kullanmaya başlamış; para kullanımını en son kabul eden Güneydoğu Britanyalılar ise kendi madeni paralarını üretmeye devam etmişlerdir. Para kullanmayı benimseyen barbar grupların çoğu Kelt kökenli olmakla birlikte; Cermenler, İberyalılar, İlliryalılar, Liguryalılar ve Trakyalılar da bu geleneği benimseyen topluluklar arasındadır.

Demir Çağı'nın ilk başlarında basılan paralar altın veya gümüşten yapılmakta ve Yunan modellerin taklitleri şeklindedir. Model olarak en

Bölge	Tunç polia		Gümüş	Altın
Balkanlar-Danube	(y)		x	
Alpler-Kuzey İtalya			x	y
Güney Fransa	y		x	
İspanya	x		y	
Güney Almanya-Çekya			y	x
Kuzey Fransa-Belçika-Lüksemburg	x	x	y	x
Güneydoğu Britanya	y	y	x	x

çok Makedon Kralı Philip ve oğlu Büyük İskender adına basılan paralar örnek alınmaktayken, diğer bazı Yunan kolonilerinde kullanılan madeni paralar da taklit edilmektedir. Bir süre sonra bölgesel ve yerel özellikler taşıyan paralar basılmaya başlamış, para basan kişiler baskı üzerinde kendilerine has tasarımlar kullanmaya başlamışlardır. Demir Çağı'nın başlangıç aşamalarına ait paraların üzerinde anlamlı şekiller bulunmazken, M.Ö. 2. Yüzyıl itibarı ile paraların üzerine, basımını yapan kişilerin isim veya lakapları yazılmaya başlamıştır. Çeşitli bölgelerde İberce, İlliryanca ve hatta İtalyot alfabeleri kullanılmış olsa da paraların üstündeki yazıların çoğu Yunan ve Latin alfabeleri kullanılarak yazılmışlardır. Roma'nın Akdeniz'deki hakim güç haline gelmesi ile birlikte Demir Çağı grupları Roma paralarını da taklit etmeye başlamıştır. Tunçtan yapılmış paralar kısmen geç bir dönemde icat edilmiş ve kullanım alanları Batı Avrupa ile sınırlı kalmıştır. 3 metalin bir arada kullanıldığı paralar ise sadece yöneticileri Roma hâkimiyetine girmeyi hâlihazırda kabul etmiş olan Güneydoğu İngiltere ve Kuzey Fransa'da basılmaktadır.

Farklı Yunan modellerinden yola çıkılarak basılan paraların kullanım alanları iki ana bölgeye ayrılmaktadır. Balkanlar ve Tuna Havzası'ndan başlayıp İtalya'da Po Havzası ve Güney Fransa'da Rhone Havzası'na kadar uzanan geniş bir bölgede kullanılan paraların hemen hemen hepsi gümüşten yapılmış; kuzeye doğru Bohemya, Güney Almanya, Güney Fransa ve son olarak da Britanya'da kullanılan paralar ise altından yapılmışlardır. İspanya ve Fransa'nın Akdeniz'e yakın kısmında (Rhone Nehri'nin batısında) küçük bir bölgede ise Roma İspanya'sında kullanılan tunç paraların yine tunçtan yapılmış imitasyonları kullanılmaktadır. Bu dönemde Kuzey Avrupa veya İskandinavya'da yaşayan topluluk-

ların hiç biri, belki de bölgede baskın olan ideolojiler ve değer yargıları ile örtüşmediği için, para kullanmayı tercih etmemişlerdir.

GÜMÜŞ KUŞAĞI

En eski Demir Çağı paraları M.Ö. 4. Yüzyılda Balkanlar'da üretilenlerdir. Bu paralar; Makedonya Kralı II. Philip'in ölümünün ardından üretilmiş olan bir yüzünde sakallı bir adam diğer yüzünde ise atlı bir adam resmi bulunmakta olan, 4 drahmi değerindeki gümüş sikkelerin birebir kopyasıdır. Tam anlamıyla yerel özellikler yansıtan paraların basılması M.Ö. 3. Yüzyılı bulmuştur. O dönemde, Büyük İskender ve kendisinden sonra gelen Kral III. Philip Arrhidaeus için basılmış olan fakat arka yüzdeki atlı adam figürünün yerini oturan adam figürünün aldığı paraların kullanıldığı Karadeniz yakınlarındaki bölgeler haricinde her yerde aynı model paralar kullanılmaktadır. Bu bölgede Yunanlıların altın sikkeleri de kopyalanmış olup, üretimleri bir süre sonra durdurulmuştur.

Takip eden yüzyıl içinde, zaman zaman farklı Yunan modellerinin örnek alındığı gümüş paralar Doğu Avrupa'nın her yerine yayılmıştır. Bir süre sonra tasarım bakımından örnek alındıkları modellerden farklılaşmaya başlamış olan paraların üretimlerinde belirgin bölgesel farklılıklar oluşmuştur. Örneğin Karpatlar Havzası'na özgü konkav şekilli sikkeler veya Moesia bölgesine özgü çift-baş baskılı sikkeler ortaya çıkmıştır. En nihayetinde Helenistik modelleri bırakarak Roma tipi paralar kullanmaya başlayan bazı gruplar, paraların üzerlerine harfler basmaya başlamış; bir süre sonra para üretimini tamamen bırakmışlardır. Bohemya ve Güney Slovakya'da; Kral Biatic'in resmedildiği altın-gümüş karışımı sikkeler de bulunmaktadır fakat tunç sikkeler yalnızca Panunya'da kullanılmaktadır.

Gümüş Kuşağı'nın geri kalan her yerinde çeşitli Yunan kolonilerinde kullanılan paralar örnek alınmıştır. Kuzey İtalya'ya yerleşmiş olan Kelt kabileleri, üzerlerinde İtalyot Alfabesi'nin harfleri bulunan ve Massalia'da üretilen gümüş drahmileri taklit etmişlerdir. Aynı zamanda Rhone Vadisi'nde kullanılan paraların ağırlıkları da Massalia drahmileri ile aynıdır. Güneydoğu Fransa'da yaşayan insanlar İspanya'nın kuzeydoğusunda bulunan Yunan kolonisi Rhode'de kullanılan ve bir yüzünde haç şeklinde bir amblem bulunan paraları örnek almışlardır. Bu tarzın kullanımı muhtemelen M.Ö. 3. Yüzyılda başlamış; M.Ö. 1 Yüzyılın ilk dö-

Demir Çağı Avrupa'nın farklı bölgelerindeki başlıca sikkeler

Şekil 1. Biatec, Çek Cumhuriyeti'nin gümüş madeni parası. British Museum izni ile.

Şekil 2. Kuzey Fransa'da Remi'nin potin parasi. British Museum izni ile.

nemlerinde ise bırakılmıştır. Batı-Orta Fransa'nın insanları; komşuları Emporionluların kullandıkları paraları örnek almayı tecih etmiş ve bu paralar sonradan Britanya ve Kuzey Fransa'da kullanılacak olan küçük boyutlu gümüş paralar için örnek oluşturmuştur.

ALTIN KUŞAĞI

Batı Avrupa'da Demir Çağı boyunca kullanıma giren ilk paralar; bir yüzünde Makedonya Kralı II. Philip'in (M.Ö. 340 itibarıyla de ardından gelen kralların) resmi diğer yüzünde ise iki atlı savaş arabalarının bulunduğu altın sikkelerin kopyalarıdır. Yunanlılara ait gayet spesifik sembollerin dahi işlenerek taklit edildiği kopya paralar, ilk üretimlerinin net olarak ayırt edilebileceği şekilde, Güneybatı Almanya'dan başlayıp İsviçre'nin kuzeyi ile Fransa'nın doğusu ve ortasından geçerek Atlantik kıyılarına kadar uzanan bir yay boyunca, hemen her yerde bulunmaktadır. Aynen Doğu Avrupa'da olduğu şekilde, batının paraları da bölgesel anlamda kademeli olarak farklı nitelikler göstermeye başlamıştır. Örneğin Picardy'de para tasarımları Güney İtalya'da kullanılan para örneklerinden esintiler taşıırken, Britanny'de altın paraların yerini gümüş ve tunçtan yapılmış örnekleri almıştır.

Orta Avrupa'da durum biraz daha değişiktir. Morovya ve Bohemya'da kullanılmış olan en eski madeni para örnekleri; bir yüzünde Büyük İskender'in portresi diğer yüzünde ise Zafer Tanrıçası'nın çeşitli figürleri bulunan altın paraların kopyalarıdır. Bu paralar Yukarı Tuna boyunca yerleşmiş olan halklar tarafından da kopya edilmiştir. M.Ö. 3. Yüzyılın sonlarında Büyük İskender figürü yerini Kral Biatic'in portesine bırakır. "Alkis Tipi" olarak adlandırılan ve hem Yunan hem de Roma paralarından esintiler taşıyan bu paraların midye kabuğunu andıran çeşitleri de dahil olmak üzere pek çok türevi bulunmaktadır. Çoğunlukla Güney Almanya'da bulunan oldukça küçük altın paralarda da M.Ö. 3. Yüzyılın sonlarına ait Roma paralarının etkisi görülmektedir. Bir süre sonra konkav bir şekil verilen bu paralara "Rainbow Cups" adı verilir (ç.n. "Rainbow Cup" Türkçe'de Gökkuşağı Kâsesi anlamına gelir. Tarlara yağın şiddetli yağmurların ardından toprağın üstüne çıkan bu antik paraların gökkuşağının oluştuğu yerlerde ortaya çıktığına inanıldığı için, Avrupalılar bu tip paralara Gökkuşağı Kâsesi ismini vermeyi uygun görmüştür.) Rainbow Cup tipi paralar zaman içerisinde Orta Rhineland ve en sonunda da Hollanda'da görülmeye başlamıştır.

Orta ve Batı Avrupa'da Yunan tarzı altın paraların basılması, Doğu Avrupa'daki gümüş paraların basılmasının hemen akabinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu iki grubun birbirleriyle benzer bir süreçten geçtikleri düşünülmektedir. Teorilerden birine göre; çeşitli Helenistik yöneticilere paralı askerler olarak hizmet eden barbar gruplar, hizmetleri karşılığında değerli metallerden üretilmiş paralar almaya alışmış ve memleketlerine döndüklerinde bu geleneğin sürdürülmesini sağlamışlardır. Diğer bir görüşe göre ise; aynı anda dünyanın çeşitli bölgelerine doğru göç etmeye başlayan kalabalık Kelt gruplarının bu olayda önemli bir payı vardır. Paralara kazanmış kafa figürlerinin, at üstündeki savaşçıların ve savaş arabalarının bu insanları etkilemiş olduğunu düşünmek için dahi olmaya gerek yoktur ancak; bahsi geçen teorilerin hiç biri bu kadar geniş alanlarda birbirlerinden ayrık yaşayan binlerce insanın nasıl olup da aynı anda birbirine çok benzeyen para modellerini örnek aldıklarını açıklamaya yetmemektedir.

BATI AVRUPA'DAKİ DİĞER GELİŞMELER

M.Ö. 2. Yüzyılın başlarından ortalarına kadar geçen süreçte Kuzey ve

Orta-Doğu Fransa ile diğer uçtaki Güneydoğu Britanya'da yaşayan topluluklar Potin adı verilen tunç paralar üretmeye başlamışlardır. İlk başlarda Massalia'nın tunç paralarına benzemekte olan bu paralar, bir süre sonra tamamen yerel niteliklerle bezenmeye başlamışlardır. Kısa bir süre sonra Rhone Vadisi ve Orta ve Doğu Fransa insanları, yaklaşık 4 gram gelen Roma Dinarı'nın yarısı ağırlıkta bir standarta sahip ve Roma tipi paralara çok yakın özellikler gösteren gümüş paralar üretmeyi tercih etmişlerdir. Akademi dünyasında *quinarius* ismiyle anılan bu paralar sonraki dönemlerde Rhineland'a ve Orta-Batı Fransa'nın diğer bölgelerine dağılmıştır. M.Ö. 1. Yüzyılın başlarından itibaren ise, Sen Nehri'nin kuzeyindeki bölgeler ve Britanya haricindeki her yerde gümüş paralar altın paraların yerini almıştır.

M.Ö. 1. Yüzyılın ortalarında Fransa'nın Roma tarafından işgal edilmesi, diğer bazı değişikliklere yol açmıştır. Bu dönemde Orta Fransa'nın hemen her yerinde baskın olarak kullanılan paralar *quinarius* tipi paralar, geri kalan bütün bölgelerde potin tipi paraların yerini dövme tunçtan üretilen paralar almış; bir süre sonra da Picardy gibi belirli bir kaç bölge haricinde *quinarius* tipi paralar tamamen tedavülден kaldırılmıştır. Geniş alanlara yayılmış olan potin tipi paraların aksine, tunç metalinin kullanıldığı ve dövülerek üretilen paralar belirgin yöresel özellikler göstermekte, bazıları ise Roma etkisinin izlerini taşımaktadır. Yine aynı dönemde, Müvekkil Kral (ç.n. Bu terim Roma himayesi'ni kabul ederek çeşitli ayrıcalıklara sahip olan yöneticiler için kullanılmaktadır. Bu yöneticiler, vergi vermek zorunluluğundan muaf fakat Roma'ya asker sağlamakla mükelleftirler) oldukları tahmin edilen bazı kuzeyli yöneticiler; gümüş, altın ve tunç metallerinin üçünün birden kullanıldığı paralar ürettirmişlerdir.

Roma'nın istila ettiği bölgelerdeki insanların ve diğer Roma müttefiklerinin eşit bir şekilde büyük Roma kentlerine yerleştirilmeleriyle birlikte, yerli halklara özgü para üretimleri bir anda durmuştur. M.S. 1. Yüzyılın başlangıç dönemi itibarıyla Roma sınırları içinde ve dışında, bütün Demir Çağı insanları ya para üretimini tamamen bırakmış, ya da resmi Roma sikkeleri üretmeye yönelmişlerdir. Bu durumun tek istisnası Britanya olmuştur. Britanyalı müvekkil krallar, Roma tasarımlarının taklit edildiği yerel paralar bastırmaya devam etmiş, hatta bazı bölgelerde ülke komple Roma himayesi altına alınana kadar, tamamen yerli özellik gösteren para çeşitleri varlıklarını sürdürmüşlerdir. Roma'nın etkisi al-

tında, Thames Nehri ağzındaki bazı krallıklarda tunç paraların yanında değişik ağırlıklarda bakır ve pirinç paraların dövme yöntemi ile üretildiği de görülmüştür. Fakat geri kalan her yerde, Britanya halklarının kullandıkları paralar sadece altın ve gümüş kullanılarak basılmıştır.

DEMİR ÇAĞI'NDA ÜRETİLEN PARALARIN ROLÜ

Demir Çağı'nda üretilen paraların tam olarak nasıl bir işlevi olduğu konusunda yıllardır süregelen tartışmalar mevcuttur. Değişik çeşitlerdeki paraların dağılım şemaları ve bu paraların çıkarıldığı arkeolojik sitelerden elde edilen veriler son derece değerli kanıtlar sunmakla birlikte, en nihayetinde bu paraların çoğunun gömülmüş olması ve gömüldükleri yerlerin nitelikleri kafaları karıştırmaktadır. Yapılan keşiflerden anlaşıldığı kadarıyla; Demir Çağı'nın altın ve gümüş paraları, diğer saf metallerle üretilenler de dahil olmak üzere, sahipleri tarafından, ya Tanrılara sunulan adaklar olarak ya da güvenlik sebebiyle, bir şekilde bulundukları yere bilinçli bir şekilde gömülmüşlerdir. Bu insanların yerleşkelerin içinde bile aynı şeyi yaptıkları görülmüştür. Öte yandan, Demir Çağı'nın ilk başlarında gömülen paraların sayısının -muhtemelen geri dönüşümlü olarak kullandıkları için- çok az olması bu paraların asıl fonksiyonlarını yorumlamak adına, karşımıza başka bir problem çıkarmaktadır.

Sayıcı en fazla olan paralar oldukça değerli metallerden üretilmiş oldukları için, Demir Çağı paralarının yöresel veya bölgeler arası değiş tokuş aktivitelerinde kullanılma prensibi ile üretilmiş olmalarını düşünmek biraz abes kaçmaktadır. Yunan ve Roma paraları gibi, Demir Çağı paraları da; üretim emrini veren yöneticilere, çeşitli ödemler yapma ve servetlerini uygun bir yolla saklama imkânı tanımış olmalıdır. Para kullanma ihtiyacı neye istinaden doğmuştur sorusu, genelde "askerleri mükâfatlandırma gereksiniminden kaynaklanmıştır" cevabı ile karşılanır. Fakat bulguların işaret ettiğine göre; altın ve gümüş paralar, bu fonksiyonlarının biraz daha ötesine geçerek, özellikle elit kesim arasındaki sosyal ve siyasi aktarımın diğer formlarında da önemli bir yer almaya başlamış hatta tanrılara adak olarak sunulmuşlardır.

Potin tipi paraların gümtüşi parlaklıkları ve geniş alanlara yayılmış olmaları, onların da esas olarak sosyal ve hatta belki de dini gerekliliklerin yerine getirilmesinde kullandıklarını işaret etmektedir. Dövülerek üretilmiş tunç paralar ise çoğunlukla üretildikleri bölgelerin çok yakın-

346 Antik Avrupa

larında bulunmuş ve çok fazla dağılmamışlardır. Bu durumda bu tip paralar, Demir Çağı'na ait diğer para birimleri gibi yüksek boyutta ödeme işlemleri için kullanılmamış ve üzerlerine resmedilmiş krallar sadece bulundukları bölgenin insanlarına bir anlam ifade etmişlerdir.

Ayrıca bkz. Erken Orta Çağın Madeni Paraları (4. Cilt, 7. Bölüm); Tarım (4. Cilt, 7. Bölüm).

KAYNAKÇA

Allen, Derek F. *The Coins of the Ancient Celts*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1980.

Clogg, P. W. and Colin C. Haselgrove. "The Composition of Iron Age Struck 'Bronze' Coinage in Eastern England." *Oxford Journal of Archaeology* 14, no. 1 (1995): 41–62.

Creighton, John. *Coins and Power in Late Iron Age Britain*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2000.

Fischer, Brigitte. "Les différents monétaires des premières imitations du statère de Philippe II de Macédoine." *Études celtiques* 28 (1991): 137–156.

Haselgrove, Colin C. "The Incidence of Iron Age Coinage on Archaeological Sites in Belgic Gaul." In *Die Kelten und Rom: Neue numismatische Forschungen*. Edited by J. Metzler and D. Wigg. Studien zu Fundmünzen der Antike. Mainz: Academy of Science and Literature (Akademie der Wissenschaften und der Literature), forthcoming.

———. "The Development of Iron Age Coinage in Belgic Gaul." *Numismatic Chronicle* 159 (1999): 111–168.

———. *Iron Age Coinage in South-East England: The Archaeological Context*. BAR British Series, no. 174. Oxford: British Archaeological Reports, 1987.

Nash, Daphne. *Coinage in the Celtic World*. London: Seaby, 1987.

———. *Settlement and Coinage in Central Gaul c. 200–50 B.C.* BAR Supplementary Series, no. 39. Oxford: British Archaeological Reports, 1978.

Roymans, N. "Man, Cattle, and the Supernatural in the Northwest European Plain." In *Settlement and Landscape: Proceedings of a Conference in Arhus, Denmark, May 4–7, 1998*. Edited by Charlotte Fabech and Jytte Ringtved, pp. 291–300. HøG jbjerg, Denmark: Jutland Archaeological Society, 1999.

GELENEKSEL YERLEŞKE TİPİ: VIERECKSCHANZE

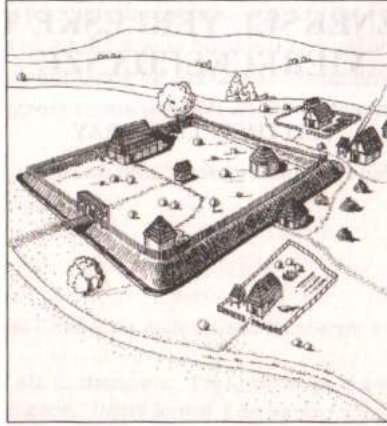
MATTHEW L. MURRAY

“Viereckschanze” Almanca bir kelime olup, Türkçe’de “Firekősanze” olarak okunur ve “dikdörtgen biçimli, etrafı çevrili yapı” anlamına gelir. Bu makalede Almanca orijinali kullanılacak olan Viereckschanze terimi, Geç Demir Çağı’nın esrarengiz “banket ve hendek çevrili yapıları” ile bu yapıların Orta ve Batı Avrupa topraklarında hala görölmekte olan arkeolojik kalıntılarına işaret etmektedir.

VIERECKSCHANZE’LERİN TARİHİ, KÜLTÜREL BAĞLANTILARI VE DAĞILIMI

Viereckschanzeler, Roma öncesi devirde, Demir Çağı’nın sonlarına doğru yaşamış ve La Tene olarak bilinen materyal kültürünü yaratmış olan Kelt kabileleri ile bağlantılıdır. Almanya’nın güneyindeki Riedlingen, Fellbach-Schimiden, Platting-Pankofen ve Pocking-Harthirchen viereckschanzelerinde bulunan meşe kütüklerinin dendrokronoloji analizlerinin gösterdiğine göre; bu yapılar M.Ö. 181 yılından M.Ö. 51 yılına kadar , 130 yıllık bir periyod boyunca var olmuşlardır. Bahsi geçen tarihler, Orta Avrupa’nın Demir Çağı’ndaki La Tene C2 ve D1 süreçleriyle örtüşmekte olduğundan, Viereckschanzeler oppidum olarak bilinen büyük ve savunma hatlı yerleşkelerle aynı döneme denk gelmektedir.

Bavyera ve Baden-Württemberg eyaletleri de dâhil olmak üzere, keş-

Şekil 1. Almanya'nın güneydoğusundaki Winden'deki Viereckschanze ("Vinida") adlı hava fotoğraflarına ve Almanya'daki diğer muhafazalardaki kazıların sonuçlarına dayalı bir sanatçının yorumu. Winden muhafazası yaklaşık 80x80 metredir. Çizim, kesintisiz bir düzensiz hendek, iç duvarlar ve geçit ile Viereckschanze'nin karakteristik şeklini ve yapısını ve muhafazanın duvarlarıyla hizalanmış dağınık iç yapıları göstermektedir. Sanatçı, Bopfingen-Flochberg gibi kazı alanlarının güncel yorumunu takiben Viereckschanze'yi daha geniş bir yerleşime yerleştirdi. Rudolf Münch'ün izniyle.

fedilen 500'e yakın Viereckschanze ile Güney Almanya bu yapı tipinin en yaygın olduğu bölge statüsündedir. Doğu'ya doğru Çek Cumhuriyeti ve Morovya ile güneye doğru Çek Cumhuriyeti'ndeki Viereckschanze örnekleri bir hayli fazladır. Doğu ve Kuzey Fransa'da da, Fransızca'da "dörtgen planlı ve etrafı çevrili yerleşkeler" anlamına gelen *enceintes quadrilaterale* veya *enceinte carrées* terimi ile ifade edilen yerleşim birimleri bulunmaktadır; fakat bu terimler daha ziyade M.Ö. 1. Yüzyılda görülen yerleşke tipleri için kullanılmaktadır. Boyutlarının daha büyük olması ve içlerinde silah veya hayvan kalıntısı bulunmaması sebebi ile klasik Güney Almanya Viereckschanzelerinin, Kuzeydoğu Galya'daki Belgalar'ın tapınak sahaları ile de karıştırılmaması gerekmektedir.

VIERECKSCHANZE'LERİN TASVİRİ

İnşaat ve şekil açısından klasik Viereckschanzelerin kendilerine has özellikleri vardır (bkz. Şekil 1) Tipik bir Viereckschanze; kare, dikdört-

gen veya zaman zaman paralel kenar şeklinde bir alanın etrafına, dik ve V harfini andıran bir hendeğin kazılmasıyla kurulur. Hendekten çıkarılan toprak, yerleşkenin çevresine -hendeğin iç tarafında bir set oluşturacak şekilde- yığılır. Bazı Viereckschanzelerdeki set duvarları, üzerlerine ahşap çitler eklenmesi vasıtasıyla uzatılmıştır. Hendek, yapının çevresini tamamen çevrelemektedir fakat set kısmına tek bir giriş açıklığı bırakılmıştır. Bu giriş bölmesi genellikle yapının doğu veya güney kanadında bulunur; kuzey cephelerin ise asla açık bırakılmadığı tespit edilmiştir. Viereckschanze'lerin dışarıyla bağlantısı ahşap bir geçiş yoluyla sağlanır ve hemen girişte kalaslarla inşa edilmiş bir nizamiye kapısı bulunmaktadır. Kenar boyutları 50 metre'nin altında veya 100 metre'nin üzerinde olan Viereckschanze'lere de rastlanmış olmakla birlikte, bu yapılar genellikle 80x80 metre veya 100x100 metre boyutlarında olup, aşağı yukarı 1 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Bazı kazı alanlarında, kazık çitlerin hendek kazılmadan çok daha önce yerleştirilmiş oldukları görülür. Şimdiye kadar ortaya çıkarılan bütün Viereckschanze'lerin %5 kadarının iç kısımlarında en az bir adet bölme olduğu, dış kısımlarına ise bazı eklemeler yapılmış olduğu görülmektedir. Bavyera'daki Platting-Pankofen ve Bohemya'daki Msecke Zehrovice yapıları bu tarz bir oluşum sergilemektedir.

Viereckschanzeler nicelik, karakter ve iç kısımlarında bulunan kuyular, ocaklar, sonradan inşa edilmiş birimler vs. gibi yapılar bakımından, birbirlerinden oldukça farklı özellikler sergiler. Holzhausen, Arnstorf-Wiedmais ve Fellbach-Schimiden gibi Viereckschanze kazılarında-belki de buralarda kesintili veya kısa süreli kullanım gerçekleştiği için- verimli arkeolojik kalıntılara ulaşılammıştır. Bopfingen-Flochberg ve Platting-Pankofen gibi yapılar ise uzun süreli aktivitelere mesken oldukları için iç kısımlarındaki kalıntılar, kültürel oluşumlara ışık tutabilecek ölçüde önemli bulgulara erişmemize olanak tanımıştır. Genellikle ahşaptan yapılmış kuyu gövdeleri ile etraflarında birer veranda veya yürüme yolu bulunan özgün binalar; hepsinde olmasa da, şu ana kadar kazılan çoğu Viereckschanze'de bulunmaktadır.

FİZİKİ ŞARTLAR

Viereckschanzelerin kuruldukları araziler; akarsu terasları ve löslü geniş ovalardan, yüksek yamaçlar veya uçurum kenarlarına kadar deği-

şiklik gösterir. Önemli sayıda Viereckschanze'nin yüksek bölgelerdeki doğal su kaynaklarının yakınına kurulmuş olması, suyun bu yapıların nereye kurulacağına karar verilmesi açısından önemli bir kriter olduğuna işaret eder. Su kaynaklarından uzakta kalan bölgelerde inşa edilen yerleşkelerin ise iç kısımlarında mutlaka bir su kuyusu bulunur. Doku-nulamadan kalan yerleşkelerin büyük bir çoğunluğu dağlık yerlere, günümüzün zirai aktivitelerine olanak tanımayacak bölgelere kurulmuştur. 1980'lerin başı itibarı ile yapılmaya başlayan havadan keşifler ve Güney Almanya'nın ekili biçili alanlarında yapılan geniş ölçekli arkeolojik kazılar sayesinde, çoğu Viereckschanze'nin pullukla sürülme sonucunda kademeleşmiş oldukları keşfedilmiştir.

Hendek ve koruma duvarlarından yola çıktığımızda, Viereckschanze'lerin en önemli işlevi "müdafaa imkanı sağlamaları"ymış gibi görünür. Oysa ki, topografik konumlarına bakılınca, çoğu Viereckschanze'nin aslında etkin bir savunma hattına sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Güneydoğu Almanya'da bulunan yapıların neredeyse %40'ı alçak bölgeler veya kaygan ve eğimli topraklar üzerine kuruludur ki, bu durum bu yapıları mızrak, ok ve mancınık gibi silahlara karşı son derece savunmasız halde bırakır. Viereckschanze'lerin büyük bir kısmı, stratejik olarak zayıf bölgelere kuruldukları için, bu yapıların savunma güdüsüyle doğrudan bir bağlantısı olması düşük bir ihtimaldir.

Viereckschanze'lerin kültürel alanda yayılma oranları incelendiğinde, bu oluşumların karakterleri hakkında önemli ipuçlarına ulaşılır. Konu üzerine ilk araştırmaları yapan bilim adamları; Güney Almanya'nın dağlık arazilerindeki, erişimi zor olan Viereckschanzelere atıfta bulunarak, bu yapıların hayatın devam ettiği yerleşim birimlerinden uzakta bulunan yerlere inşa edildiklerini iddia etmişlerdir. Oysa ki; gayet verimli toprak arazilerin içine doğru genişleyen Viereckschanze örnekleri de mevcuttur. Viereckschanze'ler ve savunma hattı bulunmayan yerleşkeler arasındaki bağlantıya dikkat çeken ilk isim Walter Irlinger olmuştur. Bu tür yapılar ya birbirlerine çok yakın alanlara, ya da karşılıklı olarak birbirlerinin görüş açısı içinde olacak şekilde konuşlandırılmışlardır. Hatta Bopfingen- Flochberg ve Platting-Pankofen örneklerinde gördüğümüz üzere, doğrudan büyük yerleşkelerin içine inşa edilen Viereckschanze'ler de bulunmaktadır.

Viereckschanze'lerin aynı zamanda eski anıtsal yapılara, örneğin Orta Tunç ve Erken Demir Çağları'nın tümülüslerine yakın alanlara ku-

ru oldukları da olmuştur. Baden-Württemberg'deki Erken Demir Çağı'na ait en eski tümülüs olan Hohmichele tümülüsü yakınlarındaki Viereckschanze, bu yapılar ve geçmişte inşa edilmiş anıt mezarlar arasındaki ilişkinin en önemli örneğidir.

MATERYAL KÜLTÜRÜ

Kazısı gerçekleşmiş Viereckschanze'lerde bulunan materyaller; çanak-çömlekler, tunç, demir veya cam kullanılarak üretilmiş eşyalar, paralar ve hayvan kemikleri gibi bilindik kategorilerden oluşmaktadır. Kazı uzmanları genellikle Viereckschanze'lerdeki materyal bulgularının yetersizliğinden yakınsa da geniş yerleşkelerin içine kurulmuş olan Viereckschanze'lerden çıkarılan kalıntılar hem sayıca hem de çeşitlilik açısından gayet tatmin edicidir. Viereckschanze kazılarından elde edilen materyallerin kapsayıcı ve detaylı analizler içeren katalogları basılmış olduğu için bu bulguların Geç Demir Çağı'na ait diğer materyallerle benzerliklerini veya farklarını belirleyebilmek bir hayli zordur.

Msecke Zehrovice'de bulunan materyaller Bohemya'da gayet kırsal bir yaşamın hüküm sürdüğünü gösterir. Güney Almanya'daki bazı Viereckschanze'lerden çıkarılan ve yayınlanmış seramik eserler ise bu bölgedeki yerleşkelerde dönemin diğer yerleşkelerinden farklı bir yaşam tarzı benimsendiğine işaret eder. Viereckschanze'lerde silahlar, aletler ve süs eşyaları gibi metal ürünler son derece nadir görülmekle birlikte; bazı yapılarda, demirden yapılmış araç-gereçlerin gömüldüğü küçük boyutlu istifler bulunmuştur. Faunal kalıntılar (domuz, sığır, vs. kalıntıları) aynı döneme ait diğer yerleşke tiplerinde ortaya çıkan kalıntılarla hemen hemen aynı sayı ve niteliktedir. Bununla birlikte, yakın tarihte kazısı yapılan Platting-Pankofen kazı alanında ortaya çıkan ufak boyutlu bir gömüde haddinden fazla sayıda at kemiği bulunmuştur. Yine de; hiç bir Viereckschanze'den Gournay-sur-Aronde gibi Belga Kültürü'ne ait tapınak bölgelerinde ortaya çıkan, dini tüketim yönünde kurban edilmiş hayvanların kemikleri kadar fazla sayıda hayvan kemiğine rastlanmamıştır. Oppidumlar'da sıklıkla karşılaştığımız insan kalıntıları da Viereckschanze'lerde çok nadir görülür. Her ikisi de 3 boyutlu sanat eserleri olan; Msecke Zehrovice'deki insan başı heykeli ile Fellbach-Schimiden'deki ahşap kuyunun üzerinde bulunan oyma figürler, bilim dünyasında büyük bir heyecan uyandırmış olabilir, ancak; bu eserlerin

başka hiçbir örneğine rastlanmamıştır. Üstüne üstlük, bu nadir eserlerin Viereckschanze'lerin asıl karakterlerinin ne olduğunu anlamız açısından yeterli veri sunmaları söz konusu değildir.

KEŞİFLERİNİN HİKAYESİ VE BULGULARIN YORUMLANMASI

19. Yüzyılın sonları ve 20. Yüzyılın başlarında, Alman bilim adamları Viereckschanze'lerin tarihi ve tabiatı hakkında gayet parlak fakat spekülatif teoriler ortaya atmışlardır. İlk başlarda, Romalıların depolama birimleri oldukları düşünülen Viereckschanze'ler, zaman içinde Roma istilasını süresince Keltler tarafından inşa edilmiş ağullar, çiftlikler, dini birimler ya da kale yerleşkeleri olarak yorumlanır olmuşlardır.

Bu alandaki ilk geniş ölçekli kazı 1957-1963 yılları arasında Klaus Schwarz tarafından Holzhausen Viereckschanzesi'nde yürütülmüştür. İç kısmın kazısı tamamlanmış olan bölümlerinden çıkarılan arkeolojik bulgu ve eserlerin sayısı az olmakla birlikte Schwarz, bu alanda 3 adet kuyu, 1 adet sonradan eklenmiş ve etrafı verandalı bir yapı, bir kaç ocak ve yanık izleri keşfetmiş; bunun üstüne Viereckschanze'lerin aslında Akdeniz'deki tapınaklardan örnek alınarak inşa edilmiş ibadethaneler olduklarını öne sürmüştür. Kendisine göre verandalı yapı bir tapınak; kuyular ise adak kuyularıdır. Ayrıca burada kurban etme törenleri veya ibadetle alakalı diğer törenler düzenlenmiştir. Takip eden 30 yıl boyunca Viereckschanzeler, aynen Schwarz'ın tarif ettiği şeklide kabul edilmişlerdir.

1950'lerin sonundan 1980'lere kadar Güney Almanya'da daha pek çok Viereckschanze kazısı yürütülmüştür. Yapıların yorumlanması hâla Schwarz'ın ibadethane modeli ile örtüşmekte olsa da her bir yapının iç alanlarının birbirinden oldukça farklı özelliklere sahip oldukları ortaya çıkarılmıştır. Holzhausen'de bulunan kuyu gövdelerine benzer oluşumlar yalnızca Dornstadt-Tomerdingen, Fellbach-Schimiden ve Arnstorf-Wiedmais kazılarında bulunmuşken, diğer kazı alanlarında bu tip oluşumlara rastlanmamıştır. Fellbach-Schimiden'deki kuyu gövdesinin dibinde bulunan ahşap bir kova'dan anlaşıldığı üzere bu yapı gerçekten de su kuyusu olarak kullanılmıştır. Bazı kazı sitelerinde çok sayıda bina ve bağlantılı yapılar bulunmuşken, bazı kazı sitelerinde bu oluşumların belirgin izlerine rastlanamamıştır. Şu ana kadar kazılan Viereckschanze'lerden çıkarılan eserler Geç Demir Çağı'na ait diğer kazı alanlarına kıyasla çok düşük sayıda olup, verandalı yapılar da bu si-

telerin yalnızca yarısında görülmektedir.

1990'ların başında Bopfingen-Flochberg, Platting-Pankofen ve Nordheim'da yürütülen geniş ölçekli kazılar, Viereckschanze'lerin büyük yerleşim birimlerinin içine de kurulabildiklerini göstermiş; bu durum araştırmacıları Viereckschanze'lerin ibadet ile ilgili bağlantısını sorgulamaya yönlendirmiştir. Üstüne üstlük Schwarz'ın Holzhausen kazılarında ortaya çıkardığı yapılar Viereckschanze'lerin hepsinde bulunmaktadır. Yaptığı kazılardan edindiği bulgular üzerine Günther Wieland, bu yapıların birbiriyle bağlantılı çiftçi topluluklarının buluşma noktası olarak kullanıldıkları teorisini ortaya atmıştır. Bu kırsal merkezlerin; mesken, depo, tapınak, sığınak, tören yeri ve su kuyuları ile akarsular gibi su kaynaklarının korunduğu birimler olmak üzere pek çok fonksiyonu bulunmaktadır. Bu teorinin test edilmesi için Bopfingen-Flochberg gibi kompleks yapıların karakterini belirleyen bileşenlerinin mutlak kronolojilerinin oluşturulması gereklidir. Zira, Geç La Tene dönemine ait geleneksel "rölatif" kronoloji 100-150 yıllık bir dönem boyunca bir kaç kuşak tarafından üretilmiş olan antik eserlerin ti-polojilerine dayanmaktadır. Oysa ki; münferit yerleşke üniteleri ile Viereckschanze'ler birbirlerinden farklı zamanlarda kullanılmış olabilir. Bazı Viereckschanzelerin gerçekten mesken olarak kullanıldıklarına dair kanıtlar da mevcuttur ama bu bulgular genellikle Viereckschanzele-rin dağılım haritasında en doğu noktada bulunanlardan edinilmiştir. Örneğin, Natalie Venclova ve araştırma ekibi Bohemya'daki Msecke Zehrovice Viereckschanze'sini üst düzey bir ailenin üretim işlerini de buradan yürüttüğü kırsal malikânesi olarak yorumlamışlardır.

Viereckschanzelerden çıkarılan çanak çömlek toplulukları ile aynı dönemin diğer yerleşke birimlerinden çıkarılan buluntu toplulukları karşılaştırıldığında aralarında oldukça belirgin farklar olduğu görülmüş; dolayısıyla bu yapıların şölenler ve kutlamalar gibi sosyal olaylar düzenlemek adına ortaklaşa kullanılmış olan yapılar olduğu yorumu yapılmıştır. Ancak; Venclova, Viereckschanzelerdeki çanak çömlek topluluklarının yöresel buluntu topluluklarından ayrı tutulabileceği düşüncesini eleştirmektedir.

Geç Demir Çağı'nda Almanya ve komşu bölge coğrafyaları için belirgin bir unsur olan Viereckschanzeler muhtemelen çok fonksiyonlu birimlerdi. Eşzamanlı olarak varlığını sürdüren yerleşkelere entegre edilen Viereckschanzeler bulunduğu gibi; kutsal anıtlardan istifade etmek

adına inşa edilmiş olanları da mevcuttu. İç mimarileri ve materyal kültürleri birbirinden farklı olsa da tüm Viereckschanzeler; etrafı siper ve hendeklerle çevrili, erişimin kısıtlı olduğu kapalı alanlar olarak ortak bir özellik paylaşmaktaydı. Sıkıca kontrol edilen bir inşaat şablonuna dayalı bu mimari tarzı, tekdüze bir savunma amacından ziyade arazi üzerine sistematik olarak yerleştirilmiş, kalıcı ve sağlam bir mekan karakteri taşımaktaydı.

Ayrıca bkz. **Tarihleme ve Kronoloji** (1. Cilt, 1. Bölüm); **Oppidumlar** (3. Cilt, 6. Bölüm).

KAYNAKÇA

Bittel, Kurt, Siegwald Schiek, and Dieter Müller. *Die keltischen Viereckschanzen*. Stuttgart, Germany: Kommissionsverlag K. Theiss, 1990. (A comprehensive catalog of all known Viereckschanzen in Baden-Württemberg in southwestern Germany. Includes many informative essays about the construction, layout, setting and topography, artifact assemblages, and chronology.)

Irlinger, Walter. "Viereckschanze und Siedlung—Überlegungen zu einem forschungsgeschichtlichen Problem anhand ausgewählter südbayerischer Fundorte." In *Festschrift für Otto-Herman Frey zum 65. Geburtstag*. Edited by Claus Dobiak and Dirk Vorlauf, pp. 285–304. Marburg, Germany: Hitzeroth, 1994.

Murray, Matthew L. "Viereckschanzen and Feasting: Socio-Political Ritual in Iron-Age Central Europe." *Journal of European Archaeology* 3, no. 2 (1995): 125–151. (The only English-language summary of Viereckschanzen research; includes an original analysis of ceramic assemblages that suggests Viereckschanzen were feasting places.)

Rieckhoff-Pauli, Sabine, and Jörg Biel. *Die Kelten in Deutschland*. Stuttgart, Germany: Theiss, 2001. (A summary of the Iron Age archaeological record in Germany. Provides important background context to the Viereckschanzen.)

Schwarz, Klaus. "Die geschichte eines keltischen temenos im nördlichen Alpenvorland." *Ausgrabungen in Deutschland*. Vol. 1. Mainz, Germany: Römisch-Germanisches Zentralmuseums, 1975. (A summary of excavations at the important site of Holzhausen, which was the basis for the persistent interpretation of Viereckschanzen as religious sanctuaries until the early 1990s, an idea disputed by Günther Wieland in his 1999 book.)

Venclová, Natalie. *Msecké Zehrovice in Bohemia: Archaeological Background to a Celtic Hero*, 3rd–2nd Cent. B.C. Sceaux, France: Kronos Editions, 1998. (A comprehensive English-language report of excavations conducted at a multiple enclosure in the Czech Republic; presents the author's belief that the site is an elite rural-industrial household.)

Geleneksel Yerleşke Tipi: Viereckschanze 355

———. “On Enclosures, Pots, and Trees in the Forest.” *Journal of European Archaeology* 5, no. 1 (1997): 131–150. (A critique of Matthew L. Murray’s idea that feasting can be identified in the ceramic assemblages of Viereckschanzen in southern Germany. Argues that the assemblages from Viereckschanzen cannot be distinguished from settlement remains.)

Wieland, Günther, ed. *Keltische Viereckschanzen: Einem Rätsel auf der Spur*. Stuttgart, Germany: Theiss, 1999. (Presents the argument that Viereckschanzen were central foci within associated rural communities. Provides useful summaries of many of the most important Viereckschanzen, including all sites mentioned in this entry.)

DEMİR ÇAĞI'NDA ŞÖLENLER

BETTINA ARNOLD

Topluca içki içme ve yemek yeme adetleri (özellikle de kontrollü alkol dağıtımı); Demir Çağı Avrupası ve Britanya Adalarındaki sosyal ilişkilerin sürekliliğini sağlamak açısından önemli bir rol oynamaktadır. Sembolik kavramlar ve sosyal bir yakınlaştırıcı olan alkollü içeceklerin dağıtımı ile ilişkili materyal kültürü; Avrupa'da Neolitik Çağı'ndan M.S. 9. Yüzyılın sonuna, Britanya ve İrlanda'da ise M.S. 15. Yüzyılın sonuna kadar varlığını sürdürmüş olan “grup-içi” ve “gruplar-arası” rekabeti gayet net bir şekilde karakterize etmektedir. Bu konuda 3 ana kaynak bulunur. Bu kaynaklar sırayla (1) Mezar ve yerleşim yeri kalıntılarından karşımıza çıkan, alkollü içecek tüketimi ve ziyafetlerle bağlantılı materyallerin asılları ve bazı ikonografik temsilleri; (2) Özellikle M.Ö. 6. Yüzyıl itibarı ile barbar Avrupalılarla yoğun bir iletişime geçmiş olan Romalı ve Yunan yazarların bu insanların içki adetleri hakkında kayda geçtikleri yazılar; (3) Kelt ve Cermen dillerini konuşan toplulukların Hristiyanlığın yayılmaya başladığı ilk yıllarda yazdıkları destanlar, çıkardıkları kanunlar ve yazılı belgelerdir. Bu güne kadar konu üzerine çalışan uzmanların üzerine eğildikleri noktalar: O dönemde hangi tür alkollü içeceklerin tüketildiği; bu içeceklerin üretimi ve tüketimi ile alakalı materyal kültürü; toplum arasında alkolün dağılımı, fonksiyonu ve görgü kurallarıyla bağlantısıdır. Bunun yanında, toplumların içki

içenlere ve alkol istismarına karşı yaklaşımları, alkollü içecek üretiminin ideolojik açıdan nasıl bir anlam taşıdığı, bu içeceklerin hazırlanması ve tükeltilmesi sırasında kullanılan materyaller ve alkolün kendisine karşı nasıl bir psikolojik tavır takınıldığı konuları da pek çok araştırmanın odak noktası olmuştur.

ALE, BAL LİKÖRÜ VE ŞARAP

Kuzey ve Orta Avrupa insanların Akdeniz kültürleri ile iletişime geçmeden önce tükettikleri iki içki türü vardır: Bal Likörü ve Bira. Aslında o dönemlerde tüketilen bira; bugün İngiliz Birası olarak bilinen ve yazı sonrası dönemlere kadar keşfi gerçekleşmemiş olduğu için şerbetçi otu kullanılmadan, sadece mayalanan buğdaydan yapılan Ale tipi biradır. Bal likörü ise yabani arıların kovanlarından elde edilen ve tarih öncesi Avrupalısının bildiği tek tatlandırıcı olan balla yapılmaktadır. Bal, gayet değerli bir ürün kategorisine girdiği için o dönemlerde bal likörü genellikle elit kesim tarafından tüketilmektedir. Yeterli soğutma ve saklama koşulları olmadığından, üstüne üstlük biraya sadece tad vermek için değil koruyucu bir katkı maddesi olarak da destek veren şerbetçi otunun eksikliğinden dolayı Ale, o dönemlerde raf ömrü kısa ve üretilir üretilmez tüketilmesi gereken bir içki tipidir. Şarap ise Romalılar Fransa ve Almanya'da bağcılık geleneğini yayana kadar, Avrupalılar için lüks bir ithalat ürünü olarak kalmıştır. Yemeklerle birlikte günlük olarak, ancak kararınca şarap tüketen Akdeniz insanların yanında, Kuzey Avrupalıların alkol tüketimine bakıldığında muazzam bir aşırılık görülür.

KLASİK KAYNAKLAR

Yunan ve Romalı yazarlar Keltik ve Cermenik toplulukların içki adetlerine neredeyse hep bir ağızdan lanet okumakta; aşağılayıcı sayılabilecek bir söylemle yola çıktıkları yazılarında, "barbarların" bira içmeyi özellikle tercih ettiklerinden, Akdeniz usulüne aykırı bir şekilde şarabı su katmadan içtiklerinden, alkolün etkisindeyken bağırıp çağırdıklarından ve kavgacı bir tutum sergilediklerinden, üstüne üstlük hepsinin -fahiş fiyatlara bile olsa- alkol almak için ölebilecek kadar ayyaş ve bağımlı olduklarından dem vurmaktadırlar. Platon (Eflatun) M.Ö. 4. Yüz-

yıla ait *Laws* (Kanunlar) adlı kitabında, içine Keltler'i de dâhil ettiği ve hepsini "barbarlar" olarak nitelediği 6 topluluktan bahsetmekte; bu savaşçı insanların, Spartalıların baskısı altında kendilerini alkole vermiş olduklarını söylemektedir. Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus'un *Rerum Gestarum Libri* (Roma Tarihi) adlı eserinde yazdığına göre: Bir Romalı'yı "sabaiaarius" yani "birakolik" olarak tanımlamak en büyük hakaret anlamına gelmektedir. M.S. 1. Yüzyılda, diğer bir Romalı tarihçi olan Büyük Plinius'un (Pliny the Elder) "batıda yaşayan toplulukların çeşitli tahılları suda ısıtılmasıyla elde edilen sarhoş edici bir madde tükettiklerinden" bahsettiği görülür. Plinius, *Historia Naturalis* (Doğa Tarihi) adlı eserinde "İspanya ve Galya'da bu maddeyi farklı isimler altında farklı yollardan elde etmek mümkündür fakat hizmet ettiği amaç aynıdır" diye yazmaktadır. M.Ö. 1. Yüzyılda yaşamış olan Yunan tarihçi Diodorus *Bibliotheca Historica* (Tarih Kitaplığı) adlı eserinde Keltlerin şaraba aşırı düşkün olduklarını, kendilerini tüccarların getirdiği şarapa boğduklarını, oburca şarap tükettiklerini ve sarhoş olduktan sonra ya sızdıklarını ya da iyice zıvanadan çıktıklarını anlatmaktadır. İşin açıkçası, bahsi geçen yazarların çoğu birbirlerinden direkt alıntılar yapıp fakat kimden nasıl esinlendiklerini herhangi bir şekilde kayda geçmediklerinden dolayı; verdikleri bilgiler ilk elden gözlemlenmiş bilgiler olmayabilir. Bu sebeple; tüm bu kaynakların, tarihi gerçekleri tam olarak yansıtıp yansıtmadıklarından emin olunamamaktadır. Ayrıca, o dönemlerde klasik yazarlar, fethedilen topraklarda yaşayan ve asimile edilmek istenen insanlar ve kültürleri hakkında bariz bir karalama ve kötüleme dili kullanmaktadır.

ARKEOLOJİK KANITLAR

Elitler arası evlilik törenleri, yeni bir göreve başlama törenleri, galibiyet törenleri, vekil atama törenleri, ölüleri anma veya defin törenleri, kurban törenleri ve adak törenleri gibi Avrupa adetlerinin olmazsa olmaz bileşenleri; ziyafet verme ve alkol tüketme aktiviteleridir. Sosyopolitik tezahüratta alkol, elit kesime tanınan ayrıcalıkların en somut araçlarından biri olmakla birlikte; yöneticiler, maiyetlerindeki askerlere ve hizmetkârlarına alkol dağıtarak onları ödüllendirmekte ve cesaretlendirmektedir. Özellikle Keltik ve Cermenik toplumlarda, topluca yenilen yemeklerde kişilerin birbirlerine göre rütbeleri net bir şekilde ay-

rılmakta olduğu için, bir kimsenin ziyafete davet edilip edilmemesi o kişinin topluma kabul edilip edilmediğinin de göstergesidir. Alkollü içkilerin en fazla tüketildiği ergenliğe geçiş törenleri, elitlere ait olup da arkeolojik kayıtlara geçmiş olan materyal kültürünün en fazla öne çıktığı toplumsal olaylardır.

Bugüne kadar antik çağlardaki elit kesimlerin alkol müessesesine ait arkeolojik bağlantıların çoğu mezar kalıntılarında ortaya çıkarılmıştır. Antik Avrupa elitlerinin yemek yeme ve alkol tüketimi ile ilgili ekipmanlarına mezar kalıntılarında ulaşamadıysa, bilin ki bu materyaller büyük yığınlar halinde adak çukurlarına, nehir diplerine, bataklıklara veya derelere gömülmüştür. Zenginlik göstergesi malların bariz bir şekilde ve bilinçli olarak imha edilmesinin altında, tarih öncesi elitlerinin arasında her daim var olagelmış olan rekabet unsuru da yatmaktadır. Bir toplumun tüm enerjisi, olağanüstü detaylarla süslenmiş mezarlara ayrılırken, elit kesimlerin tekrar eden standart elementlerle bezenmiş mezarlara gömülmesi bahsi geçen mevhumları toplumun diğer bütün kesimlerinden ayırmaktadır.

Bal likörü kalıntılarına dair en eski arkeolojik bulgulardan biri İskoçya'nın Fife Bölgesi'ndeki Ashgrove köyünde bulunan, M.Ö. 1000 tarihli bir Tunç Çağı mezarında ortaya çıkan büyük bir kadehten elde edilmiştir. Aşağı yukarı aynı tarihlere denk gelen ve İskoçya'nın Perthshire ilindeki North Mains kasabasında yer alan bir mezardan çıkarılan bir kupanın dibinde de mayalanmış Ale kalıntısı tespit edilmiştir. İngiltere, Berkshire'daki Runnymede Köprüsü yakınlarındaki çok daha eski tarihli bir Neolitik kazı alanında ortaya çıkarılan seramik kadehte bal mumu kalıntılarına rastlanmış olması ise bu kadehin aslında bal likörü içmek için kullanılmış olduğuna işaret etmektedir. Pirinç eklemelerle süslenmiş ve fildişinden üretilmiş boynuz biçimli içki kadehi Kavanagh Horn (Kavanagh Boynuzu) Kavanagh Ailesi mensuplarının direk olarak Leinster Krallarının soyundan geldiklerini iddia etmelerindeki en önemli dayanak noktasıdır. Bu antik eserin tarihi M.S. 5. Yüzyıl gibi geç bir döneme denk gelmektedir. Sosyopolitik anlamda yeme içme adetlerine işaret eden kalıntıların coğrafi dağılımına bakılınca, aslında bu adetlerin Kuzey Avrupalıların kültürel kimliklerinin bir parçası olarak varlıklarını sürdürebildiği, kökeninin Hint-Avrupa ailesine kadar uzandığı ve ilk olarak ortaya çıktıkları sanılan bölgelerden çok daha farklı yerlerde ve çok daha eski tarihlerde baş göstermiş oldukları anlaşılmaktadır.

İÇKİ KADEHLERİ

Elit kesimin kullandığı içki kadehleri ilk başlarda seramikten yapılmakta, zaman zaman da amber veya altın gibi egzotik materyaller kullanılmaktadır. Zaman geçtikçe dövülmüş metalden üretilen kadehler tercih edilir olmuş, Roma ve Orta Çağ'ın ilk dönemleri itibarıyla de gümüş ve camdan yapılmış kadehler kullanılmaya başlamıştır. Uygun koşulların olduğu nadir zamanlarda, son derece iyi korunmuş ahşap kadehler, devasa içki varilleri ve ahşap plakaların birbirlerine organik materyaller veya metallerle tutturulmasıyla üretilmiş büyük fıçılar gibi içki takımlarının da arkeolojik bulgular arasına girdiği görülmektedir. Ek olarak; kullanılan çeşitler farklılık gösterse de, Neolitik devirlerden bu yana içki ve yemek takımları ile yüksek statü ve rütbelere arasında gözardı edilemeyecek bir bağlantı bulunmaktadır.

“İçki boynuzu” olarak isimlendirebileceğimiz boynuz şeklindeki içki kadehleri Tunç Çağı'ndan Hristiyanlığın yayılmaya başladığı ilk dönemlere kadar, ideolojik açıdan da alkol tüketimini benimsemiş olan elit kesimlerle bağdaşan önemli bir semboldür. Hatta, tarih öncesi Avrupası'nda içki içmek için kullanılan tek malzeme bu boynuzlardır. Genellikle şu an nesli tükenmiş olan Avrupa Bizonu'nun boynuzlarından üretilen bu kadehlerin zaman zaman tunç, demir, cam ve fildişinden üretilmiş oldukları da bilinmektedir. Gerçek hayvan boynuzundan yapılan kadehler tairh öncesi devirlerden Orta Çağ'ın başlangıç dönemlerine kadar yaygın bir şekilde kullanılmaktayken, cam versiyonları Roma Dönemi ve ilk Cermenik oluşumların ortaya çıkması ile birlikte tarih sahnesine girmiştir.

Özellikle Demir Çağı itibarı ile çoğu altın ve tunç plakalarla süslenmiş madeni içki boynuzları üretilmeye başlamıştır. Stuttgart yakınlarındaki M.Ö. 6. Yüzyıla ait Hochdorf Tümülüsü'nde ortaya çıkan 9 adet içki boynuzundan başka, Erken La Tene (M.Ö. 4. Yüzyıl) dönemine ait olduğu bilinen Kleinaspergle Tümülüsü ve Rhineland'deki Erken La Tene Pariyodu'na ait 5 adet tümülüstən (Reinheim, Bescheid, Schwarzenbach, Hoppstädten-Weiersbach ve Weiskirchen A.D. Saar.) de aynı şekilde içki boynuzları çıkarılmıştır. Mecklenburg-Vorpommern'deki Wismar Tümülüsü'nde bir adet altın süslemeli içki boynuzu bulunmuş, buna ek olarak Kuzey Almanya'daki M.S. 1. Yüzyıla ait Lübrow Tümülüsü'nde ise diğer bazı içecek takımları ile birlikte kakma yöntemiyle

süslenmiş gümüş bir içki boynuzu çıkarılmıştır. Kuzeydoğu Almanya ve Polonya'ya özgü Lausitz Kültürü'ne ait Geç Tunç ve Erken Demir Çağlarına denk gelen seramik içki boynuzlarının sayısı ise 60 kadardır. Britanya'da ise M.S. 6. Yüzyıla ait Sutton Hoo ve Taplow Court isimli iki adet Anglo-Sakson tümülüsünde; altın yıldızlarla süslenmiş gümüş içki boynuzları bulunmuştur.

Ukrayna, Litvanya, Polonya, Rusya, Macaristan, Hırvatistan, eski Yugoslavya'nın çeşitli bölgeleri, Kuzey Almanya ve İskandinavya'yı kapsayacak şekilde, Doğu Avrupa'nın pek çok bölgesindeki arkeolojik kayıtlar çeşitli içki boynuzları ile doludur. Frizya'da bulunan, 17. Yüzyıl tarihli önemli bir sanat eserinde resmedilen içki boynuzu, hanedanlıklarda nesilden nesile aktarılan bu objenin sembolik halini yansıtmaktadır. Görülen o ki, içki boynuzlarına yüklenen sembolik anlam zaman ve mekana karşı direçlidir. İçki içmek veya sakalamak amacıyla kullanılan diğer yöresel materyal kategorileri: kupalar, büyük bardaklar, kazanlar, çeşitli sürahiler ve Etrüsklere özgü *Schnabelkanne* isimli maşrapalardır. *Schnabelkanneler* La Tene stili ile karakterize olup, Kelt toplulukları tarafından hem taklit edilmiş hem de ithal edilmiştir.

İÇKİ, YEMEK VE RİTÜELLER

Avrupa elitleri tarafından tüketilen alkollü içecekler belli başlı ayinsel özellikler taşımaktadır. Bu durum; ateşin kendisi de dahil olmak üzere, ateş üzerinde metallere şekil vermenin yarattığı büyüleyici etki, alkolün psikoaktif (ruh halini değiştiren) yapısı, alkol üretimi için kullanılan bal ve üzüm gibi hammaddelerin nadirliği ile yakından bağlantılıdır. Örneğin, Aziz Patrick, sefaletin pençesinde boğuştuğu günlerde bile, balın pagan kültüründe oynadığı önemli rolden ötürü bu yiyeceğe dokunmayı dahi kabul etmemiştir. İrlanda'da; bira anlamına gelen "beer" ve bal likörü anlamına gelen "mead" terimlerinin kişi adlarına bile eklendiği görülür. Günümüzde biraya yüklenen anlam ise Roma sonrası dönemlerin ve ilk Avrupa Hristiyanlarının "kan" ve "kurban oluş" ile bağdaştırılan içkisi şarap ile karşılaştırılınca bir hayli sönük kalmaktadır.

Merovenj Hanedanı'nın Galyası'nda hem seküler hem de dini bağlamda, elit gücün ve arkadaşlığın korunması için değerli eşyaların, silahların ve yiyeceklerin sembolik olarak değiş tokuş edilmesi çok önemlidir. Bu erken dönem Hristiyan topluluklarının hayatında, milattan sonra

en az 6. Yüzyıla kadar varlığını sürdürmüş olan defin uygulamaları ile içki teçhizatları arasındaki önemli bağ; mezarlara bırakılan hediyeler ve mezarın etrafında yenilen yemeklerden kalan izlerde net olarak görülebilmektedir. Keltik ve Cermenik atalardan devralınan tek şey içki üretimi ve dağıtımı değil; hediye değiş tokuşu ve hâkimiyetin en önemli gösteriş biçimi olan “ziyafet verme geleneği” de olmuştur. Elit kesimlere ait son derece değerli metallerden üretilen içki kadehleri ve süslü yiyecek-içecek takımları, hem Merovenj hem de Karolenj Hanedanlarının ziyafet sofralarını süslemeye devam etmiştir. Kimi zaman bu değerli kadehlerin, fakirler adına kiliseye bağışlandığı da bilinmektedir.

Hem Kelt hem de Cermen edebiyatında, Mabinogion'dan Beowulf'a kadar çeşitli eserlerde, silahlara (özellikle de kılıçlara); zaman zaman da alkol tüketiminin ritüel yanını vurgulamak niyetiyle, içki içilen kadehlere isimler takıldığı bilinmektedir. Hristiyanlığın ilk zamanlarında, ziyafetlerle bağlantılı ekipmanlar, bilhassa içki kadehleri karşı tarafa hediye olarak verilirse, bu kadehin, hediye eden kişinin karakterinden bir parça taşıdığına inanılmakta olduğu düşünüldünce; tarihöncesi Avrupası'nda da içki kadehlerine “insan karakteri” yüklenmiş olması fikri kuğa mantıklı gelmektedir.

Kadehlerin, özellikle de metalden yapılmış olanların, ritüelistik özelliklerinin ikonografik izlerine M.Ö. 9. ve 8. yüzyıllar ile M.Ö. 1. Yüzyıl arasında kullanılmış olan “kült kadehleri” olarak isimlendirilen kadehler ve diğer bazı içki ekipmanlarında rastlanmaktadır. Bu kadehler arasında dönemin manastır ve kilise liderlerinin kullandığı kadehler de bulunmaktadır. Kült kadehlerinin üzerinde sürekli kullanılan figürler: tekerlekli at arabaları, atlar, boynuzlu canavarlar, kadın figürleri ve içki kupalarıdır. 1891 yılında Danimarkada'ki bir bataklıkta bulunan gümüş Gunderstrup Kazanı aynı geleneğin figürleri ile süslenmiştir. M.Ö. 2. Yüzyılın sonlarına ait olan bu kazanın üzerinde Keltik ikonografi elementleri bulunmasına rağmen Trakya kökenli olabileceği de düşünülmektedir. (bkz. Resim 1)

AVRUPA KITASI'NDA BULUNAN YAZILI KAYNAKLAR

Kıtada yazılmış olan edebi eserlerde, özellikle de Kuzey Avrupa'ya özgü olan efsanelerde bahsi geçen içki kadehleri, geleneksel olarak, bir yöneticinin halkına karşı cömert olması ve onların geçimini sağlaması

Resim 1. Bir kadının yüzünü gösteren gümüş Gundestrup kazanının detayı.
Danimarka Kopenhag Ulusal Müzesi Sanat Arşivi. Dagli Ortis izniyle yayımlandı.

için gereken şeyleri yapması yükümlülüğünü temsil etmektedir. İçki boynuzları ve içki kazanları bir nevi sınav görevi görür çünkü yalnızca gerçek bir kral bu büyüklükteki kadehlere konan içkiyi bir dikişte içebilir. Hochdorf Tümülüsü'ndeki 9 içki boynuzunun arasında en büyük olanı 5.5 litre kapasiteye sahip olup, geri kalan 8 boynuzun 5 katı kadar içki taşıyabilir ve akıllara az önce bahsettiğimiz gelenekle bir bağlantısı olabileceğini getirir. Mezarda, prensin tahtına asılmış olarak bulunan altın işlemeli dev boyutlu içki boynuzu, bir yöneticinin yüksek miktarda alkol tüketenbilme kabiliyetinin de olması gerektiğini göstermektedir. İrlanda'nın en iyi bilinen efsanelerinden biri olan Cooley'in Sığır Baskını'nda (İngilizce: Cattle Raid of Cooley) kralın günün üçte birini bira içerek geçirdiğinden bahsedilmektedir. Bu aslında, bir saatte hanedanlık kadehinden kaç yudum içki içildiğinin hesaplanmasına dayalı bir bilgidir. Sihirli boynuzlardan zarar görmeden içki içebilmek İrlanda, Galler ve İskoçya'nın efsanelerindeki baş kahramanların sıklıkla gerçekleştirdiği bir aktivitedir. İçki boynuzları ve alkol tüketimi ile ala-

kalı diğer araç gereçler, bu kimselerin krallık haklarının ve hükümdarlıklarını sürdürebilmelerinin sembolik bir temsili haline gelmiştir.

Sanayi devrimi öncesinin Kuzey Avrupası'nda elit kesimlerin bir araya gelerek içki içme gelenekleri, kendilerine ait sorumlulukları ve ayrıcalıkları göstermek için başvurdukları sabit bir ögedir. Alkol tüketimi ve bununla bağlantılı ekipmanlar aynı dönüşümsel süreçler içinde birden çok şekil değiştirmiş, her seferinde de yeni bir kültürel şekle girmiştir. Tüketilen içecekler ve içki içmek için kullanılan kaplar zaman içerisinde kaba tasarlarda içilen kalitesiz mayalanmış bira ve baharatlı bal liköründen, Roma ve Yunanistan'dan getirtilen şaraba veya cam bardakta likör içmeye kadar değişime uğramış olsa da; materyal kültürü ve bu ögeye bağlı ideopolitik ehemmiyet her zaman aynı şekilde kalmıştır.

Ayrıca bkz. Hochdorf (1. Cilt, 1. Bölüm); Sutton Hoo (4. Cilt, 7. Bölüm).

KAYNAKÇA

Arnold, Bettina. "Power Drinking in Iron Age Europe." *British Archaeology* 57 (February 2001): 12–19.

———. "Drinking the Feast: Alcohol and the Legitimation of Power in Celtic Europe." *Cambridge Archaeological Journal* 9, no. 1 (1999): 71–93.

Barclay, Gordon J. "Sites of the Third Millennium B.C. to the First Millennium A.D. at North Mains, Strathallon, Perthshire." *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 113 (1983): 122–281.

Biel, Jörg. *Der Keltenfürst von Hochdorf: Methoden und Ergebnisse der Landesarchäologie*. Stuttgart, Germany: Konrad Theiss Verlag, 1985.

Dickson, J. H. "Bronze Age Mead." *Antiquity* 52 (1978): 108–113.

Dietler, Michael. "Driven by Drink: The Role of Drinking in the Political Economy and the Case of Early Iron Age France." *Journal of Anthropological Archaeology* 9 (1990): 352–406.

Dietler, Michael, and Brian Hayden, eds. *Feasts: Archaeological and Ethnographic Perspectives on Food, Politics, and Power*. Washington, D.C.: Smithsonian Institution, 2001.

Effros, Bonnie. *Creating Community with Food and Drink in Merovingian Gaul*. New York: Palgrave/Macmillan, 2002.

Enright, Michael. *Lady with a Mead Cup: Ritual, Prophecy, and Lordship in the European Warband from La Tène to the Viking Age*. Dublin: Four Courts Press, 1996.

Flandrin, Jean Louis, and Massimo Montanari, eds. *Food: A Culinary History from Antiquity to the Present*. New York: Columbia University Press, 1999.

366 Antik Avrupa

Kaul, Flemming. "The Gundestrup Cauldron Reconsidered." *Acta Archaeologica* 66 (1995): 1–38.

Kaul, Flemming, and J. Martens. "Southeast European Influences in the Early Iron Age of Southern Scandinavia: Gundestrup and the Cimbri." *Acta Archaeologica* 66 (1995): 111–161.

Kendall, Calvin B., and Peter S. Wells, eds. *Voyage to the Other World: The Legacy of Sutton Hoo*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1992.

Nebelsick, Louis Daniel. "Trunk und Transzendenz: Trinkgeschirr im Grab zwischen der frühen Urnenfelder- und späten Hallstattzeit im Karpatenbecken." In *Chronos: Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nordund Südosteuropa: Festschrift für Bernhard Hänsel*. Edited by C. Becker, M.-L. Dunkelman, C. Metzner-Nebelsick, H. Peter-Röcher, M. Roeder, and B. Terzan, pp. 373–387. Espelkamp, Germany: Verlag Marie Leidorf, 1997.

Neumann de Vegvar, Carol. "Drinking Horns in Ireland and Wales: Documentary Sources." In *From the Isles of the North: Early Medieval Art in Ireland and Britain*. Edited by Cormac Bourke, pp. 81–87. Proceedings of the Third International Conference on Insular Art, Ulster Museum, Belfast, April 7–11, 1994. Belfast, Northern Ireland: HMSO, 1995.

Sherratt, Andrew. *Economy and Society in Prehistoric Europe: Changing Perspectives*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1997.

Unwin, Tim. *Wine and the Vine: An Historical Geography of Viticulture and the Wine Trade*. London: Routledge, 1991.

LA TENE SANATI

BARRY RAFTERY

Avrupa'da M.Ö. 8. Yüzyılın sonlarına doğru başlamış olan Demir Çağı, adını kazı yapılan bölgeden alan Hallstatt Kültürü ile anılmaktadır. Metal ve seramik malzemelerden üretilen eşyaların bu erken dönemdeki süslemelerinin büyük çoğunluğu geometrik desenlerden oluşmakta; insanların, kuşların- özellikle de su kuşlarının- resmedilmesine nadiren başvurulmaktadır. Yani; naturalist temsiller çok az kullanılmıştır.

Hallstatt dönemi; kullanılan malzeme ne olursa olsun, “soyut dekorasyon”un dönemidir. Ortaya çıkan eserler, “sanat” değil “süsleme” niteliği taşımaktadır. Açıkçası, bu dekorasyon evrilip de, Avrupa'da M.Ö. 5. Yüzyılın ortasında (Demir Çağı'nın ikinci fazında), adını İsviçre'de bulunan bir kazı alanından alan La Tene Kültürü, tüm güzelliği, teknik ustalığı ve ezici güçteki ihtişamıyla filizlenene kadar “sanat”tan bahsetmek mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla ve haklı olarak; La Tene Kültürü, Klasik Dünya'nın haricinde kalan Avrupa topraklarında ortaya çıkan ilk büyük sanat akımı olarak görülmektedir.

KÖKENLERİ

Bu güne kadar, La Tene sanatının belirgin bir kökeninin olmadığı ve

bütün karakteristik özellikleri ile birlikte, tam bir gelişmişlik örneği sergileyerek, bir anda ortaya çıkıverdiği düşünüle gelmiştir. Ancak, elde bulunan delillerin gösterdiğine göre; Fransa'nın güneyinde bulunan İlyonya kolonileri ve İtalya'nın kuzeyindeki Etrüskler Kelt sanatçıların yaratıcı yeteneklerini ateşleyecek modeller üretmişlerdir. Bu bölgelerle yapılan şarap alışverişi, içkinin kendisinin yanında, bu içkiyi tüketmek için üretilmiş kadehler, kulplu sürahiler, kazanlar ve karıştırma kapları gibi çeşitli ekipmanların değiş tokuşuna da yol açmıştır.

Geç Hallstatt Periyodu'nun yönetici elitleri sahip oldukları güç ve zenginliği, güneyin kültürlü dünyası ile iletişim halinde bulunduklarını kanıtlayacak eşyalar kullanarak göstermeye heves etmişlerdir. Bu zenginliğin izlerine Akdeniz'den ithal edilen pahalı eşyalarla dolu mezarlarda rastlanmakta olup; Almanya'nın güneybatısındaki Hochdorf Tümülüsü'nde ortaya çıkan ve büyük ihtimalle Kuzey İtalya üretimi olan olağanüstü güzellikteki tunç kanape bu duruma muzazzam bir örnek oluşturmaktadır. Yine prestij ve zenginliğin önemli göstergelerinden biri olan bir diğer eser; Heuneburg Tepekalesi'nin çevresindeki, kerpiç tuğlalarla örülmüş duvardır. Bu duvar, Akdeniz insanlarının inşa ettikleri savunma hatları ile önemli benzerlikler göstermektedir.

M.Ö. 500'lere gelindiğinde, Geç Hallstatt Periyodu zanaatkarları aslında Akdeniz sanatı ve sanatçılarının en iyi örnekleri ile neredeyse 100 yılı aşkın bir süredir haşır neşir durumdadır; yine de bu durum, bir veya iki jenerasyon boyunca, kendi sanatsal repertuarlarının tutucu yapısı üstüne çok az etkiye bulunmuştur. Fakat o yüzyılın ikinci çeyreğinde, eski düzenin bozulması ile birlikte ani bir değişim ve dönüşüm gerçekleşmiş; Hallstatt'ın eski güç merkezleri dağılmış (bu konunun sebebi üzerine de pek çok tartışma bulunmaktadır); kuzeye doğru, özellikle de Fransa'nın Marne bölgesinde ve Almanya'nın Rhine bölgesinin orta kısımlarında yeni merkezler kurulmuştur. Bunun akabinde, insanlar küçüklü büyüklü gruplar halinde, bazen bütün kabile hep birlikte, Avrupa boyunca İtalya ve Yunanistan'a, Tuna Nehri boyunca ise Balkanlara hatta Romanya'ya kadar yayılmaya başlamışlardır. Bu sebeple M.Ö. 400 ve 200 arasında geçen dönem Göçler Dönemi olarak anılmaktadır. Açıkçası bu durumun arkasındaki motivasyon gücünü "yağmacılık ve toprak edinme sevdası" ile özdeşleştiren Romalı tarihçilerin pek de yanlış oldukları söylenemez çünkü Avrupa anakarasının istilası ve bahsi geçen grupların yayılmaları konusundaki arkeolojik kanıtlar ile

mevcutta bulunan yazılı kaynaklar birbirleriyle örtüşmektedir.

Uzun lafın kısı, bu insanlar tarafından üretilen sanatın kökleri bariz bir şekilde Akdeniz'e dayanmaktadır. Şüphesiz, Erken Hallstatt Dönemi'nin geometrik motifleri de varlıklarını sürdürmüşlerdir, ancak bu motiflerin daha geniş içerikli süslemelerin altyapısında yeteri kadar etki etmiş olmaları söz konusu değildir. Kimilerine göre La Tene sanatında doğunun izlerini görmek de mümkündür. Bu fikir; dikkatlerini doğu steplerinin -özellikle de hayvan figürlerinden oluşan, canlı ve imgesel yanı kuvvetli bir süsleme tekniği benimsemiş olan İskitler'in- atlı göçebe-lerine benzer motiflere yoğunlaştırmış olan uzmanlar tarafından savunulmaktadır. Fransa'nın Lorraine bölgesindeki Basse-Yutz kazı alanından çıkarılan şarap sürahilerinde (bkz. Resim 1) böylesine bir etkileşimin izlerine rastlanabilir, ancak; Kelt bölgelerinde İskitler tarafından üretilmiş olduğu kesin olan hiç bir antik esere rastlanmamıştır. Bu sebeple, doğuya özgü sanatsal elementlerin direk olarak değil fakat güney-Doğu Hallstatt veya Kuzey İtalya bölgeleri aracılığıyla transfer edilmiş olmasına vurgu yapmak amacı ile "Oryantalizasyon" terimi tercih edilmektedir. Geç Hallstatt Dönemi'ne ait pek çok mezarda bulunan Çin ipeği parçaları, öyle ya da böyle uzak mesafeli bir ticaret ağının varolduğuna işaret etmektedir. Aynı zamanda, bahsi geçen mezarlardan birinden çıkarılan katır dişleri -katırların yük taşımada kullanılmalarına istinaden- son derece enteresan bir örnektir. Hele ki, Hindistan'da yetiştiği bilinen bir tavuk türüne ait kemiklerin Almanya'nın güneyindeki Heuneburg Kalesi'ne kadar ulaşabilmiş olması gerçekten hayret vericidir.

LA TENE SANATI

Söz konusu "La Tene Sanatı" olduğunda, Paul Jacobstal'ın 1944 yılında piyasaya çıkardığı iki ciltlik *Early Celtic Art* (Erken Dönem Kelt Sanatı) isimli çalışmasına değinilmeden her hangi bir yorum veya değerlendirme yapmak söz konusu değildir. Bu çalışma yayınlandığından beri yapılmış olan pek çok yeni çalışma ve buluş hiç şüphesiz bu eserin ötesine geçmiştir ancak, Jacobstal'ın çalışması her zaman için önemini ve değerini koruyacaktır. Kendisinin erken Kelt sanatını ayırdığı 4 evre bu gün hala pek çok tartışmanın başlangıç noktasını oluşturmaktadır.

La Tene Dönemi Keltlerinin başvurdukları sanatsal form özü itibarıyla, kıvrımlı bir yapı oluşturarak uzayan hurma dalları, lotus çiçekleri,

birbirinin içinden geçen asma yaprakları ve Klasik Dünya'dan esinlenilmiş fakat mükemmel bir hayal gücü ile yoğurularak eşsiz bir orijinalliğe büründürülmüş motiflerin zaman zaman hayretler verici bir karmaşıklık teşkil eden örneklerinden oluşmaktadır. Erken dönem eserlerde, pusula motifi çok kullanılmış olmakla birlikte, motife katılan göz alıcı canlılık, pusula sembolünü mekanik görüntüsünün çok ötesine taşımıştır. Kelt sanatı eşsizdir ve esasen Akdeniz Sanatı'ndan oldukça farklıdır. Kelt sanatçıların sanatsal yolculukları Akdenizli meslektaşlarının ürettikleri eserlerden etkilenmeleri ile başlamış olabilir fakat, bu ustaların dizaynları Kelt ustalar için katalizör etkisi göstermekten öteye geçmemiştir. Bu açıdan, Jacobstal'ın "Kelt Sanatı'nın belirgin bir başlangıç noktası yoktur" tespitine çok da şaşırılmamak gerekir.

Işık ve gölge oyunları ile birleşen yılankavi şekillerin içiçe geçtiği motifler, her bir gözlemcinin gözünde farklı anlamlara bürünmeleri bakımından "eşsiz"dirler. Bu açıdan, La Tene sanatının insanı hayretler içinde bırakan bir yönü olduğu kadar kafa karıştırıcı bir yapısı da vardır. Kıvrımlı motifler bir anda kuş benzeri formlara bürünürken, bir anda insan yüzlerine dönüşebilmekte; göz ya da göz benzeri figürler ise kimi zaman sadece birer çizimden ibaretken, kimi zaman gizlenmiş bir tehdit ile insanı ürküten dik bakışlara dönüşebilmektedirler. En nihayetinde, böylesine çifte anlamlarla yüklü motiflerin şüpheye yol açması kaçınılmaz olmaktadır. Bu motiflerin gizlenerek yerleştirilmesi kasıtlı mıdır, ya da kıvrımlı çizigilerin birbirine bitişerek oluşturdukları formlar ne dereceye kadar kazara ne dereceye kadar kasten gerçekleşmiştir? Bu ikilemin en iyi örneği Kuzey İtalya'daki Filottrano kazı alanında bulunan kılıç kınının üzerindeki tunç kaplamaya oyulan süslemeye görülmektedir. Kının üzerinde çiftler halinde birbirine bağlanan bir dizi "S" şeklinde figür, kın boyunca ilerlemekte ve düğüm şeklini alacak bir çember çizerek sonlanmaktadır. Bu figürlerin arasında- eğer isterseniz- yüzler görmek gayet mümkündür. Böylesine bir çift anlamın bilerek mi yaratıldığı yoksa bakan kişinin bir anlık göz yanılığına mı kapıldığını çözmek mümkün değildir.

Almanya'nın Bad Dürkheim bölgesinde ortaya çıkarılan ufak bir altın yaprak üzerine kazılmış olan figür ise şüpheye yer vermeyecek şekilde çift anlam taşır. Bir taraftan bakılınca sakallı ve kederli bir yaşlı adam yüzü görülürken, diğer taraftan bakılınca meraklı bir genç adamın yüzüne dönüşen bu figür, olağanüstü bir ustalıklı ve bilinçli bir şekilde iş-

Şekil 1. Basse-Yutze, Fransa'dan Flagons.

Erich Lessing Sanat Kaynakları New York. İzin alınarak yayımlanmıştır.

lenmiştir. Yaşlı adamın sakalı, genç adamın nazik bir şekilde taranmış saçları gibi görünmektedir.

Zamanın teknolojisi hakkındaki en geniş çaplı bilgilerimiz üretimi tamamlanmış eserlerden elde edilmektedir. Çünkü bu ürünler, gerekli metallerin elde edilmesinin yanında; kömür, ocak, ocağın içinde yakılan maddeler vs. gibi bir dizi ekipmandan oluşan bir atölyenin kurulması da dahil olmak üzere, karmaşık bir düzeneğin organize edilmesi sonucunda elde edilmektedir. Bu durumda, temel görevleri yerine getirmek üzere çalıştırılan ve başarılı bir iş çıkarmak için gerekli becerileri ustalarından öğrenen çırakların varlığı kaçınılmazdır. Sanatçılar çeşitli büyüklükteki krözelere ve erimiş metal ile dolu olan bu krözeleri tutmak için yine çeşitli büyüklükteki tutacak ve maşalara ihtiyaç duymuşlardır. Eserler çekiçleme, dökümleme veya kazıma yöntemleriyle şekle sokuldukları için çekiçler, örsler, keskiler, kesme ve oyma için gerekli çeşitli alet-

ler, delgiler, ölçüm araç-gereçleri, spatulalar gibi pek çok aparatın kullanılması gerekmiştir. İlk başlarda, Akdeniz'den getirilmiş olması muhtemel olan mercan taşı kullanılırken, sonradan kırmızı cam veya emay kullanılmaya başlamıştır. Bu malzemelerin çok azı günümüze kadar ulaşmayı başarmış olsa da Güneybatı İngiltere'de Gussage All Saints bölgesindeki bir kazı alanında, yaklaşık 50 adet at arabası ve koşum takımı seti üretmek için kullanılmış döküm kalıpları çıkarılmıştır.

Bu insanlar için, metal işlemeciliğinde mükemmel işler çıkarmak büyütlü sözler ve ayinsel uygulamalar ile yakından alakalı olmuş; üstüne üstlük bu yeteneklerin yüzyıllar boyunca nesilden nesile aktarılması da büyük bir önem arz etmiştir. Kimi zaman teşhir ve gösteriş için, kimi zamansa törensel etkinlikler veya savaş alanlarında kullanılmak üzere üretilen ve hem sanatsal hem de teknik anlamda muazzam bir kalite ihtiva eden metal eşyaların üretimi, güç sahibi yönetici bir kesimin himayesi ve emri altında çalışan seçkin bir kesim tarafından gerçekleştirilmiştir. Fakat en mükemmel eserlerin kaderinde hep "öte dünyaya" hediye edilmek üzere mezarlara, sulak yerlere veya Tanrı ve Tanrıçaların mesken tuttuğu düşünülen diğer alanlara gömülmek olmuştur.

Jacobstal'ın tarif ettiği "Erken Usül" Akdeniz tarzına en yakın olan evredir. Almanya, Fransa ve İsviçre'deki oldukça zengin eşyalarla dolu mezarlardan bu evreye ait müthiş eserler çıkarılmıştır. Fransa'da Besançon Müzesi'nde teşhir edilmekte olan bir adet sürahi "Erken Usül"ün en önemli örneklerinden biridir. Aslen Etrüsklere ait olan bu sürahi, Kelt bir usta tarafından etrafına ve tabanına kazınan hurma dalları, virgül şeklinde yapraklar, "S" sarmalları ve yin-yang sembollerinin nazikçe birbirini takip ederek yüzeyin üzerinde dalgalar halinde süzölmeleri ile birlikte muazzam bir sanat eserine dönüşmüştür. Kısacası bu obje, kralların sofrasına yakışacak niteliktedir.

Erken dönem Kelt sanatının özünde soyutlaştırma yatar. Kaldı ki; aynı sanatsal karakter, biçimsel temsillere de yansımıştır. Keltlerin Kuzey İtalya'da yaşayan insanlardan etkilenecek kullanmaya başladıkları düşünülen standart elbise broşları genellikle hayvan, kuş, insan yüzü ve hayal ürünü canavar figürleri ile süslenmişlerdir. Bazen tüm bu figürleri bir arada kullanarak ortaya şaşırtıcı güzellikte ve karmaşık desenler çıkarmışlardır. Griffin benzeri figürlerle süslenmiş çiftli kemer kancaları da yine bu döneme ait eserlerdir ve bu griffinlerin etraflarını sararak gizledikleri küçük insan figürlerinin mutlaka bir anlamı vardır. Fakat

bu anlam bizlerden sonsuza dek gizlenmiştir. Metallerin içinde saklı olan daha pek çok gizem olduğu doğru olmakla birlikte, aynı şey taşlara işlenen motifler için de geçerlidir. Almanya'nın Pfalzfeld beldesinde bulunan 4 sütunun her bir cephesinin üzerinde aynı şekilde kazılmış olan "S" sarmalları, bir insan yüzü ve bu yüzün tepe kısmında bir çift virgüllu andıran bir taç bulunmaktadır. Kelt sanatında bir hayli yaygın olan bu motif muhtemelen ilahi bir anlam içermektedir. Bunun yanında, en fazla Kuzeybatı Fransa'da karşımıza çıkmış olan ve tamamen soyut motiflerle süslenmiş taş yapıtlar da bulunmaktadır; aynı yapıtlar yaklaşık 3 veya 4 yüzyıl sonra İrlanda'da da kullanılmaya başlamıştır.

İnsan figürü, özellikle de insan başı, Kelt sanatında önemli bir yer tutmaktadır fakat bu figürlerin Akdeniz sanatında görülen anatomik doğrallığı yansıttığına hiç bir zaman rastlanmamıştır. Bu tarzın kullanıldığı çarpıcı örneklerin arasında en etkileyici eser Almanya'daki Kelt yerleşkesi Gaulberg'deki bir mezarın yanına yerleştirilmiş olan neredeyse gerçek boyutlu bir savaşçının taştan yapılmış heykelidir. Bu sakallı savaşçının fizik yapısı ve temsili şekli, doğal bir formu yansıtmasa da taşıdığı silahlar, üzerindeki zırh ve boynundaki kolye, ürkütücü bir biçimde gerçek hayattaki örneklerinin neredeyse birebir kopyasıdır. Sembolik "Yaprak-Taç" motifi aynen bu heykeli de süslemektedir.

Avusturya'daki Hallstatt kazı alanında bulunan 994 numaralı mezardan çıkarılan ve M.Ö. 5. Yüzyıla ait kılıç kınının üzerindeki insan figürleri de aynı ölçüde etkileyicidir. Kının üzerine boylu boyunca kazılmış piyadeler ve süvariler bulunmakta, figürlerden bir tanesinin ise atlı bir savaşçı tarafından mızrakla vurulduğu görülmektedir. Bu kılıç kınının üzerindeki kabartmaların yapısı Kelt Kültürü'nden farklı bir kültürün: Kuzey Adriyatik'te yaşamış olan Veneti Kültürü'nün, "situlae" olarak bilinen kovalarının üzerinde bulunan kabartma-süslerden izler taşımaktadır.

Keltler M.Ö. 4. ve 5. yüzyıllarda Avrupa'ya yayıldıkça; benimsemiş oldukları sanat anlayışı da kendi çizgisi boyunca ilerlemeyi sürdürmüştür. Jacobstal'ın "Erken Üslup" olarak adlandırdığı stil yerini Almanya'daki Waldalgesheim bölgesinde ortaya çıkarılmış olan sıradışı zenginlikteki bir kadın mezarından alan "Waldalgesheim Üslubu"na bırakmıştır. Bu mezarda yerel eserlerin yanında, Güney İtalya'dan getirilmiş olan bir adet de kova bulunmaktadır. Günümüzde; biraz da tekniğin doğuşunda Kuzey İtalya'nın kritik bir payı olduğu düşünüldüğünden ötürü "Waldalgesheim Üslubu" yerine, kulağa daha doğal gelen "Bitkisel Bezeme

Tekniği (ingilizce: Vegetal Style)” terimi tercih edilmektedir.

La Tene Sanatı’nın yaklaşık olarak M.Ö. 4. Yüzyılın ortalarından sonra görülmeye başlamış olan bu evresinde; bir takım Akdeniz ögeleri yerlerini muhafaza etmiş olsa da sanat eserlerindeki süslemelerde baskın olarak, çeşitli bitki dallarının kesintisiz olarak filizlenip uzayarak birbirlerinin içinden geçtikleri motifler kullanılmıştır. Bu stilin en belirgin örneği Waldalgesheim Mezarı’ndan çıkarılan altın gerdanlıklarda (boyun halkalarında) görülmekle birlikte, Avrupa’nın çeşitli yerleri aynı tarz bezemelerle donatılmış eserlerle doludur. Kuzey İtalya’nın Commachino bölgesinden olduğu düşünülen bir dizi tunç kulp üzerindeki kıvrımlar da yine bu üslubun Alplerin güneyinde geliştirilmiş olan güzel örneklerindendir.

Yine bu dönemde, kimi zaman altın varaklarla kaplanan demir miğferler; İspanya’nın kuzeyinden doğuda Romanya’ya kadar, geniş bir yelpazede bir hayli yaygınlaşmıştır. Akdeniz Dünyası’ndan esinlenilmiş olduğu kesin olan ve son derece yüksek kaliteli olan bu objelerin savaş alanında kullanılmaktan ziyade önemli törenlerde kullanılmaları için üretildikleri düşünülmektedir. Fransa’nın Amfreville ilçesinde bulunan altın kaplamalı demir miğfer bu modelin iyi korunmuş örneklerinden biridir. Altın kaplamanın üzerine birbiri ile temas eden “S” şeklinde motifler, ortalarında birer üçgen oluşturacak şekilde yerleştirilmişlerdir. Romanya’nın Ciumeşti bölgesinde ortaya çıkarılan M.Ö. 3. Yüzyıla ait demir miğferin ise bu güne kadar eşi benzeri görülmemiştir. Bu miğferin tepesine açılır kapanır kanatlara sahip, kartal veya kuzgun benzeri bir kuş figürünü yerleştirilmiştir. Atlı bir süvari tarafından giyilen bu miğfer, mezarda bulunan zincir zırh ile birlikte törensel etkinliklerde saygıyla karışık bir korku ve hayranlık uyandırmak için giyilmiş olmalıdır.

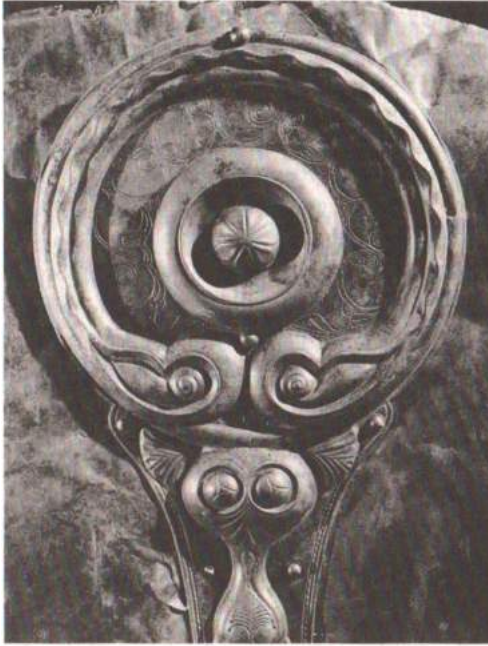
M.Ö. 3. Yüzyıldan sonra Kelt Sanatı farklı üslup dallarına doğru evrilir. Jacobstal’ın belirlediği “Plastik Üslup” ve “Kılıç Üslubu” terimleri günümüz dünyasında da aynen kullanılmaktadır. Plastik üslup, kabartmalarla bezenmiş kişisel süs eşyalarında kullanılan tarzı tanımlamaktayken; daha yaygın olarak kullanılan kılıç üslubu, adından da anlaşılacağı üzere, en çok kılıç kınları üzerinde görülmektedir. Plastik üslubun ustaları Avrupa’nın çeşitli yerlerindeki farklı zanaat ekollerinde yetiştikleri için, ürünlerine yansıttıkları bireysel stilleri ayırt edilebilmektedir. Dönemin metal işçiliği bakımından en önemli merkezleri İsviçre ve Macaristan’da bulunmaktayken, Fransa’nın bazı bölgeleri ve kıtanın iç

kesimlerinde de değerli ustalar yetişmiştir.

Kılıç kınları üzerinde, özellikle de ağız kısımlarında görülen sanatsal işlemler arasında gözle görülür bir çeşitlilik mevcuttur. Macaristan stiline en belirgin özelliği; çoğunlukla çeşitli lir figürleri ve oldukça küçük spirallerin eşlik ettiği bitki dallarının, kıvrım ve dönüşlerinde birbirleriyle örtüştükleri motiflerden oluşmasıdır. Fransa'nın Cernon-sur-Coole bölgesinde çıkarılan , gayet iyi korunmuş bir kının üzerinde ibikli bir kuşun başı bulunmaktadır ve kuşun gagası sıkıca sarılmış bir sarmal haline dönüşerek sonlanmaktadır. Bahsi geçen bu figürün Macar ustaların stilinden etkilenilerek üretildiği kesindir. Kılıç üslubunun İsviçre versiyonunda çeşitli türlerden kuş kafalarına "S" figürleri ve değişik yapılardaki bitki dalları eşlik etmektedir. İsviçre kılıç kınlarını diğerlerinden ayıran belirleyici özellikleri; kın boyunca delgeç veya yüzük şeklinde -mühür benzeri- bir alet yardımıyla oluşturulmuş şekillerle süslenmiş olmalarıdır. Bu özellik diğer bölgelere ait kın süslemelerinde de görülmemektedir.

Spesifik kılıç kını süslemelerinden birisi de, kayda değer tartışmalara yol açmış olan ve kının ağız kısmına, birbirleriyle karşı karşıya gelecek şekilde yerleştirilmiş ejderha figürleri oldukları düşünülen motiflerdir. Çeşitli versiyonlara sahip olan bu motif, anlaşıldığı kadarıyla, yaratıcıları için olduğu kadar üzerlerinde taşıyanlar için de özel bir anlam ifade etmektedir. Aynı motifin tüm Kelt Dünyası'na, hatta Güneydoğu İngiltere'deki Thames Nehri kıyılarına kadar yayılmış olması, önemli tarih yorumcularından birinin bu motifi "Müşterek Kelt Değeri" olarak yorumlamasına yol açmıştır.

Avrupa'daki Kelt Sanatı hakkında söylenecek daha çok fazla şey olması şöyle dursun, sırf M.Ö. 4. Yüzyılın ikinci yarısı itibarı ile çok farklı ikonografiler kullanılarak üretilmiş madeni paralar için bile bu kitapta başlı başına bir bölüm ayrılması gerekir. Mamafih, M.Ö. 1. Yüzyılda Kelt Göçleri kendi momentumu içinde doğal akışını sürdürmekte olsa da, Roma İmparatorluğu'nun filizleri eninde sonunda Kelt Sanatı'nın coşkun ve özgün karakterini de etkisi altına almayı başarmıştır. Kıvrımlı bezemelerden oluşan muazzam sanat eserleri ara sıra kendilerini göstermeye devam etmiş olsa da zaman içinde kaybolmuşlardır. Bu dönemde artık, eskinin değerli mallarıyla birlikte gömülen ölü bedenler, yakınlık ve çok az obje ile birlikte gömülmeye başlamışlardır. Bu noktadan sonra, Avrupa Kıtası'ndaki La Tene Sanatı'nın ömrü azalmıştır.

Şekil 2. Kuzey İngiltere’de Witham’dan bronz bir kalkanın detayı.
Erich Lessing Sanat Kaynakları New York. İzin alınarak yayımlanmıştır.

ADA DÜNYASI

Avrupa anakarasında oldukça erken tarihlerde gün yüzüne çıkmış olan Kelt Sanatı, kıtanın batı kesimlerindeki adalarda çok geç farkedilmiştir. İrlanda’da bu sanata özgü öğelerin hiçbiri M.Ö. 300’den öncesine ait olmamakla birlikte, Britanya’da ortaya çıkan ve bahsi geçen tarihten öncesine denk gelen Kelt tarzı eserler de sayıca çok azdır. İngiltere’nin Hampshire kentindeki Danebury Kasabası’nda M.Ö. 4. ya da 5. yüzyıla ait bir kaç parça dağınık haldeki incik boncuk ile kafes örgüsü tekniğiyle süslenmiş olduğu iddia edilen bir adet kemer tokası; Galler’deki Cerrig-y-Druion köyünde ise üzerinde anakarada kullanılan süsleme tekniklerinin ilk evrelerindeki örneklerine benzer şekilde, hur-

ma yaprağı ve lotus çiçeği süslemeleri bulunan tunç bir kâse kapağının parçaları bulunmuştur. Fakat bu örneklerin ada insanları tarafından üretildiklerine dair önemli ipuçları mevcuttur.

Britanya ve İrlanda'da bu yeni sanat akımının geniş ölçekte görülme-ye başlamasının sebebi, ilk başlarda, anakaradan gelen insanların istilaları ile bağdaştırılmıştır. Modern zamanların bilim insanları ise bir yandan Güneydoğu İngiltere'nin Belgalar tarafından işgal edilmesi gerçeğini göz önünde bulundururken, diğer yandan yerli halka özgün sanatsal gelişmelere daha eğilmektedirler. Dolayısıyla, M.Ö. ilk bir kaç yüzyıla ait Ada Sanatı hakkında tespit edilen özellikler neredeyse tamamen yerli atölyelerde üretilen eserlere aittir. Avrupa anakarasında olduğu gibi, adalarda üretilen eserlerin sanatsal açıdan en iyi örnekleri her zaman silahlar, kalkanlar ve koşum takımları gibi yüksek statülü materyaller üzerinde görülmektedir. Buradan anlaşılabacağı üzere, ada insanları da gösteriş ve şatafata büyük önem vermişlerdir.

Bu periyoda ait olup da dışardan ihraç edilen çok az eşya bulunur. Bunlardan bir tanesi İrlanda'nın Roscommon Kasabası'ndaki Knock köyündeki bir bataklıkta ortaya çıkan altın bir boyun halkası (gerdanlık), diğeri ise Britanya ve İrlanda'ya özgü boylu boyunca bezeme tekniğinden farklı bir özellik gösteren bir kılıç kınıdır. Adalarda bulunan kılıç kınlarının süslemeleri, Avrupa anakarasından farklı olarak, dalga kıvrımları ve "S" burguları gibi figürlerden oluşmakla birlikte, özellikle İrlanda'ya özgü eserlerde bu kıvrımların aralarının çok daha küçük motiflerle ve hayranlık uyandırıcı bir teknikle doldurulduğu görülmektedir. Kılıç kınlarının ucuna eklenen parçalar her iki adanın da kendine özgü ve birbirinden farklı tarzlarını yansıtmakla birlikte, Avrupa anakarasındaki örneklerden etkilenişleri açısından birbirine paralel özellikler göstermektedir. Tabi ki bu teorinin iki ada arasındaki çapraz etkileşim gerçeğini olasılık dışında bıraktığı düşünülmemelidir.

Britanya'ya özgü ve başka yerde eşi benzeri olmayan bir dizi tunç kalkan, son derece üstün nitelikli bir sanat ve teknikle süslenmiştir. Neredeyse hepsi nehir diplerinden çıkarılan bu kalkanların savaş alanlarında kullanılmaktan ziyade adak olarak gömüldükleri düşünülmektedir. 22 tanesi Salisbury'deki bir gömüde yasal olmayan bir metal taraması sırasında bulunup dünyanın çeşitli yerlerindeki kolksiyonculara gizlice ulaştırılan ve az önce bahsettiğimiz kalkanların birebir minyatür kopyaları olan "mini kalkanlar" da bu tarz objelerin kesinlikle pratik kulla-

nım için üretilmedikleri teorisini destekler niteliktedir.

Bu kalkanların üzerindeki süslemeler; fevkalade ve çeşit çeşittir. En eski örneklerinden biri, yaklaşık yüzyıl önce Ratcliffe-on-Saor'daki Trent Nehri'nden çıkarılan tunç bir kalkan göbeğidir. Avrupa anakarasında görülen "Kılıç Üslubu"nun bir değişimi olarak adlandırılabileceğimiz bir teknikle süslenen kalkan göbeğinin üzerinde, aralıksız bir hareket halinde birbirleri üzerinde dalgalanan sarmal kıvrımlar ve bu kıvrımların arasında soyut bir ormanın çalılıkları arasına gizlenmiş gibi görünen eğri büğrü hayvan figürleri bulunmaktadır.

Örneğin Thames Nehri'nden çıkarılan 3 adet ve Witham Nehri'nden çıkarılan 1 adet kalkan gibi, herbiri eşsiz ve mükemmel bir ustalıklarla işlenmiş diğer kalkanlar da mevcuttur. Bunlara ek olarak, İskoçya'nın güneybatısındaki Torrs kasabasında, muhtemelen bir at yavrusuna takıldığı düşünülen, tunçtan yapılmış ve çekiçle dövülerek oluşturulan röl-yeflerle süslenmiş boynuzlu bir at başlığı çıkarılmıştır. Başlığın üzerinde, dikkatlice dengelenmiş bir simetri dahilinde eğrilen, bükülen ve kıvrılarak birbirlerinin üzerinden geçen spiraller, yaprak desenleri ve noktalı oval motifler bulunmaktadır. Başlıkla aynı yerde fakat demonte şekilde bulunan ve daha önceden kullanılmış olan içki boynuzlarının uc kısımları oldukları düşünülen iki adet boynuz, başlığa 19. Yüzyılda monte edilmiştir. Bu boynuzların üstündeki süslemeler çekiçleme yönteminden ziyade, kazıma yöntemi ile yapılmış olup, adalarda üretilen kılıç kınları ile hemen hemen aynı üsluba sahiptir; ancak, dallar arasından görünen küçük yüzler tamamen ada üslubuna özgüdür.

İrlanda'nın Armagh şehrindeki Loughnashade köyünde ortaya çıkan ve plaka tunçtan yapılmış mükemmel biçimde eğim verilmiş, geniş bir boynuzun ağız kısmını biçimsel olarak Torr'da bulunan boynuzların üzerindeki motiflere çok benzer süslerle bezemiş olan motifler, iki ada üzerindeki zanaat merkezlerinin birbirleri ile olan yakın ilişkisini kanıtlar niteliktedir.

Bir önceki Tunç Çağı'na kıyasla, bu dönemde adalarda altın kullanımı çok azdır. Fakat Knock'ta bulunan altın gerdanlığın haricinde, kayda değer nitelikte ve milattan önce son yüzyıla ait diğer bazı altın eserler de bulunmaktadır. İrlanda'daki en önemli altın eserler; Derry kentindeki Broighter Kasabası'nda ortaya çıkarılan bir kaç parça kolye, küçük bir kase, bir adet altın gemi modeli ve muazzam şekilde süslenmiş bir adet altın boyun halkasıdır. Halkanın bağlantı kısımlarına pusula

Şekil 3. Desborough, Northamptonshire, İngiltere'den bir aynanın kazınmış bronz ters tarafı. Erich Lessing Sanat Kaynakları New York. İzin alınarak yayımlanmıştır.

şekli verilmiş olup, halka gövdesi birbiriyle çapraz şekilde kesişerek bir ağ oluşturan eğrilerle süslenmiş ve bu eğrilerin üzerine kabartma tekniği ile salyangoz şeklinde motifler ve kıvrımlar işlenmiştir.

İngiltere'nin Norfolk bölgesindeki Snettisham kasabasındaki bir tarlada ise, rastgele bir düzende yanyana açılmış çukurların içinde, İrlanda'daki altın grubuyla aynı tarihli fakat tamamen yerel üretim eseri olan altın, gümüş, elektrum (altın-gümüş alaşımı) ve tunçtan yapılmış farklı boyutlu halkaları bulunmuştur. Kimisi bütün kimisi parçalanmış halde bulunan bu halkaların bir kısmı belli ki hurda olarak atılmış, bir kısmı ise özenli bir şekilde sıraya konarak gömülmüştür. Aralarında altın ve gümüş külçeleri de bulunmuş olan bu gömülerden toplam olarak 11

kilogram altın ve 16 kilogram gümüş çıkartılmıştır. Bazıları Broigh-ter'de bulunan örneğe benzeyen halkaların, bazılarının birleşme uçlarında Ada Üslubu'na uygun şekilde kıvrımlı kabartmalarla süslenmiş daha küçük halkalar bulunmaktadır. Uzun lafın kisası; şekilleri bakımından büyük bir çeşitlilik gösteren bu eserlerin en iyi örnekleri, altın tellerin burgu şeklinde kullanılmaları ile üretilmiş olanlarıdır.

Avrupa anakarasındaki Kelt sanatı Roma hâkimiyetinden sonra kaybolmuş olsa da, adalarda, özellikle de Roma Askerlerinin hiç ayak basmadığı İrlanda'da gelişimini sürdürmeye devam etmiştir. Erken La Tene döneminde büyük bir önem arz etmekte olan pusula motifi, İsa'nın doğumuna yakın tarihlerde anakaradaki orijinlerinden bir hayli farklı hale gelmiş olan ada sanatının, yeniden önemli bir parçası haline gelmiştir. Tam da bu tarihlerde, Britanya'da özenle süslenen aynalar üretilmeye başlamıştır. Bu aynaların sırt kısımları pergel benzeri bir aletle çizilmiş olan eğriler ve çoğunlukla bu eğrilerin aralarını dolduran sepet-örgüsü motifleri ile süslenmişlerdir. Bu güne kadar ortaya çıkarılan örneklerin her birinin mükemmel kalitede oldukları söylenemese de, Northamptonshire'daki Desborough Kasabası'nda bulunan aynaların (bkz. Resim 3) süslemelerinde olağanüstü bir işçilik kullanıldığı açıkça görülmektedir. Bunun haricinde, örneğin detaylıca dökümlenmiş tunç koşum takımları, tunç kaseler ve özellikle son dönemlerde Britanya'da görülen yeni kılıç kını bezemeleri gibi, her iki adada da son derece özgün ve sanatsal anlamda yenilik içeren eserler bulunmaktadır. Bu periodun en önemli sanatsal yaratıcılık örnekleri; boynuzlu tunç miğferler ile Thames Nehri'nden çıkarılmış olan, Snetisham'da bulunan boyun halkasını andırır şekilde kabartmalı kıvrımlarla süslenmiş emay kaplı (mineli) miğferdir.

M.Ö. 1. Yüzyılın ortalarında Britanya'nın Romalılar tarafından işgal edilmesi, Kelt sanatı geleneğinin çöküşünü hızlandırmış olsa da, İrlanda'da yaşatılmaya devam eden bu gelenek, ileriki dönemlerde ürettikleri her eseri Tanrı'nın haşmetine adanmış keşiş-sanatkarların ellerinde yeni bir hayat kazanmış ve oldukça güçlü bir mertebeye ulaşmıştır. Bu dönemden sonra metal işçiliği teknik ve sanatsal açıdan mükemmel yerlere gelmiş, hatta tezhipli el yazmaları ile görkemli haçları süsler olmuştur. Aynı zamanda, içiçe geçen figürler ve eskinin Kelt ustasına son derece yabancı olan değişik hayvan formlarından oluşan motiflerin icat edildiği bu dönemde, millefiori ve polikrom cam boyama teknikleri de

kullanılmaya başlanmıştır. 8. Yüzyıl itibari ile İrlandalı ustalar, bir daha asla erişilemeyecek olan sanatsal becerilere ve teknik uzmanlığa ulaşmışlardır.

Yine Bkz., Hochdorf (1. Cilt, 1. Bölüm), Tunç Çağı İrlanda'sında Altın İşçiliği (3. Cilt, 5. Bölüm); Keltler (3. Cilt, 6. Bölüm); Hallstatt (3. Cilt, 6. Bölüm), La Tène (3. Cilt, 6. Bölüm), Heuneburg (3. Cilt, 6. Bölüm).

KAYNAKÇA

Megaw, M. Ruth, and J. V. S. Megaw. *Celtic Art: From Its Beginnings to the Book of Kells*. Rev. ed. New York: Thames and Hudson, 2001.

Moscatti, Sabatino, et al., eds. *The Celts*. New York: Rizzoli, 1991.

Rahtery, Barry, ed. (with Paul-Marie Durval et al.) *Celtic Art*. Paris: UNESCO, Flammarion, 1990.

DEMİR ÇAĞI'NDA SOSYAL ORGANİZASYON

IAN RALSTON

Akdeniz Havzası'nın iç kısımlarında (Ilıman Avrupa'da) Demir Çağı aşağı yukarı sekiz yüzyıl kadar sürmüştür. Çağın başlangıç noktası olarak; balta ve kılıç gibi kesici aletlerin yerel üretiminde demir metalinin tercih edilmeye başlaması referans alınmaktadır. Bu dönemde ayrıca, bakır ve tunç metallerine olan ilginin azalması nedeniyle değişen değiş-tokuş düzenine bağlı olarak toplumsal bir değişimin meydana gelmiş olması da mümkündür. Demir Çağı'nın bitişi; Roma Cumhuriyeti'nin milattan önceki son iki yüzyıl ve milattan sonraki birinci yüzyıl boyunca Avrupa kıtasının hemen her yerini istila ederek imparatorluk haline dönüşmesine denk gelmektedir. Fakat İrlanda gibi daha kuzey bölgelerde Roma etkisi yeteri kadar kuvvetli hissedilmediği için çağın karakteristik özelliklerin pek çoğu varlığını sürdürmeye devam etmiş; sonuç olarak bu gibi bölgelerde Demir Çağı bir kaç yüzyıl daha sürmüştür. Milattan önceki son yüzyılda geri kalan yerlere, örneğin Güney Almanya'ya Cermenlerin yerleşmesi damgasını vurmuştur. Bu insanların tarih sahnesine girişi ile Demir Çağı'na ait arkeolojik kayıtlarda göze çarpan değişiklikler büyük oranda örtüşmektedir.

M.Ö. 8. Yüzyıl ile M.S. 1. Yüzyıl arasındaki arkeolojik kayıtlar diğer bazı kaynaklardan edinilen bilgilerle de desteklenmektedir. Bu açıdan

Klasik Dünya'ya ait yazılı belgeler büyük bir önem taşımaktadır. Bu belgelerin en eski örnekleri M.Ö. 1. bin yılın ortalarında cereyan eden koşullar hakkında yetersiz ya da yanıltıcı bilgiler veriyor olsa da sonraki dönemlere ait olanları, özellikle de M.Ö. 1. Yüzyıl metinleri, Yunan ve Latin yazarların iletişime geçtikleri çeşitli toplulukların yaşam biçimleri ve adetleri hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Dönemin Demir Çağı insanları hakkında aşağı yukarı fikir sahibi olmamızı sağlayan bu metinler gerçekten çok kıymetlidir fakat yazılan her şeyin tarafsız ve ön yargısız olduğu da düşünülmemelidir. Bir bakıma bu görüşler dışarıdan bakanların (antropolojistlerin tanımıyla: "Diğerleri"nin) görüşüdür ve bir bakıma kendilerinde, tanımladıkları toplumların iç işlerine karışma yetkisini gören kişilerin kaleminden çıkmıştır. Bu kişilerin çoğunun anlattıkları toplulukların kendi halkları tarafından onaylanmayacak nitelikleri üzerine eğildikleri görülür ki; bu sayede Roma'nın müdahaleci tavrı meşru bir zemine oturtulmaktadır.

Jül Sezar'ın günümüzde Fransızca konuşan toplumların yoğun olarak yerleşmiş bulunduğu Avrupa topraklarına denk gelmekte olan Galya seferi üzerine yazdığı metinler, yukarıda bahsi geçen kaynakların aslında en dolu olanıdır. Kimi tarihçiler için *De bello Gallico* dümdüz bir ordu adamının kaleminden çıkan ve kendi deneyimlerinden yola çıkarak oluşturduğu mütevazı bir anlatım sunar iken; kimi tarihçiler için bu metin bilinçli bir şekilde yazılmış edebi bir eserdir ve yer yer propaganda içermektedir. Baskın olan görüş bu ikisinin arasında bir yerde durmakla birlikte, hiç kimse Sezar'ın metninin "değersiz" olduğunu düşünmemektedir. Üstüne üstlük bu metinler, bulundukları dönemin entelektüel koşulları içinde yazılmıştır. O dönemlerde yazarların kendilerinden önceki kuşaklar tarafından kaleme alınan anlatıları aynen kopyalama eğilimleri kabul edilebilir bir uygulamadır. Bu sebeple; yerli topluluklar üzerine yapılan tasvirler çok eskiden yazılmış metinlerin tekrarları veya kopyalarından ibaretse, bu bilgilerin geçerliliğini yitirmiş olma olasılığı bulunur. Üstüne üstlük, bu metinler objektif bir etnografi ve tarih analizi yapmaktan ziyade, dönemin felsefi bakış açılarına göre şekillenmektedir.

Kayda değer örneklerden bir diğeri de Britanya'nın yönetiminden sorumlu Agricola'nın Romalı bir tarihçi olan damadı Tacitus tarafından *Agricola* ismi ile yayınlanmış biyografisidir. Tacitus bu kitabının girizgahını kayınpederinin M.S. 1. Yüzyılın sonlarında, sadece yardımcı

kuvvetleri öne sürerek İskoçya'daki Caledonii bölgesini nasıl ele geçirdiğini anlatarak yapar. Ancak, Tacitus'un yerli lider Calgacus'un ağzından yazdığı sözler; savaş alanında söylenmiş sözler gibi değil de, entelektüel bir İtalyan yazarın, Calgacus gibi bir yerlinin, tabiri caizse "soylu bir barbar"ın ağzından çıkması olası sözleri tasarlaması gibidir. Buna karşın, Romalı tarihçi Livy, *The History of Rome* (Roma Tarihi) adlı eserinde Keltlerin İtalya'ya girişini anlattığı bölümün ön sözüne Orta Fransa'da bir kral olan Ambigatus'u anlatarak başlar. Ambigatus yeğenine insanları güney yönüne doğru sürmesini salık vermiştir. Peki buradaki "yeğen", sonradan İrlanda elitleri arasında karşımıza çıkacak olan; bir elitin bakmakla yükümlü olduğu ailelerin çocuklarını zorla almasına dayalı "evlatlık" geleneğinin bir göstergesi midir; yoksa Ambigatus'un gerçek halefi midir? Ambigatus ve aile yapısı hakkında detaylı bilgilere ulamadığımız için, bu sorunun cevabını tam anlamıyla vermek maalesef mümkün olmamaktadır. Hikayenin ana kahramanları çekirdek aile üyelerinin tamamından ziyade, bir kral ve bu kralın iki yeğeni olduğu için -ki diğer yeğenin de kabilenin bir kısmını Orta Avrupa'ya götürdüğü iddia edilir- bu iki jenerasyonun arasındaki ilişki hakkında spekülasyon bilgileri verilmiş olması gayet muhtemeldir.

Seramik ürünlerin üzerlerine kazınan graffitiler ve paraların üzerinde bulunan yazılardan anladığımız kadarıyla, okur-yazarlık Demir Çağı'nın ılıman Avrupası'na biraz geç ulaşmış olup, Alpler'in kuzeyi veya Pireneler'i mesken tutmuş olan Roma-öncesi barbarlarına ait yazılı kayıtlar maalesef günümüze kadar korunamamıştır. Bu sebeple, döneme ait arkeoloji kayıtları, dış dünyadan -Roma'dan- kalan yazınlarla desteklendiği için, bir bakıma "protohistorik" kayıtlar olarak değerlendirilebilir. Roma'nın ılıman Avrupa bölgesini işgali yarım kaldığı için, nispeten daha modern zamanlara ait yani M.S. 1. Yüzyılın sonlarında Hristiyan İrlanda'da dinin yayılışının ilk dönemlerinde yazılmış eserlerin Demir Çağı'na pencere açtığı düşünülmüştür. Aslında bu metinler sözel anlatıların yazıya aktarılmış halidir. Fakat, son dönemlerin yorumcularının detaylı incelemeleri sonucunda işaret ettiklerine göre; bahsi geçen "aktarım" sürecinde bilinçli değişiklikler yapılmış olduğu için verdikleri bilgilerin gerçeği yansıtmama olasılığı bulunmaktadır. Bu yüzden, Avrupa anakarası ve Britanya'da geçirilen Roma-Öncesi Demir Çağı dönemlerine ışık tutmaya çalışan bilim adamları, bu süreçte İrlanda metinlerine başvururken temkinli davranmaktadırlar.

Bunların haricinde kanıt olarak; yer isimleri, kabile isimleri, kişi isimleri ve kısa yazılarda kullanılmış olan dil öğeleri ile bu öğelerin benzerlikleri incelenmektedir. Bu kanıtlar hem Yunan ve Latin metinlerinde hem de Akdeniz İspanya'sının İberya Bölgesi'nde yazılmış olan metinler gibi yerel metinlerde tespit edilebilmektedir. Batı ve Orta Avrupa'ya ait olan bu kaynakların pek çoğu; Kuzey İtalya'daki Lepontik dilinden, İspanyada konuşulan Keltiberyan dillere kadar bütün dillerin geleneksel olarak Kelt Dil Ailesi'nden geldiğini belirtmektedir. Önceden sayıları bir hayli az olan bu kaynaklar, milattan önceki son yüzyıllarda bir hayli artmıştır.

İNSANLAR: KELTLER VE DİĞERLERİ

Bu güne kadar, bir bölgede yaşayan ve materyal kültürü birbirine en uyumlu kanıtlar sergileyen insanları ve kullandıkları dilleri aynı isimle etiketlemek geleneksel bir uygulama olagelmıştır. Bu açıdan, Orta-Batı Avrupa'daki Demir Çağı'na ait materyal kültürünün ilk evresi "Hallstatt Periyodu" ile eşleştirilirken, M.Ö. 5. Yüzyılın ortaları ile başlayan ikinci evresi ise "La Tene Kültürü" ile eşleştirilmiş ve bir bakıma bu ikinci evre "Kelt Kültürü" olarak etiketlenmiştir. Bu döneme ait olup da, büyük bir kısmı yönetici kesimler için üretilmiş olan ve tılsımlarla bağlantılı bir dini içerik sergileyen sanat eserleri ise "Erken Kelt Sanatı" olarak isimlendirilmiştir.

Sorgulamaya daha açık olan diğer bir uygulama ise; Klasik Dünya'ya ait tarihsel kaynaklar ya da sonrasında İrlanda'da yazılmış olan kaynakları (hatta bazen ikisini birbirine harmanlayarak) arkeoloji alanında ortaya çıkmış kanıtlar ile birleştirip Kelt toplumu hakkında tanım üretilmeye çalışılmasıdır. Ancak; Demir Çağı'nın muhtelif yüzyıllarına ait arkeolojik kalıntılar bölgeden bölgeye ve dönemsel olarak gözle görülür farklılıklar içermektedir; bu farklar dikkate alınmadan yapılan sosyal genellemeler, doğal olarak tehlikeli bir yaklaşım taşımaktadır. Aynı kültürel sete ait bir grup materyal ile dilsel yakınlıkları (hatta onun da ötesinde, etnik kökenleri) otomatik olarak ilişkilendirmeye çalışmak; güvenilirlik açısından yetersiz olacaktır. Böyle bir beyanda bulunmak tabii ki, ılıman Avrupa'da komşularının onları Keltler, Galyalılar, İberyalılar, İskitler veya Cermenler olarak adlandırdıkları grupların varlığını inkar etmek anlamına gelmez. Fakat bu grupların otomatik olarak, belirgin etnik özellikler çerçevesinde tanımlanmış olan ve Demir Çağı'nı

oluşturan yüzyıllar boyunca hiç değişmeden kalmış olduğu varsayılan tek bir toplum çatısı altında toplandıklarını iddia etmek, son derece sağlıksız olacaktır.

ZAMAN İÇİNDE TEZAHÜR EDEN DEĞİŞİMLER VE BU DEĞİŞİMLERİN ÖNEMİ

Demir Çağı'nın sonuna -La Tene D Periyodu'na (M.Ö. 2. Yüzyılın son dönemleri)- denk gelen tarihsel süreçlerden bahseden çeşitli kaynakların büyük bir çoğunluğu; sosyal ve politik anlamda ileri düzeyde gelişmişlik sergileyen toplumların ortaya çıkmaları ile daha önce görülmemiş gelişmişlik ve büyüklükteki yerleşim alanlarının belirmesini hemen hemen eş zamanlı olarak nakletmektedir. Oppidum (çoğul olarak: Oppida) adı verilen bu yerleşim birimlerinin Ilıman Avrupa topluluklarının ilk şehirleri olduğuna dair güçlü iddialar ortaya atılmıştır. Yine de; Demir Çağı'nı "basit toplulukların, Roma istilaları başlayana kadar nüfus sayıları çoktan şehir-devletler için belirlenmiş nüfus sayısının eşik değerine yaklaşmış ya da bu değer bir hayli üzerine çıkmış olan gelişmiş topluluklara doğru evrildiği, dümdüz bir evrimsel bir süreç " olarak tasavvur etmek yanlış olabilir. Demir Çağı'ndaki evrimsel süreç konusunda sonradan ortaya atılan modellerin pek çoğu; giderek artan bir gelişmişliğin damgasını vurduğu çoğu bölgede, bölgesel veya yerel bazda çöküşlerin ve eski hale geri dönüşlerin yaşandığına; dolayısıyla gelişim ivmesinin dengelendiğine işaret etmektedir. Aynı zamanda, M.Ö. 1. Yüzyılın son evrelerinde, Güneydoğu Almanya ve Orta Fransa'da yaşanan sosyal hiyerarşiye dair bariz izler taşıyan arkeolojik kalıntıların, özellikle Britanya'nın kuzey kesimleri gibi diğer bazı bölgelerde yeteri kadar var olmadığı da bir gerçektir. Genel olarak, tartışmaların odak noktası; gerek Ilıman Avrupa toplumlarının kendi içlerinde gerekse dış dünyada yaşanan bariz değişimlerin altında yatan mekanizmalar, yani, bu değişimlerin ritmi, periyodikliği ve genel skalasıdır.

(Çoğu açıklamaya göre; Avrupa anakarasının göbeği ile Akdeniz (ve Karadeniz) kıyılarını kolonileştirmiş olan toplumlar arasındaki iletişimin niteliği ve ölçeği; Demir Çağı boyunca sosyal, politik ve ekonomik alanda gerçekleştiği varsayılan değişimlerin kilit noktası ve itici gücü olmuştur. Sosyal ve politik alandaki değişikliklerin izlerini taşıyan arkeolojik kanıtlar ve tarihsel kaynaklar; bu değişimlere zemin hazırlamış

olan bir “ekonomik iletişim”in varlığına işaret etmektedir. Bu açıdan, Yunanlıların deniz yoluyla kolonileştirdikleri bölgeler ve özellikle de M.Ö. 600’de, batıdaki en önemli koloni olan Massalia’yı (günümüzde Fransa’nın güneyindeki Marsilya) kurmuş olmaları kilit bir rol oynamaktadır. Ayrıca, Kırım dâhil olmak üzere Karadeniz’in kuzey hattı boyunca kurdukları yerleşkeler de göz ardı edilmemelidir. Önem arzeden diğer bir örnek; Fenikeliler ve akabinde Kartacalıların, bilhassa İberya’da yürüttükleri aktiviteler sonucunda yalnızca bölgedeki yerli halklarla iletişime geçmekle kalmayıp, Yunanlıların Galiçya’dan İberya’ya kadar uzanan metal yataklarına erişimlerini engellemiş olmalarıdır. Bir süre sonra, Romalılar ve Kartacalılar arasındaki çekişmeler, bu iki grubun cumhuriyet döneminin sonlarında İberya’da bir savaşa girmelerine kadar gitmiş; Romalılar Akdeniz Havzası’ndan kuzeye doğru açılma fırsatı yakalamışlardır. Etrüsklerin İtalya’nın kuzeyindeki Po Vadisi’ni ve Adriatik Denizi’nin üst kısımlarını kolonileştirerek, anakaranın kalbinden Alpler’in sonundaki pasajlara kadar olan bölgeler üzerinde hâkimiyet kurmaları da bu dönemde yaşanan önemli gelişmelerden biridir.

Almanya’nın güney batı kesimlerinde, yüksek statüyü akıllara getiren zengin mezar süsleri gibi bazı materyaller de dahil olmak üzere Akdeniz uygarlıkları tarafından üretilmiş olan tüm mallar sadece bu uygarlıklara ait olan yerel bir karakter sergilemekte olabilir, ancak; Avrupa anakarasının merkezinde konuşlanmış toplumlardaki sosyal değişimlerin itici gücünü, başlıbaşına güney toplumları ile kurulan iletişime ilintilemek biraz aşırıya kaçmak olacaktır. Bu tarz bir bakış açısı, üstü kapalı olarak; bir toplumun yaradılışının, etrafa genişçe yayılmış olan ve kültürel bazda daha gelişmiş olduğu kabul edilen komşu toplumlarda varola gelen herşeyin taklit edilmesine bağlı olduğunu ima etmek demektir. Bu durumda, Helenleşme (Yunanlılara öykünme), hatta ardından gelen Roma-lılaşıma kaçınılmaz olacaktır. Oysa ki; hemen hemen bütün antropolojik araştırmalar, belli bir toplumun başka bir topluma ait karakteristik özellikleri -eğer tamamen reddetmeyeceklerse- son derece seçici bir şekilde bünyesine dahil etmekte olduğunu göstermektedir.

Az önce bahsettiğimiz bakış açısının bir değişik versiyonu ise tarihöncesinin ılıman Avrupasını -tam bağımlı olmamakla birlikte- Akdeniz Uygarlıkları’nın etkisinde kalan büyük bir “taşra” olarak değerlendirmektedir. Açıkçası bu iddia; modern çağların bilim insanlarının, Avrupalıların tüm dünyaya yayıldığı dönemlerden beri kabul ettikleri “Dün-

ya Sistemi Teorisi'ni" (ç.n. Immanuel Wallerstein tarafından ortaya atılmıştır) Antik Avrupa'nın karakteristik özellikleriyle eşleştirme çabalarından öteye gitmemektedir. Kaldı ki, bırakın o dönemlerdeki iletişim (ya da değiş-tokuş) ağlarının ıllıklığını; sosyoekonomik şartları göz önüne aldığımızda bile böylesine bir yaklaşımın M.Ö. 1. Yüzyılın ortaları için ne kadar gerçekçi olacağı, tartışmalara gayet açık olacaktır. Her şekilde, "Dünya Sistemi" yaklaşımı, var sayılan taşradaki karar verici elit mercileri değersizleştirip, ipleri güneyin ellerinde olan kuklalara benzetmekte ve böylece bu kimselerin kendi bilinçleriyle kendi kaderlerini tayin etme olasılıklarını hiçe saymaktadır.

Eğer bu teorinin bir geçerliliği varsa bile, bu ancak M.Ö. son iki yüzyıl için söz konusu olabilir. Çünkü bu döneme ait arkeolojik kayıtlara göre, bazı bölgelerde, güneyde yaşayan toplumlarla olan iletişimin izleri kendini daha fazla belli etmektedir. Sonuç olarak, değişim; Yunan kolonileri ve Etrurya'da üretilen yüksek-statü ürünlerinin nadiren takas edilmesinden, M.Ö. 50'lerde Sezar'ın seferlerinden hemen öncesinde, daha düşük-statülü toplu üretim mallarının takas edilmesine doğru bir evrilme şeklinde tezahür etmiştir.

SOSYAL DEĞİŞİMİN İŞARETLERİ: ŞARAP, ŞÖLENLER VE ATLAR

Bu değişimin en iyi kanıtı, alkol -özellikle de şarap- tüketimi ile alakalı olarak kullanılan teçhizat kalıntıları arasında bulunmaktadır. Değişim rüzgarlarının M.Ö. 2. Yüzyıl itibarı ile esmeye başladığı Demir Çağı'nın ılıman Avrupası'nda şarap; esasen bir İtalyan ürünü olup, muhtemelen de depolanıp korunması en kolay olan içecektir. Hallstatt'ın sonları ve La Tene'in başlarına denk gelen dönemlerdeki elit mezarlarını süsleyen hediyeler arasında şarap tüketimine işaret eden kadehlere pek sık rastlanmamakta; Akdeniz'in hemen bitişiğinde olmayan bölgeler dışındaki yerlerde ise şarap tüketiminin en somut kanıtı olan amforalar son derece nadir görülmektedir. M.Ö. 2. Yüzyıl (La Tene C ve D periyodları) itibarıyla durum tersine döner ve ılıman Avrupa'nın belli bölgelerindeki arkeolojik kalıntılar arasında, İtalya'da üretilmekte olan (fakat İtalyan işi olmayan) şarap amforaları baskın bir yer edinmeye başlar. Yaklaşık 25 litre şarap taşıma kapasitesine sahip olduğu tahmin edilen bu amforaların varlığı, daha önce mevcut olmayan bir ticari etkileşimin başladığını ve bu egzotik ticaret eşyasının, Avrupa Kitası'nın

iç kısımlarındaki sosyal ve politik ilişkileri kolaylaştırıcı bir element olarak değer görmeye başladığına işaret etmektedir.

Bazı durumlarda, amforaların sayısı, atılış şekilleri ya da yanlarında bulunan hayvan kemikleri; geniş ölçekli şölenler tertip edildiğine işaret etmektedir. Şölenler, Demir Çağı dünyasındaki sosyal ve politik görevlerin birleştirici gücü olmaları bakımından son derece mühim aktivitelerdir. Bu dönemlerde, erişim sağlanabilen şarap kaynaklarının sayısının arttığı ve bu ürünün sosyal ortamlarda daha sık kullanılır olduğu görülmektedir. Her zaman ki gibi, burada da toplumlar arasındaki farklılıklara dikkat etmek gerekir. Hem arkeolojik kanıtlar hem de yazılı kaynakların açığa kavuşturdukları üzere; güneyden gelen şarap tüccarları bazı bölgelerde diledikleri kadar alkol satışı yapmakta özgür iken, diğer bazı bölgelerde satışına izin verilen alkol oranı değişiklik göstermektedir.

Demir Çağı'ndaki sosyal organizasyonu derinlemesine etkilemiş olan diğer faktörler de bulunmaktadır. Neolitik'ten bu yana, tüm toplumların en büyük desteği zirai alanda yaptıkları üretimlerdir. Demir Çağı'nda, çok sayıda bölgede, zirai ürünlerin fazlasıyla çeşitlendiği ve zaman zaman ılıman Avrupa'da daha önce var olmamış tekniklerle ürün fazlalarının depolandığı görülmektedir. Bu kanıtlar, nüfusun artmış olduğunu işaret etmekte ve belirli bölgeleri mesken tutmuş insan gruplarının -yine daha önce görülmemiş şekilde- bir araya gelmeye başladıklarını göstermektedir. Bu durumun toplumun şeklini ve işleyişini etkilemesi son derece olasıdır.

Hayvan yetiştiriciliğine gelince, dikkatimizi atlar üzerine yoğunlaştırmamız yerinde olacaktır. Avrupa steplerinin batı kesimlerinde ortaya çıkarılan, Demir Çağı'na ait atlarla alakalı arkeolojik kanıtlar önceki dönemlere oranla bir hayli artmıştır. Bu kanıtların arasında, insanların atları ustaca kontrol edebilmeyi öğrendiklerini gösteren çeşitli şekil ve sayıdaki koşum takımları, at kemikleri ve çeşitli el işi eserlerin üzerindeki ikonografik at tasvirleri yer almaktadır. Bahsi geçen ikonografik tasvirler, Avsturya'nın Salzkammergut yöresindeki Hallstatt'ta yer alan çeşitli mezarlardan çıkarılan küçük baltalardan aplike levhalara kadar pek çok metal eser üzerinde görülmektedir. İki veya dört tekerlekli at arabaları ise yalnızca elit mezarlarında değil daha mütevazı yerleşim yerlerinde de bulunmaktadır. At binmeyi öğrenme, atlar tarafından çekilen yük ve savaş arabalarının varlığı, en sonunda da kaçınılmaz olarak gelişen süvarilik ile birlikte, insanoglunun kara üzerindeki hareketi daha önce olma-

diği kadar kolay ve hızlı hale gelmiş; böylece, varolan politik ve toplumsal kontrolün çok daha geniş topraklara yayılabilmesi için bir zemin hazırlanmıştır. Bazı arkeologlar onaylamasa da, klasik yazılı kaynaklarla da doğrulandığı şekilde; göçler sosyal ve politik değişime büyük katkıda bulunmuştur. Bazı bölgelerde ise, at üzerinde avcılık yapmanın bir çeşit elit sporu haline geldiği ve bu etkinliğin temel besin ihtiyacını karşılamakla bir alakası olmadığını kanıtlayan kalıntılara ulaşılmıştır.

TOPLUMUN YAPISI: ELİTLER

Demir Çağı'nın Avrupalı toplumları arasında hiyerarşik bir yapının varlığını kanıtlayacak pek çok gösterge mevcuttur fakat bu yapının oluşmasının zamana ve mekana göre değişiklik gösterdiği de bir gerçektir. Çağın büyük bir kesimi boyunca elit grupların sosyal ve siyasi yapısı, karmaşık yapıli beylik düzenlerinden beklenen yapı ile uyumlu bir seyir izlemiş, ardından gerçek veya kurgulanmış akrabalık bağları ile belirlenen önemli bir yönetim biçimine bürünmüştür. Arkeolojik kanıtların gösterdiğine göre bu toplumlar, bağlarını kuvvetlendirmek ve daha geniş bağlantıları formüle etmek adına, malların bölüştürülmesinden tutun da hediye değiş-tokuşlarına kadar pek çok yöntem kullanmışlardır. La Tene D Periyodu (M.Ö. 2. Yüzyılın son yarısı) itibarı ile Latin anlatıcıların *civitates* (Şehir-devletler) olarak adlandırdığı bazı bölgelerde çok mühim değişiklikler belirmeye başlamış; siyasi yönetim ve toplumsal liderlik, krallar ve mahiyetlerinin elinden seçimle belirlenen bir hakimler sınıfının eline geçmiştir. Sezar, metinlerinde bu hakim sınıfın başındaki kişiyi, yani asıl yöneticiyi, Keltçe'den alıntılanan "vergobretus" kelimesi ile tarif eder. Hakimler sınıfı, elitlerden oluşan bir oligarşik grup arasından, her yıl seçim yapılarak belirlenmektedir. Yani, bazı bölgelerde yönetici grubun belirlenmesi artık akrabalık bağlarının kuvveti ile bağlantılı olmaktan çıkmıştır. Bununla birlikte, Sezar'ın kuvvetle iddia ettiğine göre, bahsi geçen dönem boyunca her iki sistem de varlığını sürdürmeye devam etmiş, Latince haliyle "rex" yani "kral" kimliğiyle tanınan pek çok şahıs belirli bölgelerin yönetimden sorumlu olmaya devam etmiştir. Aslında bu durum, dış güçlerin güçlü saldırılarının yoğun olduğu Demir Çağı'nda, siyasi ve toplumsal ilişkilerin akışkanlığının makul bir yansımasıdır.

Hakim sınıfın üyeleri genellikle erkeklerden oluşmaktayken, M.Ö. 1.

Yüzyıl boyunca Güney İngiltere’de olduğu gibi, daha geleneksel temeller üzerine oturtulmuş toplumlarda kadınların da liderler arasında yer aldığı görülmektedir. Kadınların yönetimin üst kademelerinde yer aldıklarına dair kanıtlar mezar kalıntılarında da karşımıza çıkmaktadır. Edebi metinlerde özellikle M.Ö. 1. Yüzyılın İrlandası ile ilişkilendirilen bu geleneğin varlığı, bazı kadınlara ait mezarlardaki çeşitli sayı ve nitelikteki mezar hediyeleri ile de desteklenmekte; bahsi geçen hediyeler bu kadınların sosyopolitik ortamda yüksek bir rütbeye sahip olduklarını kanıtlamaktadır.

Elit kadınlara ait mezarlar Hallstatt C Periyodu, yani M.Ö. 8. Yüzyıl itibarı ile tarih sahnesine girmiş olup, genellikle muazzam bir içeriğe sahip süs eşyaları ile donatılmışlardır. Zaman zaman aynaların eşlik ettiği mezar hediyelerinin arasında silahların yeri ya çok az ya da hiç yoktur. Normalde, Almanya’nın Reinheim’da bulunan kadın mezarı gibi zengin mezarlar sosyopolitik olarak elit kesimler arasında bulunan kadınlarla ilintilendirilir, fakat bazı durumlarda, bu mezarlardaki servet göstergesi eşyalar, siyasi bir karakterden ziyade mevhumun ruhani bir liderliği olduğuna işaret etmektedir. Christopher Knüsel, Burgundy’nin Vix bölgesinde ortaya çıkarılan M.Ö. 5. Yüzyıl (Hallstatt D) tarihli mezarda bedeni çok az deforme olmuş halde bulunan orta yaşlı kadının yerli halk arasında dini bir değeri bulunduğunu iddia etmektedir. Mezar hediyeleri arasında demonte halde bir yük vagonu, yüksek kaliteli bir adet altın gerdanlık (bükülmez formda, boyna tam oturan ve yarım halka şeklinde) ve bir adet tunç şarap krateri bulunmaktadır. Şarap kraterleri Yunanlılara özgü eserlerdir ve şarapla suyu karıştırmak için kullanılan geniş ağızlı vazo benzeri kaplardır. Bahsi geçen mezardaki krater bugüne kadar bulunan kraterler arasında en büyüğüdür. Diğer bazı kadın mezarlarında bulunan arkeolojik kalıntılar ise Avrupa Kıtası’nda oldukça uzak bölgeler arasında kız alıp vermelerin gerçekleştiğini göstermektedir. Örneğin, Fransa’nın kuzeydoğusundaki M.Ö. 3. Yüzyıla ait çeşitli kadın mezarlarında bulunan halhal çiftleri aslında yaygın olarak kıtanın ortasındaki bölgelerde kullanılmakta olan süs eşyalarıdır.

Nadir bulunan çocuk mezarlarının bazılarında karşımıza çıkan mezar hediyeleri, bu çocukların yaşadıkları toplum içinde sosyal statünün bireylerin edinebilecekleri bir şey olmadığını, tam tersine belirli rollerin belirli bireylere bahşedildiğini göstermektedir. Bazı çocuk mezarları, yetişkinlerin kullandığı bilezik vs. benzeri süs eşyalarının küçük versi-

yonları ile süslenmişken, bazılarının mezarlık veya tümülüslerle yerleştirildikleri konumlar, bu çocukların toplum arasında özel bir yerleri olduğunu bildirir gibidir. Antik toplumların çoğunun mezar kayıtları, bebeklere veya küçük yaştaki çocuklara dair bulgular içermemektedir. Bu durumun sebebi, çocuğun toplumdaki yeri ile alakalı olabileceği gibi, bu küçük bedenlerin arkeolojik anlamda kayda geçmeye yetecek kadar iyi korunamamış olması ile de bağlantılı olabilir. Genel haliyle konuşacak olursak, antik çağlarda hem ölü gömme hem de ölü yakma gelenekleri yürütülmüştür. Örneğin Hallstatt'da olduğu gibi bazen her iki geleneğin eş zamanlı olarak uygulandığı görülür. Bir tercihten diğerine geçişin çok büyük bir toplumsal önem arz etmesine gerek yoktur.

Yazılı kaynakların çoğunda, din ve eğitim alanında usta kişilerin özellikle de rahiplerin toplum içindeki önemli konumlarından bahsedilmekte; ayrıca, elitler arasındaki bu sınıf tarafından yürütülen faaliyetlerin, bulundukları toplumdaki politikaları da etkilediği vurgulanmaktadır. Çeşitli bölgelerden elde edilen arkeolojik kanıtlara göre, çoğu toplumda, yerleşkelerdeki terk edilmiş depo çukurlarına kullanılmayan eşyaların atılması gibi basit ve günlük aktivitelerin bile ayinsel bir boyutu bulunmaktadır. Başta Fransa'nın kuzeydoğusundaki Picardy bölgesinde bulunan tapınma alanları olmak üzere, kimi kazı alanlarından elde edilen arkeolojik kalıntıların gösterdiğine göre, ayinsel eylemler bu bölgelerde yaşayan insanların hayatlarında kilit bir rol oynamaktadır. Kasıtlı olarak parçalanmış alet ve silahlar, hayvan kemikleri ile üzerlerinde ölüm sonrası manipulasyonların izlerini taşıyan insan kalıntıları; ruhani temsilcilerin aktivitelerini ve varlıklarını üstü kapalı olarak gösterir gibidir. Bahsi geçen özelliklere sahip yerlerden en önemlisi, Paris'in kuzeyine doğru, Oise Nehri'nin kollarından birinin geçtiği Gournay-sur-Aronde bölgesinde konuşlanmış olan bir yerleşkenin içinde bulunmaktadır.

DİĞER GRUPLAR: SAVAŞÇILAR, SANATKARLAR, ZANAATKARLAR, ÇİFTÇİLER

Yazılı kaynaklar ve arkeolojik kayıtlarda toplum içinde öne çıktığı belirtilen diğer gruplar kendi alanlarında uzmanlaşmış kişilerden oluşmaktadır. Bu kişilerin arasına, müzisyenler, şairler, zanaatkarlar ve savaşçılar katılmaktadır. Erkek mezarlarına eşlik eden mezar hediyelerin-

den anladığımız kadarıyla; bazı bölgelerdeki yetişkin erkek nüfusunun büyük bir kısmı savaşçılardan oluşmaktadır. Bu kişilerin mezarlarında tipik olarak demir kılıçlar (bazıları ustalıkla işlenmiş bezemelerle süslü kınların içindedir) ve mızrak başları bulunmaktadır. Nadir görülen savunma teçhizatları arasında metalden yapılmış kalkan bağlantıları (organik malzemeden üretilmiş olan kalkanlar zaman içinde çürümüştür) ve miğferler yer almaktadır. Bazı miğferlerin abartılı şekilde süslü olmaları sebebiyle, sıradan savunma teçhizatı olarak kullanılmaktan ziyade taşıyan kişinin statüsünü belirtici bir aksesuar olarak kullandığı düşünülmektedir.

Kayda değer noktalardan biri de, erkeklerle (zaman zaman da atlarına) ait bu tarz ekipmanların en ayrıntılı örneklerinin Güney İtalya, Batı Fransa, Romanya ve Kuzey İngiltere gibi Kelt nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde bulunuyor olmasıdır. Bu bölgelerde yaşayan insanlar için rütbeleri belirten nişanlar büyük önem taşımaktadır. Avrupa ankarasında bulunan yazılı kaynakların ilk örnekleri ile sonradan adalarda yazılmış olan kaynakları birarada değerlendirdiğimizde; Kelt toplumlarını bir arada tutan en önemli öğenin “askeri savunma” olduğu anlaşılmaktadır. Aynı kaynaklar, bu toplumlarda karşılıklı anlaşmalarla sağlanan “hami (koruyucu) - müvekkil (korunan)” ilişkisinin önemine de vurgu yapmaktadır. Bu tarz anlaşmaların kilit öğesi “askeri savunma” koşuludur.

Bunun yanında, Milattan önceki son yüzyılın ikinci yarısı itibarı ile askeri güçlerin yapılandırılması altında yatan sosyal ve siyasi ilişkilerin yapısında köklü değişikliklerin meydana geldiğine dair işaretler mevcuttur. Demir Çağı'nın ilk başlarında askerlik faaliyetlerinin akrabalık ve hami-müvekkil ilişkilerinden kaynaklanan bir minnet veya borçluluk hissi ile devreye girdiği; ayrıca geçici ve sürekli olmayan bir düzende yürütüldüğünü tahmin etmek zor değildir. Fakat bu periyodun sonları itibarı ile gözle görülür değişiklikler baş göstermiştir. Sezar'ın söylediğine göre; savaşmanın kaçınılmaz olduğu krizvari durumlarda, farklı toplulukların asker grupları, ev sahibi topluluğun topraklarında bir araya gelerek düzensiz bir ordu oluşturmakla yükümlüdür. Diğer dönemlerde, belirli yurttaşlardan kurulan düzenli bir ordu bulunmakta ve bu ordunun askerlerine; Ege'nin Hellenistik krallarına paralı-askerlik hizmeti dönemlerinde öğrenilen bir geleneğin devamı olarak para ödenmektedir. Beklendiği üzere, askeri liderliğe yüklenen yüksek statülü bir sorumlu-

luk bulunmaktadır ve bu gelenek Galya'da, Roma karşısındaki hezimetten sonra bile devam ettirilmiş; özellikle süvari birlikleri kendi yerel kumandanlarına bağlılıktan vazgeçmemiş, başlarına geçen yeni kumandalara ise sadece destek birlikleri olarak hizmet vermişlerdir.

Diğer meslek alanlarında uzmanlaşmış kişilerin de toplum içinde -ölçüsü değişmekle birlikte- önemli bir prestijleri bulunmaktadır. Bu meslek alanlarının mensupları genellikle mezarlarında bulunan araç-gereçlerden tanınmaktadır. Örneğin, La Tene Periyodu'nda Almanya'nın Bavyera bölgesinde, Münih yakınlarındaki Obernrenzing Kasabası'nda yaşamış olan tıp doktoru, mezarında bulunan tıbbi aletler vasıtası ile tespit edilmiştir. Zaman zaman da, kazı alanlarında atölye olarak belirlenen birimlerde veya yerleşim alanlarının çeşitli bölgelerinde alet takımları ortaya çıkmaktadır. Fransa'nın merkezindeki Cellar bölgesinde bulunan Demir Çağı'na ait alet takımı, sahibinin oymacılık benzeri bir teknik kullanarak mobilya süslemeciliği yapmış olduğuna işaret etmektedir. Ek olarak, Erken Kelt Sanatı'nın izlerinin görüldüğü bazı materyaller (örneğin: Batı Fransa'daki Agris Kasabası'nda bulunan miğfer) ve bazı taşitlar, farklı alanlarda uzmanlaşmış ustalar arasında iş birliği yapılmakta olduğuna dair izler taşımaktadır.

Geç Hallstatt dönemine ait broş çeşitleri gibi belli başlı süs eşyalarının lokal dağılımlarından anladığımız kadarıyla, bu eşyalar yalnızca bölgedeki elitler için, kendi himayelerinde çalışan ustalar tarafından üretilmektedir. Özellikle La Tene D Periyoduna ait olup tüm kıta boyunca yaygınlaşmış ve daha standart bir görüntü sergileyen objeler ise bağımsız zanaatkarların eserleridir. Bazen, aynı alanda ustalaşan bireylerin belli bir bölgede kümelandıkları görülür. Örneğin, Fransa'nın Le Morvan dağlık bölgesindeki La Tene D dönemi *oppidumu* Mont Beuvray'de, emay işçilerinin sitenin ana giriş kapısının altında konuşlandıklarına dair izler ortaya çıkmıştır. Bu tarz gruplaşmalar sosyal bakımdan önemli olabilir. Şunu da belirtmek gerekir ki, yetenekli ustalar ve sanatkarların büyük çoğunluğu bir süre sonra, Demir Çağı sonlarında, toplumun "bağımlı sınıfı" haline gelmişlerdir. Zira, Sezar'ın söylediğine göre; bu dönemlerde tarım işçileri, çiftçiler ve köylüler o kadar artmıştı ki, usta ve sanatkartların sayısı onların yanında bir hayli azalmıştı.

KÖLELİK

Köleliğin Demir Çağı'nın ılıman Avrupa toplumlarının bir parçası olduğuna ilişkin kanıtlar belirsiz ve yetersiz olmakla birlikte, bazı bölgelerde istisnai durumlar söz konusudur. Demir Çağı'nın sonlarına doğru, Avrupa Kıtası'nın batı kesimleri ile Güney Britanya'da, zincirler ve köleliği çağrıştıran diğer bazı teçhizatlar yaygın hale gelmiştir ve bu teçhizatlar, iş gücünden faydalanan kölelerin uzun mesafelerden getirilmiş olduğuna delalet etmektedir. Çoğunluğun iddiasına göre, savaşlarda ele geçirilen tutsaklar, Avrupa Kıtası üzerinden, çok eski zamanlardan beri köleliğin yaygın olduğu Akdeniz bölgelerine götürülmekte ve burada zengin Hallstatt mezarlarından sağlam olarak çıkarılabilmüş lüks objeler ile takas edilmektedirler. Fakat, erken dönem klasik -yani Yunan- kaynaklar kölelerinin el altındaki bölgelerden getirildiğini anlatmaktadır.

Sonraki ılıman Avrupa toplumlarının ne zaman ve ne ölçüde esirleri takas etmekten vazgeçip, kendi köleleri olarak kullanmaya başladıkları olgusu biraz daha belirsizdir. İrlanda'da Demir Çağı'na ait son dönemlerle ilintili bazı kalıntılardaki benzerlikler, köle sahipliğinin uzun zamandan beri uygulanıyor olduğunu işaret ediyor gibidir. Geniş ölçekli madencilik çalışmalarının başlaması ile birlikte, köleler özellikle bu alandaki faaliyetlerde kullanılmış olabilirler. Avusturya, Dürrenberg'daki kaya tuzu madeninde bulunan ayak izlerinin boyutu, bu madende çocuk işçilerin çalıştırıldığını kanıtlamaktadır. Benzer bir şekilde, Fransa'nın Limousin Bölgesi'ndeki açık-hava altın madenleri, köle işçilerin çalıştırılmış olduğuna dair izler içermektedir. Özetleyecek olursak; hem Demir Çağı'nda, hem de takip eden dönemlerde, Barbar Avrupa'da meydana gelen sosyal değişimler, boyutları ve biçimleri açısından her zaman çeşitlilik göstermiş; üstüne üstlük bu değişimler, çoğu zaman sadece Barbarlara ait olup, "tüm Avrupa'yı kapsar" bir niteliğe bürünmemişlerdir.

Ayrıca bkz. Keltler (3. Cilt, 6. Bölüm); Hallstatt (3. Cilt, 6. Bölüm); La Tene (3. Cilt, 6. Bölüm); Cermenler (3. Cilt, 6. Bölüm); Oppidumlar (3. Cilt, 6. Bölüm); Demir Çağı Şölenleri (3. Cilt, 6. Bölüm); La Tene Sanaatı (3. Cilt, 6. Bölüm); Batıdaki Yunan Kolonileri (3. Cilt, 6. Bölüm); Etrüsk İtalyası (3. Cilt, 6. Bölüm).

KAYNAKÇA

Arnold, Bettina, and D. Blair Gibson, eds. *Celtic Chieftdom, Celtic State: The Evolution of Complex Social Systems in Prehistoric Europe*. New Directions in Archaeology. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1995.

Audouze, Françoise, and Olivier Buchsenschtz. *Towns, Villages, and Countryside of Celtic Europe: From the Beginning of the Second Millennium to the End of the First Century B.C.* Translated by Henry Cleere. Bloomington, Ind.: Batsford, 1991.

Bintliff, John. "Iron Age Europe in the Context of Social Evolution from the Bronze Age through to Historic Times." In *European Social Evolution: Archaeological Perspectives*. Edited by John Bintliff, pp. 157–225. Bradford, U.K.: Bradford University, 1984.

Collis, John R. *The European Iron Age*. London: Routledge, 1995.

Cunliffe, Barry W. *The Ancient Celts*. Oxford: Oxford University Press, 1997.

———. *Greeks, Romans, and Barbarians: Spheres of Interaction*. London: Batsford, 1988.

Dietler, Michael. "Feasts and Commensal Politics in the Political Economy: Food, Power, and Status in Prehistoric Europe." In *Food and the Status Quest: An Interdisciplinary Perspective*. Edited by Pauline Wilson Wiessner and Wulf Schiefenhövel, pp. 87–125. Oxford: Berghahn Books, 1996.

Fitzpatrick, Andrew. "'Celtic' Iron Age Europe: The Theoretical Basis." In *Cultural Identity and Archaeology: The Construction of European Communities*. Edited by Paul Graves-Brown, Siân Jones, and Clive Gamble, pp. 238–255. London: Routledge, 1996.

Gibson, D. Blair, and Michael N. Geselowitz, eds. *Tribe and Polity in Late Prehistoric Europe: Demography, Production, and Exchange in the Evolution of Complex Social Systems*. New York: Plenum, 1988. (Includes Bettina Arnold's essay on slavery.)

Green, Miranda J. *Exploring the World of the Druids*. London: Thames and Hudson, 1997.

Green, Miranda J., ed. *The Celtic World*. London: Routledge, 1995.

James, Simon. *Exploring the World of the Celts*. London: Thames and Hudson, 1993.

Knüsel, Christopher. "More Circe Than Cassandra: The Princess of Vix in Ritualised Social Context." *European Journal of Archaeology* 5, no. 3 (2002): 275–308. (The status of the most important Hallstatt princess reevaluated.)

Kristiansen, Kristian. *Europe before History*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1998.

Kruta, Venceslas. *Les Celtes: Histoire et dictionnaire des origines à la romanisation et au christianisme*. Paris: Robert Laffont, 2000. (Long introductory essay and useful gazetteer.)

Megaw, M. Ruth, and J. Vincent S. Megaw. *Celtic Art: From Its Beginnings to the Book of Kells*. Rev. ed. New York: Thames and Hudson, 2001.

Moscatti, Sabatino, ed. *The Celts*. New York: Rizzoli, 1999.

Sims-Williams, Patrick. "Genetics, Linguistics, and Prehistory: Thinking Big and Thinking Straight." *Antiquity* 72 (1998): 505–527.

398 Antik Avrupa

Wells, Peter S. *Beyond Celts, Germans, and Scythians: Archaeology and Identity in Iron Age Europe*. London: Duckworth Academic, 2001.

BATIDAKİ YUNAN KOLONİLERİ

PETER S. WELLS

M.Ö. 750-550 yılları arasında, günümüz dünyasının Yunanistan toprakları ve Türkiye'nin batı kesimlerine denk gelen Yunan şehirleri; Akdeniz, Adriyatik ve Karadeniz kıyılarında yavru şehirler kurmuşlar, bu süreç ise bilindiği üzere "Yunan Kolonizasyonu" olarak isimlendirilmiştir. Modern dünyanın ulus-devletlerinin kolonizasyon politikalarının aksine, her biri bağımsız hareket eden Yunan şehir-devletlerinin genişleme hareketi merkezi bir yönetime tabi olmayıp, bu hareketin altında yatan birden fazla sebep bulunmaktadır. Bu sebeplerden bir tanesi, nüfus artışı ile birlikte ortaya çıkan tahıl ihtiyacı ve ana şehirlerdeki ziraî kaynakların yetersiz kalması; bir diğeri de hem Akdeniz kıyıları, hem de bu kıyıların ötesinde yaşayan toplumlarla yapılan ticari aktivitelerin geliştirilme arzusudur. Yeni Yunan kasabalarının kurulup gelişmesi ve burada yaşayan insanlarla diğer topluluklar arasında kurulan ilişkilere ait veriler hem yazılı Yunan kaynaklarından hem de arkeolojik kalıntılardan elde edilmektedir.

MASSALIA

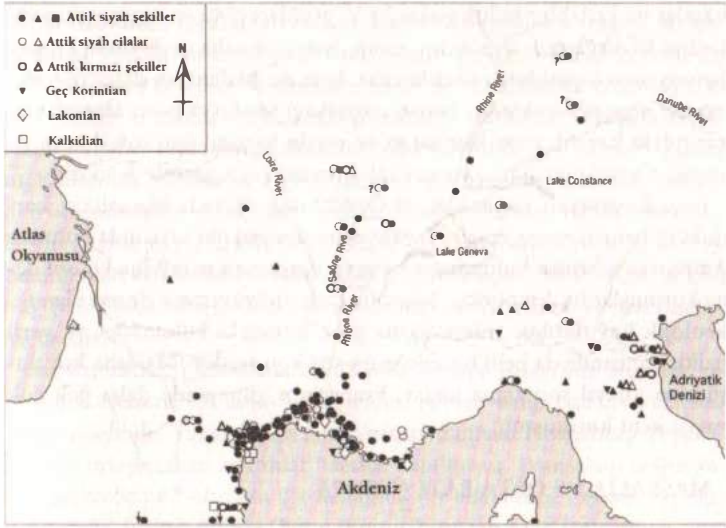
Günümüzde Fransa'nın ikinci en büyük kenti olan Marsilya'ya denk gelmekte olan Massalia, Yunanlılar tarafından Batı Akdeniz kıyılarında kurulan en önemli kolonidir. Rhone Nehri'nin ağzında bulunan toprak-

* Bu bölüm "Vix" başlıklı makale ile devam etmektedir.

lardan çıkarılan arkeolojik kanıtların gösterdiğine göre, M.Ö. 7. Yüzyılın ikinci yarısı boyunca, bölge yerlileri ve yabancı tüccarlar arasında önemli ölçüde ticaret yapılmıştır. M.Ö. 630 itibarı ile yerleşim yerleri ve mezarlarda yerlerini almaya başlamış olan Yunan ve Etrüsk yapımı çanak-çömlekler, şarap taşımada kullanılan seramik amforalar ve tunç kadehler, bu bölge ile Akdeniz'in şehir toplumları arasında deniz aşırı ticaret ağlarının kurulmaya başlamış olduğuna işaret etmektedir. İlk tüccarların kim oldukları tam olarak bilinmemekle birlikte, küçük gemilerle Akdeniz kıyılarını dolaşıp, şarap, seramik ve diğer lüks malların ticaretini yapan bu kimselerin Yunan ve Etrüsk soyundan geldikleri düşünülmektedir. Akdeniz kıyılarının sığ bölgelerinde ortaya çıkan çok sayıdaki gemi batığı, sualtı arkeologlarına gemilerin teknolojik özellikleri ve depo bölümleri hakkında muazzam veriler sunmaktadır.

Bölgedeki bilinen ilk kalıcı Yunan yerleşkesi olan Massalia, M.Ö. 600 civarlarında, şu anda Türkiye'nin batı sahilinde yer alan Foça (Phocae) kentinde yaşayan ve Yunanlıların bir kolu olan İyonyalılar tarafından kurulmuştur. Bölgedeki doğal liman ve yine doğal olarak Akdeniz'in fırtınalarından korunan giriş bölgesi; kuzeye doğru uzanan tepenin yerleşim yeri olarak sunduğu ideal özellikler ve Avrupa bölgeleri ile Batı Akdeniz'i birbirine bağlayan Rhone Nehri'ne yakınlık, Massalia'ya gelen ilk göçmenleri büyülemiştir. Bölge, Rhone Nehri ağzına, nehri kolayca kontrol edebilecek kadar yakın; suyuyla taşınan birikintiler ve alüvyonların yaratacağı problemlere maruz kalmayacak kadar da uzaktır.

Günümüz dünyasının Marsilya'sında neredeyse 100 yıldan fazladır yürütülen arkeolojik çalışmalar sonucunda; mimari kalıntılara, Atina ve diğer Yunan şehirlerinde üretilmiş olan çanak-çömleklerle, sikkelere ve daha pek çok antik materyale ulaşılmıştır. Fakat modern şehir, antik olanın üzerine kurulduğu için, arkeologların çalışma alanları sınırlıdır. Arkeologların liman çevresinde ve antik kentin içindeki inşaat alanlarında sistematik kazılar yürütebilme imkanları 1960'larda devreye girmiştir. Bu dönemlerden itibaren liman çevresinde, yapının mevcudiyetinin ilk yıllarından itibaren orada bulunmuş olan 9'dan fazla gemi enkazına, depo birimlerine ve dok kalıntılarına ulaşılmıştır. Kentin diğer bölgelerinde yapılan kazılar sonucunda da, M.Ö. 6. Yüzyıla ait olan bu antik kentin, liman çevresini kaplayan 40 hektarlık dağlık arazi üzerine kurulmuş olduğu ve kuzey sınırında bulunan devasa bir taş-tuğla duvar ile korunduğu ortaya çıkmıştır.

M.Ö. Alıncı yüzyılın dördüncü çeyreğinde Yunan çömleklerinin dağılımı (Doğu Yunan çanak çömlek dahil değil). KIMMIG 2000'den alınmıştır.

MASSALIA ÇEVRESİ VE YAVRU ŞEHİRLER

Boyutları ve etkinliği iyice artan Massalia; Barcelona'dan Nice'e kadar, Fransa'nın güney kıyıları boyunca en önemli merkez haline gelmiştir. Aşağı Rhone Nehri'nin her iki tarafına da hakim olan bu şehrin, nehrin kıtanın içlerine doğru giren ana kolunun kuzey ve doğusunda yer alan bölgeler üzerine de etkisi büyüktür. Aşağı Rhone Nehri'nin bugünkü Marsilya'nın kuzeybatısında kalan kesimlerinde araştırmalarda bulunan Fransız arkeologlar, buralardaki insanlarla Yunan kolonisi Massalia arasında oldukça kapsamlı bir etkileşim yaşandığına dair çok sayıda kanıtı ulaştırmıştır. Bulunan kalıntılar arasında şarap taşımakta kullanılan amfora kırıklarının sayısı bir hayli fazladır. Kapların bir kısmı Massalia'da üretilmiş olup, bir kısmı ise Akdeniz Havzası'nın değişik bölgelerinden getirtilmiştir. Bazıları yine Massalia üretimi olup, bazıları ise Atina kadar uzak bölgelerden getirtilmiş olan kaliteli çanak-çömlekler de Aşağı Rhone Vadisi civarında konuşlanmış topluluklara iletilen ticari eşyalar arasındadır. En iyi seramik örnekler arasında sürahiler, küçük

kâseler ve kadehler bulunmaktadır ki görüleceği üzere hepsi şarap tüketimi ile bağlantılı kaplardır. Şarap, hem Massalia çevresinde konuşlanmış olan topraklarda üretilmekte, hem de Akdeniz'in diğer bölgelerinden ithal edilmektedir. Yunan coğrafyacı Strabo'ya göre; Massalia civarındaki kayalık topraklar şarap ve zeytin üretimi için son derece elverişli olmakla birlikte, aynı şey tahıl üretimi için geçerli değildir.

Foça'da yaşayan Yunanlılar, M.Ö. 600 dolaylarında Massalia'yı kurduktan hemen sonra, bugün İspanya'nın kuzeydoğu kıyısında bulunan Ampurias şehrinin bulunduğu bölgeye Emporion isimli bir koloni daha kurmuşlardır. Emporion, Massalia kadar büyüemese de var olan arkeolojik kayıtlardan anlaşıldığına göre buradaki kolonistler ve yerli halklar arasında da belli bir etkileşim söz konusudur. Massalia kuruluşundan yüzyıl sonrasına kadar, Fransa'nın güneyinde daha pek çok yavru kent kurmuştur.

MASSALIA VE ORTA-BATI AVRUPA

Batı Akdeniz'in kuzey sahilleri ile Massalia'nın içinde ve civarında yürüttükleri faaliyetlere ek olarak, bu Yunan limanında konuşlanmış olan tücarlar, Avrupa kıtasında bugün Fransa'nın doğusu, Almanya'nın güneybatısı ve İsviçre'nin kuzeyi ve batısına denk gelen topraklarda yaşayan yerli halklarla da önemli ölçüde iletişime geçmişlerdir. Ilıman Avrupa'nın yazıyı henüz keşfetmemiş olan Erken Demir Çağı toplumları ile Akdeniz coğrafyasının hali hazırda okur-yazar olmuş olan Yunan toplumları arasındaki ilişkilerin (bugüne kadar pek çok tartışmaya konu olmakla birlikte) Avrupa'nın kültürel gelişimi için çok önemli bir temel oluşturduğu düşünülmektedir. Bu iletişim Massalia ve ticari ortaklarında üretilen mallara erişim sağlayabilmenin yanında, Yunanlıların kıtanın iç kesimlerinde yaşayan ve kendilerinden olmayan halklara karşı tutumlarını belirlemek adına da Yunan dünyasına çok şey katmıştır. Burada bizi asıl ilgilendiren, bu karşılıklı iletişimin Orta-Batı Avrupa insanlarını nasıl ve ne şekilde etkilediğidir.

Etkileşimin Arkeolojik Kanıtları

Orta-Batı Avrupa toplulukları ile Massalia ve çevresinde konuşlanmış olan Yunan kolonileri arasındaki etkileşimi kanıtlar nitelikteki arkeolojik kalıntılar Orta-Batı Avrupa'daki antik yerleşim bölgeleri ve mezar-

lardan çıkarılan eşyalardan oluşmaktadır. Bu eşyaların büyük bir çoğunluğu Yunanlılar tarafından üretilmiştir. Bu güne kadar üzerine en çok çalışma yürütülen kalıntılar: Atina ile Massalia ve çevresindeki atölyelerde üretilmiş olan çanak-çömlekler; bir kısmı Massalia'da bir kısmı yabancı topraklarda üretilmiş olan amforalar ve bazıları Yunan topraklarında bazıları ise Etrüsk İtalya'sında üretilmiş olan tunç kaplardan oluşmaktadır. İthal edilen malların hemen hemen hepsi lüks eşyalardır ve yine hepsi Erken Demir Çağı'nda Orta-Batı Avrupa'da konuşlanmış olan elit kesimler tarafından kullanılmıştır. Materyallerin çok büyük bir kısmı direk olarak şarap taşımak, servis etmek ve tüketmekle alakalıdır.

Bugüne kadar, Yunan üretimi olup da Avrupa Kıtası'nda bulunan arkeolojik eserlerin en detaylı incelemesi Almanya'nın Baden-Württemberg eyaletinde, Yukarı Tuna Nehri'nin kıyısındaki Heuneburg Tepikalesi'nde ortaya çıkan kalıntılar üzerine yapılmıştır. Fransa'nın doğusundan geçen Seine Nehri'nin üst kısmında yer alan Mont Lassois Tepikalesi'nde de önemli ölçüde (hatta Heuneburg'tan daha fazla sayıda) kalıntı tespit edilmiştir. Tepikalenin tam tepesinde bulunan Vix Tümülü'sü çok sayıda önemli eser barındırır. Heuneburg ve Mont Lassois arasında; Yukarı Rhine Nehri'ne ait Doubs Vadisi ile yukarı Rhone Nehri'ne ait vadiler içinde yer alan daha pek çok yerleşim yeri ve mezarda da Yunanlılara ait eserler bulunmaktadır. Heuneburg ve Mont Lassois kalıntıları; oldukça detaylı bir şekilde incelenebilme imkanı bulunması açısından, Ilıman Avrupa insanının yerleşim düzenleri ve defin uygulamaları konusunda son derece önemli veriler edilebilmesine olanak sağlamışlardır.

Heuneburg, Mont Lassois ve diğer kazı alanlarında bulunan Yunan çanak çömleklerinin arasında, Massalia ve çevresinde, Yunanistan'ın doğusundaki atölyelerde ve Attika'nın merkezi Atina'da üretilen eserler yer almaktadır. M.Ö. 6. Yüzyılın ilk yarısından önceki yıllara ait olan Yunan çömleklerinin sayısı çok az olmakla birlikte, aynı yüzyılın ikinci yarısı itibarı ile eserlerin sayısı giderek artmıştır. Özellikle Attika'da üretilen çanak-çömleklere gösterilen ilgi büyüktür, çünkü bu çömlekler hem kesin olarak tarihlendirilebilmektedir, hem de arkeologlar Atinalı'daki çömlek üretiminin detayları hakkında bir hayli bilgi sahibidirler. Bu güne kadar Heuneburg'da yapılan kazılarda 58 tane, Mont Lassois'te yapılan kazılarda ise 300'den fazla sayıda Attika çömlek kırığı bulunmuştur. Çanak çeşitleri; şarap ve suyu karıştırmak için kullanılan

Resim 1. Atina'da yapılan ve Vix'teki zengin gömüde bulunan Yunan kylix veya içki bardağı. Chitillon-Sur-Seine Arkeoloji Müzesi. Dagli Ortis izni ile.

kraterler (bu klasik bir Yunan geleneğidir), şarap servis etmekte kullanılan maşrapalar ve şarap içmek için kullanılan kadehler (bkz. Resim 1) gibi, görüldüğü üzere hep şarap tüketimi ile alakalıdır. Şu ana kadar çıkarılan Attika çanak-çömleklerinin büyük bir kısmı M.Ö. 6. Yüzyılın ikinci yarısına, özellikle de M.Ö. 525-500 arasındaki son çeyreğine aittir. Kalıntılar arasında Akdeniz sahilinden ılıman Avrupa'ya şarap taşınmakta kullanılan amforalar da bulunmaktadır. Heuneburg'da bulunan 55 amfora kırığının birleştirilmesiyle 37 adet amfora restore edilmiştir. Bu amforaların büyük bir kısmı yine Attika çömlekleri ile aynı tarihi periyoda aittir. M.Ö. 5. Yüzyılın başlarından itibaren Yunanistan'dan Orta-Batı Avrupa bölgelerine taşınan malların sayısında gözle görülür bir düşüş yaşanmıştır. Bu düşüşün sebebi tam olarak anlaşılamasa da altında, Orta-Batı Avrupa'daki siyasi ve ekonomik koşullardaki değişim ya da Massalia'nın yeterince zenginleşmesi yatıyor olabilir. Bu iki faktörün bir araya gelmiş olması da mümkündür.

Orta-Batı Avrupa'da ortaya çıkan önemli tunç eserler de bulunmaktadır lakin bu eserlerin sayısı seramik versiyonları kadar fazla değildir. İt-

hal edilen seramik eserler ve amforalar genellikle yerleşim birimlerinde karşımıza çıkıp mezarlarda fazla yer almazlarken (gerçi Vix Tümülüsünde bütün olarak korunmuş 2 adet seramik şarap kadehi bulunmuştur), tunç kadehler veya kaplar esas olarak mezarlarda bulunmaktadır. Bunların arasında en önemlisi Vix Tümülüsü'ndeki şarap krateridir. Diğerleri ise: Hochdorf Tümülüsü'nde bulunan büyük kazan; Fransa'da Vix yakınlarındaki Sainte-Colombe ile Almanya'da Hochdorf yakınlarındaki Grafenbühl tümülüslerinden çıkarılan tripod parçaları ve kazanlar; İsviçre'deki Grachwil Tümülüsü'nde bulunan bir adet *hydria* (su sürahi) ve Yukarı Tuna Vadisi'nde yer alan Ihringen, Kappel, Vilsingen gibi yerleşim bölgelerinde bulunan, nispeten daha gösterişsiz yapıdaki sürahilerdir.

Massalia Limanı'ndan çıkarak Avrupa'ya ulaşan Yunan menşeli diğer lüks mallar arasında küçük süs eşyaları ve son derece süslü mobilyalar bulunmaktadır. Grafenbühl Tümülüsü'nde (antik çağlarda soyulmuştur) yüzü amberden yapılmış, kemikten oyulma bir adet spenk figürü ortaya çıkmıştır. Ayrıca hem bu mezarda hem de yakınlarındaki Römerhügel Tümülüsü'nde, mobilyalardan (yüksek ihtimalle kanepelerden) sökülen kemik, fildişi ve amberden yapılmış parçalar bulunmuştur. Tunç süs eşyalarına eklenmek üzere kullanılan Akdeniz mercanı da bol miktarda bulunan materyaller arasındadır. Heuneburg'da ortaya çıkan ve kısmen işlenmiş mercan dalı, bu hammaddenin yerel bir atölyede işlenmekte olduğunu göstermektedir. Hochdorf'ta ortaya çıkan ve kumaşları renklendirmek için kullanılan boyalar da Akdeniz Bölgesi'nden ithal edilmiştir. Erken Demir Çağı insanları bu dönemde ayrıca, yine Akdenizden gelen tavuk ve incir gibi yiyeceklerle de tanışmıştır.

Karşılıklı Etkileşimin Yapısı

Akdeniz'in Yunan dünyasının mallarının Orta-Batı Avrupa toplulukları ile buluşması sonucunda başlayan iki dünya arasındaki etkileşim bugüne kadar pek çok tartışmaya konu olmuştur. Çoğu zaman bu ilişkinin adı "ticaret" olarak anılmaktaysa da, bu terim meseleyi fazla basite indirgemekte; üstüne üstlük birilerinin bu terimi günümüzdeki "ticaret" kavramı ile karıştırması ihtimali bulunduğu için tam olarak doğru bir tanımlama olmamaktadır.

Yunanistan'a ait lüks tüketim mallarının nasıl ve ne sebeple Orta-Batı Avrupa'ya taşındığını anlayabilmek için öncelikle bu malların Erken De-

mir Çağı'nın son dönemlerinde (M.Ö. 550-480) varolmuş bir kaç tane önemli merkezde bulunduğu gerçeğini masaya yatırmak gerekir. Bahsi geçen yerler; Heuneburg, Mont Lassois, Hohenasperg (Güneybatı Almanya'da, Stuttgart'ın kuzeyinde), Bragny-sur-Saone (Fransa'nın doğusunda), Chatillon-sur-Glane (İsviçre'de) ve diğer bir kaç bölgede kurulmuş olan, etrafları savunma duvarları ile çevrili tepe kalelerdir. Bu yerlerin aşağısında, şaşırtıcı büyüklükteki tümülüslerin altında, Yunanistan'dan getirilmiş olan altın süs eşyaları, yük vagonları, ziyafetlerde kullanılan yemek ve içki takımlarının yanı sıra özellikle erkeklere eşlik eden silahlarla donatılmış tahta mezar odaları uzanmaktadır. Dolayısıyla, Yunanistan malları ile Erken Demir Çağı'nın yüksek sosyetesini arasında gözle görülür bir bağlantı vardır. Ziraatle uğraşılacak tipik yerleşim birimleri veya çok daha mütevazı şekilde süslenmiş mezarlarda, Yunan seramiklerine, şarap amforalarına ya da tunç kadehlere nadiren rastlanmaktadır.

Yazılı kaynaklarından öğrendiğimize göre; Yunan şehirleri, ihtiyaçları olan hammaddeleri ticaret vasıtası ile temin etmeye çalışmışlardır. Alınan mallar arasında halkın beslenme ihtiyacını karşılamak üzere tahıl, et ve balık; silah yapımı için demir; süs eşyaları, kap-kacak ve heykel yapımında kullanılacak tuncun temini için bakır ve kalay; yine süs eşyası yapımında kullanılmak üzere altın ve gümüş; gemi inşasında kullanılmak üzere kalas, zift, katran; tuz, bal, deri, salamura sığır derileri, kürk, kumaş ve bir ihtimal de köleler bulunmaktadır. Akdeniz Havzası'nın diğer bazı bölgelerinde de (Karadeniz'in kuzey kıyılarında olduğu gibi) Orta-Batı Avrupa ile Massalia arasında gözlenen alış-veriş benzer bir düzen kurulduğu görülmektedir. Buralarda kurulan Yunan li-manları vasıtası ile kıtanın içlerindeki ayrıcalıklı ve korumalı bazı yerleşkelere Yunan çanak-çömlekleri ve diğer mallar iletilmektedir. Bir görüşe göre; Orta-Batı Avrupa'da görülen Yunan malları, Erken Demir Çağı'nın önemli merkezlerinde yaşamakta olan elit kesimler ile Massalia'da konuşlanmış olan tüccar grupları arasındaki ticari ilişkilerin göstergesidir. Heuneburg ve Mont Lassois gibi merkezler; Yunanlıların ihtiyaç duyduğu, örneğin ormanlardan temin edilen bal ve hayvan kürkleri ya da çiftçilikle uğraşan topluluklardan temin edilen yünlü kumaşlar gibi hammaddelerin bir araya toplandığı tahsilat merkezleri gibi düşünülmelidir. Bu ekonomik alış-veriş modeli, Erken Demir Çağı'nda Orta-Batı Avrupalıların büyük nehirler çevresine kurdukları tüm merkezler için geçerli olabilir. Buralarda üretilen ticaret eşyaları, Yunan

dünyasından getirilen lüks tüketim malları ile takas edilmektedir. Ayrıca, bu görüşe göre, bahsi geçen merkezlerde konuşlanmış olan elitler ticaretin kontrolünü ellerinde bulundurmakta, bu sebeple, ithal edilen lüks malların büyük bir kısmını kendileri kullanmakta; bazılarını ise ticari malların üretimini ya da teminini sağlayan küçük topluluklara dağıtmaktadır. Örneğin, mercanlarla süslenmiş tunç takılar yalnızca büyük merkezlerde değil, daha küçük toplulukların yaşadıkları alanlarda da karşımıza çıkmıştır.

Fakat böylesine bir model hem kulağa fazla basit gelmekte, hem de M.Ö. 6. Yüzyıldaki ticaret mantığı ile modern zamanların ticaret mantığını aynı kefeye koyması bakımından; tarihsel anlamda yanlış bir kurgu içermektedir. Diğer bazı arkeologlar, dönemdeki alış-veriş olgusunun altında yerli elitlerin gözetiminde Yunanistan'dan gelen değerli eşyalarla hammadde takası yapmaktan ziyade, prestij göstergesi eşyalara olan ilginin yattığını savunur. Bu yoruma göre: Aslolan, toplumda yüksek statü ve prestij göstergesi olarak algılanan eşyaların -yani Yunan lüksünün- sürekli bir sirkülasyon içinde dönüyor olması ve gösteriş için kullanılmasıdır. Görüldüğü üzere bu görüş; bölge elitlerinin ticari malların üretimini üstlenen küçük gruplar ile kurdukları ilişkiden öte, güç ve statü peşinde koşarken girdikleri yarış vurgulamaktadır.

Orta-Batı Avrupa'daki önemli merkezlerle Yunan dünyası arasındaki karşılıklı ilişkinin yapısı hakkında değerli bilgiler edinmemizi sağlayan bir çok obje bulunmaktadır. Vix'te bulunan şarap kraterinin Yunan camiası tarafından, aralarındaki bir andlaşmayı kutlamak ya da karlı bir ilişki kurmak adına, Yukarı Seine Vadisi'nde yaşayan nüfuslu birine, diplomatik bir hediye olarak gönderildiği düşünülmektedir. Bahsi geçen obje, Avrupa'da bugüne kadar ortaya çıkarılmış Yunan materyalleri arasında en değerlisi olup, bulunan diğer seramik eserler, amforalar veya tunç kadehlerden farklı bir açıklama gerektirdiği ortadadır. M.Ö. 5. Yüzyılda yaşamış olan Yunan tarihçi Herodot, yazılarından birinde Asya Minör'de (günümüz Türkiye'si) yaşayan ve Yunan ırkından olmayan bir krala hediye edilmek üzere, Vix'teki krater benzeri bir çanak hazırlandığından bahsetmektedir. Buradan yola çıkarsak; Vix kraterinin de ekonomik içerikli bir ticaretten farklı olarak, diplomatik ve politik ilişkiler alanında önemli bir adım atmak üzere hazırlanıp hediye olarak sunulmuş olma ihtimali yüksektir.

Öte yandan, Heuneburg'daki -günümüzde harman tuğla olarak bili-

nen- killi tuğlalardan örülmüş duvarın incelenmesi de önemli veriler elde edilmesini sağlamıştır. Tepekalenin etrafını çevreleyen ve savunma hattı olarak işlev gören bu duvar bir kaç aşamada inşa edilmiştir. Aşamalardan bir tanesinde, Orta Avrupa'ya özgü, tipik "sandık duvar" tekniği kullanılırken (çn. Sandık duvar tekniğinde duvarın iskeleti kalaslarla oluşturulur, bu kalasların içi toprakla doldurulur), bir diğer aşamada o dönemlerde Orta-Batı Avrupa'ya bir hayli yabancı olup da Yunanistan'da çok iyi bilinen bir teknik kullanılmıştır. Bu teknikte; kesme taşlarla örülmüş bir temelin üzerine kil tuğlalar yerleştirilir. Kalınlığı 3 metre olan duvarın kuzey cephesinde sıralanan 10 adet dikdörtgen biçimli kule, tepikalenin çevresine konuşlanmış yerleşkelerde yaşayan insanlar için etkileyici bir görüntü oluşturmaktadır. Ayrıca, Heuneburg duvarında kullanılan tuğlalar aynı dönemde Yunan şehirlerini çevreleyen duvarlarda kullanılan tuğlalar ile birebir aynı boyuttur.

Attika çanak-çömleklerinin, hatta Vix'te bulunan şarap kraterinin bile, Massaliyalı tüccarlar ile Erken Demir Çağı Avrupalılarının direk iletişime girmesine gerek kalmadan, araya başka kimselerin girmesi sonucunda Orta-Batı Avrupa'ya taşınmış olabileceği iddia edilebilir fakat killi tuğlalarla duvar örülmüş olması iki toplumun bireyleri arasında direk olarak teknolojik bilgi alış-verişi yapıldığı gerçeğini açık olarak kanıtlamaktadır. Ya duvarın inşası Heuneburg'ta bulunan Yunan bir mimar tarafından denetlenmiş, ya da Orta-Batı Avrupa'dan birileri herhangi bir Yunan kentini ziyareti sırasında bu tekniği öğrenmiş olmalıdır. Her iki durumda da kişilerarası iletişim ve doğrudan bilgi transferi söz konusudur.

Akdeniz dünyası ile Orta-Batı Avrupa arasındaki teknik bilgi transferinin diğer bir kanıtı da Hohenasperg Tepekalesi'nin yakınlarında bulunan Hirschlanden Mezarlığı'nda ortaya çıkan heykeldir. Erkek bir savaşçının model alındığı gerçek boyutlu bu heykel yerel kumtaşından yontulmuştur. Bacakları ve kalçasına verilen şekil itibarı ile M.Ö. 6. Yüzyıl dolaylarında Yunan ve Etrüsk heykeltraşlar tarafından çok kullanılan fakat Avrupalı heykeltraşlara yabancı olan bir teknik kullanıldığı görülmektedir. Heykelin üzerindeki şapka, hançer ve kemer gibi objeler tamamen yerli nitelik gösterdikleri ve yontulduğu kumtaşı yine tamamen yerel bir taş olduğu için heykelin yerel orijini konusunda herhangi bir şüphe yoktur. Ancak, aynen Heuneburg duvarında olduğu gibi, Hirschlanden figürü de bir şekilde Akdeniz dünyasından aktarılan teknik bilgiyi kanıtlar niteliktedir.

ETKİLEŞİMİN ETKİLERİ

Massalia ve çevresinde Orta-Batı Avrupa ve Yunan dünyası arasında kurulan karşılıklı ilişkinin rolü bugüne kadar pek çok kez tartışılmıştır. Tartışmalarda başı çeken soru şudur: Avrupa elitlerinin ortaya çıkışı Yunanlılara ait lüks tüketim malları ile simgelenen karşılıklı etkileşimden mi kaynaklanmıştır yoksa Avrupa toplumlarının kendi gelişim süreçlerinin doğal bir sonucu mudur? Basitleştirecek olursak; Massalia ile girilen ticaret ilişkiler Heuneburg, Mont Lassois, Hohenasperg ve diğer önemli merkezlerdeki zengin mezar hediyelerinde açıkça görüldüğü üzere toplumda ayrışmalara mı yol açmıştır? Yoksa, elit kesimin doğuşu yerel bazlı sosyal değişimlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve bu kişiler lüks tüketim mallarına erişmek adına Yunanlılarla ticari ilişkiye mi girmişlerdir?

Bu sorulara kesin bir yanıt vermek zordur. Yunanistan'dan ithal edilen lüks mallarının, zengin eşyalarla süslenmiş mezarlarda yatan elitlerle alakalı olduğu açıktır. Orta-Batı Avrupa'nın Erken Demir Çağı'na ait olan merkezlerinin önemi M.Ö. 6. Yüzyılda Massalia'nın kurulmasının hemen ardından, ilk ithal malların kıtaya ulaşması ile birlikte artmıştır. M.Ö. 6. Yüzyılın son yirmi otuz yılında, merkezlerle daha fazla lüks tüketim malının girdiği ve mezarların müsrifçe süslendiği dönemlerde de mezarlerdeki ekonomik faaliyetler iyice gelişmiştir. Dolayısıyla, Erken Demir Çağı'nın Orta-Batı Avrupasındaki sosyal ve siyasi değişimlerle Yunanlıların Massalia kenti ile girilen ilişkiler arasında bariz bir bağlantı bulunmaktadır. Fakat, bu değişimlerin ne şekilde gerçekleştiği kesin olarak açıklanamamaktadır.

Bazı arkeologlar iki toplum arasındaki iletişimin merkez-çevre ilişkisi kurularak açıklanabileceğini iddia etmektedir. Bu teoriye göre Akdeniz'in Yunan dünyası "merkezi" Orta-Batı Avrupa ise "çevreyi" oluşturmaktadır. Teoriyi desteklemek için ise Yunan çanak-çömleklerinin, tunç kadehlerin ve diğer lüks mallarının İberya, Adriyatik Denizi'nin doğu kıyıları ve Karadeniz'in kuzeyindeki yerleşim yerlerinde, yani Akdeniz Havzası'nın daha geniş ölçekli topraklarında arkeolojik olarak dağılımına bakılmaktadır. Bahsi geçen diğer yerlerde de aynen Orta-Batı Avrupa'da olduğu gibi savunma hatlı tepelere yerleşmelerinin kurulması, mezar hediyelerinde kendini gösteren toplumsal ayrışmanın yaşanması vb. değişimler yaşanmıştır. Akdeniz ve Karadeniz'in kuzey kıyıların-

da yaşayan toplumlarla Yunanlılar arasındaki ilişkiye daha geniş bir perspektiften bakıldığında, tüm kanıtlar bahsi geçen bölgelerde, Avrupa'nın iç kısımlarındaki faydalı ürünlere ulaşmak amacıyla kurulan Yunan ticaret merkezleri ile bağlantılı toplumsal dönüşümlerin benzer şekilde tetiklenmiş olduğuna işaret etmektedir.

Dış ticaret değil de, bölgelerdeki yerel gelişimlerle gelen sosyal değişimi savunan arkeologlar ise kanıt olarak Orta-Batı Avrupa'da bulunan Yunan mallarının sayıca az olduğu gerçeğini öne sürmektedir. Örneğin, Heuneburg'da bulunan Attika çanak-çömleklerine ait 58 adet kırık parçanın birleştirilmesi ile yalnızca 13 adet kap ve 37 adet amfora elde edilebilmiştir. İki toplum arasında 50 yıldan fazla süreli bir iletişim kurulduğu düşünülürse, bu sayılar sağlam bir ticari ilişkinin varlığını göstermeye yetmemektedir. Bu görüşe karşı çıkan araştırmacılar; arkeoloji dünyasında çalışan kimselerin her zaman parçalar halindeki kalıntılarla çalışmak zorunda olduklarını ve ithal edilen lüks Yunan mallarının çoğunun Hochdorf mezarındaki ince kumaşlar veya Hohmichele mezarındaki ipek parçaları gibi çabuk çürüyen malzemeden üretilmiş olabileceği iddiasını öne sürmektedirler. Bu durumda, Attika çanak-çömlekleri, tunç kadehler, şarap amforaları ve diğer kalıntılar; iki toplum arasındaki iletişimin gözle görülebilen tek kanıtı olabilir ve arkeologların halihazırda görünür olmayan, fakat daha büyük miktarlarda ithal edilme olasılığı yüksek olan eşyaları da dikkate alması gerekmektedir.

Bu tartışmalar hala son bulmamıştır. Arkeolojik kazıları yapılmaya devam eden yerleşkeler ve mezarlardan gelecek yeni veriler birbirine zıt görüşlerden bir tanesini şu ya da bu şekilde destekleyecek kanıtlar sunacaktır. Aslında tartışmanın büyük kısmı, tarafların geçmişteki ekonomik ve sosyal sistemlerin işleyiş şekli konusunda ne düşündükleri ile alakalıdır ve bu konuda tam bir fikir birliğine varmak asla gerçekleşmeyebilir. Her koşulda açık olan tek şey Yunan dünyası ile kurulan ilişkiler ile elit kesimlerin mesken tuttuğu ekonomik ve sosyal merkezlerin arasında bir bağ bulunduğuudur.

Belki de karşılıklı iletişimin yarattığı etkilerden en önemlisi teknik bilgilerin, fikirlerin ve çeşitli pratiklerin paylaşılması olmuştur. Gruplar arasındaki ticari veya siyasi etkileşimin her türlü bireylerin inançlarında, birbirlerine karşı tutumlarında ve değer yargılarında değişikliklere yol açacak bilgi ve fikir paslaşmaları ile sonuçlanmıştır. Orta-Batı Avrupa ve Yunan dünyası arasındaki etkileşimin en belirgin örneği Yu-

nan şölenlerinin adapte edilmesi olmuştur. Özel işlevleri olan belirli kap ve kadehlerin kullanıldığı bu şölenler aslında, elit kesimlerin üyeleri arasındaki sosyal farklılıkları açığa vuran “törenselleşmiş şarap içme partileri” olarak tanımlanabilir. Hochdorf ve Vix’ten çıkarılan karıştırma kapları, maşrapalar, içki kadehleri gibi şölen ekipmanlarının her biri Yunan tarzı bir ziyafet ortamı oluşturmak için yeterlidir. Bu takımların bazıları Etrüskler ve Yunanlılardan alınmış olup, bazıları ise Hochdorf Tümülüsü’nde bulunan içki boynuzu gibi yerel üretimlerdir. O zaman ki Yunanistan’da sefa düşkününü bir Yunanlı, kanepesinin üzerinde uzanırken, belkide Hochdorf kanepesinin ya da Grafenbühl ve Römerhügel kazılarında süslerine rastladığımız mobilyaların sahipleri de aynı şeyi yapmaktadırlar. Yunan dünyası ve Erken Demir Çağ’ının Orta-Batı Avrupalılarına ait öğelerin böylesine pratik bir seviyede birleştirilebilmesi için, yakın zamanda çok daha önemli ve heyecan verici araştırmalar yapılacaktır.

Ayrıca bkz. Statü ve Servet (1. Cilt, 1. Bölüm); Hochdorf (1. Cilt, 1. Bölüm); Demir Çağı Şölenleri (3. Cilt, 6. Bölüm); Vix (3. Cilt, 6. Bölüm); Heuneburg (3. Cilt, 6. Bölüm).

KAYNAKÇA

Arnold, Bettina. “‘Drinking the Feast’: Alcohol and the Legitimation of Power in Celtic Europe.” *Cambridge Archaeological Journal* 9, no. 1 (1999): 71–93.

Boardman, John. *The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade*. 4th ed. New York: Thames and Hudson, 1999.

Brun, Patrice, and Bruno Chaume, eds. *Vix et les éphémères principautés celtiques: les VIe–Ve siècles avant J.-C. en Europe centre-occidentale*. Paris: Éditions Errance, 1997.

Diepeveen-Jansen, Marian. *People, Ideas, and Goods: New Perspectives on “Celtic Barbarians” in Western and Central Europe (500–250 B.C.)*. Translated by Christine Jefferis. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2001.

Dietler, Michael. “The Iron Age in Mediterranean France: Colonial Encounters, Entanglements, and Transformations.” *Journal of World Prehistory* 11, no. 3 (1997): 269–358.

———. “Early ‘Celtic’ Socio-Political Relations: Ideological Representation and Social Competition in Dynamic Comparative Perspective.” In *Celtic Chieftdom, Celtic State: The Evolution of Complex Social Systems in Prehistoric Europe*. Edited by Bettina Arnold and D. Blair Gibson, pp. 64–71. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1995.

412 Antik Avrupa

Kimmig, Wolfgang, ed. *Importe und mediterrane Einflüsse auf der Heuneburg*. Mainz, Germany: Philipp von Zabern, 2000.

Kristiansen, Kristian. *Europe before History*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1998.

Moscatti, Sabatino, ed. *The Celts*. New York: Rizzoli, 1991.

Pare, Christopher. "La dimension européenne du commerce grec à la fin de la période archaïque et pendant le début de la période classique." In *Vix et les éphémères principautés celtiques: Les VIe–Ve siècles avant J.-C. en Europe centre-occidentale*. Edited by Patrice Brun and Bruno Chaume, pp. 261–286. Paris: Éditions Errance, 1997.

Les Princes celtes et la Méditerranée. Paris: La Documentation Française, 1988.

Shefton, Brian. "On the Material in Its Northern Setting." In *Importe und mediterrane Einflüsse auf der Heuneburg*. Edited by Wolfgang Kimmig, pp. 27–41. Mainz, Germany: Philipp von Zabern, 2000.

Wells, Peter S. *Culture Contact and Culture Change: Early Iron Age Central Europe and the Mediterranean World*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1980.

VIX

PETER S. WELLS

1952 ve 1953 yıllarında, Fransa'nın doğusunda, Seine Nehri'nin üst kısmındaki Chatillon yakınlarındaki küçük bir yerleşim yeri olan Vix'te aşırı derecede lüks eşyalarla bezenmiş bir mezarın arkeolojik kazısı yapılmıştır. Mont Lassois'teki savunma hatlı tepekalenin çevresinde bugün bile görünür olan pek çok tümülüs tepesi mevcuttur. Ancak, Vix Tümülüsü'nün üzerindeki toprak yığını zaman içinde aşınmaya uğradığı için yüzeyden seçilmesi mümkün değildir. Yapılan kazılar sonucunda çapı 42 metre, yüksekliği ise 5 metre olduğu tahmin edilen bir çukurun içinde, 3.10 x 2.75 metre boyutlarında, ahşaptan yapılmış bir mezar odasına ulaşılmıştır. Dışı yüzeyi taş yığınları ile kaplanmış olan odada; 35 yaşlarında, Erken Demir Çağı'nın son evrelerinde, M.Ö. 480 yılında gömülmüş olan bir kadının bozulmadan kalmış iskeletine ulaşılmıştır.

Mezarın içi, dönemin zengin kadınlarının mezarlarını süsleyen eşyalarla dolu olmakla birlikte, bu eşyalar arasında eşi benzeri görülmemiş örnekler de bulunmaktadır. Kadının bedeni mezar odasının ortasında bulunan bir at arabasına yatırılmış, başı ise kuzey istikametine doğru çevrilmiştir. Arabadan sökülen tekerlekler odanın doğu duvarına yaslanmıştır. Batı kanadında seramik, tunç ve gümüşten yapılmış kap ve kadehlerden oluşan bir grup eşya bulunmaktadır. Kadının boynundaki

Resim 1. Vix krater. Chitillon-Sur-Seine Arkeoloji Müzesi. Dagli Ortis izni ile.

480 gram ağırlığındaki altın gerdanlık -ya da boyun halkası- mükemmel bir işçilikle süslenmiştir. Halkanın birleşme uçlarına “aslan pençesi” şekli verilmiş olup, pençelerin etrafı küçücük kanatlı at figürleri ve birbirine karışmış ince çizgilerle süslenmiştir. Altın boyun halkalarının Erken Demir Çağı’na damgasını vurduğu doğrudur; fakat Vix’te ortaya çıkan örneğin gerçekten eşi benzeri görülmemiştir. Takının süslenme tekniğine bakıldığında, Yunan ve İskit süsleme gelenekleri ile açık bağlantılar kurulabiliyor olmasına rağmen, uzmanlar henüz bu eserin nerede üretildiği konusunda fikir birliğine varamamışlardır.

Daha mütevazı nitelikteki diğer mezar hediyeleri, dönemin zengin kadın mezarlarında çokça görülmekle birlikte; bu mezardakiler sayıca çok daha fazla ve ederleri bakımından bir hayli pahalıdırlar. Bu hanımefendinin her iki bileğinde, üçü yapraktaşından (şist) biri ince bronzdan yapılmış, toplam dört adet bilezik, tüm bunlara ek olarak; amber, diyorit (yeşil taş) ve serpantinden (yılantaşı) yapılmış bir adet kolye, sekiz adet fibula-yani günümüzdeki çengelli iğnelere benzeyen ve süs eşyalarını elbiseye ilitmeye yarayan broş- bulunmaktadır. Bu fibulaların ikisi demirden, geri kalanı tunçtan yapılmış olup; altın, amber ve

mercan parçaları ile süslenmişlerdir. O dönem için son derece lüks sayılabilecek amber boncuklar Baltık Denizi kıyılarından kuzeydoğuya, mercan ise Akdeniz'den güneye iletilmektedir.

Mezardaki içki ekipmanları sekiz adet olup bunlardan en az altısı Yunan ve Etrüsk yapımıdır. 2 adet şarap kadehi Atina'daki lüks seramik endüstrisinin ürünleridir. Bu kupalardan siyah-figür tekniği ile boyanmış olanı M.Ö. 525, düz siyah olanı ise M.Ö. 515 dolaylarına aittir. Bir adet tunç sürahinin ve 3 adet geniş tunç çanağın İtalya'daki Etrüsk atölyelerinde üretildiği düşünülmektedir. Göbeğinde altın bir topuz bulunan gümüş kase'nin çapı 23 santimetredir. Mezardaki en sıra dışı materyal ise Yunanistanlı tunç ustalarının elinden çıkmış olan devasa boyuttaki şarap krateridir. Şarap kraterleri o zamanki Yunan dünyasında su ve şarabı birbirine karıştırmak için kullanılan kaplardır.

Vix krateri 1.64 metre boyu ve 208 kg ağırlığı ile bilinen en büyük metal kraterdir. 1,100 litre sıvı taşıma kapasitesine sahip olan kraterin gerçekten kullanılmış olup olmadığı tartışılmaktadır. Çünkü bu ağırlıkta bir sıvı kütlesinin kraterin yapıldığı ince tunç tabakasını patlatma olasılığı bulunmaktadır. Kraterin gövdesi çekiçe dövülerek; ağız çerçevesi, kulpları ve boynundaki figürler ise dökümleme yöntemi ile yapılmıştır. Kulplar gorgonları temsil etmektedir. Krater boynundaki figürler ise Yunan savaşılar, onların atları ve at arabalarından oluşmaktadır. Kraterle birlikte 1.02 cm çapında ve ortasında 19 cm.lik bir kadın figürü bulunan bir adet kapak bulunmuştur.

Sanat tarihçilerinin yaptıkları analize göre krater M.Ö. 530 dolaylarında İtalya'nın güneyindeki bir Yunan atölyesinde üretilmiştir. Bu akıllmaz boyutlardaki objenin parçalar halinde ilk olarak Tiren denizden Rhone Vadisi'ne, oradan kara yoluyla Seine Nehri'nin ana koluna, en nihayetinde de Vix'e taşındığı düşünülmektedir. Küçük tunç figürlerin her birinin arkasında bir adet Yunan harfi bulunmaktadır. Parçaların birleştirilmesi kolay olsun diye, aynı harfler kraterin boyun bölgesine de kazınmıştır. Peki, bu sıra dışı ve pahalı nesnenin Akdeniz uygarlıklarının güç ve zenginlik simgesi olan merkezlerinden böylesine uzak bir diyara taşınmasının sebebi nedir ve bu olağanüstü eserle birlikte gömülmüş olan kadın kimdir? Çoğu akademisyene göre krater politik sebeplerle, güçlü bir grup Yunanlı tarafından Erken Demir Çağı Avrupası'nın hükümdarlarından birine hediye olarak gönderilmiş; bu sayede helki de -bu mezar ve aynı döneme ait diğer yerleşim birimlerinde bu-

lunan lüks Yunan ve Etrüsk eserlerinden de anladığımız kadarıyla- aralarındaki ticaret ilişkisini sağlamlaştırmaya çalışmışlardır. Kraterin ürettiği ile mezara gömülmesi arasındaki bir zaman diliminde birileri boyun bölgesindeki asker figürlerinin ellerinde tuttukları mızrakları yerinden sökmüştür. Bunu kimin ne için yaptığı hala çözilememiştir.

1991-1993 yılları arasında yapılan kazılarda Vix Tümülüsü'nün 200 metre güneybatısında, bir kenarı 23 metre olan ve etrafı bir hendekle çevrilmiş kare şeklinde bir oda ortaya çıkmıştır. Hendeğin bir bölümünün ortasında 1.2 metre genişliğinde bir aralık bulunmakta ve bu aralık Mont Lassois'deki savunma duvarlı tepekaleye doğru bakmaktadır. Hendekte bulunan hayvan kemikleri ve seramik kase kalıntılarından anlaşıldığı üzere cenaze töreni ile alakalı ritüeller bu odada gerçekleştirilmektedir. Hendekteki açıklığın doğu tarafında, neredeyse gerçek boyutlu iki insan heykeli bulunmaktadır. Kireç taşından yontulmuş olan heykellerden birisi Vix mezarında bulunan boyun halkasına benzer bir gerdanlık takmakta olan bir kadın, diğer ise belinde bir kılıç, elinde ise bir kalkan bulunan bir erkektir. Oturma pozisyonu verilmiş olan bu heykeller belli ki odaya giriş kapısının her iki yanına yerleştirilmiştir. Hem Vix tümülüsü hem de beraberinde bulunan bu oda Erken Demir Çağı Avrupasındaki zenginlik, statü, Yunan toplumları ile kurulan ilişkiler, şöenlerin rolü, sosyal ve siyasi sitemlerde gösterişin önemi ve cenaze törenleri ile alakalı olarak son derece mühim bilgilere erişmemizi sağlamıştır.

Ayrıca bkz. Hochdorf (1. Cilt, 1. Bölüm); Batıdaki Yunan Kolonileri (3. Cilt, 6. Bölüm).

KAYNAKÇA

Chaume, Bruno. "Vix, le Mont Lassois: État de nos connaissances sur le site princier et son environnement." In *Vix et les éphémères principautés celtiques: Les VIe and Ve siècles avant J.-C. en Europe centre-occidentale*. Edited by P. Brun and B. Chaume, pp. 185–200. Paris: Éditions Errance, 1997.

Joffroy, René. *Le trésor de Vix*. Paris: Fayard, 1962.

———. *La tombe de Vix (Côte-d'Or)*. Vol. 48, fascicle 1. Paris: Monuments et Mémoires (Fondation Eugène Piot), 1954.

Moscati, Sabatino, Otto-Herman Frey, Vencelas Kruta, Barry Raftery, and Miklós Szabó, eds. *The Celts*. New York: Rizzoli, 1991.

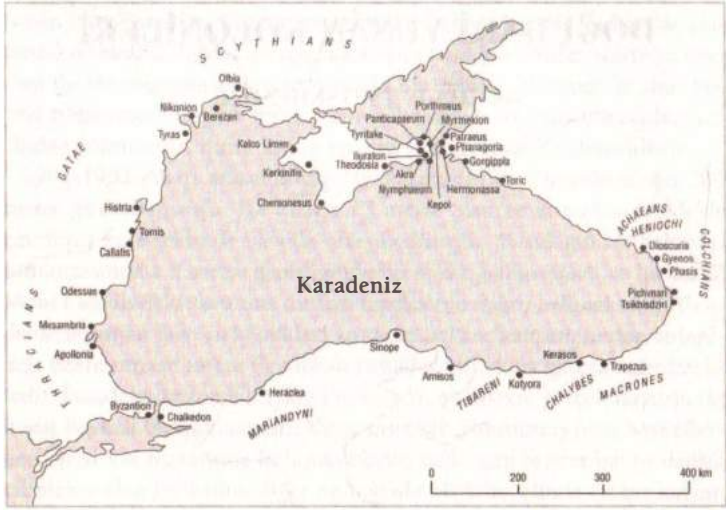
Wells, Peter S. *Beyond Celts, Germans and Scythians: Archaeology and Identity in Iron Age Europe*. London: Duckworth, 2001.

DOĞUDAKİ YUNAN KOLONİLERİ

GOCHA R. TSETSKHLADZE

Yunanlılar ilk başlarda yaşanması güç bir yer olarak nitelendirdikleri Karadeniz kıyılarını, bir süre sonra yoğun bir şekilde kolonileştirmeye başlamıştır. Antik çağların yazılı kaynaklarına göre bu kolonilerin sayısı 75-90 arasındadır. Yunan coğrafyacı Strabo; en ünlü kentin İyonya'daki (Antik Doğu Yunanistan, günümüzde Türkiye'nin batı kıyıları) en müreffeh şehir olan Milet olduğunu söylemektedir. Milet'in ünü çok sayıda koloni kurmuş olmasından gelmektedir. Pontus Euxinus'un (Karadeniz'in) tamamı, Propontis (Marmara Denizi) ve diğer pek çok kıyı Miletliler tarafından kolonileştirilmiştir.

Yunanlıların neden bu kadar çok koloni kurmaya ihtiyaç duyduklarına dair tartışmalar arasında, İyonya'nın koloni kurma sebebi de yıllardır tartışılmaktadır. Bugünlerde çoğu akademisyen kolonizasyonun insanları göç etmeye mecbur bıraktığı konusunda hem fikirdir. İyonya kentleri coğrafi açıdan son derece elverişli bir konumda bulundukları için, bölgedeki en verimli topraklar onların elindedir. "İyonya'nın İncisi" olarak bilinen Milet, Arkaik Dönem'de Yunan Kültürü'nün merkezi konumundadır. M.Ö. 8. Yüzyılın sonunda İyonya iç bölgelere doğru yayılmaya başlamış, Milet'in sınırları vadinin yukarısına doğru 30-40 kilometre kadar genişletilmiştir. Bu yayılma Lidyalılar ve İyonyalılar ara-

Büyük Yunan kolonileri ve yerel halklarla Karadeniz bölgesi.

Tsetsikhladze 1998'den.

sındaki gerginliği arttırmış, Lidya kralları İyonyalıları tekrardan deniz kıyısına kadar sürmenin yollarını aramaya başlamışlardır. Asıl amaç İyonyalıların elindeki ekilebilir toprak arazilerinin sayısını azaltmaktır. Dolayısıyla, o güne kadar koloni kurmamış olan Milet'i, M.Ö. 7. Yüzyılın ikinci yarısı itibarı ile kolonileşmeye iten temel sebep budur.

Lidya ve İyonya arasındaki mücadele, M.Ö. 6. Yüzyılın başlangıcında, Milet'in sahip olduğu toprakların belli bir bölümünden feragat etmeye zorlanması ile son bulmuş; ancak sonucunda Milet'te bir iç kriz meydana gelmiş, insanlar kitleler halinde göç etmeye ve Karadeniz kıyılarındaki yeni koloniler kurmaya mecbur kalmıştır. Aynı yüzyılın ikinci yarısında, Pers İmparatorluğu'nun İyon şehirlerini fethetmeye başlaması ile birlikte ise halk eşi benzeri görülmemiş bir sıkıntıya düşmüş; bu koşullarda göç edip yeni koloniler kurmak şart olmuştur. M.Ö. 499 yılında İyonyalılar Pers yönetimine karşı ayaklanmış, bu ayaklanma bastırılmış; M.Ö. 494 yılında ise Milet yakılarak yağmalanmıştır. Sonuç olarak, M.Ö. 5. Yüzyılın başlarında Karadeniz kıyılarındaki son bir İyonya kolonizasyonu yaşanmıştır.

Karadeniz kıyılarındaki Yunan kolonileri hakkındaki başlıca kanıtlar

arkeolojik kalıntılardan elde edilmektedir. Konu üzerine yazılmış tarihi kaynaklar da mevcut olmakla birlikte, bu kaynakların verdikleri tarihler birbirini tutmamakta ve kolonilerin kuruluş hikayeleri mitlerle karıştırılarak çelişkili bir durum yaratmaktadır. M.Ö. 7. Yüzyılın son 30 yılında başlayan kolonileşme sonucunda yüzyılın sonuna kadar Berezan, Histria, Sinope (Sinop), Amisus (Samsun), Trapezus (Trabzon), Apollonia Pontica (Sozopol) ve Azoz Denizi'ndeki Taganrod çoktan kurulmuş olacaktır. Adı geçen yerlerin her biri oldukça küçük olup, yarımadalar üzerine kurulmuşlardır. Bir sonraki kolonileştirme dalgası M.Ö. 6. Yüzyılın başlarına denk gelmiş olup, bu dönemde de Olbia, Panticapaeum, Nymphaeum, Theodosia, Myrmekion, Kepoi, Patraeus, Tomis ve diğer bazı koloniler kurulmuştur. Rusya'nın güneyindeki Taman Yarımadası'nda kurulan Hermonassa ise Milet ve Mytilene (Midilli Adası) sakinlerinin ortaklaşa kurdukları bir kolonidir.

M.Ö. 6. Yüzyılın ortası itibarı ile diğer Yunan kentleri de koloniler kurmaya başlamıştır. Teoslular Taman Yarımadası'nda Phanagoria'yı; İlyonyalı olmayan Megaralılar ve Beotyalılar ise M.Ö. 556 yılında Pontus'un -yani Karadeniz'in- güney kıyılarında Heraclea (Ereğli)'yi kurmuşlardır. Heraclea tüm Karadeniz bölgesinin önemli bir ticaret merkezi haline gelince, kendi kolonilerini oluşturmaya başlamış; ilk olarak M.Ö. 5. Yüzyılın son çeyreğinde Crimea (Kırım)'da Chersonesus'u, daha sonra ise batı yakasındaki Callatis (Mankalya)'i kurmuşlardır. M.Ö. 6. Yüzyılın ortaları aynı zamanda Miletlilerin Doğu Karadeniz kıyılarında, bugün Kolhis olarak bilinen antik yerleşim yeri Colchis'te Phasis, Gyenos ve Dioscurias kolonilerini kurdukları bir dönemdir. İlyonyalıların son kolonileri Mesambria (Nesebar) ve Kerkinitis (Evaporya) M.Ö. 6. Yüzyılın sonları, 5. Yüzyılın başları gibi kurulmuş olup, yeni kolonilerin hepsinde aynen Milet'te olduğu gibi en önemli tanrı, Apollo olarak kabul edilmektedir.

Varlıklarının ilk 60-80 yılı boyunca, kolonilerde bilindik Yunan atmosferine rastlanmamaktadır. Alışlageldik taş evler yerini ahşap kulübelere bırakmış; düzenli şehir planlamasından vazgeçilmiş gibidir. Savunma duvarları ile çevrelenmiş tek koloni Histria'dır. M.Ö. 6. Yüzyılın sonu itibarıyla durum değişmeye başlamıştır. Ahşap kulübelerden vazgeçilmiş yerlerine yeniden taş evler inşa edilmiştir. Ayrıca, Yunan kentleşmesinin tipik örnekleri; agora (pazar yeri), temenos (tapınaklar için ayrılan kutsal alan), akropolis ve esnafların topluca bir arada bulun-

dukuları çarşılar gibi mimari birimler kurulmuş; sırayla İyon ve Dor usulü tapınaklar inşa edilmiştir. Yerel siyasi ortamlar değiştiği için kentlerin etrafına savunma duvarları örülmüştür. İstisna olarak; Karadeniz'in doğu kıyılarında, bölgenin doğal koşulları (sulak alanlar, bataklıklar vs.) sebebiyle tapınaklar, savunma hatları ve evler ahşaptan yapılmaya devam etmiştir.

Bahsi geçen her bir Yunan şehri, dönemin önemli birer zanaat merkezi haline gelmiştir. Histria ve Nymphaeum (Kemalpaşa)'da bulunan seramik fırınları M.Ö. 6. Yüzyılın ikinci yarısına; Panticapeum (Kerç)'da bulunanlar M.Ö. 6. Yüzyılın sonuna; Chersonessus, Gorgippia (Anapa), Histria, Phanagoria ve Sinope'da bulunan fırınlar ise M.Ö. 5. ve 2. yüzyıllar arasına denk gelmektedir. Bu fırınlarda pişmiş topraktan figürinler, kandiller, ağırşaklar ve yemek takımları; Sinope, Heraklea ve Chersonessus'da ek olarak amforalar üretilmiştir. Bölgeye Sinopeli seramik ustalarının göç etmesinin ardından Colchis kolonileri M.Ö. 4. Yüzyılın ikinci yarısı itibarı ile kendi amforalarını üretmeye başlamış; M.Ö. 4. Yüzyıl itibarı ile de Apollonia Pontica, Chersonessus, Olbia, Tyras ve bugün Kerç Boğazı kıyıları ile Taman Yarımadası civarında kurulmuş olan Bosporos kolonilerinde kiremitler ve pişirilmiş topraktan tuğlalar üretilmeye başlamıştır. Bosporos şehirleri ve Histria'da üretilen çanak-çömlekler, Doğu Yunanistan ve Attika üretimlerine benzer şekilde basitçe boyanmış çanak-çömleklerdir.

Ayrıca, bugüne kadar kazısı yapılan hemen her Antik Yunan kentinde, metal işçiliği yapıldığına dair izler bulunmuştur. Demir, tunç ve kurşun hammaddelerinden silahlar da dahil olmak üzere pek çok eşya üretilen, iki ayrı bölgeye kurulmuş olan Panticapaeum atölyelerinde yapılan kazılarda, metal ocaklarının etrafında çok sayıda kalıp, işlenmemiş demir ve cüraf kalıntılarına ulaşılmıştır. Phanagoria'daki çanak-çömlek ve metal atölyeleri şehrin sınırındaki bir bölgeye kurulmuş olup, bu atölyelerden bir tanesinde gerçek boyutlu heykeller üretilmiştir. Pontik Yunan kentlerindeki metal üretimi genellikle, ormanlık steplerde yaşayan İskitler tarafından Karadeniz'in kuzeyinde bulunan şehirler için üretilmiş külçelerin kullanımına dayalı olmuştur. Karadeniz'in diğer kesimleri için de durum tahminen aynıdır.

En temel ekonomik faaliyet tarımcılıktır. Koloniler kurulur kurulmaz Yunanların yaptıkları ilk iş *chorai* olarak adlandırılan tarım arazilerini belirlemektir. Farklı boyutlara sahip olan bu araziler ilk başlarda küçük

bir alan kaplarken, şehre gelen göçlerin sayısı arttıkça ve şehir genişledikçe büyütölmüşlerdir. M.Ö. 4. Yüzyılda, Olbia, Chersonesus ve Bosporos Krallığına ait şehirlerdeki tarım arazilerinin her biri 150.000 hektarlık bir alan kaplamakta ve içinde bir kaç yüz tane mesken barındırmaktadır. Bu kırsal yerleşim yerlerinde yaşayan insanların görevi, şehirde yaşayanlar için tarım ürünleri üretmektir. Bazı haneler ise özellikle zanaat işleri ile ilgilenmektedir. Crimea'da bulunan Chersonesus'taki *chorai* bölgesi, İtalya'daki Metapontum antik kenti gibi, mükemmel bir şekilde korunmuştur. Heraclea Yarımadası'nda bulunan 11.000 hektarlık arazi M.Ö. 350 yılında 400 parsel ayrılmış, parsellerin her biri de 6 eşit parçaya bölünerek 2.400 adet küçük ekim alanı oluşturulmuştur. Bu arsalar esasen bağcılık ve meyve ağaçlarının yetiştirilmesi için kullanılmaktadır. En eski tarihli arsaların izleri kuzey kıyısı boyunca 4.000 hektarlık bir alan içinde görölmektedir. Ayrıca, Crimea'nın kuzeybatısındaki Chersonesus kentinde sadece tahıl üretimine ayrılmış olan ikinci bir tarım arazisi daha bulunmaktadır.

Önemli ekonomik aktivitelerden bir tanesi de ticarettir. Dönemdeki ticaret ilişkilerinin incelenmesi açısından en önemli kaynaklar çanak-çömlek ve amfora kalıntılarıdır. M.Ö. 6. ve 7. yüzyıllarda Pontik bölgede yaygın olarak kullanılan çanak-çömlekler İyonya'nın güneyinden getirilmekteyken, bir süre sonra Kuzey İyonya üretimi çanak-çömlekler kullanılmaya başlamıştır. Amforalarda taşınan tüketim malları Chios (Sakız Adası), Lesbos (Midilli) ve Clazomenae (Klazomenai) üretimleridir. Corinth (Korint) ve Naukratis (Naukratis)'den getirilen az miktarda malın İyonyalı tüccarlar tarafından getirildiği düşünülmektedir. İyonyalı tüccarlar, Aeginalı tüccarlarla birlikte Pontik Yunan şehirlerine Arkaik Atina çanak-çömleklerini sokan kişilerdir. Bu bölgelerde Klasik Periyod'a ait kalıntılar arasında Atina çanak-çömleklerinin sayısı bir hayli fazladır. Dolayısıyla, Pontik Yunan şehirleri ile Atina arasında doğrudan bir bağ olduğu düşünülmektedir.

Pontik Yunan şehirleri ile çeşitli yörelerin insanları arasında kurulan ticari ilişkiler son derece önemli, bir o kadar da karmaşık bir meseledir. Tartışmaların temelinde bazısı Karadeniz'den 500-600 kilometre içeride olan bu yörelerde ortaya çıkarılan Yunan çanak-çömlekleri yatmaktadır. Bölgede bugüne kadar kazıları yapılmış olan, özellikle de Klasik Dönem'e ait antik yerleşim birimlerinin %10 kadarında Yunan çanak-çömleğine rastlanmıştır fakat kalıntıların sayısı çok azdır. Kolhis ve

Trakya topraklarında yaşanan durum budur. Yörelerdeki elitlerin mezarlarına baktığımızda ise Atina tarzı boyalı çanak-çömleklerin çok sayıda örneği görülür. Dolayısıyla bu insanlarla Yunan dünyası arasındaki ilişkiyi basitçe “kuvvetli bir ticaret ilişkisi” olarak yorumlamak doğru bir yaklaşım olmayacaktır.

Yöresel yerleşkelere çanak çömleklerin ulaşımının ticaret haricinde yolları da olabilir. Çömleklerin sayısının azlığı, “ne kadar çok örnek, o kadar yakın ve kuvvetli ilişki” savını da çürütmektedir. Elit mezarlarında ortaya çıkarılan boyalı çanak-çömleklerin de sadece ticari ilişkilerle ilişkilendirilmemesi gerekir. Yöre insanların bu çömlekler üzerindeki resimleri ne şekilde yorumladıklarını bilmemiz mümkün olmadığı gibi, bu eserlerin Yunanlılar tarafından hediye olarak gönderilip gönderilmediklerini de bilmemiz mümkün değildir. Dahası, yöre elitlerinin mezarlarındaki mücevherat ve metal eşya sayısı çanak-çömleklerin sayısından bir hayli fazla olduğuna göre, bu insanlar çanak-çömleğe o kadar da düşkün olmayabilir.

Zaman içinde alış-verişi yapılan malların tertipi değişmiştir. Konu üzerindeki en iyi açıklama Yunan tarihçi Polybius’un *Histories* adlı eserinin 4. kitabında bulunmaktadır:

İhtiyaçlara gelince, şu tartışılmaz bir gerçektir ki; en bol ve kaliteli malzemeler, özellikle sığırların ve kölelerin en iyileri bize Pontus çevresinde konuşlanmış ülkelerden geliyor. Aynı zamanda bize bol miktarda bal, mum ve konserve balık gibi lüks tüketim malları gönderen bu ülkeler, karşılığında bizim zeytinyağı ve şaraplarımızın üretim fazlalarını alıyorlar. Tahıl konusuna gelince; ortada bir al-ver mantığı var. İhtiyacımıza göre zaman zaman biz onlardan tahıl alıyoruz, zaman zaman da onlara ihraç ediyoruz.

İşin açıkçası; en başından itibaren kolonilerin tarihsel öyküleri ile bölgede yaşayan yörel halkların öykülerini birbirinden ayrı tutmak mümkün değildir. Karadeniz civarında en baskınları Traklar (Trakyalılar), Getler, İskitler, Tauriler, Maeotianlar, Kolhisliler, Mariandyniler, ve Haldiyahılar olmak üzere pek çok etnik topluluk yaşamıştır. Kolonilerin kuruldukları ilk tarihlerden itibaren yerel halklar bu kolonilerdeki nüfusun bir kısmına dahil olmuştur. Arkaik Periyod’a denk gelen tarihsel süreçte Yunanlar ve yöre halkları arasındaki ilişkilerin niteliği tam olarak bilinmemekle birlikte, M.Ö. 6. Yüzyılın sonu-5. Yüzyılın

başına kadar, ortamda barışçıl bir havanın hüküm sürdüğü düşünülmektedir. Bu tarihten sonra ise Odrisyan (Trakların güçlü bir kolu), Kolhis ve İskit gibi yerel krallıklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu krallıklar ve Yunan kolonileri arasındaki ilişki zaman zaman barışçıl olurken, çoğu zaman ortama düşmanlık hakimdir. Klasik Periyod'da M.Ö. 480 civarında, Yunan dünyasında o güne kadar eşi benzeri görülmeyen bir olay yaşanmış; Kerç ve Taman yarımadalarında konuşlanmış olan Yunan kolonileri, İskitlerin baskısına karşı koyabilmek adına tek bir devlet halinde birleşerek Bosporos Krallığı'nı kurmuşlardır. Başkenti Panticapaeum olan bu krallık tiranlar tarafından yönetilmiş olup, karakter bakımından Helenistik dönemde mantar gibi çoğalan krallıklara benzemektedir. Krallığın topraklarına daha fazla koloni katması M.Ö. 4. Yüzyılın ikinci yarısında son bulmuştur.

Ayrıca bkz. İskitler (4. Cilt, 7. Bölüm).

KAYNAKÇA

Gorman, Vanessa B. Miletos, the Ornament of Ionia: A History of the City to 400 B.C.E. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001.

Greaves, Alan M. Miletos: A History. London: Routledge, 2002.

Tsetskhladze, Gocha R. "Greek Penetration of the Black Sea." In The Archaeology of Greek Colonisation: Essays Dedicated to Sir John Boardman. Edited by G. R. Tsetskhladze and F. De Angelis, pp. 111–136. Oxford: Oxbow Books, 1994.

———, ed. The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology. Historia Einzelschriften 121. Stuttgart, Germany: Steiner, 1998.

Tsetskhladze, Gocha R., and J. G. de Boer, eds. The Black Sea Region in the Greek, Roman, and Byzantine Periods. Talanta 32/33. Amsterdam: Dutch Archaeological and Historical Society, 2002.

Tsetskhladze, Gocha R., and A. M. Snodgrass, eds. Greek Settlements in the Eastern Mediterranean and the Black Sea. BAR International Series, no. 1062. Oxford: Archaeopress, 2002.

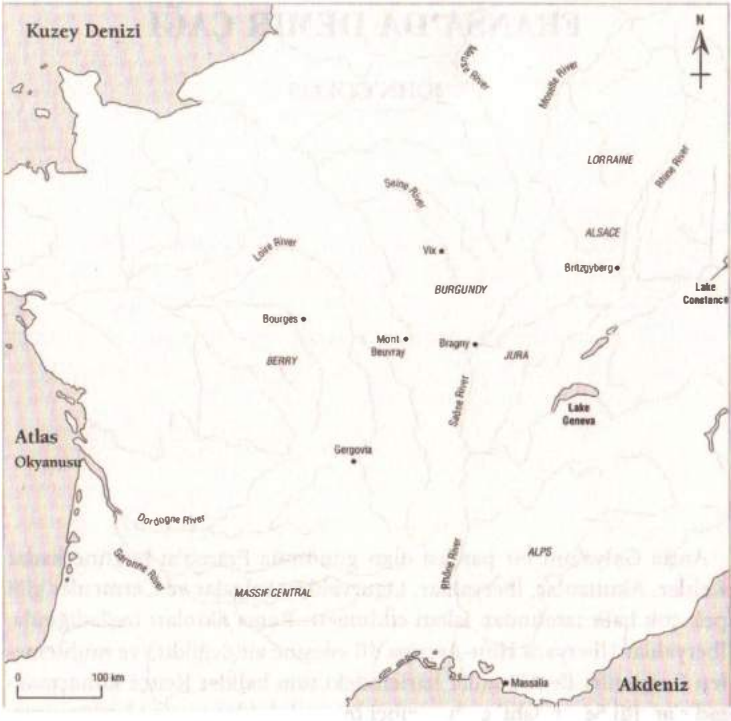
FRANSA'DA DEMİR ÇAĞI

JOHN COLLIS

Antik Galya'nın bir parçası olan günümüz Fransa'sı bugüne kadar Keltler, Akuitanlar, İberyalılar, Liguryalılar, Belgalar ve Cermenler gibi pek çok halk tarafından iskan edilmiştir. Roma akınları başladığında, İberyalılar (İberya Hint-Avrupa dil ailesine ait değildir) ve muhtemelen Cermenler ile Akitanlar haricindeki tüm halklar Keltçe konuşmaktadırlar. Jül Sezar dahil çoğu tarihçi bu topluluklar arasında keskin sınırlar koymuş olsa da, bu sınırların değişmez olduğu düşünülmemeli ve dönemin tarihçilerinin yeteri kadar bilgili olmadıkları göz ardı edilmemelidir. Zira tarihi kaynaklar güney kıyısındaki Liguryalılar ve İberyalılar arasındaki sınırın Rhone Nehri ile belirlendiğini iddia ederken, dilbilimsel incelemeler sonucunda aslında bu sınırın Herault iline denk geldiği anlaşılmıştır.

Demir Çağı Galyası konusundaki tezler arasında öne çıkan iki adet "üst-anlatı" bulunmaktadır. Bunlardan ilki Galya'nın sanat, politika ve ekonomi alanlarındaki yeniliklere bağlı olarak Akdeniz Dünyası ile iç içe geçtiğini; sosyal hiyerarşinin ve şehirleşmenin de ticaret ağlarının, Yunan kolonilerinin, en nihayetinde de Roma istilalarının etkisi ile tetiklenmiş olduğunu savunmaktadır. İkincisi ise daha kültürel ve tarih-

* Bu bölümün devamında Gergovia başlıklı makale yer almaktadır.

Demir Çağı Fransa'da seçilmiş siteler.

sel bir bakış açısıyla, Keltlerin kökenleri ve yayılmaları konusunda kesin bir tanım yapmaya çalışmaktadır. İkinci anlatı bugüne kadar pek çok saldırıya maruz kalmıştır. Örnek verecek olursak; modern dünyada Kelt dilini konuşan kimselere “Kelt” isminin takılması kulağa son derece mantıklı geliyor olsa da antik dünyada Keltçe konuşan pek çok etnik grup bulunduğu için (örneğin; Liguryalılar) bu dili konuşan tüm halkların “Kelt” olarak adlandırılmaları doğru olmayacaktır. Dahası; tarih öncesi uzmanlarının, Demir Çağı boyunca Batı ve Güney Fransa’da meydana gelmiş olan bir “Keltleşme”den bahsettikleri doğrudur fakat burada kastedilen şey aslında “latenleşme” yani “süsleme tarzları veya diğer sanat dallarında *La Tene* stiline benimsenmeye başlamış” olmasıdır. Bu bakış açısı genellikle, farklı bölgelerden elde edilen arkeolojik

kayıtların (özellikle birikim ve keşif süreçleri açısından) muazzam bir çeşitlilik gösterdiği gerçeğini görmezden gelmektedir. La Tene kültürü ile Keltler arasında mutlak bir ilişki kurmak artık mümkün değildir; zira Languedoc'ta yaşayan İberyalılar da Jutland'da yaşayan Cermenler de tipik La Tene stiline detaylarıyla donanmış eserler üretmişlerdir.

Orta ve Batı Fransa'da Demir Çağı'na ait mezar bulmak pek olası değildir. Ancak, yazılı kanıtlardan anlaşıldığı kadarıyla; zengin mezarların varlığı ile refah düzeyi arasında böylesine basit bir ilişki kurmak yanıltıcı olacaktır. Örnek olarak; Arvernilerin kralı Luernios'un yaşadığı bölgede Roma fetihleri sonrasına kadar zengin mezarlar hiç bulunmamıştır. M.Ö. 5. Yüzyılda yaşamış olan Biturigler ise kralları Ambigatus'un dillere dolanmış bir ihtişamı olmasına rağmen, zengin eşyalarla donatılmış mezarlara hiç sahip olmamışlardır. Bu önyargı; "Yerleşim Arkeolojisi"ne gösterilen ilginin giderek artması sonucunda aşılmaya başlamış, otoban ve demir yolu yapımı gibi büyük projelerde gerçekleştirilen kurtarma kazıları ile de desteklenmiştir. Kurtarma kazıları çiftlikler veya mezarlar gibi küçük yerleşim birimlerinin açığa çıkmasına yardımcı olurken, yerleşim arkeolojisi ile güneydeki savunma hatlı tepekaleler ve Geç La Tene periyoduna ait şehir yerleşkeleri (*oppidumlar*) incelemeye alınmıştır. Yine de arkeolojik kayıtlarda pek çok eksiklik bulunmaktadır. Örneğin Massif Central bölgesindeki yerleşim yerleri hakkında yeterince delil toplanamamıştır.

Fransa'da başlıca iki ayrı model görülmür. Güneyde kıyıya yakın bölgelerde, yerleşke düzenleri ve siyasi gelişmeler; tipik Akdeniz modelini andırmaktadır. Buralarda çok sayıda küçük, çekirdek dağılımlı ve en azından ilk başlarda sınırları oldukça belirgin topraklar üzerine kurulmuş "şehir-devlet" tipi yerleşkeler bulunur. Ülke'nin geri kalanında ise *oppidum* tarzı şehir yerleşkelerine geçişleri çok daha sonraki süreçlerde gerçekleşecek olan ve geniş arazilere yayılmış durumdaki "kabile-devletleri" hüküm sürmektedir. Bu iki bölge arasındaki sınır Massif Central'in güney etekleri üzerinde bulunmaktadır. Bu bölge, Alpler ve Pirenelerle birleşince Fransa'nın Akdeniz tarafı ile ılıman Avrupa tarafındaki kısımları arasında büyük bir bariyer oluşmuştur. Bu bariyer doğuda Rhone Vadisi batıda ise Carcassone Geçidi olmak üzere iki ana geçiş yolu ile bölünmektedir. Ancak, Demir Çağı boyunca, kuzeyde Herault'a doğru uzanan, daha merkezi bir rotanın kullanıldığı da bilinmektedir.

Bu makalede bölgesel varyasyonlar ve arkeolojik kanıtlardaki boşluk-

lar vurgulanarak, bahsi geçen dönemdeki kültürel etkileşimlere değinilmeye çalışılmıştır. Kronolojik sıralama Orta Avrupa için belirlenmiş terminoloji kullanılarak yapılmıştır. Nadiren, dönemler arasında yapılan ayrımın yerel gelişmelerle tam olarak örtüşmediği görülse de Fransa'da Demir Çağı'na ait iki periyod; Erken Hallstatt ve Geç La Tene periyodları tespit edilmiştir.

GEÇ TUNÇ ÇAĞI

Orta ve Batı Avrupa'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Fransa'daki Geç Tunç Çağı da iki farklı resim sunar. Yerleşim yerlerine ait kalıntılar kalıcı izler bırakmamıştır. Fransa'nın güneyindeki ahşap evler tahminen çekirdek aileler için inşa edilmiş olup oldukça küçüktürler. Yerleşkeler; tarım yapılmış olduğuna dair kanıtlar sunsa da, insanlar daha çok avcılık ve çobanlıkla uğraştıkları için, hem sayıca azdır hem de kısa süreler için kullanılmışlardır. Tüm Fransa'da, özellikle de orta ve batı kesimlerde, mezarlar yok denecek kadar az olup; var oldukları yerlerde ise Urn Tarlaları adı verilen mezarlıklar, yakılmış ölülerin külleri ile doludur ve mezar hediyeleri arasında 2-3 adet çanak-çömlek ve az sayıda süs eşyası vs. gibi malzemeden başka bir şey bulunmaz.

Öte yandan, Kuzey Fransa'daki nehirlerin ana kolları civarındaki vadilerde yapılan araştırmalar buralardaki toprak parçalarının bir hayli organize bir şekilde ayrıldığını göstermiştir. Yerleşim bölgesi olarak kullanılan alanların etrafı düzgün şekilde hizalanmış çukurlar ile sarmalanmıştır. Britanya'da karakteristik bir şekilde görülen korumalı yerleşim alanları, etraflarındaki lineer sınırlar ve geniş tarla sistemleri Fransa için de geçerlidir fakat Britanya'nın aksine Fransa'daki bu yerleşim alanları 18. ve 19. yüzyıllardaki toprak hırsı sebebiyle bir hayli hırpalanmış, insanlar dik yamaçlar ve verimsiz topraklar gibi marjinal alanları dahi kullanmaya çalıştıkları için arkeolojik kanıtların önemli bir kısmı tahrip edilmiştir. Fransa'da Geç Tunç Çağı aynı zamanda Fort-Harrouard gibi tepe kalelerin arttığı, yoğun bir iskân eylemi ve endüstriyel aktivitenin görüldüğü bir dönem olmuştur. Bu dönem ayrıca Akdeniz kıyılarında, her ikisi de Carcassone Geçidi'nde yer alan 19 hektarlık Carsac ve 5,6 hektarlık Cayla de Mailhac sitleri gibi yerleşim alanlarının varolduğu bir dönemdir. İtalya'nın kuzeyinde veya Yunanistan'da kurulan şehirlerin ilk dönemlerdeki durumlarını andırır gibi

Cayla'daki tepekale de zaman zaman terkedilmiş olsa da, yerleşkenin etrafındaki mezarlıkların sürekli ve ara verilmeden kullanılmış olması bu yerleşkenin önemini gözler önüne sermektedir. Diğer yerlerde olduğu gibi Mailhac'taki mezarlar da ilk aşamalarda refah düzeyinin yüksekliğine dair her hangi bir ipucu barındırmamakta; istif çukurları ise tam tersine tunç zırhlar ve diğer prestij eşyaları ile doludur.

Bu dönemde, Batı İberya, Britanny ve Güneydoğu Britanya arasında sıkı ilişkiler olduğunu kanıtlar nitelikte, örneğin Carp's Tongue kılıçları gibi tunç eşyaların varlığı ile karakterize olan Atlantik kıyı şeridi haricinde, net bir şekilde tanımlanabilecek bir ticaret ağı varlığına rastlanmamıştır. Araştırılan bütün arazilerde, çeşitli törenler ile ayinlerin belirtisi olacak şekilde, bilinçli olarak istif çukurlarına veya sulak alanlara gömülmüş çok sayıda eşya bulunmaktadır. Bahsi geçen dönem Orta ve Doğu Fransa'nın Orta Avrupa ile sıkı ilişkiler içinde olduğu bir dönem olup, iki bölge arasında süslemeli tunç kadehler gibi prestij mallarının Alpler üzerinden ticaretinin yapıldığına dair kanıtlar mevcuttur.

HALLSTATT C (M.Ö. 750–600)

Fransa'da Demir Çağı'nın resmi olarak başlaması demirden yapılan araç-gereç ve silahların belirmesiyle bağlantılıdır. Ancak, tunç metalinin bir anda yenilgiye uğramış olması söz konusu değildir. Hallstatt C Periyodu'na ait iki tip kılıç türü vardır. Bunlardan ilki, Gündlingen tipi kılıçlar, sadece tunç metali kullanılarak üretilmiş olup, ikincisi, Mindelheim tipi kılıçlar tunç ve demirin birlikte kullanılmasıyla üretilmişlerdir. Uzun demir kılıçların üretiliyor olması, karbonlama ve dökümleme işlemlerinde ustalaşıldığını gösterir. Fransa için konuşacak olursak; Mindelheim kılıçlarının varlığı bu yeni teknolojinin Orta Avrupa'dan öğrenildiğine işaret eder. Fransa'nın güneyinde Mailhac'taki Grand Basın I kazı alanındaki ilk çalışmalarda elde edilen bulgular arasında yer alan ve Orta Avrupa'nın kıyıcı uzun kılıçlarından ziyade saplama işlevi gören, Gladius tarzı kısa hançerden anladığımız kadarıyla; bu silahın kaynağı Orta İtalya dolaylarına dayanmaktadır.

Grand Basın buluntu topluluğu arasında yer alan demir koşum takımı; zenginlik göstergesi olan eşyaların bilinçli bir şekilde tahrip edilerek istif çukurlarına atılması geleneğinden daha düzenli bir gömme uygulamasına geçişin yaşandığını dolayısıyla da ideolojik anlamda önem-

li bir değişim gerçekleştiğine işaret etmektedir. Anlaşılan o ki; bu toplumlarda değerli eşyaların kasti olarak tahrip edilmesi ya da gömülmesi bir nevi sosyal güç göstergesidir. Hallstatt C Periyodu'nda değerli eşyaların nehir diplerine veya kuru alanlardaki istif çukurlarına atılması'nın yerini bu objelerin ölümlerin yanına gömülmesi geleneği almıştır. Grand Basin'deki gömüde statü göstergesi olarak bir adet demir koşum takımı bulunmaktadır. Fransa'daki Hallstatt C Periyodu'na ait olan definler Orta Avrupa veya İtalya'da görülen eş zamanlı vagon definleri ile karşılaştırılabilecek ölçüde bir zenginlik sergilemeseler de hem yeni tümülüslerin azameti hem de mezar hediyelerinin arasına katılan tunç kadehler, kişisel süs eşyaları ve koşum takımları göz önünde bulundurulduğunda, bu definlerin bir önceki Urne Tarlası uygulamalarından çok daha şatafatlı oldukları görülmektedir. Gömülen ölümlere mesken olan bu definler, belirgin konsantrasyonlar halinde Massif Central'ın güney kesimlerinde, Alpler'in etekleri ile Jura ilinin birleştiği yerlerde ve Berry, Burgundy, Lorraine ile Alsace bölgelerine yayılmış olarak bulunmuşlardır. Doğu Fransa'da tunçtan broşlar ve bilezikler gibi süs eşyaları ile birlikte gömülen kadın mezarlarına rastlanmış olmakla birlikte, Orta Fransa'da aynı döneme ait kadın mezarı bulunmamaktadır.

Bahsi geçen tümülüslerin diğer bir özelliği içlerinde Etrüsklerden ithal edilmiş tunç kadehlerin bulunmasıdır. Alsace'taki Appenwihr kazı alanında bulunan tunç kupa ve tütsü kabı gibi bazı eşyalar buraya Kuzey İtalya'dan, Alpler'in aşılması ile getirilmiştir, ancak Fransa'nın güney kesimleri ile Orta İtalya arasında deniz yolu aracılığıyla direk bir ilişki de bulunmaktadır. Massif Central'ın güneyi ile Alplerin eteklerindeki tümülüslerin çoğu Etrüsk üretimi olan tunç kaseler ve maşrapalarla donatılmıştır. Aslında, Etrüsk mallarının alıcıları; M.Ö. 630'lerden beri şarap amforaları, seramik yemek takımları (bucchero) ve zaman zaman da Yunanistan kap-kacaklarını ithal etmekte olan kıyı kesimi insanlarıdır. Ticaret ağları yoğun olarak Rhone deltasının etrafında toplanmıştır. Belirgin liman kentlerinin varlığına rastlanmadığı için iletişim mekanizmasının temel ögesi Etrüsklerin kıyı ticareti olarak görülmektedir. Fenikelilerin ticaret zincirlerinde Güney Fransa'yı es geçmiş olmalarına rağmen, Pön (Punic) şarap amforaları gibi belli başlı malzemeler Doğu İspanya kıyılarına ve hatta Rhone Deltası'nın kuzeyinde Languedoc'a kadar ulaşabilmiştir.

Hallstatt C boyunca tepekalelerin terkedilmesi ile birlikte Orta ve Ba-

tı Avrupa'nın pek çok yerinde yerleşim düzenleri değişikliğe uğramış; Fransa'nın güney kesimleri dahi bu durumdan etkilenmiş ve Cayla de Mailhac ile Carsac gibi son derece uzun süreler boyunca iskan edilmiş olan yerleşim yerleri dahi boşaltılmıştır. Ancak, Mailhac örneğinde gördüğümüz üzere, dönemle ilintili mezar zinciri kırılmamıştır. Bu değişimin sebebi net olarak bilinmemekle birlikte, o dönemde nüfusun çoğunun küçük çiftlik yerleşkelerinde yaşadığı düşünülmektedir.

Dolayısıyla Hallstatt C; demir işçiliğinin benimsenmesi ile alakalı olarak önemli değişimlerin yaşandığı bir periyottur. Ancak, ilk dönemlerin demir işçiliği baltalar vs. gibi araç-gereçler yerine savaşçılık ve prestij ile alakalı materyallerin üretimi üzerine yoğunlaşmıştır. Doğu Fransa'daki mezarlarda görülen tunç kadehler ve oyma, boyama ya da damgalama yöntemi kullanılarak ince bir işçilikle süslenmiş seramik kapakacaklar şölen ve ziyafetlere olan ilginin azalmadan devam ettiğine işaret etmektedir. Tüm bu değişikliklerin yanında, sosyal yapıda da bir dönüşümün yaşandığını varsaymak gereksiz olmayacaktır. Gerçi, Geç Tunç Çağı ile Hallstatt C'nin elit kesimleri arasındaki ilişkinin yapısı tam olarak belirgin değildir ama bu yapı kendini değişik geleneklerde gösteriyor olabilir (örneğin: değerli eşyaların artık istif çukurlarına değil mezarlara gömülmesi). Yine de, geleneklerin oldukça farklı bir yapı gösterdiği ve mezarların bulunmadığı Kuzey ve Batı Fransa gibi bölgeler üzerine bilgilerimiz hala boşluklarla doludur.

HALLSTATT D (M.Ö. 600-475)

M.Ö. 6. Yüzyılın Fransa'sında yaşanan en önemli olay Küçük Asya'da yaşayan Yunan asıllı sömürgeci Foçalıların Massalia (günümüzde Marsilya) kolonisini kurmaları olmuştur. İlk başlarda etkisi hissedilmese de, bu koloni bahsi geçen yüzyılın sonuna kadar Orta Avrupa'ya uzanan Rhone rotasını kontrol altına alması bakımından son derece önemli bir mertebeye yükselmiştir. Herault Nehri'nin ağzında bulunan Agatha (günümüzde Agde) ve Emporion (günümüzde Ampurias) gibi ikinci derecedeki koloniler Pirenelerin hemen güneyindeki ana limanı kontrol altında tutarak sahil şeridinin güvenliğini sağlamaktadır. Yine Herault'un ağzında yer alan Lattes daha öncelerde Etrüskler tarafından iskan edilmiş olabilir. M.Ö. 6. Yüzyılda güney bölgelerde Etrüsk ve Pön mallarının baskınlığı devam etmiş, ancak Yunan seramikleri özellikle

de Attika Siyah Figür seramikleri giderek yaygınlaşmıştır. Doğu Fransa'da zengin mezar geleneği devam etmekle birlikte, mezarlardaki uzun kılıçların yerini kısa hançerler almıştır. Orta Fransa'da ise istinsai bir durum söz konusudur; Berry ve Massif Central bölgelerinde erkek mezarları ortadan kalkarken, Hallstatt D (D1 ve D2) fazı tunç süs eşyalarından oluşan zengin setlerin eşlik ettiği kadın mezarları ile karakterize hale gelmiştir.

Marsilya'nın artan önemi ile birlikte, döneme damgasını vuran değişiklikler aslında yüzyılın son çeyreğinde meydana gelmiştir. Sonradan son derece önemli şehir merkezleri haline gelecek olan Marsilya yakınlarındaki Saint-Blaise, Béziers ve Narbonne'un atası Montlaurès gibi kıyı yerleşkelerinde Attika Siyah Figür seramikleri üretilir olmuştur. Şarap üretimi, Güney Fransa'ya özgü amforalarda ihraç edilecek kadar yeterli seviyeye çıkmıştır. Bu amfolar Avrupa Kıtası'nın iç kesimlerine: Yukarı Tuna Vadisi'ndeki Heuneburg gibi uzak bölgelere kadar erişebilen bir ticaret ağının göstergesidirler.

M.Ö. 6. Yüzyıl Orta Avrupa'dan Britanya'ya kadar tepekale inşaatlarının doruk noktasına ulaştığı bir yüzyıl olmuştur. Bu tepekalelerin işlevleri birbirlerinden oldukça farklıdır. Örneğin; Heuneburg gibi bazıları önemli birer ticaret, üretim ve siyasi güç merkezi iken, bazıları yalnızca tehlike zamanlarında iskan edilmiştir. Bu dönemde kıta içlerinde *Fürstentum* adı verilen ve dış ticaret merkezleri olarak işlev gören, ayrıca zengin mezarların kümелendiği tepekalelerin yükselmesi söz konusu olmuştur. Bu süreç Almanya'da Hallstatt D1 döneminde Heuneburg, Asperg ve Magdalensberg'in kurulmasıyla başlamış olup, Marsilya'nın etkisi altında olamayacak kadar erken bir döneme tekabül etmektedir. Fransa'daki gelişmeler daha sonraki bir tarihe, M.Ö. yaklaşık 525 yılına denk gelmektedir ve başlıca üç önemli merkezin kurulmuş olması ile karakterizedir. Bu merkezler: Berry bölgesinde Bourges, Seine Nehri'nin ana kollarından birinin üzerinde bulunan Vix ve Rhone/Doubs rotasının Ren Nehri ile birleştiği yer olan Belfort Geçidi'ni kontrol altında tutan Britzgyberg tepekaleleridir.

Bunların arasında yalnızca Lassois Dağı'nın üzerine kurulmuş, savunma hatlı bir tepekale olan Vix, *Fürstentum* modeline uymaktadır. Britzgyberg çoğunlukla ithal edilmiş fakat zengin mezarlarına eşlik ettiği saptanmamış olan çanak-çömleklerin bulunduğu savunma hatlı bir tepekaledir. Bourges ise bir sonraki bölümde işlenecektir. Bu merkezlere ek

olarak farklı modellerin tespit edildiği yerler de bulunmaktadır. Örneğin Aşağı Saône Vadisi'nde zengin mezarlar mevcut olmakla birlikte bu mezarlar belli bir noktada öbeklenmemişlerdir. Bu mezarların Doubs ve Saône nehirlerinin kesişme noktasında yer alan ve sadece Marsilya ile bağlantıda olmayıp aynı zamanda Alpler vasıtasıyla Kuzey İtalya'dan mallar ithal eden Bragny-sur-Saône yerleşkesinde yaşayanlar tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Demir üretimi yapılmakta olan bu yerleşke, politik bir merkez olmaktan ziyade bir ticaret ve takas merkezidir.

LA TENE A (M.Ö. 475-380)

Güney bölgeleri için M.Ö. 5 Yüzyıl, hâlihazırda yolda olan bir sürecin doruk noktasına ulaştığı bir dönem olmuş; M.Ö. 400 itibarı ile de Roma İstilalarının hemen öncesi ve sonrasına denk gelen kültürlerin karakteristik özellikleri çoktan yerli yerine oturmuştur. M.Ö. 6. Yüzyılda Marsilya'nın 40 km batısındaki Tamaris gibi bazı yerleşkeler taşlarla örülmüş surlarla korunmakta ve iç kısımlarındaki evler ise yine taş tuğlalarla örülmüş veya taş temel üzerine yerleştirilen kerpiç duvarlar kullanılarak inşa edilmiştir. Müstakil yapıdan çıkarılmış olan evler, birbirlerine bitişik düzende, tek katlı ve genellikle de tek odalı olarak inşa edilmektedir. 0.5 ila 5 hektar arasında alanlara kurulmuş olan yerleşkelerin boyutları küçük olup, kamu binaları veya endüstriyel alanlar gibi gelişmiş şehircilik örneği teşkil eden yapılardan yoksun oldukları düşünülmektedir. Nîmes gibi bazı yerleşkeler sonradan önemli Roma şehirlerine dönüşmüştür.

Bu bölgelerdeki başlıca aktivitelerden biri ticaret olmakla birlikte, özellikle çanak-çömleklerin %20 ila %30 civarındaki bir bölümü Atina, Corinth ve Küçük Asya'dan (Anadolu'dan) ithal edilmektedir. Yerli halkların yaşadığı yerleşkelerin en önemli özelliklerinden biri sıralar halinde toprağın altına inşa edilmiş tahıl ambarlarıdır. M.Ö. 6. Yüzyılın sonlarında Marsilya; M.Ö. 5. Yüzyıl itibarı ile de diğer bazı yerli halklar kendi sikkelerini basmaya başlamıştır. Öte yandan, yerel metal işçiliği; La Tene broşları, kemer tokaları, kılıçlar ve diğer bazı eşyalardan anladığımız kadarıyla Galya'nın içlerinde hatta Ensérune gibi İberya yerleşkelerinde görülen metal işçiliği ile benzer özellikler göstermektedir. Evlerin yapısı görece eşitlikçi bir topluma işaret etse de Cayla de Mailhac'ın surlarında bulunan ve bir erkeğe ait olan mezar örneğinde görüldüğü gi-

bi bazı kimselerin mezarlarının diğerlerinden daha zengin hediyelerle süslenmiş olduğu bir gerçektir. Ensérune'deki kremasyon definlerinin çoğuna La Tene kılıçları ile Yunan ve Etrüsk kapları eşlik etmektedir.

Güney'in etkisine direk maruz kalan bölgelerin sayısı kısıtlıdır. Batıda, Aude'nin yukarılarında Carcassone'ye kadar, oldukça geniş ölçekli bulgulara rastlanmış olsa da Garonne'nin üst kısımları için aynı şey geçerli değildir. Ne Gironde'deki ne de Pirenelerin eteklerindeki küçük tepe üstü yerleşkeleri ve mezarlarında dışardan alınan malların izine rastlanmıştır. Çanak çömlekler Hérault rotasının üst taraflarında Sévérac-le-Château'ya ulaşmış olabilir ancak; Massif Central bölgesindeki istiflerde bulunan gümüş ve altın eşyaların bir zamanlar var olup da sonradan istismar edildiklerine dair herhangi bir kanıt yoktur. Etkileşimin en yüksek olduğu yerler; Vienne ve Lyon gibi sadece Rhône Nehri boyunca uzanan yerleşkelerdir. Lyon'da sıvaları boyanmış binalar bulunmaktadır. Loire'un üst kısımlarında hiç bir iz bulunamamış, Auvergne'de ise yalnızca bir kaç tepe yerleşkesinde Attika çanak-çömleklerinin kalıntılarına rastlanmıştır. Fakat Lijay ve Bègue yerleşkelerinde çok sayıda Attika çanak-çömlek kırıntısı bulunmuştur. M.Ö. 5. Yüzyılda Doubs ve Saône nehirleri boyunca ilerleyen ticaret yolları yıkılmış ve *Fürstensitze* tipi yerleşkelerin çoğu terkedilmiştir. Yüksek ihtimalle Alp rotası vasıtasıyla mal ithal etmeye devam eden yerleşkeler sadece Asperg ve Berry bölgesindeki Bourges olarak kalmıştır.

Bourges, Auron ve Yevre'nin kollarının kesiştiği yerde, Loire aracılığıyla Orta Fransa'dan Atlantik'e gidecek gemi seferleri için elverişli bir bölgede konuşlanmıştı. Modern zamanlarda bölgede yapılan kazılar sonucunda Hallstatt D3 ve La Tene periyodlarına ait kalıntılara ulaşılmıştır. Bu kalıntılar arasında bir adet boyalı bina da bulunmaktadır. Bölgede ayrıca, kehribar ve mercanlarla süslenmiş tunç iğneler ile istisnai şekilde küçük ve kırılğan olup yalnızca çok ince kumaşlarla birlikte kullanılmaya elverişli bronzların üretimi de dahil olmak üzere çeşitli endüstriyel aktivitelerin yürütüldüğü yoğun bir meslek ortamı vardır. Massaliot amforasının yanında bir adet de Siyah Figür seramiği bulunan Bourges, Akdeniz bölgesinin dışında kalan Orta ve Batı Avrupa topraklarının tamamından çok daha fazla sayıda Kırmızı Figür seramiğinin ortaya çıkarıldığı bir bölgedir. Mezarların üzeri devasa boyutlarda toprak yığınları ile kaplanmış ve ölümlerin külleri stamnoi adı verilen iki kulplu Etrüsk vazolarına ya da kulplu sürahilere konulmuş olsa da, bu

mezarlar zenginlik kavramıyla pek örtüşmemektedir. Son dönemlerde kazıları yapılan bir mezardan çıkarılan altın iğne haricinde, şu ana kadar ortaya çıkan mezarlarda altın izine rastlanmamıştır.

La Tene A periyodunun en zengin mezarları Almanya'da Moselle Nehri boyunca konuşlanmış olan Champagne (Hunsrück-Eifel kültürü ile karakterizedir) ve Ardennes bölgelerinde bulunmakadır. Champagne'de Geç Hallstatt D boyunca toplumun büyük bir kesimi ölü gömme geleneğini benimsemiş olup kadınları tunçtan yapılmış gerdanlık, bilezik ve broşlar gibi süs eşyaları ile birlikte; erkekleri ise silahları ile birlikte gömmüşlerdir. Bölgedeki erkek mezarlarından birinde Hallstatt D3'e ait bir adet hançer, bir diğeri de La Tene A'ya ait bir kaç tane mızrak ve bir adet uzun kılıç çıkarılmıştır. Bazı erkek ve kadınların arabalarla birlikte gömüldükleri de olmuştur; bu arabaların Hallstatt D periyoduna ait olanları genellikle 4 tekerlekli, La Tene A periyoduna ait olanları 2 tekerleklidir. Ayrıca La Tene A 'ya ait olan arabalara La Tene sanatının incelikleri kullanılarak işlenmiş koşum takımları eşlik etmektedir. Nüfusun çoğu tek başına yükselen, yüksek statülü yerleşkelerden ziyade küçük çiftlik alanlarında yaşamayı tercih etmiştir. Champagne mezarları Hunsrücklerin muazzam işçiliği ile üretilmiş altın eserlerden mahrumdur ve Akdeniz'den getirilen eşyaların sayısı da son derece azdır (Somme-Bionne kazılarında yalnızca bir kaç parça Etrüsk maşrapası ve Kırmızı Figür tekniğiyle süslenmiş kaseler bulunmuştur). Bu objeler yüksek ihtimalle bölgeye yerleşen Hunsrückler tarafından Alpler rotası aracılığıyla Kuzey İtalya'dan getirilmiştir.

Champagne ve Güneybatı Almanya'nın, M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda İrlanda'dan Romanya'ya kadar her yönde yayılacak olan La Tene (Kelt) kültür ve sanatının doğduğu yerler oldukları düşünülmektedir. Bu durum genelde Keltler'in kökenleri ve yayılmaları ile bağlantılı olup Kuzey İtalya'yı istila eden Galyalıların ilerleyişlerini gösteren haritaların pek çoğunda bu yerler çıkış noktaları olarak gösterilmektedir. Aslında, bu görüşün asıl dayandığı nokta klasik kaynakların nasıl yorumlandığı ile yakından alakalıdır. Romalı tarihçi Livy'nin yağmalara karışan kabilelere dair yaptığı listede yer alanların hemen hemen hepsi Orta Fransa'da konuşlanmış olan kabilelerdir. Bituriglerin kralı Ambigatus'un olukça önemli bir rol üstlendiği bu hikayede yazılanlar Bourges başta olmak üzere yapılan kazılarda ortaya çıkan arkeoloji kayıtları ile desteklenmekte olsa da; Livy'nin, bahsi geçen olayları M.Ö. 600 civarı olarak

tarihlendirmesi, Yunan tarihçi Polybius'un ise M.Ö. 400 civarı olarak tarihlendirmesi ayrı bir problemdir. Kaldı ki; arkeolojik kayıtlar tarih açısından Polybius'un teorisi ile örtüşmektedir.

LA TENE B-C (M.Ö. 380-150)

Bu zaman aralığında iki önemli gelişme yaşandığı düşünülmektedir. İlk olarak M.Ö. 2. Yüzyıl itibarı ile Güney Fransa'da, Volcae Tectosages ve Volcae Arecomici olmak üzere iki Kelt kabilesi ortaya çıkmıştır. Bu kabilelerin varlıklarına dair herhangi bir arkeolojik bulgu veya kültürel ve dilsel bir değişim yaşandığına dair kanıt bulunmamaktadır ancak; Latte gibi bazı yerleşim bölgelerinde La-Tene tarzı metal objeler üretilmeye başlandığı bilinmektedir. Hem Languedoc hem de Provence bölgelerindeki yaygın eğilim ova yerleşkelerinin terkedilerek küçük ama korunaklı tepe üstü yerleşkelerine taşınmasıdır.

İkinci önemli olay Massalia kolonisinin topraklarını genişletmesi olmuştur. Komşuları ile arasındaki anlaşmazlık giderek açılan Massalia, Fransa'nın güneyindeki geçiş yollarına göz diken Roma ile ittifak kurmuştur. Saint-Blaise gibi bazı yerleşkeler Yunan tarzı savunma hatlarına sahipken, Provence'in bazı bölgelerinde Yunanistan'da üretilen mallar yerli üretim mallarını sayıca geçmiştir. Entromont'taki başı kesik taş heykellerden anlaşıldığı kadarıyla Liguryalılar kendilerine özgü dini uygulamalar benimsemişlerdir. Bu heykeller ve Roquepertuse'teki ayin alanının M.Ö. 3. Yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir. Üzerinde yırtıcı kuşların gezindiği düşünülen ve oturan savaşçı (büyük ihtimalle "kahraman") heykellerinin eşlik ettiği ayin alanının giriş sütunlarında kafatası yerleştirmek için açılmış oyuklar bulunmaktadır.

Galya'nın Akdeniz'den öte taraftaki kesimlerinde bulunan La Tene A dönemi mezarları, La Tene B dönemi mezarlarından neredeyse tamamen farklıdır. Akdenizden getirilen mallar kelimenin tam anlamıyla ortadan yok olmuş, altın eşyalar ise büyük ölçüde azalmıştır. Bu mezarlar Kuzey Fransa'da Champagne ilinin çeperlerinde, Paris Havzası ile Kuzeybatı Fransa tarafında toplanmışlardır. En egzotik materyaller yine daha önceki arkeolojik kalıntıların bulundukları bölgelerin dış sınırlarında ortaya çıkmıştır. Örneğin hem Seine Nehri'nin Amferville (Eure)'den geçen kolunda, hem de Charente bölgesindeki Agris ilinde, bir mağarada bulunan altın kaplı miğferler ritüelistik bir karaktere sahiptir.

Bu dönemin arkeolojik kayıtları, yavaş yavaş resmi (devletleşme benzeri) bir organizasyonun başladığına dair bir his uyandırır. İlk olarak M.Ö. 3. Yüzyıl itibarı ile özellikle Kuzeybatı Fransa'da Gournay-sur-Arond ve Ribemont-sur-Ancre gibi ayin alanları görülmeye başlamıştır. Her iki sitte de etrafı hendeklerle çevrili kare şeklinde alanlar ve bu alanların içinde de pek çok dini ögenin barındığı ahşaptan yapılar bulunmaktadır. Gournay'da kasten tahrip edilmiş çok sayıda silah; özellikle de kılıçlar bulunmuştur. Ribemont'ta da silah sayısı az olmasına rağmen durum aynıdır ve burada insanlara ait uyluk kemiği yığınlarıyla beraber başı kesilmiş cesetlerin sergilendiği yapıların izleri bulunmuştur. Kültik yapılar köy yerleşkelerinde de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Champagne'deki Acy-Romance ilinde, kurban edilen insanlara ait olduğu düşünülen, çömelmiş vaziyette gömülmüş erkeklere ait iskeletler bulunmuştur. Orta ve Kuzey Fransa'da bulunan pek çok Roma tapınağı Orta ve Geç La Tene periyodlarında icra edilmiş olan faaliyetlerin izlerini taşımaktadır.

İkinci olay, proto-kent karakteri gösteren geniş ve açık yapıların kurulmuş olmasıdır. Fransa'da çok iyi şekilde belgelenmiş olan ve M.Ö. 2. Yüzyılın başlarına (La Tene C1-2) denk gelen iki arkeolojik site ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan biri Berry Bölgesi'ndeki Levroux ilinde olup, 30 hektar alana yayılmıştır; diğeri ise Yukarı Loire Bölgesi'ndeki Roanne ilindedir ve 10 hektardır. M.Ö. 4. Yüzyılda Akdeniz ile kurulan ticaret ilişkileri adeta silinmişse de, bu yerlerin kurulması ile birlikte iletişim yeniden sağlanmıştır. Sahalarda bulunan Massaliot (Marsilya) sikkeleri, Champagne üretimi yemek takımları ve Orta İtalya'ya ait olan şarap amforaları bu durumun önemli kanıtlarıdır. Para üretimin benimsendiği ilk yıllarda Makedonya Kralı II. Philip için üretilen paralar taklit edilerek yüksek değerli altın staterler (Staterler Antik Yunan'a özgü, oldukça büyük madeni paralardır, ancak Avrupa'nın diğer bölgelerinde üretilen imitasyonlarına da aynı isim verilir. ç.n.) basılırken, sonradan seri halde potin (bakır ve teneke alaşımı) sikkeler üretilmeye başlamıştır. Bu durumun paranın sıklıkla kullanıldığı bir pazar ekonomisi doğurduğu düşünülmektedir.

Clermont- Ferrand yakınlarındaki Aulnat'ta yer alan Avernî topraklarında M.Ö. 3. Yüzyılda 2-3 kilometrekare alanı kapsayan bir kompleks ortaya çıkmıştır. Bu kompleks, ibadet yerleri, mezarlıklar ile altın işçiliği, gümüş işçiliği, para basımı, demir ve cam endüstrileri gibi pek

çok sektörün bir araya toplandığı yüksek statülü bir sahadan oluşmaktadır. Kazı alanında ayrıca çok miktarda İtalyan şarap amforası çıkarılmıştır. Yunan filozof ve tarihçi Posidonius, sürekli ziyafetler düzenleyen ve halkına karşı son derece cömert davrandığı için M.Ö. 2. Yüzyılın ortasında Averni Kralı olan Luernios hakkında “Tüm Galya’nın en zengin adamı, halkına altın ve gümüş saçmakta” diye yazmaktadır. Posidonius aynı zamanda Averni halkının Rhône’dan Atlantiğe kadar olan bir alanı kontrol etmekte olduğunu bildirmiştir. Anlaşılan o ki; Aulnat bu geniş topraklardaki güç merkezidir.

LA TENE D (M.Ö. 150-30)

M.Ö. 125’te Massalia, Roma’nın yardımına başvurmuş, M.Ö. 121 yılına gelindiğinde ise Güney Fransa’nın büyük bir kısmı çoktan fethedilmiş, Averni Kralı Bituitos yönetimindeki seferi kuvvetler Isère Nehri yakınlarında bozguna uğratılmıştır. Roma kuvvetleri Garenne Nehri’nin çıkış noktasına kadar ulaşmış, Toulouse’daki bir tapınakta bulunan yüklü miktardaki hazineye el konulmuştur. Ayrıca Rhone rotası Lyon ve Geneva’ya kadar ele geçirilmiştir. Orta ve Batı Galya’nın İtalyan ticaretine açılmasıyla birlikte piyasa fazla sayıda tüketim malı ile dolmuştur. Yapılan hesaplamalara göre Mont Beuvray oppidumunda, iskan edildiği 140 yıl boyunca, bir milyon amfora hacminde mal tüketilmiştir; haftalık bazda yaklaşık 150 amfora gibi bir sayı çıkmaktadır.

Her ne kadar M.Ö. 52. Yüzyıldaki son ayaklanmada Vercingetorix önderliğindeki Arveni halkı yine başı çekiyor olsa da, Aedui ve Sequani kabilelerinin Galya’daki üstün güç olma yolundaki çatışmaları dolayısıyla, M.Ö. 58’de Sezar’ın saldırısı sırasında, Galya’daki istikrarın Arveni’nin Romalılar karşısındaki yenilgisi ile birlikte çoktan bozulmuş olduğu düşünülmektedir. Öte yandan, M.Ö. 120 dolaylarında Galya’da hatta Rhine’in doğusunda bile yerleşim yeri modellerinde büyük bir değişiklik yaşanmış ve savunma hatlarıyla korunan oppidumlar inşa edilmeye başlamıştır. Bu yerleşkelerin bir kısmı direk olarak açık alan yerleşkelerinin yerini alırken; büyük bir çoğunluğu, öncesinde farklı bir yerleşim biriminin bulunmadığı yerlere kurulmuşlardır. Bahsi geçen dönemde Orta ve büyük olasılıkla Kuzey Fransa’da siyasi mahiyet; başına yılda bir yeni bir başkanın getirildiği senato tarafından yönetilen oligarşik bir hükümetin hakimiyeti altındaki kabile devletlerinden

oluşmaktadır. Ancak, bu kabile devletler, aynen Akdeniz'de yaşayan emsalleri gibi istikrar yoksunu ve Monarşik bir hakimiyetin kurulmasına meyillidirler.

Provence ve Kuzey Fransa'ya gidildikçe mezarlardan, özellikle M.Ö. 1. Yüzyıl itibarı ile sayısı oldukça artan mezar hediyelerini barındırma-ya başlayan zengin mezarlarından toplanan kanıtlar çok daha belirgin hale gelir. M.Ö. 1. Yüzyılın sonu itibarı ile en zengin mezar hediyeleri arasında İtalyan seramikleri (ilk olarak Siyah Figür Campanian çanak çömlekleri, sonra Kırmızı Figür Arretine Samian çanak-çömlekleri); İtalyan şarap amforaları ve tunç kadehleri; yerel seramikler; kılıç ve mahmuz gibi silahlar; ocak müstemilatı (özellikle demir ocak ayakları) ve tunç bantlarla sarılmış ahşap kovalar yer almaktadır. Enteresan bir biçimde, elit kesimler oppidumlarda ikamet etmekte olmalarına rağmen bu mezarlar genellikle küçük yerleşim birimleri civarında bulunmuştur. Örneğin; ne Mont Beuvray ne de Lüksemburg'taki Titelberg oppidumları bahsi geçen mezarlar kadar zengin nitelikte mezarlara sahip değildir.

Güney Fransa'daki evlerin yapıları, Roma istilalarından sonra bir hayli kompleks bir çehreye bürünmüşlerdir. Öte yandan, diğer bölgelerdeki oppidumlar kuruldukları ilk andan itibaren etrafı çitlerle çevrili çiftlik benzeri bir yapı sergilemişlerdir. M.Ö. 50'den sonra, Mont Beuvray'deki yapılar; önlerinde geniş bahçeler bulunan, mozaik kaldırımlı, su ve alttan ısıtma tesisatlı, Akdeniz'in taş saraylarını andıran bir görünüme evrilmişlerdir. Zanaatkarların toplandıkları bölgelerdeki daha küçük yapıli evler giderek birbirlerinden daha ayrıntılı bir düzende inşa edilir olmuş ve Güney'deki emsallerinden daha fazla değer görmüşlerdir.

Elitler, şehir içindeki mülklerine daha fazla yatırım yapıyor olsalar da şehrin dışındaki arazilerine gömülmeyi tercih etmişlerdir. Mezarlardan çıkarılan arkeolojik kanıtlarla yerleşim birimlerinden çıkarılan kanıtlar arasındaki zenginlik farkı aynen cumhuriyetçi İtalya örneğinde de karşımıza çıkmaktadır. Galya'daki en önemli değişim zenginliğin sergilenme yönteminde olmuştur. Augustan periyoduna kadar akıl almaz boyutlarda olan şarap tüketimi (ve beraberindeki ziyafet alışkanlığı), paranın şahsi lükslere-mesela evlere- ya da tapınaklar ve banyolar gibi kamu binalarına harcanmaya başlaması ile birlikte azalmıştır. Orta ve Kuzey Galya'daki kabile devletleri Roma'nın yönetim birimleri haline gelmiştir. Güney Galya'da ise kendi kendilerini yönetmekte olan kasabalar oldukça küçük ol-

dukaları için, Augustus'un reformları neticesinde, örneğin Nîmes gibi belirli merkezler, küçük grupların, aynen kuzeyde görülen yapılara bürünmesi adına toplanarak daha büyük bir grup haline dönüşmesinde kilit noktalar haline gelmişlerdir. Dolayısıyla, yüzyıllar boyu birbirlerinden farklı düzenlerde gelişmekte olan Galyalılar, Roma hakimiyeti sayesinde, ortak bir model çerçevesinde, giderek bütünlüşmüşlerdir.

Ayrıca bkz Hallstatt (3. Cilt, 6. Bölüm); La Tène (3. Cilt, 6. Bölüm); Oppida (3. Cilt, 6. Bölüm); Demir Çağı Şölenleri (3. Cilt, 6. Bölüm).

KAYNAKÇA

- Brunaux, J.-L. *The Celtic Gauls: Gods, Rites, and Sanctuaries*. London: Seaby, 1988.
- , ed. *Les sanctuaires celtiques et leurs rapports avec le monde méditerranéen*. Dossiers de Protohistoire 3. Paris: Éditions Errance, 1991.
- Chausserie-Laprée, Jean, ed. *Les temps des Gaulois en Provence*. Toulouse, France: Musée Saint-Raymond, 2002.
- Collis, J. R. *The Celts: Origins, Myths, and Inventions*. London: Tempus, 2003.
- Cunliffe, Barry W. *The Ancient Celts*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Diepeveen-Jansen, Marian. *People, Ideas, and Goods: New Perspectives on the "Celtic Barbarians" in Western and Central Europe (500–250 BC)*. Translated by Christine Jefferis. Amsterdam Archaeological Studies 7. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2001.
- Gailledrat, Éric. *Les Ibères de l'Èbre à l'Hérault, VIe–IVe s. avant J.-C.* Monographies d'Archéologie Méditerranéenne 1. Lattes, France: Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc Oriental, 1997.
- Goudineau, Christian. *Regard sur la Gaule*. Paris: Éditions Errance, 1998.
- Guichard, Vincent, and Franck Perrin, eds. *L'aristocratie celte à la fin de l'Âge du Fer*. Bibracte 5. Glux-en-Glenne, France: Centre Archéologique Européenne du Mont Beuvray, 2002.
- Guichard, Vincent, S. Sievers, and O. H. Urban, eds. *Les processus d'urbanisation à l'Âge du Fer. Eisenzeitliche Urbanisationsprozesse*. Bibracte 4. Glux-en-Glenne, France: Centre Archéologique Européenne du Mont Beuvray, 2000.
- Hermay, A., A. Hesnard, and H. Tréziny, eds. *Marseille grecque: La cité phocéenne (600–49 av. J.C.)*. Paris: Éditions Errance, 1999.
- Py, Michel. *Les Gaulois du Midi: De la fin de l'Âge de Bronze à la conquête romaine*. Paris: Hachette, 1993.
- Roymans, N. *Tribal Societies in Northern Gaul: An Anthropological Perspective*. Cingula 12. Amsterdam: University of Amsterdam, 1990.

GERGOVIA

JOHN COLLIS

Jül Sezar'ın M.Ö. 58 ile M.Ö. 53 yılları arasındaki Galya istilasını bölgenin doğu, kuzey ve batı bölgelerinde başarıyla sonuçlanmışken; Orta Galya, özellikle de Arvernilerin anayurdu Massif Central kelimesinin tam anlamıyla sapasağlam kalmıştır. M.Ö. 2. Yüzyılda Galya'nın en güçlü kabilesi olan Arverniler, M.Ö. 1. Yüzyılda da önemli bir kuvvet olmaya devam etmiştir. Arveniler arasında Roma karşıtı bir grubun lideri olan, genç ve asil Vercingetorix, M.Ö. 53-52 kışında bir darbe girişiminde bulunmuş, fakat bu darbe baş şehir Gergovia tarafından püskürtülmüştür. Ancak bu yenilgi çok uzun sürmeyecek; Gergovia kısa bir süre sonra Vercingetorix'in eline geçecek ve genç adam Roma'ya baş kaldırmak adına komşu kabilelerle koalisyon kurmaya başlayacaktır.

Bunun üzerine Kuzey İtalya'da olan Sezar, Roma yönetimine geçirilmiş olan Transalpin Galya'da çıkabilecek herhangi bir başkaldırıyı veya saldırıyı önlemek adına süratle bölgeye gelmiş, bir ordu kurmuş ve kış mevsimi olmasına rağmen Cevenne Dağları'nı aşarak Auvergne'ye doğru hareket etmiştir. O sıralarda Agedincum (Sens) civarındaki kış karargahlarında bulunan lejyonlarını toplama niyetiyle hiç durmadan yoluna devam eden Sezar, yanındaki bu kuvvetlerle taaruza geçmiş Vellaunodunum (Château-Landon), Cenabum (Orléans) ve Avaricum (Bo-

urges) oppidumlarını ele geçirmiştir. Ardından, 10 lejyondan 4'ünü Labenius komutasında Parisii kabilesine saldırmak için yollamış, geri kalan 6 lejyonla Gergovia'ya saldırmak üzere yola çıkmıştır. Ne var ki, kendisinden önce oppiduma ulaşan Vercingetorix, çoktan kendi askerlerini bölgeye yerleştirmiştir.

Sezar'ın tanımına göre şehir, ancak ve ancak dar bir geçitle ulaşılabilir. Gayet yüksek ve dik yamaçlı bir tepe üzerine kuruludur. Şehrin etrafı bir duvarla çevrilidir ve yamacın yarısından iki metre yükseklikte ikinci bir duvar bulunmaktadır. Galya kuvvetleri yamaçta kamp kurmuş, komşu tepelere de askeri birliklerini yerleştirmişlerdir. Şehrin ayaklarında, pek korunaklı olmayan bir tepeyi ele geçiren Sezar, buraya büyük bir kamp; şehre doğru bakan ikinci bir tepeye de küçük bir kamp kurmuştur. Bu iki kamp birbirlerine bir "duble hendek" vasıtasıyla bağlanmaktadır. Sezar'ın kullandığı "dublex" sözcüğü bazı uzmanlar tarafından "küçük bir patika ile ayrılmış ve birbirine paralel iki ayrı hendek" olarak yorumlanırken, diğer bir kesim tarafından "düşman mevzilerini gören yanlarda iki ayrı hendek" olarak yorumlanmaktadır. Oppidumu kuşatma altına almak yerine saldırıya geçen Sezar - gönderdiği kuvvetler duvarın bir hayli ötesine geçip şehrin kapılarına dayanarak duvarın bir kısmını harap etmeyi başarmış olsalar da - tarihindeki ilk ve tek yenilgiyi almıştır. Bu durumun sonucunda tüm Galya ayaklanmış. Bir süre sonra Vercingetorix, Alesia baskınında taktik hatası yapmasa; Romalılar Galya'dan geri çekilmek zorunda kalabilirlermiş. Yine de Gergovia Muharebesi Batı Dünyası'nın tarihinde çok büyük bir değişikliğe yol açmıştır.

İtalyan kartograf Gabriele Simeoni, 16. Yüzyıl gibi erken bir tarihte Gergovia'yının lokasyonunu, Clermont Ferrand'ın hemen güneyindeki Merdogno Platosu'nun üzerinde olarak belirlemiştir. En tepede 75 hektarlık platoyu çevreleyen surların, taş binaların, çanak çömleklerin ve Galya paralarının izlerine rastlanmıştır. 1860'larda, Napoleon III'ün Sezar'ın *De Bello Gallico* adlı eserinde tanımladığı yerleşkelerin araştırılmasını istemesi üzerine, Albay Eugene Stoffel Sezar'ın kuşattığı bölgelerde kazı çalışmaları başlatmıştır. Gergovia bölgesinde çalışmalar yapan Stoffel, Sezar'ın Serre D'Orcet tepesine kurduğu büyük kampı, LA Roche Blanche köyünü seyreden tepe üzerinde kurduğu küçük kampı ve hendeklerin izlerini bulduğunu iddia etmiştir. Napoleon III, Stoffel'in kazılarından yola çıkarak, kendi eseri *Histoire de Jules César* (1865-

1866) için hazırladığı planda, Sezar'ın *De bello Gallico*'sunda yer alan hemen herşeyi resmetmiştir. Napoleon III'ün Merdogne köyünü ziyaretinin hemen ardından köyün adı resmi olarak "Gergovie" olarak değiştirilmiştir. Ne yazık ki, bu kazılardan elde edilen buluntu toplulukları, Alise-Ste-Reine kazılarından elde edilenlerle içinden çıkılmaz bir şekilde karıştırılmış ve Stoffel'in kazılarının hiç bir detayı basılamamıştır. Büyük kampın hendekleri 1930'larda M.-M.Gorce tarafından yürütülen kazılarla doğrulanmış, ancak; bu rapor son derece şematik haliyle, tam olarak tarihlenebilir bulgular sunamamıştır.

1932-1949 yılları arasında platoda yapılan bilimsel kazılar sonucunda, bölgenin M.Ö. 1. Yüzyılın ilk yarısından itibaren yoğun bir şekilde iskan edildiği; M.Ö. 10. Yüzyılda ise bugün Clermont-Ferrand olarak tanımlanan toprakların altında yatan Augustonemeton Kasabasına göç edilerek terk edildiği ortaya çıkarılmıştır. Göçün ardından sadece Galya-Roman tipi, çift sütunlu tapınak kullanılmaya devam etmiştir. Kazılarda ayrıca oppidumun güney yakasında, Romalılar tarafından yıkılan kapının bulunduğu tarafta bir dizi taş bina ortaya çıkarılmıştır ve bu binaların sanayi işlerinde kullanıldığı tespit edilmiş; güneybatı yakasında da harç ve tuğla kullanılarak örülmüş ikinci bir duvar bulunmuştur. Harç kullanılmadan, sadece taşlarla örülmüş olan surlar oppidumun güney ve batı kısımlarında hala görülebilmektedir. Sonradan kaya kütleleri ile desteklenen surların ön tarafında 12.5 metre genişliğinde, 3 metre yüksekliğinde bir set bulunmaktadır. Fakat kazılardan elde edilen hiç bir veri Sezar'ın M.Ö. 52 yılındaki saldırısı ile örtüşmemektedir.

Varsayımların arasına katılan pek çok site daha vardır. Bilhassa, Clermont-Ferrand'ın kuzeyinde yer alan volkanik plato, Côtes-de-Clermont, Demir Çağı'na ait izleri ve içindeki Roma tapınağı ile üzerinde en çok durulan alternatif olmuş, hatta site hakkında, Sezar'ın metinlerinin detaylı bir incelemesinin de yer aldığı kitaplar basılmıştır. 1992'de Vincent Guichard'ın yürüttüğü kazılar sonucunda sitede bulunan Demir Çağı'na ait yerleşke izlerinin Sezar'ın baskınından çok daha eskiye dayandığı ortaya çıkmış; savunma hattı olduğu iddia edilen yapıların ise Orta Çağ sonrasına ait olduğu bulunmuştur. Ayrıca, Romaya ait olduğu varsayılan yapılardan Chanturge (küçük kale) yakın geçmişe ait arazi sınırlarına denk gelmektedir; Montferrand (büyük kamp) ise Orta Çağ döneminde planlanmış bir köydür.

Sözün geçen bu alternatif kazılardan elde edilen bulguların tarihleri

birbirlerinden oldukça farklıdır. Bu durumda, esas kazı alanından elde edilen bulguların M.Ö.1. Yüzyılın ortalarına ait olduğu fikri biraz daha destek görmektedir. Yapılan pek çok kazıdan anlaşıldığı üzere Gergovie'den çok daha eski tarihlerde, bir dizi yerleşke kurulmuştur. Bunlar sırasıyla; Aulnat'taki açık alan yerleşkesi (M.Ö.2. Yüzyıl), Corent Oppidumu (M.Ö. 120-80) ve Gondole Oppidumu (M.Ö. 80-70) olarak sayılabilir. Dolayısıyla Yunan yazar Strabo'nun Vercingetorix'in Gergovie'da doğmuş olduğuna dair iddiası yanlış çıkmaktadır. Devam etmekte olan kazılardan anlaşıldığı üzere Gergovie'yi çevreleyen surların tarihi düşünüldüğünden çok daha karmaşıktır. Sitenin etrafında taş duvarların öncesinde, Geç Tunç ve ya Erken Demir Çağı'nda inşa edilmiş olan surlar bulunmakta; fakat sonradan eklenen destek birimleri Augustan karakteri taşımaktadır. Guichard'ın daha öncesinde Stoffel tarafından kazılan "kale" birimlerinde yaptığı çalışmalar sonucunda, M.Ö. 1. Yüzyıla özgü bulguların yanında, taş mancınık topları ve demir katapult uçları gibi Roma savaş ekipmanları ile örtüşen buluntular da çıkarılmıştır. Sezar'ın "büyük kamp"ı olduğu iddia edilen bölgenin aşağısında görülen Lac de Sarliève köyünün, son dönem kazıları ile birlikte Roma sonrası bir dönemde kurulmuş olduğu ortaya çıktığı için; Sezar'ın, yazılarında bu köyden bahsetmemiş olması doğaldır. Dolayısıyla, alternatiflerden ziyade esas kazı alanının Gergovia olduğu kabul edilebilir.

Ayrıca bkz. *Savaş ve Fetih* (1. Cilt, 1. Bölüm); *Oppida* (3. Cilt, 6. Bölüm).

KAYNAKÇA

Brogan, Olwen, and Émile Desforges. "Gergovia." *Archaeological Journal* 97 (1940): 1–36.

Chatelet, P., and H. Chatelet. "Eugène Georges Céleste Stoffel, 1821–1907." *Association site de Gergovie* 14 (1997): 5–20.

Deberge, Yann, and Vincent Guichard. "Nouvelles recherches sur les travaux Césariens devant Gergovie (1995–1999)." *Revue archéologique du centre de la France* 39 (2000): 83–112.

Eychart, Paul. *La bataille de Gergovie* (Printemps 52 av. J.C.): Les faits archéologiques, le sites, le faux historique. Nonette, France: Editions Créer, 1987.

Gorce, M.-M. *César devant Gergovie*. Tunis, Paris: Editions Le Minaret, 1942.

Holmes, Thomas Rice Edward. *Caesar's Conquest of Gaul*. London: Macmillan, 1899.

Napoléon III. *Histoire de Jules César*. 3 vols. Paris: Plon, 1865–1866.

Giriş 445

Provost, Michel, and Christine Mennessier-Jouannet. Le Puy-de-Dôme, pp. 33–44, 266–291. Carte archéologique de la Gaule Series 63/2. Paris: Fondation Maison des Sciences de l'Homme, 1994.

Texier, Yves. La question de Gergovie: Essai sur un problème de localisation. Vol. 251. Brussels: Collection Latomus, 1999.

BRİTANYA'DA DEMİR ÇAĞI

TIMOTHY CHAMPION

Britanya'da Demir Çağı; bölgede demir metalinin ilk defa kullanıldığı M.Ö. 750 dolaylarından, M.S. 43 yılında, Güney İngiltere'de başlayan Roma fetihlerine kadar geçen süreyi kapsamaktadır. Bahsi geçen süreç hakkındaki bilgilerin neredeyse tamamı arkeolojik deliller vasıtasıyla edinilmiştir. Britanyanın varlığı Klasik Yunan Dünyası tarafından biliniyor olsa da, Yunan tarihçi ve yazarların konu hakkında sundukları bilgiler oldukça kısıtlı ve çoğunlukla verimsizdir. Bu yazarlar, iki halk arasındaki kültürel benzerliklerin farkında olmakla birlikte, Britanya ve Galyalıları birbirlerinden ayrı tutarak değerlendirmişlerdir. M.Ö. 55-54 yıllarında Britanya'ya akınlar düzenlediği sırada burada sürüp giden hayatı yakından gözlemleme şansı yakalamış olan Jül Sezar'ın, özellikle Güneydoğu İngiltere'nin bazı kesimleri hakkında verdiği bilgiler oldukça önemli ve değerlidir. Bölgeye ait arkeoloji kayıtlarının büyük bir kısmı, sayıları binlere varan yerel yerleşim birimlerinden toplanan delillerden oluşmaktayken, mezarlıklar veya tören anıtlarından toplanan delillerin sayısı nispeten daha azdır.

Britanya Demir Çağı; Erken (M.Ö. 750-300 arası), Orta (M.Ö. 300-100 arası) ve Geç (M.Ö. 100 ile Roma İstilaları arası) Demir Çağı olmak

* Bu bölümün devamında Danebury başlıklı makale yer almaktadır.

üzere 3'e ayrılır. Aslında bu ayrım özellikle Güneydoğu İngiltere için geçerlidir. Ülkenin geri kalan kısımlarında yaşanan Demir Çağı'nı, Erken (M.Ö. 300'e kadar) ve Geç (M.Ö. 300'den sonra) Demir Çağı olmak üzere ikiye ayırmak daha uygun olacaktır.

TARIMSAL FAALİYETLER VE GEÇİM EKONOMİSİ

Demir Çağı'nda Britanya'da yaşamakta olan insanların çoğu tarımsal faaliyetlerle uğraşmış, yiyeceklerinin büyük bir kısmını tarım ürünlerinden elde etmişlerdir. Kıyı kesimlerinde yaşayan toplulukların bazıları balık ve diğer deniz ürünleri ile beslenmiş olsalar da av hayvanlarının diğer bölgelerdeki insanların diyetlerindeki yeri oldukça kısıtlı kalmış, yabani bitkilere daha fazla yer ayırmışlardır. Demir Çağı'na gelene kadar 3000 yıldan fazla bir süre boyunca tarımsal faaliyetler için kullanılmış olan Britanya toprakları, Demir Çağı başladığında insanların akıl almaz boyuttaki sömürüsüne maruz kalmış durumdadır. Buna bir de Tunç Çağı'nın kuru ve sıcak ikliminin Demir Çağı'nda değişerek daha soğuk ve yağışlı bir iklim haline gelmesi eklenince; toprakların büyük bir kısmı marjinalleşmiş, özellikle yüksek kesimler ve bozkır arazileri son derece elverişsiz hale gelmiştir. Bu durum, alçak araziler ve tarıma daha elverişli alanların öneminin artmasına yol açmıştır.

Demir Çağı'nda, bitkisel ve hayvansal kaynaklar daha karmaşık stratejiler kullanılarak yönetilmeye başlamıştır. Yıllık mevsim döngülerinin günlük hayatın ritmi üzerindeki etkisi büyüktür ve kritik ekim ve hasat dönemlerinde iş gücünün maksimuma çıkartılması gibi bir gereklilik söz konusudur. Tunç Çağı'nda önemli ölçüde değişmeye başlayan tarım ekonomileri, Demir Çağı'nda geliştirilmeye devam etmiştir. Eki-
lebilir arazilerin tarla sistemleri ve çeşitli sınır hatları vasıtası düzenlenmesi giderek yaygınlaşmıştır. Bu durum, bir yandan tahılların ve hayvanların kontrolünü daha muntazam hale getirirken, bir yandan da arazi kullanım haklarının daha belirgin kurallar dâhilinde tanımlanmasına ön ayak olmuş olabilir. Bu çağ, yeni tahıl çeşitlerinin üretildiği bir çağdır. Gernik buğdayı yerini kavuzlu buğdaya, çıplak arpa ise yerini kavuzsuz arpaya bırakmıştır. Demir Çağı'nın sonlarına doğru, tarımsal faaliyetlerin ağır bünyeli topraklara doğru yayılmasının sonucunda, ekme-
klik buğday üretimi de bir hayli yaygın hale gelmiş, arpa ve buğdaya ek olarak bezelye, fasulye ve keten üretilmeye başlamıştır.

Demir Çağı'nda hayvan yetiştirme stratejilerinde çok fazla değişiklik olmamıştır. Kazı alanlarında baskın olarak sığır, koyun ve domuz kemikleri ile karşılaşmakta, zaman zaman da köpek, at ve kümes hayvanı kalıntıları ortaya çıkmaktadır. Yapılan incelemelerden anlaşıldığına göre; et eldesi için beslenmekte olan domuzlar azami vücut ağırlığına ulaştıktan sonra da kesilmektedir. Hem etinden hem de sütünden faydalanılan koyunlar ise sıklıkla yünlerinden ve gübrelerinden de faydalandığı için daha uzun süreler boyunca elde tutulmaktadır. Maliyet-kazanç dengesi açısından, yetiştirilmeleri oldukça masraflı olan büyük baş hayvanlara gelince, bu hayvanların yalnızca iyi birer et kaynağı olarak beslenmelerinin ötesinde, sütlerinden, derilerinden ve çekiş güçlerinden istifade edilmesi söz konusu olmuştur. Öte yandan, fiili stratejilerin bölgeden bölgeye değiştiği görülmektedir. Örneğin, Güney İngiltere'de tahıl üretimi için gerekli olan gübre ihtiyacının karşılanması açısından koyun beslemek oldukça önemliyken, diğer bölgelerde domuz beslemenin çevre koşulları açısından daha uygun bulunduğu tespit edilmiştir.

Tarım ürünlerinin büyük bir kısmı yerel tüketim ihtiyacına yöneliktir. Yiyeceklerin, özellikle de ertesi sene kullanılmak üzere saklanan tohumların depolanması oldukça önemlidir, pek çok kazı alanında saklama çukurları veya diğer depolama birimleri ortaya çıkarılmıştır. Bu dönemde, deniz suyu veya iç kesimlerdeki mineral kaynaklar kullanılarak elde edilen tuz üretiminin de giderek önem kazandığı görülmektedir. Gıda maddelerinin korunması ve depolanmasında önemli bir rol oynayan tuz, bu özeliği sayesinde yiyecek ticaretine de olanak sağlamış olabilir.

Tarım ürünlerinin tüketilir hale getirilme süreci konusunda çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Demir Çağı'nın ortalarında keşfedilen tekerlek biçimindeki değirmen taşları, tahıl öğütme işlemleri için muazzam bir keşif olmuştur. İlk başlarda yalnızca açık ocaklar üzerinde yemek pişiriliyorken, Orta Demir Çağı'nda kil fırınların keşfedilmesi ile birlikte yemek pişirme yöntemlerindeki çeşitlilik artmıştır. Demir Çağı boyunca beslenme alışkanlıklarında büyük bir değişim gözlenmemektedir, ancak, Avrupa Anakarasının diğer kesimlerinde olduğu gibi Britanya'da da domuz tüketiminde bir artış olmuştur. Bu dönemde ayrıca Akdeniz'e özgü zeytinyağı ve şarap gibi tüketim malları da ithal edilmektedir.

YERLEŞKELER VE YAŞAM ALANLARI

Yerleşkelerin niteliklerine dair arkeolojik delillerin sayısı bir hayli fazla olmakla birlikte, bölgeden bölgeye hatırı sayılır bir çeşitlik söz konusudur. En sık rastlanan konut tipi (ki aralarında farklı amaçlarla kullanılmış olanlar da mevcuttur) yaklaşık 15 metre çapındaki çember-evlerdir (bkz. Resim 1). Evlerin giriş kapıları, işlevsellikten ziyade ideolojik veya kozmolojik sebeplerle, doğu veya güneydoğu yönüne bakacak şekilde hizalanmıştır. Kaliteli inşaat taşlarının varlığına rağmen genellikle ahşap malzeme kullanılarak inşa edilen evlerin duvarları dal-örgü yöntemi ile kaplanmış, çatıları sazlıklarla kapatılmıştır. Ev tipleri bölgesel olarak değişir. Örneğin, Cornwall'da merkezi bir açık alan etrafına sıralanmış avlulu evler yaygınken, kuzey ve Batı İskoçya'da, "broch" adı verilen, etrafı taşlarla örülü, uzun, kule tipi yapılar yaygındır.

Tipik yerleşim birimlerinde, çember planlı konutların yanı sıra saklama çukurları ve ahır benzeri ek yapılar da bulunabilmektedir. Zaman zaman etrafı açık olan örneklerine rastlanıyor olsa da bu yerleşkelerin büyük çoğunluğunun etrafı hendekler ve çitlerle çevrelenmiştir. Tek bir ev halkına tahsis edilmiş -izole- yerleşim birimleri bir hayli yaygın

Resim 1. Kış mevsiminde Antik Butser Çiftliği'nden örnek bir bölüm.
İzin üzerine kopyalanmıştır.

olmakla birlikte, zaman zaman bu hanelerin bir araya toplanarak daha geniş konut grupları oluşturdukları görülür. Örneğin, Doğu İngiltere'de, Orta ve Geç Demir Çağları boyunca birbirine yakın duracak şekilde inşa edilen evlerden oluşan yerleşim birimleri oluşturulmuştur. Kuzey İskoçya'nın bazı kesimlerinde ise kule biçimli taş yapıların etrafına daha küçük evler inşa edilmek suretiyle köyler kurulmuştur. Yerleşkelerin bölgelere göre çeşitlilik göstermesinin altında yatan nedenler henüz tam olarak açıklığa kavuşmamıştır. Çoğu yerleşkenin kalıcı olarak, uzun süreler boyunca kullanıldığı bilinmekle beraber, bazı yapıların panayır organizasyonları, maden işlemeciliği, çeşitli hammaddelerin işlenmesi veya dönemsel yayla hayvancılığı gibi faaliyetler yürütmek üzere, yalnızca belirli dönemlerde, mevsimsel olarak kullanılmış olmaları söz konusudur.

Britanya'da Demir Çağı'na ait yerleşkeler arasında en önemlisi; geniş boyutları ve savunma hatlarıyla karakterize olan tepe-kalelerdir. Farklı dönemlerde ülkenin farklı bölgelerine inşa edilmiş olan tepe-kalelere bazı bölgelerde hiç rastlanmayabilir. Tepe-kalelerin en eski örnekleri Geç Tunç Çağı'nda inşa edilmiştir. Güneydoğu İngiltere'de bulunan tepe-kaleler ise tamamen Geç Demir Çağı'nda kurulmuşlardır. Bu yapıların bazıları uzun süreli ve kalıcı yerleşim yerleri olarak yoğun biçimde iskân edilmişlerken, bazıları törensel aktiviteler yürütmek veya geçici şekilde iskân edilmek amacıyla, aralıklı olarak ve kısa süreler boyunca kullanılmıştır.

Hampshire'daki Danebury ve Dorset'teki Maiden Castle tepe-kaleleri başta olmak üzere, Güney-Orta İngiltere'de yer alan tepe-kaleler büyük ilgi görmektedir. Bu bölgedeki tepe-kalelerin çoğu M.Ö. 6. Ve 5. Yüzyıllarda kurulmuş olup, uzun süreli ve yoğun yerleşim izleri taşımaktadır. Bir kısmı M.Ö. 4. Yüzyıl itibarı ile terk edilmiş olan bu yapıların bazıları, genişletilerek veya karmaşık yapıli savunma hatlarıyla kuvvetlendirilerek iskân edilmeye devam etmiştir. Geliştirilerek iskânına devam edilen tepe-kalelerin, giderek merkezileşen bir ekonomik ve siyasi kontrol mekanizmasının göstergesi olduğu düşünülmektedir.

Geç Demir Çağı'nda Güneydoğu İngiltere'de *oppidum* olarak bilinen yeni bir yerleşke tipi ortaya çıkmıştır. Latince "kent" anlamına gelen *oppidum* terimi (çoğulu: oppida) ilk olarak Sezar tarafından, Fransa'da yer alan benzer yerleşke tiplerini tanımlamak üzere kullanılmıştır. Oldukça geniş bir yüzölçümüne sahip olan bu yerleşkeler genellikle nehir va-

dilerine kurulmuş olup, etrafları karmaşık savunma hatları ile çevrelenmiştir. Verulamium (şimdiki adıyla St. Albans) ve Camulodunum (şimdiki adıyla Colchester) gibi bazı oppidumlar sonradan Roma kentleri olarak kullanılmıştır. Demir Çağı tarihli oppidumlarda konutlar, çeşitli mesleki atölyeler, törensel aktivite alanları ve mezarlıklar yer alır. Bazılarında, özellikle Colchester'da, aristokrat elitlere ait olabileceği düşünülen konutlar ve mezarlar ortaya çıkarılmıştır.

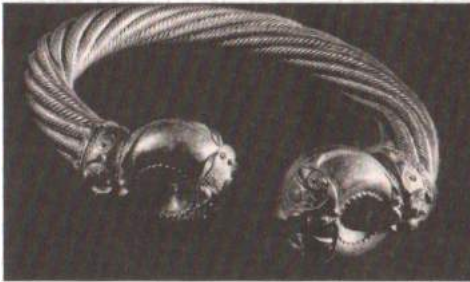
TEKNOLOJİ VE ÜRETİM

Bölgesel olarak önemli farklılıklar bulunmasına rağmen, Demir Çağı'nda, çeşitli malların üretim ve dağıtım aşamalarında bir hayli yol kat edilmiş, gözle görülür bir ustalaşma söz konusu olmuştur. Aslında, atölyelere veya üretim faaliyetlerinin yürütüldüğü diğer birimlere ait arkeolojik veriler sayıca azdır, dolayısıyla konu hakkındaki bilgilerin büyük bir kısmı üretimi tamamlanmış ürünler veya üretim aşamasında kullanılan araç-gereçlerin kalıntılarından elde edilmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde demir işlemeciliğinin yanı sıra pek çok yeni teknoloji geliştirilmiş; boncuk ve bilezik üretiminde kullanılan cam işçiliği ve çeşitli materyallerin emaylanma işlemleri kusursuz hale getirilmiş ve hali hazırdaki teknolojiler değişik alanlarda uygulanmaya başlamıştır (örneğin; döner çark sistemi ahşap tornalar, değirmen taşları ve çömlekçi çarkları gibi aletlerin üretimine adapte edilmiştir). Bunun yanı sıra, piroteknoloji geliştirilerek demir eritme ocakları ve yemek pişirme fırınları üretilmeye başlamış; hatta büyük bir ihtimalle çağın sonlarına doğru seramik fırınları da kullanılır olmuştur.

Bazı küçük aletlerin yapımında çakmaktaşı, kalıplanan süs eşyalarının yapımında ise tunç metali kullanılmaya devam edilse de el aleti ve silah üretiminde demir diğer bütün materyallerin yerini almıştır. Ülkenin hemen her yerine yayılmış olan demir cevherlerinin mevcut teknolojiler kullanılarak eritmeye müsait oluşu Demir metalinin Britanya'da yaygınlaşmasındaki en önemli etken olmuştur. Avrupa'da demirin metalinin kalıplanabilmesine olanak sağlayacak kadar ergitilmesini sağlayan yüksek ısı fırınları Geç Orta Çağ'a kadar keşfedilemediği için, demir araç-gereçler genellikle dövme yöntemi ile üretilmişlerdir. Su verme veya tavlama gibi tekniklerin kullanıp kullanılmadığına dair veriler kısıtlıdır fakat farklı özelliklere sahip cevherlerin farklı amaçlarla seçi-

lip işlendiği bilinmektedir. Zaman içinde demir işçiliğine uygun aletler geliştirilmiştir. Demir Çağı'nın sonlarına gelindiğinde üretilmekte olan balta, çekiç, bıçak, keski ve orak gibi aletlerin nitelikleri öylesine gelişmiştir ki takip eden 2000 yıl boyunca şekilleri neredeyse hiç değişmemiştir. İlk dönemlere ait arkeolojik kalıntılar arasında demir kılıç ve araba tekerlekleri gibi bazı nadir eşyalar mevcut olsa da demir kullanımının tam anlamıyla yaygın hale gelişi M.Ö. 3. Yüzyıla denk gelir. Cevher bakımından zengin olan bölgelerde yoğun bir üretim yapıldığı bu bölgelerden çıkarılan demir metalinin standart büyüklükteki külçeler halinde başka bölgelere ihraç edildiği tespit edilmiştir. Ancak, üretimi tamamlanmış demir nesnelerin rötuşlanması veya tamir edilmesi konusunda henüz ustalaşmamıştır.

Broşlar da dâhil olmak üzere, kalıplanarak üretilen nesneler ile kâse veya kazan gibi levha metalden üretilen nesnelerin yapımında tunç kullanımı devam etmiştir. Tunç alaşımının elde edilmesi için kullanılan bakır, kalay ve kurşun madenleri genellikle Britanya'nın batı kesimlerinden temin edilmekteyken, Geç Demir Çağı'nda Roma'dan prinç (bakır-çinko alaşımı) getirtilmeye başlamıştır. Altın sikkelerin ortaya çıktığı M.Ö. 2. Yüzyıla kadar eşya üretiminde altın kullanıldığına dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Belki de altın, düşünüldüğünden daha yaygındır fakat geri dönüşüme tabi tutulduğu ve herhangi bir şekilde saklanmadığı için arkeoloji kayıtlarında yer almamaktadır. Geç Demir Çağı'nda Güney ve Doğu İngiltere dolaylarında altın ve gümüş sikke kullanımı yaygınlaşmış; ayrıca tork (burgu metalden üretilen halka biçimli gerdanlıklar) (bkz. Resim 2) üretiminde de altın kullanılmaya başlamıştır.

Resim 2. Norfolk, Snettisham'da ortaya çıkan altın tork.

Erken Demir Çağı'nda değirmen taşı ve bileğitaşı yapımında kullanılan taşların elde edildiği yerel taş ocakları bir hayli sömürülmüştür. Sonraları taş madenciliği belli başlı bölgelere sınırlandırılmış ve bu bölgelerden çıkarılan taşlar kimi zaman çok uzak mesafelere gönderilmiştir. Aynı şey tuz için de geçerlidir. Karasal kaynaklar veya denizden elde edilen tuz kısıtlı bölgelerde üretilmektedir ve uzun mesafelere gönderilmektedir.

Özellikle Güney ve Doğu İngiltere'deki arkeolojik kazı alanlarında en sık rastlanan materyal çanak-çömleklerdir. Diğer bölgelerde yok denecek kadar az sayıda olan çanak-çömleklerin yerine deri veya ahşap benzeri organik materyallerden yapılmış kap-kacakların kullanıldığı düşünülmektedir. Demir Çağı'nın büyük bir kısmı boyunca elle şekil verilen çanak-çömlekler, Roma istilasından hemen önceki yüzyıl içinde çömlekçi çarkları kullanılarak üretilmeye başlamıştır. Çanak-çömlek çeşitleri bölgeden bölgeye farklılık göstermekte olup yıllar içinde de değişikliğe uğramıştır. M.Ö. 20 dolayları itibarı ile Roma seramikleri ithal edilmeye ve taklit edilmeye başlamıştır. Bunlar arasında pek çok yeni biçimli tabak, bardak ve maşrapa bulunmaktadır.

Ortaya organik bir ürünün çıktığı teknolojilerin ardında üretim esnasında kullanılan araç-gereç kalıntıları haricinde çok az iz kalır. Örneğin, kumaş üretiminin izleri, kazı alanlarında bulunan dokuma tezgâhı ağırlıkları ve ağırşaklarla sınırlıdır. Deri eşya ve sepet üretimine dair ise çok az iz kalmıştır. Demir Çağı insanların ürettikleri en karmaşık eserler -evler, arabalar ve gemiler- çoğunlukla ahşap olduğu için günümüze kadar ulaşan kalıntıları oldukça nadirdir. Üretilen malların büyük bir kısmı yerel ihtiyaçları gidermek amaçlı üretilmektedir, fakat yapımında ustalaşılan özel üretim eserlerin Demir Çağı boyunca üretilip dağıtıldığını gösteren işaretler de giderek artmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi demir, taş ve tuz üretimi giderek lokalleşmiştir, bunun yanında altın, tunç ve bronz eserlerin üretimi de büyük ihtimalle usta kişiler tarafından gerçekleştirilmektedir. Çanak çömleklerin giderek tektip hale gelişinden anlaşıldığı kadarıyla bu alanda da uzman-üretim başlamıştır. Taşbilimsel (petrolojik) incelemeler sonucunda özellikle Batı İngiltere'de çanak-çömlek üretiminin sınırlı sayıdaki merkezde gerçekleştirildiği ve üretilen malların bu merkezlerden diğer bölgelere dağıtıldığı tespit edilmiştir.

Demir Çağı'na ait en mükemmel eser örnekleri; oldukça yetenekli us-

taların ellerinden çıkan ve toplumdaki yüksek statülü insanlar için üretilen eserlerdir. Kazılarda ortaya çıkarılan bazı aynalar, kalkanlar, miğferler ve kılıç saplarının üzerlerindeki metal işlemlerde muazzam bir işçilik görülmektedir. Bunun yanı sıra, savaş arabaları ve sikkeler de yetenekli ustalar tarafından üretilmiştir.

RİTÜELLER, İNANÇ SİSTEMİ VE ÖLÜLER

Demir Çağı boyunca Britanya'da ölümlerin bilindik şekilde gömülerek defnedildiği mezarlar konusunda herhangi bir arkeolojik delil bulunmamaktadır. Bu, Demir Çağı'nda yaşamış olan Britanyalıların ölümlere saygı göstermediği anlamına gelmez. Sadece, o dönemlerde benimzedikleri gelenek her ne ise, ardında keşfedilecek arkeolojik kanıt kalmamıştır. Kazı alanlarında küçük parçalar halinde ortaya çıkan insan kemiği kalıntıları, ülke genelinde pek çok bölgede ekskarnasyon (ölülerin açıkta bırakılarak, cesedin doğal koşullarla çürüyüp yok olması) geleneğinin benimsenmiş olduğunu düşündürmektedir. Öte yandan, bazı bölgelerde ölümlerin usule uygun bir biçimde gömüldüğüne dair deliller de bulunmaktadır.

Belgelenen deliller arasında en iyisi Doğu Yorkshire'da ortaya çıkmıştır. Burada M.Ö. 4. ve 1. yüzyıllar arası tarihli, küçük, kare şeklindeki mezar höyükleri bulunmaktadır. Bu mezarların çoğunda ölümlerin yanı sıra yalnızca birkaç parça çanak-çömlek veya şahsi süs eşyası bırakılmıştır. Bir kaç tane mezarda ise daha zengin görünümlü eşyalar (örneğin; savaş arabaları vb.) bulunmaktadır. Aslında bu tarz bir defin geleneği Avrupa Kıtası'nın batı kesimlerinde yaygın olduğu için, arkeologlar ilk başlarda ankarada yaşayan bazı Avrupalıların Doğu Yorkshire'a göç etmiş olabileceklerini düşünmüşlerdir. Fakat Doğu Yorkshire insanlarının evleri, çanak-çömlek biçimleri ve diğer bazı uygulamaları tamamen kendilerine özgü nitelikler taşıdığı için günümüzde artık "bazı yerli grupların ankarada yaşayan insanların bir takım geleneklerini kendilerine uyarladıkları (ya da taklit ettikleri)" fikri savunulmaktadır. Benzer mezarlara Britanya'nın doğu kesimlerinde de rastlanmıştır. Dolayısıyla, bahsi geçen "Avrupa Etkisi" Britanya'da düşünülen daha geniş bir alana yayılmış olabilir.

Yöresel olarak rastlanan diğer bazı defin grupları da bulunmaktadır. Örneğin Cornwall'daki definler mezar taşları ile işaretlenmiş durumda-

dır. Mezarların radyo karbon analizlerinin Demir Çağı'nı işaret ettiği ve ölümlerin hediyesiz olarak gömüldüğü başka yerler de vardır. Küçük gruplar halinde, silahlarıyla birlikte defnedilmiş erkek mezarlarının varlığı da bilinmektedir. Ancak, bu savaşçı mezarlarının yöresel bir niteliği yoktur, onlar ülke genelinde seyrek bir şekilde bulunmaktadır.

M.Ö. 100 itibarı ile Doğu ve Güneydoğu İngiltere'de ölümlerin yakılması geleneği (kremasyon) yayılmaya başlamıştır. Kremasyon definlerinde de mezar hediyesi sayısı azdır, fakat birkaç mezarda başka diyarlardan getirilmiş çanak-çömlekler, tunç ve gümüş kaplar ve amforalar (şarap taşıma küpleri) gibi zengin mezar hediyelerine rastlanmıştır. Bu tarz bir defin uygulaması daha çok Batı Avrupa'da yaygın olduğu için ilk başlarda yine -Doğu Yorkshire örneğinde olduğu gibi- bir "göç" teorisi ortaya atılmış ama sonradan bu durumun, Demir Çağı'nın son safhalarında görülmeye başlayan sosyal değişimlerin karmaşık yapısının bir parçası olduğu kanaatine varılmıştır.

Demir Çağı'nda yaşam alanlarının dışına kurulmuş ayin veya tören alanları yaygın değildir fakat çeşitli ritüellerin günlük yaşamda baskın bir rol oynaması söz konusudur. Yapılan incelemeler sonucunda, yerleşim alanlarındaki istif çukurları, hendekler ve ev içleri gibi yerlere gömülü halde bulunan materyallerin gelişigüzel çöp yığınları olmadıkları, bu alanlara bilinçli bir tercihle ve özenle seçilerek saklandıkları anlaşılmıştır. İstif çukurlarında insan kalıntılarının yanı sıra hayvan kemikleri, çanak-çömlekler ve el değirmenleri ortaya çıkmıştır. Bu buluntulardan bazıları verilen ziyafetlerin ardından kalan kalıntılar olmakla birlikte, bazıları günlük yaşamın devamlılığını garanti altına almak adına düzenlenen ritüellerin birer parçası olarak, bilinçli bir şekilde gömülmüş gibi görünmektedir.

Yerleşkelerden uzak mekânlarda bulunan diğer bazı istif çukurları, özellikle metal eşya gömüleri, yine aynı şekilde bilinçli bir davranışın izlerini taşımaktadır. Bu gömülerin çoğu nehir diplerinde veya diğer sulak alanlarda ortaya çıkmıştır. Peterborough'daki Flag Fen kazı alanındaki istif çukurunun Tunç Çağı'nda kullanılmaya başlayıp Demir Çağı'nda kullanılmaya devam edildiği tespit edilmiştir. Thames Nehri başta olmak üzere, Doğu İngiltere'de yer alan nehirlerin pek çoğunun dibinden kılıçlar, kalkanlar ve miğferler gibi muazzam bir metal işçiliği ile üretilmiş eserler çıkarılmıştır. Norfolk'taki Snettisham köyünde de adak olarak gömüldükleri aşikâr olan metal eşyalar içeren bir istif çu-

kuru ortaya çıkmıştır. İçinden çok sayıda altın tork (burma gerdanlık) çıkan bu istif çukurunun tek farkı nehir dibinde değil de karasal alanda bulunmuş olmasıdır.

Geleneksel mabet ve tapınakların ortaya çıkışı M.Ö. 1. Yüzyıldan sonraya denk gelmekte ve yalnızca Güney İngiltere'de görülmektedirler. Bu tapınaklardan bazıları, Danebury örneğinde olduğu gibi, yerleşkelerin içine kurulmuş dikdörtgenimsi bir şekle sahip binalar olup, günlük yaşam aktivitelerinden bağımsız amaçlara hizmet ettiklerine kanaat getirilmiştir. Hampshire'daki Hayling Island örneğinde görüldüğü gibi bazı tapınakların ise Avrupa Kıtası'nda yaygın olan Roma-Kelt tapınaklarından esinlenilerek inşa edildikleri aşikardır. Bahsi geçen tapınakların bazılarında sikkeler, metal eşyalar ve diğer bir takım materyaller içeren adak çukurları bulunmaktadır.

SOSYAL ORGANİZASYON

Elimizde gündelik ev yaşamı, tarımsal aktiviteler ve eser üretimi konusunda sayısız arkeolojik veri bulunmasına rağmen, Britanya'daki Demir Çağı toplumlarının doğasını ve sosyal organizasyonunu tanımlamak bir hayli zordur. Bu durum kısmen, diğer bölgelerde yaşayan birey ve toplulukların kimlikleri hakkında oldukça önemli çıkarımlar yapılmasını sağlayan mezar kalıntılarının, Britanya'da neredeyse yok denecek kadar az olmasından kaynaklanmaktadır. Anlaşılabileceği üzere, Demir Çağı Britanyalılarının yaş, cinsiyet ve ailevi bağlar konusunda nasıl bir tutum takındıklarına dair bilgilerimiz kısıtlıdır. Doğu Yorkshire'daki lüks mezarlardan birinin bir kadına ait oluşu, yüksek statünün yalnızca erkeklere bahsedilen bir pozisyon olmadığını düşündürmektedir.

Eş dönemli olarak pek çok yerde inşa edilmiş olan çember-evler; standart bir ikametçi grup, muhtemelen tek bir sülale tarafından kullanılan konutlardır. Kalıntılar arasındaki kısıtlı sayıda insan iskeleti üzerinde yapılan incelemeler, insanların maksimum 35 yaşına kadar yaşayabildiğini, dolayısıyla belli bir sülalenin en fazla 3 yaşayan kuşağı kapsayabileceğini göstermiştir. Öte yandan, daha geniş soy bağları da kurulmuş olabilir.

Bireylerin statüsü bakımından sosyal ayrışma derecesi, siyasi merkezleşmenin boyutları ve yerel grupların kendi içlerindeki yapısı ile ilgilidir. Doğu Yorkshire veya Güneydoğu İngiltere gibi, Geç Demir Ça-

ğın'a ait mezarların bulunduğu bölgelerde, zaman zaman diğer mezarlardan daha zengin biçimde süslenmiş mezarlara rastlanıyor oluşu, toplumda belli bir ayrışmanın mevcut olduğunu iddia etmeye yeterken, mezar kalıntılarına ulaşamayan diğer bölgelerde, konu üzerine herhangi bir yorum yapmak oldukça sıkıntılı hale gelmektedir. Doğu İngiltere'deki nehir diplerinde ortaya çıkan metal gömüleri belli bir elit kesimin varlığına işaret ediyor gibi görünür fakat yerleşkelerden elde edilen veriler -çember-evlerin boyut ve içerik bakımından fark göstermemsi açısından- bu yorumu destekler nitelikte değildir; üstelik istiflere gömülmüş servet izleri Demir Çağı'nın büyük bir kısmı boyunca arkeolojik kayıtlara girmemiştir. Güneydoğu bölgelerde, Demir Çağı'nın sonlarına doğru krallar tarafından yönetilmiş olan siyasi grupların varlığı apaçık ortada olsa da, böylesine bir organizasyonu geçmiş dönemlerle kıyaslamak doğru olmayacaktır. Elit kesimlerin varlığını kanıtlama ve boyutlarını kavrama problemi, dönemin büyük bir kısmı için geçerliliğini sürdürmektedir.

Bölgesel olarak büyük farklar mevcut olduğundan, aile aşamasının ötesindeki sosyal gruplar ve sosyal organizasyonun yapısının belirlenmesi de bir hayli zordur. Yerleşke tipleri; izole evlerden, bir araya toplanmış köy evlerine kadar değişiklik gösterir. Bir araya toplanmış köy evlerinin aralarında çok az fark tespit edilmiştir, fakat, İskoçya'nın kuzey batı kesimlerinde yer alan "broch" tipi kulelerden oluşan köylerde belli bir sosyal ayrışma söz konusu olmuş olabilir; burada, yerel ölçekte çok çeşitli toplumsal ilişkilerin var olduğu düşünülmektedir.

Tepe-kaleler ve bazı Demir Çağı topluluklarının bu yapıları inşa edebilme yeteneğini sergilemiş olmaları, hiyerarşik ve siyasi açıdan merkezileştirilmiş bir toplum yapısının işareti olarak yorumlanagelmıştır. Fakat tepe-kale inşaatlarında kullanılan iş gücünün ne şekilde yönetildiğine dair herhangi bir ipucu bulunamadığı gibi, bu yapıları- etraflarındaki surlar haricinde- diğer tipteki yerleşkelerden net bir şekilde ayırmaya yarayacak mimari özellikler veya farklı bir materyal kültürü söz konusu değildir. Tepe-kaleleri siyasi bir organizasyon simgesi olarak değerlendirecek olsak bile bu durumun yalnızca belirli bölgelerle sınırlı olduğunu ve tepe-kale haricindeki yerleşim birimlerinde yaşamakta olan toplumların farklı bir sosyal düzen benimsemiş olabileceklerini unutmamak gerekir.

Yerleşke biçimleri, defin uygulamaları, mimari eğilimler ve çanak-

çömlek çeşitleri ile alakalı arkeolojik kayıtlarda bölgelere göre belirgin bir çeşitlilik söz konusudur fakat bu çeşitliliğin ne anlama geldiği henüz açıklığa kavuşmamıştır. Değişkenlik farklı ölçeklerde oluşur: Kimi yerlerde çevresel kaynaklara erişimin niteliği etken olurken, kimi yerlerde ürünlerin yerel veya profesyonel üretimin ürünleri olup olmaması etkindir. Model ne olursa olsun, bu kültürel çeşitliliğin, sosyal kimliğin yöresel bir yansıması olarak görülüp görülmeyeceği konusu hala açıklık kazanmamıştır.

Demir Çağı'nda varlık gösteren sosyal grupların yapısı ne olursa olsun, aralarında yaşanan ilişkinin her zaman barışçıl olmadığını belirtmek gerekir. Çeşitli kazılarda ortaya çıkan, zaman zaman da depolanmış bir halde bulunan mancınık taşlarının varlığı belli bir savaş ortamına işaret eder. Elde bulunan iskelet kalıntılarından edinilen veriler de var olan şiddeti gözler önüne sermektedir.

GEÇ DEMİR ÇAĞI'NDA YAŞANAN DEĞİŞİMLER

M.Ö. 150 yılı itibarı ile Demir Çağı Britanya'sına ait arkeoloji kayıtlarında önemli değişiklikler gözlenmeye başlar. Daha çok Güney ve Doğu İngiltere'de etkin olmuş gibi görünen bu sosyal ve kültürel değişimlerin etkileri daha uzak mesafelerden hissedilmiş olabilir. Bahsi geçen değişimler yerleşke düzenlerini, materyal kültürünü, kullanılan teknolojileri, defin uygulamalarını, ritüelistik faaliyetleri ve siyasi organizasyonu etkilemiştir.

Güneydoğu İngiltere'de tunç ve altın sikkelerin yayılmaya başlaması M.Ö. 150 dolaylarına denk gelir. İlk metal sikke örnekleri Fransa'dan getirilmiş, bir süre sonra da taklitleri üretilmeye başlamıştır. Demir Çağı'nın sonuna gelindiğinde altın ve gümüş sikkeler Güney ve Doğu İngiltere'nin hemen her yerine yayılmış durumdadır; hatta en uçtaki güneydoğu bölgelerde tunç sikkeler de para sirkülasyonunun içindedir. Değerleri yüksek olan altın, gümüş ve erken dönem tunç sikkeler, ticari işlemlerden ziyade siyasi amaçlarla kullanılmaktadır. Kümelenmiş evlerden oluşan yerleşim yerlerinde ortaya çıkan küçük boyutlu tunç sikkelerin ise bu bölgelerde para temelli bir değiş-tokuş sistemine geçildiğine dair bir işaret olabileceği düşünülmektedir.

Şarap taşımakta kullanılan Roma amforaları, M.Ö. 100 dolaylarında ilk olarak Güney İngiltere ardından Güneydoğu İngiltere tarafından it-

hal edilmeye başlamıştır. M.Ö. 1. Yüzyılda Britanyalılarca benimsenen ölü yakma geleneği, çömlekçi çarkında üretilen çanak çömlekler ve tapanaklar, Avrupa kökenli unsurlardır. Bu dönemde ayrıca, kılıç ve broş tasarımı gibi diğer bazı alanlarda Avrupa modası takip edilmeye başlamış; Roma'ya özgü şarap kadehleri ve banyo maşrapaları ithal edilmiş; M.Ö. 20 yılı itibarı ile de sofrta takımları ithal edilip, taklitleri üretilir olmuştur. Yenilikler arasında yerlerini almış olan bronz banyo takımları ve kozmetik malzemeleri gibi diğer bazı materyaller, temizlik ve vücut bakımı konularındaki algıların değiştiğini gösterir niteliktedir.

Yerleşim biçimleri açısından en belirgin değişiklik; ülkenin güneybatı kesimlerinde kurulan oppida tipi yerleşkelerdir. Manzaraya bambaşka bir boyut kazandıran bu yerleşkeler aynı zamanda siyasi ve dini aktivitelerde çarpıcı değişikliklerin meydana geldiğini işaretçisidir.

Güney ve Doğu İngiltere arkeolojisinin böylesine bir değişime uğramasının altında yatan nedenler uzun yıllardır tartışılmaktadır. Eski yorumlara göre değişimlerin kökeni, Jül Sezar'ın Galya'yı kuşatmasının hemen öncesinde veya sonrasında Avrupa Anakarası'nda ikamet etmekte olan bazı grupların Britanya'ya göç etmelerine dayandırılmaya çalışılmıştır. Oysaki değişikliklerin yapısı ve kronolojisi böyle bir fikri destekler nitelikte değildir. Son dönemlerde yapılan yorumlar; giderek genişlemekte olan Roma İmparatorluğu'nun siyasi ve ekonomik alanlardaki etkisinin kendi sınırları dışındaki bölgelere yayılmış olması yönündedir. Bu fikre karşı çıkan bazı araştırmacılar sırayla Roma'dan ithal edilen malların miktarlarını ve önemlerini mercek altına yatırmış, Britanya'ya biçilen bu pasif rolü kabul etmeyi reddederek, Roma dünyasından en iyi şekilde faydalanmanın önünü açan toplumsal örgütlenmenin yerel bazda değerlendirilmesinin önemini vurgulamışlardır.

Roma imparatorluğunun milattan önceki ikinci yüzyılın sonları ve birinci yüzyıl boyunca sınırlarını genişletmesine bağlı olarak siyasi yapısı değişen Batı Avrupa ile ilişkiler, yerel bağlamdaki gelişmeler ile bir arada değerlendirildiğinde, ortaya gerçekten karışık bir resim çıkmaktadır. Tüm bu gelişmelerin bir hayli uzun bir sürece yayıldığını belirtmek gerekir. Yerli Demir Çağı toplumlarının Orta Demir Çağı itibarı ile başlayan gelişme süreci; yalnızca daha profesyonel bir düzleme çekilen üretim, tarımsal genişleme ve yerleşke düzenlerinin değişimi gibi faktörlerde değil, üretim mallarının sayısındaki inanılmaz artışta da kendini göstermektedir. Roma mallarının ithal edilerek taklitlerinin üretil-

meye başlaması da anlık değil, uzun süreli bir gelişmedir. Öte yandan, fetihler sonrasında hüküm süren koşulları fetihler öncesindeki koşullarla karıştırmamak gerekir. Şöyle ki; bir Demir Çağı yerleşkesi olan Verilamium'un (St Albans) fetihlerden sonra bir Roma kenti haline gelmiş olması, Verilamium'un fetihler öncesinde de bir "kent" statüsünde bulunduğu anlamına gelmez. Cevaplanmak üzere bekleyen diğer bir soru da arkeoloji kayıtlarında görülen değişimlerin gerçekten sosyal ve ekonomik organizasyonun uğradığı değişiklikleri mi yoksa kültürel pratiklerimi yansıtıyor olduğudur. Siyasi açıdan bakıldığında, zengin mezarların ve sikkelerin ortaya çıkışı, hatta Yunan yazarların verdikleri bilgiler, hiyerarşik bir düzende organize olan ve krallar tarafından yönetilen yeni kabile toplumlarının ortaya çıktığına işaret eder gibidir. Ama belki de, zaten var olan bu sosyal organizasyonun, ölü gömme ve zenginlik belirtisi eşyaları adak çukurlarına istifleme geleneği daha önce var olmadığı için, arkeoloji kayıtları arasında gün yüzüne çıkma ihtimali olmamıştır. Yani; aslında siyasi ve sosyal organizasyonda değişiklik olmamış ama Romalıların yeme içme alışkanlıklarının (örneğin, şarap içme, Roma tarzı sofra takımları kullanma vs.) ve temizlik alışkanlıklarının (vücut bakımı, kozmetik ürünleri vs.) benimsenmesi şeklinde kendini gösteren bir kültürel dönüşüm söz konusu olmuştur.

M.Ö. 55-54 yıllarında Sezar Britanya'yı işgal ettiğinde ülke zaten yüzyıl kadar bir süredir Avrupa anakarasındaki gruplarla etkileşiminden kaynaklanan, siyasi ve ekonomik bir dönüşümün içine girmiş durumdadır. Sezar'ın istilaları, Britanya'yı -en azından Güneydoğu İngiltere'yi- Roma toplumu ile daha fazla yakınlaştırmış, bu durumun da yerli topluluklar üzerine büyük bir etkisi olmuştur. M.S. 43 yılında son Roma işgali yaşandığında Güneydoğu İngiltere hızla düşerken, kuzey ve batı bölgelerde daha güçlü bir direniş sergilenmiştir. İngiltere ve Galler'in kontrol altına alınması için uzun yıllar harcanmış, hatta bir keresinde İskoçya bütünüyle Roma himayesi altına alınmış olmasına rağmen Britanya'nın tek bir seferde bütün olarak fethedilmesi asla söz konusu olmamıştır.

Ayrıca bkz. **Maiden Kalesi** (1. Cilt, 1. Bölüm); **Flag Fen** (3. Cilt, 5. Bölüm); **Oppida** (3. Cilt, 6. Bölüm); **Tepekaleler** (3. Cilt, 6. Bölüm); **Demir İşçiliği** (3. Cilt, 6. Bölüm); **Demir Çağı Avrupası'nın Madeni Paraları** (3. Cilt, 6. Bölüm); **Demir Çağı'nda Sosyal Organizasyon** (3. Cilt, 6. Bölüm); **Danebury** (3. Cilt, 6. Bölüm); **Tarım** (3. Cilt, 6. Bölüm).

KAYNAKÇA

Champion, T. C., and J. R. Collis, eds. *The Iron Age in Britain and Ireland: Recent Trends*. Sheffield, U.K.: J. R. Collis, 1996.

Creighton, J. *Coinage and Power in Late Iron Age Britain*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2000.

Cunliffe, Barry W. *Iron Age Communities in Britain: An Account of England, Scotland, and Wales from the Seventh Century B.C. until the Roman Conquest*. 3d ed. London: Routledge, 1991.

———. *Danebury: Anatomy of an Iron Age Hillfort*. London: Batsford, 1983.

Gwilt, Adam, and Colin Haselgrove, eds. *Reconstructing Iron Age Societies: New Approaches to the British Iron Age*. Oxford: Oxbow, 1997.

Hambleton, Ellen. *Animal Husbandry Regimes in Iron Age Britain: A Comparative Study of Faunal Assemblages from British Iron Age Sites*. BAR British Series, no. 282. Oxford: Archaeopress, 1999.

Haselgrove, Colin. "The Iron Age." In *The Archaeology of Britain: An Introduction from the Upper Palaeolithic to the Industrial Revolution*. Edited by John Hunter and Ian Ralston, pp. 113–134. London: Routledge, 1999.

Hill, J. D. *Ritual and Rubbish in the Iron Age of Wessex: A Study on the Formation of a Specific Archaeological Record*. BAR British Series, no. 242. Oxford: Tempus Reparatum, 1995.

James, Simon, and Valery Rigby. *Britain and the Celtic Iron Age*. London: British Museum Press, 1997.

Morris, Elaine L. "Production and Distribution of Pottery and Salt in Iron Age Britain: A Review." *Proceedings of the Prehistoric Society* 60 (1994): 371–393.

Piggott, Stuart. *The Druids*. New York: Thames and Hudson, 1985.

Sharples, Niall M. *English Heritage Book of Maiden Castle*. London: Batsford, 1991.

Stead, I. M. *Celtic Art: In Britain before the Roman Conquest*. 2d ed. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996.

———. "The Snettisham Treasure: Excavations in 1990." *Antiquity* 65 (1991): 447–465.

Whimster, Rowan. *Burial Practices in Iron Age Britain: A Discussion and Gazetteer of the Evidence c. 700 B.C.–A.D. 43*. BAR British Series, no. 90. Oxford: British Archaeological Reports, 1981.

DANEbury

BARRY CUNLIFFE

Demir Çağı'na ait tepe-kalelerden biri olan Danebury, Batı Hampshi-re'in kalkerli arazisine tepeden bakmaktadır. Deniz seviyesinden yalnızca 142 metre yükseklikte yer alan tepedale (çok yükseğe kurulmamış olmasına rağmen) kilometrelerce uzaklıktan seçilebilmekte ve bulunduğu tepenin en üst noktasından etrafa bakıldığında çevresindeki araziye yayılmış haldeki diğer tepe-kaleler rahatlıkla görülebilmektedir. (bkz. Resim 1).

Tepenin doğu-batı doğrultusundaki sırtına inşa edilmiş olan toprak istihkam duvarları arkeolojik anlamda oldukça iyi korunmuş durumdadır. Danebury'de 3 adet çember biçimli savunma hattı tespit edilmiştir. Ana savunma hattını oluşturan en içteki çember yaklaşık 5 hektarlık bir alanı çevrelemektedir. İlk inşa edildiği sırada karşılıklı iki kenardan giriş açıklığı bulunan tepekalenin, bir süre sonra batı kanadındaki girişi kapatılmış, doğu kanadındaki giriş ise dışa doğru iki üçgen oluşturacak şekilde tasarlanmış siperlerle kuvvetlendirilmiştir (ç.n. İngilizce'de bu yapılara *hornwork* adı verilir). Aynı şekilde iki giriş kapısı bulunan orta çember, yüksek ihtimalle büyük ve küçükbaş hayvanları toplandıkları bir ağıl olarak kullanılmıştır. Geç Tunç Çağı'na (M.Ö. 100-700 arası) tarihlenen en dış çember, aralarında en eski ve görece en zayıf olanıdır. İki tarafında da alçak höyükler oluşmuş bir hendek biçiminde

Resim 1. Danebury'deki 1978 tarihli kazı çalışmalarını gösteren hava fotoğrafı.
Fotoğrafçı: Barry Cunliffe. Danebury Trust'ın izniyle yayınlanmıştır.

olan bu çember düz bir geçiş yoluyla doğu kanadının birkaç kilometre ötesinde yer alan Itchen Nehri'ne bağlanır.

Danebury'deki kazı çalışmaları 1969 başlayıp 1988 yılına kadar yıllık olarak devam etmiştir. 20 seans süren çalışmalar boyunca; giriş yerleri incelenmiş, çember hatları katmanlarına ayrılmış ve ana savunma hattı olduğu düşünülen iç çemberin çevrelediği alanın %57'sinin kazıları tamamlanmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla ilk olarak Geç Tunç Çağı'nda kullanılan yerleşkenin ahşap kazıklarla desteklenen, en dıştaki savunma hattı M.Ö. 6. Yüzyılda inşa edilmiştir. Bundan yaklaşık 100 yıl kadar sonra iç kısma, oldukça derin bir hendek ve hendeğe cephe oluşturan ahşap bir rampadan oluşan yeni bir savunma hattı inşa edilmiştir. Bu aşamada, yapıya erişim iki ayrı girişten sağlanmaktadır. Siperler ve kapılar pek çok kez tadilattan geçmiştir, ancak en kritik müdahale M.Ö. 300 civarlarında yapılmış, rampanın yüksekliği artırılarak oldukça dik bir hale getirilmiş, hendek de derinleştirilerek "V" şeklinde bir şekil alması sağlanmıştır. Hendeğin dibinden rampanın en yüksek noktasına kadar olan yükseklik 6 metredir. Bu aşamada güneybatı girişi kapatılmış, doğu girişi ise büyük ölçüde genişletilmiştir. Bu dönemden sonra tepekaledeki nüfus sayısı en yüksek seviyeye çıkmıştır. Hazin son M.Ö.

1. Yüzyılın ilk yarısında gelmiş, bu dönemde ana giriş kapısının bir yangınla yıkıldığı hatta halkın büyük bir kısmının katledilmiş olabileceği tespit edilmiştir. Daha sonraları, yerleşke yaklaşık 50 yıl kadar kullanılmaya devam etmiştir, ama çok seyrek bir faaliyet söz konusu olduğu için bunun eski yerleşim bölgesinin içinde bulunan tapınağın kullanılmaya devam etmesi ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir.

M.Ö. 500 ila 50 yılları arasında iskân edilmiş olan tepekalede ilk zamanlardan itibaren iki ana kapı arasında uzanan bir ana cadde ile ona bağlı tali sokaklardan oluşan bir yol sistemi kullanılmıştır. Güneydoğu kapısının kapatılmasından sonra bile bu cadde ana yol olarak kullanılmaya devam etmiştir. Caddenin ana giriş kapısının hemen önünden başlayarak ayrılan kolları, tepenin doruk noktasına doğru kıvrılan, iç içe halkalar şeklinde bir görüntü sergilemektedir. Sokak aralarında çember planlı evler, dikdörtgen planlı ahşap depo birimleri ve çok sayıda saklama çukuru bulunmaktadır. Tepekalenin merkezinde yer alan ve ana kapıdan rahatlıkla görülecek şekilde kümelenmiş olan dikdörtgen yapılar büyük ihtimalle bir tapınak kompleksidir.

Bütün yerleşim yılları boyunca, yerleşkedeki binaların yerleri, içlerinde yürütülen aktivitelerin niteliğine göre belirlenmiş gibi görünmektedir. Her iki kapının da açık olduğu ilk dönemlerde ana caddenin güney tarafı evlere, kuzey tarafı ise depolama birimlerine ayrılmışken, güneybatı kapısı kapatıldıktan sonra önemli bir konsept değişikliği ile evler kuzeye, depo birimleri güneye taşınmıştır.

Son iki yüzyıl boyunca yerleşke yaşamında oldukça sıkı bir düzenlilik hakimmiş gibi görünmektedir. Sokakların iki yanına yan yana sıralanmış 4 veya 6 direkli depo binaları defalarca elden geçirilip tamir edilmiş, hatta rampaların hemen bitişiğinde, çember planlı evlerin kümelendiği ve stratigrafik delillerin oldukça iyi korunduğu bölgede tam olarak 6 ayrı tamirat aşaması saptanmıştır. Bu bölgede pek çok münferit inşaat arazisi bulunur. Yapısal öyküleri farklı farklı olmasına rağmen mekânsal kimlikleri korunmaya çalışılmış olan bu araziler uzun süreler boyunca tek bir aile veya kişi tarafından sahiplenilmiş olmalıdır. Bu tarz düzenlemeler, üst düzey bir merkezi kontrolün işaretçisi olabilir.

Yerleşkede en sık karşılaşılan yapılar, sayıları bini aşkın depolama çukurlarıdır. Bu çukurlar çoğunlukla hasat zamanı ile bir sonraki ekin zamanı arasındaki dönem boyunca tahıl tohumlarının saklanması amacıyla kullanılmıştır. Yapılan deneylerden anlaşıldığı kadarıyla bir çukur

ne kadar iyi kapatılır ve hava alması engellenirse, tohumlar o kadar iyi korunmakta, taze ve verimli kalmaktadır. Çukurların pek çoğundan insanların tohumları çukurun içinden alıp ekmeye götürmeden hemen önce, verimli bir hasat olması umuduyla, toprak ve verimlilik tanrılarına adaklar bıraktıklarına dair deliller çıkarılmıştır. Çeşitlilik gösteren adaklıkların arasında alet takımları, çanak-çömlekler, bütün veya parçalarına ayrılmış hayvan iskeletleri ve insan kalıntıları yer alır.

Tepekale'de demircilik, tunç kalıpcılığı, marangozluk, sepet örgütülüğü, yünden iplik üretimi ve tahıl öğütücülüğü gibi faaliyetler yürütüldüğüne ve kıyı kesimlerden getirilen tuz, demir külçeler ve kil taşı bilezikler de dahil olmak üzere çeşitli malların temini ve dağıtımını konusunda karmaşık bir alış-veriş sisteminin gelişmiş olduğuna dair pek çok delil bulunmaktadır. Ölçüleri konusunda oldukça titiz davranılarak üretilmiş çok sayıdaki taş ağırlıktan anlaşıldığı kadarıyla dikkatli bir ölçüm sistemi işlemektedir. Büyük olasılık tepekale, en gelişmiş olduğu dönemde, çok daha geniş topraklarda yaşayan insan topluluklarına hizmet eden merkezi bir dağıtım yeri niteliği kazanmıştır.

Danebury civarındaki diğer bir takım Demir Çağı yerleşkelerinde yapılan kazılar sonucunda tepekalenin ilk yıllarında çevresinde bulunan çiftliklerin, M.Ö. 300 civarında yerleşkenin yeniden düzenlenmesinin ardından, boşaltılmış olduğu tespit edilmiştir. Bu bilgi, bahsi geçen tarihten itibaren yerleşke nüfusunda bir patlama yaşandığı gerçeği ile örtüşmektedir. Belli ki civar köylerde yaşayan topluluklar tepekalenin savunma duvarlarının içine çekilerek birleşmişlerdir. Bu durum, bölgede baş gösteren bir savaş ortamına işaret edebileceği gibi geniş çaplı bir merkezileşmeye kapı açan bir sosyo-ekonomik değişimin gerçekleştiği şeklinde de yorumlanabilir.

Ayrıca bkz. *Tepekaleler* (3. Cilt, 6. Bölüm).

KAYNAKÇA

Cunliffe, Barry. *Danebury Hillfort*. Stroud, U.K.: Tempus, 2003.

———. *Danebury: An Iron Age Hillfort in Hampshire*. Vol. 6, A Hillfort Community in Perspective. Council for British Archaeology Research Report 102. London: Council for British Archaeology Research, 1995.

İRLANDA'DA DEMİR ÇAĞI

BERNARD WAILES

İrlanda'da Demir Çağı'na ait arkeolojik kazı alanları son derece az sayıda olduğu ve dolayısıyla ciddi tarihlendirme problemleri bulunduğu için mevzu üzerine yorum yapmaya yetecek kadar tutarlı bir çatı oluşturmak zordur. Demir Çağı'na ait buluntu toplulukları Orta Çağ İrlanda'sına ait zengin ve sayıca üstün arkeolojik materyal denizi içinde kaybolmakta, bu durum, Demir Çağı arkeolojisini yorumlamayı daha da zorlaştırmaktadır. Yine de hava fotoğrafçılığı, jeofiziksel araştırma yöntemleri, su altı ve sulak alan (turba bataklıkları vs. gibi) keşifleri gibi yöntemler kullanarak araştırmalarına devam eden arkeologların sayısı giderek artmaktadır. Yürütülen çalışmalarda Orta Çağ İrlanda'sına ait yazılı ve diğer arkeolojik delillerin göz ardı edilmesi söz konusu değildir ancak Demir Çağı İrlanda'sı için tutarlı bir arkeolojik formül geliştirmenin mümkün olduğu inancı gün be gün güçlenmektedir.

KRONOLOJİ

Başlamadan önce terminoloji konusunda bir uyarı yapmamız yerinde olacaktır. Bu makalede "Orta Çağ" terimi M.S. 500 ila M.S. 1500 arası-

* Bu bölümün devamında İrlanda Kraliyet Yerleşkeleri başlıklı makale yer almaktadır.

Demir Çağı İrlanda'da bazı yerleşim yerleri

nı tanımlamak amacıyla kullanılmıştır. İrlanda literatüründe arkeologlar genellikle, M.S. 5. Yüzyıl ile M.S. 8. Yüzyıl arasını tanımlamak için “Erken Hristiyanlık Dönemi”; M.S. 800-1169 arasını tanımlamak için “Hiberno-Norse” veya “Viking Dönemi”; M.S. 1169-1172 arasını tanımlamak için ise Anglo-Norman istilalarıyla başladığı kabul edilen “Orta Çağ” terimlerini kullanır. Bizim açımızdan, M.Ö. 700 dolaylarında sona ermiş olan Geç Tunç Çağı ile Erken Hristiyanlık Dönemi arasında yaşanmış olan Demir Çağı’nı 3 evrede değerlendirmek doğru olacaktır. M.Ö. 700-300 arasına denk gelen Erken Demir Çağı üzerine ulaşılabilen neredeyse hiçbir arkeolojik kayıt bulunmamaktadır. La Tene Dönemi olarak da adlandırabileceğimiz Orta Demir Çağı M.Ö. 300’den M.S. 1. Yüzyıla kadar sürmüştür. Bu dönemde pek çok yerleşkede önemli inşaatlar yapılmış, sonrasında Erken Hristiyanlık döneminin içene kadar sızacak olan La Tene Sanatı ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Geç Demir Çağı, ya da Roma Demir Çağı, Roma Dünyası ve Britanya ile kurulan ilişkilerle karakterizedir. Bu ilişkiler sonucunda İrlanda’ya pek çok Britanya ve Roma malı girmiştir. Yazının kullanılmaya başlaması da

yine Geç Demir Çağı dönemine denk gelir ve bu dönem M.S. yaklaşık 431/432 yıllarında, Hristiyan dininin yayılması konusundaki ilk çalışmaların başlamasıyla sona ermiştir.

Arkeologlar, üslupbilim analizleri ve karşılaştırmalar üzerine dayalı, geleneksel tarihlendirme metotlarına hala sıkı sıkıya bağlıdır. Geç Tunç Çağı'nın kapanış dönemi olan Dowris Evresi M.Ö. 700 dolaylarına tekabül eder. Bu evrenin hemen sonrasına ait olup da düzgün bir şekilde tarihlenebilen ilk obje; Roscommon Kontluğu'ndaki Knock köyünde ortaya çıkan ve Rhineland bölgesindeki emsalleriyle büyük bir paralellik sergileyen, La Tene tarzı süslemelerle bezenmiş altın tork (gerdanlık) olup, M.Ö. 300 dolaylarına tarihlidir. Derry Kontluğu'ndaki Broighter yakınlarında ortaya çıkan bir istif çukurunda da üzerinde La Tene süslemeleri bulunan diğer bir altın tork ve M.Ö. 1. Yüzyıl veya M.S. 1. Yüzyıla ait olabilecek, Akdeniz'e özgü altın bir kolye bulunmuştur. Roma İmparatorluğu'nun M.Ö. 1. Yüzyılda Galya'yı M.S. 1. Yüzyılda ise Britanya'yı ele geçirmesinin ardından Romalılarla kurulan iletişimin artması sonucunda İrlanda'da sikkeler ve çanak çömlekler gibi Roma malları görülmeye başlamıştır. Fakat genellikle yerleşim birimlerinden izole edilmiş istif çukurlarında ortaya çıkmakta olan sikkelelerin sayısı az, çanak-çömlekler de oldukça nadirdir.

İrlanda'daki Demir Çağı kalıntıları üzerine radyo karbon analizleri de uygulanmıştır, ancak ağaç-halkalarının incelenmesi metoduna dayanan dendokronoloji analizlerinin, üzerinden yüzyıllar geçmiş radyokarbon tarihlerinin analizinden daha tutarlı olduğu tespit edilmiştir. İrlanda'daki meşe ağaçlarının dendokronolojik halka sayıları, bir ağacın yaşamının tam olarak hangi yılda sona erdiğinin tespiti açısından mükemmeldir. Ayrıca, ahşap materyallerin uzun süreli korunmasını sağlayan sulak alanların İrlanda'nın hemen her yerine yayılmış olması, dendokronoloji analizlerinin ülkedeki çoğu arkeolojik kazı alanına uygulanabilir bir nitelik katmaktadır. Dendokronoloji analizleri ile radyokarbon tarihleme analizlerinin arasındaki tutarlılık farkı en iyi Armagh Kontluğu'ndaki Navan kazı alanında görülür. Burada 4. Katmana ait bir kalas kalıntısı bulunmuştur. Radyokarbon analizlerine göre bu kalas M.Ö. 180 ile M.Ö. 100 arasında bir tarihe denk gelmekteyken; dendokronoloji analizleri M.Ö. 95 (belki de M.Ö. 94'ün ilk başları) gibi kesin bir tarih ortaya koymuştur.

DEMİR ÇAĞI ARKEOLOJİK SİTLERİNİN BELİRLENMESİ

İrlanda'da Demir Çağı tarihli arkeolojik sitlerinin azlığı iki sebebe dayanmaktadır. Birincisi; tarihi belirlenemeyen sitlerin sayısı bir hayli fazladır. Bu noktada en büyük tartışma, çember-kale höyüklerinin hepsinin Erken Orta Çağa mı ait olduğu, yoksa aralarından bazılarının Demir Çağı'na ait olup olamayacağı konusundadır. Bugüne kadar kazılmış olan höyükler arasında tarihlendirilmesi tamamlanmış olanların (ki çoğu tarihlendirilememektedir) neredeyse hepsinin Erken Orta Çağ dönemine ait olduğu tespit edilmiştir. Bugüne kadar 30 binden fazla çember-kale höyüğünden yalnızca %1 kadarında kazılar yürütülebilmiştir ki bu da istatistiksel anlamda yeterli bir numune oluşturmamaktadır. Dahası, detaylı bir incelenmeye tabi tutulmadığı sürece çember-kale höyükleri ile karıştırılabilecek pek çok yapı bulunmaktadır (örneğin; henge adı verilen çember planlı dikili taş höyükleri, çember Tümülüsler, küçük manastırlar vb.).

İkincisi; İrlanda'da yürüyerek saha taraması yapmak mümkün değildir. Basitçe, sürülmüş toprak zeminde yürüyerek etrafa bulunabilecek arkeolojik eserlerin, tipik olarak da çanak-çömlek kırıklarının araştırılmasına dayalı olan bu yöntem, dünyanın diğer bölgelerinde başarılı sonuçlar veriyor olsa da İrlanda arazilerinin çoğu işlek durumdaki otlaklar ve geniş bataklıklardan oluştuğu için bu mümkün olamamaktadır. Dahası, Demir Çağı kelimenin tam manasıyla akeramik (ç.n. akeramik: seramik eserlerin var olmaması durumu) bir evredir, yani; kazı alanlarında tanımlayıcı nitelikte (diyagnostik) seramik eser bulmak neredeyse imkânsız, tanımlayıcı metal eşya bulmak ise düşük ihtimallidir.

ERKEN DEMİR ÇAĞI (YAKLAŞIK M.Ö. 700 - 300 ARASI)

Bu döneme ait arkeolojik materyal öylesine azdır ki, üzerinde konuşmaya geçecek yalnızca 2 kazı alanı bulunmaktadır. Bunlardan ilki Sli-go Kontoluğu'ndaki Rathinaun kasabasında yer alan carannogdur (ç.n. crannog: kara ile bağlantısı bulunan, üzerine ev inşa edilmiş insan yapımı ada). Burada 2 yerleşim katmanı tespit edilmiştir. Birinci katmanda yalnızca Geç Tunç Çağı'na özgü Dowris tipi çanak çömlek kalıntıları yer alırken, ikinci katmanda Dowris tipi çömleklere bir takım demir eşyalar da eşlik etmektedir. Öyleyse, Rathinaun'daki yerleşke, Tunç Çağı ile Demir Çağı arasındaki geçiş dönemine, yani; M.Ö. 8. Yüzyıl ile

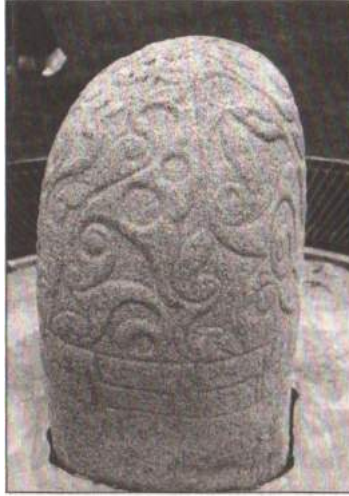
7. Yüzyıl arasında bir döneme ait olmalıdır. Fakat radyo karbon analizlerinin gösterdiğine göre burada M.Ö. 5. Yüzyıl öncesine kadar herhangi bir yerleşim söz konusu değildir.

İkinci kazı alanı Navan kasabasında bulunur. Aynen Rathtinaun'da olduğu gibi burada da 3. Katman Dowris tipi çömlekler ve bir takım demir nesneler ihtiva etmekte, fakat radyo karbon analizleri M.Ö. 4. Yüzyıl ile M.S. 1. Yüzyılın ilk zamanları aralığında bir tarihe işaret etmektedir. Dendokronoloji analizleriyle tam olarak M.Ö. 95 yılına ait olduğu tespit edilen 4. Katman (ya da 4. yerleşim evresi) 3. evrenin hemen ardından başlamıştır. Bu durumda 3. Evrenin neredeyse M.Ö. 100 yılına kadar sürmüş olması gerekir. Burada görülen tarihlendirme problemleri günümüzde hala çözülememiştir, dolayısıyla İrlanda'daki Erken Demir Çağı konusunda net bir bilgi yoktur.

ORTA DEMİR ÇAĞI (YAKLAŞIK M.Ö. 300- M.S. 100 ARASI)

Bu evrenin başlangıcı, M.Ö. 300'lerde ülkede La Tene sanat akımının ilk defa görülmeye başlamasıyla ilişkilendirilmektedir. İrlanda'daki La Tene süslemeli Demir Çağı eserlerinin hemen hemen hepsi adanın kuzey yarısında ortaya çıkmıştır. Bu durumun sebebi; bölgenin İrlanda Denizi'nin hemen berisindeki Kuzey Britanya'ya ve Galler'e yakın olmasıdır. İrlandalı ustaların yalnızca iyi birer taklitçi olarak kalmayıp, Britanya tipi süslemeleri kendi tarzlarında geliştirerek, tamamen İrlanda'ya özgü eserler de üretmişlerdir. Örneğin Y-biçimli objeler, Monasterevin diskleri, Petri ve Corc taçları ile ayakkabı tokası oldukları düşünülen bir takım objeler tamamen İrlandalı ustalara özgü eser örnekleridir. Avrupa'nın diğer bütün bölgelerinde olduğu gibi burada da La Tene sanatı, yüksek statülü insanlar için üretilmiş olan metal eşyalar üzerinde görülür. Arkeolojik buluntular arasında tunçtan yapılmış at gemlerinin sayısı oldukça fazladır. Bazıları çiftler halinde bulunan bu gemler, aynen Britanya ve Avrupa anakarasında olduğu gibi Demir Çağı İrlanda'sında da çift atlı savaş arabalarının kullanılmış olduğuna işaret eder. Y biçimindeki gizemli objelerin de çiftler halinde bulunmasından dolayı, bu objelerin de savaş arabası koşum takımlarının birer parçası olabileceği düşünülmektedir. Buluntular arasında demir mızrak başları ile tunç mızrak sapları da yer alır.

(Oldukça etkileyici biçimde süslenmiş tunç kınlara bakılırsa, bir savaş-

Şekil 1. Turoe Stone, County Galway, İrlanda. Granit bir kaya üzerinde La Tène sanatının mükemmel bir örneği. Bernard Wailes'in izniyle yayımlandı.

çının sahip olduğu kılıç onun medar-ı iftihar sayılmaktadır. Üslup bakımından, M.Ö. 3. Yüzyıldan M.Ö. 2. Yüzyıla kadar Avrupa kıtasında üretilmekte olan kılıçlara benzeyen İrlanda kılıçları 37-46 cm arasındaki bıçak kısımları ile oldukça kısa sayılabilecek silahlardır. Böylesine kısa kılıçların, eğer uzun hançerler olarak kullanılmadıysa, ne şekilde kullanılabilmiş oldukları merak konusudur. Bu güne kadar bulunan tüm kılıçlar ve kınlar arasında kesine yakın bir tarihlendirilebilir olan tek eser Knocklaulin kazılarında ortaya çıkan kılıçtır. Kılıcın M.Ö. 1. Yüzyıl veya M.S. 1. Yüzyıla ait olduğu tahmin edilmektedir.

Aslında La Tène sanatının en çok kişisel eşyalar ve süs eşyaları üzerinde görüldüğü doğrudur fakat İrlanda'da, La Tène üslubu ile süslenmiş 5 adet yekpare taş ortaya çıkmıştır. Bu taşlar arasında en ustaca süslenmiş olanı Galway Kontluğu'ndaki Truoie kazı alanında bulunan taş yapıttır (bkz. Resim 1). Ayrıca yine La Tène tarzı süslemelerle bezenmiş çok sayıda öğütme taşı bulunmuştur. İnsan başı formundaki bazı taş eserler de Demir Çağı'na ait kabul edilir fakat İrlanda'daki bu taş figürler diğer yerlerdeki Demir Çağı'na özgü insan tasvirlerinin karakteristik özelliklerini tam olarak yansıtmamaktadır.

Döneme ait bezemeli metal eşyaların neredeyse tamamı bataklık ve göllerde, tesadüfi bir şekilde bulunmuştur. Metal nesnelerin adak olarak gömülmesi geleneği, Britanya ve Avrupa Kıtası'nda da görülmektedir. Buralarda mezarlara da metal eşya bırakılması söz konusu olduğu için tarihlendirme çalışmaları büyük bir kolaylıkla yapılır. İrlanda'da ise bu tip eserlere yalnızca birkaç mezarda rastlanmış, sayıca az olan kazı sitlerinde ise kelimenin tam anlamıyla hiç bir metal eser bulunamamıştır. Bu durum, erişilebilen metal eserlerin tarihlendirilmesini de Demir Çağı yaşamıyla bağlantılandırılmasını da iki kat zor hale getirir.

Orta Demir Çağı'na ait en karakteristik yerleşim birimleri Kraliyet Yerleşkeleri adı verilen yerleşkelerdir. İnşa edildikleri alana hakim konumları ve büyüklükleri, bu yerleşkelerin, Orta Demir Çağı'nın en önemli yerleşim birimlerinden biri olduğunu ve geniş kitlelerce benimsenen törensel ve ritüelistik faaliyetlere ev sahipliği yaptığını gösterir şeklindedir. Fakat bütün ihtişamlarına rağmen, Kraliyet Yerleşkelerinde yüksek-statünün göstergesi değerli eşyalara rastlanmamıştır. Bu tarz eşyaların sulak alanlardaki adak gömülerine bırakıldığı düşünülmektedir. 19. Yüzyılda, Navan kazı alanının aşağısındaki Loughnashade Gölü'nde La Tene üslubu ile süslenmiş 4 adet tunç trompet bulunmuştur. Navan kazı alanının B kanadının 3. katmanında da oldukça egzotik bir obje ortaya çıkmıştır. Radyo karbon analizlerine göre M.Ö. 390-20 arasında bir tarihe ait olması gereken bu egzotik obje bir Berberi Maymununun kafatasıdır ve görünüşe göre anavatanı Kuzeybatı Afrika'dan İrlanda'ya kadar epeyce uzun bir seyahat etmiştir.

Navan kazı alanının 30 km güneyinde, Armagh Kontluğunda yer alan Dorsey yerleşkesi oldukça geniş ve asimetrik planlı, etrafı çevrili bir yerleşim birimidir. Belirli kısımları bataklık altında kaldığı için günümüze kadar ulaşabilen ahşap inşaat malzemelerinin dendrokronoloji analizleri, burada ilki M.Ö. 159-126 arasında, ikincisi ise M.Ö. 104-86 arasında gerçekleştirilmiş olan 2 ayrı inşaat evresi olduğunu göstermektedir. Dorsey, Black Pig's Dyke adı verilen, İrlanda boyunca doğudan batıya doğru ilerleyen toprak hendek sırasının bir bölümüne oldukça yakın bir pozisyonda yer alır. Bu toprak hendek sırasının radyo karbon analiz sonuçlarına göre M.Ö. 390-70 arasına tarihlenen kısmının Demir Çağı'nda Ulster sınırını belirlediği düşünülmektedir. İrlanda'da Demir Çağı'na ait olabileceği düşünülen pek çok toprak hendek sırası vardır ancak bu hendeklerden hiç biri tarihlendirilmemiştir. İrlanda'da den-

dokronoloji analizleri Demir Çağı'nı işaret eden, bataklık arazileri üzerine kurulu ahşap geçiş yolları bulunur. Bu yollardan en iyi bilineni Longford Kontluğu'ndaki Corlea Yolu'dur ve 2 km'den uzun olduğu tespit edilen yolda yürütülen kazılar sonucunda, birisi M.Ö. 156 ($\pm$ 9) tarihine diğeri ise M.Ö. 148 tarihine ait olan iki ayrı hat ortaya çıkarılmıştır. Yolun inşası için diğ er ağaç türleri ile birlikte 200 ila 300 arası yetişkin meşe ağacı kullanılmıştır.

Demir Çağı'nda Batı Avrupa arazilerinde baskın olarak görülen yerleşke tipi "tepekale"lerdir. Dolayısıyla İrlanda'daki sayıları 60-80 arasında olan tep ekale yerleşkesinin de bu döneme ait olduğu kanısına varılmıştır. Ancak, şu ana kadar kazılan az sayıdaki tep ekale yerleşkesinin hemen hepsi Demir Çağı'ndan ziyade Geç Tunç Çağı'na ait gibi görünmektedir. Üstüne üstlük, bu yerleşkeler hem büyüklük hem de şekil bakımından birbirlerinden oldukça farklıdır lar. Bazıları o kadar küçüktür ki; bu yapıların tepe doruklarına inşa edilen çember planlı kaleler veya kuleler olduğu düşünölmektedir. Bazıları ise oldukça geniş ve plan bakımından biçimsizdir. Çevrelerindeki hendeklerin 1 metreden küçük olduğu yerleşkeler de mevcuttur. Bu tarz yerleşkelerin "kale" tanımına uymadığı aşıkardır. Yani aslında, İrlanda'da bilindik anlamda "tepekale" yerleşkesi bulunup bulunmadığı tartışmalı bir konudur. Kıyı kesimlerinde, dağlık burunlara kurulmuş olan 250 adet kale tespit edilmiş; ancak kazıları tamamlanmış olan birkaç kale arasından yalnızca Kerry Kontluğu'ndaki Dunbeg köyünde ortaya çıkan kalıntıların tarihlendirilmesi yapılab ilmiştir. Burada yürütölen radyo karbon analizleri kalıntıların milattan sonraki ilk yüzyıllara, muhtemelen Geç Demir Çağı'na veya Orta Çağ'a ait olduğuna işaret etmektedir.

Arkeolojik kazı alanları arasında, bu dönemde yerleşke olarak kullanıldığı tespit edilmiş olan çok az birim vardır. Bu alanlardan biri Galway Kontluğu'nda, Feerwore kasabasında yer alan bir çember-kaledir ve burada M.Ö. 2. Yüzyıl ila 1. Yüzyıl arasına tarihlendirilen birkaç parça eser bulunmuştur. Radyokarbon analizleri sonucunda Orta Demir Çağı'na ait oldukları tespit edilen 2 adet deniz kabuklusu birikintisi ile Sligo Kontluğu sınırları içindeki Lough Gara Gölü'nde bulunan 2 adet crannog mevcuttur. Bir de, Mayo Kontluğu, Lislackagh bölgesinde, iç kısımdaki çembersel yapılarının radyokarbon tarihlemesi M.Ö. 200 ila M.S 140 arasına denk gelen küçük bir çember-kale bulunmaktadır. Geri kalan bir avuç arkeolojik kazı alanı ise Orta Demir Çağı ile Geç Demir Çağı kalın-

ularının birbirine karıştığı bir görüntü sergilemektedir. Orta Demir Çağı'ndaki günlük yaşantı konusundaki veriler az olsa da, görüldüğü kadarıyla bu dönemde oldukça büyük yapılar inşa edilmiştir. Dolayısıyla, bu yapıların inşasında çalıştırılmak üzere, bu alanda ustalaşmış, kalabalık insan grupları oradan oraya seyahat etmek durumunda kalmışlardır. Bu noktada, Navan Kazı alanının 4. katmanındaki inşaat evresi ile (M.Ö. 95) Dorsey'deki yerleşkenin ikinci evresinin (M.Ö. 104-86) hemen hemen eş zamanlı olarak gerçekleştirildiğini vurgulamak gerekir. İki bölgenin birbirine yakınlığına bakılırsa, buralarda yürütülen inşaat faaliyetleri aynı otorite tarafından yönetilmiş olmalıdır.

GEÇ DEMİR ÇAĞI (YAKLAŞIK M.S 100- 550 ARASI)

İrlanda'da Orta Demir Çağı ile Geç Demir Çağı'nı birbirinden ayıran keskin bir çizgi yoktur. Aslında ülkede M.Ö. 1. Yüzyıla ait olan Roma malları da bulunuyor olmasına rağmen Roma Dünyası ile kurulan yakın ilişkilerin kesin kanıtı niteliğindeki buluntuların tamamı M.S. 100 dolaylarına ait olduğu için Geç Demir Çağı'nın başlangıcını M.S. 100 civarı olarak kabul etmek yerinde olacaktır. Değerlendirilmesi gereken asıl konu ise Romalılar ile iletişime geçmenin İrlanda toplumundaki değişimleri ne ölçüde tetiklediğidir.

İrlanda'da bulunan roma materyallerini detaylı olarak inceleyen J. Donal Bateson, İrlanda'nın Roma'ya, Britanya ve Galya'dan daha yakın olmasına rağmen ülkedeki materyal sayısının şaşırtıcı derecede az olduğunu tespit etmiştir. Görünen o ki, İrlanda'ya ulaşan Roma mallarının sayısı aynı dönemde Almanya ve Güney Baltık bölgelerine ulaşan malların sayına kıyasla bir hayli düşüktür. İrlanda'ya getirilen Roma materyalleri kronolojik olarak iki gruba ayrılır. İlk kronolojik grup M.S. 1. Yüzyıl ile 2. Yüzyıl arasına, ikincisi M.S. 4. Yüzyıl ile 5. Yüzyıl arasına denk gelir. M.S. 3. Yüzyılda İrlanda'ya giren Roma mallarının sayısı oldukça azdır. Bu durum geniş alanlara yayılmış bir ekonomik kriz yaşandığına işaret ediyor olabilir. Söz konusu dönemde Avrupa ile Britanya arasındaki ticari ilişkilerde de belli bir gerileme yaşanmıştır. İlk kronolojik gruba ait materyaller arasında genellikle metal sikkeler, fibulalar (broşlar) ve az sayıda Galya'ya özgü Samian (*terra sigillata*) çanak-çömlekleri yer alır. Görüldüğü üzere bu grup, küçük ölçekli bir ticaretin işaretçisi gibidir. M.S. 4 ila 5. Yüzyıllar arasına denk gelen ikinci grup-

ta ise sikkelere ek olarak oldukça fazla sayıda gümüş külçe ve hasar görmüş (parçalarına ayrılmış) gümüş eşyalar yer almaktadır. Hasar görmüş olan gümüş eşyalar İrlandalı'ların yağmalardan elde ettikleri eşyalar olabilir. Zira dönemin Romalı yazarları sık sık, Roma himayesi altındaki Britanya topraklarının İrlandalılar tarafından yağmalandığından bahsetmektedir.

Kilkenny Kontluğu'ndaki Stonyford Kasabası'nda bulunan, mevhumun küllerinin cam bir kavanozda saklandığı, M.S. 1. Yüzyıla (veya 2. Yüzyılın başlarına)ait olan kremasyon gömüsü ile Wicklow Kontluğu'ndaki Bray kasabasında yer alan M.S. 2. Yüzyıl tarihli inhumasyon mezarlığı dönemin Roma'ya özgü defin adetlerinden izler taşımaktadır. Tahminlere göre bunlar ya Romalı göçmenlere ya da Roma'ya göç edip geri dönen İrlandalılara aittir. Dublin Kontluğu'na bağlı Lambay Adası'nda bulunan küçük bir inhumasyon mezarlığında M.S. 1. Yüzyılın sonlarında Britanya mezarlıklarında görülmekte olan bazı mezar hediyeleri çıkmıştır. Bu mezarlığın Roma İstilalarından sonra Britanya'dan kaçan mülteciler tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. Ölülerin uzunlamasına yatırıldığı mezarlar ile taş sayısı Geç Demir Çağ'ı boyunca giderek artmıştır. Roma İmparatorluğu'nda M.S. 2. Yüzyıl itibarı ile kremasyon geleneği terk edilip inhumasyon uygulamasına geçildiği için, aynı değişimin İrlanda'ya sıçramış olması olasıdır. Öte yandan, İrlanda mezarlarında mezar hediyesi bulunmadığı için, bu mezarların tarihlendirilmeleri gecikmiştir.

Romalılarla kurulan iletişime işaret eden diğer iki örnek Tipperary Kontluğu'ndaki Golden Köyü'nde ve Westmeah Kontluğu'ndaki Lough Lene Gölü'nde ortaya çıkmıştır. Golden'de kenarı Roma'ya özgü göz şeklinde bir damga ile mühürlenmiş taş bir tablet, Lough Lene Gölü'nde ise Akdeniz'de inşa edildiği belirlenen, tabanı düz bir kayık bulunmuştur. Yapımında kullanılan ağaçların radyo karbon analizleri M.Ö. 300-100 arasına denk gelse de, inşaat tekniğinden ve şeklinden anlaşıldığı kadarıyla kayığın Roma dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Zira bahsi geçen ahşap materyalin illa da ağaç kesilir kesilmez kullanılmış olması gibi bir zorunluluk söz konusu değildir.

Geç Demir Çağ'ı yerleşkelerine dair deliller azdır. Daha önce bahsi geçen iki çember-kale altında bulunan kalıntıların radyo karbon tarihleri M.S. 3 ila 7. Yüzyıllar arasına denk gelmektedir; Sligo Kontluğu'ndaki Knocknarea Dağı çevresinde ortaya çıkarılan çoğu yapı biriminin ise

M.Ö. 1. Yüzyıl ile M.S. 7. Yüzyıl arasına tarihlendiği tespit edilmiştir. Dublin Kontluğu'nda yer alan Drumanagh Kalesi'nde ortaya çıkan çanak-çömlek kalıntıları Galyahlara özgü *terra sigillata* tipi çömleklerdir ve M.S. 1. Yüzyıla aittir. Bu buluş, Drumanagh'ın bir ticaret istasyonu olduğu yönündeki varsayımları tetiklemiştir. Aslına bakılırsa, Britanya'lı mülteciler tarafından kullanıldığı düşünülen mezarlığın yer aldığı Lambay Adası'nın buraya yakınlığı da bahsi geçen teoriye bir destek oluşturmaktadır.

Meath Kontluğu'ndaki Tara Tepesi'nde Synods Kalesi adı verilen çember planlı bir yapı bulunmakta ve bu yapı son derece ilgi çekici kalıntılar içermektedir. Bulguların gösterdiğine göre kazı alanındaki 1. ve 3. arkeolojik katmanlar birer mezarlığa, 2. ve 4. katmanlar ise yüksek olasılıkla birer yerleşim birimine aittir. Buradan çıkarılan kalıntılar arasında M.S. 1 ve 2. Yüzyıllar arasına denk gelen, Galya'ya özgü *terra sigillata* tipi çanak-çömlekler, bir adet kurşun mühür, cam boncuklar ve demir kilitler yer alır. Tarihlendirmesi yapılabilen bütün nesneler M.S. 1. Yüzyıl ile 5. Yüzyıl arasına aittir. Bu nesnelerden bazılarının kesinlikle Roma kentlerinden getirilmiş olduğu tespit edilmişken, bir tanesinin bile İrlanda üretimi olmaması oldukça şaşırtıcıdır. Buranın, İrlanda'da bilinen en "Roma" kökenli yerleşim birimi olması gerekirken nasıl olup da gerçek Roma sitlerinden hiçbirine benzemediği, dolayısıyla da nasıl yorumlanması gerektiği çözülememektedir.

Geç Demir Çağı'nın sonlarına doğru, belki de M.S. 4. Yüzyıl dolaylarında, *ogham* adı verilen ilk yerli İrlanda yazıları ortaya çıkar. Enine ve dikine çizgilerden oluşan ogham alfabesinin köklerinin Roma alfabesine dayandığı düşünülmekte, yazıların genellikle anıtsal taşlar üzerinde görülüyor olması da Roma geleneklerinin bir yansıması olarak yorumlanmaktadır. Burada İrlanda dilinin tam olarak ne zaman ortaya çıktığı tartışmasına değinecek kadar vaktimiz olmasa da, bu dilin ilk yazılı kanıtlarının tarihi bellidir. Sonradan pek çoğu Latince'ye kopyalanmış olan yazıtlardan öğrendiğimiz diğer şey de, Britanya'da, özellikle Galler ve Güneybatı Britanya'da yaşamakta olan İrlandalıların varlığıdır.

SONUÇ

Tesadüfi keşiflerle ortaya çıkarılmış ve birbirleriyle ilişkilendirilemeyen buluntular ve güç bela yorumlanabilen verilerden de anlaşılacağı

üzere, İrlanda'da yaşanan Demir Çağı, bulanık bir resim sunmaktan öteye gitmemektedir. Tutarlı arkeolojik delillerin yalnızca geniş ölçekli kazılardan, örneğin bataklık ve sulak alan kazılarında geliyor olması şaşırtıcıdır. Ama bu delillerin varlığı, dönem insanların nasıl yaşadıkları konusunda neredeyse hiçbir bilgi vermemektedir. Ayrıca, Orta Çağ'a ait kalıntıların fazlalığı ve yaygınlığı da Demir Çağı İrlanda'sının üzerine koca bir gölge düşürmektedir.

Gelenekçi yaklaşıma göre Demir Çağı İrlanda'sı; Hristiyanlaşmış Erken Orta Çağ İrlanda'sının pagan versiyonudur. Yani; Orta Çağ'daki kanuni metinlerde anlatılan, mahiyetlerindeki köleler ve işçileriyle birlikte şatolar, kaleler ve malikânelerde yaşayıp, dertleri sığır baskını yapmaktan başka bir şey olmayan yüksek sosyete insanları, bir nevi Demir Çağı toplumlarının bir taslağı gibidir. Bu düşünce neredeyse Kennet Jackson'ın *Tain Bo Cuailnge* (İngilizce: Cattle Raid of Cooley, Türkçe: Cooley'in Sığır Baskını) efsanesini analiz ettiği *Oldest Irish Tradition: A Window on the Iron Age* (En Eski İrlanda Geleneği: Demir Çağı'na Açılan Pencere) isimli kitabında yazdıklarının bir özeti gibidir. Ulster Dönemi Kelt Hikayelerinin en önemlisi olan "Cooley'in Sığır Baskını"; Connacht Kraliçesi Medb (Maeve)'in Ulster'de yaşamakta olan Kral Cooley'in meşhur kumral boğasını çalmak üzere yaptığı baskını anlatır. Efsane; Kelt rahipleri, savaş arabaları, şampiyon kahramanlar arasındaki düellolar ve sığır baskınlarıyla süslenmiştir. Jackson'ın iddiasına göre hikâyenin bu unsurları aslında Demir Çağı'nda ağızdan ağza dolaşmakta olan destanlardan alınmıştır, fakat yazılı hale geçirilmesi M.S. 11. Yüzyılda gerçekleşmiştir. Dahası, Kraliçe Medb ve ezeli rakibi Kral Cooley'in yaşadıkları diyarların günümüzde sırasıyla Croghan (Cruachan) ve Navan (Emain Macha) bölgelerine denk geldiği iddiası ise olaya daha fazla otantiklik katmaktadır.

Bu gelenekçi yaklaşım, revizyonist arkeolog ve tarihçiler tarafından yaygın ateşine tutulur. Ulster Dönemi Hikayeleri üzerine yapılan daha sonraki analizler bu metinlerin Latin edebiyatı, Yunan destanları, kutsal yazıtlar ve ilk dönem kilise rahiplerine ait yazmalar konusunda bilgi sahibi olan Orta Çağ yazarları tarafından yazıldığını ortaya çıkarmıştır. Benzer bir şekilde, Orta Çağ'ın kanuni metinleri üzerinde giderek artan bir titizlikle yürütülen analizler de bu metinlerin geleneksel Hristiyanlık öncesi yasalarını kalıcılaştırmaya çalışan laik bilim adamları tarafından değil, düpedüz keşişler tarafından yazılmış olduğunu neredey-

se tam bir kesinlikle göstermektedir. Ayrıca, Jackson'un eserinde bahsi geçen kraliyet yerleşkelerinde yapılan kazılarda kendisinin iddiasını destekleyecek arkeolojik kanıt bulunamamıştır. Daha belirgin biçimde ifade edecek olursak, Mallory, efsanede bahsi geçen kılıçların Orta Çağ kılıçlarına benzer bir şekilde "uzun" olarak tasvir edildiğini Demir Çağı İrlanda'sındaki kısa kılıçlar olmadığına dikkat çekmiştir.

Revizyonistlere göre; ülke Romalılarla girilen ilişkiler sonucunda yıllar içerisinde büyük değişimler içine girmiş, aynı sebeple Hristiyanlığı benimsemiş, bunun doğal sonucu olarak da insanlar okur-yazarlığı öğrenmişlerdir. Bu senaryoya göre İrlanda'da Demir Çağı, ekili arazilerin ve otlakların kıtlaştığı, depresyonlu bir dönemdir. Nitekim ülkenin çeşitli bölgelerinden toplanan polen diyagramları bu dönemde yalnızca 3 adet polen türünün var olduğuna işaret etmektedir. M.Ö. 7. Yüzyıl dolaylarında başlayan bu sıkıntılı süreç, M.Ö. 200 dolaylarında daha da kötüleşmiş, M.S. 3. Yüzyıl dolaylarında ormanlık alanların temizlenmesinin yeniden başlamasıyla sona ermiştir. Ekip biçmeye geri dönüşün ve tarımın yeniden canlanmasının Roma'dan getirilen demir sabanlarla ve süt ürünleriyle bağlantısı olduğu düşünülmektedir. Bu canlanışla birlikte artan üretim, yüksek kesimlerin zenginleşmesine yol açmış, böylece bu kişiler yeni yatırımlar yapıp kendilerine köleler satın alabilir hale gelmişlerdir. Bu açıdan bakacak olursak, Orta Çağ'ın başlangıcına ait metinlerde oldukça iyi biçimde tasvir edilmiş olan kırsal ekonomi ve toplumun temelleri Roma Dünyası sayesinde tanışılan yeniliklerle birlikte atılmıştır.

Demir bıçakların ülkeye hangi tarihte girdiği tam olarak bilinmemekle birlikte süt ürünleri konusunda da tartışmalar söz konusudur. Pam Crabtree'ye göre; Knockaulin'den çıkarılan ve M.Ö. 1. Yüzyıl veya M.S. 1. Yüzyıla ait olan hayvan kemiklerinin ölüm oranı analizleri, daha o dönemlerde bile süt ürünü üretimi yapılmış olabileceğine işaret etmektedir. Bu görüşe karşı çıkan Finbar McCormick, İrlandalıların süt ürünleri ile tanışmasının Roma ile kurulan iletişim sonucunda gerçekleştiğini iddia etmiş, hatta daha da ileri giderek, çemberkale tabir edilen Erken Orta Çağ yerleşkelerinin özellikle süt ürünü üretiminde kullanılmak hayvanların korunması için inşa edildiklerini öne sürmüştür. Öte yandan, Britanya'nın tarih öncesi çanak çömleklerinde (Neolitik'e ait olanlarda) süt ürünlerinin izine rastlandığı ve İrlanda da Britanya'ya oldukça yakın olduğu için, İrlandalıların tarih devirlerinden çok çok ön-

ce süt ürünü üretmeye başlamış olabileceklerini iddia etmek de abes olmayacaktır. Görünen o ki, bu tartışmalar daha çok uzayacaktır.

Aslında gelenekçi yaklaşım ve revizyonist yaklaşımın birbiriyle tamamen çelişkili olduklarını söylemek pek doğru değildir. Zira gelenekçiler Hristiyanlıkla tanışmanın İrlanda toplumlarında önemli etkiler yarattığı fikrine karşı çıkmamakta; revizyonistler de Demir Çağı toplumlarının bazı geleneklerinin Erken Hristiyanlık Dönemi İrlandasına doğru sızdığını kabul etmektedir (örneğin; La Tene Sanatı). Arkeolojik kanıtlar çoğaldıkça ve antik metinlerin analizleri geliştikçe mevcuttaki yorumların da değişeceği ortadadır.

Ayrıca bkz. Hayvansal Yan Ürünler: Süt, Yün, İş gücü (2. Cilt, 4. Bölüm); Geçiş Yolları ve Kayıklar (2. Cilt, 4. Bölüm); Britanya ve İrlanda'da Tunç Çağı (3. Cilt, 5. Bölüm); Tunç Çağı İrlandası'nda Altın İşçiliği (3. Cilt, 5. Bölüm); La Tene Sanatı (3. Cilt, 6. Bölüm); İrlanda Kraliyet Yerleşkeleri (3. Cilt, 6. Bölüm); Erken Hristiyanlık Döneminde İrlanda (4. Cilt, 7. Bölüm); Çember Kaleler, Şatolar ve Crannoglar (4. Cilt, 7. Bölüm).

KAYNAKÇA

Bateson, J. Donal. "Further Finds of Roman Material from Ireland." *Colloquium on Hiberno-Roman Relations and Material Remains. Proceedings of the Royal Irish Academy* 76C (1976): 171–180.

———. "Roman Material from Ireland: A Reconsideration." *Proceedings of the Royal Irish Academy* 73C (1973): 21–97.

Copley, M. S., R. Berstan, S. N. Dudd et al. "Direct Chemical Evidence for Widespread Dairying in Prehistoric Britain." *Proceedings of the National Academy of Science* 100, no. 4 (February 18, 2003): 1524–1529.

Crabtree, Pam. "Subsistence and Ritual: The Faunal Remains from Dún Ailinne, Co. Kildare, Ireland." *Emania* 7 (1990): 22–25.

Fredengren, Christina. "Iron Age Crannogs in Lough Gara." *Archaeology Ireland* 14, no. 2 (2000): 26–28.

Jackson, Kenneth H. *The Oldest Irish Tradition: A Window on the Iron Age*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1964.

Kelly, Fergus. *A Guide to Early Irish Law*. Early Irish Law Series, no. 3. Dublin, Ireland: Dublin Institute for Advanced Studies, 1988.

McCone, Kim. *Pagan Past and Christian Present in Early Irish Literature*. Maynooth Monographs, no. 3. Maynooth, Ireland: An Sagart, 1990.

McCormick, Finbar. "Cows, Ringforts, and the Origins of Early Christian Ireland."

Emania 13 (1995): 33–37.

———. “Evidence of Dairying at Dún Ailinne?” *Emania* 8 (1991): 57–59.

McManus, Damian. *A Guide to Ogam*. *Maynooth Monographs*, no. 4. Maynooth, Ireland: An Sagart, 1991.

Mallory, James P. “The World of Cú Chulainn: The Archaeology of Táin Bó Cúailgne.” In *Aspects of the Táin*. Edited by James P. Mallory, pp. 103–159. Belfast, Northern Ireland: December Publications, 1992.

———. “The Sword of the Ulster Cycle.” In *Studies on Early Ireland: Essays in Honour of M. V. Duignan*. Edited by Brian G. Scott, pp. 99–114. Dublin, Ireland: Association of Young Irish Archaeologists, 1981.

Megaw, M. Ruth, and J. V. S. Megaw. *Celtic Art: From Its Beginnings to the Book of Kells*. Rev. ed. New York: Thames and Hudson, 2001.

Mitchell, Frank, and Michael Ryan. *Reading the Irish Landscape*. 3d ed. Dublin, Ireland: Town House, 1997.

Raftery, Barry. *Pagan Celtic Ireland: The Enigma of the Irish Iron Age*. London: Thames and Hudson, 1994.

Thomas, Charles. *Celtic Britain*. London: Thames and Hudson, 1986.

Waddell, John. *The Prehistoric Archaeology of Ireland*. Galway, Ireland: Galway University Press, 1998.

İRLANDA KRALİYET YERLEŞKELERİ

BERNARD WAILES

Orta Çağ'ın İrlandalı akademisyenleri İrlanda'daki 5 antik kentten 4'ünün Hristiyanlık öncesi krallıklara ait olduğunu iddia etmektedir. Onlara göre Croghan (Cruachain), Connacht Krallığı'nın; Navan (Emain Macha), Ulster Krallığı'nın; Tara (Temair) Meath Krallığı'nın; Knockaulin (Ailenn, Dún Ailinne) ise Leinster Krallığı'nın başkentleridir. Bu sebeple bu yerleşim birimleri (ya da antik yapılar) "kraliyet yerleşkeleri" olarak anılır. Yazılı metinlerde Munster Krallığı'na atfedilen herhangi bir başkent tespit edilmemiştir. Pek çok Orta Çağ metninde bu yerleşkeler; içlerinde krallar ve maiyetlerinin konakladıkları ikametgâhlar, mezarlıklar, büyük toplantı ve kutlamalar için ayrılmış salonlar, hatta pagan törenlerinin gerçekleştirildiği merkezler bulunan büyük krallıklar olarak tasvir edilmektedir. Buna rağmen, bahsi geçen yerleşim birimlerinde Orta Çağ boyunca yaşam sürdürüldüğüne dair herhangi bir arkeolojik delile rastlanmadığı için geçmişe yönelik "Orta Çağ" atıflı tanımlar yaparken ve yerleşkelerin asıl fonksiyon ve önemlerini değerlendirirken oldukça dikkatli olunması gerekir. Bu noktada arkeoloji bilimi imdada yetişebilir. Durumu açıklayabilmek adına, Navan ile birlikte bir hayli yoğun kazı çalışmaları yürütülen iki yerleşkeden biri niteliğindeki Knockaulin yerleşkesi önemli bir örnek teşkil edecektir.

Knockaulin'de 13 hektarlık bir alanı çevreleyen oval biçimli bir siper bulunur. Siteye giriş bu siperin sağ tarafındaki açıklıktan sağlanır. Yerleşke bir tepenin üzerine kurulmuş olmasına rağmen, hendek, siper hattının dışına değil de içine açılmış olduğu için, Knockaulin'in savunma amacıyla kurulmuş bir yerleşke olmadığı düşünülür. Jeofiziksel araştırmaların gösterdiğine göre incelemeye geçecek olan arkeolojik kalıntıların hepsi yerleşkenin merkez bölümünde bulunmaktadır. Bu merkezde yapılan kazılar sonucunda aşağıda basitleştirilmiş olarak açıklanan katmanlar tespit edilmiştir.

Flame (en üstteki, en geç katman): Hayvan kemikleri de dahil olmak üzere yanmış kalıntıların bulunduğu sıg bir birikinti katmanı. Bu dönemde periyodik olarak ziyafetler düzenlenmiş.

Dun: Merkezdeki Kule ve etrafındaki kalaslar yıkılmış. Yangın sonucu taş bloklar ve toprak, Emerald katmanı üzerine dökülmüş.

Emerald: Mauve katmanındaki dış çember sökülüş, ancak iç çember ve ortadaki kule içten oldukça yanmış olmasına rağmen ayakta kalmış.

Mauve: 42 metre çapında, çift duvarlı, çember planlı ahşap yapı: Ahşap kalasların 25 metre çaplı bir çember şeklinde dizilmesiyle oluşturulmuş yapıyı sarmalıyor. Tam ortada yine çok fazla sayıda kalas ve ahşap destek kullanılarak inşa edilmiş, 6 metre çapında çember planlı bir yapı bulunuyor. Hepsinin, birlikte ahşap bir kule olduğu düşünülüyor.

Rose: 8 sayısı şeklinde dizayn edilmiş, 3 duvarlı, ahşap yapı. Çap 35 metreye genişletilmiş ve huni biçimli bir giriş kapısı inşa edilmiş. Sonra'dan Mauve katmanındaki yapılar ile değiştirilerek üzere yıkılmış.

White: Çember planlı, tek duvarlı ahşap yapı. Çap yaklaşık 22 metre. Sonradan Rose Katmanındaki yapıya yer açmak için yıkılmış.

Tan (en alttaki, en eski katman): Neolitik'te açılan siperler ve Neolitik eserler (M.Ö. 4. binyıldan M.Ö. 3. binyıla doğru)

Demir Çağı'na ait (White- Mauve Katmanları arası) hiçbir yerleşim izi veya mezar kalıntısı içermediği için yerleşkenin bu dönemde yalnızca törensel faaliyetler için kullanıldığı düşünülmektedir. White, Rose ve Mauve evrelerindeki giriş kapılarının hepsi Güneş'in 1 Mayıs dolaylarında yükseldiği eksene doğru çevrilmiştir; bu tarihte yazın başlangıcı-

nı kutlamak için Beltave Festivali düzenlenmektedir. Rose-Flame evrelerinden çıkarılan kalıntıların radyo karbon tarihleri M.Ö. 4. Yüzyıl ile M.Ö. 3. Yüzyıl arasında kümelenmiş durumdadır ancak, inşaatlarda kullanılan metal işçiliği aslında M.Ö. 1 Yüzyıl ile M.S. 1. Yüzyıl arasında bir tarihe işaret etmektedir. Yerleşkenin girişinden merkezdeki kuleye kadar 8 metre genişliğinde bir yol uzanmaktadır. Girişteki bariyerlerden birinin altından çıkarılan çim tabakasının radyo karbon analizi bu bariyerin M.Ö. 5. Yüzyılda inşa edildiğini göstermektedir.

Diğer kraliyet yerleşkeleri de Knockaulin ile benzer özellikler taşır. Her şeyden önce, bu yerleşkelerin hemen hepsi çevreye hakim bir şekilde yüksek yerlere kurulmuşlardır. Ayrıca hepsi geniştir ve etrafları çevrilidir. 5 hektarlık Navan yerleşkesinde ve Tara yerleşkesindeki 6 hektarlık Rath of the Kings (Kral Şatosu) isimli yapının etrafında, dıştaki siperlerin iç kısımlarına hendekler açılmıştır. Croghan'daki jeofiziksel incelemeler sonucunda yaklaşık 11 hektar çapında bir anomali keşfedilmiştir, buradaki yapının ya bir hendek olup sonradan kumla dolduğu ya da ahşap çit kurulumu için zemin oluşturmak adına o şekilde yapılandırıldığı düşünülmektedir. Dahası, Navan, Tara ve Croghan yerleşkelerinin her birinde, höyük de diyebileceğimiz, tepe biçimli toprak setler oluşmuştur. Navan'daki B kodlu tepe oluşumunda kazı çalışmaları yapılmıştır. Taradaki Rath of the Kings biriminde birbirine bağlı iki adet tepe bulunmaktadır, Croghan'da üstü düzleşmiş Rathcroghan Höyüğü'nün etrafı çember bir yapı ile sarılmıştır. Knockaulin'in Maeve fazındaki merkezi ahşap kule de höyük benzeri bir oluşuma eşit olabilir. Knockaulin'deki merkez ile girişi birleştiren yol, Croghan'daki yollar ve Tara'daki tören alanına ulaştıran holün benzer işlevler görmüş olabilecekleri düşünülmektedir.

Devam eden kazılar sonucunda yerleşkeler arasında başka benzerlikler daha tespit edilmiştir. Hem Navan hem de Knockaulin'de dağınık halde Neolitik materyaller bulunmuşken, Tara'daki Hostages Tümülü'sü'nün de Neolitik Çağ'a ait bir geçit mezar olduğu kanıtlanmıştır. Navan'daki B sekmeninde yapılan kazılardan anlaşıldığı kadarıyla bu höyüğün altında karmaşık yapıda bir kompleks bulunmaktadır. Höyüğün hemen altında bazılarının çapları 40 metreye ulaşan, iç içe geçmiş çemberler şeklinde dizili direklerden oluşan bir tören alanı yer almaktadır (4. Evre). Daha öncesinde burada, 3ii kodlu katmanda, 8 sayısız şekilde tasarlanmış, Knockaulin'in Rose katmanındakilere benzeyen ahşap

yapılar inşa edilmiştir. Fakat Navan'daki yapılar biraz daha küçük olduğu için törensel bir amaçtan ziyade mesken olarak kullanılmış olabilecekleri düşünülmektedir.

Çember bariyerlerin ve hendeklerin hepsinin Demir Çağı'nda inşa edilmiş olabilecekleri düşüncesi, Tara'daki Ráith na Ríg (Rath of the Kings) kazı birimindeki toprak bariyerin altından çıkan demir yığınlarının dönemsel özelliklerinden ve Knockaulin'in giriş kısmından çıkarılan kalıntıların M.Ö. 5. Yüzyıla ait olmasından ileri gelmektedir. Knockaulin ve Navan kazı alanlarının iç kısımlarındaki yapılar ise çok daha güvenilir bir şekilde tarihlendirilmiştir. Knockaulin'de White katmanından Flame katmanına kadar olan kesim kesinlikle Demir Çağı'na aittir. Navan'da da merkezdeki kalasların dendokronoloji analizleri M.Ö. 956 ve 94 yıllarına işaret ettiği için, 4. Katman (4. Evre) olarak adlandırılan bu kesimin Demir Çağı'na ait olduğu kesindir. Takip eden 3. Evredeki yapıların da Demir Çağı'na ait olabileceği düşünülmektedir. Tara'daki Rath of Sydnos yapı biriminden M.S. 3. Ve 4. Yüzyıllara ait eserler çıkarılmış; Croghan'da ise tarihlendirme yapılabilecek herhangi bir esere rastlanamamıştır.

Britanya ve İrlanda'ya özgü Neolitik (yaklaşık M.Ö. 4. Yüzyıl ila 3. Yüzyıl arası) tarihli, *henge* adı verilen yapıtlar genellikle çember planlı olup etrafları hendekler ve bariyerlerle çevrilmiş olan yapıtlardır. Bu anıtların bazıları ahşap malzeme kullanılarak inşa edilmiş, bazıları ise büyük taş bloklar kullanılarak inşa edilmişlerdir. Kraliyet yerleşkelerinin bu yapıtlarla olan benzerlikleri tesadüfî değil gibi görünmektedir. Bu yerleşkeler büyük olasılıkla *henge* isimli yapıtlardan esinlenilerek kurulmuşlardır. Demek ki Neolitik Çağ'ın ritüelistik ve törensel esintileri Demir Çağı'nda da unutulmamıştır. Son olarak şunu belirtmeliyiz ki, burada bahsi geçen kraliyet yerleşkeleri yalnızca Demir Çağı İrlandasına özgü değildir. İrlanda'da daha pek çok *henge* benzeri yapı bulunmaktadır. Çoğu Neolitik çağa ait olabilecek olan bu yapıların Demir Çağı'na özgü kraliyet yerleşkeleri ile karşılaştırılabilecek pek çok özelliği vardır. Meath Kontluğu'ndaki Raffin kazılarında anlaşıldığı kadarıyla buradaki yerleşke, kraliyet yerleşkelerinin M.S. 3. Ve 5. Yüzyıllar arasında kullanılmış olan, küçük boyutlu bir benzeridir.

Ayrıca bkz. *Megalitik Dünyası* (2. Cilt, 4. Bölüm); *İrlanda'da Demir Çağı* (3. Cilt, 6. Bölüm).

486 Antik Avrupa

KAYNAKÇA

Aitchison, Nicholas B. *Armagh and the Royal Centres in Early Medieval Ireland: Monuments, Cosmology, and the Past*. Woodbridge, U.K.: Boydell and Brewer for Cruithne Press, 1994.

Condit, Tom. "Discovering New Perceptions of Tara." *Archaeology Ireland* 12, no. 2 (1998): 33.

Fenwick, Joe, Yvonne Brennan, Kevin Barton, and John Waddell. "The Magnetic Presence of Queen Medb (Magnetic Gradiometry at Rathcroghan, Co. Roscommon)." *Archaeology Ireland* 13, no. 1 (1999): 8–11.

Newman, Conor. "Reflections on the Making of a 'Royal Site' in Early Ireland." *World Archaeology* 30, no. 1 (1998): 127–141.

———. *Tara: An Archaeological Survey*. Dublin, Ireland: Royal Irish Academy for the Discovery Programme, 1997.

Raftery, Barry. *Pagan Celtic Ireland: The Enigma of the Irish Iron Age*. London: Thames and Hudson, 1994.

Waddell, John. *The Prehistoric Archaeology of Ireland*. Galway, Ireland: Galway University Press, 1998.

Wales, Bernard. "Dún Ailinne: A Summary Excavation Report." *Emania* 7 (1990): 10–21.

———. "The Irish 'Royal Sites' in History and Archaeology." *Cambridge Medieval Celtic Studies* 3 (1982): 1–29.

Waterman, Dudley M. *Excavations at Navan Fort*. Completed and edited by Christopher J. Lynn. Belfast, Northern Ireland: Stationery Office, 1997.

ALMANYA'DA DEMİR ÇAĞI

BETTINA ARNOLD

Günümüzde Almanya olarak bilinen ulus devlet, sınırlarının hiç değilse bir kısmı tarih öncesi devirlerde belirlenmiş modern bir siyasi oluşumdur ve bu oluşuma katkısı olan toplumların bir kısmı Demir Çağında yaşamışlardır. Almanya'yı alt sınıflara ayıran dini, ekonomik ve dilbilimsel farklılıklar ile kuzeydoğu-güneybatı ekseninde kendini gösteren dini ve kültürel uyumsuzluklar, ülke tarihinde Erken Demir Çağı'ndan (M.Ö. 800-450) beri etkin bir rol oynamaktadır. Bu makalede günümüz Almanya'sının Akdeniz'e yakın olan orta-batı ve güney-batı kesimlerine denk gelen bölgeler ele alınacak ve bu yakınlıktan dolayı Geç Hallstatt (M.Ö. 650-450 arası) döneminde ortaya çıkan proto-şehir merkezleri ile Jül Sezar tarafından *oppidum* olarak tanımlanan Geç La Tene (M.Ö. 150- Roma Dönemi arası) dönemi yerleşkeleri incelenecektir. Ülkenin kuzey ve kuzeydoğu kesimlerinin incelenmeyişi sebebi; bu bölgelerde takip edilen kültürel eğilimlerin oldukça farklı bir yol izlediğinden ve daha çok İskandinavya ve Kuzeydoğu Avrupa'da yaşanan gelişmelerle bağlantılı olduğundan kaynaklanmaktadır.

* Bu bölümün devamında Kelheim ve Heuneburg başlıklı makaleler yer almaktadır.

ERKEN DEMİR ÇAĞI: DEĞİŞİM VE DEVAMLILIK

Urnfield Dönemi veya Hallstatt A ve B olarak da adlandırılan Geç Tunç Çağı ile Hallstatt C ve B olarak adlandırılan Erken Demir Çağı arasındaki geçişi belirleyen en temel faktör araç gereç yapımında daha önce görülmeyen bir metalin kullanılmaya başlanmış oluşudur. Bakır veya kalay metallerine göre çok daha bol miktarda bulunan demir cevherlerinin keşfedilmesi sonucunda yalnızca çok daha etkin ve kullanışlı alet ve silahlar yapılmaya başlanmakla kalmamış, bu durum Almanya'nın bazı bölgelerindeki defin uygulamaları ve sosyal organizasyonun değişmesine de sebep olmuştur. Tunç Çağı'ndaki geniş ve müşterek yerleşkelerin yerine giderek daha fazla sayıda *Einzelhofe* veya *Herrenhofe* (izole edilmiş ve savunma hatlarıyla çevrelenmiş çiftlik evleri) kuruluyor olması; münferit ailelerin Geç Demir Çağı'nda hiç görülemediği şekilde komşularından ayrılmaya başladıklarını gösterir. Toplumda bireye verilen önemin arttığını ve sosyal ayrışmaların başladığını gösteren bir diğer işaret de defin uygulamalarındaki değişimlerdir. Geç Bronz Çağı'ndaki ölü yakma geleneğinin yerini inhümasyon gömüleri almış, insanlar toplumdaki rütbelerini belirtir şekilde süs eşyaları, süslü kıyafetleri ve diğer bazı materyallerle birlikte, büyük ahşap oda mezarlarına gömülmeye başlamışlardır. Geç Tunç Çağı'nda metalden yapılmış silahlar ve araç gereçlerin toplu halde sulak alanlardaki adak çukurlarına gömülmesi geleneği yaygın iken, Erken Demir Çağı'nda özellikle erkek kimliğinin bir göstergesi olarak nitelenen kılıçlar adak çukurlarından ziyade mezarlara gömülmeye başlamıştır. Fakat iki çağ arasındaki bütün bu farklara rağmen, belli bir kültürel devamlılık söz konusudur.

AKDENİZ İLE İLİŞKİLER

Burada bahsi geçen değişimler yerel bazdaki etkileşimlerin yanı sıra klasik Yunan dünyası ve Etrürya gibi Akdeniz toplumları ile kurulan ilişkilerin giderek yoğunlaşması ile de bağlantılıdır. Yunanistan ve Etrürya'dan getirilen prestij malları da dahil olmak üzere pek çok statü sembolünün, bazı kesimler tarafından yarışır vaziyete kullanımının artmasından anlaşıldığı kadarıyla, Hallsstatt Dönemi'nde elit bir sınıf ortaya çıkmıştır. Bu dönemde mezarlara gömülen hediyeler arasında altın gerdanlıklar, 4 tekerli at arabaları, ithal tunç, altın veya gümüş içki

kadehleri ve yine ithal çanak-çömlekler gibi pek çok yüksek-statü simgesi materyal yer alır. Bu mezarların bulunduğu yer; Güneybatı Almanya, Doğu Fransa ve Alplerin kuzeyinde kalan İsviçre topraklarını içine alan Batı Hallstatt Zonu'dur. Avusturya, Batı Macaristan, Slovakya ve Hırvatistan'dan oluşan Doğu Hallstatt Zonu'ndaki mezarlar ise bilhassa erkek elitlerin mezarlarına bırakılan hediyeler açısından batıdan ayrılmaktadır. Buradaki mezar hediyeleri arasında daha çok miğferler, kalkanlar, savunma amaçlı silahlar ve baltalar görülürken, batıdaki mezarlarda yaygın olan hediyeler arasında Hallstatt C tarihli kılıçlar ve Hallstatt D tarihli hançerler bulunmaktadır. Her iki bölgenin elit mezarlarında ortak görülen hediyeler ise at koşum takımları ve 4 tekerlekli arabalar ile çeşitli metallerden üretilmiş içki ve ziyafet takımlarıdır.

Aslında, bahsi geçen iki bölge arasında çok keskin çizgiler olduğu söylenemez. Örneğin, Bavyera ve Bohemya'daki Erken Demir Çağı'na ait arkeolojik kayıtlar, aynen Hallstatt model sitesinde olduğu gibi, her iki kültürel geleneğe ait özelliklerin harmanlandığı bir görüntü sunmaktadır. Ne var ki, aradaki coğrafi bariyerler bilgi akışının sağlanmasının önünde kuvvetli bir engel teşkil etmiş gibi görünmektedir. Batı Hallstatt Bölgesi'ndeki mikro-araziler arasında neredeyse hiçbir tek-tiplilik yoktur. Buradaki yöresel çeşitlilik; farklı materyal çeşitlerinden tutun da farklı gömme eğilimlerine kadar pek çok alanda kendini göstermektedir. Zaman geçtikçe, diğer bazı sebeplerin yanı sıra, Akdeniz dünyası ile girilen ilişkilerin niteliğinde farklar olması sebebiyle, bölgeler arasındaki farklılıklar daha çok artmıştır.

DEMİR ÇAĞI EKONOMİSİ

Etrüskler Alp'lerin ötesindeki maden yataklarını kazmaya M.Ö. 9. Yüzyıl gibi erken bir dönemde başlamış, bu aktivitelerini M.Ö. 7. Yüzyılın ilk yarısında bir hayli yoğunlaştırmışlardır. Bu bölgeleri birbirine bağlayan iki önemli ticaret yolu bulunur. Rotalardan en eski olanı Alp'lerin doğu eteklerini kuzeydeki amber yataklarına bağlayan Elbe, Odre ve Vistula nehirlerinin havzalarına götüren yoldur. İkinci rota ise Geneva ile Constance gölleri arasında uzanan Batı Alpler'i belirli dağ geçitleri vasıtasıyla geçerek Ren Vadisi ile İngiliz Kanalı'na oradan da Atlantik kıyıları ve Britanya Adaları'nda bol bulunan metal (özellikle de kalay) kaynaklarına bağlayan yoldur. Alpler'in geçilmesi zordur. Dola-

Güneybatı Almanya'daki West Hallstatt Bölgesi'nde bazı tepe noktaları.
Rieckhoff ve Biel2001'den.

yısıyla insanların bu bariyeri aşmak için daha uzun ama daha kolay bir rota belirleyerek, Etrürya'dan başlayıp, M.Ö. 600'lerde Foçalı Yunanlılar tarafından kurulmuş olan Massalia (günümüzde Marsilya) Kolonisi vasıtasıyla, Rhone-Saone koridoru boyunca ilerleyip Tuna veya Ren nehirlerine ulaşan su yolunu izlemiş olabilecekleri düşünülmektedir.

İtalya'nın kuzeyinden taşınmış olan materyaller ile kılıç, miğfer ve genellikle Avrupalı Keltler ve Etrüskler tarafından kullanılmakta olan fibulaların (ç.n. fibula: düğme yerine kullanılan bir çeşit çengelli iğne) hatta içki kupaları ve çanak-çömleklerin yerel halklar tarafından kopyalanmış örnekleri bu iletişimi kanıtlar durumdadır. İlk olarak Etrüsklerin ardından da Yunanlıların iletişime geçtiği Güney Fransa Kelt toplulukları, bu toplumlara şarap, yiyecek-içecek takımları ve diğer bazı

egzotik materyaller karşılığında çeşitli hammaddeler sağlamışlardır. Siyah cilalı *bucchero* tipi Etrüsk çanak-çömlekleri ile Yunan tipi siyah ve kırmızı figürlü seramik içki maşrapaları, Demir Çağı'nın Orta Avrupa-lıları tarafından kolaylıkla erişilebilen bakır, altın, gümüş, kurşun, kalay ve grafit gibi hammaddelerin yanı sıra çeşitli tahıllar, salamura et, kırmızı aşı boyası, balmumu ve ahşap kalas vs. gibi diğer bazı orman ürünleri ile takas edilmişlerdir.

İlk başlarda Etrüsklerle girilen ticari değiş tokuş ilişkileri, seyrek aralıklarla ve küçük ölçeklerde gerçekleşmektedir. Batı Hallstatt Zonu'nun Güney Almanya dolaylarına denk gelen topraklarında yaşayan insanlar, yeni bir alkollü içeceğin ve bu içkiyi içmek için kullanılan bezemeli seramik kadehlerin varlığını Hallstatt C Dönemi'ne kadar çoktan keşfetmişlerdir. Ancak, günümüzde Almanya ve Fransa'da çok yaygın olarak icra edilen bağcılık, yani şarap üretimi için üzüm yetiştiriciliğinin bu ülkelere gelişi Roma istilalarına kadar mümkün olmamıştır. Demir Çağı'nın çoğunda bu ülkelerde bulunan içki türleri bal likörü ile biradır.

Fransa'da ortaya çıkan Güney Almanya Hallstatt kılıçları ile nehir kenarları boyunca bulunan Etrüsk tarzı silahların taklitleri, bu dönemde kalay hatları boyunca karşılıklı takas edilen şeylerin yalnızca ticari eşyalarla sınırlı kalmadığını ve belli bir bilgi akışının da var olduğunu göstermektedir. Almanya'da bulunan en eski Etrüsk objeleri Frankfurt-Stadtwald'da yürütülen kazılar esnasında ortaya çıkan 12 no.lu mezarda yer almaktadır. M.Ö. 8. Yüzyılın sonları veya 7. Yüzyılın başlarına tarihlendirilen bu objeler: tunç bir *situla* (kova şeklinde, şarap servis etmek için kullanılan bir çanak türü), metal bir oluklu içki kupası ile yemek yemek için kullanıldığı düşünülen iki adet tunç kaseden oluşmaktadır.

Demir Çağı'nın Orta Avrupalı elitleri ile Akdeniz dünyası arasındaki iletişimin kuvvetlenmesini sağlayan bir diğer etmen de "kademeli ticaret" yönteminin yani ticari malların ticaret zinciri üzerindeki belirli noktalardan belirli noktalara kademeli olarak iletildiği bir yöntemin tercih edilmiş olmasıdır. Bu etkileşim ağının ilk dönemlerinde Etrüsklerin baskın bir rol oynadığı görülmektedir. Çünkü Massalia'dan toplanan arkeolojik kanıtların gösterdiğine göre M.Ö. 575-550 aralığında ticareti yapılan çanak çömleklerin %27'si Massalia tarzında, %16'sı Yunanistan tarzında %57'si ise Etrüsk tarzındadır. Fakat doğuya ve batıya doğru uzanan Kelt topraklarının önemli bir kesiminde M.Ö. 625-540 arasında rastlayan Etrüsk tipi çanak-çömleklerin sayısı birkaç düzine ile

sınırlıdır. Bazı akademisyenlere göre ticaret ağları boyunca sıralanmış yerleşkelerde ortaya çıkan ithal mallar bir nevi “diplomatik bir hediye değiş-tokuşu”na delalet etmektedir, çünkü bu bölgelerde yaşayan elitler için kalay ve diğer maden cevherleri gibi değerli malların sürekli bir devinim halinde olması önemlidir. Ancak bu teori, iki ana ticaret yolu arasında kalan ve ne Etrüskler ne de Yunan tüccarlar için pek bir önem arz etmeyen Güney Almanya topraklarında ortaya çıkan Etrüsk mallarını açıklamaya yetmemektedir.

GÜNEYBATI ALMANYA'DAKİ DEMİR ÇAĞI ELİTLERİ

Anlaşılan o ki demir cevherleri bakımından oldukça zengin olan bu bölgede henüz olgunlaşmamış, yeni bir elit kesim ortaya çıkmış ve toplum içindeki katmanlaşma giderek artar hale gelmiştir. Bu Demir Endüstrisi daha önce söz ettiğimiz iki ana ticaret yolu vasıtasıyla başlangıçta nadir bulunan Akdeniz mallarına erişimin önünü açmış, sonuç olarak belirli bireyler “zengin” olmuştur. Elitler arasında bir kısmı evlilik bağlarıyla kurulan bölge içi iletişim ağları ideolojik ve kültürel açıdan ortak bir zemin oluşturduğu için Batı Hallstatt Zonu'na ait arkeolojik kalıntılar arasındaki elit kesimlere ait materyaller belli bir tektiplilik gösterir.

Batı Hallstatt Zonu'nda, aralarında Swabia'daki Heuneburg yerleşkesi de bulunmak üzere on yedi adet tepekale bulunmuştur. Bu tepekalelerin 8 tanesi Almanya'da yer alır. Bu yerleşke tipleri Almanca “soylu ikamet-gâhi” anlamına gelen *Fürstentum* terimi ile tanımlanmaktadır. Stuttgart yakınlarındaki Hohenasperg ve Würzburg'daki Marienberg yerleşkeleri bu terimle anılan yerleşkelerdir. Hohenasperg'de sonradan açık (minimum güvenli) hapisaneye çevrilmiş olan bir hisar, Marienburg'un duvarlarında ise devasa bir kale bulunur. Breisach'daki Münsterberg; Villingen yakınlarındaki Kapf; Riesbürg yakınlarındaki Goldberg ve Ipsen isimli arkeolojik yerleşim birimleri de bu dönemlerde merkezi bir rol oynamışlardır. Bu yerleşkelerde hem elitlere ait mezarlıklar hem de dışarıdan ithal edilmiş değerli malların kalıntıları ortaya çıkmıştır.

Fürstentum tipi yerleşkelerin büyük bir kısmı nehirlerin kesişme noktaları veya karşıya geçişin elverişli olduğu sığ yerleri gibi stratejik bölgeler civarına kurulmuş ve neredeyse tamamı arazi üzerinde görülebilir bir konuma konuşlanmışlardır. Bu merkezleri çevreleyen mezarlıklarda son derece zengin hediyelerle süslenmiş mezarlar bulunduğu

gibi gayet gösterişsiz mezarlar da bulunabilmektedir. Mezar tiplerinden yola çıkılarak toplum içinde en az 4 ayrı sınıf olduğu tespit edilmiştir. Bu sınıflar: "Ayrıcalıklı (Yönetici) Elitler", "Ayrıcalıksız (Yönetime dahil olmayan) Elitler", "Avam Takımı (Normal Halk)" ve "Kimliksizler" olarak sıralanmaktadır. Savaş esirleri ve kölelerden oluşan "Kimliksizler Sınıfı"na ait kalıntılar arkeoloji kayıtlarında da zayıf biçimde temsil edilmektedir.

Geç Hallstatt Dönemi'ni karakterize eden elit mezarlarının en önemli örnekleri, hem kendi dönemleri hem de günümüzdeki mezar hırsızlarının gazabından korunmayı başarmış olan Eberdingen-Hochdorf (Stuttgart yakınlarında) ve Vix (Burgundy, Fransa'da) tümülüsleridir. Bu iki mezara ek olarak Stuttgart yakınlarındaki Hohenasberg kazı alanının civarında, kısmen veya büyük ölçüde yağmalanmış biçimde keşfedilen birkaç elit mezarı, Erken Demir Çağı elitlerinin alt-kültürünü tanımamız açısından önemli birer veri kaynağı olmuşlardır. Bu mezarların değişmez öğeleri arasında içki ve yemek takımları başta olmak üzere ithal edilmiş prestij objeleri, altın süs eşyaları ve dört tekerlekli yük arabaları yer almaktadır. Geç Demir Çağı'nda bu gösterişli elit mezarları ortadan kaybolmuş, pek çok bölgede inhumasyon gömülerinin yerini kremasyon gömüleri almış ve gömülerden elde edilen arkeolojik kalıntıların sayısı oldukça azalarak, yöresel olarak değişkenlikler göstermeye başlamıştır.

YUNANİSTAN BAĞLANTILI MATERYALLER

Yunan Dünyası ile iletişime geçiş Massalia'da bulunan ticaret kolonisi aracılığıyla başlamış ve Akdeniz üzerindeki deniz ticareti açısından dönüm noktası sayılabilecek bu olay M.Ö. 540'lardan M.Ö. 450 dolaylarına kadar devam etmiştir. Kartacalıların Alalia Savaşı'nı kazandıktan sonra metal yatakları bakımından zengin olan İber Yarımadası üzerinde bir tekel kurmasının üzerine, bu tarih aralığının özellikle son iki yüzyılı içinde Yunan tüccarlar Kelt bölgelerine daha fazla ilgi göstermeye başlamışlardır. Atinalı ustalar tarafından üretilen (ilk önce siyah figürlü ardından da kırmızı figürlü) seramiklerin Marseille Limanı'nından çıkıp da Kelt topraklarına yayılmaya başlaması bu döneme denk gelmektedir.

Rhone ve Saone nehirlerinin kesişimi'ndeki Lyon kenti ile Seine Neh-

ri üzerinde bir transfer noktası olan Mont Lassois Tepekalesi (Burgundy) gibi dağıtım merkezlerinde, M.Ö. 6. Yüzyılın ikinci yarısında bir anda ortaya çıkan Massalia'ya özgü şarap amforaları ve Atina'ya özgü siyah figürlü çanak çömlekler, bu değerli ticaret yolunun varlığına kanıt oluşturmaktadır. Ayrıca, şarap ticaretinin tavan yaptığı M.Ö. 520-500 dolaylarında, Burgundy'de Saone ve Doubs nehirlerinin kesiştiği yer olan Bragny bölgesine kurulmuş olan etrafı açık yerleşke de bahsi geçen ticaret ağının diğer bir kanıtıdır. O dönemlerde Güneybatı Almanya civarında konuşlanmış olan Kelt elitlerinin tükettiği şarapların her bir litresi Bragny'den dağıtılmıştır. Bragny'den bugüne kadar 1.367 adet, Heuneburg'dan ise beş kat fazlası kadar amfora parçası çıkarılmıştır.

Ama yine de düzenli bir ticari akışın var olduğuna dair deliller yetersizdir. İstatistiksel olarak konuşacak olursak, Heuneburg yerleşkesinde bulunan amfora ve içki kadehlerinin fazlalığına rağmen yukarı Tuna Havzası'ndaki tepekaleye kadar ulaşabilmiş olan yalnızca iki amfora (yaklaşık 31,5 litre şarap) ile iki Yunan kadehi bulunmaktadır. Diğer bir deyişle; bu dönemde Akdeniz'le kurulan ilişkiler güçlenmiş olabilir fakat bu durum, Batı Hallstatt toplumlarında otoritenin merkezileşmesine veya toplum içinde giderek artan bir katmanlaşma yaşanmasına yol açmamıştır.

MERKEZLERİNİN YER DEĞİŞTİRMESİ

M.Ö. 500'lere gelindiğinde, güçlü bir elit nüfus, eskiden Hunsrück-Eifel kültürünün yerleşim yeri olan Rhineland'i mesken tutmuştur. Bu kişilerin varlığı, kuvvetli savunma hatlarıyla korunan yerleşkelerde, özenle hazırlanmış mezarlarda ve etkileyici silahlarında kendini göstermektedir. O sırada Po Ovası'na yerleşik olan ve Alp pasajları aracılığıyla zengin kalay yataklarına ulaşılmasını sağlayan ticaret yolu üzerindeki Spina ve Felsina (günümüzde Bolonya) gibi merkezlerden faydalanan Etrüskler ise ürettikleri egzotik malları pazarlayabilecekleri bu yeni marketi keşfetmekte gecikmemişler; M.Ö. 6. Yüzyılın sonlarında Rhineland'ın merkezindeki mezarlarda sıklıkla karşılaşılan tunç *situ-laları* üreticileri olan Ticino bölgesinde yerleşik Golasecca Keltleri'ni de ticari aracı yapmışlardır. Alplerin güneyinde oldukça fazla sayıda karşımıza çıkan Batı Hallstatt fibulaları da hem ticaret eşyalarının hem de insanların La Tene dönemi boyunca sık sık kuzeyden güneye doğru

taşınmakta olduklarına kanıt oluşturmaktadır.

M.Ö. 475 dolaylarında büyük olasılıkla iç karışıklıklar ve düşmanlıklar sebebiyle Heuneburg da dahil olmak üzere pek çok yerleşkenin terk edilmesi Batı Hallstatt Zonu'nda önemli bir değişiklik yaratmıştır. Bu dönemde yeni yerleşkeler inşa edilmiş ve Geç Hallstatt dönemini Erken La Tene dönemine bağlayan bu geçiş sürecinde, değişen ideolojilere kanıt teşkil eden, yeni bir sanat akımı ortaya çıkmıştır. Merkezi Rhineland'da yaşayanların Etrüsklerle kurdukları ilişki, altın ve ithal içki kadehleri bakımından oldukça zengin olan elit mezarlarında rahatlıkla görülebilmektedir. Öte yandan, Geç Hallstatt dönemine özgü hükümdar mezarlarının (Almanca: Fürstengräber) oldukça fazla sayıda görüldüğü diğer bazı bölgelerde, bahsi geçen bu dönem, elit mezarlarının arkeoloji kayıtlarından yok olduğu bir dönem niteliği taşımaktadır.

Yine aynı tarih periyodunda özellikle Orta Rhineland bölgesinde bir hayli revaçta olan, tunçtan yapılmış gagalı şarap sürahileri (Schnabelkanne) ilk olarak M.Ö. 6. Yüzyılın sonunda ortaya çıkmışlardır. Bu sürahilerin büyük bir kısmı Etrüsklere ait üretim merkezi Vulci'den getirilmiştir ve dağıtım zincirine bakıldığı zaman bu süreçte Massalia'nın hiçbir rol oynamadığı görülmektedir. Moselle, Saar ve Nahe nehirlerinden oluşan akarsu sistemi civarında Hunsrück-Eifel Kültürü'nden gelen elitlerin genç üyelerine ait mezarlar bulunmaktadır.

SERVET SAHİBİ KADINLAR

Geç Hallstatt döneminin aksine çoğunluğu kadınlara ait olan, muazam zenginlikteki mezarlar arasında Schwarzenbach, Weiskirchen, Hochscheid, Bescheid, Waldalgesheim, ve Reinheim yer almaktadır. Bu bölgedeki elit mezarlarında kendini gösteren zenginlik, nehir yataklarından çıkarılan altınlar, demir madenleri ve büyük olasılıkla da köle ticaretinden gelmektedir. Fakat, Orta Rhineland'da ikamet eden elitlerin, Etrüskler ile Aisne ve Marne nehirleri arasında kalan bölgede yaşayan insanlar arasında aracılık yapmaları sebebiyle, bölgenin asıl geçim kaynağı kalay ticareti olmuştur. Kalay metalinin en çok tüketildiği yer Vulci'deki metal işleme merkezidir, dolayısıyla Vulci, bölgeden geçip giden maden cevherleri için birincil alıcı konumundadır. Geç Hallstatt Dönemi'nin heybetli elitlerine ait pek çok öge Reinheim'daki Erken La Tene tarihli bir kadın mezarında hala görülebilmektedir. Oldukça büyük ve ahşap bir oda mezarının içine yerleştirilen kadının boynunda

detaylıca işlenmiş bir adet altın boyun halkası, sağ bileğinde bir adet altın bilezik, sol bileğinde biri altın, biri arduaz biri de cam olmak üzere üç adet bilezik, sağ elinde ise iki adet altın yüzük bulunmaktadır. Bunların yanında, mercanla süslenmiş 3 adet altın fibula, bir adet tunç ayna ile çok sayıda amber ve cam boncuk yer almaktadır. Mezardaki yeme-içme ekipmanı; Etrüskler'den alınmış olması muhtemel olan iki adet tunç tabak, iki adet Kelt tarzı örgü desenleriyle süslenmiş altın içki boynuzu kılıfı ve bir adet yaldız süslemeli tunç sürahiden oluşmaktadır. Reinheim M.Ö. 5. Yüzyılın sonları ile 4. Yüzyılın başlarına tarihlendirilen yarım düzine zengin kadın mezarından yalnızca bir tanesidir. Bahsi geçen dönemde erkeklerin büyük bir çoğunluğu ganimet arayışı içinde oldukları için bulundukları yeri terk etmişlerdir. Bir süre sonra bütün kabileler, yeni toprak arayışına başlamışlardır.

Görünen o ki Erkan La Tene döneminin zengin kadın mezarlarının böylesine fazla oluşu o dönemin elit erkeklerinin güney kesimlerde ganimet aramaya çıkmaları sonucunda oluşan otorite boşluğu ile bağlantılıdır. Bu erkeklerin bazıları ya öldüklerinden ya da evlenerek gittikleri yerde kalmaya karar verdiklerinden dolayı evlerine geri dönmemişlerdir. Dolayısıyla bu durum bazı kadınlara kısa süre de olsa kendi etki alanlarını yaratma fırsatı tanımıştır. Geç La Tene B periyodu (M.Ö. 300-275) itibarı ile inhumasyon gömülerinin yerini arkeolojik anlamda çok daha az iz bırakan, bambaşka bir defin uygulaması almaya başlamıştır.

HAREKET HALİNDEKİ KELTLER

Erken La Tene periyodunda, Orta Rhineland'da, Heuneburg Tepekalesi veya Geç Hallstatt dönemine özgü *Fürstensitze* benzeri yerleşkeler gibi tek bir merkezde toplanmış yerleşim birimlerine rastlamak mümkün değildir. Tam tersine, M.Ö. 400 civarlarında, Kelt yerleşkeleri merkezilikten uzaklaşmaya başlamış, klasik kaynaklarda da bahsedildiği gibi; Kelt kabileleri, kısmen değişen iklim koşullarına da bağlı olarak, göç etmeye başlamışlardır. M.Ö. 4. Yüzyılın başları itibarıyla azalan nüfuslara dair arkeolojik kanıtlar Bohemya'daki Champagne Bölgesi'nde ve Bavyera'da bulunmuştur. M.Ö. 4. Yüzyılın sonuna ve 3. Yüzyılın başlarına denk gelen tarih aralığında ise aynı şeyin Fransa'nın doğusunda, Baden-Württemberg'de ve hatta Wederath'daki Belginum arkeolojik alanındaki mezarlıklardan anlaşıldığı kadarıyla Moselle ve Nahe nehir-

lerinin arasında kalan bölgede de gerçekleşmesi söz konusu olmuştur.

Bu tarihlerden başlayarak, Akdeniz Dünyası ile Orta Avrupa arasındaki ilişkiler korkutucu bir şekilde yön değiştirmiş; İnsubre kabilesi İtalya'nın kuzeyinde yer alan Melpum (günümüzde Milan) bölgesini, Boii kabilesi adını Bononia olarak değiştirdikleri (günümüzde Bolonya) Fel-sina bölgesini, Senoni kabilesi ise Picenum bölgesini (Ancona'ya kadar) işgal etmişlerdir. Palatinate bölgesini yağmalamış olan Keltlerin Romalıların üzerinde yarattığı etki büyük olmuş; Kelt işgalleri ve M.Ö. 390, 387 veya 386 yılında (tarihler konusundaki fikirler değişmektedir) Roma başkentini 7 aylık bir abluka altına alınması gibi sebepler, Romalıları askeri anlamda güçlenmeye ve daha fazla toprak fethetmeye yönlendirmiştir. Bilindiği üzere Roma Uygarlığı yüzyıllar boyunca bu nitelikleriyle tarihe damga vurmuştur.

Erken La Tene dönemi boyunca Kelt topraklarında görülen istikrarsızlık, *oppidum* tarzı yerleşkeler ortaya çıkıp da şehirleşmeye doğru bir yönelim meydana gelene kadar, yaklaşık iki yüzyıl sürecek olan bir sosyo-politik gerilemeye yol açmıştır. O zamana kadar Romalılar, Keltler tarafından işgal edilen Kuzey İtalya topraklarını çoktan geri almış, M.Ö. 1. Yüzyılda Alpleri geçtikten sonra da Keltlerin anavatanı sayılabilecek toprakları tehdit etmeye başlamışlardır. Toprak kazanımından ziyade ticari çıkarlar peşinde olan Yunanlılar ve Etrüskler ise Keltlerle bu tarz çatışmalar içine girmemişlerdir.

GEÇ LA TENE DÖNEMİNE ÖZGÜ DEĞİŞİMLER

M.Ö. 2. Yüzyıl; geniş nüfusların barındığı ve çeşitli zanaat alanlarında uzman seviyede üretim gerçekleştirilen oppidum tipi yerleşkelerde, paranın (ilk olarak M.Ö. 3. Yüzyılın ikinci yarısı itibarı ile arkeolojik kayıtlara geçmiştir) ve yazının kullanılmaya başlaması ile birlikte karmaşık bir ekonomik sistemin baş gösterdiği bir dönem olmuştur. Almanya'da Geç Demir Çağı dönemine ait 23 adet oppidum (15 hektardan geniş, savunma çemberli yerleşke) bulunmaktadır. Bunların arasında en iyi şekilde dökümanlanan oppidum, Bavyera'daki Ingolstadt kenti yakınlarında yer alan Manching Oppidum'dur.

Demir yatakları bakımından zengin olan Tuna Nehri civarında, bölgeyi Black Forest ve Inn Nehri'ne bağlayan belirli ticari yolların kesişiminde konuşlanmış olan yerleşke bu stratejik konumu sebebiyle olduk-

ça hızlı bir şekilde gelişmiş ve zenginleşmiştir. Yerleşke sakinleri bu ticari rota vasıtasıyla Kuzey İtalya'dan çeşitli egzotik materyaller, Galya'dan da şarap amforaları ithal etmektedir. M.Ö. 2. Yüzyılın sonlarına yakın bir tairhte yerleşkenin etrafına daha önce var olmayan bir savunma hattı inşa edilmiştir. 7,2 kilometre uzunlukta ve *murus Gallicus* (*murus Gallicus*: Sezar'ın ilk olarak Galya'da gördükten sonra bu ismi verdiği ahşap, taş ve toprak kullanılarak örülen bir duvar tekniği) tipi duvarlarla örülen bu çember 380 kilometre karelik bir alanı çevrelemekte olup M.Ö. 120 ila M.Ö. 50 tarihleri arasında 5.000 ila 10.000 arasında değişen bir nüfusa korunma sağlamıştır.

Tarih içinde inişli çıkışlı bir nüfus grafiğine sahip olan Alkimoes/Kelheim, Heidetränk, the Dünsberg ve Creglingen-Finsterlohr oppidumları gibi diğer bazı Alman oppidumlarının aksine Manching yalnızca belirli dönemlerde değil, varlığı süresince sürekli olarak yüksek nüfuslara ev sahipliği yapmıştır. Oysa görünen o ki nüfus grafiklerinde belirgin bir iniş çıkış tespit edilen diğer Alman oppidumları, özellik tehlike ve tehdit dönemleri olmak üzere belirli zamanlarda sığınak olarak kullanılmışlar, insanlar sahip oldukları sürüleri ile birlikte dönem dönem bu yerleşkelere akın etmişlerdir. Ortaya çıkan hayvan kemiklerinin fazlalığına bakılırsa, Manching yüzlerce küçük çiftlik ve mezradan oluşan bir kırsal alan tarafından desteklenmektedir. Manching'in 15 hektarlık bir bölümünde yani %1'den bile daha küçük bir kısmında, 1955'ten bu yana yürütülen kazılar sonucunda yaklaşık bin iki yüz at, on iki bin büyükbaş, on iki bin domuz ve on üç bin küçükbaş (koyun-keçi) iskeleti ortaya çıkarılmıştır.

Geç La Tene periyodu ile bağdaştırılan diğer gizemli ve bir o kadar tartışmaya açık olan yapılar *Viereckschanzen* olarak adlandırılan, etrafları duvarlar ve hendeklerle çevrili, dikdörtgen planlı yapılardır. Güney Almanya topraklarında, özellikle Tuna Nehri ve kolları civarında görülmekte olan bu yapıların boyutları değişmekle birlikte bir kenarları ortalama 80 metre uzunluğunda, hendekler ise ortalama 4 metre genişliğinde ve 2 metre derinliğindedir. Giriş kapılarının oldukça dar olması, iç kısma erişimin sınırlandırılmak istenmesi ile ilişkilendirilmektedir. Bu kapıların özel olarak yönlendirildikleri herhangi bir yön tespit edilmemiştir fakat kuzey yönüne bakan hiçbir giriş kapısına da rastlanmamıştır.

1950'lere kadar *Viereckschanzen*lerin keşfi yalnızca hava fotoğrafları ile yapılabilmektedir. 195'de Holzhausen kazı alanında yürütülen çalışma-

lar sonucunda 35 metre kadar derinliklere ulaşabilen çok sayıda kuyu ortaya çıkmış, bu sebeple bu sitelerin dini (ayinsel) bir fonksiyonları olduğuna karar verilmiştir. 20 yıl aradan sonra Fellbach-Schmidten kazı alanında ortaya çıkan, ahşap zemine kazınmış boynuzlu hayvan ve oturan insan figürleri de bu görüşe bir destek oluşturmuştur. Aynı zamanda, derin kuyulardan birinde yürütülen kimyasal analizler sonucunda kuyunun gübre ile dolu olduğu anlaşılmıştır. Sonradan yapılan araştırmalar sonucunda bu yapıların aslında savunma hatlarıyla çevrili küçük çiftlikler (*Herrenhofe*) olduğu fikri öne sürülmüştür. Ayrıca, bu yapıların tekrar tekrar veya çok fonksiyonlu bir biçimde kullanılmış olma olasılığı da göz ardı edilmemelidir. Sonuç olarak, *Viereckschanzen* kategorisinde değerlendirilip de, morfolojik olarak aynı özellikleri göstermekte olup, henüz kazıları tamamlanmamış olan bütün siteleri tek bir çatı altında açıklamaya yetecek bir teori henüz oluşturulamamıştır.

ROMALILAR VE BARBARLAR ARASINDAKİ İLİŞKİ

Oppidumların pek çoğu Roma istilasından önce kurulmuştur. La Tene Periyodu'na gelindiğinde ise bir yandan Roma ordusunun akınlarından korunmak için kullanılırken bir yandan da kuzeyden gelen ve giderek artan Cermen tehdidine karşı bir sığınak oluşturmuşlardır. Ren Nehri'nin batısında, Galya ve Almanya'daki Kelt asilzadeleri Romalı istilacıların varlığına karşı değişik stratejiler geliştirmişlerdir. Harici bir askeri tehditin siyasi bir çıkara dönüştürülebilme olasılığı ile birlikte Roma ile müttefik olmanın getireceği faydalar ön plana alınmış, velhasıl Roma geleneklerinin benimsenmesi sonucunda toplumsal organizasyon ve dini gelenekler giderek değişikliğe uğramıştır. Roma yönetiminin halka uyguladığı ağır vergi boyunduruğu, imparatorluk topraklarında zaman zaman ayaklanmaların çıkmasına sebep olmuştur. Bu ayaklanmalardan en meşhur olanı M.S. 9'da Almanya'da gerçekleşmiştir. Burada talihsiz Publius Quintilius Varus yönetimindeki 3 lejyon Teutoburg Ormanları'nda yok edilmiş; Roma ordusunun böylesine büyük bir bölümünün ortadan kalkması sonucunda İmparator Augustus kuzey ve doğuya yayılma politikasından vazgeçerek birliklerini Ren Nehri'ne doğru çekmek zorunda kalmıştır.

Augustus'un, Romalıların Bağımsız Almanya (Almanya'nın Ren Nehri'nin doğusuna düşen kısmı) olarak isimlendirdikleri topraklarda yaşa-

yan Kelt topluluklarının ilk elden tecrübe ettikleri bir şeyi “ Cermence konuşan kabilelerin, güney ve batıdaki toprakları ele geçirme arzusuyla saldırma konusunda ne kadar acımasız olabileceklerini” acı bir tecrübeyle öğrenmiş olduğu açıktır. M.Ö. 113 ve 101 yılları arasında, yağma ve talan konusunda iş birliği içinde hareket eden ve nihayetinde Keltik Galya'yı terörize eden Cermen kabilelerinin Cimbri yönetimindeki istilaları sonucunda Almanya'daki Keltçe konuşan topluluklar ateş altında kalmışlardır. Bu sebeple, günümüz Almanya'sında konuşulan dil, Kelt kökenli olmaktan ziyade Cermen kökenlidir ve ülkenin Kelt kökenli prehistoryası sadece arkeoloji kayıtlarından, bir dereceye kadar da gen havuzundan ve bir avuç yer isminden çözülebilmektedir.

Ayrıca bkz. **Oppidumlar** (3. Cilt, 6. Bölüm); **Manching** (3. Cilt, 6. Bölüm); **Tepekaleler** (3. Cilt, 6. Bölüm); **Geleneksel Yerleşke Tipi: Vie-reckschanze** (3. Cilt, 6. Bölüm); **Heuneburg** (3. Cilt, 6. Bölüm)

KAYNAKÇA

Arnold, Bettina, and D. Blair Gibson, eds. *Celtic Chieftdom, Celtic State: The Evolution of Complex Social Systems in Prehistoric Europe*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1995.

Biel, Jörg. *Der Keltenfürst von Hochdorf: Methoden und Ergebnisse der Landesarchäologie*. Stuttgart, Germany: Konrad Theiss Verlag, 1985.

Bittel, Kurt, Wolfgang Kimmig, and Siegwalt Schiek, eds. *Die Kelten in Baden-Württemberg*. Stuttgart, Germany: Konrad Theiss Verlag, 1981.

Collis, John. *The European Iron Age*. London: Batsford, 1984.

Cunliffe, Barry. *The Ancient Celts*. New York: Penguin, 2000.

Green, Miranda J., ed. *The Celtic World*. London: Routledge, 1995.

Krämer, Werner, and Ferdinand Maier, eds. *Die Ausgrabungen in Manching*. 15 vols. Wiesbaden, Germany: Franz Steiner Verlag, 1970–1992.

Rieckhoff, Sabine, and Jörg Biel. *Die Kelten in Deutschland*. Stuttgart, Germany: Konrad Theiss Verlag, 2001.

Schwarz, Klaus. “Die Geschichte eines keltischen Temeno im nördlichen Alpenvorland.” In *Ausgrabungen in Deutschland*. Vol. 1, pp. 324–358. Mainz, Germany: Verlag des Römisch-Germanisches Zentralmuseums, 1975.

Sievers, Susanne. “Vorbericht über die Ausgrabungen 1998–1999 im Oppidum von Manching.” *Germania* 78, no. 2 (2000): 355–394.

Spindler, Konrad. *Die Frühen Kelten*. Stuttgart, Germany: Reclam, 1983.

Wells, Peter S. *The Barbarians Speak: How the Conquered People Shaped Roman Europe*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1999.

Almanya'da Demir Çağı 501

———. *Culture Contact and Culture Change: Early Iron Age Central Europe and the Mediterranean World*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1980.

Wieland, Günther. *Keltische Viereckschanzen: Einem Rätsel auf der Spur*. Stuttgart, Germany: Konrad Theiss Verlag, 1999.

KELHEIM

PETER S. WELLS

1 5.000 nüfuslu Kelheim kenti Almanya'nın Bavyera Eyaleti'nde, Altmühl Nehri'nin Tuna Nehri ile kesiştiği noktada yer alır. Kelheim'in içinde ve çevresinde, Paleolitik'ten günümüze kadar sıralanan çok sayıda arkeolojik site bulunur. Özellikle önem arz eden kalıntılar; Geç Tunç Çağı (kremasyon gömülerinden oluşan geniş bir mezarlık) ve Geç Demir Çağı tarihli olanlardır. Kelheim, M.Ö. 2. Yüzyılın ortalarından M.Ö. 1. Yüzyılın ortalarına -Romalıların ılıman Orta Avrupa'nın çoğu bölgesini ele geçirmesinin hemen öncesine- kadar Demir Çağı'nın son yüzyıllarına özgü bir yerleşim birimi olan *oppidum* tipi bir yerleşke olarak kullanılmıştır. Orta Çağ kalıntıları ile bezeli modern kent merkezinin hemen batısında, kuzeyde Altmühl Nehri, güneydoğuda Tuna Nehri, batıda ise burnu batı yakasından ayıran 3,25 km uzunluğunda bir duvarla çevrilmiş, üçgen bir alan üzerine kurulu Geç Demir Çağı arkeoloji kompleksi yer alır. Bu duvar ve iki nehir ile çevrili alanın yüz ölçümü yaklaşık 600 hektar olup, %90'lık kısmı Michelsberg olarak bilinen kireçtaşı tepesine ait plato üzerine, %10'luk kısmı ise Michelsberg'in dik yamaçları ile Altmühl Nehri'nin doğusu arasında kalan vadiye denk gelir. Bazı araştırmacılar buranın Yunan coğrafyacı Ptolemy'nin eserlerinde bahsedilen "Alkimoennis" olduğuna inanmaktadır.

Burada, yerleşkeyi çevreleyen duvarlar, Michelsberg'de açılmış olan demir madenleri ve duvarların iç kısmındaki arazinin belli bölümlerinde çok sayıda kazı çalışması yürütülmüştür. Batı yakasındaki duvar, 930 metre uzunluğundaki iç-duvar ve Tuna Nehri'nin güney yakasında yer alan 3.3 km uzunluğundaki üçüncü duvar benzer bir teknik kullanılarak örülmüşlerdir. Duvarlar yaklaşık 60 cm çapındaki ağaç kütüklerinin 2 metre civarında aralıklarla yere saplanması ve aralarına 5-6 metre yükseklikteki kireçtaşı blokların yerleştirilmesi ile inşa edilmiştir. Duvarın arkasında savunma birliklerinin duvarın üstüne çıkabilmesine olanak sağlayan bir toprak rampa bulunmaktadır. Tahminlere göre duvarların inşası için sekizbinden fazla ağaç kesilmiş, madenlerden yirmi beş bin metreküp kireçtaşı çıkarılarak blok haline getirilmiş ve rampa dolgusu için dört yüz bin metre kare toprak kullanılmıştır. Görünen o ki muazzam bir iş gücünün sarf edildiği bu inşaat faaliyeti civardaki orman dokusunda büyük bir tahribata yol açmıştır.

Michelsberg platosunda, hem çevrelenmiş arazi kapsamında hem de batı yakasındaki duvarın ötesinde; içleri kısmen dolmuş ama yüzeyden seçilebilir nitelikte, yaklaşık altı bin çukur tespit edilmiştir. Kazılar sırasında, bu çukurlardan bir kısmının limonit demir cevheri tabakalarına ulaşmak için açılan maden kuyuları olduğu, bir kısmının Geç Demir Çağı tarihli *oppidum* yerleşkesi ile bağlantılı olarak açıldığı, geri kalanının ise Orta Çağ'a ait olduğu görülmüş; ayrıca, çukurlardan bazılarının hemen bitişiğinde bulunan maden ergitme fırınları incelemeye alınmıştır. Yerleşim alanı ile bağlantılı asıl kalıntılar Michelsberg Platosu'nun aşağısında, plato ile Altmühl Nehri arasında, Mitterfeld olarak bilinen kazı alanında ortaya çıkmıştır. Michelsberg Tepesi'nin üst kısımlarında yürütülen sınırlı sayıdaki kazılar, yerleşim yerine dair kapsamlı kalıntılara ulaşılmasını sağlayamamış olsa da Mitterfeld kazı alanında Geç Demir Çağı tarihli yerleşim faaliyetlerine dair çok sayıda materyal ele geçirilmiştir. Mitterfeld'in doğu yakasında yoğun olarak bulunan bu materyaller, batıya doğru gidildikçe seyrekleşmektedir. Alandaki direk delikleri, stok çukurları, kuyular ve duvar sıvası yığınları Geç La Tene kültürüne özgü tipik özellikler göstermekte olup Tuna Nehri'nin 36 km yukarısındaki Manching kazı alanında bulunan kalıntılara benzer niteliktedir.

Yerleşkenin hemen her yerinde karşımıza çıkan cevher parçaları, cürlü kalıntıları ve fırın tabanları, bu bölgede demir üretiminin bir hayli önemli olduğuna işaret etmektedir. Burada, demir ve tunç metalleri

Şekil 1. Kelheim'dan bir akbabanın bronz başı. Akbabalar ve diğer yırtıcı kuşlar, Demir Çağı'nın sonunda önemli semboller haline geldi. Peter S. Wells. İzin alınarak yayımlanmıştır.

kullanılarak çok sayıda araç-gereç ve süs eşyası üretilmiş, cam boncuklar yapılmıştır. Tunç metali genellikle kalıplanarak kullanılmıştır. Kazı alanından çıkarılan araç gereçler arasında baltalar, örsler, keskiler, bızlar, çiviler, kelepçeler, kancalar, iğneler ve anahtarların yanı sıra demirden yapılmış kap-kacaklar, broşlar ve mızrak uçları yer alır. Tunç kullanılarak üretilen süs eşyaları broşlar, yüzükler, kolyeler, elbise iğneleri ve figüratif süsler olarak sıralanmaktadır. Figüratif süslerden bir tanesi de akbaba başı şeklinde ustalıkla işlenmiş küçük bir süs eşyasıdır.

Alanda bulunan çanak-çömlekler, bütün oppidum tipi yerleşkelerde karşımıza çıkan çömleklerle hemen hemen aynı özellikleri taşımaktadır. Aralarında özenle boyanmış çanak-çömleklerin, düzgün biçimli sofra takımlarının, grafit-kil karışımı kullanılarak üretilen ince cidarlı pişirme tencerelerinin ve kalın cidarlı saklama küplerinin yer aldığı bu eserlerin büyük bir çoğunluğu çömlekçi çarkı üzerinde üretilmiştir. Kalıntılar arasındaki ağırşaklar, yerleşke sakinlerinin yün ve kumaş ürettiklerini gösterir. Ayrıca, henüz şekil verilmemiş halde bulunan cam to-

pakları, boncuk ve bileziklerin de yerel üretime tabi olduğuna işaret etmektedir. İçine para şeklinde delikler açılan bir dökme kalıbın yanında çok sayıda tunç ve gümüş sikke bulunmuştur. Tüm bu demir işçiliği ve diğer malların üretimi, tarım ve hayvancılık üzerine kurulu sağlam bir geçim ekonomisinin varlığına dayanmaktadır. Başlıca tarım ürünleri arpa, kılçıksız buğday, akdarı ve bezelyeden oluşmaktayken, başlıca besi hayvanları arasında domuz ve sığırlar yer almaktadır.

Bilinen diğer tüm önemli oppidum yerleşkeleri gibi, Kelheim'da yaşayan topluluklar da Geç Demir Çağı Avrupası'nın ticari sistemi içinde aktif rol almışlardır. Madenlerden çıkarılan demir miktarının fazlalığı ve kazılar boyunca her yerde karşımıza çıkan, demir ergitme ve dövme işlemleri ile bağlantılı kalıntılar; yerleşkede özel bir ticari üretimin yürütüldüğüne delalet etmektedir. Zaten, yerleşkenin iki önemli nehirin keşiştiği noktadaki stratejik konumu da ticaret için oldukça idealdir. Tunç alaşımı için gerekli kalay ve bakır hammaddeleri ile pişirme tencerelerinin üretiminde kullanılan grafit-kil karışımı, yerleşkeye dışardan getirilmiş olmalıdır. Roma'dan ithal edilen mallar arasında tunç bir şarap kupası, parçalara ayrılmış bir adet elek ve yunus balığı şekli verilmiş bir adet aksesuar yer almaktadır.

Yine diğer tüm Geç Demir Çağı Avrupa oppidumlarında olduğu gibi Kelheim'da da çok az sayıda mezar bulunmuştur. Mezar kalıntılarının yokluğunda arkeolojik bir yerleşkenin nüfusu konusunda yorum yapmak oldukça zordur ancak akıllıca bir tahmin yürütecek olursak; Geç Demir Çağı'nda Kelheim'da yaşayan insan sayısı 500 ila 2000 arasındadır. Arazi incelemeleri sonucunda anlaşıldığı kadarıyla M.Ö. 2. Yüzyılda Kelheim oppidumu kurulduğunda civardaki küçük çiftlik ve köylerde yaşayan insanlar yaşadıkları bölgeleri terk ederek, belki de müşterek bir korunma ihtiyacını gidermek amacıyla bu gelecek vadeden yeni merkeze taşınmışlardır. M.Ö. 1. Yüzyılın ortalarında, Ren Nehri'nin doğusundaki diğer bütün oppidumlar gibi, Kelheim'da sebebi bilinmez bir şekilde terkedilmiştir. Bu muammanın çözülebilmesi için yapılan çalışmalar hala devam etmektedir.

506 Antik Avrupa

KAYNAKÇA

Engelhardt, Bernd. Ausgrabungen am Main-Donau-Kanal. Buch am Erlbach, Germany: Verlag Maria Leidorf, 1987.

Pauli, Jutta. Die latènezeitliche Besiedlung des Kelheimer Beckens. Kallmünz, Germany: Verlag Michael Lassleben, 1993.

Rieckhoff, Sabine, and Jörg Biel. Die Kelten in Deutschland. Stuttgart, Germany: Konrad Theiss, 2001.

Rind, Michael M. Geschichte ans Licht gebracht: Archäologie im Landkreis Kelheim. Büchenbach, Germany: Verlag Dr. Faustus, 2000.

Wells, Peter S., ed. Settlement, Economy, and Cultural Change at the End of the European Iron Age: Excavations at Kelheim in Bavaria, 1987–1991. Ann Arbor, Mich.: International Monographs in Prehistory, 1993.

HEUNEBURG

BETTINA ARNOLD

Güneybatı Almanya'daki Baden-Württemberg eyaletinde yer alan Erken Demir Çağı (M.Ö. 600-450) Hallsstatt dönemine ait Heuneburg Tepekalesi, Avrupa'daki en kapsamlı çalışmalarının yürütüldüğü arkeolojik yerleşim komplekslerinden biridir. Yukarı Tuna Nehri'nin 60 metre kadar yukarısında, deniz seviyesinden 600 metre yükseklikte bulunan yerleşke, üçgen şekilli doğal bir çıkıntı üzerinde, 3.3 hektarlık bir alan kaplamaktadır. Surlarla çevrili olan bu alanın etrafında, sınırları henüz tam olarak belirlenememiş bir harici yerleşim bölgesi (yörekent) yer alır. Sitenin, uluslararası bilim dünyasının dikkatini celbetmesi, Württemberg Eyalet konservatörü Eduard Paulusu'nun 1877 yılında tepkaleye yakın bölgelerde bazı mezar höyükleri keşfetmesi ve içlerinde altın gerdanlıklar, metal içki kadehleri ve dönemin elitlerine ait diğer bazı materyaller bulmasının ardından gerçekleşmiştir. Paulus bu mezarlara, kendinden bir yıl önce Heinrich Schliemann tarafından Mycenae'de ortaya çıkarılan zengin mezarlarına da atıfta bulunarak, "Hükümdar Mezarları (Almanca: *Fürstengraber*)" ismini vermiştir. Bu gruptaki 4 höyüğün her birinin kazıları 1954-1989 yılları arasında çeşitli araştırmacılar tarafından bitirilmiştir. 1999 yılında ise tepkaleenin güneybatısında yürütülen kazılar sırasında, yağmalanmış vaziyette beşin-

ci bir mezar höyüğü daha bulunmuştur.

Tepekalenin 5 km civarında 16. Yüzyıldan beri sistematik olmayan bir takım keşif çalışmaları yürütölmekte olsa da Paulus'un yürüttüğü kazılar, bu süreci doruk noktasına ulaştırmıştır. Mezar yağmacılarının verdikleri zarara bir de arazinin ekilebilir alanlarında yürütölen tarımsal faaliyetlerin yarattığı etkiler eklenince, bölgedeki Geç Demir Çağı mezar höyükleri bir hayli tahribata uğramıştır. 1990'ların sonuna kadar Heuneburg bölgesinde 130 mezar höyüğü -diğer bir deyişle "tümölüs"- ortaya çıkarılmıştır ancak bu sayının asıl tümölüs sayısının yalnızca %10'unu oluşturduğu düşünölmektedir.

Tümölüsler ile tepekalenin aynı tarihsel döneme ait olduğünün ortaya çıkmasına ön ayak olan ilk keşif kazıları 1921 yılında, bölgenin en dik yamacı üzerinde kurulu olan burç benzeri yapının 400 metre kuzeybatısında Paulus tarafından yapılmıştır. Acropolis üzerinde 29 yıl boyunca sürdürölen sistematik saha çalışmasının ardından 1950 yılının başlarında Wolfgang Kimmig ve Egon Gersbach yönetiminde gerçekleştirilen kazılar esnasında havalandırma yöntemi ile kurutulduktan sonra üzeri kireçle boyanan kil tuğlalar (kerpiç) kullanılarak örölmüş bir sur duvarı ortaya çıkmıştır. Kurak iklime sahip bölgelerde görölen bu inşaat tekniğine Avrupa'daki diğer Demir Çağı yerleşkelerinin hiç birinde rastlanmamaktadır. Göröldüğü kadarıyla, kısmen yangına dayanıklı olan bu duvarın, M.Ö. 540 civarlarında tepekalenin ve dışındaki yerleşim bölgesinin büyük bir kısmını yerle bir eden büyük yangın sonucunda yeniden elden geçirilmesi söz konusu olmuştur. M.Ö. 6. Yüzyılda Akdeniz Dünyası ile iletişim halinde olunduğünün bir diğer kanıtı da kalıntılar arasında yer alan Yunanistan'a özğü Siyah Figür seramikleri ve şarap veya yağ taşımak için kullanılan amforalardır. Hem bu ithal mallar hem de tepekale yakınlarındaki mezar höyüklerinin abartılı zenginlikleri *Fürstensitze* terimi ile betimlenen "soylu ikametgahlarının" en karakteristik özellikleridir. Bu açıdan Heuneburg Batı Hallsstatt Zonu olarak adlandırılan bölgede (Güney Batı Almanya, Doğı Fransa ve İsviçre Alplerinin kuzeyi) yer alan az sayıdaki "soylu ikametgahı"ndan biridir.

Kazılardan elde edilen bulguların ve kalıntıların analiz edilip yayına sürölebilmesi 1979 yılını bulmuş; bu tarihe kadar platonun üçte birinden biraz fazlasının keşifleri tamamlanmıştır. Geç Neolitik'ten (M.Ö. 4. ve 3. yüzyıllar) Orta Çağ'a kadar (M.S. 11 ve 12. yüzyıllar) kullanımda

kaldığı tespit edilen yerleşkede 23 ayrı inşaat fazı tespit edilmiştir. Palatonun ilk olarak surlarla çevrelendiği tarih Erken Tunç Çağı'nın sonları ile Orta Tunç Çağı'nın başları (M.Ö. 17. Yüzyıl) arasında bir döneme denk gelmektedir. M.Ö. 13. ve 12. yüzyıllar boyunca Heuneburg, civardaki tüm mikro-yerleşimlerin ekonomik, sosyal ve dini yaşantısını kontrol altında tutan bir merkez niteliği taşımış gibi görünmektedir. 1999 yılında Siegfried Kurz tarafından Heuneburg civarındaki küçük yerleşim birimlerinin incelenmeye başlaması sonucunda, Tunç Çağı'nda bu bölgede iki kademeli bir yerleşim hiyerarşisi bulunduğu teorisini destekler nitelikte veriler elde edilmiştir.

Dış yerleşim bölgesindeki kazılar 2003 yılında hala devam etmekte ve plato kazıları da henüz tamamlanmamış olduğu için, Heuneburg yerleşim kompleksinin (plato, dış yerleşim bölgesi ve ilgili mezar höyükleri dahil) Erken Demir Çağı dönemindeki nüfus hesaplamaları karmaşık bir hal almıştır. Bölgenin Geç Hallsstatt-Erken La Tene periyodunda (M.Ö. 7. ve 5. yüzyıllar arasında) yani nüfusun doruk noktasına ulaştığı dönemlerde, bir kaç bin insana ev sahipliği yaptığı düşünülmektedir. Yerleşke kompleksinin kapsadığı alan, uzun mesafeli ticari etkinliğe dair kanıtlar ve civardaki tümölüslerin zenginliği göz önüne alındığında, Heuneburg'un Erken Demir Çağı'nda en parlak dönemini yaşadığı; oldukça geniş bir alan içinde en az 3 ayrı yerleşim kategorisi içeren bir yerleşke hiyerarşisini kontrol altında tutan bir merkez olarak hüküm sürdüğü görüşüne varılmaktadır. Tepekale'nin Tuna Nehri üzerindeki stratejik konumu, demir yataklarına yakınlığı, başta metal işlemeciliği ve kumaş dokumacılığı olmak üzere, uzmanlaşmış bir ticari sistem içinde pek çok üretim aktivitesi yürütüldüğüne işaret eden deliller ve yerleşke içindeki bazı çok odalı yapıların hepsi Heuneburg'un bu dönemde çok önemli bir sosyopolitik ve ekonomik sisteme sahip olduğunu gösterir.

Yerleşke kayıtlarının yanı sıra, tümölüslerden elde edilen kalıntılar da Heuneburg'un sosyal kompleksitesini ve ekonomik hakimiyetini yansıtmaktadır. Paulus'un tepekale yakınlarındaki höyüklerde yürüttüğü kazıların ardından, 1937'de Gustav Riek yönetimindeki kazılar başlatılana kadar bölgede uzunca bir süre sistematik kazı çalışması yürütülmemiştir. Gustav Riek, Avrupa'daki ikinci en büyük Erken Demir Çağı mezar höyüğü olan Hohmichele Tümölüsü'nde (bkz. Resim 1) kazılar yapmıştır. Höyük; 13,5 metre yükseklikte ve 85 metre çapındadır. Mer-

Şekil 1. Üst Tuna Vadisi'ndeki bir tepede bulunan Heuneburg. Eric Lessing, izin alınarak yayımlanmıştır.

kezdeki mezar odası yağmalanmış olsa da, tümülüste 7 adet iskelete ulaşılmıştır. Her biri inhumasyon gömüsü olan definler arasında hiç bir zarara uğramamış olan VI numaralı mezar odasında yanlarında tunç içki kadehleri, şahsi süs eşyaları ve silahlar (bir hançer, içi demir uçlu oklar ile dolu olan bir adet sadak ve bir yay) ile birlikte 4 tekerlekli bir arabaya yatırılmak suretiyle gömülen iki yetişkin (bir kadın, bir erkek) cesedi bulunmaktadır.

1999 yılında, Hohmichele Tümülüs'ünün 200 metre ilerisinde bulunan iki farklı tümülüste (Tümülüs 17 ve 18) bu makalenin yazarı Bettina Arnold ve meslektaşları tarafından ayrı bir kazı çalışması başlatılmış ve 23 adet define daha ulaşılmıştır. Tümülüs 17'nin 1 numaralı mezar odasından bir adet bronz kazan, bir adet kısa demir kılıç, iki adet demir mızrak ucu, bir adet demir kemer kancası ve bir adet miğfer tüyü kelepçesi çıkarılırken, 2002 yılında kazılan Tümülüs 18'de tunç boyun halkaları ile birlikte gömülmüş olan iki adet define ulaşılmıştır. Boyun halkaları, Demir Çağı'ndan Hristiyanlık dönemine kadar İrlanda ve İskoçya'daki elit kesimlerin statüsünü belirten bir kostüm ögesi olarak kullanılmıştır. Devam etmekte olan destek çalışmaları, Siegfried Kurz tarafından Heuneburg civarındaki küçük yerleşim birimlerinde yürütü-

len kazılar, dış yerleşimlerin sınırlarının belirlenmesi üzerine Hartmann Reim tarafından sarf edilen çabalar ve Bettina Arnold yönetiminde yürütülen sistematik tümölüs kazıları, bilim adamlarının bu dinamik Erken Demir Çağı yerleşim merkezine dair ortaya koydukları resme katkıda bulunmaya devam etmektedir.

Ayrıca bkz. Tepekaleler (3. Cilt, 6. Bölüm); Batıdaki Yunan Kolonile-ri (3. Cilt, 6. Bölüm), Almanya'da Demir Çağı (3. Cilt, 6. Bölüm).

KAYNAKÇA

Arnold, Bettina. "The Material Culture of Social Structure: Rank and Status In Early Iron Age Europe." In *Celtic Chieftdom, Celtic State: The Evolution of Complex Social Systems in Prehistoric Europe*. Edited by Bettina Arnold and D. Blair Gibson, pp. 43–52. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1995.

Arnold, Bettina, and Matthew L. Murray. "A Landscape of Ancestors in Southwest Germany." *Antiquity* 76, no. 292 (2002): 321–322. (Additional information is available from the website "A Landscape of Ancestors: The Heuneburg Archaeological Project" at <http://www.uwm.edu/~barnold/arch/>.)

Bittel, Kurt, Wolfgang Kimmig, and Siegwalt Schiek. *Die Kelten in Baden-Württemberg*. Stuttgart, Germany: Theiss, 1981.

Kimmig, Wolfgang. *Die Heuneburg an der oberen Donau. Führer zu archäologischen Denkmälern in Baden-Württemberg* 1. Stuttgart, Germany: Theiss, 1983.

Kurz, Siegfried. "Siedlungsforschungen bei der Heuneburg, Gde. Herbertingen-Hundersingen, Kreis Sigmaringen—Zum Stand des DFG-Projektes." In *Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg* 2001, pp. 61–63. Stuttgart, Germany: Theiss, 2002.

Reim, Hartmann. "Siedlungsgrabungen im Vorfeld der Heuneburg bei Hundersingen, Gde. Herbertingen, Kreis Sigmaringen." In *Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg* 1999, pp. 53–57. Stuttgart, Germany: Theiss, 2000.

Rieckhoff, Sabine, and Jörg Biel. *Die Kelten in Deutschland*. Stuttgart, Germany: Theiss, 2001.

DEMİR ÇAĞI'NDA İBER YARIMADASI

TERESA CHAPA

Avrupa'da Demir Çağı'nın klasik olarak Hallstatt ve La Tene periyodları olarak ikiye ayrılıyor olması, Akdeniz'in diğer bölgelerinde olduğu gibi İber Yarımadası (İberya) için de geçerli bir durum değildir. M.Ö. 1. Yüzyılda bu bölgede pek çok kültürün karşılıklı etkileşimleri sebebi ile hatırı sayılır değişimler gerçekleşmiş; Tunç Çağı'na ait yöresel gelenekler sona ermiş ve yeni kültürler ortaya çıkmıştır. Bunlardan bazıları, örneğin arekeolojik izleri M.Ö. 7. Yüzyılda son bulan Urnfield Kültürü gibi Avrupa anakarası kökenlidir. Fakat yarımada üzerindeki en büyük etkiyi Akdeniz kökenli kültürler yaratmıştır ve bu akım M.Ö. 9. Yüzyılın sonunda adanın güney kıyısına ilk kolonilerini kuran Fenikeliler ile başlamıştır. İber Yarımadası'nın Demir Çağı'ndaki kültürel karakteristikleri yerel geleneklerin Atlantik, Akdeniz ve Avrupa Kıtası'ndan gelen etkilerle birleşmesi sonucunda kronolojik olarak çok az bir homojenlik gösteren karmaşık bir değişim sürecine girmiştir. Uzun vadede değişen özellikler arasında; popülasyonların yerleşim bölgelerinin ve siyasi sınırların değişmesi, demir araç gereçlerin devreye girmesi ile birlikte tarımsal faaliyetlerin artması, sosyal hiyerarşinin kademeli olarak gelişmesi ve beraberinde gelen ideolojik değişimler yer almaktadır.

Demir Çağı İberya'da seçilmiş yerler.

İBERYA'DA DEMİR ÇAĞI'NIN BAŞLANGICI

Fenikeliler'in gelişi ile birlikte çeşitli kıyı kolonilerinin ve ticaret limanlarının kurulmaya başlaması, İber Yarımadası'nın Demir Çağı'na geçişinin önünü açan önemli faktörler olmuştur. Bölge ekonomilerinde önemli değişimlerin baş göstermesi siyasi, dini ve sosyal alanlarda değişimler yaşanmasını tetiklemiştir. Aralarında Gadir (günümüzde Cadiz) kolonisinin ön plana çıktığı Fenike kolonileri, bölgede su tutma havzaları geliştirip, balıkçılık ve balık tuzlama endüstrilerini geliştirerek geçim ekonomilerini güçlendirmişler; altın işlemeciliği, demir dövme işleri ve çanak-çömlek yapımı gibi uzmanlık alanlarında yeni tekniklerin geliştirilmesine katkıda bulunmuşlar; yöre insanını fildişi, devekuşu yumurtası ve kaymaktaşından yapılmış kavanozlar gibi pek çok egzotik materyal ile tanıştırmışlar ayrıca yetiştirilen hayvanlar arasına eşek ve tavuk gibi bilinmedik türlerin katılmasını sağlamış, şarap üretim ve tüketiminin artmasına yol açmış dolayısıyla yarımadanın Akdeniz Dünyasının siyasi ve ticari dinamikleri arasına kaynaşmasının önünü açmışlardır.

Fenike şehirlerinin Yakın Doğu'daki ekonomik etkenleri kolonileştirme bakımından İber topraklarının tercih edilmesinde önemli bir etken

olmuştur. O dönemde, güneybatıdaki (Huelva) Riotinto madenleri, Tyrus (günümüzde Tyre) ve Sidon (günümüzde Sayda) şehirlerinin gümüş ihtiyacını karşılaması bakımından önemli bir kaynak olarak görülmektedir. Bu madenler sayesinde ticari güç korunacağı gibi Asur'un yüksek vergi taleplerinin karşılanması da mümkün olabilecektir. Açık maden ocağı şeklinde işleyen bu madenlerin verimliliği Fenikeli metal-bilimcilerin dikkatini çekmiş olmalıdır çünkü Huelva'daki madenlerde bir ton gümüş cevherinden 2000 gram, bir ton altın cevherinden ise 70 gram metal elde edilmektedir.

Aynı dönemde, sonradan Kartacalıların eline geçen Baria (günümüzde Viaricos) ve Cartago Nova (günümüzde Cartagena) şehirlerinin yakınlarında yer alan güneydoğu madenleri de kullanılmakta, buralardan çıkarılan kurşun külçeleri, kıyı boyunca ilerleyen küçük deniz taşıtları ile ana limanlara taşınmaktadır. Mazaron'da M.Ö. 7. Yüzyıl tarihli bir Fenike gemisinin mükemmel şekilde korunmuş bir enkazı bulunmuş ve battığı sırada gemide 2000 kg kurşun oksit bulunduğu tespit edilmiştir. Bu tarihlerde (M.Ö. 7. Yüzyıl) doruk noktasına ulaşmış olan madencilik aktiviteleri sebebiyle hatırı sayılır miktarda orman tahribatı söz konusu olmuş ve zararlı atıkların salınımı ile birlikte çevreye büyük zarar verilmiştir. Bu zararın etkileri Grönland civarındaki o döneme ait buz tabakalarında kendini göstermektedir.

Tüm bu faaliyetler zinciri, topraklarının her gün biraz daha işgal edildiğine şahitlik eden aynı zamanda da madenlerde yürütülen çalışmalara önemli bir iş gücü sağlayan yerli halkın önemli değişimler yaşamasına sebep olmuştur. Yarımada'nın güneybatısında (koloni dünyasının iç kesimleri), sonradan sıradışı Batı Akdeniz'in efsaneleri arasında mistik bir referans haline gelecek olan Tartessian Kültürü yine bu dönemde doğmuştur. İç kesimlerde yaşayan insanlar, hatta kıyıda çok uzakta yaşayanlar bile Fenikeliler tarafından talep edilen hammaddelerin sağlanmasına katkıda bulundukları kadar, kolonicilerin ürettikleri malların tüketimi açısından da iyi bir pazar ortamı oluşturmaktadır. Haliçlerin ve ana nehirlerin etrafındaki kuşatılmış topraklar, örneğin Portekiz'in batısındaki Sado ve Mondego nehirleri ile yarımada'nın kuzeydoğusunda yer alan Aldovesta Nehri civarındaki topraklarda, Fenikeli tüccarların bu alanlara ulaşarak yerli halklar tarafından kontrol edilen altyapı ve iletişim rotalarını kullanma çabalarını gösteren delillerle doludur.

İber Yarımadası'nın özellikle güney ve doğu kesimlerinde meydana

gelen dini değişimler tüm bu sürecin, ideolojiler üzerinde de ne kadar büyük bir etki yarattığını gösterir niteliktedir. Gadir'de Melkart Tapınağı inşa edilmiş, Seville yakınlarındaki Guadalquiver Nehri ağzına da bir başka tapınak daha inşa edilmiştir. Bereket ve verimlilik tanrıçası Astarte'ye adanmış olan bu tapınakta yine tanrıçaya adanmış, oldukça güzel bir tunç heykel bulunmaktadır. Extremadura'da yer alan Cancho Roano isimli saray mabedi de Tartessian bölgesinde yaşayan yerli halkların, Fenikelilerin inandıkları tanrıları kendi inanç sistemlerine adapte ettiklerinin diğer bir kanıtıdır. Kendisine ait sembollerin yaygınlığından anlaşıldığı kadarıyla ana tanrıça olarak benimsenen Tanrıça Astarte'nin İberya'da yaşayan halklar tarafından büyük bir saygıyla karşılandığı anlaşılmaktadır ve bu durum, Fenikeliler'in bölgeye gelmesi ile birlikte ekonomik ve siyasi alanlarda meydana gelen büyük dönüşümlerin açık bir kanıtı niteliğindedir.

Yunanlılar da ilk iletişimlerini uzak batıdaki Tartessian dünyası ile kurmuşlardır. Herodot'un yazdıklarına göre; efsanevi Tartessian kralı Arganthonius Foçalılarla sıkı ilişkiler kurmuş hatta Foça'yı korumak üzere inşa edilen taş duvarların maliyeti Tartesian gümüşü kullanılarak karşılanmıştır. Bu bilgiden yola çıkan bazı tarihçiler, Herkül'ün 12 görevinden biri olarak, ellerindeki kırmızı sığırları alıp Atina'ya taşımak için korkunç Geryon ve köpeğini öldürdüğü yerin Tartessus olduğuna kanaat getirmişlerdir.

İBER KÜLTÜRÜ'NÜN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ

M.Ö. 6. Yüzyılın başlarında, Fenikelilerin ticaret üzerindeki hakimiyeti kaybetmeleri sonucunda yarımadanın kolonileştirilmiş güney kesimlerinin kontrolü Kartacalıların eline geçmiş ve Gadir gibi bazı şehirler bağımsız birer merkez olarak gelişmeye başlamışlardır. Bu dönemde ayrıca, topraklarını Güneydoğu Fransa'dan eski Tartessian Krallığına kadar genişletmiş olan İberyalılar gibi belirgin kültür grupları ortaya çıkmıştır. İber Kültür Grubu, topraklarında oldukça geniş yerleşkeler barındıran, farklı siyasi birimlere ayrılmış durumdadır (İlgeretes, Lacetani, Edetani, Contestani, Bastetani ve Oretani). Bu birimlerin kalelerle kuvvetlendirilmiş şehirlerinin çevresi dayanıklı taş surlarla korunma altına alınmış ve tek veya iki katlı evlerinin aralarına taş sokaklar örülmüştür. Oppidumların sayıca fazla olduğu Doğu Endülüs bölgesinde,

nüfusun yoğun olarak toplandığı su toplama havzaları bulunmaktadır. Örneğin Valencia gibi diğer bazı bölgelerde çalışma alanlarının yakınında çok sayıda kırsal yerleşim alanı yer almaktadır. Nehir vadilerinin kenarına kurulmuş olan bu merkezlerde dini merkezler önemli bir rol oynar. Yunan bilgin François de Polignac'ın Yunan dünyası için yaptığı tanımlamaya çok benzemekte olan bu durum, her ikisi de Jaen ilinde yer alan İber tapınağı El Pajarillo de Huelma'daki ikonografi ve Porcuna'daki heykeller tarafından da desteklenir.

İberyalıların kültürel anlamdaki alt tabakaları yerli kültürlerin üzerindeki Foça geleneklerinin kuvvetli izlerini taşıyor olsa da, bu insanlar asıl ticari ilişkilerini Batı Akdeniz'deki Yunan kolonileri ile kurmuşlardır. Massalia ve yerleri belirlenememiş olmalarına rağmen antik metinlerde isimlerini gördüğümüz Alonis veya Akra Leuke gibi diğer şehirlerle iletişim halinde bulunan Foça yerleşkesi Emporion, İber Yarımadası'nda oldukça değerli kabul edilen Yunan çanak-çömlekleri, şarap ve zeytinyağı gibi mallar karşılığında çeşitli takasların yapıldığı ticari bir merkez olarak varolmuştur. Burada, M.Ö. 6. Yüzyılın ikinci yarısına ait ve Ampurias'ta ortaya çıkana benzer nitelikte bir ticaret anlaşması ortaya çıkmıştır. Kurşun plaka üzerine kazılarak yazılmış olan bu anlaşmada özellikle Sagunto Limanı'ndan yola çıkacak olan mallardan söz edilmektedir. Yarımada'nın, yerli dilin İyonyaca harflerle ifade edildiği güneydoğu kesiminde Yunanca ve İberce karışımı bir dil ortaya çıkmış olmasından anlaşıldığı kadarıyla Yunanlılar ve İberler arasında oldukça sıkı ilişkiler gelişmiştir.

Şarap tüketim ve üretim oranının artması, ekonomi alanında olduğu kadar kültürel anlamda da oldukça önemli bir gelişme niteliği taşımaktadır. İber yerleşkelerinin hemen hepsinde Akdeniz'in çeşitli şehirlerinde üretilmiş olan amforalar bulunmuştur, ayrıca M.Ö. 6. Yüzyıl ve devamında yerel şarap üretiminin gerçekleştirildiğine dair de pek çok delil bulunur. Örneğin, Valencia'daki Alt de Benimaquia kale-yerleşkesinde üzümlerin işlenmesi sonucunda şarap üretilen çok sayıda havuz vardır ve üretilen şarapların Fenike tipolojisi ile uyumlu amforalarda depolandığı tespit edilmiştir. Yarımada'daki yerleşkeler ve mezarlıklarda ortaya çıkarılan M.Ö. 5. Yüzyıl ve sonrası tarihli Yunan çanak-çömleklerinin büyük bir kısmı açık bir biçimde şarap tüketimi ile bağlantılıdır.

M.Ö. 5. Yüzyılın sonları itibarıyla tarımsal faaliyetlerde demir araç-gereçler kullanılmaya başlamasıyla birlikte üretim yoğunlaşmış, bunun

sonucunda da hem nüfus sayısında hem de ticari faaliyetlerde önemli bir artış meydana gelmiştir. Katalonya'nın kuzeydoğusunda yer alan Emporion bölgesindeki tahıl depolama çukurlarında yapılan kapasite hesaplamaları sonucunda depolanan tahılların bölge halkının ihtiyaçlarının çok çok üzerine çıktığı tespit edilmiştir. Öyleyse, depolanan tahılların büyük bir kısmının başka bölgelere ihraç edilmiş olması gerekir. Ek olarak, Oretani topraklarında yer alan Castulo gümüş madenlerinin de ticari faaliyetlerden elde edilen gelirlere önemli bir katkısı bulunur. Ticaret limanlarını bu bölgeye bağlayan eski rotalar boyunca ortaya çıkarılan Attika çanak-çömlekleri, bahsi geçen ekonomik bağlantılara önemli bir kanıt niteliğindedir.

Köy yerleşimleri ve beraberlerindeki kabristanların incelenmesi sonucunda İberya'da yaşamakta olan halkların sosyal organizasyonu konusunda önemli bilgilere ulaşılmış ve ölümlerini kabirlere gömmeden önce mutaka yakmayı tercih eden savaşçı bir aristokrat kesimin varlığına dair kalıntılar bulunmuştur. Bu gruplardan bazılarının inşa ettikleri kuleler ve mezar taşları yontu bezemelerle donatılmıştır. İberyalı heykeltıraşlar, önemli insanların mezarlarının korunması adına gerçek boyutlu hayvan (aslan, boğa ve at) heykellerinin yanı sıra griffinler ve sfenkler gibi efsanevi yaratıkların heykellerini yapmayı tercih etmişlerdir. Bu bezemelerin pek çoğunda Yunanistan ve doğudaki medeniyetlere ait izler görülür.

Yakılan ölümlerin küllerinin muhafaza edildiği urn vazolarına eşlik eden eşyalar arasında kraterae (şarap ve su karıştırmak için kullanılan kavanozlar), kylix (şarap kadehleri) ve skiphoi (kupalar) gibi Yunanistan çanak-çömlekleri yer almaktadır. İşçilik kalitesi, parlak cilaları ve üzerlerinde yer alan ikonografik süslemeler bakımından bir hayli değerli olan bu eşyaların zaman zaman yerli seramik ustaları tarafından taklit edilmesi söz konusu olmuştur. Bu ustalar aynı zamanda turuncu renkli ve kırmızı geometrik desenlerle bezemeli İberya çanak-çömleklerini üretmişlerdir. Doğu ve güneydoğudaki bazı bölgelerde çanak-çömleklerin üzerleri, insan aktivitelerini tasvir eden figürlerin yanı sıra hayvan ve bitki motifleri içeren bezemeler ile süslenmektedir. İberya halkları için oldukça önemli addedilen bir diğer önemli antik eser de *falcata* adı verilen ve Yunanistan'a özgü *macharia* tipi kıvrımlı kılıçlara benzeyen demir silahlardır.

İberya'da görülen dini inanç sistemi Akdeniz'de görülenle aynı olup,

bölge halkı, yaşamın ve ölümden sonraki hayatın koruyucusu olduğuna inandıkları bir ana tanrıçaya tapmaktadır. Olağanüstü heykeller aracılığıyla temsil edilen bu tanrıçanın en bilindik heykeli; Dama de Elche ya da Dama de Baza ismiyle anılmaktadır. Bu heykel içinde küller ve yakılmış kemiklerle bulunan kanatlı bir taht üzerine oturmuş peçeli bir kadını temsil etmektedir. Tanrıça heykelleri İberyalı kadınlar tarafından giyilen ihtişamlı kıyafetlerin ve özel günlerde takılan ihtişamlı takıların bazı örneklerini gösterir niteliktedir. Ancak, bahsi geçen bu objelere mezar içlerinde rastlamak çoğu zaman mümkün değildir. Bu durum, değerli eşyaların nesilden nesile aktarıldığı bir sistemin varlığına işaret eder gibidir. Bu toplumların üyeleri, yerleşke girişleri veya kırsal kesimlere kurulmuş olan ibadethanelerin sunaklarına bırakılan binlerce taş ve tunç eşya ile temsil edilmektedir. Dağlık kesimlerdeki ulaşımı güç mağaralar, inişiyatif ayinlerinin düzenlendiği özel yerler olarak kullanılmıştır.

DEMİR ÇAĞI'NDA İBER YARIMADASI'NIN ORTA VE BATI KESİMLERİNİN DURUMU

Bu dönemde yarımada'nın orta ve batı kesimlerinde Hint-Avrupa kökenli bir dil kullanan ve ortak karakteristik özelliklere sahip olan, bu nedenle de Kelt kökenli oldukları düşünülen bir takım kabileler yaşamaktadır. Bu kabilelerden en önemlileri; Celtiberi, Vaccei, Vetoni ve en batıda konuşlanmış olan Lusitani gruplarıdır. Demir Çağı, batıya özgü ekonomi modellerinde önemli değişikliklerin yaşandığı bir çağ olmuştur. Tunç Çağı'nın sonlarında ekonomi büyük oranda büyük baş hayvan yetiştiriciliği ve ticaret yollarının kontrolü ile domine edilmekteyken, Demir Çağı ile birlikte tarımsal faaliyetlerin yoğunlaşması ve ekonomik güçlerin bu yöne kayması söz konusu olmuştur. Bu dönüşümle birlikte nihai olarak yerleşik hayata geçiş tetiklenmiş; yeni demir silahlar kullanmaya başlayan savaşı gruplar, bu silahlarını daha verimli toplarlar ele geçirmek üzere kullanmaya başlamıştır.

Demir sabanların tarımsal üretime dahil oluşu, genellikle müşterek mülkiyetten özel mülkiyete geçişin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde ekilebilir arazi sınırları oluşturulmuş ve bu arazilerin otlaklardan ayrılması sağlanmıştır. Vettonian bölgesinden çıkarılan domuz ve boğaların temsil edildiği zoomorfik heykellerin (verracos), belirli grupların hayvan yetiştiriciliği ve kış meraları üzerinde hakimiyet kur-

mak istemelerini temsil ediyor olduğuna inanılmaktadır. Hayvan yetiştiriciliğinin yanı sıra tarımsal alanlar üzerine kurulan hakimiyet, ekonomik kaynaklara ulaşma konusunda belli bir eşitsizliğin başgöstermesine bunun doğal bir sonucu olarak da toplum içindeki dengelerin bozulmasına ve sosyal ayrışmaların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.

Vettonian bölgesindeki yerleşkeler merkez görevi gören büyük yerleşim birimleri ve genellikle tarımsal faaliyetlerin yürütüldüğü daha küçük yerleşim birimleri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İlk grup arasında her biri oppidum özellikleri taşımakta olan 60 hektarlık Ulaca, 14,5 hektarlık Las Cogotas ve 30 hektarlık La Mesa de Miranda yerleşkeleri yer alır. Güçlü savunma hatları ile korunmakta olan Vettonian yerleşkeleri dağınık yaşam birimlerine ev sahipliği yapmaktadır. Devasa yerleşkeleri çevreleyen surların iç kısımlarında yalnızca evler değil aynı zamanda ibadet yerleri ve sunaklar, canlı hayvanların tutulduğu ağıllar, pazar yerleri, sanatçı atölyeleri, metalürji fırınları hatta taş ocakları yer almaktadır. Bahsi geçen bu birimler öylesine büyük ve üretim yelpazele-ri öylesine geniştir ki, nüfusun büyük bir kısmının günlük ihtiyaçlarını karşılamak için buralardan ayrılmasına hiç gerek kalmamış olmalıdır. Fakat yerleşkelerle bağlantılı kabristanlarda yürütülen nüfus hesaplama çalışmaları beklenen rakamların çok altında sonuçlar göstermektedir.

Las Cogotas'da 4 ayrı mezarlık alanında toplamda yaklaşık 1.500 kremasyon gömüsü bulunmuştur, ancak mezarlıklar çok uzun süreler boyunca kullanıldıkları için bu geniş tepekaleden herhangi bir zaman aralığında en fazla 250 kişi yaşadığı düşünülmektedir. Ayrı mezar alanlarının varlığı, ekonomileri farklı kaynakların kontrolüne dayalı akraba gruplarından oluşan ve sahip olunan ayrıcalıkların nesilden nesile aktarıldığı bir sistemin varlığını yansıtıyor gibidir. Bu mezarların yalnızca %15'inde mezar hediyelerine ratlanırken, bu hediyelerin de yalnızca %18'i gümüş süslemeli mızrak, kalkan ve bıçak gibi silahlar ile at koşum takımlarından oluşmaktadır. Ölülerin çoğuna eşlik eden hediyeler çanak-çömleklerden oluşmaktadır. Bazı kadınlar ise yüzük, broş ve ağırşak gibi eşyalarla birlikte gömülmüşlerdir.

Diğer küçük merkezler, oppidumlarla bariz farklılıklar sergilemektedir. Bu yerler, vadilerin alçak kesimlerine kurulmuş küçük köy veya mezra benzeri, sakinlerinin çoğunlukla tarımla uğraştığı, zanaat üretiminin ise belirli bir seviyede gerçekleştiği, etrafı açık yerleşim birimleridir ve yüksek kesimler ve dağlık bölgelerde yürütülen hayvancılık fa-

aliyetlerine destek birimleri gibi bir işlevleri vardır.

Daha batıda, Tagus Nehri'nin kuzeyine konuşlanmış olan Lusitani kabilesi, Alentejo'da yerleşik Celtici kabilesi ve Algavre'de yerleşik olan Conii kabilesi Portekiz'in büyük bir kısmını iskân etmiş durumdadır. Yani, iç bölgelere hâkim bir aşiret örgütlenmesi söz konusudur ve bu sayede Atlantik kıyıları hızlı bir şekilde kentleşme yoluna girmiştir. Alcaccer do Sal kabristanından toplanan verilere göre Yunanistan'dan gelen mallar bu rotanın kullanılması sonucu getirilmektedir. Kazı alanında ayrıca boynuz-kabızalı kılıçlar ve baskılı çanak-çömlekler gibi batıya özgü materyaller bulunmuştur. Bölgedeki yerleşkelerin etrafı surlarla çevrilmiş olup, konutlar çember planlı olacak şekilde inşa edilmiştir. Taş temeller üzerine kurulan bu evlerin duvarları ince bir sıvayla kaplanmış, çatıları ahşaptan yapılmıştır. Burada M.Ö. 1. Yüzyılın ilk yarısına kadar herhangi bir demir-işçiliği gerçekleşmemiştir.

İspanyol mesetasının (ç.n. *meseta*: üstü düz, kenarları dik yamaçlı plato) kuzeydoğu kesimleri Celtiberiler tarafından iskân edilmiştir. Celtiberiler diğer bütün karakteristik özelliklerinin ötesinde, kullandıkları Kelt kökenli dil ile bilinmektedir. Yerleşim alanları ve kabristanlarında yapılan araştırmalar neticesinde bu insanların, 5-6 hanelik küçük meralardan tutun da 25-30 hanelik köylere kadar çok çeşitli topluluk oluşumları dahilinde yaşadıkları ortaya çıkmıştır. Yerleşkeleri arasında, örneğin Aguilar de Anguita yerleşkesi gibi, büyük bir kabristanın eşlik ettiği, 400 hatta belki 600 kişilik bir nüfusa ev sahipliği yapmakta olan sıradışı örnekler de bulunmaktadır. En tipik yerleşim birimleri, etrafı surlarla çevrilmek suretiyle korunma altına alınmış tepe-kalelerdir. Zaman zaman bu surlara, Kelt etkisini yansıtır şekilde bir kale hendeği veya 50-80 cm uzunluğunda, köye ulaşımın en kolay olduğu noktalara yerleştirilen, asimetrik düzenli kazıklı duvarlar (*chevaux-de-frise*) eşlik etmektedir. İç kesimler, çevrenin sunduğu imkânlarla yaşamakta olan bir kaç aileye ev sahipliği yapmaktadır. Bu kendi yağında kavrulan birimlerin bir süre sonra (bir çeşit üleştirme sistemi ile) giderek daha fazla toprak üzerinde hâkimiyet kurması sonucunda tepekale sınırları dışına çıkmak zorunda kalan yerleşke sakinleri, yakın çevrede bir öncekinin birebir aynısı olan yeni tepekaleler inşa etmek durumunda kalmışlardır. M.Ö. 1. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde bazı merkezlerin gelişimi diğerlerinin o kadar ötesine geçmiştir ki, Roma Birlikleri'yle çarpışıldığı esnada olağanüstü bir siyasi önem sergilemiş olan Numantia

benzeri “başkent”ler oluşmuştur.

Yerleşke çevresindeki savunma duvarları Celtiberilerin evlerinin arka bahçe duvarı gibidir ve toplum içindeki homojenlik, sosyal ayrışmaların yok denecek kadar az olduğuna işaret etmektedir. Kelt Hispanyası'nın büyük bir kısmında ototritenin belirli sülale veya ailelerin elinde olduğu savaşçı kabilelerden oluşan bir sosyal model işlemektedir. Bu yapı, ev düzenlerinden ve mezarlıklarındaki eşitlikçi yapıdan da anlaşıldığı üzere, belli bir eşitsizliğin oraya çıkışını uzun süre engelleyebilmiştir. Fakat Romalıların sahneye çıkışı ile birlikte siyasi ve ekonomik referans noktaları değişmiş, büyük merkezler belirli iş alanlarında uzmanlaşmaya, küçük kırsal tepekaleler ise bu kentsel merkezlere yardımcı birimler gibi kullanılmaya başlamış, dolayısıyla sosyal eşitsizliğin önü açılmıştır.

Celtiberiler, sadece vadi tabanlarındaki verimli arazilerin kullanıldığı, kısıtlı bir tarım ekonomisi benimsemişlerdir. Yetiştirdikleri tarım ürünleri genellikle hububatlardan oluşmakla birlikte, köy yerlerinde bulunan kalıntılardan anlaşıldığı üzere bu insanlar meşe palamutu başta olmak üzere çeşitli orman ürünlerinden de faydalanmışlardır. Aslında ana faaliyetleri hayvancılıktır, özellikle koyun ve keçi yetiştiren Celtiberi toplulukları, otlaklardan daha iyi bir biçimde faydalanabilmek açısından yılın belirli zamanlarında yaylacılık ile uğraşmışlardır. Buradan da anlaşıldığı üzere bu gruplar, İberyalılar gibi komşu topluluklarla hemen hemen aynı geçim faaliyetlerini yürütmüşlerdir.

Akdeniz bölgesi ile karşılaştırdığımızda, yarımada'nın batı kısmında yaşayan kişilerin Hint-Avrupa Dünyası'na çok benzer bir dini inanış benimsedikleri, sağlık ve zaman zaman da gecenin tanrısı olarak bilinen Endovellicus veya zirai verimlilik, ölüm ve yeniden dirilme tanrıçası olan Atecina gibi ilahi varlıklara tapıkları görülmektedir. Bu dini güçlerin büyük bir kısmının ağaçlar, kayalar, dereler veya nehirler gibi doğa unsurlarının içinde yaşadıklarına inanılmaktadır. Boğalar, domuzlar ve koyunlar başta olmak üzere pek çok hayvanın kurban edildiği sunaklar ve özellikle genç savaşçıların karmaşık inisiyasyon ayinlerine ev sahipliği yapılan kutsal alanların izlerine hem yerleşke içlerinde hem de dışardaki alanlarda sıkça rastlanmaktadır.

KUZEYBATIDAKİ GALİYÇA VE KANTABRİA KIYILARI

Portekiz'in kuzeyi ile günümüz İspanya'sının Galiçya özerk bölgesini içine alan kuzeybatı bölgesi, meseta adı verilen yayladan bağımsız, dağlık ve ulaşılması zor bir yerdir. Demir Çağı boyunca bu bölgenin gelişimi diğer yerlerden bağımsız bir seyir izlemiştir. Buranın en karakteristik özelliği Galiçya Kalesi (*castra*) olarak bilinen sur korumalı yerleşkelerin varlığıdır. Boyutları 0,5 – 3 hektar arasında değişmekte olan bu yerleşkeler zirai bölgeleri kontrol altında tutmak üzere vadi içlerine kurulmuşlardır. Yarımada'nın diğer bölgelerinden farklı olarak, bu yerleşkelerdeki kulübeler çember planlı olarak inşa edilmişlerdir. Burada, ev yerleşimlerinin ötesinde, insanların hareketlerini kolaylaştıracak veya bölgeye biriken yağmur sularının tahliyesine imkân tanıyacak herhangi bir kentsel teşkilata rastlamak imkansız gibidir.

Roma öncesi döneme ait olan *castra* yerleşkelerinde kendi geçim sistemlerini kurmuş olan aileler konsantre bir yaşam sürdürmektedir. Toplumsal davranışın yaş ve cinsiyete göre düzenlendiği bu birimlerin organizasyonuna müdahale edebilecek herhangi bir üst-yapı bulunmamaktadır. Yaşam alanlarının tümü yalnızca temel ihtiyaçları karşılayacak şekilde inşa edilmiş olup, içeriklerinde veya inşa biçimlerinde herhangi bir çarpıcı özellik bulunmamaktadır. Başarısızca birleşmiş ailelerden oluşan bu özerk toplulukların sözde özgürlüğü, bulundukları *castra* yerleşkesinin duvarları ile sınırlıdır.

Romalıların bölge üzerindeki menfaat arayışları bu basit modelin köklü değişikliklere gitmesine ön ayak olmuştur. Az önce bahsettiğimiz basit düzenin aksine, Demir Çağı'nın sonlarına doğru üretim alanında uzmanlaşmaya ve daha kuvvetli bir toplum yapısına doğru bir yönelim söz konusu olmuş, geleneksel otarşi sistemi son bulmuştur. Romalıların ilgisini çeken zirai ürünlerin üretimi, koyunların yetiştirilmesi hatta madenlerin çıkarılması adına maden ocaklarının yakınlarına yeni castraların inşa edilmesi gözle görülür değişiklikleri tetikleyen en önemli faktörlerdir. Bu dönemde ayrıca arazilerin yeniden düzenlenmesi, alının madenciligi gibi faaliyetlerin endüstriyel boyuta taşınması ile birlikte bazı arazilerin suistimal boyutlarında kullanılması söz konusudur. Tüm bu değişiklikler daha önce varolmayan bir sosyal ayrışmanın baş göstermesine yol açmıştır.

Bu yeni duruma ideolojik ve fonksiyonel değişimlerin de eklenmesi

ile birlikte boyutları 20 hektara kadar varabilen, yüksek nüfuslu yerleşkeler (örneğin; Pontevedra) ortaya çıkmıştır. Konutlar artık daha karmaşık bir planla inşa edilmekte, merkezi bir avlunun etrafına sıralanan odalara giriş salonları ve holler eşlik etmektedir. Gelişen mimari öğeler arasına dekoratif elementler de eklenmiş ve bu tekniklerin kullanımı ev inşaatlarının ötesine taşınmıştır. Bir sembol haline gelen savunma amaçlı duvar sistemleri castra tipi yerleşkelerin hem iç kısımlarını hem de dış kısımlarında belirleyici bir nitelik kazanmıştır. Son olarak, bölgedeki ilk mezarlıklar da yine bu dönemde ortaya çıkmış, Roma üslubunu yansıtan mezar taşları görülmeye başlamıştır. Yarımada'nın diğer kesimlerinde çok daha önce tezahür etmiş olan bu değişiklikler ve sosyal ayrışma mevhumu Galiçya'ya geç ulaşmış olsa da henüz başlangıç aşamasındayken bile bölge halklarının tüm İberya'da hüküm sürmekte olan genel modele uyumlanması zor olmamıştır.

Kantabriya kıyılarının geri kalan bölümüne bakıldığında orta ve batı kesimlerdeki yerleşkelerin meseta bölgesindeki yapılara ve Galiçya'daki castra tipi yerleşkelerle benzer özellikler taşıdığı görülmektedir. Bask Bölgesi'nden elde edilen arkeolojik veriler oldukça sınırlıdır. Burada bulunan en karakteristik yapılar taşlar vasıtası ile birbirine bağlanmış etrafı çevrili yerleşkelerdir. Son zamanlarda bu yapılar, nehirler ve derelerle bağlantıları bulunması dolayısıyla verimli coğrafi alanların hiyerarşik bir şekilde kontrol edilmesine olanak sağlayan son derece önemli yapılar olarak değerlendirilmeye başlamıştır. Bölgedeki dağlık ve engebeli arazilerin yetersiz bir ekonomik oluşuma yol açması belli bir izolasyonu da beraberinde getirmiştir, dolayısıyla bu topraklarda yaşayan insanlar hala (21. Yüzyılda) bir çeşit Ön-Hint-Avrupa dili konuşuyor olmaları anlaşılabilir bir durumdur.

Bahsi geçen toplum yoğun olarak hayvancılıkla uğraşmaya devam ediyor olsa da, demir araçların keşfi ve üretimi bu bölgede de tarımsal faaliyetlerin gelişmesinde bir vesile olmuştur. Bu değişim diğer bölgelelere göre çok daha az fark edilir bir nitelikte olsa da, üretimsel güçlerinin yeniden organize edilmesiyle birlikte belli bir sosyal düzenleme yapılmış olması da kaçınılmaz bir olgudur.

İBERYA'DA DEMİR ÇAĞI'NIN BİTİŞİ

İber Yarımadası, Roma ve Kartacalılar arasında yaşanan II. Pön Sava-

ş'ında (M.Ö. 212-202) önemli bir rol almıştır. Yarımadanın neredeyse tamamının kontrolü, M.Ö. 348'de iki güç arasında bir antlaşma imzalandığından beri Kartacalıların elindedir. General Hasdrubal'ın Yeni Kartaca'yı kurması ile birlikte bölgesel egemenliğin korunması adına yerli aristokratların desteğinin alınmasına dayalı yeni bir siyasi politika izlenmeye başlamıştır. Hem Hasdrubal hem de kardeşi Hannibal'ın İberyalı prenseslerle evlenmiş olmaları, onların yerel topluluklar tarafından lider olarak benimsenmesini sağlamıştır. Kartaca'nın giderek güçleniyor oluşu Roma hâkimiyetini tehdit eder durumdadır. İki güç arasındaki zıtlaşmalar, yerli halkların karışmasının kaçınılmaz olduğu çatışmalarla iyice karmaşık bir hal almıştır.

Her iki ordunun da paralı asker çalıştırıyor olmaları sikke üretiminde önemli bir yeri olan maden bölgelerinin hâkimiyetini elde tutmanın önemini iyice arttırmıştır. İberya halkları açısından bu durum, insanların askerleştirilmesi ve savaşçı kabilelerin geri dönüşü anlamına gelmektedir. Akdeniz ordularında görev almaya alışık olan İberya ve Kelt erkekleri, M.Ö. 6 Yüzyılın sonunda zaten Kartaca ordusunda paralı asker olarak görev almaktadır. Bu savaşçılar aynı zamanda M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllar boyunca pek çok olayda hem Kartaca hem de Sirakuza'daki Yunan birliklerinde görev almışlardır. Demir Çağı'nın sonlarında Kartaca ve Roma ordularında aktif görev yapmakta olan İberya ve Kelt toplulukları kendi toprakları tehlike altında olduğunda da bağımsız olarak savaşmaktalardır.

Romalılar, M.Ö. 3. Yüzyılda Kartacalıları alt etmelerinin hemen ardından önce İberya ve Turdetanian bölgelerine yerleşmiş, ardından yarımadanın geri kalan kısımlarını ele geçirmişlerdir. Roma "devlet modeli" yerleşik sosyal yapıya bir hayli ters düştüğü için ilk başlarda sert bir yerel direniş söz konusu olsa da, bir süre sonra bütün yarımada Roma yönetimi altında yepyeni bir döneme adım atmış böylece Demir Çağı kapanmıştır.

Ayrıca bkz. İberya Mezolitigi (1. Cilt, 2. Bölüm); İberya'da Geç Neolitik/Bakır Çağları (2. Cilt, 4. Bölüm), İber Yarımadası'nda El Argar ve Bağlantılı Tunç Çağı Kültürleri (3. Cilt, 5. Bölüm), İberya'da Erken Orta Çağ (4. Cilt, 7. Bölüm)

526 Antik Avrupa

KAYNAKÇA

Almagro Gorbea, M., and G. Ruiz Zapatero, eds. *Paleoetnologia de la Peninsula Ibérica*. Complutum 2–3. Madrid: Universidad Complutense, 1992.

Aubet, Maria Eugenia. *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies, and Trade*. Translated by Mary Turton. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1993.

Belén Deamos, M., and T. Chapa Brunet. *La Edad del Hierro*. Madrid: Editorial Síntesis, 1997.

Cabrera Bonet, Paloma, and Carmen Sánchez, eds. *Los Griegos en España: Tras las huellas de Heracles*. Madrid: Ministerio de Educación y Cultura, 2000.

Cunliffe, Barry, and Simon Keay, eds. *Social Complexity and the Development of Towns in Iberia: From the Copper Age to the Second Century AD*. *Proceedings of the British Academy*, no. 86. Oxford: Oxford University Press, 1995.

Dominguez Monedero, Adolfo J. *Los Griegos en la Peninsula Ibérica*. Madrid: Arco Libros, 1996.

Ruiz, Arturo, and Manuel Molinos. *The Archaeology of the Iberians*. Translated by Mary Turton. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1998.

ETRÜSK İTALYASI

RAE OSTMAN

Kökenleri M.Ö. 900'lere uzanan Etrüskler İtalya'nın merkezinde konuşlanmış olup M.Ö. 80 civarında Roma İmparatorluğu egemenliğinde asimile olmuşlardır. M.Ö. 1. Yüzyılda İtalya'nın en ileri uygarlığı olarak yaşamakta olan bu insanlar, çağdaşları Akdeniz uygarlıklarında olduğu gibi şehir-devletleri kurmuşlar, tarım ve zanaat alanlarında uzmanlaşmışlar ve komşuları ile hem mal hem de fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Kendilerine özgü bir dilleri, dinleri ve sosyo-politik kültürleri bulunan Etrüsklerin şehir, kasaba, mezarlık ve günlük kullandıkları objelerin kalıntıları da dahil olmak üzere yerleşke düzenleri, ekonomileri, toplum düzenleri ve kültürlerine dair ışıık tutan sayısız arkeolojik delil bulunmaktadır.

DEMİR ÇAĞI

Merkezi İtalya'daki geleneksel Etrüsk toprakları, batıda Tiren Denizi, doğuda Appenin Dağları, kuzey ve güneyde ise Arno ve Tiber nehirleri ile sınırlıdır. Etrüsk Uygarlığı, Geç Tunç Çağı (M.Ö. 1300-900) ve Demir Çağı (M.Ö. 900-700) boyunca bu topraklarda varlığını sürdürmüş olan insanlardan oluşmaktadır. Şehirlerinin, gelişmiş ekonomilerinin, dinlerinin ve kendilerine özgü dillerinin kökleri ise Demir Çağı'na dayanmaktadır.

Yerleşkeleri

Sonradan muazzam şehirlere dönüşecek olan Etrüsk köylerinin temelleri Demir Çağı'nda atılmıştır. Etrürya'nın güney kesimindeki Demir Çağı köyleri (Veio, Certeveri, Tarquinia, Vulci ve Orvitero) volkanik tuf platoları üzerine, Orta ve Kuzey Etrürya'dakiler ise genellikle denizi veya iç kısımlardaki suyollarını görecek şekildeki, izole tepe doruklarına (Populonium, Vetulonium, Volterra, Chiusi, Cortona ve Artezso) kurulmuşlardır. Bu köylerin etrafı küçük çiftlikler ve meralarla sarılmış durumdadır. Kuzey Etrürya'da yer alan Volterra'da yürütülen kazılarda bir Etrüsk şehrinin erken dönem yerleşim düzeni konusunda önemli arkeolojik deliller ortaya çıkmıştır. Volterra'da kısmen düz sayılabilecek tepe dorukları ve su ihtiyacını giderecek olan akarsu yakınlarına Demir Çağı boyunca pek çok küçük köy kurulmuştur. Tepe doruğundan kent merkezine doğru yayılan pek çok yol bulunmakta ve yolların kenarlarında mezarlıklar yer almaktadır.

Güney Etrürya'da bulunan Tarquina kasabasında yürütülen kazılarda Demir Çağı'nda kurulmuş olan köylerde iki tür kulübe olduğu ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki geniş aileler tarafından kullanıldığı düşünülen 13 x 7 metre genişliğinde oval veya dikdörtgen planlı kulübe tipi ikincisi ise daha küçük, çekirdek aileler tarafından kullanılmış olabilecek yaklaşık 5 x 4 metre genişliğindeki kulübe tipidir. Kulübeler arasında hayvanların ve kümes hayvanlarının muhafaza edildiği ve az miktarda sebze-meyve yetiştirildiği düşünülen küçük bahçeler ile biriken yağmur sularını merkezi bir su deposuna taşıyan drenaj kanalları bulunmaktadır.

Kulübeler kaya veya toprağa oyulan hendekler üzerine inşa edilmişlerdir. Temeldeki deliklere oturtulan dış cephe kalasları, sazdan yapılmış bir çatıyı desteklemektedir. Duvarlar, sazlık ve ağaç dallarının örülüp, aralarının kille kaplanması yöntemi ile (dal-örgü tekniği) inşa edilmiştir. Genellikle yapının dar kenarına açılmış olan giriş kapılarına zaman zaman küçük bir veranda eşlik etmektedir. Bazıları ön ve arka olmak üzere ikiye bölünmüş kulübelerin ortasında yuvarlak bir ocak yer almaktadır.

Mezarlıklar

Demir Çağı mezarlıkları genellikle köylerin dış kısımlarına, civardaki tepe yamaçlarına kurulmuşlardır. M.Ö. 9. Yüzyılda ölülerin çoğu yakılmakta ve külleri urn adı verilen seramik vazolara konularak, mütevazı

hediyeler ile birlikte kaya veya toprağa oyulmuş mezarlara gömülmektedir. Demir Çağı'nın sonuna doğru yeni mezar adetleri baş gösterir. Bu değişim, gelişmekte olan bir aristokrasinin ilk sinyalleri olarak yorumlanmıştır. M.Ö. 8. Yüzyılın sonunda ise diğer bütün yaygın mezarlar arasında, içlerine bırakılan pahalı hediyeler ve özellikle ustaca işlenmiş metal eşyalar içermeleri bakımından göze çarpan mezarlar görülmeye başlamıştır.

Dil ve Dini İnanış

Demir Çağı boyunca Etrürya'da yaşayan insanlar arasında ortak bir kültür gelişmiştir. Kullandıkları dil ve dini inanışları bu kültürün en önemli öğeleridir. Etrüskçe Hint-Avrupa dil ailesine bağlı olmadığı gibi komşu memleketlerde konuşulan İtalik Diller ile de ilişkili değildir. Alfabeyi Güney İtalya'ya yerleşen Yunanlılardan öğrenen Etrüskler bu alfabayı kendi dillerini yazmak üzere kullanmışlardır. Etrüskçe yazılmış olan ilk eserler, Demir Çağı'nın sonuna doğru, M.Ö. 700'lere tarihlidir.

Yazının icadından sonraki devirlerden (tarih devirleri) bildiğimiz kadarıyla Etrüsk dini, Demir Çağı'ndaki bir takım kült uygulamalarının ilk örneklerini içine almaktadır. İnsanların dünyasında gerçekleşen olayların tanrılar tarafından kontrol edildiğine inanan Etrüskler, ormanlar, mağaralar ve nehirler gibi bazı bölgeleri, Tanrıların buralarda yaşamakta olduklarına inandıkları için kutsal addetmişlerdir. Etrüsk rahipleri, tanrıların niyetlerini öğrenip ona göre gerekli ayinler ve kurban törenleri düzenlemekle görevlidir. İbadet eden kişiler, tanrılara hayvan, içki, yemek veya diğer bazı adaklar sunarak onlardan ilahi iyilikler istemişlerdir. Vulci yakınlarındaki Banditella bölgesinde Orta Tunç Çağı'ndan (M.Ö. 7. Yüzyıl) Etrüsk Dönemi'ne kadar adak adama yeri olarak kullanılmış olan bir dere keşfedilmiştir ki bu durum dini uygulamaların tarih öncesi devirlerden tarih devirlerine kadar süregelen devamlılığını kanıtlamaktadır.

Ekonomi

Demir Çağı'nda ekonomi, her bir Etrüsk köyünün neye ihtiyacı varsa onu ürettiği, "kendi kendine yetme" politikasının baskın geldiği bir ekonomidir. Temeli tarımsal üretime dayalı olan bu ekonomi de çiftçiler hububat, baklagiller, meyve, sebze ve sert kabuklu yemişler yetiştirmiş, ayrıca civardaki ormanlarda ve sularda av hayvanı ve balık avla-

mışlardır. Her bir hane, ihtiyaçları olan araç-gereç, mutfak eşyası, giysi ve diğer malzemeleri kendisi üretmektedir, fakat yapımında uzmanlık gereken bazı eşyalar ve lüks parçaların Etrürya'da üretilip oradan Orta İtalya, Akdeniz ve Alplerin kuzeyindeki bölgelere gönderilmesi de söz konusudur. Demir Çağı'na gelindiğinde Etrüskler hali hazırda gelişmiş bir metal endüstrisine sahiptir. Colline'deki metalce zengin tepelerden çıkarılan hammaddeler yakındaki Populonium ve Vetulonia köylerinde işlendikten sonra Yunanistan, Fenike ve Sardunya'da üretilen çeşitli lüks eşyalar ile takas edilmektedir.

Toplum Yapısı

Demir Çağı'nın sonuna gelindiğinde Etrüsk toplumunun bir çeşit ham-müvekkil bağı çerçevesinde çok sınıflı bir yapıya eriştiği düşünülmektedir. Bu yapıda, çiftçiler bir yandan kendi ihtiyaçlarını karşılayacak üretimi yapmakta bir yandan da küçük şeflere iş gücü sağlamaktadır. Bunun karşılığında küçük şefler himaye altında tuttukları çiftçilere güvenlik ve yiyecek sağlamaktadır. Şeflerin kendileri de yiyeceklerin ve lüks ihtiyaç maddelerinin bölgesel olarak dağıtımından sorumlu üst rütbeli şeflere bağlıdır.

ORYANTALİZAN DÖNEM

Etrüsk dili ile yazılıp, günümüze kadar ulaşabilmiş belgeler, M.Ö. 700 dolaylarına aittir. Bu tarih, Etrüsk Dönemi'nin başlangıcı olarak kabul edilir. Etrüsk toplumu, direk olarak prehistorik Demir Çağı itibarıyla evrilmeye başlar. Bu insanların tercih ettikleri yerleşke düzenleri, kendilerine özgü kültürel gelenekleri, bölgesel ve uzak mesafeli ticaret için ürettikleri ürünler gibi pek çok karakteristik özelliği ilk olarak Demir Çağı'nda ortaya çıkmıştır. İlk Etrüsk toplulukları Yunanlılar, Fenikeliler ve diğer bazı çağdaş Akdeniz toplumlarının etkisi altında kalmıştır.

Oryantalizan Dönem (MÖ. 700-575) tanımı bu dönemde ithal edilen yabancı mallar ve Etrüskler tarafından benimsenen yabancı stillerden ileri gelmektedir. İlk Etrüsk topluluklarının ekonomik gücü, ticari mallara dönüştürülmek üzere kullanılan mineral ve tarım kaynaklarına dayanır. Denizcilik ve korsanlıklarıyla ünlü olan bu insanlar tüm Akdeniz toplulukları arasında oldukça gösterişli bir tablo çizmektedir. Benimsedikleri sanatsal tarzdan, inşa ettikleri anıtlardan ve yazılı kaynaklardan

Şekil 1. Etrüsk şehir kapısı, Volterra, M. Ö. erken üçüncü yüzyılın sonlarına doğru
Alinari, NY. İzin alınarak yayımlanmıştır.

anlaşıldığı kadarıyla Oryantalizan Dönem'de yaşamış olan Etrüsk toplulukları refah içinde yaşamış, zengin kültürlü insanlardan oluşmaktadır.

Yerleşkeler

Etrürya'da Oryantalizan Dönem, köy yaşamından şehir yaşamına geçen bir evre olmuştur. Çeşitli kazı çalışmaları sonucunda bu dönemde Etrüsk kentlerinde sokaklar, su kanalları, tahkim ve istinat duvarları ve ibadethaneler gibi kamusal imar çalışmaları ve kentsel planlamalar yapıldığı ortaya çıkmıştır. Etrürya'nın kuzeyinde yer alan Volterra yerleşkesinin küçük ölçekli bir kale yerleşkesi haline dönüştürülmesi de yine bu döneme denk gelir. M.Ö. 7. Yüzyılda Volterra Tepesi'nde bulunan çok sayıda küçük köy bir araya toplanarak tek bir kent haline gelmiş, M.Ö. 6. Yüzyılda ise kentin etrafı savunma duvarları ile çevrelenmiş ve çeşitli yerlere tapınaklar inşa edilmiştir (bkz. Resim 1). Konut ve mezar tipleri arasındaki farklılıkların göz ardı edilemeyecek bir boyuta ulaşmasından anlaşıldığı kadarıyla, kente seçkin ailelerden oluşan aristokrat bir sınıf ortaya çıkmıştır. Roselle, Veio, Vertulonia ve

Tarniqui da dâhil olmak üzere, Etrürya ve Latium'da bulunan pek çok şehirde de benzer bir kentleşme dönemi yaşanmıştır.

Oryantalizan Dönem'de Etrürya'daki konut mimarisinde önemli bir değişim söz konusu olmuş, sazdan yapılmış kulübelerin arasında elit residansları oldukları tahmin edilen taş konutlar belirmeye başlamıştır. Murlo yakınlarındaki Poggio Civitate Tepesi'nde yürütülen kazı çalışmaları esnasında M.Ö. 7. Yüzyılda inşa edilmiş olan bir aristokrat malikanesi ortaya çıkmıştır. Moloz temeller üzerine inşa edilmiş olan bu yerleşke kompleksinde, yer döşemeleri ve duvarlar topraktan yapılmıştır. Ayrıca duvarlar kireç sıvası ile kaplanmıştır. Kiremit döşeli çatı, terrakotta bir heykelle süslenmiştir. Merkezdeki avlunun etrafında U şeklinde dizilmiş binalar bulunmaktadır. İki kanatta yer alan binalar konut olarak kullanılırken, üçüncü kanatta yer alan bina metal, cam, seramik, ve yün eşyaların üretildiği bir atölye olarak kullanılmıştır.

Oryantalizan Döneme ait olan bu yerleşke bir yangın sonucunda tahrip olmuş, M.Ö. 6. Yüzyılın başları ya da Etrüsk tarihinde Arkaik Dönem olarak isimlendirilen periyodun başlangıcında (M.Ö. 575-470) Poggio Civitate Tepesi'ne ikinci bir kompleks inşa edilmiştir. Bu yeni yapının ilk aşamalarında, merkezi avlunun üç cephesine de sıralı sütunlar dikilmiş, iki köşeye ise gözetleme kuleleri inşa edilmiştir. Çatının tepesine yerleştirilen en az 23 adet heykelin arasında meşhur "kovboy heykeli" de yer almaktadır. Heykelin başında oldukça belirgin bir kovboy şapkası bulunmaktadır.

Mezarlıklar

Etrüsk kentlerinin etrafları mezarlıklarla çevrilidir. İlk başlarda, yerleşkelerin hemen yakınına, tepe doruklarına inşa edilmekte olan bu mezarlıkların, Oryantalizan Dönemdeki nüfus artışının ardından tepelerin eteklerine doğru yayılması söz konusu olmuştur. Cerveteri'deki M.Ö. 7. Yüzyılın ikinci yarısı tarihli "Beş Sandalyeli Kaya Mezarı" (Tomb of Five Chairs) dönemin defin ritüelleri konusunda önemli detaylar sunmaktadır. Mezarın ana odasında iki kişinin cesedi bulunur. Yandaki oda ise atalara tapınmak üzere yas tutan insanlara ayrılmıştır. Kayaya oyulmuş olan 5 adet sandalye üzerine ikisi kadın üçü erkek olmak üzere beş atanın terrakotta heykelleri yerleştirilmiştir. Bu heykellerin önünde bulunan masanın üzeri adak biçiminde sunulan yiyeceklerle doludur, yanlarındaki sunaklarda ise içecekler bulunur. Ziyafet esna-

sında merhum çift atalarına katılabilsin diye masanın etrafındaki iki sandalye boş bırakılmıştır.

M.Ö. 7. Yüzyıl itibarı ile mezarlarda cinsiyet, sosyo-ekonomik statü ve yaşanan bölgelere göre bariz farklılıklar görülmeye başlamıştır. Vavolan defin uygulamaları devam ediyor olsa da Oryantalizan Dönem, elit sınıfların tümölüslerle (mezar höyükleriyle) kaplı oda mezarlar inşa etmeye başladıkları bir dönem olmuştur. Yumuşak volkanik kayalar içine oyulmakta veya büyük kaya blokları kullanılarak inşa edilmekte olan bu oda mezarlarının üzerlerindeki höyükler 30-40 metre çapında ve 12-15 metre yüksekliğinde olabilmektedir. Aralarındaki en büyük örneklerden biri Populonium'da bulunan Oryantalizan Dönem'in ortalarına ait (M.Ö. 7. Yüzyılın ortaları ile 6. Yüzyılın başları arası) Savaş Arabalı Oda Mezarı'dır (Tomb of Chriots). 28 metre çapında bir tümölüsün altında yer alan mezarda, altın süs eşyaları ile birlikte gömölümölş olan biri kadın ve üçü erkek olmak üzere 4 kişinin cesedi bulunmakta, bu cesetlere bir adet savaş arabası bir adet de iki tekerlekli yük arabası eşlik etmektedir.

Din

Etrüsklerin açık alanlara kurulmuş tapınaklarda ibadet etme geleneği Oryantalizan Dönem'de de sürmölştür ancak bu dönemde ayrıca yeni dini uygulamalar da ortaya çıkmış; Yunanlılardan etkilenen Etrüskler, tapınak alanlarının etrafını çevrelemeye ve tanrılarını insan figürleri ile tasfir etmeye başlamışlardır. Etrürya'da bilinen en eski tarihli tapınak M.Ö. 600'ler civarında inşa edilmiştir ve kalıntılarına Veio'da yürütölülen kazılar sonucunda ulaşılmıştır. Büyük bir ev biçiminde olan bu tapınakta görölün mimari stil Etrüsk tapınaklarında ancak Arkaik Dönem'den sonra göröllebilen bir yapı sergilemektedir.

Ekonomi

Oryantalizan Dönem itibarı ile Etrüsklerin tarım sistemi, çiftçilerin artan nüfusa yetecek kadar ürün yetiştirmelerine fırsat tanıyacak şekilde gelişmiş ve yoğunlaşmıştır. Drenaj ve sulama sitemleri ile birlikte çorak araziler kuallanılabilir hale getirilmiş, demir kaplı ahşap sabanlar gibi yeni teknolojilerin devreye girmesi ile birlikte çiftçilerin verimli bir şekilde çalışmalarının önü açılmıştır. Ayrıca bu dönemde çiftçiler üretim fazlası mallarını ve lüks sayılabilecek bazı gıda maddelerini zanaat

ürünleri ile takas etme imkanına kavuşmuşlardır.

Oryantalizan Dönem'de el işçiliği ile üretilen ürünlerin sayısı fazlaşmış; işçilik kaliteleri ir hayli yükselmiş; Etrüskler heykel yapımı, metal işçiliği ve çanak çömlek üretimi gibi çeşitli sanat ve zanaat alanlarında ustalaşmıştır. Yunanlılardan öğrenilen yeni teknolojiler ile birlikte Etrüsklerin çanak-çömlek üretimi dönüşüme uğramıştır. Safılaştırılmış kil kullanan seramik ustaları, çömlekçi çarkının üzerinde şekil verdikleri ürünleri kapalı fırınlarda pişirmeyi öğrenmişlerdir. İşçiliğin kalitelenmesi ve üretimin yoğunlaşmasının bir sonucu olarak standartlaşmaya başlayan Etrüsk çanak çömlekleri hemen her yerde görülmeye başlamıştır. Oryantalizan Dönem'de Etrüskler tarafından yaygın bir biçimde üretilmekte olan sofraya gereçleri gri göbekli, parlak siyah yüzeyli ve damgalı veya kalıplanmış süslemeleriyle kendine has özellikler taşıyan *Buccherolardır*. Yine aynı dönemde yaygın bir şekilde üretilmekte olan diğer çanak-çömlek tipi ise Yunanistan'ın doğu kesimlerine özgü siyah figür boyama tekniği ile süslenmiş vazolardır.

Bu dönemde metal işçiliği önemli bir endüstri olmaya devam etmiştir. Tunç kullanılarak üretilen başlıca ürünler arasında alet takımları, sofraya gereçleri, zırhlar, mobilyalar, savaş arabaları ve yük arabaları yer almaktadır. Bu ürünlerin üstlerindeki süslemeler doğu bölgelerindeki stillerden etkilenilerek yapılmış olup birbiri içine geçen floral desenler, hayvan, insan ve tanrı figürlerinden oluşmaktadır. Etrüsklere ait tunç eşyalarının Akdeniz ve Alplerin ötesine yayıldığı bilinmektedir. Bunun yanı sıra, süs eşyası üretimi ile meşhur olan Etrürya'da özellikle altın granülleri ve telkari (ince altın ve gümüş tellerden oluşan spiraller) tekniği kullanılarak süslenen altın eşyalar üretilmektedir. Etrüsklerin bu teknikleri büyük olasılıkla Suriye veya Fenikelilerden öğrendikleri düşünülmektedir.

M.Ö. 8. Yüzyılın başları itibarı ile özellikle Yunanlılar ve Fenikeliler olmak üzere Akdeniz uygarlıkları ile yoğun bir ticari ilişkiye giren Etrüskler, ticaret konusunda oldukça istikrarlı bir gelişme göstermişlerdir. Etrüskler tarafından üretilen çam fıstığı, şarap veya zeytin gibi zirai ürünlerle dolu olan amforalar ve diğer bazı çanak çömleklerle yüklenmiş çok sayıda gemi enkazı bulunmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla Etrüskler bu mallar karşılığında aristokrat mezarlarında sıklıkla karşılaştığımız lüks materyaller almışlardır. Etrüsklerde ticari alış-verişler tek bir merkez tarafından yönetilmemekte, bunun yerine aşağı yukarı aynı imtiyazlara sahip olan ve elit kesimlerden oluşan küçük politik grupların yetki

paylaşımı ile kontrol edilmektedir. Yunan tüccarlar Güney Etrürya kıyılarında ticari merkezler kurmuş ve bazı Yunan zanaatkarlar daimi bir şekilde çalışmak üzere kalıcı olarak Etrürya'ya yerleşmişlerdir.

ARKAİK VE KLASİK DÖNEMLER

Arkaik (M.Ö. 575-470) ve Klasik (M.Ö. 470-300) dönemlerde Etrüsk uygarlığı siyasi ve ekonomik açıdan doruk noktasına ulaşmıştır. M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllarda güçlü Etrüsk şehir devletleri iyice gelişerek on iki şehir-devletinin birleşmesiyle oluşan bir konfederasyon kurmuşlardır. En önemli Etrüsk şehirleri; Cerveteri, Tarquina, Vulci, Roselle, Vetulonia, Populonium, Veio, Bolsena, Chiusi, Perugia, Cortona, Arezzo, Fiesole, Volterra ve Pisa'dır (Konfederasyona dahil olan şehir-devletlerinin sayısı belirli tarihlerde değişiklik göstermektedir). Bu devletlerin her biri özerktir; sosyo-kültürel, siyasi ve ekonomik kurumları kendilerine aittir, ayrıca kendilerine özgü bir etki alanları bulunmaktadır. Etrüskler, her bir şehir-devletinin ayrı bir aristokrat aile tarafından yönetildiği oligarşik bir siyasi düzen benimsemişlerdir. Şehirler ve etki alanlarındaki kırsal kesimler ile bu şehirleri yöneten aileler arasında bir tür hami-müvekkil bağlantısı bulunmaktadır.

Arkaik Dönem'de Etrüskler yeni ticaret merkezleri kurmak adına geleneksel sınırlarını genişletme yoluna gitmişler, güneyde Campania, kuzeyde Po Vadisi, doğuda ise İtalya'nın Adriyatik kıyılarına kadar açılarak koloniler kurmuşlardır. Romalı analistlerin raporlarına göre Tarquin Hanedanına bağlı Etrüsk krallarının Roma yönetimini ele geçirmesi Arkaik Dönemde, M.Ö. 616-509 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Klasik dönemde ise bu kolonilerin büyük bir kısmı kaybedilmiştir.

Yerleşkeler

Arkaik ve Klasik dönemlerde Etrüsk köyleri gelişerek şehir-devletleri haline gelmişlerdir. Volterra'daki kentleşme süreci, yerleşim birimlerinin artması, kentsel alanın yeniden düzenlenmesi, kamusal imar çalışmaları, yeni yerlerin ortaya çıkması ve yeni kültürlerin geliştirilmesinde kendini göstermektedir. Klasik Dönemde şehrin etrafına 116 hektarlık bir alanı içine alacak şekilde 7 kilometrelik bir duvar inşa edilmeye başlanmıştır. Bu duvarın izleri Porta all' Arco ve Porta Diana'daki şehir kapıları da dâhil olmak üzere pek çok yerde görülebilmektedir. Burada

vadi tabanı ve tepe eteklerini şehir merkezine bağlayan bir yol ağı da mevcuttur.

Etrürya'nın güneyindeki Acquarossa bölgesinde yürütülen kazılar sonucunda Arkaik Dönemdeki ev mimarisine dair önemli deliller ortaya çıkmıştır. Kaya bloklar üzerine inşa edilen evler dikdörtgen planlıdır. Ahşap iskelele desteklenen duvarlar, güneşte kurutulmuş kil tuğlalar döşenerek inşa edildikten sonra sıva ile kaplanmakta ve boyanmaktadır. Genellikle terrakotta kiremitlerle döşenen çatılar yine terrakotta heykeller ve diğer terrakotta süs malzemeleri ile süslenmektedir. Kat planları genellikle ön tarafa büyük ve merkezi bir odanın, arka tarafa ise iki veya üç adet daha küçük boyutlu odaların inşa edilmesinden oluşmaktadır. Zaman zaman giriş kapısı bir sundurma ile korunur. Ev içleri uyumak, kötü havalardan korunmak, araç-gereç ve yiyecek depolamak gibi faaliyetler için kullanılırken, bitişikteki avlular günlük yaşam aktivitelerinin yürütüldüğü alanlar niteliğindedir. Evlerin yanında bulunan kaya çıkıntılarına sığırlar için barınaklar ve depolama çukurları oyulmuştur. Arkaik Acquarossa'da ayrıca M.Ö. 6. Yüzyılın ikinci yarısı tarihli, ortadaki avlunun etrafında "L" planında yerleştirilmiş iki bina-dan oluşan anıtsal bir konut kompleksi yer almaktadır. Kompleksin sütunlu bir girişi vardır ve ön cephede giriş kapısının iki yanına yerleştirilen plakalar üzerinde çeşitli şöenlerin, dans eden insanların, savaş sahnelerinin ve efsanevi olayların resimleri bulunur.

M.Ö. 5. Yüzyılda Kuzey İtalya'da inşa edilmiş olan Marzabotto kolonisinin şehir planı, Volterra ve Acquorossa gibi dönemin diğer şehir merkezlerinden farklı olarak Yunan kolonilerindeki şehir planlarına benzer bir yapı sergilemektedir. Burada, yerleşim bölgesini belirleyen, her biri 15 metre genişliğinde 4 adet ana cadde bulunmaktadır. Caddelerden bir tanesi şehir boyunca kuzey-batı doğrultusunda uzanırken diğer üçü doğu-batı doğrultusunda bu caddeyi kesmektedir. Ana caddeler haricinde, kuzey-güney ekseninde paralel olarak uzanan 5'er metre genişliğindeki küçük sokaklar Marzabotto şehrini dikdörtgen bloklara ayırır. Blokların içleri sokaklara bakan kerpiç evler ve atölyelerle doludur. Bu atölyeler arasında seramik ve kiremit ocakları, demirci dükkânları ve tunç dökümhaneler yer almaktadır. Yaşam alanları dar geçitlerle ulaşılan avlu içlerine kurulmuştur. Her bir avlunun içinde, çatılardan dökülen yağmur sularını biriktirmek üzere inşa edilmiş olan sarnıçlar bulunur.

Mezarlıklar

Arkaik Dönem mezarlıkları yeni bir orta sınıfın oluşmaya başladığını yansıtır bir yapıdadır. Daha önceki dönemlerin bir kaç hâkim tümülüs ve çok sayıda mütevazı oda mezarından oluşan mezarlıkları, Arkaik Dönem'de yerini, sokaklar boyunca sıralanan basit ve tektipleşmiş mezarlardan oluşan mezarlıklara bırakmıştır. Cerveteri'deki Banditaccia ve Orvitero'daki Crocefisso del Tufo mezarlıkları bu dönemin en önemli örnekleridir ve her ikisi de M.Ö. 6. Yüzyıla aittir. Crocefisso del Tufo Mezarlığı M.Ö. 5. Yüzyılda da kullanılmaya devam etmiştir. Buradaki küçük, dikdörtgen mezarlar tüflü kaya blokları kullanılarak hazırlanmıştır. Mezar odalarının içinde genellikle iki adet taş bank bulunur, ölüler bu banklara yatırılmaktadır. Taş levhalarla kapanan mezar kapaklarının üzeri mütevazı bir tümsekle kapatılmakta ve başlarına küçük, gösterişsiz mezar taşları (cippi) yerleştirilmektedir. Ara sokakların herhangi birinden aşağıya doğru bakılınca, mezarlık yerine sanki bir Etrüsk şehrinde herhangi bir mahallenin yerleşim düzenine bakıyormuşsunuz hissi yerleşir.

Cerveteri'deki Banditaccia nekropolisinde Tomb of the Reliefs (Rölyefli Oda Mezarı) isimli bir kabir bulunur. M.Ö. 4. Yüzyılın sonuna ait olan bu mezar bir evin iç kısmı gibi dizayn edilmiştir. Tüflü kayaların içine oyularak açılmış olan bu mezarın duvarları sıva ile kaplanmış ve boyanmıştır. Mezar evli bir çiftte aittir. Yanyana yatar vaziyette temsil edilen çiftin etrafı duvarlara alçı kabartma şeklinde yerleştirilmiş alet takımları, mutfak geçercileri, kap-kacaklar ve hatta bir oyun tahtası olmak üzere bir evde bulunabilecek tüm araç gereçlerle sarılmış vaziyettedir. Mezar da görülen katlanır bir fildişi sandalye, bir adet trompet ve çeşitli silahlardan anlaşıldığı kadarıyla evin reisi güçlü bir statüye sahiptir.

Din İnancı ve Tapınaklar

Arkaik Dönemde Etrüskler, kendilerine özgü dini uygulamalarını sürdürmeye devam etmişlerdir ancak Etrüsk Tanrıları ile Yunan Tanrıları karışmaya başlamış ve Etrüsk topraklarına abidevi tapınaklar inşa edilir olmuştur. Veio'daki Portonaccio kazı alanında yer alan Minevra Tapınağı M.Ö. 6. Yüzyılın ortalarında inşa edilmiş ve aynı yüzyılın sonlarında onarımdan geçirilmiştir. Toskana tarzıyla, kare şeklinde (her bir kenarı yaklaşık 18.5 metre) dizayn edilen tapınağın ön yüzü doğu yönüne, taş döşeli bir meydana bakmaktadır. Alçak bir platform üzerinde

bulunan tapınağın ön taraftaki merdivenlerden derin bir revağa (*pronaos*) çıkılmaktadır. Revak girişi iki adet Toskana sütunuyla belirlenmiştir. Sütunların ötesinde bir adet kurban sunağı ile yeraltı dünyasında yaşayan tanrıların şerefine şarap dökmek için açılmış olan kutsal bir çukur bulunmaktadır. Tapınağın arka kısmına yanyana olacak şekilde 3 adet oda inşa edilmiştir. Bu odalara *cellae* adı verilir.

Minevra Tapınağı'nın temeli, duvarları ve sütunları tüflü kaya bloklarından inşa edilmiştir. Ahşap çatının üzeri Veio'nun meşhur terrakotta heykelleri ile süslenmiş, kaplamanın üzerine floral desenler çizilmiş, köşelere peri kızlarının, Gorgon adı verilen efsanevi yaratıkların ve Yunan efsanelerinde geçen yılanbaşı kadın antefiksleri yerleştirilmiştir. Çatı mahyasında gerçek boyutların bir hayli üstünde, boyalı terrakotta heykeller bulunur. Bu heykellerin arasında şu an Roma'daki Villa Giulia Etrüsk Müzesi'nde muhafaza edilmekte olan meşhur Apollo heykeli de vardır. Heykelin elindeki gergin yayın Herkül'e çevrilmiş olduğu varsayılır. Yunan efsanesine göre Herkül ve Apollo, altın boynuzlu ge-yik Cerynea yüzünden anlaşmazlığa düşmüşlerdir.

Heykel Sanatı

Anıtsal Etrüsk heykelleri tipik olarak tunç veya pişmiş kil bazlı mat seramik yani terrakotta kullanılarak yapılmaktadır. Önemli bir Etrüsk şehri olan Cerveteri, Arkaik Dönemde üretilen terrakotta heykelleri ile meşhur olmuştur. Bu türün en önemli örneklerinden biri M.Ö. 525 dolaylarında Banditaccia Nekropolisi'ndeki bir oda mezarına yerleştirilmiş olan "Evli Çift Lahiti"dir (bkz. Resim 2). Şu an Villa Giulia Müzesi'nde sergilenmekte olan lahidin üzerinde dirseklerinden destek alır vaziyette yan yana uzanmış bir çiftin heykeli bulunmaktadır. Eşinin arkasına uzanmış olan adamın bir eli eşinin omuzundadır ve kadın adamın diğer avucunun içine parfüm damlatmaktadır. O dönemlerde ölenlerin avucuna parfüm damlatılması bir gelenektir.

Günümüzde Floransa'daki Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmekte olan Kimera Heykeli ise Etrüskler tarafından üretilen tunç heykellerin önemli bir örneği niteliğindedir. Kimera, tek bir gövdede aslan, keçi ve yılan olmak üzere üç farklı baş taşıyan ve ağzından ateş püskürten, mitolojik bir yaratıktır. Bu örnekte yaratığın başı ve gövdesi aslan, diğer başı ejderha, kuyruğu ise yılan olarak tasvir edilmiştir ve yaratık yaralı haldedir. Bu sebeple heykelin aslında Kimera ile savaşı kâhraman Bel-

lerophon ve kanatlı atı Pegasus'un da yer aldığı bir grubun parçası olduğu düşünülmektedir. Heykel (ya da şu an diğer parçaları eksik olan grup), yüksek ihtimalle M.Ö. 5. Yüzyılın sonları veya 4. Yüzyılın başlarında, tanrılara adak olarak sunulmak üzere yapılmıştır.

Resim Sanatı

Arkaik Dönemde mezar boyamalarının en sık görüldüğü bölge Tarquinia'dır. Buradaki Monterozzi Nekropolisi, küçük dikdörtgen planlı ve alçak çatılı oda mezarları ile doludur. M.Ö. 530 itibarı ile mezar duvarları parlak renkli resimlerle süslenmeye başlamıştır. Duvar resimlerinde mitolojik olayların, cenaze törenlerinin, ziyafet ve eğlence merasimlerinin, sportif aktivitelerin veya yeraltı dünyasının tasvir edildiği pek çok sahne görülmektedir. M.Ö. 5. Yüzyılın ilk dönemlerine ait olan Leoparlar Kabri (The Tomb of Leopards) bu türün en canlı örneklerinden biridir.

Ekonomi

Arkaik Dönemde Etrüsk ekonomisi giderek zenginleşmiş ve uzmanlık alanları genişlemiş; büyük şehir-devletlerinde ve ticaret merkezlerinde ikamet etmekte olan imalatçılar, zanaatkarlar ve tüccarlardan oluşan yeni sosyo-ekonomik sınıflar oluşmaya başlamıştır. İç ticaret genellikle kıyı suları, nehirler ve kara yolları boyunca yürütülmekteyken, dış ticaret aktiviteleri emporium adı verilen ticari kasabalarda yürülmüştür. Arkeolojik kalıntılar arasında yer alan Arkaik Dönem tarihli tunç külçelerinin uzun mesafeli ticarete para yerine kullanıldıkları düşünülmektedir.

Arkaik ve Klasik Dönemlerde çanak-çömlek yapımı ve metal işçiliği Etrüskler için önemli birer endüstri olma niteliklerini korumuşlardır. Etrüsklerin Yunanistan'a özgü kırmızı figürlü çanak-çömleklerin kendilerine has versiyonlarını üretmeye başlamaları Arkaik Dönem'in başlarına denk gelir. M.Ö. 4. Yüzyılda ise tamamen Etrüsklere özgü bir seramik çeşidi ortaya çıkmıştır. Parlak siyah astarlı ve damgalı veya kabartmalı motiflerle (rölyef) süslenen bu seramikler genellikle sofralık olarak kullanılmaktadır. Vulci ve diğer bazı Etrüsk şehirlerinde savaş arabaları, silahlar, zırhlar, kadehler ve çeşitli aletlerin üretildiği tunç atölyeleri bulunmaktadır. Altın gibi değerli metaller genellikle süs eşyası yapımında kullanılmıştır.

Resim 2. Evli bir çiftin lahiti, Cerveteri, M. Ö. 530–520.
Araldo de Luca / Corbis. İzin alınarak yayımlanmıştır.

Toplum Yapısı

Etrüsklerin toplum yapısı Arkaik Dönem’de büyük ölçüde değişime uğramış; büyük şehirler ve ticaret merkezlerinde, imalatçılar, tüccarlar ve yabancı tüccarlar gibi geleneksel hami-müvekkil sistemine pek uymayan yeni sosyal sınıflar ortaya çıkmıştır. Ortak bir siyasi ve ekonomik çıkar ağı geliştiren bu yeni grupların Etrüsk asilzadeleri ile çıkar çatışmasına girmeleri ve giderek güçlenmeleri ile birlikte geleneksel Etrüsk toplum yapısı bozulmuştur.

KLASİK VE HELENİSTİK DÖNEMLER

Sırasıyla M.Ö. 470-300 ve M.Ö. 300-31 yılları arasında yaşanmış olan Klasik ve Helenistik Dönemler, Etrüsklerin ekonomik güç, siyasi özerklik ve kendilerine has kültürel özellikler bakımından giderek zayıflamaya başladığı en sonunda da Etrüsk kimliğinin ortadan kalktığı bir periyod olmuştur. Klasik Dönemde, Etrüsk şehirlerinin kara ve denizler üzerinde girdikleri bir dizi çatışma sonucunda İtalya’daki ekonomik ve siyasi etkinliği zayıflamıştır.

Klasik Dönem'in sonlarında Roma Cumhuriyeti Etrüsk Şehir devletlerinin özerkliklerini iyice tehtid eder hale gelmiştir. M.Ö. 396 yılında, 10 yıllık zalim bir kuşatmanın ardından Veio, Romalıların eline geçen ilk Etrüsk şehri olmuştur. M.Ö. 295'te Santinum Savaşı'nda Samnitler, Umbrialılar, Galyalılar ve bazı Etrüsk kabileleri "Quattuor Gentes" adı altında birleşerek Roma'ya hep beraber karşı koymalarına rağmen yenilgiye uğramışlar, dolayısıyla İtalya Yarımadası'nın hakimiyetini olduğu gibi Roma'ya kaptırmışlardır. M.Ö. 270 sonrası, Etrüskler ve Romalılar arasında barışçıl ilişkilerin hüküm sürdüğü bir dönemdir. M.Ö. 3. Yüzyılda Romalılar, ilk olarak Güney Etrüryayı kolonileştirmeye başlamış, ardından Aurelia, Clodia ve Cassia geçitleri aracılığıyla da tüm Etrürya'yı kontrol altına almışlardır. M.Ö. 1. Yüzyıla gelindiğinde Etrürya, başlı başına bir politik ve kültürel varlık olma niteliğini kaybetmiş, bunun yerine gelişen Roma İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelmiştir. M.Ö. 89 yılında Etrürya'da yaşayan tüm bireyler Roma vatandaşlığına geçirilmiş ve bürokratik işlemlerden ya da oy kullanma hakkından faydalanabilmeleri adına belli bir Roma kabilesi altına kayıt edilmişlerdir. M.Ö. 1. Yüzyılın sonunda Etrürya, büyük bir kesiminde Latince konuşulan ve Roma kültürü içinde asimile olmuş bir yer haline gelmiştir.

Yerleşkeler ve Mezarlıklar

Klasik ve Helenistik dönemler boyunca yaşanan çatışmalar her bir Etrüsk şehir-devletini farklı bir şekilde etkilemiş; güney bölgelerdeki şehirler kara ve deniz savaşlarından büyük ölçüde etkilenirken, kuzeyde yer alan şehirler gelişmelerine devam etmişlerdir. Etrüsklerin sonunu hazırlayan bu çalkantılı dönemden en az etkilenen şehir-devleti Volterra'dır, öyle ki Helenistik Dönem'de şehir, muazzam bir kentsel dönüşüm tabi tutulmuştur. Bu dönemde inşa edilen yeni yollar, şehir surları, dini ve kamusal binalar ile düzenlenen zirai alanlar, şehirdeki yerleşimin daha önce olmadığı kadar genişlemesini sağlamıştır. İnşasına Klasik Dönem'de başlanan şehir surlarının tamamlanması ve teras duvarları ile kademelendirilen şehire kanallar ve drenaj kuyularından oluşan yeni bir kanalizasyon sistemi kurulması da yine Helenistik Dönem'e rastlamaktadır. Bu dönemde Volterralılar, şehrin etrafını saran mezarlıklara gömdükleri ölüleri için oldukça lüks mezarlar hazırlamışlardır. Örneğin, M.Ö. 2. Yüzyılın başlarından M.Ö. 1. Yüzyılın ortalarına kadar kullanımda kalan Ulimeto Nekropolis'i'ndeki İnghirami Türbe'sinde

bulunan, özenle oyularak süslenmiş kaymaktaş urn vazoları, yerli zanaatkarların elinden çıkmıştır.

Etrüsk Mirası

M.Ö. 1. Yüzyılda Etrüsklerin bağımsız bir kültür olarak varlığı sona ermiş olabilir ama bu insanlar Orta İtalya'da Roma vatandaşları olarak yaşamaya ve fikirleri ile ilham kaynağı olmaya devam etmişlerdir. Romanın siyasi, ekonomik, kültürel ve toplumsal yapısı içine karışan Etrüsklerin Roma kurumlarına katkısı göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir. Örneğin Roma yönetiminin sembolü niteliğindeki *fasces*ler (bir baltanın etrafını saran değnekler demeti) ve katlanır sandalye Etrüsklerden adapte edilmiştir. Romalıların zafer törenleri Etrüsk izleri taşır. Hatta Romalıların giydiği ihram Etrüs pelerinininden esinlenilmiştir. Roma'da görülen, mühendislik harikası pek çok yapı (evler, tapınaklar, yollar, köprüler ve kanalizasyon ağları) ilk olarak Etrüskler tarafından İtalya'ya tanıtılmıştır.

Ayrıca bkz. *İtalya'da Tunç Çağı* (3. Cilt, 5. Bölüm) *Almanya'da Demir Çağı* (3. Cilt, 6. Bölüm)

KAYNAKÇA

Banti, Luisa. *Etruscan Cities and Their Culture*. Translated by Erika Bizzarri. Berkeley: University of California Press, 1973.

Barker, Graeme, and Tom Rasmussen. *The Etruscans*. Oxford: Blackwell, 1998.

Boëthius, Axel. *Etruscan and Roman Architecture*. Harmondsworth, U.K.: Penguin, 1970.

Bonfante, Giuliano, and Larissa Bonfante. *The Etruscan Language: An Introduction*. 2d ed. Manchester, U.K.: Manchester University Press, 2002.

Bonfante, Larissa, ed. *Etruscan Life and Afterlife: A Handbook of Etruscan Studies*. Detroit, Mich.: Wayne State University Press, 1986.

Brendel, Otto J. *Etruscan Art*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1995.

Carratelli, Giovanni Pugliese, ed. *Rasenna: Storia e civiltà degli etruschi*. Milan: Libri Scheiwiller, 1986.

Cornell, T. J. *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars, c. 1000–263 BC*. London: Routledge, 1995.

Haynes, Sybille. *Etruscan Civilization: A Cultural History*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum, 2000.

Lawrence, D. H. *Etruscan Places*. London: Secker, 1932. Macnamara, Ellen. *The Etruscans*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991.

Pallottino, Massimo. *The Etruscans*. Translated by J. Cremona and edited by David Ridgway. Harmondsworth, U.K.: Penguin, 1975.

Ridgway, David, and Francesca R. Ridgway, eds. *Italy before the Romans: The Iron Age, Orientalizing, and Etruscan Periods*. London: Academic Press, 1979.

Spivey, Nigel J. *Etruscan Art*. New York: Thames and Hudson, 1997.

Spivey, Nigel, and Simon Stoddard. *Etruscan Italy: An Archaeological History*. London: B. T. Batsford, 1990.

Sprenger, Maja, and Gilda Bartoloni. *The Etruscans: Their History, Art, and Architecture*. Translated by Robert Erich Wolf. New York: H. N. Abrams, 1983.

Torelli, Mario, ed. *The Etruscans*. New York: Rizzoli, 2001.

İSKANDİNAVYA'DA ROMA ÖNCESİ DEMİR ÇAĞI

SOPHIA PERDIKARIS

İskandinavya'da yaklaşık 1.500 yıl kadar sürmüş olan Demir Çağı, arkeologlar tarafından belirli kronolojik evrelere bölünmüştür. Roma Öncesi Demir Çağı veya Kelt Demir Çağı olarak da isimlendirilen Erken Demir Çağı, dönemin ilk 500 yılını, M.Ö. 500 ila M.Ö. 1 yılları arasına denk gelmekte olan zaman aralığını kapsamaktadır. Bu dönemde, pek çok alet ve silahın yapımında tunç yerine demir metalinin kullanılmaya başlaması ile birlikte Tunç Çağı'nın sona ermesine yol açan teknolojik bir devrim yaşanmıştır. Aynen tunç metalinde olduğu gibi, bu devrimin çıkış noktası da yine Orta Avrupa olmuştur fakat bu sefer bahsi geçen yeni hammaddenin ülke dışından getirtilmesine gerek kalmayacaktır. Zira bataklık veya göl cevheri olarak anılan bir çeşit demir cevheri, bataklık alanların turbalı yüzeylerinin hemen dibinde çökelti toprakları şeklinde bulunabilmektedir. Norveç'in güneyinde, İsveç'te ve Danimarka'da çok sayıda demir yatağı bulunur. O zamanlarda çıkarılan cevherler çok sayıda yabancı madde ihtiva etmeleri dolayısıyla pek kaliteli olmamasına rağmen, İskandinavyalılar basit ocaklar kullanarak, bu cevherden kullanılabilir nitelikli demir metali elde edebilmek için uygun teknikler geliştirmeyi başarmışlardır. Yüzyıllar içinde giderek artan yetenekleri ile birlikte ürettikleri silah ve aletlerin nitelikleri de ge-

lišmiş ve Avrupa'nın diğ er bölgelerinde üretilen örnekler ile mukayese edilebilir hale gelmiřtir.

BOYUN HALKALARI

Roma  ncesi Demir  ağı'nda insanların sosyal sınıflara ayrıldığı bir toplum düzeni hüküm sürmektedir ve elit sınıfa mensup kişiler bu r t-belerini boyun halkası takarak göstermektedir. Bu sebeple hükümdar halkaları olarak isimlendirilen büyük halkalar ile daha düşük r tbelerdeki elitler tarafından kullanılan enlemesine kalıplanmış boyun bantları Roma  ncesi Demir  ağı tarihli arkeolojik bulguların en karakterist k öğeleri niteliğı taşımaktadır. Danimarka'da menşeleri oldukça kesin bir şekilde tespit edilebilmiş olan 47 adet boyun halkası ile 3 adet Kelt halkası bulunmuştur. Kalıntılar arasındaki tunç halkaların büyük bir  oğunluğı bataklık kazılarında, bir kısmı da kuru arazi kazılarında ortaya çıkmış olup, aralarında herhangi bir mezar kazısında ortaya çıkan örnek yer almamaktadır. Ayrıca halkaların her biri münferit bir şekilde bulunmuş olup, yanlarında kendileriyle bağılantı kurulabilecek başka bir materyale rastlanmamıştır. Bataklıklarda bir kaç tane kol bandı ile basit görünümlü boyun halkalarına da rastlanmış olup, bunların genellikle kremasyon gömüleri ile bağılantılı olduğı tespit edilmiştir. Gelecekte olarak bu dönemde kullanılan bir diğ er eşya; demir veya tunçtan yapılmış burgulu boyun halkalarıdır. şu ana kadar kurtarılabili  burgulu demir halkalarının çoğı demirden yapılmış olup, mezar kazılarında ortaya çıkarılmıştır. Demirden yapılmış burgulu halkaların bataklık diplerinde korunmasının mümkün olmadığı ve var olanların pek çoğunun da paslanarak yok oldukları tahmin edilmektedir. Birkaç istisna dışında burgulu halkaların en fazla g r ld ğı yer Jutland'dır. Burada, istifler halinde gömülmüş, küçüklü büyüklü ve birbiri ile eş tarihli çok sayıda halka bulunmuştur.

BATAKLIK GÖMÜLERİ

Bataklık gömüleri modern tarım uygulamaları sebebiyle bataklıkların kurutulması sonucunda ortaya çıkmıştır. Arkeolojik kayıtlarda Neolitik kadar eski  ağlardan Viking  ncesi dönemlere kadar tarihlendirilmiş bataklık gömüleri yer almaktadır. Genellikle adaklık olarak gömülen

materyallerin bulunduğu bu gömülerde silahlardan savaş gemilerine hatta kurban edilen insan veya hayvan bedenlerine kadar pek çok kalıntıya rastlanabilir. Gömülere bırakılmış olan adakların çeşit ve niteliklerinden yola çıkılarak bu gömülerin savaşta başarı sağlamak veya bereket ve verimliliği arttırmak için düzenlenen törenlerin bir parçası oldukları düşünülmektedir. Neolitik tarihli en eski bataklık gömülerinde öncelikli olarak taş ve çakmak taşından yapılmış silahlara rastlanır. Tunç Çağı'na gelindiğindeyse adaklık olarak sunulan eşyaların çeşitlendiği, aralarına kişisel eşyalar ile ev içerisinde kullanılmakta olan, kazan, tencere vb. eşyaların girdiği görülür. Gömülere bırakılan silahlar arasında kılıçlar çoğunluktadır. Bu kılıçların çoğunun keskin kenarları geriye doğru bükülmüş veya bir şekilde deforme edilmiş olmalarından dolayı bazı araştırmacılar bunun düşmanı öldürmeyi temsil eden bir ritüel olduğunu düşünülmektedir. Başta atlar olmak üzere çeşitli hayvanları kurban etmek de bu ritüelin bir parçasıdır.

İNSAN KURBAN ETME GELENEĞİ

Görünen o ki M.Ö. 1. Yüzyıl, insan kurban etmenin bir hayli yaygın olduğu bir dönem olmuştur. Özellikle Danimarka'daki turbalı bataklık arazileri, kurban edilmiş insanların kalıntıları ile doludur. Turba toprağı asitli olduğu için öldürülen kadın ve erkek bedenleri doğal olarak oluşan anaerobik (oksijensiz) ortamda korunabilmiş, cesetlerin saçları, derileri hatta bazı durumlarda midelerinde bulunan yemek kalıntıları bile incelemeye elverişli bir şekilde günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu olağanüstü durum, arkeologlara kurbanların giyim kuşamları, saç stilleri hatta yiyecek içecek tercihleri gibi pek çok konuda muazzam bilgiler edinme fırsatı tanımıştır. 1950 yılında, Danimarka'nın Tollund Kasabası'ndaki bir bataklıkta keşfedilen Tollund Adamı dünyadaki bu güne kadar bulunmuş olan mumyalar arasında en iyi korunmuş olanıdır. Çıplak olarak öldürülen adamın üzerinde deri bir kemer, çenesinin altından bağlanmış deri bir şapka ve boğazına geçirilmiş deri bir ip bulunur. Midesindeki kalıntılardan son olarak yulaf lapası yemiş olduğu anlaşılan adam, bataklığa atılmadan önce boynundaki deri iple boğulmuştur. Tollund Adamı şu anda Danimarka'daki Silkeborg Müzesi'nde sergilenmektedir.

Yine Silkeborg'da sergilenen bir diğer mumya Grauballe Adamı'dır.

M.Ö. 1. Yüzyılın içine denk düşen bir zamanda boğazı kesilerek öldürülmüş olan bu adamın midesinde arpa, yulaf, gernik buğdayı ve çeşitli yabani ot tohumları kullanılarak yapılmış püre kalıntıları bulunmuştur.

KAZANLAR, VAGONLAR VE SİLAHLAR

Roma Dönemi Demir Çağı ve Göçler Dönemi, çoğunluğu silahlardan oluşan bazı materyallerin adak olarak gömülmesi geleneğine geri dönen bir zaman dilimidir. Çeşitli mezar ve bataklık kazılarında Roma öncesi dönemin sonlarına ait 19 adet (veya 21) kazan kalıntısı ortaya çıkmış olup aralarından çok azı kuru arazi kazılarında bulunmuştur. Bataklık ve kuru arazilerde ortaya çıkarılan kazanların hepsi tek başınadır. Mezarlarda bulunan kazanlara ise sıklıkla kılıç, kalkan ve mızrak/kargılardan oluşan zengin silah setleri ile altın yüzükler eşlik etmektedir.

Bu döneme ait arkeoloji kayıtları oldukça çeşitlenmiş materyallerin yanı sıra ithal edilen lüks materyaller içerir. Aralarında en dikkat çeken olanları, Danimarka'daki Dejberg bataklığında keşfedilmiş olan iki adet Kelt tören arabasıdır. Benzer nitelikli arabalara Danimarka'nın Fyn Adası'ndaki Langå kasabasında ve Jutland'ın kuzeyindeki Kraghede kasabasında ortaya çıkarılan iki adet kremasyon mezarında da rastlanmıştır. Mezar ve bataklıklara bırakılan bir diğer önemli materyal de başka memleketlerden getirtilmiş kılıçlardır.

Kılıçlar genellikle tek başlarına bulunur. Bu döneme ait en önemli silah istifleri Hjortspring ve Krogsbølle bataklıklarında ortaya çıkmıştır. Kurtarılabildiği nitelikli arkeolojik varlıkların büyük çoğunluğu Erken Roma Demir Çağı ve Cermen Demir Çağı dönemlerinde gömülmüş olanlardır. Roma Öncesi Demir Çağı'nın erken evrelerine ait yüzük istiflerinin adak gömüleri oldukları düşünülmektedir. Jutland'ın doğusundaki Smederup bataklığında bulunan ahşap bir kuyunun hemen yakınlarında çok sayıda yüzüğün gömüldüğü bir çukur keşfedilmiştir. Bir adak kuyusu olduğu düşünülen bu yapının, bataklığın kutsal karakterini yansıttığı olması da olasılıklar dâhilindedir. Bataklıklardan çıkarılan eserler üzerine yapılan çalışmalar sonucunda, belli bir bölgedeki adak çukurlarına gömülen eser çeşitlerinin aynı bölgedeki mezarlara gömülen eser çeşitlerinden farklı oldukları tespit edilmiştir.

Dönemin arkeolojik buluşları arasında Keltik orijine sahip iki önemli eser yer alır. Bunlardan bir tanesi Gundestrup Kazanı olarak bilinen,

üzeri gerçekçi kabartmalarla süslenmiş gümüş bir çanaktır. Çeperlerindeki süslemelerin bir bölümünde insan kurban etme töreni resmedilmiş olan kazanın kurban edilen insanın kanını biriktirmek üzere kullanılmış olabileceğine dair varsayımlar bulunmaktadır. Diğer önemli buluş ise Jutland'ın güneydoğusundaki Als Adası'nda ortaya çıkan Hjortspring Kayığı'dır. 22 ila 24 adet kürekçi taşıma kapasitesine sahip olan kayık şu ana kadar İskandinavya'da ortaya çıkmış örnekler arasında en eskisidir ve içinde istemli bir şekilde tahrip edilmiş savaş teçhizatı yer almaktadır. Yapılan çalışmalar sonucunda bu istif gömüsünün de dini bir nitelik taşıdığına kanaat getirilmiştir.

NÜFUSTAKİ AZALMA

Bu döneme ait arkeolojik kalıntıların diğer dönemlere kıyasla oldukça az olması gibi enteresan bir durum söz konusudur. İlk arkeologlar, özellikle de mezar bulguları üzerine yoğunlaşanlar, Roma Öncesi Demir Çağı'nı bir gerileme dönemi olarak görürler hatta bu dönemde Norveç'teki Trøndelag Bölgesi gibi bazı bölgelerde neredeyse hiç demir kullanılmamış olduğundan, nüfusta azalma yaşandığını öne sürerler. Döneme ait yerleşke sayısının azlığından dolayı özellikle ilk bir kaç yüzyıl konusundaki bilgilerimiz kısıtlı olsa da 1990'lar ve 2000'ler itibarıyla arkeolojik ilgi alanının mezar bulgularından arkeolojik yerleşim alanlarına kayması neticesinde modern araştırmalar, Güney İskandinavya başta olmak üzere Roma Öncesi Demir Çağı toplumlarının yaşantısı konusundaki anlayışımıza müthiş katkılar sağlamaya başlamıştır. Bugün artık Tunç Çağı'ndan Erken Roma Demir Çağı'na geçiş sürecinde yerleşim gelişiminde belli bir devamlılık olduğu bilinmektedir. Daha önceki 2.000 yıl boyunca çok daha kuru olan iklim, bu dönemde daha soğuk ve yağışlı bir hal almış, dolayısıyla kuzeye doğru gidildikçe yaprak döken bitkiler yok olmaya başlamış, yüksek kesimlerde ise buzul oluşumları geri dönmüştür. Danimarka'daki yükselen bataklıklarda yapılan araştırmalardan anlaşıldığı kadarıyla 5.500 yıldan fazla bir süredir yaşanmakta olan iklim dalgalanmalarının her biri yaklaşık 260'ar yıllık bir sürece tekabül etmektedir. Tarih öncesi devirlerin final fazında gerçekleşen iklim değişiklikleri daha kesin bir tutarlılıkla tespit edilebilmektedir. M.Ö. 600 dolaylarında, Roma Öncesi Demir Çağı'na geçişten hemen önce, sıcaklıklar düşmüş ve yağışlar artmıştır. Bir sonraki iklim

dalgalanması M.Ö. 300 dolaylarında bir diğeri ise 0 yılına çok yakın bir tarih aralığında yaşanmıştır. Bozulan iklim koşullarının tarım alanında ki verimliliği etkilemiş olmalıdır.

ARAZİ KULLANIM ŞEKİLLERİ

Güney İskandinavya'da Roma Öncesi Demir Çağı'nın son dönemleri, otlaklar ve ekilebilir tarlalar gibi açık arazilerin küçülmesine bağlı olarak ormanlık alanların genişlediği bir zaman dilimi olarak tanımlanır. Bu durum yerleşik bir çiftlik ve köy yaşantısına geçilmiş olması ile ilişkili olabilir. Yani aslında Roma Öncesi Demir Çağı'nın son dönemlerindeki arazi görünümü Genç Tunç Çağı ile hemen hemen aynıdır fakat arada arazi kullanım tercihleri ve peyzaj bakımından bazı farklar bulunur. Bu dönemin yerleşik köy düzeninde tarlalar ve meralar çiftliklere yakın bir mesafede, çayırlar ve çalılık alanlar ise köyün dışında yer alır. Genel olarak ifade edecek olursak; İsveç'te Roma Öncesi Demir Çağı'na geçiş döneminde çiftçilik koşullarında keskin bir yeniden yapılandırılmaya gidilmesi söz konusu olmamış, Geç Tunç Çağı'nın geniş sülaleler için ayrılmış izole çiftlikleri ve uzun evleri aynı boyutlarda kalmıştır.

Jutland'da durum farklıdır. Burada Roma Öncesi Demir Çağı'nın ilk yıllarında evlerin boyutları münferit aileleri barındıracak şekilde küçülmüş ve pek çok evin birbirlerine yakın bir şekilde konumlandıkları küçük köyler oluşturulmuştur. Scania'da ise, Danimarka'nın diğer kesimlerinden farklı olarak, M.S. 500'lere kadar köy yapılanmasına rastlamak mümkün değildir. Bu tarihten önce, yani Roma Öncesi Demir Çağı ve Tunç Çağı'nda bu bölgede Kelt Tarlaları olarak adlandırılan, muhtemelen dönüşümlü olarak ekilen ve sonradan çiftli veya üçlü çiftliklere dönüşecek olan basit çiftlikler bulunmaktadır. Çiftli veya üçlü çiftlikler bilindik anlamda bir köy yapısına sahip olmayıp, daha ziyade yakın akraba grupları tarafından kullanılan yaşam alanlarıdır. Kümelenmiş evlerden oluşan köylerin görüldükleri ilk tarihler M.S. 500 ile M.S. 700 arasına denk gelir. Tek bir çiftlikten oluşan yerleşim birimlerinin ise Erken Orta Çağ'a kadar düzenli bir şekilde görülmesi söz konusu değildir.

İsveç'in Halland ilinde Skera Projesi adı altında yürütülen kazılar esnasında Geç Tunç Çağı ile Erken Demir Çağı arasına tarihlenen geniş ölçekli bazı yerleşkeler ortaya çıkmıştır. Modern tarım çalışmaları bu yerleşkelerin bir kısmının tahrip olmasına yol açmış olsa da korunmuş

olanlarından elde edilen bilgiler, bu yerleşimlerin geniş ölçekli çiftçilik aktiviteleriyle bağlantılı birimler olduklarına kanaat getirmeye yetecek niteliktedir. Bahsi geçen yerleşkeler, buzul-akarsu birikintileri ve diğer geçirgen toprak türlerinden oluşan kuru yamaçlar üzerine kurulmuş olup yaşamak ve çiftçilik faaliyetleri yürütülmek üzere kullanılmışlardır. Çevrelerinde hayvan otlatmaya ve saman eldesinde kullanılacak otlar yetiştirmeye elverişli, ağır topraklardan oluşan geniş araziler yer almaktadır. Şu ana kadar yürütülen bütün arkeoloji çalışmaları yerleşke tipleri ile üzerine kuruldukları toprakların yapıları arasında sıkı bir bağ olduğunu göstermektedir. Bu yerleşkeler 1.500-2.000 yıl, hatta bazen daha da uzun süreler boyunca kullanımda kalmışlardır.

Birbirlerinden dağınık vaziyette kurulmuş ve daha küçük boyutlu yerleşkeler de mevcuttur. Kimisi küçük ölçekli tepe sırtlarına, kimisi ise görece daha küçük veya daha sulak araziler üzerine kurulmuş olan bu yerleşkeler ile yukarıda bahsi geçen büyük ölçekli yerleşkeler arasında nasıl bir bağlantı bulunduğu henüz açıklığa kavuşmamıştır.

Yerleşke düzenleri ve dönem mimarisine ışık tutan bir diğer kazı alanı Lilla Köpinge Köyü'ndeki çiftlik arazileri üzerinde ortaya çıkmıştır. Güneydoğu Scania'da, Ystad isimli Orta Çağ kasabası yakınlarında bulunan bu kazı alanı, M.S. 800'lerde kurulmuş olan Stora Köpinge isimli ticaret merkezi ile birlikte yoğun bir arkeolojik araştırmaya tabi tutulmuştur. Her bir çiftlik arazisi, uzun-ev kalıntılarının üst üste yığıldığı çok sayıda katman içermektedir. Boyutları ortalama 17m x 26m x 5,6m şeklinde sıralanan bu evlerin kapladıkları toplam alan Genç Tunç Çağı'na ait örneklerinden daha geniş olmasa bile taban uzunlukları daha fazla olduğu için içlerinde daha fazla sayıda besi hayvanı barındırmak mümkün olmuştur. Çiftliklerin içinde ayrıca, dokumacılık faaliyetleri için ayrılmış, çukur zeminli küçük kulübeler tespit edilmiştir. Dani-marka'da Roma Demir Çağı öncesine ait çukur zeminli kulübe örneği bulunmamasına rağmen Köpinge Bölgesi'nde ortaya çıkan çukur zeminli yapıların Roma Öncesi Demir Çağı'na ait olduğunu kanıtlayan çok sağlam deliller yer almaktadır.

SEYYAR YERLEŞİM BİRİMLERİ

Bu döneme ait gözlemlerden bir tanesi de yerleşimin seyyar bir nitelik taşıdığı ve köylerin zaman zaman yer değiştiriyor oluşlarıdır. Bu yer-

leşimlerin bulundukları yerde sabit bir düzen tutturmaları uzun bir zamana yayılmış olmalıdır. Dönemdeki seyyar yerleşim düzenine ait en önemli veriler Grontoft kazı alanından toplanmıştır. Grontoft, Jutland'ın batısında yer alan M.S. 200 civarı tarihli kırsal bir yerleşim yeridir ve burada Erken Demir Çağı çiftçilerinin yaşantıları konusunda çok önemli bilgilere ulaşılmıştır. Grontoft'a, etrafları çiftlerle çevrili küçük köyler içinde ikamet eden insanlar Tunç Çağı'nda yaşamış olan ataları ile aşağı yukarı benzer bir yaşam sürdürmüşlerdir. Yürütülen kazılardan anlaşıldığı kadarıyla aynı topraklar üzerinde yaklaşık 300 yıl boyunca oradan oraya taşınmış olan tek bir "seyyar köy" vardır. Yaklaşık 50 kişi ve 60 kadar besi hayvanına ev sahipliği yapmış olan Gronfort Köyü'nün bu dönemin "temsili örneği" olarak kabul edilip edilemeyeceğini kestirmek henüz kolay değildir. Bu evler Danimarka'daki diğer bütün Demir Çağı evleri gibi 3 koridorlu olacak şekilde inşa edilmişlerdir. M.Ö. 2. Yüzyılın ortaları kadar eski bir tarihe dayanmakta olan bu inşa tekniği M.Ö. 500 dolaylarında yerini tipik olarak doğu-batı doğrultusunda uzanan, dikdörtgen planlı evlere bırakmıştır. Dikdörtgen evlerin çatıları, evin iç kısmında birbirine paralel iki sıra oluşturacak şekilde yerleştirilen dikey kalaslarla desteklenmektedir. Evlerin uzun duvarlarının her birinde giriş kapıları mevcuttur. Duvarları kalın veya ince kalasların dal-örgü tekniği ile doldurulması yöntemiyle, zaman zaman da toprak ve kerpiç kullanılarak inşa edilmiş olan evlerin iç kısımları iki bölümden oluşur. Taş bölmeler ve oluklar içeren doğu bölümü genellikle ahır olarak kullanılmaktayken, tabanı kille kaplanmış ve ortasında ocak bulunan batı bölümü insan yerleşimine tahsis edilmektedir. Kazı alanındaki tüm katmanlarda, köy ekonomisinin büyük ölçüde besi hayvancılığına dayandığı görülmektedir. Öte yandan, ahır bölümü içermeyen bazı evlere de rastlanmıştır. Bir ev belli bir süre sonra kullanılmaz hale geldiğinde yıkılıp, köy sınırları dahilinde başka bir yere inşa edilmekte, eski arazi ise sabanla sürülerek yeniden ekilebilir hale getirilmektedir. Bu mobilité, kışlarla belirlenen, orjinal tarla sınırlarının kaymasına sebep olmuştur. Kelt Tarlası adı verilen tarla tipinin belirleyici bir özelliği olan bu kışlar kazılarda seçilebilmektedir ve belli bir süre nadasa bırakılan tarlaları diğer arazilerden ayırmak için kullanılmış olabilirler. Kazılar esnasında ayrıca kabaca M.Ö. 300'lere tarihlenen çok sayıda çit ortaya çıkmıştır. Bu çitlerin, köyü ve evleri büyük baş hayvanlardan korumak üzere çekildikleri düşünülmektedir.

Erken Demir Çağı'nın sonlarına doğru kırsal yerleşimlerin sayısında artış olduğuna dair başka deliller de mevcuttur. Danimarka'daki arkeolojik yerleşimlerin çoğunun kazıları 1990'ların başlarında yapılmıştır. Bu kazıların arasında Grontoft en geniş kronolojiye sahip olup, en kapsamlı kazıların yürütüldüğü bir bölge olmasına rağmen M.S. 1 yılı civarına tarihlenen seyyar yerleşimler konusunda daha pek çok yerden bilgi toplanmaya devam edilmektedir.

HODDE

Jutland Adası'nın Hodde bölgesindeki kazı çalışmaları 1970'lerde başlamıştır. M.Ö. 1. Yüzyıl tarihli kırsal yerleşimlerinden biri olan Hodde, Danimarka'da Viking Dönemi'nin başlangıcına kadar görülen tipik köy yerleşimleriyle çok fazla benzer özellik taşır. En genişletilmiş dönemde Hodde, 27 ayrı çiftlik birimine ev sahipliği yapmıştır. Bu birimlerin her birinde, yaşam alanı ve hayvan barınağının aynı çatı altında toplanmış olduğu iki bölmeli bir uzun-ev bulunur. Zaman zaman bu yapılara yine ahır olarak veya atölye olarak kullanılmış olabilecekleri tahmin edilen bir kaç küçük yapı daha eşlik etmektedir. Çiftlik evlerinin çevreleri ve köyün etrafı ayrı ayrı çitlerle çevrelenmiştir. Çitler üzerinde her bir çiftlik kompleksini direk olarak kendi arsasına bağlayan geçiş kapıları vardır. Köyün tam ortasında geniş bir açıklık yer alır. Diğerlerine göre oldukça büyük sayılabilecek olan çiftlik evinin köydeki aşiret reisine ait olma olasılığı yüksektir. Kazı alanında köy halkının demircilik, çanak-çömlek üretimi, dokumacılık ve yün üretimi gibi aktiviteler yürütmüş olduklarına dair delillere de ulaşılmıştır ancak bu insanlar Tunç Çağı'ndaki geleneği bozmayarak, geçimlerini büyük ölçüde besicilik ve tahıl üretimi ile sürdürmüşlerdir. Jutland'daki diğer kazı alanlarında gördüğümüz üzere, köy yerleşimlerinin yakınlarında bir kaç küçük çiftlik evinden oluşan bazı küçük tarımsal yerleşim alanları da bulunmaktadır, fakat Danimarka'daki kırsal yerleşim ölçeğindeki bu çeşitliliğin sebebi henüz çözülememiştir.

DİĞER YERLEŞİMLER

Danimarka materyallerinde belirgin olan ev inşaatlarıyla bağlantılı deliller, İsveç'in Scania bölgesinde yer alan Köpinge köyünde yapılan çalış-

malarda saptanamamıştır. Onun yerine burada küçük ve kademeli değişiklikler vardır. Yerleşim yerlerinin gelişiminin Roma Öncesi Demir Çağı'ndan Erken Roma Demir Çağı'na doğru devam etmiş olması durumu, her iki tarih periyoduna ait evlerin varlığı bakımından, Danimarka'da olduğu gibi, Köpinge'de de geçerlidir. Yalnız, buradaki evlerde Danimarka evlerindeki ağıl bölmelerine ulaşamadığı gibi ağılların varlığına delil niteliği taşıyan ve çatılara destek olması için yerleştirilen kalasların bıraktığı çukur izlerine de rastlanamamıştır. Buna rağmen evlerin uzunluğu ve ocakların ev içindeki konumları, evin bir bölmesinin ağıl olarak kullanılmış olabileceğine işaret eder. Ayrıca, bu evlerde Geç Tunç Çağı'nda barındırılan hayvan sayısından daha fazlası barındırılmıştır. Hem yerleşim birimlerinin yapısal özellikleri hem de arkeolojik materyaller bu birimlerin izole edilmiş çiftlik evleri olduklarını açıkça kanıtlar. İki veya üç çiftliğin bir araya gelerek oluşturdukları küçük köy tipi yerleşkeler yalnızca dönemin sonlarına ait arkeoloji bulgularında varlık gösterir.

Seyyar Demir Çağı köylerine dair bulgular Danimarka'nın başka köşelerinde de görülür. Örneğin, Jutland'ın güneyinde, Kuzey Denizi yakınlarındaki alçak bataklık bölgeleri, bu dönemde ordan oraya taşınan büyük köy yerleşimleriyle karakterizedir. Drengsted'te bir dizi yerleşkeye ve beraberlerindeki M.Ö.1. Yüzyıl - M.S. 5. arası tarihli mezarlıklara dair kalıntılar ihtiva eden çok küçük bir alan bulunmuştur. Aynı şekilde Jutland'ın güneybatısındaki Dandirke'de de aynı tarihlere denk gelen yerleşkelerin ve mezarlıkların bulunduğu küçük bir alan vardır. Grontoft, Hodde, Drengsted ve Dandirkede'ki yerleşim izleri benzer özellikler gösterir. Yüzyıllar içerisinde, seyyar köy toplulukları, kaynaklar bakımından dar sayılabilecek topraklarda, etraflarında gezen sürüleriyle birlikte belli bir merkezde toplanmışlardır.

BÖLGESEL VARYASYONLAR

M.Ö. 200'den M.S. 200'e kadar geçen zaman dilimi, tahıl yetiştiriciliğine elverişli, sıcak ve kuru bir iklim ile karakterizedir. Erken Demir Çağındaki arazi kullanım şekilleri ve kültür arazileri ile ilgili tanımlar, çoktandır Jutland'dan ve tarımsal faaliyetlerin fosilleşmiş buluntularını barındıran Gotlan ve Östergötland gibi bölgelerden toplanan arkeolojik materyallerin izlerini taşımaktadır. Genelde, Güney İskandinavya'nın çoğu bölgesinin, yalnızca kültür arazileri bakımından değil sosyal ve si-

yasi açılardan da hemen hemen aynı dönemlerde aynı gelişim aşamalarından geçtiği, bölgeler arasındaki tek farkın doğal arazi koşullarıyla bağlantılı olduğu düşünüldüğü için bugün bu gelişimlerle ilgili inceleme çalışmalarının ancak kısıtlı sayıdaki bölgede yürütülebileceği sanılmaktadır. Son yıllarda yapılan araştırmalar, yalnızca fosilleşmiş ekin arazilerinin var olduğu bölgelerde değil, olmadığı bölgelerde de bölgesel ve yerel varyasyonların söz konusu olduğunu gün yüzüne çıkarmıştır. Köpinge'de bölgedeki çiftlik evlerinin birleşerek ortak bir yerleşim bölgesine dahil olup olmadıkları ya da ne tür bir ekin yetiştirme sistemi benimsediklerini öğrenmek imkansızdır. Ama habitasyon bölgele-
rindeki fosilleşmiş bitki materyallerinin analizleri, bu bölgede en çok yetiştirilen tahıl cinsinin kabuksuz arpa olduğunu ve *Chenopodium* benzeri yabani otların yaygın hale geldiğini dolayısıyla gübrelenen arazilerin var olduğunu göstermektedir. Kalıntılar arasındaki saman atığına dönüşmüş çayır bitkileri hayvan yetiştiriciliğinin varlığına delil oluşturuyor olabilir. Bölgede ayrıca demir üretimi ve işlemeciliğine dair izler ortaya çıkmıştır. Demir madenciliğinin Krageholm bölgesinde olduğu gibi özel habistasyon alanları kurmaya yöneltmiş olabileceği de düşünülmektedir. Gübreleme ve ekim faaliyetlerine dair izler İsveç'in Bjaresjo bölgesinde de görülür haldedir.

TARLALARDAKİ TAŞ YIĞINLARI VE EKİN EKME BİÇİMLERİ

1980'lerde Norveçte, ilk başlarda kurgan (yığma taş mezar) kalıntıları oldukları düşünülen arkeolojik taş yığınları üzerine sistematik analiz çalışmaları yürütülmüştür. Taş yığınları, tarlaların ekim işlemine hazırlanması için sürülmeleri sonucunda oluşmaktadır. Bu tip arkeolojik tarlalar küçük taş yığınlarının yoğun biçimde sıralanması ile karakterizedir. Taşlar, ekstensif veya intensif ekin ekme stratejileri ile alakalı olabilir. İki stratejinin bir arada yürütülmüş olma olasılığı da vardır. Taş yığınlı tarlaların en karakteristik özelliği, kalıcı ekilebilir arazilerin göstergesi olan içsel sınır hatlarının eksikliğidir. Bu tarlaların mekansal organizasyonunun tarih dönemlerindeki çiftliklerde görülen arazi tanzim özellikleriyle bir alakası yoktur. Tek bir taş yığınlı tarlada birden çok yerleşkenin varlığını kanıtlayan pek çok fosfat analizi bulunmuştur. Bulgular, yerleşim birimlerinin terkedildikten sonra üzerine kurulu oldukları arazinin ekilebilir tarla haline getirilerek kullanıldığına işaret

etmektedir. Bazı yerlerde bu döngünün bir kaç fazı birlikte belgelenmiştir. Bu olay, aynı tarihlerde Damimarka'nın Grontoft köyünde yaşayanlarla benzerlik taşımaktadır.

Norveç'in Jaeren ve Lista bölgelerinde bulunan prehistorik evlerin büyük bir kısmı Roma Demir Çağı ve Göçler Dönemi tarihlidir. Bu evler taş duvarlı, üç bölmeli uzun-evlerdir. Başlangıçta bu ev kalıntılarının Roma Öncesi Demir Çağı'nda değişen iklim koşullarına bağlı olarak hayvanları evlerin iç kısımlarına almanın zorunluluğuyla inşa edilen çiftlik evlerine ait olduğu kanısına varılsa da, 1990'lar ve 2000'lerin başında yapılan çalışmalar, Güneybatı Norveç'te baş gösteren ev tipi değişikliğinin intensif tarım uygulamalarına geçilmiş olmasıyla alakalı olduğunu göstermiştir. M.Ö. 1. Yüzyıla ait ev kalıntısı bulunamamasının nedeni, çiftçilik sisteminin dönüşümlü ekin ekme aktivitelerine dayanıyor olmasıdır. Oysaki önceden, Güneybatı Norveç'teki taş yığınları tarlaların Tunç Çağı ve Roma Öncesi Demir Çağı'nda yürütülen ekstensif tarım uygulamalarının bir parçası olduğuna inanılmaktadır. Doğu Norveç'teki yerleşkelerin tarihi ise uzunca bir süre yer isimleri, mezar bulguları ve arkeolojik eser analizleri temel alınarak yazılmıştır. 1990'lar ve 2000'lerin başlarında doğu Norveç'te yürütülen geniş kapsamlı arkeolojik çalışmalar neticesinde Tunç Çağı ve Demir Çağı'na ait pek çok ev kalıntısına ulaşılmıştır ve bu sayı giderek artmaktadır. Bir kısmı araştırma kazıları sonucunda, bir kısmı ise Gardermoen'de inşa edilen yeni Oslo Havalimanı örneğinde olduğu gibi, kurtarma kazıları sonucunda ortaya çıkan yirmiden fazla yerleşke bulunmaktadır. Bunun anlamı, şu anda elimizde Tunç ve Demir Çağı tarihli de dahil olmak üzere pek çok arkeolojik yerleşkeden elde edilen çok sayıda materyal kültür ögesi bulunuyor olmasıdır.

Bu kazılar sonucunda ortaya çıkan verilerin analizi sonucunda Tunç Çağı'ndan Göçler Dönemi'ne kadar yaygın olarak inşa edilen ev tipinin en az 15 metre boyunda, üç bölmeli uzun-evler olduğu tespit edilmiştir. Danimarka ve Scania'daki aynı tarihli evlerin de yaşam alanı ve hayvan barınağı olarak bölünen kompartımanları olduğuna dair belirtiler vardır. Her bir çiftlik arazisinde iki veya üç adet ev bulunmaktadır. Delliller, bu geleneğin Tunç Çağı'nda başlamış olduğuna işaret eder. Büyük baş hayvanlar için ayrılmış bölümlerin varlığı, hayvanların kış aylarında evlerin içlerinde barındırıldığını ve depolanan samanlarla beslendiğini gösterir. Böyle bir sistem, gübre biriktirmek ve zamanı geldiğinde

bu gübreleri tarlalarda kullanmak için olanak sağlamış olmalıdır. Dolayısıyla taş yığınları tarlaların intensif tarım uygulamalarıyla bağlantılı olduğu varsayımı kuvvetli bir varsayımdır.

Araştırmaların sonuçları, tarlalarda bulunan taş yığınlarının analiz sonuçlarıyla da örtüşmektedir. Çoğu ev kalıntısının tarlaların sürülmesi sonucunda biriken taş yığınları ile aynı tarihli olduğu saptanmıştır. Taş yığınları tarlaların mekansal organizasyonunun tarih dönemlerindeki çiftliklerin arazi organizasyonu ile bir alakası yoktur. Norveç'in Valdres bölgesindeki Einang kazı alanında, 3 farklı tarihi çiftlik arazisini çevreleyen ve son dönemlerde otlak olarak kullanılmakta olan bir alanda, teppe yamacına konuşlanmış taş yığını tarlaları bulunmaktadır. Daha yakın tarihli çiftlik arazileri tam tersine vadi tabanına konuşlandırılmışlardır. Prehistorik isimleri bulunan yakın tarihli arazilerin içindeki mezarlardan Geç Demir Çağı tarihli eserler çıkarılmıştır. Taş yığını tarlalarda bulunan mezarlardan çıkarılan eserler ise Roma Dönemi'ne aittir. Polen analizlerinin gösterdiğine göre bu bölgede Geç Tunç Çağı'ndan Göçler Dönemi'ne kadar ekin ekme çalışmaları yürütülmüştür. Toplanan deliller, bu bölgedeki arazi yapısında 1. Milenyumun ortasında radikal bir değişim meydana geldiğini göstermektedir.

Kuzey Norveç'teki arkeolojik deliller, buradaki insanların çiftçilik ve balıkçılığın bir arada yürütüldüğü karma bir ekonomi benimsediklerini ve yerleşke komplekslerinden ziyade tekil çiftliklerde yaşadıklarına işaret etmektedir. Andoya'daki Bleik ve Toften gibi kazı alanlarından toplanan buluntular yerel deniz kaynaklarının ağır bir şekilde sömürüldüğüne ve balık tütsüleme işlemlerinin ilk o dönemlerde başladığına dair deliller içermektedir.

Ayrıca bkz. Tollund Adamı (1. Cilt, 1. Bölüm); Hjortspring (1. Cilt, 1. Bölüm); Emporia (4. Cilt, 7. Bölüm); Viking Öncesi ve Vikingler Döneminde Norveç (4. Cilt, 7. Bölüm); Viking Öncesi ve Vikingler Döneminde İsveç (4. Cilt, 7. Bölüm); Viking Öncesi ve Vikingler Döneminde Danimarka (4. Cilt, 7. Bölüm)

KAYNAKÇA

Batey, Colleen E., and James Graham-Campbell, eds. *Cultural Atlas of the Viking World*. London: BCA, 1994.

558 Antik Avrupa

Becker, C. J. "Früheisenzeitliche Dörfer bei Gröntoft. Westjütland. 3. Vorbericht: Die Ausgrabungen 1967–68." *Acta Archaeologica* 42 (1971): 79–110.

Berglund, Björn E., ed. *The Cultural Landscape during 6000 Years in Southern Sweden: The Ystad Project. Ecological Bulletins*, no. 41. Copenhagen, Denmark: Munksgaard International, 1991.

Callmer, J. "The Process of Village Formation." In *The Cultural Landscape during 6000 Years in Southern Sweden: The Ystad Project*. Edited by Björn E. Berglund, pp. 337–349. *Ecological Bulletins*, no. 41. Copenhagen, Denmark: Munksgaard International, 1991.

Derry, T. K. *A History of Scandinavia: Norway, Sweden, Denmark, Finland, and Iceland*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1979.

Fabech, Charlotte, and Jytte Ringtved, eds. *Settlement and Landscape: Proceedings of a Conference in Aarhus, Denmark, May 4–7, 1998*. Moesgaard, Højbjerg, Denmark: Jutland Archaeological Society, 1999.

Hedeager, Lotte. *Iron-Age Societies: From Tribe to State in Northern Europe, 500 B.C. to A.D. 700*. Cambridge, Mass.: Blackwell, 1992.

Helliksen, Wenche. *Gard og utmark på Romerike 1100 f.Kr.–1400 e.Kr.: Gardermoprojektet* [Farm and periphery in Romerike from 1100 B.C.–A.D. 1400: The Gardermoen project]. *Varia*, no. 45. Oslo, Norway: Universitets Oldsaksamling, 1997.

Hvass, Steen Hodde. *Et vestjysk landsbysamfund fra ældre jernalder* [A western rural society from the Older Iron Age]. *Arkæologiske studier*, vol. 7. Copenhagen, Denmark: Akademisk forlag, 1985.

Jensen, Jorgen. *The Prehistory of Denmark*. New York: Methuen, 1982.

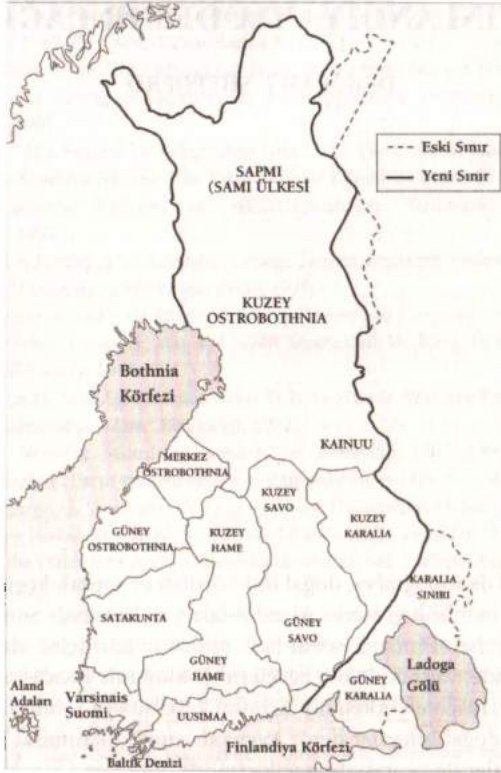
Myhre, Bjorn. "Agrarian Development, Settlement History, and Social Organization in Southwest Norway in the Iron Age." In *New Directions in Scandinavian Archaeology*. Edited by Kristian Kristiansen and Carsten Paludan-Müller, pp. 224–271. Copenhagen: National Museum of Denmark, 1979.

Näsman, Ulf. "Hus, landsby, bebyggelse [House, rural settlement, and structures]." In *Danmarks længste udgravning: Arkæologi på naturgassens vej 1979–86* [Denmark's longest excavation], pp. 69–86. Copenhagen, Denmark: n.p., 1987.

FINLANDİYA'DA DEMİR ÇAĞI

DEBORAH J. SHEPHERD

Finlandiya'da topoğrafya, doğal bitki örtüsü ve toprak koşulları ciddi anlamda bir çeşitlilik gösterir. Aland Adaları ve Varsinais Suomi'yi (bugünkü Güneybatı Finlandiya'nın halk dilindeki adı) içine alan Güneybatı bölgesinde; yaprak döken ağaçların çokluğu ile kendisini gösteren ılıman iklim, nispeten erken bir tarımsal kalkınmaya zemin hazırlamıştır. Güvenli doğal limanlar deniz kaynaklarının kullanımını artırırken, yabancı gemiler ile ticareti de teşvik etmiştir. Nitekim Ostrobothnia'nın deniz ulaşımına elverişli batı kıyıları, İsveç ile faydalı ilişkilere ev sahipliği yapmıştır. Güney kıyıları korunmasız olan ve gemiyle ulaşım imkanı tanımayan Uusimaa'nın ağır ve killi toprakları, saban kullanmadan sürülmeye müsait değildir. Fin çiftçiler, açılan küçük orman alanlarında tarım yapmayı tercih etmiş; toprağı hazır hale getirmek için de döngüsel kes-ve-yak (seçilen alandaki ağaç ve bitkilerin kesildikten sonra köklerinin yakılması suretiyle toprak açma) yöntemleri uygulamışlardır. Bu nedenle, Uusimaa'nın kuzeyinde bulunan daha hafif ve ince taneli topraklar rağbet görmüştür. Finlandiya'nın iç kesimleri, huş ve çam ağacı ormanları ile buzulaşların ortasındaki karışık göl ve nehir sistemi gibi karakteristik özellikleri nedeniyle; Geç Demir Çağı ve Orta Çağ dönemlerine kadar çiftçiler için yerleşime uygun olmamıştır. Ancak

Finlandiya'nın illeri ve geleneksel kültür bölgeleri. Talve 1997'den uyarlanmıştır.

zengin avcılık ve balıkçılık kaynakları, Demir Çağı boyunca Fin halkı tarafından kullanılmıştır. İç kesimlerdeki topraklar, sadece çok ince bir humus tabakasıyla yüksek derecede asidik niteliktedir ve çoğu noktada yüzey taşlarıyla doludur. Bu nedenle de yoğun tarla sürüm tekniklerine nadiren uyum sağlayabilmiştir. Su yolları özellikle kış aylarında donan yüzeyleriyle, çok sık kullanılan ulaşım güzergahları olmuştur. Finler avcılık, balıkçılık veya ticaret için yaptıkları yolculukları bu sistemler üzerinden gerçekleştirmişlerdir.

KRONOLOJİ

Finlandiya'da M.Ö. 500'den itibaren yaşanan 500 yıllık dönem, Roma Öncesi Demir Çağı olarak adlandırılır. Tunç Çağı Finleri, önceki bin yıl içinde, İskandinavlar da dahil olmak üzere Baltık komşularıyla canlı ilişkiler kurmuşlar; İsveç'ten gelen göçmenler kıyı bölgeleri boyunca yerleşmişlerdir. Ancak M.Ö. 500'den sonraki dönemde Cermenler ile ilişkilerin artması, dile geçen yabancı sözcükler ve tarına daha fazla bağımlılık gibi etkileri beraberinde getirmiştir. Güneydeki Finler, iç kesimlerde yaşayan proto-Sami toplumlarının daha fazla farkına varmaya başlamışlardır. Zira Samiler Erken Demir Çağı'nda yaşamlarını da, hayvan gütmeye ve avcılık faaliyetlerini de, takip eden yüzyıllara nazaran çok daha güneyde sürdürmektedir. Doğudaki Fin-Ugor kavimleriyle kurulan diğer ilişkiler de, tunç ve demir malların ticaretini teşvik etmiştir.

Kimi araştırmacılar arkeolojik kayıtlara dayanarak, sebepleri hiçbir zaman açık olmamakla beraber, Finlandiya'da Demir Çağı'nın başlangıcının yerleşmelerde bir gerileme ve nüfusta genel bir yoksullaşmanın izlerini taşıdığı sonucuna varmışlardır. 20. Yüzyılın sonlarında ise, çoğu arkeolog Finlandiya'da nüfusun ve yerleşimin aynen devam ettiğini savunmuş; arkeolojik kayıtlardaki kültürel görünürlüğün bazı yönleriyle azalmasını, yaşam ve ölüm gömme alışkanlıklarının değişmesi ile açıklamıştır. Erken Demir Çağı mezarlarında bulunan metal nesnelerin sayısı bir noktada azalmıştır; ancak arkeologlar araştırmalarını yoğunlaştırdıklarında, kimi zaman konut alanlarının gömü alanlarından daha kolaylıkla tespit edilebildiğini görmüşlerdir. Geç Demir Çağı arkeologlarının deneyimleri ise bunun tam tersidir; gömü alanları çok daha rahat keşfedilebilmiştir.

Demir, Finlandiya'ya M.Ö. 500'de gelmiştir ve Roma Çağı'na kadar (M.S. 1-400) yerel demir üretimi açıkça görülmektedir. Çoğunlukla mezarlardan elde edilen buluntular içinde yine de az rastlanan demir alet ve silahlar; M.S. 1. Binyılın sonuna doğru, bütün bölgelerde görülmüştür. Erken Demir Çağı'na ait metal (tunç veya demir) eşya buluntularındaki bu eksiklik, bu dönemin kendinden önce veya sonra yaşanan dönemlere göre daha verimsiz olduğu izlenimini -belki de yanılsamasını- yaratmıştır. Ne var ki birkaç yüzyıl içerisinde bu durum değişmiş; Roma döneminde ortaya çıkartılan eserlerin zenginliğiyle gözler önüne serilen maddi kültür, refah koşullarının ülkeye geri döndüğünü açıkça göstermiştir.

Şekil 1. Varsinais Suomi'de dördüncü yüzyıl mezarında bulunan parçalardan yeniden inşa edilen, mavi ve opak beyaz renkte dekore edilmiş, Roman içme boynuzu. Finlandiya. Harald Malmgren 1966. İzin alınarak yayımlanmıştır.

BÖLGELER

M.S. 1. Binyıl boyunca; doğudaki Fin kavimleri batıya doğru ilerlemiş, bu yeni göçmenler Finlandiya'da mevcut nüfusu artırırken, bölgeye bir diğer Fin göçü de komşu Baltık topraklarından gerçekleşmiştir. Aland Adaları ve Varsinais Suomi'de ise Cermen göçmenlerinin kitlesel akınıyla nüfus artışı gözlemlenmiştir. 1990'larda, Varsinais Suomi'de yer alan Paimio Kasabası'nda başlatılan bir araştırma projesinde; Spuri-la yakınlarındaki bir mezarlık ve yerleşim alanları kazılarak, insan aktivitelerinin izlerini taşıyan polen çekirdekleri, fosfor kalıntıları ve çeşitli botanik buluntular üzerinde incelemeler yapılmıştır. Mezarlığın M.S. 1. Yüzyıldan 8. Yüzyıla kadar kullanımda kaldığı tespit edilirken, çoğunluğunu broşların oluşturduğu tarihlenebilir eserlerin M.S. yaklaşık 100-600 dönemine ait oldukları belirlenmiştir. Bu eserler tipik özellikleri bakımından, hem Güney Baltık kıyıları hem de Güney İskandinavya ile kurulan bağların da göstergesi olmuştur. Yerleşim alanlarından biri M.S. yaklaşık 400'e aittir. Toprağın işlenmesine dair en erken tarihin Roma Öncesi Dönem'e dayandığı görülse de; polen çekirdekleri, burada incelenen erken dönem boyunca aralıklarla uygulanan 'Kes ve Yak' yöntemini işaret etmektedir. Eski toprak katmanlarından elde edilen bitki kalıntılarını inceleyen paleoetnobotanik çalışmaları, Paimio sakinlerinin gernik buğdayı ve keten yetiştirdiklerini kanıtlamaktadır. Ekim alanlarında yaygın rastlanan yabani otların varlığı ise, insan eliyle yürütülen tarım çalışmalarını gösterir niteliktedir.

Güney Ostrobothnia'da yerleşim olanakları sınırlıdır. Korsnäs bölgesindeki Trofastbacken'da; ocak, çanak-çömlek kalıntıları ve temelindeki geniş kayanın desteklediği turba kaplı duvarları ile Roma Öncesi Demir Çağı'na ait bir ev bulunmuştur. Muhtemelen mevsimlik faaliyetler için sadece ilkbahar döneminde kullanıldığı düşünülen ev, buz yüzeyindeki fokları yakalamak üzere buraya gelen avcılara barınak olarak hizmet vermiştir. Demir Çağı insanları, kuzey Ostrobothnia kıyılarında da bulunmuşlardır. Milattan sonraki ilk altı yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan küçük yerleşimler, Bothnia Körfezi genelinde İskandinavlar ile kurulan sıkı bağları gösterir niteliktedir. Kıyıları boyunca pek çok noktada takasa dayalı bir ticaret modeli uygulanmıştır. Bu sisteme ivme kazandıran etkenlerden biri de, Helgö'de daha M.S. 4. Yüzyılda hizmet vermeye başlayan ilk pazar yeri kasabasıdır. İsveç'in doğusunda Mälaren Gölü üzerindeki Birka'nın da bu anlamda öncülü olan Helgö, bölgedeki liderler tarafından desteklenen bir üretim ve ticaret merkezi olarak kabul görmüştür. Ostrobothnia'da halkın özellikle İsveçliler ile tunç külçe ve süs eşyaları ticareti yapmaya meraklı olduğu ve karşılığında kürklü deri sundukları düşünülmektedir. Hatta Fince'de 'para' anlamına gelen *raha* sözcüğü, aslında köken itibarıyla 'kürklü deri' demektir. Takas ticaretinde hayvan derisi, bölgenin her yerinde öyle yaygın hale gelmiş olmalıdır ki, kendi başına bir tür para birimine dönüşmüştür.

Finlandiya Körfezi'ni boydan boya geçen Baltık Denizi'nin doğu kıyılarında, Finler ve Estonyalılar arasında da benzer bir ticaret modeli kurulmuş; ev halkından bireyler ya da geniş aileler, karşı kıyıdaki muadilleriyle önceden düzenlenen ticaret ilişkileri geliştirip devam ettirmişlerdir. Bu alışverişlerde; Baltık ringası karşılığında tahıl ve Finlandiya'nın güney kıyı şeridinde yetiştirilmesi zor olan diğer tarımsal gıda ürünleri takas edilmiştir. Bu tür ev halkı ekonomisi ve ticari ilişki düzenlemeleri; geniş aile veya akraba grubunu en önemli sosyal ve ekonomik birim olarak gören Finler için karakteristiktir. Ev halkı çatısı altında bazen 30 veya daha fazla kişi, işlerini ve becerilerini birleştirebilmektedir.

Bugünkü Finlandiya'nın doğusunda yer alan ve Rus Karelyası olarak bilinen bölgede, göl çökeltileri üzerine yapılan polen ve kömür analizleri; Roma Öncesi Demir Çağı'nda (M.Ö. 500-M.S. 1) burada birtakım insan etkilerinin söz konusu olduğunu su yüzüne çıkarmıştır. Ancak çok zaman sonra Geç Demir Çağı'na gelene kadar, kayda değer bir arazi temizleme/tarla açma meydana gelmemiştir.

SAMİLER

Roma tarihçisi Tacitus, M.S. 98'de yazdığı *Germania*'da; Roma İmparatorluğu'nun kuzey sınırlarında Fenni adını verdiği bir kavmin yaşadığından söz etmiştir. Fenniler'i vahşi ve yoksul olarak tarif etmiştir; zira ne silahları, ne atları ne de evleri vardır. Verdiği bilgilerin tamamen doğru olduğu varsayılırsa, anlatılan kişilerin Güney Finleri değil, Finlandiya'nın kuzeyinde yaşamakta olan proto-Sami insanları olması daha muhtemeldir. 'Fenni', 'Finni' ve 'Phinnoi' gibi adlandırmalar, M.S. ilk birkaç yüzyıl boyunca klasik yazarlar tarafından öncelikle İskandinavya'nın kuzey topraklarındaki göçebe insanlar için kullanılmıştır. Ancak bu insanlar, yazarlar ve onların hedef kitlelerinden bir hayli uzakta olduklarından bazı tasvirler bütünüyle hayal ürünüdür.

İskandinavya'nın yerli halkı olan Samiler; avlanan ve topluluklar halinde yaşayan, bölgenin kalabalık Ren geyiği sürüleriyle ortak bir yaşam paylaşan göçebe bir kültürün insanlarıdır. Orta Çağ sonrasında kuzeydeki topraklara göç ettirilmelerine kadar; olabildiğince güneyde, Finlandiya'nın merkezi iç bölgelerine yakın yaşamışlardır. Kuzey Kutbu'nda yaşayan hayvanların deri ve kürkleri, Avrupalılar ve daha güneydeki diğer toplumlar için lüks eşyası değerinde rağbet görmektedir. Bu hayvanları avlamadaki üstün becerileri, Samiler'i Viking ve Orta Çağ dönemlerinde hem İskandinavlar hem de Fin-Ugor kavimleriyle ticaret ilişkilerine sevk etmiştir.

ARKEOLOJİK GÖRÜNÜM

Finlandiya'da Demir Çağı'na ait arkeolojik kalıntıların çoğu, mezarlıklardan ortaya çıkarılmıştır. Dönemin Fin mezarları, çoğunlukla denize veya bir göle nazır, büyük taş yığma höyükler içinde bulunmuşlardır. En büyüklerinden bazıları, Estonya'da sık rastlanan *tarand* mezar tipini andırmaktadır. *Tarand*, toprak üzerinde çevresine taşlar dizilerek işaretlenmiş, dikdörtgen formunda gömü alanlarıyla karakterize edilen bir modeldir. Yeni dikdörtgenler eklendikçe, mezarlıklar büyür. Finlandiya'da *tarand* mezarlara rastlanması, Estonyalı çiftçiler ile kurulan yakın ilişkilere ve o bölgeden alınan göçlere işaret etmektedir. Bu zamanlardan bilinen, ölülerin bedenlerini veya kremasyon sonrası urnelere konan küllerini defnetme amaçlı kullanılmış değişik mezar tipleri

de bulunmaktadır. Zamanla ortalama taş höyük boyutları küçülmüş, çeşitli biçimlerde kremasyon çukurları görülmeye başlanmıştır. Arkeologlar, bu döneme ait bütün taş höyüklerin ölü defnetme amaçlı olmadığına, bazılarının insan mezarlarıyla hiçbir ilişkisi bulunmayabileceğine de dikkat çekmişlerdir.

Mezarlar sadece belli başlı biçimleri ile değil, içerikleriyle de Demir Çağı'nın ilk dönemlerine özgü karakteristik özellikler göstermektedir. Erken Roma Demir Çağı'nda, Finlandiya'da ilk kez mezarlardan silahların çıktığı görülmüştür. Bu silahlı mezarlar, M.S. 1. Yüzyılda genellikle sahil bölgelerinde yapılmıştır. Mezarlar arasında; sadece bir mızrak ucuyla gömülen kişiler ve mızrak ucunun yanı sıra çoğunlukla bir kılıç ve kalkanın da yer aldığı daha büyük bir asemblaj ile gömülen diğerleri olmak üzere iki ayrı grup gözlemlenmiştir. Arkeologlar, çoğu Güneybatı Finlandiya ve Doğu Ostrobothnia'da bulunan bu silahlı mezarların ortaya çıkışını; savaşçılardan oluşan yeni bir sosyal sınıfın veya nüfuz sahibi insanlardan oluşan özel bir sınıfın doğmasına bağlamışlardır. Ancak aynı zamanda av silahı olarak da kullanılan mızrak, yapımı daha az emek ve beceri gerektirdiği için daha kolay elde edilebileceğinden; sadece mızrakla gömülmüş erkekler için kesin bir yorumda bulunmak zordur. Normalde silahlarla gömülen kişilerin erkek oldukları varsayılmıştır. İskeletlere ait kalıntıların elverdiği durumlarda, kemiklerin görsel bir değerlendirmesi ile bunu doğrulamak her zaman mümkündür. Arkeolojik kalıntılar için DNA testi uygulamasına geçilmesiyle birlikte; Avrupa'da Demir Çağı'na ait kalıntılarda, cinsiyet rolleri konusunda bilinenlerin tersine kimi zaman sürpriz sonuçlar da ortaya çıkmıştır. Ancak gayet nadir görülen bu istisnalar; taşınan silahların yapılan işle ilgili bir gösterge olmaktan ziyade, sosyal statünün bir işareti olabileceğini vurgulamaktadır.

DEMİR ÇAĞI'NDA TOPLUM

Demir Çağı'nda Finler; döngüsel, yani her şeyin döngüler içinde ilerlediğine inanılan bir dünya görüşünü benimsemişlerdir. Mevsimler dönerek geçmekte; hayat filizlenip serpilerek sonra solmakta; insanoglu ise atalarının ruhlarına yeniden vücut vermek için yaşamaktadır. Atalara tapınma ve ruhlar alemiyle şamanik usulde iletişim kurma, bu inancın ana esaslarıdır. Kaya sanatı olarak da adlandırılan kayalar üzerindeki oyma-

lar, ruhlardan avcılıkta şans vb. iyilikler dileyen Fin şamanlarının etkinliklerini tasvir etmektedir. Şamanlar ayrıca insanlar veya evcil hayvanlara acı veren hastalıkları iyileştirmek için de müdahalede bulunmaktadır.

Sosyal ve ekonomik yönden çok önemli olan soy grubu, dini bir rol de üstlenmiştir. Halk bilimi araştırmalarından çıkan bulgulara göre; Hristiyanlık öncesi Finler genele mal olmuş atalara tapınmaktan çok, kendi soylarından olan atalarını yüceltip yardım için onlara yalvarmışlardır. Yaşayan topluluk ile aile mezarlığı arasında oldukça yakın ve derinden bir ilişki vardır. Bu bağ, aile içinde yeni doğan bebeklerin, daha önce yaşamış olanların ruhlarını yeni bir kimlikle dünyaya geri getirdiğine olan inanış ile daha da güçlenmektedir. Bu karışık dünya görüşü, Finler'in pek de insafli olmayan doğa güçlerine karşı her yıl verdikleri mücadele ile örtüşmüş ve onlara çok büyük bir psikolojik destek sağlamıştır. Nitekim kötü geçen bir tek hasat ile yaşam standardının kolaylıkla en alt sınırlara düşebildiği Finlandiya kırsallarında, uzun süren bölgesel kıtlık dönemleri tarih sayfalarında da yerini almıştır.

Ayr. Bkz. Samiler (4. Cilt, 7. Bölüm); Finlandiya (4. Cilt, 7. Bölüm)

KAYNAKÇA

Hautala, Jouko. "Survivals of the Cult of Sacrifice Stones in Finland." *Temenos* 1 (1965): 65–86.

Hiltunen, Esa, Jukka Luoto. "The Development of the Cultural Landscape in the Paimio River Valley as an Historical and Archaeological Problem." In *Proceedings of the Third Nordic Conference on the Application of Scientific Methods in Archaeology*. Edited by Torsten Edgren and Högne Jungner, pp. 443–450. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys, 1985. (Several other articles in this volume describe various facets of the Paimio Project.)

Huurre, Matti. *9000 Vuotta Suomen Esihistoriaa* (9,000 years of Finnish prehistory). Helsinki: Otava, 1995. (In Finnish.)

Huttunen, Pertti. "Early Land Use, Especially the Slash-and-Burn Cultivation in the Commune of Lammi, Southern Finland, Interpreted Mainly Using Pollen and Charcoal Analyses." *Acta Botanica Fennica* 113 (1980): 1–47.

Kivikoski, Ella. *Die Eisenzeit Finnlands*. Bildwerk und Text. Helsinki: Finnische Altertumsgesellschaft, 1973.

———. *Finland*. Translated by Alan Binns. London: Thames and Hudson, 1967.

Pentikäinen, Juha. *Kalevala Mythology*. Translated and edited by Ritva Poom. Bloomington: Indiana University Press, 1989.

Rausing, Gad. "Hunters and Agriculture." *Fornvännen* 86 (1991): 255–258.

Finlandiya'da Demir Çağı 567

Sarmela, Matti. "Swidden Cultivation in Finland as a Cultural System." *Suomen Antropologi* 4 (1987): 241–262.

Schauman-Lönnqvist, Marianne, Anna-Liisa Hirviluoto, Elvi Linturi, and Pirjo Uino. *Iron Age Studies in Salo 1–2. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja*. Helsinki: Finnish Antiquarian Society, 1986.

Taavitsainen, Jussi-Pekka. "Wide-Range Hunting and Swidden Cultivation as Prerequisites of Iron Age Colonization in Finland." *Suomen Antropologi* 4 (1987): 213–233.

Talve, Ilmar. *Finnish Folk Culture*. Helsinki: Finnish Literature Society, 1997.

Tolonen, Kimmo, Ari Siiriäinen, and Anna-Liisa Hirviluoto. "Iron Age Cultivation in South-West Finland." *Finskt Museum* 83 (1976): 5–66.

Vuorela, Irmeli. "Pollen Analysis as a Means of Tracing Settlement History in SW Finland." *Acta Botanica Fennica* 104 (1975): 1–48.

Zvelebil, Marek. "Iron Age Transformations in Northern Russia and the Northeast Baltic" In *Beyond Domestication in Prehistoric Europe: Investigations in Subsistence Archaeology and Social Complexity*. Edited by Graeme Barker and Clive Gamble, pp. 147–180. London: Academic Press, 1985.

POLONYA'DA DEMİR ÇAĞI

PRZEMYSŁAW URBANCZYK

Avrupa'daki diğer birçok bölge gibi Polonya'da da, Geç Tunç Çağı toplumlarının yeni çağa veya Demir Çağı'na geçişine dair kökten bir dönüşümü gösteren hiçbir arkeolojik bulgu yoktur. 19. Yüzyıl arkeolojisinden miras kalan 'Demir Çağı' şeklindeki geleneksel adlandırma, kültürel gelişimde doğrudan etkisi olmayan yeni bir hammaddenin hayata katılmasını sembolik bir eşik olarak vurgulamaktadır. Aslında Polonya Demir Çağı'nda, birkaç yüzyıl daha ayakta kalan Lusatian kültürü tarafından temsil edilen Geç Tunç Çağı'nın genel geçer geleneklerinin bir devamı gözlenmiştir. Hallstatt döneminde gelişmiş, yeni etkilerle canlandırılmış, fakat sürdürülebilir ekonomik veya sosyal değişimlere dayanak olamamıştır. Demir Çağı'nda yerel toplumlar üzerinde daha hızlı bir etkiyi, döneme damgasını vuran iklim değişiklikleri yaratmıştır. Meydana gelen soğuma ve nem artışı büyüme mevsimini kısaltmış, ürün hasılatını düşürmüş ve zamanla beslenme düzeninde buğday karşılık çavdar ve arpanın rolünün güçlenmesine yol açmıştır. Keza, Karpat Dağları şeridinin kuzey bölümünü delip geçen, uzun bir silsile halindeki göçebe akınlarını başlatan saldırgan İskitler'in istilalarından da söz edilebilir. Yine de geleneksel kronoloji tablosunda Polonya'da

* Bu bölümün devamında *Biskupin* isimli makale yer almaktadır.

Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na geçişte en büyük değişim, demirin hayata katılması ile tanımlanmıştır.

HALLSTATT

En eski demir nesneler (süs iğneleri, baltalar, kılıçlar ve at koşum takımı parçaları) Polonya topraklarına Hallstatt C döneminde (M.Ö. 750-600) ulaşmıştır. Bu nesnelerin burada bulunması güneydeki bölgeler ile -Hallstatt Uygarlığı topraklarında epey rağbet gören Baltık kehribarı sayesinde- geliştirilen sıkı temaların bir sonucudur. Kehribar "depo"larının keşfi, ticaret bağlantılarının etkin bir organizasyon ile kurulduğunu göstermiştir. İthal ürünlerin en lüks grubunu oluşturan demirden yapılmış nadide parçalar dışında, Sudetic'in kuzeyinde ve Karpat Dağları'nda yeni kültür örnekleriyle birlikte birçok bronz araç-gereç ortaya çıkmıştır. Alp Dağları eteklerindeki bölgelerle kurulan ilişkiler ise, Erken Demir Çağı süresince Polonya'nın bütün bölümlerinde eşit öneme sahip olamamıştır. Bölgenin neredeyse tamamına hükmeden Lusatian kültürü, adeta gelecekteki bölgesel gelişmelerin habercisi sayılabilecek ilginç alt bölümlere ayrılmıştır.

Ülkenin batı kesimlerinde (Silezya, Büyük Polonya, Kuyavya), zengince donatılmış ahşap mezar odalarında birtakım ölü bedenlerine rastlanmıştır. Batı Silezya'da, 250 yıllık bir aradan sonra mezarlarda yeniden iskelet kalıntıları ortaya çıkmıştır. Yeni eğilimler ile birlikte, tuzun (Kuyavya) ve çinko-kurşun cevherlerinin (Yukarı Silezya) işlenmesi başlamıştır. Hevesle kopyalanan Hallstatt el sanatı örnekleri, bilhassa yeni model mücevherler ve zarif boya bezemeli çanak-çömleklerde çok belirgindir. Vistül Nehri'nin doğusundaki yörelerde durum bu değildir, çok sayıda ithal ürüne karşın yerel üreticiler harekete geçmemiştir. Güney İskandinavya ve Kuzey Almanya ile etkin ilişkilerin yürütüldüğü ve geleneksel yükseltilmiş mezar höyüklerinin varlığını sürdürdüğü kuzeyde de (Pomeranya) yine durum farklıdır. O dönem boyunca Polonya'da demir ergitme teknolojisinin bilindiğine dair ise hiçbir kanıt yoktur.

Erken Demir Çağı'nın ilginç bir yönü, M.Ö. 9. Yüzyıla kadar uzanan araştırmalarda gözlenen, istihkamlı yerleşim yerleri inşa etme eğilimidir. Bu yapılanmalar, Lusatian Kültürü'nün batı bölgelerinde -ve o kadar yoğun olmamakla beraber Pomeranya'da- yayılmıştır. 0.5-20 hektar arasında değişen araziler üzerinde; genellikle tepeler, adalar ve yarım-

dalar gibi doğal yoldan korunmaya elverişli alanlarda konumlanmışlardır. Bazıları kuralsız bir iç düzenlemeye sahipken, bazıları ise son derece titiz planlara sadık kalınarak inşa edilmiştir. Lusatian Göller Bölgesi'ndeki Biskupin'de yer alan, M.Ö. 738/737 kışında kurulmuş ve 1933 yılında keşfedilen ünlü müstahkem mevki, ikinci gruba en iyi örnektir. Savunma işlevi şu an sorgulanmaya açıktır, ancak bir kısmı yeniden inşa edilen yapı, Erken Demir Çağı toplumlarının gelişmiş organizasyon kabiliyetlerine ışık tutmaktadır. Her biri 72-86 metre karelik 100'den fazla büyük ev, bir zamanlar 2,5 metreden geniş 11 adet ahşap döşemeli sokağın üzerinde durmaktadır. Ahşap-toprak karışımı, boydan boya dairesel bir duvar ile çevrili, ana karaya giriş kapısından bir köprü ile bağlanan yaklaşık 1.3 hektarlık bir alanda; 1000-1200 kişi ikamet etmektedir. Bu yerleşmeleri, Polonya'daki en erken proto-şehir yapıları olarak gösterme girişimlerine rağmen; bütün evlerin aynı kalitede inşa edilmesinden apaçık anlaşılan katı Eşitlikçilik, bunun yerine nüfusun muhtelif zamanlarda bir sığınak arayan çiftçilerden oluştuğu izlenimi uyandırmaktadır.

Asıl tehdit ise; M.Ö. 6. Yüzyıl sonları ile M.Ö. 5 Yüzyıl başlarında, yağma akınlarını Polonya'nın orta ve güney topraklarına yönlendiren göçebe İskitler'dir. Yanmış haldeki Lusatian yerleşmeleri, İskitler'in ölümcül istila dalgalarını gözler önüne sermiştir. Ayırt edici özellikteki üçgen ok uçları, bu duruma dair tipik buluntulardır. Aynı ok uçlarına, kimi zaman İskit savaşçılarının kurbanlarına ait olduğu düşünülen mezarlarda da rastlanmıştır. Varlıklarının göze çarpan bir diğer kanıtı, Polonya'nın güneybatısındaki Witaszkowo'dan çıkartılan altın hazinedir. Bu buluntulara dair böylesine açık bir etnik kimlik tespitini mümkün kılan, yaşadıkları bozkırlardan toplananlar ile aralarındaki benzerlikler ve haklarındaki yazılı Yunan kaynaklarıdır.

Bu avantajlı durum, diğer toplumların bıraktığı maddi kültür öğeleri üzerinde etnik köken göstergelerini arayan arkeologlara yeni bir araştırma yolu sunmuştur. Böylece, sonraki birçok arkeolojik kültür varlığı, tarihi kaynaklar tarafından doğrulanan ve tek anlama gelen kesin bir kimlik kazanmıştır. Demir Çağı'nın sonraki evrelerini araştıran arkeologlarca tanımlanan süreçlerde; Keltler, Baltlar, Almanlar ve Slavlar birbiri ardına sahneye çıkan aktörler olmuşlardır. Arkeolojik öğeler içinde küçük ve gizemli kavimlerin izleri arandığında bile, bu eğilim daha ileri gidebilmektedir. Bu tutumun bir diğer etkisi; göçlerden kay-

naklanmış her bir değişimin açıklanmasında, kültür süreçlerinin çok sadeleştirilmiş bir modelinin devamlı olarak uygulanmasıdır.

İskit tehdidinden uzak, ancak Baltık bölgesinin (Güney İskandinavya ve Kuzeydoğu Almanya) doğusundaki Nordik kültürünün etkilerine açık olan Pomeranya (Kuzey Polonya); M.Ö. 7. Yüzyılda yerini aldığı Lusatian Kültürü'nün çöküşünün ilk tanığı olmuştur. Bu dönüşüm, yeni defin yöntemlerinin gün ışığına çıkmasıyla belirgin hale gelmiştir. Mezar höyükleri ve alabildiğine geniş urne tarlalarının yerini, küçük aile mezarlıkları almıştır. Dikdörtgen biçiminde taş levhalardan yapılmış sandık mezarlar, 30 kremasyon urnesinin üzerine yerleştirilmiştir. Bu kültürün ilk evresine ait ev ve insan yüzü formundaki urneler, Etrüsk gelenekleriyle şaşırtıcı benzerlikler göstermiştir. Yüz urnelerinde, üzerlerine takılı mücevherleri andıran süsler (Ör: boyun halkaları ve broşlar) veya çoğunluğunu küpelerin oluşturduğu özgün kişisel eşyalar bulunmaktadır. Güneydoğuya doğru Hallstatt D (M.Ö. 600-450) döneminde bu yeni kültürün yayılması, toplu mezarların yerine çan-mezarlar olarak adlandırılan, urnelerin üstlerine daha geniş ters çanakların kapatıldığı yeni mezar tiplerinin gelmesiyle ilişkilendirilmiştir.

Aynı dönemde Kuzeydoğu Polonya; proto-Baltlar ile bağlantılı olduğu kabul edilen, komşularından gelebilecek yeni inançları benimsemekten kaçınarak yaklaşık 2 bin yıldan fazladır bu bölgeyi himayesinde bulunduran bir Batı Baltık Höyük Kültürü tarafından "zaptedilmiştir". Bu çobanlar küçük yerleşim yerlerinde veya göl kenarında, kazıklarla birbirine bağlanmış birkaç katmanlı ahşap kütüklerden oluşan yapay adalar üzerinde, küçük evlerde yaşamaktadır. Madenleri dışarıdan alınmakta, ölüleri ise yakıldıktan sonra urnelere konup küçük höyüklere gömülmektedir.

M.Ö. 5. Yüzyıl, güçlü Lusatian kültürünün açıkça sona erişini kaydetmiştir. Büyük savunma kümelenmelerinin yanı sıra profesyonel çanak-çömlek yapımı da ortadan kaybolmuştur. Ayrıca metalürjide gerileme ve mezarlardan çıkartılan eşyalarda yoksullaşma da gözlenmiştir. Daha önce bahsi geçen İskit saldırıları ve iklimsel değişiklikler, demografik düşüşün ve geniş sosyal yapılarıdaki parçalanmanın ana sebepleri sayılmaktadır. Bu huhran, Pomeranyan kültürüne Baltık Denizi ve dağ şeridi arasındaki topraklarda alabildiğine yayılmanın kapısını açmış; daha önce bir bakıma geri kalmış olan Polonya'nın doğusunda, demirin yaygın kullanımına katkıda bulunmuştur. Tunç eşya üretimi, çok yüksek

bir uzmanlık seviyesine ulaşmıştır. Pomeranyan toplumları tipik çukurev tipi kulübelerde, küçük ve savunmasız yerleşmelerde yaşamışlardır.

ROMA ÖNCESİ DÖNEM

Güneyde “Pomeranyalılar” M.Ö. 4. Yüzyılda Silezya'da yaşayan ve buraya yeni gelen Keltler ile karşılaşmışlardır. 100 yıl kadar sonra, La Tène Kültürü'nü taşıyanların bir sonraki dalgası Küçük Polonya'ya yerleşmiştir. Daha kuzeyde ise, Kuyavya'da küçük bir Kelt kolonisi yaşamıştır. Büyük Avrupa medeniyetinin bu dağınık kuzeydoğu öncüleri; döner tekerlek üzerinde çanak çömlek yapımı, çanakları ısıtma/pişirme için çift bölmeli ocak, cam üretimi, usta demircilik teknikleri, büyük ölçekli demir ergitme, yeni bezeme motifleri, madeni para, yeni silahlar (uzun kılıçlar ve miğferler) ve bölgesel kültür merkezlerinin (Ör: Sayısız taş heykelleriyle Sileza Dağı, Sileza) düzenlenmesi gibi yeni teknolojik ve kültürel kazanımları hayata katmışlardır. Toprağı kazmak için kullanılan araçların ıslahı, tarlaların gübrenmesi ve döner el öğütücüleri ile tarımda önemli bir mesafe kaydedilmiştir. Bu “Kelt” yerleşmeleri daha çok küçük alanlarda kurulmuş; sakinleri ise teknolojinin nimetlerini yok sayan yerli komşularından bir bakıma izole bir hayat sürmüşlerdir. İskelet gömülerinden oluşan ve kuzey-güney yönünde uzanan tipik düz mezarlıklar, içlerinde zengin eşyalar ile bulunmuşlardır.

Roma Öncesi Dönem (önceden “La Tène” olarak anılan, M.Ö. 400'den 1. milenyuma kadar süren dönem) Polonya topraklarının başka yerlerinde de önemli kültür değişimlerine sahne olmuştur. Bölgedeki son temsilcileri M.Ö. 2. Yüzyılın ortasına kadar ayakta kalmış olsa da; Lusatian Kültürü'nün son kurtarılmış bölgeleri ve hakim konumdaki Pomeranya Kültürü M.Ö. 3. Yüzyılda ortadan kaybolmuştur. Bu değişimler, batıdaki yeni kültürel rüzgarların etkisiyle gerçekleşmiştir. Henüz M.Ö. 3. Yüzyılın başlarında Oder Nehri boyunca, Jutland ve Kuzey Almanya bölgesinde doğdukları topraklardan buraya yayılan Proto-Cermen Jastorf Kültürü'nün iki ayrı grubu, Pomeranya toplumlarının yerini almıştır. Muhtemelen daha fazla gelişmeyi tetikleyen de, iki yeni kültürün oluşmasıyla sonuçlanan bu yeni durumdur.

Bu kültürlerden Przeworsk, topraklarını genişletme ve devamlılık açısından (6 yüzyıldan fazla) daha başarılı olmuştur. M.Ö. 3. Yüzyılın 2. yarısında Polonya'nın merkezine yakın bir bölgede doğan Przeworsk

kültürü, ilk evrelerinde Kelt geleneklerinin güçlü etkileri altında gelişmiştir. Krakow yakınlarındaki Tyniec köyünde, Polonya topraklarını yulafla tanıştıran karma bir Kelt-Przeworsk toplumu yaşamıştır. Bu erken dönemde mezarlıklar düz tipte, genellikle urnelerin bulunmadığı basit çukur-mezarlardan oluşur. Vistül'ün aşağısında Oksywie Kültürü'nün kurulduğu kuzey bölgesinde Jastorf etkisi daha güçlüdür. Sadece kadın ve erkeklerin birbirinden farklı usullerde gömüldüğü mezarlıkları ile bilinmektedir. Kremasyon sonrası erkekler urneler içinde gömülürken, kadınlar ise öylece basit çukurlara konmuştur. Taş kapaklar veya steller (dikili duran bloklar) bu mezarların karakteristik öğeleridir. Bu kültür daha sonraları Gotlar ile özdeşleşen Wielbark Kültürü'nü doğurmuştur. Hem Przeworsk hem de Okywie kültürleri, kimi zaman "Çukur-Mezar Kültürü" ortak başlığı altında yer almaktadır.

ROMA ÇAĞI

Milenyumun başlarında, saldırganca genişlemekte olan Roma İmparatorluğu'nun darbeleri sonucunda, büyük Kelt Uygarlığı Avrupa kıtasından silinmiştir. Bu durum, Polonya topraklarında ilerlemeyi canlandıran kültürel etkinin yön değiştirmesiyle sonuçlanmıştır. Böylece La Tene Kültürü'nün egemenliği altındaki Roma Öncesi Çağ sona ermiş, Helenistik-Roma geleneklerini de beraberinde getiren Roma Çağı başlamıştır. Yoğun demir üretim merkezlerinde kullanılan teknolojiye ve Kehribar Yolu adı verilen güzergah boyunca devam eden düzenli ticaret ilişkilerinde, Keltler'den kalan miras son derece belirgindir. "Kuzeyin altını" kehribara daha önce Etrüskler'de görülen talep, egzotik ürünlere karşı her daim zaafı olan Roma pazarı tarafından desteklenerek daha da artmıştır. Bu ithal ürünün kapsamı, yol boyunca keşfedilen kehribar "depoları"nın büyüklüklerinden anlaşılabilir (Ör: Wrocław-Partynice'ta 2.750 kilogram kehribar bulunmuştur). İmparator Nero'nun saltanatı (M.S. 54-68) sırasında, kehribarın kökenlerini araştırması için, Roma'dan Baltık kıyılarına özel bir temsilci gönderilmiştir. Roma'ya dönüşte o kadar fazla getirilmiştir ki, bütün Kolezyum bu değerli maddeden parçalarla dekore edilmiştir. Böyle temaslar sayesinde; 2. Yüzyılda Yunan tarihçi Ptolemy, günümüzde Polonya'nın merkezindeki Kalisz kasabasının eski hali olduğuna inanılan "Calisia" ismini kayıtlara geçirmiştir.

Kıta Keltleri'nin çöküşü, Cermen halklarının güçlü büyümesine izin vermiştir. Cermenler'in etnik kökenleri; Erken Roma Çağı'nda (M.S. 1 - 150) Polonya'da hüküm süren ve arkeolojik yönden farklılık gösteren iki Cermen kültürüne bağlanmıştır. Przeworsk Kültürü doğu ve güneye yayılarak Kelt geleneklerine bağlı toplumların yerine geçmiştir. Bu kültürün taşıyıcıları, çukur-evlerin oluşturduğu küçük ve geçici yerleşmelerde yaşamışlardır. Mezarlıklardan bazıları, birkaç yüzyıl boyunca kullanılmıştır. Gömülerin çoğu basit ama genelde çömlekler, araçlar, silahlar ve ziynet eşyalarıyla donatılmış olan çukur mezarlardır. Sarf edilen emek ve içlerine bırakılan eşyaların kalitesindeki farklılıklar, kayda değer bir sosyal tabakalaşmayı işaret etmektedir. Toplumun nüfuz sahibi seçkin bireyleri konumlarına uygun biçimde, Roma'ya özgü yüksek kaliteli cam, gümüş ve tunç eşyaların yanı sıra ithal hediyelerle dolu "prenslere layık" mezarlara gömülmüşlerdir. Bu kalburüstü insanlar, kremasyon uygulanmadan ve umumi mezarlıklardan ayrı bir yerde gömülmüşlerdir.

Kuzeye büyük meblağlarda el sanatı ürünleri gönderen Roma pazarı ile yoğun temaslar ve hızla değişen yerel moda eğilimleri, Roma Çağı için çok sağlam bir kronoloji dizilimini mümkün kılmıştır. Bu dizilimde; metal ve cam kap çeşitleri, *terra sigillata* çömlekleri (kaliteli, kırmızı astarlı ve özel bir topraktan yapılan Akdeniz sofrası kapları), fibula adı verilen ve bugünkü çengelli iğneye benzer bir mekanizması olan broşlar, kemer takıları ile çeşitli silah parçalarının ayrıntılı sınıflandırması baz alınmıştır. Bunlar iyi tarihlenmiş sit alanlarında (Ör: Pompei veya kısa süreliğine kullanılmış ordu kampları) keşfedilen eşyalara benzer biçimde, tam olarak 25 yıllık bir zaman aralığına konmuştur. Bu durum, Roma Çağı arkeolojisini, daha erken veya geç dönemlerin incelemeleriyle uğraşan araştırmacılar için bir gıpta konusu; henüz tam anlamıyla keşfedilmiş olmayan büyük açıklama potansiyeliyle de bir araştırma alanı haline getirmektedir.

Bu kronolojik netlik, Przeworsk Kültürü'nün kuzey komşusu Wielbark Kültürü'ne dair incelemeleri de kapsamaktadır. Bu kültür, M.S. 2. Yüzyılın 2. yarısında güneydoğuya göç eden meşhur Got ve Gepit kavimlerini doğuran toplumları temsil etmektedir. Bu topluluklara ilişkin çözümlenmemiş sorular; kökenleri (Güney İskandinavya ve Kuzeydoğu Polonya), yola çıkma sebepleri (ekonomik, iklimsel veya siyasi) ve Vistül'ün aşağılarına kadarki bölgenin daha fazla gelişmesi (demografik yer değiştirme veya düzenli dönüşüm) konularını kapsamaktadır. Wi-

elbark Kültürü'nün ilerlemesi ve göçü, Aşağı Vistül'e yerleşen Batı Baltık Höyük Kültürü'nün işgal ettiği bölgeyi genişletmiştir.

Erken Roma Çağı'nın daha yeni bir evresinde (tahminen M.S. 80 - 150), Oder Nehri'nin orta bölgesinde yeni Luboszyce Kültürü ortaya çıkmıştır. Hem Przeworsk hem de Wielbark kültürleriyle güçlü yakın ilişkiler kurmuşlardır. Wielbark Kültürü'nün güneydoğuya doğru geri çekilmesi; Doğu Almanya'daki Elbian bölgesinden çıkan daha güçlü bir etkinin zeminini hazırlamış, Batı ve Orta Pomeranya'da Geç Roma Çağı'na ait "prensler layık" mezarlarıyla bilinen Dbcyzno topluluğunun oluşmasına yol açmıştır. Bu bölgedeki geç döneme ait maddi kültür, İskandinav bağlantılarını işaret etmektedir. Daha doğuda Baltık kıyısı boyunca Batı Baltık Höyük Kültürü, kimi zaman yazılı kaynaklarda Aestii, Galindai ve Sudinoi olarak ayrışan kavim isimleriyle alt bölümlere ayrılmıştır.

M.S. 178'de, İmparator Marcus Aurelius komutasındaki Roma lejyonları, önemli bir güç olan Marcomanni kavmi ile savaşta galip gelerek, Slovakya'da üsler kurmuş ve böylece Polonya'nın güneyine epey yaklaşmıştır. Bu doğrudan varlık gösterme, sadece 3 yıl sürmüş ve Przeworsk Kültürü'nün gelişimine engel olmamıştır. Yine de Roma medeniyeti ile kurulan uzun süreli canlı ilişkiler, 2. Yüzyılın sonlarından itibaren bazı teknik başarılarda gözle görülür etkilere sahiptir: Kütükten yapılmış evler, gelişmiş kuyumculuk teknikleri, dönmeli el değirmeni taşları vb. Çömlekçi çarkı ve elverişli ev ocakları, standart kaplar üreten büyük merkezlerin kurulmasına olanak sağlamıştır. Demir bıçaklı ardılar (ilkel sabanlar), daha ağır ve bereketli toprakların sürülmesini mümkün kılmış; tarlaların nadasa bırakılması istikrara yol açmış ve tarımda uygulanan "Kes-ve-Yak" stratejisinden vazgeçilmiştir. Przeworsk Kültürü'nün asıl göze çarpan özelliği, devasa demir ergitme merkezleridir. Mazovya'da Kutsal Haç Dağları'nın kuzeydoğu sınırında yoğunlaşan, sayıları 400 bin-800 bin arasında değişen demir fırınları ve daha küçük çaplı diğer merkezlerden, milyonlarca kilo demir tedarik ve ihraç edilmiştir. Bu "endüstri" bataklık cevherlerinin değerlendirilmesi üzerine kuruludur; ancak 20 metre derinlere kadar kazılmış kuyular ile daha derin kaynaklara girilen maden ocakları da vardır.

KAVİMLER GÖÇÜ

Görkemli Roma Çağı'nın bitişi ve çalkantılı Kavimler Göçü dönemi-

nin başlangıcı, Asya Hunları'nın aniden ortaya çıkışıyla birlikte anılmaktadır. M.S. 375'te Karadeniz'in kuzeyine yerleşmiş olan Ostrogotlar'a saldırmışlar, çeşitli toplumların Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşüne sebep olan kitlesel hareketlerini tetiklemiş (M.S. 406/407) ve sürekli yer değiştiren bir dizi Cermen "krallığı" kurulmasının yolunu açmışlardır. Göçebeler merkezlerini Panonya'nın (bugünkü Macaristan) bozkır bölgesinde kurmuş, buradan çok-etnikli bir "imparatorluğu" yönetmişlerdir. Hunlar'ın bir kısmının, 454'te bozguna uğramadan önce Polonya topraklarına girdikleri, altın mücevherleri ve karakteristik büyük tunç kaplardan tespit edilmiştir. Kavimler Göçü nüfus azalması ve Baltık Denizi ile Karpatlar arasındaki bölgede göze çarpan bir yoksullaşma ile sonuçlanırken; Polonya halkının bir kısmı da dönemin bu çalkantılı hareketlerine katılmıştır.

Polonya'nın kuzeydoğusunda kendi geleneklerine sıkı sıkıya bağlı yaşayan, inatçı Batı Baltık Höyük Kültürü halkları, bu krizden pek etkilenmemiştir. Özellikle M.S. 5. Yüzyıl sonlarında Mazurya göller bölgesinde şekillenen ve 200 yıldan fazla hayatta kalan Olsztyn grubu ilginçtir. Dikdörtgen "pencereli" karakteristik urneler, erkek mezarlarına gömülmüş atlar, Tuna ve Karadeniz bölgesinin yanı sıra hem Batı Avrupa hem de İskandinavya ile geniş kapsamlı ilişkiler ve bölgeler arası nitelikteki özel süs eşyaları, bu topluluğu M.S. 1. Binyılın ortasında Barbaricum'un öne çıkan kültürlerinden biri yapmıştır.

Kavimler Göçü'nün bitimi, geleneksel olarak M.S. 568 şeklinde kabul edilmiştir. Bu Asya göçbelerinin yeni bir dalgası olan, kendilerine anayurt olarak da Panonya'yı seçen Avarlar'ın ortaya çıkmasına paraleldir. Onların yeni "imparatorluklarının" kuruluşu; daha önceki zamanların umut verici sosyokültürel gelişmelerini sekteye uğratmış, Merkezi ve Doğu Avrupa'nın muazzam bir bölümünde Slavlar ve kültürlerinin fizizlenmeye başlamasının işareti olmuştur.

Ayr. bkz. Orta Avrupa'da Geç Tunç Çağı Urne Tarlaları (3. Cilt, 5. Bölüm); Biskupin (3. Cilt, 6. Bölüm); Ukrayna ve Avrupa Rusyası'nda Demir Çağı (3. Cilt, 6. Bölüm); Baltık ve Karadeniz arasındaki Gotlar (4. Cilt, 7. Bölüm); Slavlar ve Erken Slav Kültürü (4. Cilt, 7. Bölüm); Polonya (4. Cilt, 7. Bölüm)

578 Antik Avrupa

KAYNAKÇA

Bielenin, Kazimierz. *Starożytne górnictwo i hutnictwo żelaza w Górach Świętokrzyskich* [Ancient mining and smelting of iron in the Holy Cross Mountains]. Kielce, Poland: Kieleckie Towarzystwo Naukowe, 1992.

Bukowski, Zbigniew. *The Scythian Influence in the Area of Lusatian Culture*. Wrocław, Poland: Ossolineum, 1977.

Gedl, Marek. *Die Hallstatteinflüsse auf den polnischen Gebieten in der Früheisenzeit*. Kraków, Poland: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1991.

Godłowski, Kazimierz. *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim* [Settlement and culture changes in southern and central Poland during the younger Pre-Roman Age and the Roman Age]. Wrocław, Poland: Ossolineum, 1985.

———. *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*. Kraków, Poland: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1970.

Kolendo, Jerzy. *A la recherche de l'ambre baltique: L'expédition d'un chevalier romain sous Neron*. Warsaw, Poland: Uniwersytet Warszawski, 1981.

Mierzwiński, Andrzej. "Zagadnienie obronności osiedli typu biskupin: O potrzebie alternatywnej interpretacji" [The problem of defensiveness of the Biskupin-type settlements: On the need for an alternative interpretation]. *Przegląd Archeologiczny* 48 (2000): 141–151.

Nowakowski, Wojciech, and Claus von Carnap-Bornheim. *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und sein Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*. Warsaw, Poland: Druk; Marburg, Germany: Vertrieb, N.G. Elwert, Verlag, 1996.

Wielowiejski, Jerzy. *Główny szlak bursztynowy w czasach Cesarstwa Rzymskiego* [The main Amber Road during the times of the Roman Empire]. Wrocław, Poland: Ossolineum, 1980.

Wozniak, Zenon. *Osadnictwo celtyckie w Polsce* [Celtic settlement in Poland]. Wrocław, Poland: Ossolineum, 1970.

BİSKUPİN

A. F. HARDING

Biskupin, Polonya'nın batı merkezinde Znín kasabasının yanındaki göller bölgesinde (Paluki) bulunan etrafı kazıklarla çevrili bir müstahkem yerleşmenin sit alanıdır. Lausitz Kültürünün (Orta Tunç Çağı'ndan itibaren Doğu Almanya ve Batı Polonya'yı kaplayan ana kültürel grup) son evrelerinden birine aittir ve Demir Çağı'nın başlangıcına tarihlenmiştir.

Burası, 1933'te yöredeki bir okulda öğretmenlik yapmakta olan Walenty Szwajcer'in (Schweitzer) suyun dışına çıkan keresteleri görmesiyle keşfedilmiştir. 1934'te başlayan ve İkinci Dünya Savaşı'na kadar süren kazı çalışmaları, 1946'da Poznań Üniversitesi'nden Józef Kostrzewski ve Zdzisław Rajewski gözetiminde yeniden başlamıştır. Çevresel ve diğer küçük ölçekli çalışmalar 1990'lara kadar devam etmiştir. Suyla kaplı olması nedeniyle, tahtalar sağlam muhafaza edilmiştir. Bu durum, istisnai bir miktarda ve kalitede bilgi edinmeyi sağlarken; yapımda kullanılan kerestelerin korunması başta olmak üzere, birçok probleme de yol açmıştır. Kalıntıları korumak adına, kazının büyük bölümü sonradan doldurulmuş ve yeniden inşa edilen yapılar (evler, giriş kapısı, kazıklardan yapılmış sur duvarları) sit alanına kurulmuştur. Ziyaretçiler için büyük bir cazibe merkezi haline gelen Biskupin, antik teknoloji için de deneysel rekonstrüksiyonlar açısından ilgi odağıdır.

Şekil 1. Biskupin'deki yeniden yapılandırılmış ağ geçidinin fotoğrafı.

Anthony F. Harding. İzin alınarak yayımlanmıştır

Sit alanı Biskupin Gölü üzerinde bir yarımada (büyük ihtimalle geçmişte 160 x 200 ebatlarında bir ada) yer almaktadır. Etrafı sıra sıra dizilmiş ve zemine belirli bir açıyla çakılmış kazık çitler ile çevrili olan bu alan, aynı zamanda bir mendirek olarak hizmet vermiştir. Kazık çitlerin içerisinde, toprak ve kumla doldurulmuş ahşap sandık-duvarlar bulunmaktadır. Güneybatı bölümünde tek bir giriş vardır ve çift kapılı bir kule ile korunmaktadır. Sur duvarlarının iç kesimlerinde, 11 sokaklık bir sistemi çevreleyen, Corduroy tarzında (yan yana yatırılan kütüklerden yapılmış) bir yol dolanmaktadır. 100'ün üzerinde ev, sokaklar boyunca baştan başa dizilmiştir. Tipik olarak 8 x 9 ebatlarında olan evlerin yatay kütük duvarları, o zamanlar kazıklarla güçlendirilmiş olan direklerin içine geçmektedir. Zeminler, küçük dal yığınlarından yapılmıştır. Her ev, bir giriş odası ve bir ocağın bulunduğu ana odadan oluşmaktadır. Ana odanın bir bölümünün üzerinde, merdivenle çıkılan bir çatı arası bölümü vardır. Küçük hayvanlar muhtemelen buranın altında barınırken, birkaç büyükbaş hayvan da giriş odasında kalmışlardır.

Çeşitli bilim insanlarının incelediği yoğun ve sıkışık köy planı, Biskupin'in Kuzey Avrupa Ovası'nda şehirciliğin ilk adımlarını temsil ettiğini akıllara getirmiştir. Yerleşmenin yüzlerce (hatta muhtemelen 1.000'den fazla) kişilik bir nüfusa sahip olduğuna kesin gözüyle bakılırken, sit alanında yapılan çalışmalar el sanatlarında ustalığın da delillerini ortaya koymuştur. Arkeologlar -en azından bütün köyün 2/3'ünü kapsayan kazı alanında- herhangi bir yönetim binasına rastlamamışlardır. Ancak bir gölün üzerindeki bir adacıkta kurulan ev ve sokakların birbirine böyle-

sine yakınlığı, köyün dinamiklerinde birçok gerilim yaratmış olmalıdır. Bu da bir tür toplumsal düzenlemeyi gerektirmektedir.

Yayınlanmış raporlara bakılırsa, Biskupin'de yapı çalışmaları iki ana evreden geçmiş gibi görünmektedir. İlk evrede, yapımda kullanılan kerestelerin neredeyse hepsi meşeyken, ikinci evrede ise -tahminen civardaki meşe sıkıntısından ötürü- ağırlıklı olarak çam kullanılmıştır. Sadece çitlerde bile 35 binden fazla kazık ve her bir evrede 8 bin metreküp kereste kullanımı; ağaçlık arazide büyük çaplı bir azalmanın yanı sıra, sağlanan işgücü ve örgütlenmede yoğun bir emeği açıkça gözler önüne sermektedir.

Sit alanındaki buluntular, Lausitz Kültürü'nün son dönemlerine ait standart ev araç-gereçlerini temsil etmektedir. Büyük bir oranda çanak-çömleğe ek olarak; sayısız kemik ve taş aletler, kil ağırlıklar, tahta araçlar (teker, çapa, saban demiri, pala vb) ve keten balya gibi diğer organik malzemeler bulunmuştur. Metal nesneler o kadar fazla olmamakla beraber, hem tunç hem demire rastlanmıştır ve tuncun işlendiği görülmektedir. Belirli ev ve alanlar, belirli görevler için tasarlanmıştır; metal işçiliği artıkları, dokuma takımları ve diğer el işi araçları bazı ev veya açık alanlarda görülürken, bazılarında ise yoktur.

Biskupin, bulunan eserlerin benzerliği açısından; hem Hallstatt C, hem Hallstatt D evrelerine veya ikisinin birleşimine tarihlenmiştir. Yine de görüşler gitgide artarak Hallstatt D üzerinde yoğunlaşmaktadır. Roza Miklaszewska-Balcer'in (1991) sit alanındaki kap örneklerine -özellikle *pseudo-cordé* (ip baskısına benzeyen) diye tabir edilen bezemeye- dair tartışması; Biskupin'de hayatın belki de Ha C evresinde başlayıp, Ha D evresinin ilk zamanlarında sona ermiş olabileceğini ortaya koymaktadır. Nitekim tahminen tipik bir Ha D ürünü olan bu bezeme de, aynı evreye ait diğer kaplama eşya örnekleri gibi, görece nadir bir Biskupin eseridir. Biskupin'de bağımsız bilimsel yöntemler ile Mutlak Tarihleme (fiziksel, kimyasal veya biyolojik teknikleri esas alan yöntem) girişimleri, sadece kısmen başarılı olmuştur. 1981'deki küçük bir kazının örneklerinden elde edilen radyokarbon tarihleri, ilk aşamada son derece açık bir tablo ortaya koysa da (M.Ö. 850-800, 2Ü seviyesi ve %95 olasılık dağılımı); bir sonrakinde, kalibrasyon eğrisinin düz olması nedeniyle tarihler için oldukça geniş bir dağılım aralığı söz konusudur (M.Ö. 780-470, 2Ü seviyesi ve %95 olasılık dağılımı).

1990'ların başında, ağaç kabuklarıyla beraber 166 halkayı kapsayan 71 meşe (ilk aşama) üzerinde bir Dendrokronolojik Tarihleme (ağaç halka-

larını esas alan yöntem) çalışması yapılmıştır. Zaman aralığı M.Ö. 747-722 şeklinde kısalmış, ağaçların kesim tarihi olarak M.Ö. 738-737 aralığı saptanmıştır. Yayımlanan plan ve raporlar, ağaç kullanımına bağlı kalınarak yapılacak bir meşe dönemi-çam dönemi ayrımının kesin sonuç vermeyeceğini göstermiştir; özellikle çamın kullanıldığı ikinci dönemin, yapı çalışmaları içerisinde gerçekte ne kadar yer kapladığı belli değildir. Bu nedenle, M.Ö. 8. Yüzyılın sonlarına denk düşen tek bir ana yapıyı tarihi saptamak, bulunan eserler ile de daha iyi örtüşmüştür.

Köyün yok olması, yangın vb gibi etkenlerden ziyade, terk edilme suretiyle gerçekleşmiş gibi görünmektedir. Bu durumun bazı çevresel değişimleri (gölde su seviyesinin yükselmesi) yansıttığı kabul edilebilir; ancak kısıtlı şartların yarattığı ekonomik ve toplumsal baskılar ile önemli kaynakların aşırı tüketilmesi de büyük bir rol oynamış olmalıdır.

Ayr. bkz. Tarihleme ve Kronoloji (1. Cilt, 1. Bölüm); Hallstatt (3. Cilt, 6. Bölüm)

KAYNAKÇA

Kostrzewski, Józef, ed. *III Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie kultury luzyckiej w Biskupinie w powiecie żnin skim za lata 1938–1939 i 1946–1948* [Third report of excavations at the stronghold of the Lusatian culture at Biskupin in Żnin district for the years 1938–1939 and 1946–1948]. Poznań, Poland: Nakład Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego, 1950.

Miklaszewska-Balcer, Róża. "Datowanie osiedla obronnego kultury luzyckiej w Biskupinie" [Dating the fortified settlement of the Lusatian culture in Biskupin]. In *Prahisteryczny gród w Biskupinie: Problematyka osiedli obronnych na początku epoki żelaza* [Prehistoric stronghold at Biskupin: Problems of fortified settlements at the beginning of the Iron Age]. Edited by Jan Jaskanis et al., pp. 107–113. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1991.

Piotrowski, Wojciech. "50 lat badań w Biskupinie" [50 years of research at Biskupin]. In *Prahisteryczny gród w Biskupinie: Problematyka osiedli obronnych na początku epoki żelaza* [Prehistoric stronghold at Biskupin: Problems of fortified settlements at the beginning of the Iron Age]. Edited by Jan Jaskanis et al., pp. 81–105. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1991.

Rajewski, Zdzisław. *Biskupin: A Fortified Settlement Dating from 500 B.C.: A Guide*. Rev. ed. Poznań, Poland: Wydawnictwo Poznańskie, 1980.

Wąsny, Tomasz. "Dendrochronology of Biskupin: Absolute Dating of the Early Iron Age Settlement." *Bulletin of the Polish Academy of Sciences: Biological Sciences* 42, no. 3 (1994): 283–289.

UKRAYNA VE AVRUPA RUSYASI'NDA DEMİR ÇAĞI

GOCHA R. TSETSKHLADZE

M.Ö. 1000 ile Milat arasındaki dönem, Güneydoğu Avrupa'daki (bugünkü Ukrayna ve Avrupa Rusyası) bozkır ve orman-bozkır alanlarında yaşayan kavimlerin tarihinde hayati bir öneme sahiptir. Sürekli nüfus hareketlenmeleri, yeni etnik grupların sahneye çıkması, Yunan kolonileşmesi ve Roma'nın güçlü müdahalesi gibi olayların gölgesinde, bölge insanları için epey zorlu bir dönemdir. Sürekli nüfus hareketi ve göçler, yeni halkların ve kültürlerin ortaya çıkmasına, diğerlerinin ise silinip gitmesine yol açmıştır. Bu kültürler birbirleriyle etkileşime girmişler; Eski Yunan Kültürü ile onun dışındaki yerel unsurların bir karışımı olan Greko-Barbar gibi tarzlarda yeni ve eşsiz bir görsel sanat yaratılmıştır.

Bu devasa bölge, Avrasya Büyük Bozkır Bölgesi'nin en batı kısmını oluşturmaktadır. Güneyde Azak Denizi (eski çağlardaki adıyla Maeotis Gölü) kıyıları ve Karadeniz ise doğal bir sınır teşkil etmektedir. Net belirlenmemiş kuzey sınırları, orman-bozkırın karakteristiği olan çernozyomun (kara toprak) yayıldığı alana bağlı olarak şekillenmektedir. Tuna Nehri bölgeye bir batı hattı çizerken, Don Nehri'nin aşağısı ise doğu sınırır. Bozkırlar toplamda, doğudan batıya 1000 kilometre, kuzeyden güneye (Dnieper Havzası ve Karadeniz'in düzlüklerini de kapsayan) 500 kilometrelik bir alan kaplamaktadır. Geçmişte doğal yeşil bir

bitki örtüsünün yanı sıra taşkın yataklarını kuşatan ormanlar, sekiler ve kumlu araziler ile kaplı olan bu topraklar; Dnieper, Dniester, Güney Bug, Ingul, Ingulets ve daha küçük su kanallarıyla beslenir. Asıl bozkırın kuzeyine doğru, yaylaları ve Dnieper ile Güney Bug nehirlerinin orta kollarını içine alan ve Don Nehri'nin ortasına genişleyen orman-bozkır bölgesi uzanır. Orman-bozkırın kuzeyinde karma bir orman alanı vardır. Orman-bozkırın karakteristik bir özelliği de, geniş ormanlık araziler ile ağaçsız çayır topraklarının karışımı olmasıdır.

Doğu Avrupa'da Demir Çağı, M.Ö. ilk milenyumda tarihlenmiştir. Kuzey Karadeniz'in iç kesimlerini de kapsayan Avrasya'nın bozkır alanları boyunca, kırsal yerleşik tarımdan hayvan yetiştirici kavimler ile göçebelige geçiş dönemine tekabül etmektedir. Tunç Çağı nüfusunun çok sayıda yerüstü veya yeraltı bozkır yerleşimi, M.Ö. 9. Yüzyıldan önce ortadan kaybolmuştur. O zamandan M.Ö. 5. Yüzyılın sonlarına kadar, göçebe kavimler sürülerini devamlı olarak bir otlaktan diğerine götümler; ancak daha sonra yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır. Bunun tersine, bozkır-orman alanı civarında ise, tıpkı Tunç Çağı'ndaki gibi yerleşik bir nüfus yaşamaktadır. Yağmacı göçebe toplulukların istila ve baskınlarına maruz kalan, yaşamsal ve kültürel varlıklarında onların izlerini taşıyan bu yerel toplumlar, yazmayı bilmediklerinden kendilerine dair hiçbir yazılı kanıt bırakmamışlardır. Ancak eski Greko-Romen ve Yakın Doğu dünyasından yazarlar sayesinde, bazılarının isimlerini bilmek mümkündür.

KİMMERLER

Söz konusu yazılı kaynaklarda ismi geçen topluluklardan ilki Kimmerler'dir. Onlara dair en erken bahis, Homeros'un Odyssea'sına dayanır; yaşanmaz bir dünyanın kıyılarında, efsanevi sisler ve karanlıklar ülkesinde bir kavim olarak tasvir edilirler. Kimmerler'den bahseden başka Yunan hikayeleri olduğu gibi, bazı Yakın Doğu kaynakları da mevcuttur. Her iki taraf da Kimmer tarihinin, Asurlular ve Frigler gibi diğer tanınmış toplumlar ve uygarlıklar ile direkt ilgisine yoğunlaşma eğilimindedir. Haklarında bilgi veren kısa ve ayrıntısız yazılı kaynaklar faydalı olsa da, genelde Kimmerler hakkında çok az şey bilinmektedir ve çağdaş bilim insanları için sisler ve karanlıklar içinde kalmaya devam etmektedirler.

Kimmerler'e ilişkin ilk Asur atıfları, M.Ö. 722-713 arasındaki döneme tarihlenmiştir. Asur Kralı Sennacherib'in saltanatı döneminde (M.Ö. 705-681), Kimmerler Küçük Asya'ya saldırmış ve Frig İmparatorluğu'nu yok etmişler, bunun üzerine Frigya Kralı Midas intihar etmiştir. 20 yıl sonrasına tarihlemek de mümkün olmakla birlikte, muhtemelen bu olay M.Ö. 696-695 aralığında meydana gelmiştir. Kimmerler'in bir kısmı, büyük ihtimalle bir süre Sinop yakınlarında konuşlanmışlardır. Asur belgelerinde, M.Ö. 679-681 seferinde Kimmerler'in askeri liderinin adı Tuspa olarak geçmektedir. M.Ö. ilk yüzyılın sonları ve M.S. ilk yüzyılın başlarında yazılı kayıtlar tutan Antik Yunan coğrafyacısı Strabo, bir diğer Kimmer grubunun ise muhtemelen Trakya üzerinden Anadolu'ya girdiğini ileri sürmüştür. Strabo, Kimmerler ile daha sonraları sırasıyla Orta Bulgaristan ve Halkidiki'de yaşayan Trakyalı Treri ve Edoni kavimleri arasında kurulmuş bir ittifaktan söz etmektedir. Hatta Lidya Kralı Gyges, onlara karşı durabilmek için Asur Kralı Asurbanipal'den yardım istemiştir. M.Ö. 652'de Lidya'ya yapılan başarılı bir saldırının ardından; Lidya başkenti Sardis yağmalanmış, Kral Gyges ise öldürülmüştür.

Kimmerler'in çoğu, Massagetler'in baskısı altında kalan İskitler'in doğudan buraya hareketiyle, Karadeniz bozkırındaki topraklarını terk etmiştir. Bu hamle, hem Kimmerler'in hem de onların peşi sıra İskitler'in Urartu bölgesine ulaştıkları M.Ö. 713 tarihinden öncesine denk gelmektedir. M.Ö. 5. Yüzyıl coğrafyacısı Herodot, Kimmer krallarının kardeş savaşlarını sürdürüp gömüldükleri ve halktan insanların ise evlerini terk ettikleri yer olarak Tyras (Dniester) Nehri'nden net biçimde söz etmektedir. Hemen ardından, Kimmerler'in Karadeniz boyunca Kafkasların batısından Sinop bölgesine kaçışını da anlatmaktadır. Bazı Kimmerler ise Maeotis Gölü (Azak Denizi) sahillerinde kalmışlardır. Kimmer Boğazı (diğer adıyla Kerç Boğazı), Kimmer Kaleleri ve Kimmer Yarımadası hep beraber Tyras/Dniester Nehri'nden çok daha doğuda ve ve Kimmerler'in orijinal doğu sınırını oluşturan Aras Nehri'ne eşit uzaklıkta olan bu aynı bölgededir (Kırım ve çevresi). Kimmer liderlerinin Dniester Nehri'ndeki kardeş kardeşe savaşı, Kimmerler'in bölgeden çekilmesi için son damla olmuş gibi görünmektedir.

Yazılı kaynaklardan Kimmerler hakkında bütün öğrenebildiğimiz, Yakın Doğu'daki bu hareketlenmelerdir. Kimmerler'in tek başlarına bir kavim değil, Ukrayna ve Avrupa Rusyası'ndaki bozkırlarda yaşayan çok

sayıda topluluğun birleşmelerinden doğan ortak bir isim olması en kuvvetli olasılıktır. Kimmer kültürünü ve arkeolojik izlerini incelemede bu çok önemli bir noktadır. Arkeolojik bulgular, “Kimmerler” etiketini sıkı sıkıya yapıştırabileceğimiz tek bir kültürü seçip ayırmaya izin vermemektedir. Arkeologlar birkaç kuşak boyunca Kimmerler ve kültürlerine ait bulgular sağlamaya çalışmış, ancak olumlu bir sonuç elde edememişlerdir. Kimmerler üzerine yapılan araştırmalar; “İskitler tarafından sınır dışı edildikleri için, yukarıda bahsedilen bütün o devasa bölgedeki herhangi bir İskit öncesi kültür Kimmer olabilir” önermesi üzerine kuruludur.

Bir diğer zorluk da, Kimmer olarak adlandırılan bütün bu kültürlerin tipik İskit özelliklerini taşımasıdır. Hayvan Üslubu ile yapılan nesneler de, bu türün İskit ve Yakın Doğu örneklerine fazlasıyla benzemektedir. Şimdiye kadar edinilen bilgiler ışığında, arkeolojik açıdan kabul görece bir Kimmer kültürü ayırtırması pratikte imkansızdır. Hatta İskit kültürü ile öyle büyük benzerlik gösterir ki; çağdaş bilim insanları M.Ö. 9. ve 8. yüzyılları tasvir ederken, “İskit-öncesi” veya “Erken İskit” etiketlerine sığınmışlardır.

İSKİTLER

Daha önce belirtildiği gibi, İskitler’in gelişi Kimmerler’in bölgeden ihraç edilmesiyle sonuçlanmıştır. İskitler’e dair ana kaynaklar, arkeoloji ve Herodot’un *Historiai* (Tarihler) adlı çalışmasının 4. cildidir. İskitler de, Kimmerler gibi, İran kökenli bir dil konuşmaktadır ve “İskitler” tabiri birçok kavim (Herodot’un listesindeki isimleriyle; Üst Sınıf İskitler, Çiftçi İskitler, Kallipidai, Halizonlar ve diğerleri) için genel bir adlandırmayı temsil etmektedir. İskitler M.Ö. 8. Yüzyılın sonu, M.Ö. 7. Yüzyılın ilk yarısında Kuzey Sibiry’a’dan gelmişlerdir. İlkın, Kuban Nehri’nden pek uzak olmayan Kuzey Kafkasya bozkırlarında yaşamışlardır. İskit Kültürü’nün yaratılmasındaki kritik nokta; 7. Yüzyılın ortasında nüfuslarının bir bölümünün Yakın Doğu’ya göç ederek -Herodot’a göre- 28 yıl boyunca orada kalmasıdır. Asurlular gibi Yakın Doğu imparatorlukları için, varlıkları felaket habercisi olmuştur. Urartu’yu yıkıp Mısır’a kadar yağlamışlardır. İskitler’in kendileri için bu dönem, üzerinde Yakın Doğu uygarlıklarının çok güçlü etkilerinin olduğu kültürlerinin kurulmasında önemlidir. İskitler Kafkas bozkırlarına geri dön-

düklerinde (7. Yüzyılın sonları, 6. Yüzyılın başlarında), Anadolu/Yakın Doğu Hayvan Üslubu'nun kök saldığı son derece güçlü bir kültüre sahiplerdir. Kuzey Kafkasya'da, Yakın Doğu'dan dönüşlerinden sonrasına tarihlenen İskit mezarları keşfedilmiştir. Bunlar İskit liderlerinin Asur, Med ve Urartu uygarlıklarını nasıl taklit ettiklerini ve Yakın Doğu zanaatkarlarını bu alanda istihdam ettiklerini göstermektedir.

M.Ö. 6. Yüzyıl sürecinde, İskitler ve (Maeotlar dahil olmak üzere) Kuban bölgesindeki yerel nüfus arasında oluşan yakın etkileşim sayesinde; İskit Kültürü artan Yunan etkilerinin izlerini taşımış, ancak Yakın Doğu karakteristiklerini göstermeye de devam etmiştir. M.Ö. 514-513'te Pers Kralı 1. Darius'un onları zaptedemeyip hüsrana uğraması, İskitler'in özgüvenini artırmış; M.Ö. 6. Yüzyılın sonu ve 5. Yüzyılın başında kendi siyasi varlıklarını kazanmalarını sağlamıştır. Bunlardan biri, gelecekteki Bosporan Krallığı'ndan pek uzak olmayan Kırım bozkırlarında; diğeri ise Aşağı Dnieper'de, Olbia civarındadır. İskitler'in büyük çoğunluğunun yerleşik tarım toplumuna geçtikleri, M.Ö. 5. Yüzyılın sonu ile 4. Yüzyılın başlangıcı arasında tarihlenen Klasik İskit Kültürü, aslında İskit ve Yunan dünyaları arasındaki yakın sanatsal bağların eseridir. Yine de Yakın Doğu geleneklerinin etkisini teşhis etmek hiç de zor değildir.

İskit Kültürü'nün en karakteristik özelliği tümülüs, diğeri adıyla *kurgandır*. Toplamda bilinen yaklaşık 3.000 tümülüs tipi mezarın çoğu seçkinlere aittir. Zaman içerisinde mezar höyüklerinin görülme sıklığı çeşitlilik göstermektedir. Bunlardan İskit kültürünün klasik dönemine -özellikle M.Ö. 4. Yüzyıla- tarihlenen 2.000 civarındaki büyük çoğunluk, Aşağı Dnieper'in her iki yakasında toplanmıştır. Buralar, Herodot'un Azak Denizi ve Kırım yakınlarında bulunan, İskit krallarının gömüldüğü Gerros'u konumlandığı yerdir. Bazı durumlarda, Tunç Çağı tümülüsleri yeniden kullanılmıştır; ancak çoğu özellikle seçkinlerin defnedilmesi için yapılmıştır ve birkaç kademe halinde inşa edilmiştir. Bu mezarların ana özelliği, normalde yükseklikleri 3 ile 21 metre, çapları ise 30 ile 350 metre arasında değişen toprak tümsekleridir. Bir diğeri karakteristik özellikleri de, taş odalar ve *dromos* adı verilen geçitlerdir; ön odalara nadiren rastlanır. Genellikle, oda dikdörtgen olup, basamaklı ve taş bir (tonoz) kubbe çatısı vardır. Odalar çok geniştir ve boyları 4 ile 14 metre arasında değişmektedir. Bazı mezarlar birkaç odalıdır. Çoğu tümülüs eski zamanlarda soyguna uğramıştır; ancak dokunulmadan

ayakta kalabilenler içerisinde en zenginleri; düzinelerce altın ve gümüş eşya (mücevher, vazo vb), amforalar ve lüks Yunan kaplarıyla doludur. Kimi zaman atlar ve köleler de sahipleriyle birlikte gömülmüştür.

YUNAN KOLONİLEŞMESİ

İskitler, Karadeniz'in kuzey kıyılarında yerleşmeler kuran Yunan kolonicilerinin karşılaştıkları başlıca yerli topluluktur. İki grup arasındaki ilişki, birkaç yüzyıl boyunca bölgedeki Yunan kentlerinin tarihine şekil vermiştir.

Bölgedeki ilk Doğu Yunan yerleşmeleri, çoğunluğu İyonlar'a ait olmak üzere, M.Ö. 7. Yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Arkaik kolonilere dair, yerleşim planları da dahil olmak üzere pek fazla bir şey bilinmemektedir; ancak ilk örneklerinin epey küçük olduğu söylenebilir. M.Ö. 6. Yüzyılda (şimdiki Kerç şehrinin yerinde olan) Panticapaeum, 2000-3000 civarındaki nüfusuyla yaklaşık 7.5 hektarlık bir alandır. Olbia yöresi, aynı yüzyılın ilk yarısında 6 hektar, ikinci yarısında 16.5 hektardır. 6. Yüzyılın ortasında bir tepenin üzerinde kurulan Phanagoria ise, 20 ile 22.5 hektar arasında bir alan kaplamaktadır. Burası yerleşim planlaması ve düzenli sokakların görüldüğü tek erken kolonidir. Geçiş yolları, 1.5 ile 3 metre arasında bir genişliğe sahip olup, evler sokakların iki tarafında yan yana hizalanarak dizilmiştir. 6. Yüzyılın son çeyreğine kadar, kasabaların hiçbirinde ayrı bir kısım olarak *agora* veya *temenos* (tapınakların bulunduğu kutsal alan) kurulduğuna dair gösterge yoktur. Nymphaeum'daki Demeter gibi mabetler, oldukça ilkel bir mimariye sahiptir ve evlerden ayırt edilecek nitelikte değildir. Berezan'da yapılan son araştırmada, Geç Arkaik Dönem'e ait küçük bir tapınağa ulaşılmıştır. M.Ö. 7. Yüzyılın sonu ile 6. Yüzyılın son çeyreği arasındaki konut mimarisi, oldukça ayırt edici özelliklere sahiptir. Bu zamana dek, yerüstü taş meskenlere dair bir veri bulunmamaktadır; onun yerine yeraltı veya yarı-yeraltı olanlar hakimdir. Bu çukur yerleşimler her köşeleriyle birçok Yunan kentinde bulunmuştur; örneğin Olbia'da bir tarafı düzenli biçimde sıralanmış çukur evlerle dolu bir sokağın diğer tarafında da birkaç ev daha yer almaktadır.

İlk kolonistler ile yerel nüfus arasındaki ilişki oldukça barışçıldır. Yunan yerleşimlerinde çok sayıda el yapımı çanak çömlek bulunmuştur, ki bunlar toplam kap buluntularının % 12-23 arasında bir bölümünü tem-

sil etmektedir. Bu tarz kaplar daha çok yerel nüfusun ürünlerinden olduğu için, bu yüksek oran, yerleşmelerde yerel halkın kolonistler ile yan yana yaşadığını gösterir niteliktedir. Böylesi bir düzen de, barışsever bir ilişkinin kanıtı olmalıdır. Genel konuşmak gerekirse, M.Ö. 7. ve 6. yüzyıllar Yunanlar ve yerliler arasındaki ilişkilerde bir karışıklığa sahne olmamıştır. Kuzey Karadeniz kolonilerinde Klasik Dönem'e kadar korunma/savunma sistemlerinin görülmemesi, bunun önemli bir göstergesidir.

M.Ö. 6. Yüzyılın son 25 yılında, Yunan yerleşimlerinin tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Daha önceleri koloniler, çukur evleri ve basit yapılanmalarıyla pek Yunan görüntüsü çizmezken; Geç Arkaik Dönem'den itibaren, Yunanistan ana topraklarında ve diğer Yunan koloni bölgelerinde gözlenen karakteristik özellikleri sergilemişlerdir. Büyük şehirlerde *agora* ve *temenos* gibi alanlar tasarlanmış; evler taş ve kerpiçten yapılmıştır. M.Ö. 6. Yüzyılın sonundan itibaren bütün evler yer üstünde kurulu, kiremit çatılı, mahzenli veya yarı-mahzenli ve dikdörtgen planlıdır. Bazıları iki katlıdır; ancak hepsi Yunan ev mimarisinin kurallarına uygun olarak inşa edilmiştir. Zengin evlerin çoğu mimari kuralları uygulamış ve büyüklükleri 550 metrekareye kadar çıkmış, bazıları sıva ile kaplanmış. Tipik küçük evler 80 ile 200 metrekare arasında bir alan kaplarken, büyük olanlar 200 metrekareden 600 metrekareye kadar değişen alanlar üzerinde inşa edilmiştir. Oda sayıları 3 ile 14 arasında çeşitlilik göstermiştir.

Sokaklar taş, çakıl ve çanak-çömlek parçalarıyla döşenmiştir. M.Ö. 4. Yüzyıla kadar, geniş kapsamlı bir sokak modeli oluşturulmuştur. Çeşitli kentlerdeki ana caddeler 6-11 metre arası, ara sokaklar ve geçiş yolları ise 1-1.5 metre arası değişen genişliklerdedir. Olbia ve Panticapaeum'un kurulu olduğu yüksek düzlükler, döşenmiş kademelerden oluşan basamaklar ile bağlanmaktadır. Sokakların aşağısında, taş borular ve kanalizasyonlar yer almaktadır. Taş kaplamalı kuyular ve su çeşmeleri vardır. Olbia'da içme suyu, ana kanaldan evlere toprak künkler veya küçük taş kanallar ile taşınmıştır. Büyük şehirlerde, *temenos* alanlarında, genellikle mimari dekorasyon yönünden zengin taş tapınaklar inşa edilmiştir. Olbia'da, *agora* ve *temenos* yan yana konumlanmıştır. 2000 metrekareye kadar genişleyen agoralar seramik parçaları, taşlar ve çakıllarla döşenmiştir. Karadeniz'in kuzey kıyısı boyunca, M.Ö. 5. Yüzyılda ilk savunma sistemleri ortaya çıkmıştır. M.Ö. 4. ve 2. yüzyıllarda çeşitli şehirlerde yıkılıp yeniden inşa edilmişlerdir.

BOSPORAN KRALLIĞI

Daha önce değinildiği gibi, 1. Darius'un İskit seferinde başarısız olmasının ardından, İskitler biri Bosporan Krallığı'na, diğeri Olbia'ya yakın olmak üzere iki siyasi varlık oluşturmuşlardır. Şimdi Bulgaristan olan topraklarda Odrysian Krallığı'nın kurulması da yine bu dönemdedir. Çok geçmeden İskitler ve Odrysian halkı arasında başlayan savaş, İskitler'in dikkatlerini Olbia ile Kerç ve Taman yarımadalarındaki yerleşimler gibi Yunan kentlerine yöneltmelerine izin veren bir ateşkesle sona ermiştir. İskitler kısa süre sonra Olbia'yı himaye altına almıştır.

İki yarımada üzerindeki Yunan kentlerinin tek bir devlet -Panticapaeum'daki başkenti ile Bosporan Krallığı- çatısı altında birleşmesi bu zamanda gerçekleşmiştir. Birleşmenin sebebi tartışma konusu olmaya devam etse de; birçok bilim insanı bunu, kentlerde artan İskit baskısı ile mücadele etme ihtiyacına bağlamaktadır. Bu dönemden itibaren, Yunan kentleri ve İskitler arasındaki ilişkiler barış vergisi ve hediyeler sunma şeklinde karakterize edilmiştir. Örneğin Strabo yerel kavim önderleri olan İskitler'in, ya özel anlaşmalar ya da vergi karşılığında yerleşim ve tarım için topraklar verdiğini anlatmaktadır. Keza Batı Kırım'daki Kerkitis'te bulunan 5. Yüzyılın sonlarına ait bir yazıtta da, İskitler'e ödenen vergiden söz edilmektedir.

Kültürel açıdan ele alındığında ise; İskitler ve Yunan kentleri arasındaki siyasi zorluklar, eşsiz bir fenomenin doğuşuyla sonuçlanmıştır: Greko-Barbar sanatı. Yunanlar, yerel kraliyet ailesi ve seçkinler için çok sayıda yüksek sanat eseri ortaya koymuşlardır. M.Ö. 5. Yüzyıldan başlayarak 4. Yüzyıla kadar giden bir süreçte, bu yerel üst sınıflar Yunanlaşmışlardır. Yunan zanaatkarlar, kendilerine tıpkı Anadolu'daki gibi iş veren yerel kralların saraylarında; Yunan tarzında ama yerel seçkinlerin zevklerine uyarlanmış eşyalar üretmek üzere aktif olarak görev almışlardır. Nitekim Herodot, Hystriyalı annesinden Yunan dinini ve Yunan hayat tarzını öğrenen İskit Kralı Scyles hakkında ilginç bir hikaye anlatmıştır. Bu kralın Olbia'da bir evi ve Yunan bir hanımı vardır ve düzenli olarak orada yaşamaktadır.

Eşsiz bir siyasi mevcudiyet olan Bosporan Krallığı, M.Ö. 480'deki kuruluşundan itibaren, Yunan krallıklarına her bakımdan benzerlik göstermiştir. Yerel tarım nüfusu -Maeotlar, Sindler, Dandariler ve Taman Yarımadası'ndaki diğer topluluklar- ve Kırım'daki Göçebe İskitler ile

kuşatılmıştır. Bu devletin oluşmasından itibaren, Bosporan Yunanları ile Taman Yarımadası ve Kuban Havzası civarındaki yerel nüfus arasında ilişkiler barışçıl biçimde sürmüştür ve M.Ö. 4. Yüzyılın ortasına kadar bütün bu halklar Krallığa tabi olmuştur. Bosporan Krallığı ile Göçebe İskitler arasındaki ilişkiler ise kesin olarak bilinmemektedir; ancak Kerç Yarımadası'nda bulunan topraktan yapılmış çeşitli savunma yapıları dikkate alındığında, muhtemelen son derece düşmanca olduğu söylenebilir. Kırım'da yaşayan bir diğer halk da Tauriler'dir. M.Ö. yak. 422'de Doğu Kırım'da Dorian Chersonesus'un kurulmasının ardından, kolonicilerin baskısıyla dağlara geri püskürtülmüşlerdir.

YUNANLAR'IN İÇ BÖLGELERE GİRİŞİ

Antik çağlarda Kuzey Karadeniz bozkırları (bugünkü Ukrayna ve Avrupa Rusyası'nın doğusu) sadece çok-etnikli bir yöre değil, aynı zamanda hem yerel toplumların kendi aralarında hem de yerliler ile Yunan kolonicileri arasındaki etkileşimin incelenebileceği aktif bir bağlantı bölgesi olmuştur. Bulgular, Yunanlar ile yerliler arasında ticari ilişkilerin yanı sıra; Yunanlar'ın iç kesimlere, hatta yerel kavimlerin siyaset ve üretim merkezlerini şekillendiren yerleşimlere kadar nasıl derinlemesine girebildiğini de gösterir niteliktedir. Bunun en ilginç örneği, Ukrayna'daki Poltava yakınlarında (Karadeniz'den yaklaşık 500 kilometre içeride) konuşlanan Belsk yerleşmesidir. Kimileri buranın, Budinler ve Gelonlar'ın (İskit kavimlerinden biri) yaşadığı Gelonos şehri olduğuna inanmaktadır. Sit alanında Arkaik ve Klasik dönemlere tarihlenen Yunan çömlekçiliğine ait 10 bin parçaya ulaşılmıştır. Bunun ne tür bir yerleşme olduğunu anlamak için, Herodot'un Tarihler eserinin 4. kitabına dönelim:

Budinler kalabalık ve güçlü bir millettir; gözleri parlak gri-mavi, saçları kıızıdır. Ağaçtan bir kentleri vardır Gelonos diye; evleri ağaçtandır, tapınakları da öyle... Etrafında yüksek ağaçtan bir duvar, her tarafa 30 furlong (yaklaşık 200 metrelik ölçü birimi) var. Yunan tanrılarının şerefine tapınaklar, Yunan usulü heykeller, mihraplar ve mabetler ile bezeli; gerçi ağaçtan yapılmıştır hepsi. Dionysus onuruna üç yılda bir kutlanan bayram, şenlikler içinde geçer. Bunun cevabı Gelonlar'ın aslen Yunan olmasında; onlar ki sahil boyunca limanlardan kovula kovula, yerleşmişler Budinler'in yanına. Yarı İskitçe'dir dilleri, yarı Yunanca; Budinler'in ise kültürleri gibi dilleri de bambaşka...

Bu sit alanının kazı yetkilisi, Boris Andreevich Shramko, aslında M.Ö. 6. Yüzyıldan 4. Yüzyıla kadarki döneme ait ahşap sütunlarla inşa edilmiş küçük bir tapınak bulduğuna inanmaktadır. İçerisinde bir kurban kesme taşı ve adakların bulunduğu bir çukur vardır. Bu, Arkaik Dönem'de Yunan tüccarlar ve sanatçılardan oluşan -muhtemelen küçük-bir nüfusu işaret ediyor olmalıdır.

4. Yüzyıldan itibaren ve Helenistik Dönem'de, Yunanlar'ın yerel bölgelerde kalıcı olarak ve kendi alanlarını belirleyerek yaşadıklarını gösteren daha fazla kanıt bulunmaktadır. M.Ö. 6. Yüzyılın sonu veya 5. yüzyılın başına ait olan Elizavetovskoe yerleşmesi; Don Nehri üzerinde, üç kültürel bölgenin -İskit, Maeot ve Sarmat- bulunduğu bir noktada kuruludur. En önemli özelliği, Bosporan Yunanları'nın ikamet ettiği bir alanın varlığıdır. Bu alan, akropolün taş kuleler ve duvarlar ile güçlendirildiği M.Ö. 4. Yüzyılın ikinci yarısından kalmaz. Ayrıntılı araştırmalar, buranın yerleşmenin ticari kısmı olduğunu ve Bosporan Krallığı'ndan gelen Yunanlar'ın burada yaşadığını göstermektedir. M.Ö. 3. Yüzyılın başlangıcında, bir noktada artık sona ermiş; Bosporan Ticaret Merkezi (*emporion*) olarak anılan ve M.Ö. 275-270'e kadar devam eden yeni bir alana dönüşmüştür. Bu ticaret merkezinin evleri Yunan tarzında taştan inşa edilmiştir ve yerleşme, yerel nüfusun yaşadığı kentin geri kalanına karşı korumaya alınmıştır.

Dnieper'de bir İskit yerleşmesi olan ve iç kesimlere kadar uzanan Kamenskoe de bir diğer önemli sit alanıdır. 1200 hektar civarında bir alanı kaplayan bölge, İskitya'nın bu tarafının siyasi ve ekonomik merkezidir. Yunanlar'ın M.Ö. 4. Yüzyıldan itibaren akropolde yaşadığına dair çok güçlü göstergeler mevcuttur. Yunan tekniği kullanılarak inşa edilmiş taştan bir istihkam sistemi, Yunan tarzı taş evler ve taş döşeli sokaklar. Akropolün yakınında bir de liman bulunmaktadır.

Diğer örnekler, Taman Yarımadası yakınlarındaki Semibratnoe ve Raevskoe yerleşmelerinden gelmiştir. Maalesef, yeterince inceleme yapılmadığı gibi, gerçekleşen arkeolojik araştırmalar da ayrıntılı biçimde yayımlanmamıştır. Gorgippia civarındaki Semibratnoe, çok etkileyici bir Yunan tarzı taş mimarisi ve istihkam sistemini gün ışığına kavuşturmuştur. Ortaya çıkan bir yazıt, buranın Bosporan yöneticisi/hükümdarının yerel nüfusun topraklarındaki yeri olduğunu kanıtlar niteliktedir. Yunan tarzı ev ve kamu mimarisine sahip olan Raevskoe ise ana hatlarıyla Helenistik dönemden günümüze ulaşmıştır.

Helenistik Dönem'deki Bosporan Yunanları, iç kesimlere nüfuz etme konusunda çok daha aktiflerdir ve yerel halkın bölgelerinde yerleşimler kurmuşlardır. Don Nehri'nin Azak Denizi'ne aktığı yerin yakınlarındaki Tanais, bu yerleşimlerin en iyi incelenmiş olanlarından biridir. Strabo, kentin karakterine dair net bir fikir vermektedir:

Nehrin ve gölün üzerinde aynı adı taşıyan, kalabalık Tanais şehri bulunur; Bosporus'u işgal eden Yunanlar tarafından kurulmuştur... Burası kısmen Asyalı ve Avrupalı göçebelere, kısmen de nehri Bosporus'tan gemi ile geçenlere ait ortak bir ticaret merkezidir (emporium). İlki köle, post ve göçebelerin sahip olacağı türden diğer şeyleri getirir; ikincisi ise karşılığında kıyafet, şarap ve medeni hayata ait diğer şeyleri verir.

Arkeolojik kazı, bu yerleşimin M.Ö. 3. Yüzyılın ilk yarısında kurulduğunu kanıtlamıştır. İstihkam duvarları ile Yunan ve yerli bölgelerini ayıran bir iç duvara sahiptir.

GEÇ İSKİTLER VE PONTUS KRALLIĞI

M.Ö. 4. Yüzyılın sonlarından 3. Yüzyıla kadar uzanan dönem, köklü değişikliklere sahne olmuştur. Yarı-göçebe Sarmat kavimleri, Volga bölgesinden içeri taşınmış; İskitler'i yerlerinden ederek onların bölgelerini ele geçirmişlerdir. Bazı İskitler asimile edilirken, bazıları öldürülmüştür; çoğu da Orta Kırım'a kaçarak orada yeni bir krallık ilan etmiştir. Krallığın başkenti M.S. 3. Yüzyıla kadar ayakta kalan İskit Neapolis'i'dir (bugünkü Simferopol yerleşimindedir). Bunlar literatürde "Geç İskitler" olarak adlandırılmaktadır. Bu yeni krallığın yöneticileri ve seçkinleri ciddi biçimde Yunanlaşmışlardır. İskit Neapolis'i; Yunan tarzı istihkamlı alanlar, kamu binaları ve heykel ağırlıklı dekorasyonlara sahiptir. Çok geçmeden bu İskitler Chersonesus Devleti'ne ve onun tarım alanlarına göz dikmişler, bu durum M.Ö. 2. Yüzyılın 2. çeyreğinden 1. Yüzyılın ortasına kadar süren bir savaşa yol açmıştır.

İskitler, Kuzeybatı Kırım'daki Chersonesus'u kuşatmış ve tarım bölgesini ele geçirmişlerdir. Chersonesus bu hamle karşısında Pontus Krallığı Mithridates VI Eupator'dan yardım istemiş; o da M.Ö. 110'da, generali Diophantus'u Pontus ordusunun başında Chersonesus'a göndermiştir. Diophantus İskitler karşısında birtakım seferler düzenlemiş;

Kerkinitis, Kalos Limen ve Kuzeybatı Kırım'daki diğer Chersonesite yerleşimlerini özgürlüğüne kavuşturmanın yanı sıra iç kesimlerdeki çeşitli İskit kalelerini ele geçirmiştir. Bunun bir sonucu olarak, Bosporan Krallığı, Chersonesus ve görünüşe bakılırsa bizzat Geç İskit Krallığı hep birlikte Mithridates'in Pontus himayesine geçmiştir. M.Ö. 2. Yüzyılın sonuna doğru, Olbia ve Kuzeybatı Karadeniz bölgesindeki diğer kentler de muhtemelen Pontus Krallığı'na dahil olmuştur.

Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki Yunan kentleri, Mithridates ve Roma arasındaki savaşlar esnasında önemli bir rol oynamıştır. Buralar Mithridates'in başlıca yiyecek-içecek, insan ve gemi tedarikçileri olmuş; bu durum yerel Barbar liderleri ile çok yakın ilişkiler sürdürmesiyle sonuçlanmıştır. Mithridates, Romalılar tarafından mağlup edilmesinin ve kendi oğlunun ihanetine uğramasının ardından, M.Ö. 63'te Panticapaeum'da intihar etmiştir. Akabinde yaşanan siyasi karışıklık, genellikle Roma'nın inisiyatifi veya kışkırtmasıyla Kuzey Karadeniz'in büyük Yunan kentlerinde sık sık yönetici değişikliklerine tanıklık etmiştir. Gitgide Roma'nın iştahı ve etkisi artmış; ancak M.S. 2. Yüzyılın başına kadar bölge bütünüyle Roma İmparatorluğu'na katılmamıştır.

Ayr. bkz. *Doğudaki Yunan Kolonileri* (3. Cilt, 6. Bölüm); *İskitler* (4. Cilt, 7. Bölüm)

KAYNAKÇA

Bouzek, Jan. *Greece, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations during the Early Iron Age*. Studies in Mediterranean Archaeology, vol. 122. Jonsered, Sweden: Paul Åströms Förlag, 1997.

Davis-Kimball, Jeannine, Vladimir A. Bashilov, and Leonid T. Yablonsky, eds. *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*. Berkeley, Calif.: Zinat Press, 1995.

Herodotus. *The Histories*. Translated by Aubrey de Sélincourt. Revised by A. R. Burn. London: Penguin, 1972.

Hind, J. G. F. "Archaeology of the Greeks and Barbarian Peoples around the Black Sea (1982–1992)." *Archaeological Reports* 39 (1992–1993): 82–112.

Reeder, Ellen D., ed. *Scythian Gold: Treasures from Ancient Ukraine*. New York: Harry N. Abrams in association with the Walters Art Gallery and the San Antonio Museum of Art, 1999.

Rolle, Renate. *The World of the Scythians*. Translated by Gayna Walls. London: Batsford, 1989.

Ukrayna ve Avrupa Rusyası'nda Demir Çağı 595

Sauter, Hermann. *Studien zum Kimmerierproblem*. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 72. Bonn, Germany: R. Habelt, 2000.

Strabo. *The Geography of Strabo*. Translated by Horace Leonard Jones. 8 Vols. London: William Heinemann, 1917.

Treister, Michail J., and Yuri G. Vinogradov. "Archaeology on the Northern Coast of the Black Sea." *American Journal of Archaeology* 97, no. 3 (1993): 521–563.

Tsetskhladze, Gocha R. "Who Built the Scythian and Thracian Royal and Elite Tombs?" *Oxford Journal of Archaeology* 17, no. 1 (1998): 55–92.

———, ed. *North Pontic Archaeology: Recent Discoveries and Studies*. Colloquia Pontica, vol. 6. Leiden, The Netherlands, and Boston: Brill, 2001.

———, ed. *Ancient Greeks West and East*. Mnemosyne Bibliotheca Classica Batava Supplementum 196. Leiden, The Netherlands, and Boston: Brill, 1999.

———, ed. *The Greek Colonisation of the Black Sea Area*. Historical Interpretation of Archaeology. Historia Einzelschriften 121. Stuttgart, Germany: Steiner, 1998.

Tsetskhladze, Gocha R., and A. M. Snodgrass, eds. *Greek Settlements in the Eastern Mediterranean and the Black Sea*. BAR International Series, no. 1062. Oxford: Archaeopress, 2002.

MERKEZİ DOĞU AVRUPA'DA DEMİR ÇAĞI

PETER S. WELLS

19. Yüzyılın ikinci yarısında, arkeologlar tarih öncesi Avrupa için mevcut sistemin ana hatlarını geliştirdiklerinde, Demir Çağı'nı demirin araç-gereç yapımı için temel malzeme olarak kullanıma girdiği dönem şeklinde tanımlamışlardır. Demir teknolojisi aşamalı olarak benimsendiği için, Demir Çağı'nın başlangıcını belirlemek bir bakıma rastlantı-saldır. Geç Tunç Çağı ile Erken Demir Çağı arasında, ne teknolojiye ne de diğer kültürel olgularda bir kesinti yaşanmıştır. M.Ö. 1000'den itibaren Merkezi Doğu Avrupa'nın bölümlerindeki yerleşim yerlerinde ufak tefek demir aletler ortaya çıkmaya başlamış, ancak M.Ö. 800'e kadar daha geniş bir donanım görülmemiştir. Bu tartışmanın amacı açısından, dönemi 3 bölüme ayırmak mümkündür: M.Ö. 800-450 Erken Demir Çağı; M.Ö. 450-200 Orta Demir Çağı; M.Ö. 200'den Roma fetihlerine kadar Geç Demir Çağı.

Burada sınırları çizilen Merkezi Doğu Avrupa; Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Macaristan ve eski Yugoslavya topraklarından oluşmaktadır. Birbirinden farklı birçok manzaraya tanıklık eden bölge, Demir Çağı boyunca çeşitli kültürel geleneklere de ev sahipliği yapmıştır. Büyük Macaristan Ovası dışında, topraklarının çoğu tepelik ve dağlıktır. Bölge bütünüyle Tuna Nehri Vadisi üzerinde yükselmektedir. Elbe, Tisza ve

Sava gibi daha küçük ırmaklar da toplulukların yaşam alanı seçimlerinde ve ticaret sistemlerinde önemli roller oynamıştır. Bu kısa değerlendirmede, Merkezi Doğu Avrupa'nın büyük bölümlerindeki karakteristik örüntüleri, aynı zamanda son derece belirgin olan değişkenliği de kaydederek vurgulamaktadır.

ERKEN DEMİR ÇAĞI (M.Ö. 800-450)

Demir Çağı'nın başlangıcında temel yerleşim, geçim sağlama, el işçiliği ve ticaret sistemleri Geç Tunç Çağı'ndan öncekiler ile benzerlik göstermektedir. Ancak daha M.Ö. 9. Yüzyıldan başlayarak; Büyük Macaristan Ovası, Batı Slovakya ve Hırvatistan'ı da içine alan Merkezi Doğu Avrupa'nın birçok yerindeki mezarlarda ve gömü çökeltilerinde, gem ve koşum takımı süsleri gibi at biniciliğiyle ilgili eşyalar ortaya çıkmıştır. Bunlar aynı zamanda doğudaki bölgeler ile bağlantıları da işaret eder niteliktedir. Konuya dair tartışmalar "Bu eşyalar öncelikle Karadeniz'in kuzeyindeki toplumların göçünü mü, yoksa bu farklı bölgelerdeki insanlar arasında kurulan yeni ilişkileri mi gösteriyor?" sorusu etrafında dönmektedir. Takip eden yüzyıllarda, tunç, demir veya kemikten yapılmış ata binme malzemeleri gömü ritüellerinde büyük rol oynamıştır ve Erken Demir Çağı seçkinleri arasında biniciliğe verilen önemi kanıtlamaktadır. Bohemya'daki Hradenin'de bulunan Bylany Kültürü mezarlarında olduğu gibi, bazı bölgelerdeki zengin mezarlarda ölü gömme pratiklerine 4 tekerlekli arabaların bile dahil olduğu gözlenmiştir.

Avrupa'nın büyük bölümünde, Geç Tunç Çağı süresince düz mezarlarda kremasyon gömüleri yoğunluktayken; Erken Demir Çağı'na gelindiğinde ölüleri höyüklerin altına gömme yaygınlık kazanmıştır. Bazı yerlerde höyükler tek kişilik mezarların üzerinde yükselmiştir; diğerlerinde (Ör: Slovenya'da) ise büyük toplu höyükler kural haline gelmiş, hatta tek höyükte 200 mezarın bulunduğu olmuştur. Bunlar yaşayanlar tarafından kolay görülebilmesi için gayet belli olacak biçimde yapılmıştır. Höyük mezarlardaki değişim, Merkezi Doğu Avrupa halkları arasında toplumsal konumun daimi olarak gözler önüne serildiği yeni bir düzeni işaret etmektedir.

Tepebaşı Merkezleri. Erken Demir Çağı'nda, siyasi güç ve ekonomi faaliyetlerinin büyük merkezleri şöhrete kavuşunca, Tunç Çağı'ndan kalma koşullarda bir değişim meydana gelmiştir. Bu değişim özellikle,

M.Ö. 8. Yüzyılda birçok noktasında büyük ve istihkamlı tepelüstü yerleşmeleri kurulmuş olan Slovenya'da çok belirgindir. Magdalenska gora, Most na Soci, Sticna ve Vace en ayrıntılı incelenenler arasındadır. Bu yerleşmelerin her birinde, toplu höyük mezarlardan oluşan geniş mezarlık alanları bulunmaktadır. En fazla araştırma Sticna'da yapılmıştır. Buradaki müstahkem alan yaklaşık 800x400 metre boyutlarındadır ve araştırmacılar yerleşmenin etrafındaki düz arazide 150 höyük bulmuşlardır. Sticna'da kazılmış bir höyükte bulunan 200 mezar, mezarlığın ve elbette nüfusun ne kadar büyük olduğunu gösterir niteliktedir.

Sticna ve Slovenya'daki diğer yerleşmeler demir üretiminin merkezleridir; buralardaki mezarlar, M.Ö. 8. Yüzyıldan itibaren kayda değer miktarda mızrak ucu, balta, at gemi vb araç-gerecin imal edildiğini göstermektedir. Ayrıca tunç işleme de çok geliştirilmiş bir zanaattır; kişisel süs eşyaları, bezeli vazolar, miğfer ve göğüs zırhı gibi korumalıkların büyük ölçekli imalatı söz konusudur. Cam üretimi de yine önem teşkil eden bir endüstri koludur. Birçok mezarda yüzlerce rengarenk boncuk ortaya çıkmış, cam boncuklar bu bölgeden Avrupa'nın her yerindeki topluluklara ulaşmıştır. Ticaret ilişkileri sayesinde; Baltık Denizi kıyılarında kehribar, Yakın Doğu'dan Etrüsk çömlekleri ve tunç süs eşyaları ile ziyafetler için araç-gereçler getirilmiştir.

Benzer merkezler bölgenin diğer kesimlerinde de ortaya çıkmıştır. M.Ö. 6. Yüzyılda Bohemya'daki Závist'te, bir tepebaşında müstahkem bir yerleşme kurulmuştur. Atölye buluntulan çok sayıda eşyanın imal edildiğini göstermektedir. Buradaki topluluk, Baltık bölgesinden kehribar ve Slovenya'daki merkezlerden cam boncuklar ithal etmiştir. Sit alanının kazı yetkilileri, tepenin üzerinde, kaya üzerine kazılı bir hendek ile kuşatılan ve bir kenarı 28 metre olan dikdörtgen bir çevreleme ile sınırlanmış büyük bir ritüel alanının bulunduğuna inanmaktadır. Batı Slovakya'daki Smolenice-Molpir'de, M.Ö. 7. ve 6. yüzyıllara tarihlenen bir tepesi müstahkem yerleşmesi kazılmıştır. Diğer tepesi sit alanları gibi burası da, hem üretimde merkezi bir rolün hem de civardaki mezarlıklara gömülen yüksek mevki sahibi kişilerin varlığının kanıtlarını sunmuştur. Bu döneme ait diğer tepesi müstahkem yerleşim yerleri arasında, Macaristan'daki Sopron ve Velemszentvid sit alanları bulunmaktadır.

Figür Sanatı. Ilıman Avrupa'nın Erken Demir Çağı toplumları arasında, Merkezi Doğu Avrupa'nın bölgelerinde görülen figür sanatı özel bir gelişmedir. Bu sanat çalışması, özellikle Slovenya ve Macaristan'daki

mezar veya çökeltilerde yer alan heykelcikleri kapsamaktadır. Kapların üzerine oyulmuş figürler, Macaristan'daki Sopron ve Slovakya'daki Nové Košariská'da bulunan mezarlıkların temsilcileridir. Figür sanatının en karışık hali olan ve Slovenya ile doğudaki bölgelerde görülen Situla sanatı, Magdalenska gora, Sticna ve Vace gibi büyük merkezlerin ayırt edici bir özelliğidir. Erken Demir Çağı çalışmalarında, çeşitli günlük aktivitelerdeki insanlara dair sahneleri gösteren eserler özel ilgi görmüştür. Bir tanrının şerefine kollarını kaldırmış insanlar, ata binen ve araba süren kişiler ile müzik enstrümanları (özellikle lir) çalan insanlar kapların üzerine oyulmuş figürler arasında görülen yaygın temalardır. Sopron'daki mezarlarda bulunan kaplar üzerine resmedilmiş önemli sahneler, iplik eğiren ve dokuma yapan insanları gösterenleri içermektedir. Slovenya ve doğudaki bölgelerin Situla sanatında, karışık bir aktivite çeşitliliği temsil edilmektedir. Ziyafet, avcılık, geçit törenleri, atletizm yarışmaları ve belirli bir düzen içinde yürüyen tam teçhizatlı askeri taburlar bunlar arasında sayılabilir.

Bu karışık temsillere dair yorumlamalar iki ana gruba ayrılmaktadır. Bir grup, sahneleri merkezdeki seçkinlerin hayatlarındaki şenliklerin resimleri olarak görmektedir. Ziyafet mizansenlerinde, atletizm yarışlarına dair ilüstrasyonlarda ve yürüyen askerlerin tasvirlerinde (Ör: kaplar, miğferler, baltalar, mızraklar ve kalkanlar) gösterilen nesneler; mezarlarda bulunan nesnelerle örtüşmektedir. Bu durum, temsiller ile topluluklar arasında sahnelerin zanaatkarlar tarafından yaratıldığı ve arkeologlar tarafından bulunduğu net bir bağlantı kurulmasını sağlamaktadır. Sopron'daki kapların üzerinde dokuma işçiliği sahnelerinde sergilenen eğirmen ağırsakları ve tezgahları, orada ve başka yerlerde kadınların mezarlarında bulunan aletlerle uyumludur.

Diğer yorum grubu ise bu sahnelere, doğası gereği gerçek insanları tasvir etmek yerine mitsel değeri olan hikayeler anlatan mitolojik veya dinsel öğeler gözüyle bakmaktadır. Uzmanlar dokuma sahnelerinin zamanın geçişini veya kaderi temsil ettiğini, dokumacıların etrafındaki figürlerin de dini ritüeller açısından yorumlanabileceğini savunmuşlardır. Ziyafetler, geçit törenleri, avcılık, atletik yarışmalar ve yürüyen askerlere dair sahneler; toplumsal dayanışma, bereket, ölüm ve yeniden doğum hakkındaki fikirlerin örneklendirilmesi şeklinde ele alınmıştır.

Ritüel. Merkezi Doğu Avrupa'nın tepelik ve dağlık bölgelerinde, Erken Demir Çağı'na ait ritüel çökeltilerinin olduğu birçok sit alanı keş-

fedilmiştir. Değerli eşyaları tanrılara hediye olarak pınarlar, göletler, nehirler, mağaralar ve falez yüzeylerindeki çatlaklar gibi özel doğal alanlara koyma, bırakma veya atma pratikleri; Üst Paleolitik zamanlardan bugüne dek uygulanmıştır. Değişik bağlamlarda özel yerler ve belirli nesneler tercih edilmektedir. Merkezi Doğu Avrupa'da birçok tepe doruğu, ritüel pratikleri için mekan olarak kullanılmıştır. Mesela Bohemya'da Pisek kasabası yakınlarındaki Burkovak arkeolojik sit alanında, çukurların içinde hayvan ve insan heykelcikleri, tekerlek şeklinde kilden nesneler ve kaplar bulunmuştur. Závist'teki tepe de bir diğer ritüel yeri olabilir.

Mağaralar sıklıkla ritüel pratiği için kullanılmıştır. Özellikle tunç mücevher parçaları mağaralardaki ritüel çökeltileri olarak yaygındır. Bu bağlamda elde edilen diğer nesneler; araçlar, silahlar, kaplar ile insan ve hayvan kalıntılarında oluşmaktadır. Bazı mağaralarda insan kurban edilmesine dair işaretler tanımlanmıştır. Moravia'daki Byci skála'da bulunan mağara, en bilinen arkeolojik sit alanları arasındadır. Burada, Erken Demir Çağı'nın sonlarında, çeşitli tipteki çok sayıda malzeme tortulaşmıştır. Buluntular arasında, hem erkek hem kadınlar tarafından kullanılan türde kişisel süs eşyalarının sayısı oldukça fazladır. Hançerler, baltalar, mızraklar, miğferler, kalkanlar ve oklar vb silahlar iyi örneklenmiştir. Ayrıca demirci aletleri, at koşum takımlarından parçalar ve kırık araba parçaları vardır. Sığır, domuz, kuzu ve at kemiklerinin yanı sıra en az 37 bireyi temsil eden erkek, kadın ve çocukların iskelet kalıntıları bulunmuştur. Ziyafet ile ilişkilendirilen çanak çömlek kapları ve geniş tunç muhafaza kutuları toplanan malzemenin bir bölümüdür. Gün ışığına çıkan buluntular arasında bıçaklar, eğirmen ağırşakları, ekin biçme araçları ve tahıl taneleri vardır. Byci skála'daki asemblaj mağaradan 19. Yüzyılda taşınmıştır; nesnelerin keşfedildikleri zamandaki düzenlerine dair halen bilgi eksikliği yaşanmaktadır. Yine de mağarada bulunan değişik kategorilerde eşyalar, daha sonra keşfedilen ve ritüel çağrışımları yaratan, iyi belgelenmiş sit alanlarındakiler ile örtüşmektedir.

ORTA DEMİR ÇAĞI (M.Ö. 450-200)

M.Ö. 5. Yüzyılın ilk döneminde Rhineland'de geliştirilen ve La Tène olarak bilinen süsleme üslubu, aynı yüzyılın ortasında Merkezi ve Doğu Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Bölgedeki bu yeni tarzın en erken ifade-

leri arasında, üzerlerinde insan, kuş ve memeli hayvan kafası süslemeleri olan fibulalar (çengelli iğne gibi mekanik bir sistemi olan broşlar) vardır. Özellikle Bohemya'da iyi temsillerine rastlanmıştır. M.Ö. 5. Yüzyılın sonundan itibaren, eğrisel bezemeleri ve stilize edilmiş hayvan veya insan figürleriyle La Tène üslubu; silahlar, kaplar ve diğer eşyaların üzerine kazınmış/oyulmuş olarak da görülmüştür. Bu yeni tarza en çok varlıklı mezarlarda seçkinlerle ilişkilendirilen nesneler üzerinde rastlanmıştır. Bohemya gibi bazı bölgelerde; tıpkı Chlum, Hradisté, Pisek ve Prag-Modrany'de kazılan mezarlar gibi alışılmışın dışında zengin mezar grupları vardır. Chlum'da ölü bir erkek taştan yapılmış bir odaya gömülmüş ve bir mezar höyüğü ile üzeri örtülmüştür. Mezar malları, ithal bir Etrüsk tunç testi, 2 Yunan şarap kabı, bir kılıç, bir balta, bir bıçak ve altın, gümüş ve tunçtan kişisel süs eşyalarını içermektedir.

Yeni Ölü Gömme Pratikleri. M.Ö. 5. Yüzyılın sonları ve 4. Yüzyılda, Merkezi Doğu Avrupa'nın birçok yerinde ölü gömme pratikleri höyük mezardan düz mezara bir değişim geçirmiştir. Çoğu mezarlıkta, mezarlar çok iyi donatılmıştır. Erkek mezarlarının neredeyse yarısında kılıç, mızrak ve demir kenarlı ahşap kalkanlar gibi demir silah takımları bulunmuştur. Kadınların mezarları ise karakteristik olarak boyun halkaları, iki bilezik, bazen iki bacak halkası ve fibulalardan oluşan, çoğunlukla eksiksiz tunç ve demir mücevher setleri içermektedir. Seramik ve daha nadiren olsa da tunç vazolar diğer mezar eşyalarına eşlik etmektedir.

Gömme pratikleri bölgeden bölgeye bir şekilde çeşitlilik gösterse de, ana hatlarıyla benzerlikler göze çarpmaktadır. Slovakya'nın batısında Bucany, Macaristan'da Jászberény-Cseröhalom, Slovenya'da Brezice, Sırbistan'da Belgrad'ın yanında Karaburma ve Bohemya'da Jenišuv Újezd; dönemin iyi belgelenmiş mezarlıkları arasındadır. Bohemya'da birkaç mezarlıkta yapılan bir inceleme, bu topluluklardaki ortalama yaşam süresinin erkeklerde 42, kadınlarda ise 38 yıl olduğunu ortaya koymuştur. Müstakil çiftlikler veya çok küçük köylerde yaşayan topluluklar söz konusudur; yerleşme başına düşen kişi sayısı nadiren 50'den fazladır. La Tène üslubunun yayılması ve bu genel ölü gömme pratiklerinin benimsenmesi, genellikle Rhineland'den gelen Kelt göçlerine bağlanmıştır. Ancak grup kimliğinin doğasına ve "Kelt" isminin anlamına dair çağdaş anlayış, bu dağılım mekanizmasını imkansız kılmaktadır. Daha yüksek olasılıkla, yeni biçimsel trend ve ölü gömme pratikleri, Avrupa'nın önemli bir bölümünde yaşayan toplulukların belli sosyal ve

kültürel ihtiyaçlarını karşıladıkları için bu kadar yayılmıştır.

Ölü gömme pratiklerinin tümülüs mezarlardan bedenlerin direkt gömüldüğü düz mezarlara dönüştüğü zaman diliminde, müstahkem tepeli yerleşmelerinin çok büyük bölümü terk edilmiş durumdadır. Buralarda ikamet eden insanlar daha aşağıdaki düz topraklara taşınmışlardır. Kültürel görünümü, dağınık bir yerleşme örüntüsü şekillendirmiştir. Bu durum, Erken Demir Çağı'nda birçok bölgeye egemen olan korunmalı yüksek kale alanlarının temelindeki merkezi sisteme tezat oluşturmaktadır. Bol keseden altın süs eşyaları ve Akdeniz dünyasından getirilen bezeli tunç kaplar artık seçkin bireyler ile beraber gömülmemeye başlamıştır; ancak elbette gömülen varlıklardaki farklar kayda değer olmaya devam etmiştir. Düz-mezarlardan oluşan büyük mezarlıklarda, zengin ve yoksul mezarlar arasındaki varlıksal farklar Erken Demir Çağı'ndakilere göre daha belli belirsiz de olsa son derece aşıkardır. Özel süslemelere sahip kılıç ve kınların da bulunduğu silah takımlarıyla donatılmış kimi erkek mezarlarında, toplumsal statü ön plana çıkmaktadır. Bu tür süslemeler özellikle Karpat Havzası'nda yaygındır; kınların üst kısımlarına oyulmuş karşı karşıya duran ejderha desenleri, burada seçkin savaşçıların özel sembolü sayılmaktadır. 'Macar kılıç üslubu' olarak bilinen kın süslemesi, İngiltere'den Romanya'ya ılıman kadar ılıman Avrupa'nın önemli bir bölümü boyunca görülmektedir.

Yerleşme. Bu dönemin tipik yerleşim yerleri, çiftlikler ve Bohemya'da bulunan Radovesice örneğindeki gibi küçük köylerdir. Tarım ve zanaat faaliyetleri, yerleşik topluluğun ihtiyaçlarını karşılamak üzere gerçekleşmiştir; ticaret amacıyla ihtiyaç fazlası üretim çok düşük seviyededir. Erken Demir Çağı'ndaki gibi büyük merkezler tanımlanmamıştır ancak bazı özel üretim yerleri belirli kaynakların elde edilmesine yoğunlaşmıştır. Bohemya'da yer alan Msec bölgesinde geniş-ölçekli bir demir üretim merkezinin yanı sıra, Lovosice'de değirmen taşı üretiminde kullanılmak üzere somaki mermeri çıkarma tesisi tespit edilmiştir.

Ritüel. Demir Çağı'nın orta evresine ait su altında bulunan değerli eşya çökeltileri, ritüel pratiklerinin en iyi göstergeleridir. Kuzeybatı Bohemya'daki Duchov'da, içinde çok sayıda tunç süs eşyaları bulunan tunçtan yapılmış bir kazan ortaya çıkmıştır. Kazanın içindeki 850 fibula, 650 bilezik ve 100 yüzük ile birlikte, toplamda 2.500 adet nesne bulunduğu tahmin edilmektedir. 1882'de inşaat çalışmaları esnasında keşfedilen arkeolojik sit alanında, nesnelerin çoğu kayıt altına alınmadan

saçılmış haldedir. Yine Bohemya'da bulunan Libenice'de, ritüeller için kullanıldığı düşünülen etrafı çevrili bir blok yapı tespit edilmiştir: Bir hendek uzun ince bir dikdörtgen şeklindeki toprağı çevrelemiştir ve ortasında zemine dikilmiş büyük bir taş ile tekli bir mezar vardır.

GEÇ DEMİR ÇAĞI (M.Ö. 200 – ROMA FETİHLERİ)

Demir Çağı'nın son yüzyıllarında, ılıman Avrupa'nın büyük bölümünde daha öncekilerden çok daha kalabalık ve karışık topluluklar oluşmuştur.

Oppidum. Merkezi Doğu Avrupa'da ve batıda Fransa'ya kadarki topraklarda tarih öncesi Demir Çağı'nın son evresi, *oppidum* (çoğul: *oppi-da*) kavramının gelişmesiyle nitelik kazanmıştır. Bunlar genellikle tepelerin üstünde konuşlanan, bölgede daha önce görülen yerleşmelere kıyasla ciddi oranda kalabalık nüfuslara sahip büyük müstahkem yerleşim yerleridir. Her biri geniş-ölçekli üretim ve ticaretin izlerini taşımaktadır. Araştırmalar, bu kasabaların uzun ve kademeli bir gelişim sürecinden geçtiğini göstermiştir. Bohemya'da Stradonice, Hrazany, Trisov ve Závist; Moravia'da Staré Hradisko; Slovakya'da Bratislava ve Zemplin; Macaristan'da Sopron, Velemszentvid ve Budapeşte-Gellérthegey; Sırbistan'da Zidovar; Merkezi Doğu Avrupa'da kurulan başlıca *oppidum* örnekleri arasındadır.

M.Ö. 2. Yüzyılda *oppidum* yerleşmelerinin meydana gelme sebepleri oldukça tartışmalıdır. Bazı arkeologlar öncelikli olarak savunma ağırlıklı bir açıklamayı tercih etmektedir. Yükselen şiddet ve göçün hüküm sürdüğü bu dönemde; topluluklar bir araya gelerek büyük müstahkem yerleşmeler inşa etmişler, kendilerini saldırganlardan korumak için de buralara taşınmışlardır. Diğerleri ise esas olarak ekonomik bir alt yapıyı savunmaktadır. Bu dönem boyunca ticaret hızla ilerlemektedir. *Oppidum* yerleşmelerinde olduğu kadar diğer yerlerde de, Roma'dan ithal edilen ürünler daha yaygındır ve Avrupa'nın bütün bölgeleriyle alışveriş söz konusudur. M.Ö. 3. Yüzyılın sonlarında para basmanın da başlamasıyla, Stradonice gibi *oppidum*'ların birçoğunda para temelli bir ekonomiye geçilmiştir. Bir diğer açıklama, siyaseti önceliğe almaktadır. İlıman Avrupa'da toplum yapısı gitgide daha karışık bir hal almaktadır. Hem dışarıdan gelen saldırılara karşı savunma hem de karma ekonomileri yönetme ihtiyacı, daha büyük çaplı siyasi birimlerin örgütlenmesi-

Şekil 2. Msecké Zehrovice, Bohemia'dan bir kafa, bir çift dikdörtgen muhafaza.
M. Ö. Birinci yüzyıl Narodni Müzesi, Prag. İzin alınarak yayımlanmıştır..

ne elverişli bir zemin yaratmıştır. M.Ö. son yüzyılda Galya'daki *oppidum* yapıları, Romalılar'ın sadece kavim olarak tanıdıkları grupların siyasi başkentleri olmuştur. Dolayısıyla Avrupa'nın her tarafında kurulan *oppidum*'lar, belki de bir bakıma o süreçte şekillenmeye başlayan siyasi birimlerin merkezleri olarak hizmet vermek üzere vücut bulmuşlardır.

Kazı yapılan *oppidum*'larda geniş çaplı demir işçiliğine çok sık rastlanmaktadır. Çoğu örnekte, yerleşmelerin yanındaki bölgelerde, demir cevherleri yüzeyde veya yüzeye yakın bir seviyede kullanıma hazır haldedir. Çok geniş bir yelpazede; ergitme sonrası dışık, fırın ve alet kalınları ile dövme demiri aletler, silahlar, yapı elemanları ve süs eşyalarına dönüştürme işleminden kalan birikintiler mevcuttur. Bu dönemde, demir ustaları daha erken dönemlere göre çok daha fazla demir üretmişlerdir ve araçlara birçok görevi yerine getirmek için daha işlevsel şekiller vermişlerdir. Verimli ve ağır killi topraklar da dahil olmak üzere tarlaların sürülmesini demir sabanlar üstlenmiş, çok daha kolay ve zaman kazandıran bir düzen sağlanmıştır. Tırpanlar, otların biçilmesini daha önceki aletlere oranla büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Bu zamanda çiviler ilk kez büyük miktarlarda görülmeye başlanmış; ev, araba, tekne ve diğer ahşap yapıların üretimini ileri bir noktaya taşımıştır.

Genellikle ticari ve siyasi yönden merkezileşmiş olan bu kalabalık toplulukların görüngüsü, ılıman Avrupa'nın büyük bölümündeki eko-

nomik ve siyasi değişimin benzer süreçlerini akla getirirken; *oppidum*'lar tek başlarına karakteristik bir çeşitlilik göstermiştir. Stradonice, Geç Demir Çağı Avrupa'sındaki en yoğun nüfuslu ve ticari anlamda en aktif merkezlerden biridir. Ne yazık ki, arkeolojik sit alanı 19. Yüzyıl içerisinde geniş ölçüde bilimsel yönetime aykırı şartlar altında kazılmıştır. Yerleşmeye ve önemli buluntuların olduğu bölgelere dair işe yarar harita veya planlar ise mevcut değildir. Yine de burada gün ışığına çıkarılan nesne yığınları, nüfusun istigal ettiği çok çeşitli üretim ve ticaret faaliyetlerinin göstergesi olmuştur. Demir işçiliğine dair faydalı bulgulara ulaşılmıştır ve çok sayıda çekiç, bıçak, balta vb araçlar bulunmuştur. Kilitler ve anahtarlar, bu büyük merkezlerdeki kişisel güvenlik ihtiyacında önemli bir değişimi işaret etmektedir.

Çanak-çömlek zanaatkarları, hızla dönen çömlekçi çarklarında, geniş ve kaba-dokulu depolama tanklarından ince-cidarlı ve boya bezemeli kaplara kadar uzanan çok geniş bir yelpazede seramik eşyalar üretmiştir. 1.300 kadar numunesi Stradonice'den çıkarılmış olan fibulalar, en çok tunç ve demirden yapılmış; ancak bazen gümüş ve altından olanlara da rastlanmıştır. Belli başlı cam boncuk ve bileziklerin ithal edilmiş olduğu düşünülürken, diğerleri yerinde üretilmiştir. Bazı oppidum'lardaki topluluklar, M.Ö. 2. Yüzyılın ortalarında madeni para basmaya başlamış; Stradonice'de tunç, gümüş ve altın paralara rastlanmıştır. Ticarete Roma dünyasıyla kurulan yakın ilişkiler, bir zamanlar muhtemelen şarapla dolu olan ithal seramik amforalar, tunç kaplar ve yazılı tabletler ile belirginleşmektedir. Bunlar aynı zamanda Akdeniz Havzası'nda tüccarlar ve *oppidum*'lar arasındaki alışveriş yoluyla tanışılan yeni bir teknolojiye örnek teşkil etmektedir.

Závist'te bulunan Geç Demir Çağı yerleşmesinde, istihkam duvarları 170 hektarlık bir alanı çevrelemekte, böylece burayı Bohemya'nın en büyük oppidum'u haline getirmektedir. Kazı çalışmalarında ise Stradonice'den daha az doluluğa sahip olduğu tespit edilmiş ve arkeolojik malzeme anlamında daha az verim alınmıştır. Moravia'daki Staré Hradisko'da yapılan kazılarda, Stradonice'dekine benzer bulgulara ulaşılmıştır ancak görünen o ki burası da daha az nüfusludur. Arkeologlar tarafından hazırlanan ayrıntılı planlar; yerleşmenin merkezileşmiş bir düzenle tasarlanmaktan öte, küçük tarım yerleşimlerine benzeyen tekli ünitelere bölündüğünü göstermektedir. Slovakya'daki Zemplin'de, savunma sisteminin çevrelediği bölge, batıya doğru konuşlanan alanların

çoğundan küçüktür ve tahkimatın dışarısında önemli bir yerleşim yeri bulunmaktadır. Sırbistan'daki Zidovar'da, kazı çalışmaları, müstahkem bir tepetüstü yerleşmesini ortaya çıkarmıştır. Burada dolgulu kilden zeminler ve kimi zaman taş temeller üzerinde inşa edilmiş sağlam yapıları evler bulunmaktadır. Dolayısıyla bu karışık Geç Demir Çağı yerleşmeleri arasında, büyüklük ve karakteristik özellikler bakımından kayda değer bir çeşitlilik göze çarpmaktadır.

Geçmişte, oppidum'lar araştırmaların büyük çapta ilgisini çekmiştir. Daha sonraki arkeologlar, Kıta'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Merkezi Doğu Avrupa genelinde de var olan tipik küçük çiftçi toplulukları keşfetmişlerdir. Moravia'daki Strachotin ve Boritov yerleşmelerinde yapılan önemli araştırmalar; küçük toplulukların bile çeşitli kaplar ve demir aletler imal ettiklerini, oppidum'lardaki büyük ekonomik ve siyasi merkezler ile yakın bağlantılar kurduklarını göstermektedir.

Ritüel. M.Ö. 2. ve 1. yüzyıllarda oppidum'ların kurulduğu zaman diliminde, genelde Almanca'daki terimsel karşılığıyla *Viereckschanzen* olarak bilinen dikdörtgen çevrelemeler, aynı bölgelerde bütünüyle yaygın hale gelmiştir. Tipik olarak dışarıdan bir hendek ve içeriden bir duvar ile sınırları çizilmiştir; boyutlar çeşitlilik gösterse de, çevrelenmiş alan kabataslak 90x90 metre ölçülerindedir. Bu sit alanlarının amaçları konusunda arkeologlar tartışma halindedir. Çevrelenmiş çiftlik alanları, hayvan kafesleri, küçük hisarlar ve ritüel yerleri hakkında çeşitli yorumlamalar söz konusudur. Belli alanlardaki derin çukurlarda açığa çıkarılan çökelti ve diğerlerindeki hendekler ritüel teorisine dayanak oluşturmaktadır. Bu çevrelemelerin birçoğu üzerinde Merkezi Avrupa'nın farklı bir bölümünde derinleştirilen araştırmalar ise, daha karmaşık bir tablo ortaya koymaktadır. Çok sayıda sit alanı ritüel etkinliklerini kuvvetle destekleyen kanıtlar sunarken; diğerleri tipik yerleşim alanlarında bulunan malzemelere fazlasıyla benzeyen kırık kap parçaları, hayvan kemikleri ve üretim süreçlerinden kalan hurdalar gibi birikintileri içermektedir. Arkeologlar yerleşim ve ritüel mekanlarının ayrı ayrı incelenmesine gerek olmadığını anlamaya başlamaktadır. Belki de özellikle Geç Demir Çağı'nda, insanlar ritüel etkinliklerini genelde yerleşmelerinin içerisinde gerçekleştirmişlerdir.

Bohemya'daki Msecké Zehrovice'de, bu tür çevrelemelerden bir çift alan kazılmıştır. İçerindeki ahşap yapılar dönemin tipik evlerinden ayrılmaktadır ve bu durum ritüel amacıyla kullanıldıkları şeklinde yo-

rumlanmıştır. Bunlardan birinde; gerçeğe yakın boyutlarda biçimlendirilmiş, bir boyun halkası taşıyan, klasik La Tène üslubunda kıvrılmış kaşları ve bıyığıyla taştan oyma bir insan kafası bulunmuştur (Resim 2). “Kelt sanatı”na özgü bu arketipik örnek, Msecké Zehrovice kompleksi için yapılan ritüel amaçlı kullanıldığına dair yorumlamayı, yeteri kadar olmasa da kısmen desteklemektedir.

Tarih öncesi Demir Çağı’nın bu son evresinde, topraktaki çukurlara demir aletler bırakılması Avrupa’nın çoğu yerinde yaygın pratik haline gelmiştir. Bu istiflemenin, altın ve gümüş paralar ve hatta tunç gibi değerli madenler için hırsızlıktan korumaya yönelik olduğuna dair bir argüman geliştirilebilse de, demir söz konusu olunca inandırıcılığını yitirmektedir. Demir Çağı’nın son evresine kadar, demir çok fazla üretilmesine paralel biçimde düşük bir değere sahip olmuştur. Dahası altın, gümüş ve tunçtan farklı olarak demir nesneler ılıman Avrupa’nın nemli topraklarında çabucak paslanmaya mahkumdur. Demir istifleri doğası gereği daha çok ritüel amaçlıdır.

Bohemya’daki Kolin kasabasında bulunan gizli bir bölmede; ocaklarda kullanılan kap gibi araç-gereçlerden oluşan 68 adet nesne, kazanları ateş üzerine asmak için bir askı zinciri ve bir ocak küreği ortaya çıkmıştır. Demir işçiliği ve marangozluğa ait olan diğer araçların yanı sıra; saban demirleri, çapalar, bir tırpan ve bir orak olmak üzere tarımsal aletler de mevcuttur. Ayrıca anahtarlar, silah parçaları ve bir araba ile at koşum takımlarına ait bağlantı parçaları da bulunmuştur. Bu asemblajın içeriklerini diğer sit alanlarından toplanan istifler ile kıyaslamak; nesneler belli temaları temsil etmektedir: Ocak ve ev, beslenme ve dönüşüm (cevheri demire dönüştüren demircilik aletleri). Fazla uzağa gitmeden, yine Star Kolin’de -bu dönemde ılıman Avrupa’daki diğer birçok madeni para zulası ile benzerlik gösteren- 300’den fazla altın para çökeltisi bulunmuştur.

Yazıt. Slovenya’daki Zenjak bölgesinde, bir tanesinin siperinde yazılar oyulmuş olan 24 tunç miğfer çökeltisi bulunmuştur. Sit alanının Almanca isminin ardından Negau miğferi olarak tanınan bu miğfer tipi Slovenya’da yaygındır. Yazı karakterleri, dilbilimsel analizler sonucunda o zamanlar Kuzey İtalya’da kullanılmakta olan bir alfabenin parçası olarak tanımlanmıştır. Bu, bir Cermen diline ait olduğu bilinen en eski yazıttır ve ne anlama geldiği oldukça tartışmalıdır. Kimileri tanrının desteği için bir yakarış olduğuna inanırken, diğerleri miğferin mülkiye-

tini belirttiğini düşünmektedir. Bir Cermen dilinde bilinen en eski yazıtın, bu dönemdeki Romalılar'ın Cermenler'i tanımladıkları bölgeden uzakta bulunması gerektiği gerçeği, bu nesnenin taşıdığı anlamı tercüme etmedeki karışıklığa eklenmektedir.

Ayr. bkz. Cermenler (3. Cilt, 6. Bölüm); Oppidum (3. Cilt, 6. Bölüm); Ritüel Alanları: Viereckschanzen (3. Cilt, 6. Bölüm); La Tène Sanatı (3. Cilt, 6. Bölüm)

KAYNAKÇA

Bouzek, Jan. *Greece, Anatolia, and Europe: Cultural Interrelations during the Early Iron Age. Studies in Mediterranean Archaeology 122*. Jonsered, Sweden: Paul Astroms Förlag, 1997.

Collis, John. *Oppida: Earliest Towns North of the Alps*. Sheffield, U.K.: Department of Prehistory and Archaeology, University of Sheffield, 1984.

Gustin, Mitja. "Die Kelten in Jugoslawien: Übersicht über das archäologische Fundgut." *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 31 (1983): 305–363.

Kristiansen, Kristian. *Europe before History*. New York: Cambridge University Press, 1998.

Kriz, Borut. *The Celts in Novo Mesto/Kelti v Novem mesto*. Novo mesto, Slovenia: Dolenjski muzej, 2001.

Kruta, Venceslas. *Les Celtes: Histoire et dictionnaire, des origines à la romanisation et au christianisme*. Paris: Éditions Robert Laffont, 2000.

Moscato, Sabatino, ed. *The Celts*. New York: Rizzoli, 1991.

Palavestra, Aleksandar. "Prehistoric Trade and a Cultural Model for Princely Tombs in the Central Balkans." In *Europe in the First Millennium B.C.* Edited by K. Kristiansen and J. Jensen, pp. 45–56. Sheffield, U.K.: J. R. Collis Publications, 1994.

Parzinger, Hermann, Jindra Nekvasil, and Fritz Eckart Barth. *Die Byci skála-Höhle: Ein hallstattzeitlicher Höhlenopferplatz in Mähren*. Mainz, Germany: Verlag Philipp von Zabern, 1995.

Venclová, Natalie. *Mšecké Žehrovice in Bohemia: Archaeological Background to a Celtic Hero, 3rd–2nd Century B.C.* Sceaux, France: Kronos, 1998.

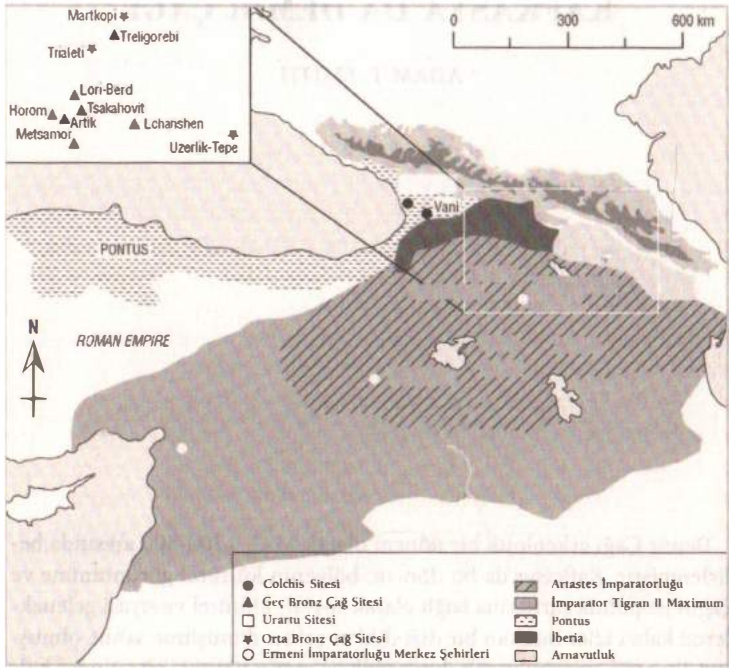
Wells, Peter S. "The Iron Age." In *European Prehistory: A Survey*. Edited by S. Milisauskas, pp. 335–383. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2002.

KAFKASYA'DA DEMİR ÇAĞI

ADAM T. SMITH

Demir Çağı arkeolojik bir dönem olarak M.Ö. 1200-300 arasında belirlenmiştir. Kafkasya'da bu dönem; bölgenin kültürel görünümüne ve çağın jeopolitik şartlarına bağlı olarak sosyal, kültürel ve siyasi geleneklerde kalıcı izler bırakan bir dizi dikkat çekici dönüşüme sahne olmuştur. Bu çağ boyunca küçük, hiyerarşik ve merkezileşmiş yönetimler bölgenin toplumsal düzeninin baskın karakteristikleri olarak ön plana çıkmıştır. Bazı alanlarda, özellikle Güney Kafkasya'da, bu arkaik sosyopolitik oluşumlar sonradan birleşerek büyük imparatorluklar haline gelmiştir. Diğer bölgelerde ise yerel kontrol mekanizmasının gelenekleri değişmeden devam ederken, hem Yunan kolonizliği hem de Ahameniş emperyalizminin yön verdiği genişleyen bir ekümen ile ilişkiler de sürmüş; buralara yeni toplumsal güçler ve kültürel etkiler getirmiştir.

Bu genel bakış, bölgenin başlıca sosyopolitik dönüşümlerine bir yönelme sağlamaktadır; zira Demir Çağı'nın başlangıcı, Tunç Çağı'nda var olan gelenekleri yakından takip etmiştir. Bu değerlendirme M.Ö. 2. bin yılın ilk dönemlerinde başlamakta; Demir Çağı sonrası Kafkasya'nın kısa bir tarihsel irdelemesi ile sona ermektedir. Bu da Büyük İskender'in fetihlerinden, Roma'nın Pontus Krallığı (M.Ö. 66) ve II. Tikran hükümdarlığındaki Ermeni İmparatorluğu'nu (M.Ö. 65) mağlup etmesine kadarki süreci kapsamaktadır.

Tunç Çağı ve Demir Çağı Kafkasya'da seçilmiş bölgeler ve belli başlı politik sınırlar.
Adam Smith çizimi.

COĞRAFİ UYUM

Kafkas sıra dağları; Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar, Avrasya bozkırlarını Güneybatı Asya'dan ayıran kıstağın kuzey ucu boyunca 1.100 kilometreden fazla bir alanda uzanmaktadır. Kafkasya, Arabistan ve Avrasya plakalarının tektonik hareketiyle şekillenmeye devam etmektedir. Bu hareket, altında yatan ana kayayı bükerek yüksek volkanik tepeler kuran ve Kafkas Dağları'nı meydana getiren bir çarpışmadır.

Zirve noktalarını yükselten (Elbruz Dağı, Ağrı Dağı ve Alagöz Dağı örneklerinde olduğu gibi) volkanik hareketlilik; geride bazalt, tuf ve obsidiyen çökeltileri bırakarak bölgeyi bir lav deniziyle kaplamıştır. Burada astropikal Kolhis çöküntü çukurundan güneyde sulak yüksek dağ-

lara, doğuda kurak bozkırlara kadar uzanan arazileriyle Kafkasya; ekolojik çeşitlilik gösteren bir bölgedir. İklim de buna paralel olarak değişkendir, yıllık ortalama yağış bugünkü Gürcü şehri Batum'un yanındaki Karadeniz kıyısına düşen yaklaşık 2500 milimetre ile Doğu Azerbaycan'ın Abşeron Yarımadası'na düşen 200 milimetreden az bir miktar arasında değişmektedir. Kafkasya'nın neredeyse her yerinde, en ağır yağış dönemi Mart ayından Mayıs ayının ortasına kadarki zamanda görülmektedir. Ancak yazlar kurak geçerken, yüksek alanlara kış boyunca ağır kar yağışı düşebilmektedir.

Kafkasya topraklarındaki birbirinden farklı coğrafi bölgeleri, yükseklik ile Kura ve Aras Nehri çekilmelerine göre belirlenmektedir. Güney Kafkasya, Orta Aras Nehri ve drenajlarındaki engebeli dağlık araziler ve yüksek platolardan oluşan bir bölgedir. Ortalama yükseklik deniz seviyesi üzerinde 1200 ile 1800 metre arasındadır, verimli Ağrı Ovası'na sadece 1000 metre alçalmaktadır. Kuzey Kafkasya'nın dağlık arazileri Yukarı ile Orta Kura Nehri ve drenajlarıyla sınırlanmaktadır. Bu bölge, Büyük Kafkas Dağları'nın kuzey yamaçlarını kuşatan Kuzey Kafkas bölgesiyle karıştırılmamalıdır. Batıya doğru akan Rioni ve Inguri nehirlerinin boşalttığı Kolhis çöküntüsüne Batı Kafkasya, Aşağı Aras ve Kura nehirlerinin Hazar Denizi'ne akarken kesiştiği Azerbaycan bozkırlarına ise Doğu Kafkasya denmektedir. Her iki bölge de engin bir açık arazi ile karakterize olan, deniz seviyesine yakın alanlardır.

ORTA TUNÇ ÇAĞI'NDAN ERKEN DEMİR ÇAĞI'NA

Tunç Çağı'nın Erken döneminin sonu ile Orta döneminin başlangıcına, Kafkasya'nın boydan boya birçok yerinde, (en çok kendine özgü siyah parlak seramik kompleksleriyle tanımlanan) Kura-Aras arkeolojik horizonunun ortadan kaybolması damgasını vurmuştur. Yerleşik köy topluluklarının bulundukları yerleri geniş ölçekte terk etmesi de aynı dönemde gerçekleşmiştir. M.Ö. 3. binyılın geç evrelerinde Güney Gürcistan'daki Bedeni Kültürü'ne ait alanlardan çıkarılan tabakalar haricinde, Erken ve Orta Tunç Çağı ikametlerinin devamlılığına dair çok az kanıt bulunmaktadır. Kafkasya'da Orta Tunç Çağı'na ait belgelenmiş yerleşmeler de nispeten az sayıdadır. Dolayısıyla, Orta Tunç Çağı'na dair arkeolojik kayıtların büyük bir çoğunluğu, mezarlık alanlarından toplanmıştır. Şengavit, Trialeti (Trialeti kompleksi içerisinde mezarla-

Şekil 1. Karashamb'dan bir Orta Tunç Çağı kadehi.

Arkeoloji ve Etnografi Anstitüsü, Yerevan, Ermenistan. İzin alınarak yayımlanmıştır.

rıyla ayırt edilen eski bir topluluk) ile Martkopi mezarları ve kurganları, M.Ö. 3. binyılın 3. çeyreğinde köklü sosyal, kültürel ve siyasal dönüşümlerin yolda olduklarını göstermektedir.

Tunç Çağı'nın erken ve orta geçiş evreleri boyunca Kafkasya'daki yerleşme düzenlerinde yaşanan bu değişim, giderek artmakta olan kırsal geçimlik üretime dayalı göçebe toplumların gelmesine kanıt olarak yorumlanmıştır. Orta Tunç Çağı'nın 1. ve 2. evrelerine ait mezarlarda ortaya çıkan sayısız öküz ve at kurban edilmesi, kırsal üretimin artan öneminin ve bu toplumlar içerisinde biniciliğin sağladığı hareket kolaylığının göstergesidir. Değişen geçim ekonomisine, savaşçı seçkinler ile cemiyetin geri kalanı arasında gelişen köklü eşitsizlik üzerine kurulu temel toplumsal dönüşümler de eşlik etmiştir. Orta Tunç Çağı kurganlarının zengin içerikli kayıtları, toplumsal ilişkiler bakımından Kura-Aras evresine ait mezarlarda gözlenen durumdan ayrıışan köklü bir hareketi işaret etmektedir. Orta Tunç Çağı'nın 2. döneminde, bu eşitsizliğin çok daha gözle görülür ibarelerine rastlanmıştır. Bu dönemde; Kafkasya'daki dağlık arazilerin büyük bölümü, emsalsiz bir zenginliğin en belirgin biçimde gözlemlendiği büyük mezar kompleksleri ile imlenen

Trialeti-Vanadzor horizonu tarafından kuşatılmıştır. Trialeti, Vanadzor, Karaşamb ve Lori Berd mezarlarından ortaya çıkan anıtsal yapı tarzı ve zengin defin malları Kafkasya'da toplumsal düzende yaşanan köklü değişikliklere kanıt niteliğinde olup; bölgede boy gösteren sosyopolitik eşitsizliğin ilk göstergeleridir. Karaşamb (Resim 1) ve Korukh Tash'ta bulunan metal kaplar üzerine resmedilmiş, seçkinlere özgü ayrıcalıkların simgesel tasvirleri de bunun örnekleridir.

Orta Tunç Çağı'nın 3. dönemi süresince, Kafkasya çok çeşitli ve farklı maddi kültür horizonlarına bölünmüş gibi görünmektedir. Daha erken zamana ait Trialeti-Vanadzor sit alanları Orta Tunç Çağı'nın 2. evresi için nispeten homojen bir horizon tarzı ortaya koyuyorsa da, onu izleyen dönemdeki mezar yapıları ile siyah boyalı-bezemeli çanak çömlek biçimleri ve üsluplarındaki dönüşümler, bölgenin üst üste gelen en az 3 çağdaş seramik horizonuna ayrıldığını göstermektedir: Karmir-Berd, Sevan-Uzerlik ve Karmir Vank. Karmir-Berd buluntuları, Merkezi Güney ve Kuzey Kafkasya'nın yüksek arazilerinde oldukça yaygın görülmektedir. Sevan-Uzerlik horizonu; Azerbaycan'ın batı bozkırları, Dağlık Karabağ toprakları ile Ermenistan'ın Sevan ve Syunik bölgelerinde hakim konumdadır. Karmir-Vank horizonu ise en çok Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesi ile Kuzeybatı İran'daki Haftavan Tepe sit alanından bilinmektedir. Bu genel bölgesel ayrımlar, sabit coğrafi mozaikler olarak ele alınmamalıdır. Sevan Havzası sit alanlarında Karmir-Vank ve Karmir-Berd boyalı kaplarına da ulaşılmış; Ağrı Ovası sit alanlarında hem Karmir-Berd hem de Sevan-Uzerlik buluntularına rastlanmıştır; Sevan sit alanları, hem Karmir-Berd hem de Sevan-Uzerlik seramiklerinden örnekler barındırmıştır. Gürcistan'da Trialeti-Vanadzor horizonu; Treli, Tsavgli, Natakhtari ve Pevrebi gibi alanlarda, Orta Tunç Çağı'nın 3. evresini de kapsayan bir zaman boyunca ayakta kalmıştır. Ancak nokta-bezemeli siyah kaplar ile temsil edilen Sevan-Uzerlik komplekslerinin etkisini tespit etmek de mümkündür.

Bir önceki evrede definlerden çıkarılan eşya listelerindeki zenginlik, bu evrede azalmaya başlamış; Karmir-Berd veya Karmir-Berd/Sevan-Uzerlik çanak çömlekleri ile temsil edilen komplekslerde, görece daha az tunç eser kaydedilmiştir. Dahası Orta Tunç Çağı'nın bitimini gösteren komplekslerde; ayırt edici boyalı kaplar gitgide nadir rastlanır olmuş, yerlerini Geç Tunç Çağı'nın Lchashen-Metsamor horizonu altında baskın gelen oymalı gri ve siyah seramik eşyalarına bırakmışlardır.

Güney Kafkasya'daki sosyopolitik karışıklığa dair en açık kanıtlar, Geç Tunç Çağı'nda görülmektedir. Bu dönemde, tepelerin üzerinde ve kaya çıkıntılarında, taş tuğlalardan çeşitli ölçülerde inşa edilmiş hisar biçimindeki çok sayıda kalıcı yerleşmenin ortaya çıkışı göze çarpmaktadır. Bu müstahkem yerleşmeler genellikle, Gürcistan'da bugünkü Tiflis şehri civarındaki Treligorebi örneği gibi geniş mezarlık alanları ile özdeşleşmiştir.

Orta ve Geç Tunç Çağı arasındaki geçiş dönemi; metalürjik üretime yeni yaklaşımların yanı sıra, yeni seramik biçimlerinin ve dekoratif üslupların kademeli olarak hayata katılması ile de imlenmektedir. Bunlar arasında en dikkat çeken yenilik; boyalı kapların ve noktalı tasarımların gözden kaybolup, siyah, gri ve açıkli oymalı seramik takımlarının ortaya çıkmasıdır.

Kafkasya'da Geç Tunç ve Erken Demir Çağlarına ait sit alanlarının incelenmeye başlaması, 19. Yüzyıl sonları ve 20. Yüzyıl başlarına tekabül etmektedir. Bu dönemde arkeologlar ve mimari tarihçiler, bölgenin yerleşim geçmişini belgelemek adına bir dizi sistematik olmayan araştırmaya girişmişlerdir. Ağrı Ovası'ndaki Metsamor ve Alagöz Dağı'nın kuzey yamacındaki Tsakahovit de dahil olmak üzere, Geç Tunç ve Erken Demir Çağı yerleşmelerinden sadece bir kısmının tarihlenebilmesi için, bölge oldukça yoğun arkeolojik araştırmalara ev sahipliği yapmıştır. Savunmasız yerleşmelerin varlığına dair kanıtlar, derin sistematik arkeoloji incelemelerine sahne olan Tsakahovit Ovası gibi bölgelerde dahi cılız kalmıştır. Arkeolojik araştırmalar daha çok M.Ö. 1. Binyılın 2. yarısından ilk dönemlerine kadarki sürece ait mezarlıklar üzerinde yoğunlaşmıştır. Sevan Gölü'nün kuzeybatı kıyısındaki Lchashen, Ermenistan'ın kuzeyinde Lori-Pambakh bölgesindeki Lori-Berd ile Alagöz Dağı'nın aşağı batı yamacındaki Artik ve Horom'da bulunan büyük mezarlık kompleksleri; çağın maddi kültür varlıklarına en geniş kapsamlı yönelimi sağlarken, dönemlere ayırma için gereken temel esasları da belirlemiştir.

Geç Tunç Çağı'nın başlangıcında, 2. Binyılın ilk yarısına ait kurganlarda gözlenen toplumsal eşitsizlikler, sıkı sıkıya entegre edilen bir sosyopolitik mekanizma ile şekillenmiş görünmektedir. Bu; ekonomik, toplumsal ve kutsal kaynaklar üzerindeki kritik kontrol noktalarının, güçlü yeni merkezlerin taş tuğlalardan örülen devasa duvarlarının ardında toplandığı bir sistemdir. Bu siyasi merkezler, otoriteyi iç kesim-

lere başarıyla yansıtmıştır. Geç Tunç Çağı'nın hisar kompleksleri bölgedeki tarımsal verimlilik üzerinde önemli bir merkezi denetim ortaya koymuş, geniş-ölçekli sulama tesisleri ilk kez bu yapılanmalar ile bağlantılı olarak görülmüştür. Bununla birlikte, büyük mezarlık alanları, Geç Tunç Çağı yönetim politikalarının doğuşu ile aynı zamana denk gelmektedir.

Tsakahovit bölgesinde, 1998-2000 arasında yürütülen bir arkeolojik araştırma; Geç Tunç Çağı mezarlıklarının dağılımını çok yüksek bir yoğunlukta (kilometrekare başına 4.6) kaydetmiştir. Bu alanlar, hemen yanlarındaki bir dizi hisarı kuşatan dağlık yüksek arazilerdedir. Bölgede korunmasız yerleşmelerin bulunmadığı göz önüne alındığında; seçkin olmayan toplulukların, Orta Tunç Çağı'nda baş gösteren son derece gezici yaşam tarzlarını benimsedikleri, seçkinlerin ise müstahkem komplekslerde yerleşik olduğu düşünülebilir. Geç Tunç Çağı'nda mezarlar ve mezarlık alanlarında gözlenen bu patlamanın, gelişen sosyopolitik otoritelerin çabalarının bir parçası olması da mümkündür. Uruklarındaki kişilerin bağlılıklarını (soydan gelen ve soyu devam ettiren aileler ve gruplar arasındaki bağlar yoluyla) belirli bir yere yükseltmek ve böylece madencilğe dayalı ekonomi-politiğin talepleri için daha istikrarlı bir kurum haline getirmek istemişlerdir.

Geç Tunç Çağı'nda gelişen birçok maddi kültür biçim ve tarzı, Erken Demir Çağı boyunca da devam etmiştir. Erken Demir Çağı'nın seviyelerinden toplanan çanak çömlek örnekleri, Geç Tunç III evresine ait eşyalardan tipolojik anlamda farklı olsa da; bu dönemin biçimsel ve dekoratif geleneklerinin bir devamı oldukları son derece açıktır. Hisarların mimarisinde de aynı durum geçerlidir; birtakım morfolojik özelliklerde farklılık olsa da, Geç Tunç Çağı'nın yapı gelenekleri içerisinde kalınmıştır. Nitekim Erken Demir Çağı arkeolojik olarak demir araç-gereçlerin ortaya çıkması ve yayılması ile imlenmektedir; ancak bir önceki çağ ile sosyokültürel devamlılığa sahiptir. Ölü gömme usulleri bağlamında elde edilen buluntular incelendiğinde, Erken Demir Çağı iki farklı evreye ayrılabilir: Bunlardan ilki geçiş evresi olan ve geleneksel olarak M.Ö. 12. Yüzyılın sonları ile 11. Yüzyıla tarihlenen Erken Demir I; ikincisi ise M.Ö. 10. ile 9. yüzyıllara tekabül eden Erken Demir II evresidir.

ORTA DEMİR ÇAĞI: URARTU

M.Ö. 8. Yüzyıl başlarında Urartular'ın emperyal nitelikli genişlemesi, Güney Kafkasya'da Geç Tunç ve Erken Demir Çağları boyunca filizlenen yerel yönetimleri sona erdirmiş; Metsamor da dahil olmak üzere, birtakım sit alanlarındaki yıkım seviyelerinde kendini gösteren etkili bir dönem kapanışı yaşanmıştır. Biainili, Asurlular tarafından konan ve buradan hareketle bugün halen anılan ismiyle Urartu Devleti'nin, M.Ö. 2. Milenyumun sonları ve 1. Milenyumun başlarında Doğu Anadolu'da bir grup yerel yönetimden ortaya çıktığı düşünülmektedir. M.Ö. 9. Yüzyılın ortası ile 8. Yüzyılın geç dönemleri arasında Urartu kralları emperyal bir yayılma programı benimsemişler, Fırat Nehri'nin başından Urmiye Gölü'nün güney kıyısına kadarki topraklarda rakiplerini fethederek ilerlemişlerdir. Aras Nehri'nin kuzeyinde, M.Ö. 9. Yüzyıl sonlarında Kral İşpuini'nin egemenliğinden beri gözlenen bir Urartu mevcudiyeti söz konusu olsa da, Urartular'ın Güney Kafkasya'yı işgali M.Ö. 8. Yüzyılın 2. Onyılına kadar başlamamıştır. Bu da Kral 1. Arğişti'nin askeri fetihlerini, Ağrı Ovası'nda geniş kapsamlı bir müstahkem mevki inşa etme programı üzerinden şekillendirdiği dönemdir.

Bölgede doğrudan Urartu egemenliği Güney Kafkasya'ya odaklanmış olmasına rağmen; imparatorluğun ilerleyişi, bir bütün olarak Kafkasya üzerinde derin müdahaleler şeklinde olmuştur. Urartu krallarının askeri operasyonları, yönetme hırslarından çok daha geniş kapsamlıdır; yendikleri ülkelerden aldıkları birtakım eşyalar, çiftlik hayvanları ve esirler ile karşılanan vergi talepleri, bölgedeki yerel ekonomiler için çok fazla anlam taşıyor olmalıdır. Bunun dışında, Urartular'ın yükselişi bölgenin ticaret modelini de ciddi biçimde değiştirmiştir. Zira imparatorluk, Kafkasya ile Kuzey Mezopotamya arasındaki kuzey-güney piyasasını ve merkez Anadolu ile Pers İmparatorluğu'nun kuzeyi arasındaki doğu-batı alışverişini düzenlemek için stratejik bir konuma sahiptir.

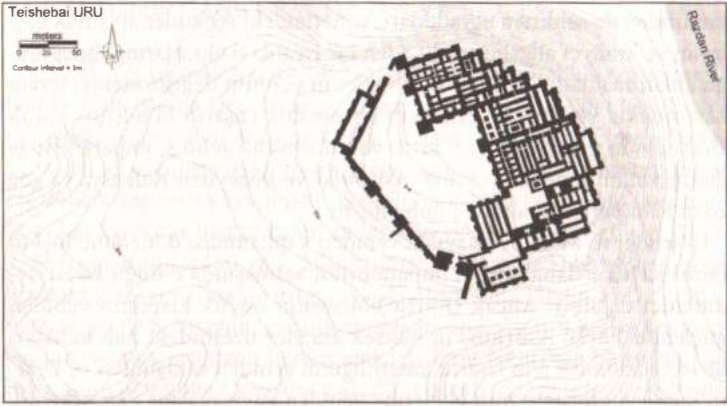
Urartular'ın imparatorluk çağı M.Ö. 8. Yüzyılın sonlarında uğradıkları bir dizi askeri yenilgi ile sona yaklaşmıştır. Güney Urmiye Havzası'na düzenledikleri askeri ve diplomatik saldırılar, bölge üzerinde bir Asur ağırlığı hissettirme konusunda kışkırtıcı olmuş; Asur Kralı 2. Sargon bu doğrultuda düzenlediği hareket ile Kral 1. Rusa komutasındaki Urartu ordusunu mağlup ederek zirveye ulaşmıştır. Asur istihbarat raporlarında; Urartular'ın bu dönemde Kafkasya'dan geçmekte olan Kimmerler

tarafından da saldırıya uğradıkları, yönetimdeki seçkinler arasında başlayan ve kraliyet ailesini tehdit eden bir isyanla istikrarlarının bozulduğu anlatılmaktadır. 1. Rusa Kimmerler'in yönünü değiştirmekte, isyanı bastırmakta ve böylece hanedanı korumakta başarılı olmuştur; ancak Urartular'ın genişleme çağı artık yolun sonuna gelmiş, imparatorluğa dair planları güneyde yer alan Asurlular ve kuzeyden Kafkasya'ya göç eden Kimmerler tarafından önlenmiştir.

Urartular'ın M.Ö. 7. Yüzyılda yeniden yapılanması dönemine ilişkin tarihi kayıtlar daha önceki imparatorluk aşamasında olduğu kadar aydınlatıcı değildir. Ancak Urartu bölgesinin büyük kısmının yeniden güçlendirilmesi, Asurlular'ın yüksek araziler üzerindeki hak iddiaları ile baş edebilmek için Urartu kararlılığının yeniden canlanması ve Urartu merkezi otoritelerinin güçlerine yeniden kavuşmasına dair arkeolojik kayıtlar son derece zengindir. 2. Rusa'nın saltanatı yeniden yapılanma döneminin en yüksek noktasıdır. Kuruluş kayıtları sayesinde; Ağrı Ovası'nda Erivan'ın yanındaki Teişeba URU (bugünkü Karmir-Blur) dahil olmak üzere (Resim 2), çok büyük ölçüde tamamlanmış 5 ana müstahkem mevki doğrudan ona atfedilebilmektedir. Ayrıca kuruluş yazıtları bulunmayan Güney Kafkasya'daki çeşitli ek hisarlar da, arkeolojik benzerlikler ve seramik assemblajlarına bağlı olarak bu yeniden yapılanma dönemine tarihlenebilir. 2. Rusa'dan sonra gelen hanedan zinciri, imparatorluğun son yöneticilerine ve çöküş tarihine dair bazı karışıklıklar nedeniyle tam olarak bilinmemektedir. M.Ö. 7. Yüzyılın sonlarında Urartular'ın ve mülkiyetlerinin Güney Kafkasya'daki kaderi pek iyi anlaşılamamıştır. Boris Piotrovskii, nihai çöküşlerini -büyük ölçüde bir İncil referansına dayanarak- M.Ö. 590/585 olarak tarihlendirmiştir; ancak bu kronolojinin genel olarak fazla uzun olduğu düşünülmektedir. M.Ö. 643'e tarihlenen Bir Asurbanipal yazıtında, Urartu Kralı "İshtar-duri"nin (3. veya 4. Sarduri) Asurlular'a boyun eğişi kaydedilmiştir. Bu olay Urartular'ın yıkılmasına dair yeterli bir tarih vermese de, imparatorluk bir daha hiçbir zaman Güneybatı Asya jeopolitiğinde önemli bir güç olamamıştır.

GÜNEY KAFKASYA'DA GEÇ DEMİR ÇAĞI

Geç Demir Çağı'nda Kafkasya araştırmaları, birtakım anahtar sit alanları sayesinde başarıyla tamamlanmıştır. Ararat Ovası'ndaki Armavir-

URU Teishebai Kalesi'nin planı. Yerevan. Adam T. Smith. İzin alınarak çoğaltılmıştır

Argishtihinili, Erebuni ve Artaşat; Şirak Ovası'ndaki Horom ve Benjamin, Batı Azerbaycan'daki Sari Tepe ve Kuzeydoğu Ermenistan'daki Astghi Blur, Jujevan ve Noraşen'de küçük sondaj araştırmaları bunlar arasındadır. Urartular'ın hızlı çöküşünü, sonradan Ahemeniş İmparatorluğu'nun satrapları (vali benzeri yerel krallar) olarak egemenlik altına giren yerel yöneticilerin (Ör: Yervanduni veya Orontid hanedanlarına mensup Ermenistan kralları) ortaya çıkışı takip etmiştir. Söz konusu sit alanları da hep birlikte, bu çağın mimari ve arkeolojik malzemelerine bir yön vermektedir.

Geç Demir Çağı boyunca, Orta Demir Çağı'nın yerel seramik gelenekleri birçok bölgede kısmen devam etmiştir. Güney Kafkasya'da daha önceki Urartu yapılanmaları, Urartular'ın sonunu getiren yıkım olaylarının ardından yeniden doldurulmuş ve canlandırılmıştır (Ör: Armavir-Argishtihinili). Urartular'ın çöküşü, yerleşme modellerinde bir dönüşümü başlatmış gibi görünmektedir; buralardaki topluluklar Urartu rejimi altında hayata egemen olan bir avuç büyük müstahkem alandan kaçıp, sayıları daha fazla olan küçük dağınık kasabalara gitmişlerdir. Urartu dönemi boyunca, büyük merkezlerin kenarlarında yer alan Kafkas bölgelerindeki yerel seramikler, bir önceki Erken Demir Çağı horizonlarının geleneklerini devam ettirmiştir. Urartular'ın çöküşünün ardından, bu Urartu-öncesi seramik gelenekleri kısmen yeniden uygula-

maya konurken, yerel çanak çömlek örnekleri Urartu-öncesi ve Urartu dönemi geleneklerinin sentezi olarak gelişmişlerdir.

KOLHIS: BATI KAFKASYA'DA GEÇ DEMİR ÇAĞI

En doğuda bulunan antik Yunan kolonisi Kolhis, Batı imgelemine bir efsanenin geçtiği yer olarak katılmıştır: Medea'nın memleketi ve Argo-notlar'ın varmak istedikleri topraklar. Antik Kolhis, Batı Kafkasya'da Rioni Nehri drenajının verimli düzlükleri üzerinde kurulmuştur. Bölge, Erken Demir Çağı boyunca Kafkasya'nın geri kalanına paralel bir gelişim göstermiş; kemikleşmiş bir seçkin sınıfının düzenlemeleri, sayıları gitgide artan büyük yerleşmelerin ortaya çıkışı, kuzeyde Abhazya ve güneyde Acara'ya kadar uzanan büyük merkezleri ile güçlü bir metalürji endüstrisinin gelişimine ev-sahipliği yapmıştır. Ancak M.Ö. 6. Yüzyılda bölgeye ulaşan Yunan kolonicileri, Orta ve Geç Demir Çağları'na kadar ayakta kalacak olan eşsiz sosyokültürel ve siyasal güçleri de beraberlerinde getirmişlerdir. Yunan bilim insanı Strabo (M.Ö. yak. 63 - M.S. 21) *Cografya* (1.2.39) adlı eserinde; Kolhis metalürji ve metal işçiliğinin şöhretinin sadece Yunanlar'ı Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarına çekmekle kalmayıp, bölgeyi "Kulha" veya "Qulha" diye adlandıran Urartu kralarlarını da kuzey seferleri düzenlemeye sevk ettiğini belirtmiştir. Örneğin 2. Sarduri, Van Kalesi'ndeki sarp kayalıklar üzerinde tuttuğu "yıllık"larında, Qulha'nın 22 şehrini yerle bir edişi ile övünmüştür. Bununla birlikte Kolhis arkeolojik horizonu içerisinde tunç ve -daha sonraları- demir üretiminin inanılmaz ölçeklerde oluşu, Merkezi ve Kuzey Kafkasya'daki (Kuzey Osetya) Kuban bölgesinin verimli madencilik gelenekleriyle yakın ekonomik ve sosyal bağların kurulmuş olabileceğini göstermektedir.

Kapsamlı arkeolojik ve epigrafik araştırmalara karşın, Kolhis'in ne tür bir sosyokültürel varlığı olduğu halen bütünüyle net değildir. Yunan mitleri, M.Ö. 2. Binyılın sonlarına kadar dayanan gayet iyi merkezileştirilmiş bir krallık izlenimi yaratsa da; Urartu yazıtlarında, tıpkı Güney Kafkasya'da karşılaştıklarına benzer büyük müstahkem mevkilere bölgenin farklı kesimlerini yöneten birtakım krallardan söz edilmiştir. Bu da, daha ziyade parçalanmış bir siyasi görünüm çizmektedir. Başlıca maddi kültür sınıflarında metal ve seramik üslupları da dahil olmak üzere göze çarpan benzerlikler, siyasi birlik durumu kanıtlanmamış ol-

sa bile Batı Kafkasya'da belli bir derecede sosyokültürel bütünleşmenin var olduğunu göstermektedir (Diğer yandan cenaze adetlerindeki büyük çaplı farklılıklar -örneğin kuzeye doğru Abhazya'da bulunan dolmen adı verilen anıtsal taş mezarlara karşılık, Dvani'de bulunanlar gibi kuyu mezarlar- Kolhis arkeolojik horizonundaki çeşitliliğin değerlendirilmelerinde azımsandığını da ortaya koymaktadır).

Yunanlar'ın buraya ulaşma tarihi, aynı zamanda bir tartışmanın da konusudur. Bölgede Yunan kaplarının en erken ortaya çıkışı M.Ö. 7. Yüzyıl sonlarına tarihlenirken, Kolhis sit alanlarının Yunan eşyalarının sağlam bir külliyyatını bulundurmaları ancak 6. Yüzyılın ortalarını bulmaktadır. Bölgedeki Yunan yerleşimi, deniz kenarı ve nehir ağzları ile sınırlıdır. Koloniciliğin bu ilk çağı hakkında bilgiler, daha çok arkeolojik ve az da olsa mito-tarihsel kaynaklardan elde edilmektedir. Her iki si de, Yunan işgalinin ilk öncü birliğinin Küçük Asya'nın güneybatısındaki Milet'ten Rioni Nehri ağzındaki Phasis'e geldiğini işaret eder niteliktedir. En büyük çaplı kazıların yapıldığı asıl Kolhis sit alanı Vani civarındaki mezarlar; altın mücevherler, gümüş ve tunç kişisel süs eşyaları, yerel ve ithal kapların da bulunduğu geniş kapsamlı ve zengin mezar envanterine sahiptir. Bu içerikler ilk Yunan koloniciliği çağında eşitsizliğin ve seçkin ayrıcalığının daha ileri bir seviyede yoğunlaştığını ortaya koymaktadır. Vani yerleşmesi tabakalaşmış bir sosyal hiyerarşinin tepesinde oturan yerel bir aristokrasinin egemenliğindedir. Bu dönemde *Pitho* adı verilen geniş muhafaza küplerinin boyut ve sayılarında çarpıcı bir artış gözlenmiş; bu da kimi araştırmacılar da ihtiyaç fazlası üretim ölçeğinde eş zamanlı bir büyüme olduğu, üretim ekonomisi üzerinde yeniden dağıtım kurumlarından taleplerin yükseldiği veya ikisinin birden gerçekleştiği izlenimi uyandırmıştır.

Ahameniş imparatorluk güçlerinin Kafkasya'ya ulaşmasıyla; Yervanduni Ermenistanı resmi bir satraplık olarak tanınmış; Kolhis uzak bir taşra bölgesinden dikkat çekici bir evrensel sınır bölgesi haline getirilerek, jeopolitik anlamda yeniden inşa edilmiştir. Demir Çağı boyunca Kafkasya içerisinde yer alan çeşitli sosyal yaşamlar gibi; Yunan ve Pers devletleri ile Avrasya bozkırlarından alınan gelenek ve pratiklerin de özümseyip yeniden icat edildiği bir sisteme geçilmiştir. Herodot M.Ö. 5. Yüzyıla ait *Tarihler* adlı eserinde (3.97); özerk Kolhis ile Ahameniş rejimi arasındaki ilişkiden, mecburi bir vergiden ziyade, kimi zaman 100 oğlan ve 100 kız şeklinde Pers saltanatına sunulan düzenli "arma-

ğanlar" olarak söz etmektedir. Kolhis askerleri de, Pers Kralı I. Serhas'ı Yunanistan'a kadar izleyen ülke dışı sefer kuvvetleri arasında sayılmıştır. Ancak Kolhisliler'in en gönençli çağı olan bu zamanda bile, bölgeyi tek yönetim altında birleştirme gücüne sahip tek bir kral yerine, dağınık bir aristokrasinin yönetimi devam etmiş gibi görünmektedir.

DEMİR ÇAĞI SONRASI

Büyük İskender'in güçlerinin Güneybatı Asya'ya ulaşması ve akabinde Ahemeniş iktidarının çöküşü, Kafkasya'da önemli dönüşümleri doğurdu. Pers kültürel nüfuzunun, Helenizm'in yayılması altında (başlıca yazıtlarda yer alan Arami azmine rağmen) yavaş yavaş aşınması da bunlar arasında olmakla beraber; olaya fazladan bir anlam yüklenmemesi önemlidir. İskender'in yolu hiçbir zaman Kafkasya veya Doğu Anadolu'nun Ermeni Platosu'na düşmemiştir; ki düşseydi bile en fazla Kolhis'te uzun süredir devam eden koloniler aracılığıyla zaten bölgeye sızmakta olan Yunan kültürel etkileri ile karşılaşacaktı. Dahası İskender'in fetihleri, Kafkasya'nın siyasi görünümünü ciddi biçimde yeniden düzenlemiş gibi görünmemektedir. M.Ö. 316'ya kadar Ermenistan, Makedon iktidarının bir satraplığı olarak yeniden yapılandırılmıştır. Ahemeniş çağı süresince bölgede yerleşik Yervanduni Hanedanı'nın bir parçası olduğu düşünülen Orontes adında bir kral tarafından yönetilmektedir. Zaman zaman Yervanduni kralları Selevkos Hükümdarlığı'nı resmen tanımışlardır; ancak Makedon fatihlerin unvandan ibaret tahakkümüleriyle, Kafkasya'nın sosyopolitik düzeni için pratikte büyük bir fark yarattıklarını söylemek zordur.

M.Ö. 188'de Ermeni Krallığı tahtına geçen Artaksias (Ardaşes); yeni bir Ardaşes Hanedanı sürecini başlatmış, Kafkasya'nın büyük bölümü ile Ermeni Platosu'nu otoritesi altında toplamıştır. Zayıflatılmış Selevkoslar'ın, gücüne kavuşmuş bir yerel kral üzerinden otoritelerini yeniden kurma çabalarına rağmen; Ardaşes, Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun engin arazi şeritleri üzerinde birleşik kontrol sağlayan bir imparatorluk yaratmayı başarmıştır. M.Ö. 1. Yüzyıla kadar Ermeni İmparatorluğu'nun Ardaşes krallarının egemenliğinde ilerlemesi, Selevkos iktidarı da güç kaybettiği için büyük ölçüde denetimsizdir. Ancak İran'daki Arşaguni Hanedanlığı'nın desteklediği Part İmparatorluğu'nun doğuşu ve Roma'nın Güneybatı Asya üzerinde kabaran hırsları; sadece Ermeni İm-

paratorluğu için değil, Kafkasya'nın Pontus Kolhisi, İberya ve Arnavutluk'taki diğer rejimleri için de tehlike sinyalleri olmuştur.

Ardaşes'in torunu 2. Tigran (Saltanat: M.Ö. 95-55) Kafkasya tarihindeki en büyük birleşik devleti yönetmiş; Urartu'dan daha geniş bir bölgeye, doğuda Hazar Denizi'nden kuzeyde Kura Vadisi ve batıda Akdeniz'e kadar uzanan topraklara hükmetmiştir. 2. Tigran'ın batı seferleri, erken Yervanduni döneminin Ahemeniş geleneklerine uzun süre sadık kalan hükümdar ve maiyetinin daha ileride Yunanlaşmasını sağlamıştır. Tigran, Part İmparatorluğu'na düzenlediği ve ordularını doğu cephesine, güneyde Medya sınırları içerisindeki Hamedan'a kadar götüren seferlerde (M.Ö. 85-80) kısmen başarılı olmuştur. Batıya doğru ise birlikleri Suriye ve Antakya'ya ulaşmıştır.

Aras Nehri'nin kuzey kıyısındaki Artaşat ve bugünkü Diyarbakır'ın doğusundaki Tigranakert gibi büyük şehirlerden yönetilen, çok-kültürlü, çok-uluslu ve uçsuz bucaksız bir imparatorluk; 13 yıl boyunca baştan başa Ermeni Barışı ile kaplanmıştı.

12 tepe üzerine kurulu olan (yaklaşık 100 hektar bir alan) Artaşat, 1970-80'lerde oldukça geniş kapsamlı arkeolojik kazılara ev sahipliği yapmıştır. Ardaşes döneminin başlıca yapılarının birçoğunu keşfeden bu çalışmalar, birincil derecede eser kaynakları olarak döneme ışık tutmuştur.

Tigran'ın hırslı genişleme politikası Partlar'a ve Selevkoslar'a yönelirken, Anadolu'da Pontus Mithradates ile sürdürdüğü uzun savaşla meşgul olan Roma hiçbir girişimde bulunmamıştır. Yine de M.Ö. 71'e kadar Roma Senatosu'ndaki imparatorluk taraftarları, doğudaki sorunları için daha kapsayıcı bir çözüm arayışına girmişlerdir. Roma Generali Lucullus'un bir elçisi, Tigran'a Antakya'da bir ultimatoom iletmış; kısa zaman önce mağlup edilip Ermenistan'a sığınmış olan Pontus Kralı 6. Mithradates'in kendilerine teslim edilmesini salık vermiştir. Tigran ise onu bırakmayı reddetmiştir. 2 yıl sonra M.Ö. 69'da, Lucullus Tigranakert'e ilerlemiş; kısa bir kuşatmanın ardından Ermeni ordusunun ana kuvvetlerini bozguna uğratmayı ve şehri talan etmeyi başarmıştır. Tigranakert'in yenilgisi Tigran'ın hanedanında hızla çözülmeye yol açmıştır. Çok kısa zaman içinde hem Roma hem de Part İmparatorluğu'nun hücumuna uğrayan Ardaşes'in torunu, barış talebinde bulunarak (M.Ö. 66), kendisine sadece Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun merkez bölgesinin bırakılmasına razı olmuştur. Tigran'ın ardından oğlu 2. Ardavast (Saltanat: M.Ö. 55-34) tahta geçtiğinde; Ermenistan, Roma ile Part İm-

paratorluğu arasında bir tampon bölge konumuna getirilmiştir. Ardavast'ın Roma sınırları boyunca düzenlenen akınlara katılmasına, çok geçmeden karşılık gelmiş; Marc Antony komutasındaki güçler Artaşat'ı işgal etmiştir. Ardavast esir olarak Mısır'a götürülmüş, daha sonra orada infaz edilmiştir.

Ayr. bkz. *Transkafkasya'da Tunç Çağı* (3. Cilt, 6. Bölüm); *Doğudaki Yunan Kolonileri* (3. Cilt, 6. Bölüm)

KAYNAKÇA

Braund, David. *Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 B.C.–A.D. 562*. Oxford: Clarendon Press, 1994.

Burney, Charles, and David M. Lang. *The People of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*. New York: Praeger, 1972.

Garsoian, Nina. "The Emergence of Armenia." In *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. Vol. 1. Edited by Richard G. Hovannisian. New York: St. Martin's, 1997.

Hewsen, Robert H. *Armenia: A Historical Atlas*. Chicago: University of Chicago Press, 2001.

Khalilov, Dzh A. *Material'naya Kultura Kavkazskoi Albanii: IV V. Do N.E.–III V. N.E.* Baku, Azerbaijan: Elm, 1985.

Khalilov, Dzh A., K. O. Koshkarly, and R. B. Arazova. *Arkheologicheskie Pamiatniki Severo-Vostochnogo Azerbaidzhana*. Baku, Azerbaijan: Elm, 1991.

Khanzadian, Emma V., K. A. Mkrtchian, and Elma S. Parsamian. *Metsamor*. Yerevan, Armenia: Akademiya Nauk Armianskoe SSR, 1973.

Koshelenko, Gennadij A., ed. *Drevneishie gosudarstva Kavkaza i Srednei Azii*. Moscow: Nauka, 1985.

Kushnareva, Karine Khristoforovna. *The Southern Caucasus in Prehistory*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, 1997.

Lordkipanidze, O. *Drevnaya Kolkhida*. Tbilisi, Georgia: Sabchota Sakartvelo, 1979.

Martirosian, A. A. *Armenia v Epokhu Bronzi i Rannego Zheleza*. Yerevan, Armenia: Akademiya Nauk Armyanskoi SSR, 1964.

Piotrovskii, Boris B. *The Ancient Civilization of Urartu*. Translated by James Hogarth. New York: Cowles, 1969.

Pitskhelauri, K. N. *Vostochnaya Gruzia V Kontse Bronzovogo Veka*. Tbilisi, Georgia: Metsniereba, 1979.

Smith, Adam T. "The Making of an Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A Study of Political Architectonics." *American Journal of Archaeology* 103, no. 1 (1999): 45–71.

626 Antik Avrupa

Smith, Adam T., and Karen S. Rubinson, eds. *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond*. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology at UCLA, 2003.

Tsetskhladze, Gocha R., ed. *The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology*. Stuttgart, Germany: F. Steiner, 1998.

Zimansky, Paul E. *Ancient Ararat: A Handbook of Urartian Studies*. Anatolian and Caucasian Studies. Delmar, N.Y.: Caravan, 1998.

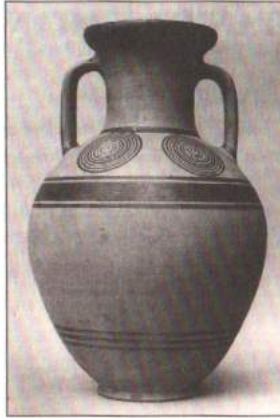
———. *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*. *Studies in Ancient Oriental Civilization* 41. Chicago: Oriental Institute, 1985.

YUNANİSTAN'DA KARANLIK ÇAĞ

JOHN BINTLIFF

M.Ö. 13. Yüzyıl sonları ile 12. Yüzyıl başlarında Tunç Çağı'nda, Egeli Yunanlar'ın saray medeniyeti yerle bir olmuştur. Yunanistan'ın güneydeki ana topraklarında bulunan bir dizi küçük Miken devletinin kent merkezleri, Girit'in birleşik bölge merkezleri ve daha küçük Ege adaları ile birlikte, şiddetli bir yıkıma maruz kalmıştır. Son derece sağlam istihkam edilmiş olmalarına rağmen uğradıkları bu hezimet ile iktidarları sona ermiş, karışık siyasi ve ekonomik yapılarında çözümler meydana gelmiştir. Saldırıların kesin başlangıcı bilinmemektedir ve en azından kimi durumlarda (deprem ve iklimsel sıkıntılar vb) bölgeyle sınırlı kalan diğer unsurların da etkisi söz konusudur. Ancak Ege'deki bu Geç Tunç Çağı medeniyetinin çöküşünün, bütün Doğu Akdeniz'de eş zamanlı yükselen huzursuzluk dalgasına denk gelmesi dikkate değerdir. Anadolu'da Hitit Medeniyeti de benzer bir kaderi paylaşmış; Levant ve Mısır'ın deniz yağmacıları ile çeşitli motivasyonları olan koloniciler ("Deniz Kavimleri") kasabaları talan etmişlerdir. Ayrıca Filistin kıyılarındaki şehir-devletlerin kurucuları olarak daha da kalıcı bir iz bırakmış, Firavun egemenliğindeki Mısır'ın sarsılmaz gücünü tehdit etmişlerdir.

Bilimsel değerlendirme, Miken saray krallıklarının yok edilmesini Ege'nin dışından kalkıp Yunanistan'a gelen istilacı dalgalarına bağlama

Şekil 1. Protogeometrik kap, M. Ö. 975–950 B.C.
British Museum. İzin alınarak yayımlanmıştır

konusunda şimdi geçmişteki kadar iddialı değildir. Ancak ortada iç savaşları öne süren sadece sonradan yazılmış bir Yunan efsanesi varken; yönetimler arası iç savaş senaryoları ya da köylü ayaklanmaları salt var-sayımlar olarak kalmaktadır. Sonndan bir önceki Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı'na ait arkeolojik assemblajlar (Resim 1), açık bir şekilde Miken ve Girit'teki Minos medeniyetlerinin Tunç Çağı geleneklerine dayanmaktadır. Oysa eğer istilacıların bu derece kritik bir unsur olduklarını düşünülürse, aradaki evrede yerel kültürlerin içine hızla sirayet etmiş veya yansımış olmaları gerekmektedir. Her halukarda, Miken dünyasının cebren sona ermesiyle ilişkilendirilen kargaşa ortamı, Ege'yi M.Ö. yak. 1200'den 800'e kadar sürecek bir Karanlık Çağ'a gömmek için zaten yeterince kuvvetlidir.

Bu Karanlık Çağ belki mutlak bir siyahlıktan ziyade loş sayılabilir; ancak tarihin bizi bu 4 yüzyıl boyunca aydınlatmadığına da kimse itiraz etmeyecektir. Antony Snodgrass'ın bir kuşak önce dikkat çektiği gibi, "vasıfsızlaştırma"ya dair diğer birçok çarpıcı işaret bu dönemin karakteristiği olmuştur. İnce işçilik eseri mimari kompleksler yok olmuş, metal assemblajlarında kayda değer bir yoksullaşma baş göstermiş, insan temsillerine yer veren eserler gözden kaybolmuş, tarihlenebilen yerleşim alanlarının sayısında ciddi bir düşüş gözlenmiş, yabancı para bulguları önceki döneme kıyasla çok sınırlı bir sayıya düşmüş ve bölgesel

kontrolün siyasi merkezlerine dair hiçbir iz bulunamamıştır. Saray devletlerinin sona ermesi için sebep(ler) ne olursa olsun; sosyal, ekonomik ve sanatsal bütünlüğün bozulması şiddetli olmuş ve kuşaklarca devam etmiştir.

İlyişmenin neden bu kadar uzun sürdüğünü sormak ve bu soruyu Karanlık Çağ'ın göze çarpan bir özelliğine bağlamak makul görünmektedir. Ege etrafında gözlenen büyük-ölçekli nüfus hareketleri. Bulgular; arkeolojinin net desteğiyle birlikte farklı Antik Yunan lehçelerinin, destanların ve az miktardaki tarihsel kaydın incelenmesi sonucunda çoğunlukla yeniden düzenlenmiş olsa da; bu uzun ve çalkantılı çağ boyunca eski Tunç Çağı Ege dünyası, halk hareketlerine önemli ölçüde dahil olmamıştır.

İngiliz tarihçi Robin Osborne gibi kimi araştırmacılar, bu göçler ile Egeyi Yunanlar'ın Akdeniz ve Karadeniz boyunca kolonileşme hareketleri arasında bir bağlantı olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu kolonileşme hareketleri, Karanlık Çağ'dan hemen sonraki yüzyıllarda ve Arkaik ve Erken Klasik dönemlerde gözlemlenen bu kolonicilik faaliyetleri, tarihsel olarak çok daha fazla kanıtla desteklenmektedir (Arkaik Dönem: M.Ö. yak. 700-500; Klasik Çağ: M.Ö. yak. 500-323; Erken Klasik Çağ: M.Ö. 5. Yüzyıl). Ancak anayurt kavramının ve muntazam devlet örgütlenmesinin daha yoğun olduğu zamanlarda ortaya çıktıkları için; Karanlık Çağ göçlerini bunlardan bağımsız, kendi dönemsel şartlarında değerlendirmeye çalışmak daha uygun görünmektedir.

Neden toplumlar anayurtlarını terk ederler ve uzaklara yerleşerek her şeyi riske atarlar; hele ki örgütlenmiş siyasi otoritenin büyük bir şiddetle yıkıldığı ve güvensizliğin yaygın olabileceği bir çağda? Belki de bunun ana sebebi aslında şiddettir. Toplulukların bir bütün halinde yer değiştirmesi için, bugün bile dünyanın her yerinde -açlık ve susuzluktan sonra- en tetikleyici unsurlardan biri, kanun ve nizamın bozulmasına paralel gelişen keyfi şiddet ortamından kurtulmaktır. Bu da genellikle iç savaş koşullarında veya güç kullanımı üzerinde herhangi bir merkezi kontrol kalmadığında söz konusu olmaktadır. Saray toplumlarını kıtlık ve kuraklığın vurduğunu savunanlar da olmuştur. Hatta Mısır örneği gibi, bunu krizin perde arkasındaki tek unsur olarak gösterebilecek bir bağlantı da mevcuttur; ancak Egeliler için böyle uzun süreli bir iklimsel felaketin izlerine rastlanmamıştır. Bunun potansiyel bir ek katkısı olduğu kabul edilse bile, diğer unsurlar kararda kritik öneme sahip olmalı-

dır. Koşullara bağlı en akla yatkın senaryoyu özetlemek gerekirse; Miken devlet merkezlerinde iç kuvvetlerce uygulanan şiddet saldırılarının -Deniz Kavimleri gibi yağmacı deniz ordularının yardımı olsun veya olmasın- bu toplulukların yerlerini kesin suretle terk etmelerine yol açtığı söylenebilir. Bu gidişat, takip eden yüzyıllar boyunca, bölgesel devletlerin yeniden oluşumunu ve hukukun üstünlüğünü etkin bir şekilde engelleyen uzun bir güvensizlik döneminin başlangıcı olmuştur.

KARANLIK ÇAĞ'A IŞIK TUTMAK

Kahramanlar Çağı (temelde Minos-Miken Tunç Çağı'nın hatıralarına dayanan efsanevi bir çağ) ile kendi tarihsel çağları arasındaki olaylarla ilgilenen sonraki Klasik Yunan tarihçilerine ait anlatımların ilginç yansımalarından biri, bu Karanlık Çağ'ı hiçbir şekilde öngörmemiş olmalarıdır. Elbette Tebai ve Miken gibi başlıca saray merkezleriyle birlikte anılan efsanevi liderlerin dünyası, son evresinde savaş hali, suikast ve iç göçler ile parçalanmış olarak betimlenmiştir. Ancak hanedanları için kahraman atalar icat eden kralları ve aristokratları ile -M.Ö. 700'den başlayan- tarihi Yunanistan'ın seçkin-egemen dünyasına doğrudan sebep olduğu da tasavvur edilmiştir. Bu ilişkinin, resmedilen arkeolojik tabloyla örtüşmesi zordur; siyasi ve ekonomik örgütlenmede, 3 ile 5 yüzyıl süren gözle görülür bir tersine dönüş yaşanmıştır. Yetersiz horizonların yanı sıra, uzmanlaşma ya da sosyal tabakalaşmanın herhangi bir türüne dair çok az kanıt bulunduran, kısa ömürlü küçük köylerden oluşan seyrek bir dağılım söz konusudur. Snodgrass'in kullandığı Karanlık Çağ mezarlık istatistikleri -sayı ve boyut- bu kadar kısıtlı esere uygun biçimde küçük ve dağınık topluluklar iddiasında bulunabilmek için ikna edici somut (rakamsal) veriler gibi görünmektedir.

Karanlık Çağ'ın tamamen "loş" olduğuna dair ilk işaret, Eğriboz Adası'nın (Güney Yunanistan'da, Atina yakınlarında) anakaraya bakan kıyısında ortaya çıkmıştır. Bir çıkıntı biçiminde uzanan Lefkandi adlı küçük yarımada, oldukça çarpıcı bir anıtsal höyük mezarın etrafında yayılan bir mezarlık keşfedilmiştir. 1980'de yapılan çalışmada, höyüğün altında atlara ait mezarlarla beraber, seçkin tabakadan bir erkek ve bir kadının mezarının bulunduğu, kubbe şeklinde muazzam bir yapı görülmüştür. Gömü alanı şaşırtıcı biçimde erken bir zamana, Yunan kültürünün en alt noktası, başlangıcı varsayılan M.Ö. 1000 dolaylarına tarihlenmiştir.

Güncel kanı, bu büyük evin bir lider ailesine -görünen o ki, seçkin bir erkek ile eşine- ait bir konutu temsil ettiği yönündedir.

Etrafında yayılan, daha sonrasına ait topluluk mezarlığından çıkartılan hediyeler ve eşyalar, daha gelişmiş Erken Demir Çağı kent-devletleri ile alışverişi göstermektedir. Bunlar Doğu Akdeniz'den Ege'ye belki de Fenikeli tüccarlar tarafından getirilmiştir. (Girit'in güney sahilinde yer alan Kommos Limanı'nda da varlıkları bilinmektedir).

Snodgrass, Lefkandi mezarlığının boyutları ve devam ettiği zaman aralığından yola çıkan bir hesaplamayla, buradaki nüfusun yine de herhangi bir zamandaki küçük bir köye ait olduğunu tahmin etmektedir; bölgesel bir beylik olduğunu düşünmek için geçerli bir dayanak bulmak zordur.

Bu üst üste biriken çelişkilerin püf noktası, 1980'lerin sonunda, Snodgrass'in en parlak öğrencilerinden biri olan Ian Morris tarafından keşfedilmiştir. Karanlık Çağ anlayışımızı bir anda yeniden düzenleyen *Burial and Ancient Society* (Ölü Gömme ve Antik Toplum) adlı kitapta, Morris mezarlıklardan elde edilen (yerleşmeler nadiren kazılmış veya detaylı incelenmiştir) kilit kanıtın aslında tamamen yanıltıcı olduğunu göstermiştir. Mezarların yapıları ile yaşları, cinsiyetleri ve varlık örüntülerinin analizleri sonucunda, Miken çağı ve asıl Karanlık Çağ -Miken sonrası dönem- arasındaki geçiş sürecinde bir topluluktaki herkesin bir arada gömüldüğüne tanık olmuştur. Usule uygun cenazeler ise tam Karanlık Çağ'ın veya Erken Demir Çağı'nın (proto-Geometrik dönem; M.Ö. yak. 1050-900) başlamasıyla, sadece seçkinlere özgü hale gelmiştir. Bu ayrıcalık, takip eden Erken ve Orta Geometrik Dönemlerde de yürürlükte kalmıştır; ancak daha sonra, ilk tarihi çağa doğru ilerleyen hassas bir dönüşüm yüzyılında (Geç Geometrik Çağ; M.Ö. 8. Yüzyıl) mezarlıklarda toplumsal içericiliğe etkileyici bir geri dönüş söz konusudur.

İşte bu arada kalan devrin etkisiyle; aslında çok daha yüksek nüfuslardan kurulu Karanlık Çağ'ın ortasındaki ana dönemde, sanki bir nüfus azalması yaşanmış gibi görünmektedir. Belirli bir "görünmez" nüfus yeniden tasarlanırsa, önceki tabloda gözlenen olağandışı azalma da kaybolacaktır. Dahası, ve eşit derecede önemlisi, gömülme ayrıcalıkları üzerine böylesi bir seçkin iktidarının kanıtları, bütün Karanlık Çağ boyunca en azından bölgesel bir seçkin sınıfının varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

Bu noktada, Lefkandi evi ve Yunanistan'ın diğer bölümlerindeki ben-

zer yapılara dair daha sonraki keşifler anlamını bulmaya başlamaktadır. Lefkandi lideri, toplu mezarlığın gösterdiğinden çok daha büyük bir nüfusla desteklenmektedir. Toplumun bir seçkin egemenliği altında tutulduğu bu konağın etkileyici tarzı ortadadır. Buna ilaveten bir ipucu daha bu yeni senaryoya uygun düşmektedir: M.Ö. 700 dolaylarına ait ilk tarihi kaynaklarımızda idareci seçkinler için kullanılan *basileis* terimi (prensler veya lordlar). Sözcük daha önceki Miken devlet arşivlerinde “küçük yetkili” anlamında kullanılmıştır. Saray uygarlıklarının M.Ö. 1200 dolaylarında bir felaketi andıran çöküşü sırasında bölgesel krallığın yok olduğunu ve iktidarın sayısız bölgesel beyliklere bölündüğünü öne sürmek akla yatkındır. Lefkandi tipi konak da, *basileis* teriminin en erken tarihi döneme kadar varlığını sürdürmesi de bu tablo ile çok iyi örtüşecektir.

İyi incelenmiş Karanlık Çağ yerleşmelerinden birkaçı için, bir karakteristik özellik daha vurgulanmayı hak etmektedir: Görece geçicilikleri. Lefkandi veya Andros adasındaki Zagora gibi önemli sit alanları, dönemin sonundan itibaren terk edilmiştir. Morris'in Karanlık Çağ nüfusu-na dair tahminlerdeki düzeltmelerinin, onları Miken veya Arkaik dönem seviyelerine getirmesi dışında son derece yerinde olduğuna dikkat çekmek önemlidir. Gözlenebilen mezarlık nüfusları iki katına yükseltildiğinde bile, boyutları ve sayıları itibarıyla Yunan coğrafyasında cılız ve iddiasız kalmaktadır. Mimari bütünlük, sanatsal üretim veya ticaret alanındaki kısıtlanmalar yerinde sayarken; gerek düşük nüfus rakamlarıyla, gerekse boş ve ekilmemiş uçsuz bucaksız alanlarıyla kırsal yaşam izlenimi bakidir. Bu alanlar ancak daha sonra doldurulmuş, Arkaik dönemde başlayarak Klasik ve Erken Helenistik dönemleri de içine alan tarihi yüzyıllar boyunca ciddi boyutlarda sömürüye uğramıştır (Yunanistan'da Erken Helenistik Dönem: M.Ö. yak. 700-300; Helenistik Dönem: M.Ö. 323-31). Böyle bir çevrede, elbette toprağın büyük bir değeri yoktur. Hırslı topluluk liderleri, iktidarlarını daha değerli bir kıt kaynak olan insan gücünü kontrol etmek üzerine kurmuşlardır. Nasıl olduğu halen bütünüyle açıklığa kavuşmamakla beraber, Karanlık Çağ'ın seçkin aileleri, köylü sınıfından insanları kendi ev halklarına dahil etmişlerdir. Bölge çapında iktidar bir aileden diğer aileye gidip geldikçe veya yeni bir seçkin nesli atalarından devralınan hanedana ait iktidarın yerini değiştirmek istediğinde, seçkinler ve köylüler görece seyrek yerleşimleri olan kırsal alanlara birlikte göç etmişlerdir. İktidar uygulama-

ları kesin olarak genelleştirilmiş haldedir ve daha az öneme sahip olan halk tabakasının usule uygun gömülme hakkını ortadan kaldırmak için yeterince bağlayıcıdır.

Çalışan köylü sınıfı üzerindeki bu hakimiyetin doğasını izah etmek için çeşitli teoriler ortaya konabilir. Bunlardan biri, böylesine gelişmiş ve parçalarına ayrılmış bir toplum yapısı için, aynı dönemin toplumu Fenikeliler gibi büyümekte olan ticari güçlerinkine benzer bir çekirdek-çevresi modelidir: Köylülerden bir tür vergi şeklinde alınan ve yerel liderin ticari sermayesine aktarılan hammadde ve ihtiyaç fazlası gıda maddelerinin dışarıya satışı karşılığında, yerli Yunan seçkinleri için bölgeye akın akın giren Doğu Akdeniz'in prestij ürünlerinin altını çizmektedir. Yine de bu model, böyle bir uygulamayla köylü bağlılığının nasıl doğduğunun ve kopmadan korunduğunun açıklamasını yapmaya -çoğu zaman olduğu gibi- yetmemektedir. Geç Geometrik ile Klasik Dönem'in en erken zamanları arasında (M.Ö. 800-480) tarihlenmiş vazolar üzerindeki figürleri inceleyen Hans van Wees, kılık-kıyafette değişen tarzlar hakkında parlak bir analizde bulunmuş ve cevaba çok daha fazla yaklaşmıştır.

SAVAŞÇI BİR TOPLUM VE YAŞAM TARZI

Karanlık Çağ'ın büyük bölümü, seramik eserler üzerinde insanların temsiline dair neredeyse hiçbir ipucu barındırmamaktadır. Ancak bu durum, M.Ö. 8. Yüzyılın kritik önem taşıyan rönesansında ciddi ölçüde değişmiştir. Yunanistan'ın birçok yerinde, hayatın hemen hemen her alanını kapsayan ve daha kalabalık nüfuslu, siyaseten karmaşık bir topluma doğru ilerleyen, büyük çapta olumlu değişiklikler söz konusudur. Bu değişim rüzgarı, sanatsal ve mimari alanlarda deneysel ve tutkulu yaklaşımları da barındırmaktadır. Geç Geometrik döneme ait, oldukça dikkat çekici büyük vazolar gündelik yaşamdan mizansenler sunmaktadır. Meşhur efsanevi Truva destanı ve Tunç Çağı'nın kahramanlar dünyasından ekstra anakronistik (gerçekte eserin ait olduğu dönemde bulunmayan) ayrıntıların cılasıyla parlayan bu sahneler, belli ki yaşayan seçkinlerin kahraman soylarına dair iddiaların altını çizmektedir. Seçkinler ve beraberlerinde dolaşan erkek grupların herdaim ağır biçimde silahlı tasvir edilmesi dikkate değerdir. Hatta bu durum seçkinlerin evlerinde yaşayanlar için, takip eden Arkaik (M.Ö. 7. Yüzyıl) döne-

min ilk bölümünde, tipik giyim tarzı olarak devam etmiştir. Son Arkaik -M.Ö. 6.- yüzyılda ise, bu silahların yerlerinden hızlıca çıkarılmasına imkan veren açık kıyafetler, Yakın Doğu'dan kopyalanan ve vücudu saran erkek elbiselerine teslim olmuş; kılıçlar ortadan kaybolmuştur. Bu yüzyılın sonundan itibaren, mızrağın yerini baston almıştır. Hala potansiyel olarak sokaktaki berduşları savuşturmaya elverişlidir, ancak artık ciddi bir silah değildir. Diğer yandan Arkaik Dönem'de, seçkinlerin bir dizi silah ve zırh kuşanmış halleriyle oturdukları yemek sofralarına dair sahneler, Erken Klasik Dönem'de seçkin ve orta sınıfların yanlarında sadece bir takımdan oluşan askeri teçhizat bulundurdıkları temsillere dönüşmüştür. Bu temsil aynı zamanda, aile reisinin orta veya üst tabakanın bir üyesi olduğunu gösterdiği için, ekonomik ve siyasi konumunu da simgelemektedir (Bunlara hoplitler denir; tipik bir Yunan kent-devletinde, piyade eri vatandaşlardan beklenen ağır silah teçhizatını edinmek için yeterli gelire sahiplerdir).

Giyim-kuşamdaki bu dönüşümler, Karanlık Çağ toplumunun örgütlenme yapısı hakkında ne söylemektedir? Neredeyse kesin bir şekilde, gücün kanun olması söz konusudur; seçkinliğin yetersiz olduğuna dair bir iddiadır. Tıpkı lider gibi desteklediği maiyeti de, komşu bölgelerden rakip aileler veya topraklarına izinsiz girenler ile çarpışmaya herdaım hazır biçimde silahlıdır. Böyle her an patlayabilecek bir şiddet, pek ala köylü tebaayı da yerlerinde tutmaya yarayan benzer bir tehdidi içermiş olmalıdır. Ne de olsa seçkin üstyapının devamlılığı için gereken günlük erzaklar, ziyafetler, armağanlar ve metal tedariği konularında bel kemiği onlardır. Romeo ve Juliet'in Verona'sında çarpışan aile grupları akla gelmektedir; ancak Homeros'un destanında Odysseus'un dönüşü, dönemin ortamına dair daha yakın zamanda geçen güçlü bir örneklemedir. Odysseus'un Truva Savaşı boyunca yokluğunda ve daha sonra Akdeniz'de oradan oraya dolaşmalarında, diğer soylulardan bir grup terk edilmiş -belki de çoktan dul kalmış- karısıyla evlenme umu-duyla küstahça onun sarayına yerleşmişler, Odysseus'un sahip olduğu varlığın sefasını sürmeye başlamışlardır. Döndükten sonra, Odysseus ve oğlu yemek salonunda asılı duran -şüphesiz ki normalde kendi destekçileri için orada olan- bütün silahları ve zırhları yerlerinden almışlar ve karısının savunmasız kalan taliplerini katletmişler, bu istenmeyen konuklar ile ahabplık eden hizmetçi kızları da asmışlardır.

Karanlık Çağ seçkinlerinin, Miken Geç Tunç Çağı'nın soylu ailelerin-

den geldiklerine dair iddialar, -bazı istisnalarla birlikte- belki de en az kendilerinin altını çizme çizme vurguladıkları kadar olasılık dışıdır. Topraklar üzerinde bu kadar çok hareketlilik ve bölgedeki savaşçı-liderlerin sınırlı faaliyet alanı söz konusu olunca, gerçek gücün ve kan bağlarının sürmesi hiç akla yatkın görünmemektedir. Yine de aristokratlar, bağımlı bir köylü sınıfı üzerinde iktidar talep etmek için silahlı destekçilerden oluşan bir çete ile kendi saldırganlıklarına fazlasıyla güvenmelerine rağmen; efsanevi Miken kahramanları ile kurulan farazi bağları desteklemeye de düşkündürler. Daha sonraları ise, Karanlık Çağ'ın hiç yaşanmadığını savunan Klasik Yunan anlayışı doğmuştur. Zira bu efsane Theseus'un hem Girit'teki Minotor'u yok eden (Miken medeniyetinin Knossos'taki Minos sarayını devralmasının hatırası olması akla yatkındır) Atinalı bir Erken Miken Dönemi prensi; hem de 500 yıl kadar sonra Karanlık Çağ'ın orta döneminde, Atina'da toplanan birleşik Attika devletinin kurucusu olmasına izin vermektedir.

Birinin, ailesinin doğrudan Tunç Çağı kahramanlarının soyundan geldiğine insanları ikna etmesinin bir yolu, bu döneme ait bir seçkin mezarını belirleyip onun etrafında varsayılan atalarına adaklar sunmaya başlamasıdır. Nitekim daha sonraki Karanlık Çağ boyunca, Miken *tholos* (koni biçimli arı kovani gibi inşa edilmiş, geniş taş oda) mezarlarında kahraman kültünün izleri oldukça yaygın görülmektedir. Bir diğer yol ise, birinin (hangisiyle nitelenmek istiyorsa) Kahramanlar Çağı'na ait masallar ve görsel içerikler ile kendisini donatmasıdır. Bunun iki gözlenebilir tarafı vardır. İlki, Geç Geometrik zamanlarda figür sanatı seçkin cenazesi ve savaş mizansenleri ile önemli ölçüde yeniden ortaya çıktığında; ölü gömme usulü ve kimisi boyanmış askeri teçhizatın tarzı, ya Tunç Çağı'ndan şimdiye dek sadece ağızdan ağıza aktarılan sözlü şiirler ile ayakta kalmış gelenekleri kasıtlı olarak diriltmektedir, ya da bunlar *İlyada* ve *Odyseia*'nın veya ilintili destanların efsanelerine dayanan masum resimlemelerdir (Ör: Devasa vücut zırhları). İkincisi, seçkinler düzenli ziyafetleri esnasında komşularını hayran bırakıp maiyet üyelerine de ödülleri verirken, sözlü şiir gösterileri yapılmış olmalıdır. Malum seyirci kitlesinin Yunanistan'daki kendi bölgelerinden özel kahraman figürleri ile iddia edilen bağlarını vurgulamak için, bu şiirler şüphesiz ki sürekli değişikliğe uğramıştır. Homeros Truva Savaşı ile bağlantılı iki büyük devrin kendine özgü hikayelerini yazana kadar (M.Ö. yak. 700; yazılı tarihin doğması), nesiller boyu eklemeler ve çı-

karmaların meydana geldiği bilinmektedir.

Homeros'un seçkin buluşmalarının merkezinde yer alan şölen kutlamaları, Karanlık Çağ'ın savaşçı seçkin toplumu için de eşit derecede önemli görünmektedir. Erken Karanlık Çağ'a ait Lefkandi evi (veya "a-s-lı"; zira kimi araştırmacılar bu yapının liderin gerçek evi değil, onunla beraber yıkılmak üzere inşa edilmiş bir kopyası olabileceğini öne sürmektedir) gibi büyük binaların, seçkin ziyafetlerinin odak noktası oldukları tahmin edilmektedir. Bu binalar ayrıca seçkinlerin ticaret, armağan takası veya çeyiz yoluyla elde ettikleri prestij eşyaları için; aynı zamanda müşterileri olan bağımlı yoksul köylü sınıfına, görece zenginliklerini ve statülerini vurgulamak üzere ambar olarak kullanılmıştır. Toplumun tapınma etkinlikleri de neredeyse tamamen liderin evinde ve onun gözetiminde yapılmaktadır; bu da silahlı güçler ile yiyecek ve değerli eşya depolarını sağlamlaştırmak için daha fazla güç kaynağı demektir.

Liderin evi ile temsil edilen çok-işlevli toplum faaliyet merkezi -sembolik anıt, ritüel yeri, servet ambarı- ve evin fiziki planı, bir dönem ilgisinden çok daha fazlasıdır. Bu ev, üstlendiği roller ve tasarım öğeleriyle Arkaik ve Klasik Yunan tapınağının doğrudan atasıdır (M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllara dayanan en erken Yunan tapınağı planlarının yaygın bir örneği, M.Ö. 1000'de Lefkandi'de mevcuttur: Farklı işlevlerin göstergesi olan iç bölmeleriyle, bir ucuna yarım kubbe eklenmiş ve uzatılmış bir dikdörtgen). M.Ö. 8. Yüzyılda çok ciddi dönüşümlerin yaşandığı Geç Geometrik Dönem'de, toplumun tapınma merkezi seçkin konutunun dışına çıkmıştır. Bölümlere ayrılan ve genelde en içteki bölümü yarım kubbe ile sona eren dikdörtgen yapının geleneksel biçimi ise, birçok durumda korunmuştur. Bu Karanlık Çağ seçkin evine kadar 3 temel unsurun izini sürmek mümkündür: Bir giriş verandası, merkezli bir ana oda (aslen bir ocaktır ama sonradan kült heykeli olmuştur) ve özel bir alan ve hazine olarak hizmet veren en içteki bölme.

Karanlık Çağ'a özgü olup, daha demokrat bir toplumun doğuşuyla Arkaik ve Klasik zamanlarda belirginliğini yitiren bir diğer unsur, değerli şölen kapları ve *tripod* adı verilen üç ayaklı kazanların yaygınlığıdır.

Yine de Karanlık Çağ'ın büyük bölümünde, tunç madenin toplum genelinde az bulunması büyük kapların çok pahalı olmasına yol açmaktadır. Daha çok Geç Geometrik Dönem'in son evresinde; ticaret erişiminin yükselmesi ve nüfusun artması, seçkinlerin evlerindeki geleneksel ziyafetlerde boy göstermek için büyük vitrin ürünlerine yatırım yapmaları ile

bağlantılıdır. Bugün müzelerde sıklıkla sergilenen üç ayaklı kazanlar (*tripod*), toplu yemekler için büyük boyutlu pişirme ve ısıtma araçlarıdır; çoğunlukla bezemeli ve kimi zaman savaşçı seçkinlere özgü sembollerle süslenmişlerdir (Ör: Mızrağını kaldırmış bir kahraman, Homeros savaşçıları ile ilişkilendirilen en yaygın hareketin temsilidir). Bu kazanlar seçkinler arasında uygun görülen armağanlardır. Hatta daha sonraları Olympia gibi pan-Helenik kutsal yerlerdeki uluslararası festivallerde, müsabakayı kazananlara verilen klasik bir ödül haline gelmiştir.

YUNAN KENT-DEVLETLERİNİN YÜKSELİŞİ

Klasik Yunanistan, siyasi olarak iki bölgeye ayrılmıştır. Bunlar çoğunluğunda iktidarın bir seçkin veya kral eliyle devam ettiği kuzey bölgeleri ile orta sınıfa veya “hoplit”lere devredildiği, en yoksul özgür vatandaşlara ancak nadiren ve kesintili olarak ulaştığı güney bölgeleridir. Daha açık bir ayrım; kuzeydeki bölgelerde *ethnos* adı verilen bir tür kabile örgütlenmesi hüküm sürerken, güneyde kent-devlet yapısıyla ilişkili olarak *polis* adı verilen daha demokratik siyasi oluşumlar söz konusudur. Tüm dünyada kültürlerarası boyutta görülen alışılmış seçkin siyasetinden, eşsiz bir ılımlı demokrasi deneyimine evrilen Yunanistan'daki dönüşüm, önce Avrupa sonra da dünya tarihine gebedir. Esas olarak Arkaik dönem içerisinde gerçekleşmiş olsa da, Karanlık Çağ'ın son zamanlarında başlamıştır.

İlk olarak savaşçı seçkinlerin köylü müşterileri üzerinde uyguladığı sıkı kontrol, Geç Geometrik zamanlarda usullere uygun gömülme yasağının esnemesi ile gevşetilmiş görünmektedir. Takip eden Erken Arkaik Dönem'de, Yunanistan'da geniş-çaplı bir askeri reform meydana gelmiştir. Buna istinaden zenginlerin süvarileri ve savaş arabaları, harp meydanında görece varlıklı veya “yeoman” (kendi tarlasını süren bağımsız köylüler) arasından toplanan ağır silahlı piyade birliklerinin emrine verilmiştir. Morris, öncü bir rol üstlenen mezarlık analizlerinde, Karanlık Çağ'ın dışlanmış yoksullarının usule uygun cenaze hakkını kazanmalarının ardından, gelişen Yunan devletlerinde askeri gücün temel dayanağı haline de geldiklerini öne sürmektedir. Ancak bizzat kendi istatistik verilerinin anlattığı hikaye başkadır. Morris nüfusun yaklaşık yarısının, Karanlık Çağ'da cenaze ayrımcılığından muzdarip olduğu şeklinde tahmin yürütmüştür. Ancak klasik orduda bağımsız nüfusun

yaklaşık yarısı aristokratlar ve orta (hoplit) sınıftan ibarettir ve diğer yarısı da hafif silahlı daha yoksul kesimdir. Bu durum açıkça Karanlık Çağ seçkinlerinin büyük bir üst sınıfa mensup olduklarını, ilerleyen zamanda Klasik Dönem'in üst ve orta sınıflarına şekil vereceklerini göstermektedir. Karanlık Çağ'da -ve hatta Klasik kent-devletlerde- köle sınıfı, normalde oldukça düşük ayrıcalıklara sahiptir (Atina ve genel olarak Klasik Dönem'in sınırlı bir bölümü hariç). Bu da, Arkaik ve Klasik zamanlarda daha fazla demokratik kurumun ortaya çıkmasının, şimdiye dek bütünüyle baskı altına alınmış köle sınıfının yükselişinden ziyade, gücün egemen seçkin ailelerden daha alt düzeydeki aslen bağımlı seçkin ailelere doğru yer değiştirmesini yansıtıyor olmalıdır.

Bu makale tipik Karanlık Çağ coğrafyasını dağınık yerleşimler olarak tasvir etmektedir; tercihen çoğunlukla kısa-ömürlü ve lider merkezli köyler üzerine yoğunlaşmıştır.

Çok farklı karaktere sahip olup, emsalsizliklerini genelde bir sonraki tarihi çağın erken dönemlerine kadar sürdüren Karanlık Çağ yerleşmeleri de vardır ve sayıları az olmasına rağmen eşit derecede önem taşımaktadır. Başlıca birçok Miken merkezi, küçük kasaba ve köylere dönüşmüş, daha büyük bir konuma hiçbir zaman yeniden gelememiş ve hatta boş kalmışlardır (Miken ve Pylos). Yine de birkaçı, Karanlık Çağ'ı geçerek Klasik zamanlara kadar yerleşim yeri olmayı sürdürmekle kalmamış, ayrıca yakın aralıklarla ayrılarak düzensiz bir kasaba şeklini alan büyük köy demetlerine dönüşmüşlerdir.

Bunlardan dört çarpıcı örnek; Atina, Argos, Tebai ve Knossos'tur. Böyle sit alanlarındaki Karanlık Çağ yerleşmeleri ve mezarlık işaretlerine dair arkeoloji haritalarında rastlanan bu "yamalı kasaba" görüntüsü; Klasik Dönem tarihçisi Thucydides tarafından "geleneksel arkaik" kasaba tipi olarak tanımlanmıştır. Bu model, yakın köylerin ilginç karışımından oluşan Klasik Dönem Spartası'nın planında, onun zamanına kadar korunmuştur. Bu çok-odaklılık için en mantıklı açıklama, bazı liderler - maiyetleri ve köleleriyle beraber- belirli bir mesafeyi ve kendi mezarlık alanlarını korumak kaydıyla, birbirlerinin civarına yerleşmiştir.

Çoğunlukla küçük topluluklara ev sahipliği yapan topraklarda böyle kasabaların varlığı, başka yerde bulunmayacak türden ticaret fırsatları ve sosyal olanakları ile yakın çevrelerine her zaman bir tür yerçekimi gücü uygulamaktadır. Dahası, savaş yanlısı bir seçkin toplumu; konumlarını yükseltmek, toprağı ve insanları ellerinde tutmak için saldır-

ganlığı ve kavga etmeyi meziyet kabul etmektedir. Bu nedenle askeri imkan ve kabiliyetlerde kendileri lehine bir orantısızlık, çevrelerindeki küçük birimler üzerinden bölgesel bir büyüme sağlamak adına, bu daha büyük yönetimleri kısıktacaktır.

Atina M.Ö. 700'de kayıtlı tarih başlamadan önce, belki de henüz M.Ö. 900'de, Büyük Attica bölgesinin yönetimini ele geçirmekteki başarısıyla kesinlikle takdire şayandır. Tebai, Argos ve Knossos da; daha geç tarihlerde olmakla birlikte bölgelerindeki en güçlü kent-devletler konumuna yükselmişlerdir.

Ayr. bkz. **Minos Dünyası** (3. Cilt, 5. Bölüm); **Miken Yunanıstanı** (3. Cilt, 5. Bölüm)

KAYNAKÇA

Bintliff, J. L. "Territorial Behaviour and the Natural History of the Greek Polis." In *Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums*. Vol. 4. Edited by E. Olshausen and H. Sonnabend, pp. 207–249. Amsterdam: Hakkert Verlag, 1994.

Morris, Ian. "The Early Polis as City and State." In *City and Country in the Ancient World*. Edited by John Rich and Andrew Wallace-Hadrill, pp. 24–57. London: Routledge, 1991.

———. *Burial and Ancient Society*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1987.

Snodgrass, A. M. *Archaic Greece: The Age of Experiment*. Dent: London: Dent, 1980.

———. *Archaeology and the Rise of the Greek State*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1977.

Van Wees, Hans. "Greeks Bearing Arms." In *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence*. Edited by N. Fisher and H. van Wees, pp. 333–378. London: Duckworth Press, 1998.

Whitley, J. *The Archaeology of Ancient Greece*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2001

ANTİK AVRUPA

"Barbar Avrupa" tanımımız M.Ö. 8000 ile M.S. 1000 arasındaki dokuz bin yılı içermektedir. Bu başlangıç ve bitiş tarihleri rastgele değil, bilinçli bir şekilde karar kılınmış tercihlerdir. Başlangıç tarihi olarak, Avrupa'nın buzullardan kurtulması ve modern iklim koşullarının oluşumu alınırken, bitiş tarihi olarak da Hristiyanlığın Kuzey ve Doğu Avrupa geneline yayılması ve günümüzde de varlığını devam ettirmekte olan pek çok Avrupa devletinin kuruluşu tercih edilmiştir. Bu dokuz bin yıl içinde Avrupa toplum ve toplulukları son derece çarpıcı dönüşümler geçirmiştir.

Bu ansiklopedide Atlantik'ten Ural Dağları'na, Kuzey Cape'den Akdeniz adalarına kadar geniş bir coğrafi alanı mercek altına aldık. Dahası, tarımın yayılması gibi Avrupa'da görülen kimi gelişmelerin kaynağını Yakın Doğu'dan alması itibarıyla, bugün Türkiye olarak bilinen Anadolu coğrafyasını da belli bölümlerinin kapsamına dâhil ettik. Bunun yanı sıra, M.S. 1000 dolaylarında Vikingler, Avrupa'nın ötesine geçerek sınırlarını Grönland ve Kuzey Amerika'ya kadar genişletirken, bundan birkaç yüzyıl öncesinde Vandallar Afrika'nın kuzey kıyısı boyunca göç etmiştir. Özetle Avrupa, tarih öncesi birkaç kıta ile temas halindedir.

Dahası, Avrupa'nın arkeolojik kaydının on bin yıl öncesinin de hayli gerisine uzandığını bilmek gerekmektedir. İlk insanlar ilk kez yaklaşık 1,7 milyon yıl önce Avrupa'nın hemen yakınlarında, Gürcistan'ın Dmanisi bölgesinde görülmüşlerdir.

PETER BOGUCKI
& PAM J. CRABTREE

9 786057 942111